Број 1, год. I (2009)

ISSN 1821-0171

КОМУНИКАЦИЈЕ МЕДИЈИ КУЛТУРА

ГОДИШЊАК
ФАКУЛТЕТА ЗА КУЛТУРУ И МЕДИЈЕ

MEGATREND UNIVERZITET

2009.

КОМУНИКАЦИЈЕ
МЕДИЈИ КУЛТУРА

Годишњак
Факултета за културу и медије
Мегатренд универзитета у Београду

Београд, 2009.

Издавач:
Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета
Београд, Гоце Делчева 9а

За издавача:
Проф. др Миливоје Павловић

Главни уредник:
Проф. др Слободан Бранковић

Редакција:
Проф. др Зоран Аврамовић
Проф. др Зоран Јевтовић
Проф. др Милан Брдар
Проф. др Драган Никодијевић
Проф. др Василије Радикић
Проф. др Србобран Бранковић
Проф. др Сокол Соколовић
Проф. др Никола Цветковић
Др Драган Ћаловић
Др Виолета Цветковска-Оцокољић

Извршни директор:
Невена Трифуновић

Директор Издавачке делатности:
Драган Карановић

Секретар редакције:
Мр Наташа Симеуновић

Преводиоци:
Зорица Ђорђевић
Сандра Ћелап

Редактура/лектура:
Драган Карановић

Техничко уређење:
Татјана Стојковић
Бранимир Трошић

Ликовно решење насловне стране
Академик Сокол Соколовић
(На фотографији Димитрије Давидовић,
родоначелник српског новинарства)

Тираж:
400 примерака

ISBN 978-86-7747-334-1

Садржај:

МЕНАЏМЕНТ

Проф. др Мића Јовановић
Проф. др Ана Ланговић-Милићевић
МЕНАЏМЕНТ У ГЛОБАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ *1*

КОМУНИКАЦИЈЕ

Проф. др Зорица Томић
ДОБА КОМУНИЦИРАЊА *31*

Проф. др Никола Цветковић
Проф. др Миливоје Павловић
СИГНАЛ КАО ВИШЕЗНАЧНИ КОМУНИКАЦИЈСКИ ФЕНОМЕН *49*

Проф. др Татјана Цветковски
Др Виолета Цветковска-Оцокољић
КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕГОВАРАЊА *65*

Проф. др Миљојко Базић
ЗНАЧАЈ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА
У ПРОЦЕСУ ПОСЛОВНОГ ПРЕГОВАРАЊА *91*

Мр Наташа Симеуновић
НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ У СВЕТОМ, ЈАВНОМ
И ПРИВАТНОМ ПРОСТОРУ *107*

МЕДИЈИ

Проф. др Мирко Милетић
КОМПЈУТЕРСКА МРЕЖА И МОГУЋНОСТИ УСПОСТАВЉАЊА
ДЕМОКРАТСКЕ ЈАВНОСТИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ *133*

Проф. др Милан Брдар
ЛОГИКА ЗАПАДНИХ МЕДИЈА КАО ЛОГИКА МОЋИ *153*

Проф. др Дивна Вуксановић
ТЕЛЕВИЗИЈА У 21. ВЕКУ: ОД „РЕТРО-ГРИЦКАЊА“ ДО „TWILIGHT ZONE“ *181*

Проф. др Зоран Јевтовић
КУЛТУРНИ РАТОВИ У САЗВЕЖЂУ ЕКРАНСКИХ СЛИКА *189*

Проф. др Србобран Бранковић
МЕТОД ФОКУС ГРУПА У МЕДИЈСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА *209*

Проф. Мирослав Јокић
РАДИО: ЧИТАЊЕ И ГЛЕДАЊЕ ЗВУКА *229*

КУЛТУРА

Проф. др Миомир Јакшић
СВЕТСКИ СИСТЕМ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА *239*

Проф. др Зоран Аврамовић
КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ДРЖАВЕ У ДРУШТВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ *257*

Проф. др Драган Милинковић Фимон
КУЛТУРНИ КАПИТАЛ И ОДРЖИВОСТ *267*

Проф. др Љубиша Деспотовић
МИТОВИ И СТЕРЕОТИПИ У ФУНКЦИЈИ ГЕОПОЛИТИКЕ –
СРБОФОБИЈА И ЊЕНИ ИЗВОРИ *287*

Проф. др Драгољуб Тодић
ЕКОЛОШКА КУЛТУРА КАО ЕЛЕМЕНТ ПОЈМА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА *305*

Проф. др Драган Прља
КУЛТУРА ИНФОРМАЦИОНОГ ДРУШТВА – КИБЕР КУЛТУРА *327*

Др Виолета Цветковска-Оцокољић
ВИЗУЕЛНА УМЕТНОСТ У ЦИВИЛИЗАЦИЈИ СЛИКЕ *335*

Марио Калик
МАРКУЗЕОВА ДИЈАЛЕКТИЧКА КРИТИКА
ГРАЂАНСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ И КУЛТУРЕ *353*

Проф. др Драган Никодијевић
ТЕЛЕОЛОШКЕ ПОДУДАРНОСТИ РЕЛИГИЈСКЕ И УМЕТНИЧКЕ ПРАКСЕ *373*

Др Драган Ћаловић
УМЕТНИЧКИ БУНТ КАО ДЕО ТРАДИЦИЈЕ *395*

Др Давор Џалто
УМЕТНИК КАО АУТОР *411*

Проф. др Стојан Ђорђић
О НАДАХНУЋУ, О ПРВОБИТНОЈ ЗАМИСЛИ И О ПЛАНУ ДЕЛА *423*

ИСТРАЖИВАЊА

Историја културе и цивилизације
Проф. др Слободан Бранковић
СРБИЈА У ПОТРАЗИ
ЗА ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ИДЕНТИТЕТОМ (1875-1878) *441*

Проф. др Валтер Маношек
ХОЛОКАУСТ У СРБИЈИ *475*

Мр Алексеј Тимофејев
ХОМЈАКОВ, СЛОВЕНОФИЛСТВО И ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ИЗАЗОВИ *491*

ЕТНОЛОГИЈА

Сузана Антић
ЈЕДНОДАНКА КОШУЉА *513*

Студентско истраживање
Водитељ проф. др Србобран Бранковић
ИНТЕРНЕТ МЕЂУ СТУДЕНТСКОМ ПОПУЛАЦИЈОМ У БЕОГРАДУ *519*

КРИТИКА

Академик Сокол Соколовић
ВИЗУЕЛНИ АСПЕКТИ КОРПОРАТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА
МЕГАТРЕНД УНИВЕРЗИТЕТА *541*

Сузана Антић
ПОГЛЕДИ О НАУЧНОЈ СИНТЕЗИ АКАДЕМИКА ПЕТРА ВЛАХОВИЋА –
СРБИЈА: ЗЕМЉА, НАРОД, ЖИВОТ, ОБИЧАЈИ *547*

ПРЕВОДИ

Из јапанске цивилизације
Мр Хироши Јамасаки-Вукелић
ПРИЧА О ПРИНЦУ ЈАМАТО ТАКЕРУУ *559*

Сандра Ћелап
Предвидљиво ирационално, превод
ПРИНЦИП БИХЕЈВИОРАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ ПРИМЕЊЕН У НАСТАВИ –
КАКО ПОМОЋИ СТУДЕНТИМА ДА ПОСТИЖУ БОЉЕ РЕЗУЛТАТЕ *567*
Наслов оригинала: Dan Ariely, *Predictably irrational*.

Content:

MANAGEMENT

Prof. Mića Jovanović, Ph.D
Prof. Ana Langović-Milićević, Ph.D
MANAGEMENT IN GLOBAL ENVIRONMENT *1*

COMMUNICATIONS

Prof. Zorica Tomić, Ph.D
THE AGE OF COMMUNICATION *31*

Prof. Nikola Cvetković, Ph.D
Prof. Milivoje Pavlović, Ph.D
SIGNAL AS A POLYSEMIC COMMUNICATIVE PHENOMENON *49*

Prof. Tatjana Cvetkovski, Ph.D
Ass. Prof, Violeta Cvetkovska-Ocokoljić, Ph.D
CHARACTERISTICS OF NEGOTIATIONS *65*

Prof. Miljojko Bazić, Ph.D
THE IMPORTANCE OF CULTURAL IDENTITY IN PROCESS OF BUSINESS NEGOTIATIONS *91*

Nataša Simeunović, MA
SPACE IN NONVERBAL COMMUNICATION *107*

MEDIA

Prof. Mirko Miletić, Ph.D
THE COMPUTER NETWORK AND POSSIBILITIES IN ESTABLISHING OF DEMOCRATIC PUBLIC WITHIN THE CONTEMPORARY SOCIETY *133*

Prof. Milan Brdar, Ph.D
LOGICS OF WESTERN MEDIA AS A LOGIC OF POWER: FROM CASE STUDY OF SERBIAN GUILT TO THE PARADIGM OF CONSTANT ENEMY *153*

Prof. Divna Vuksanović, Ph.D
TELEVISION IN 21ST CENTURY: FROM „RETRO-COUCH POTATOES“ TO „TWILIGHT ZONE“ *181*

Prof. Zoran Jevtović, Ph.D
CULTURAL WARS IN THE SPHERE OF MEDIA IMAGES *189*

Prof. Srbobran Branković, Ph.D
FOCUS GROUPS METHOD IN MEDIA RESEARCHES *209*

Prof. Miroslav Jokić, Ph.D
RADIO: READING AND WRITING OF THE SOUND *229*

CULTURE

Prof. Miomir Jakšić, Ph.D
WORLD ORDER AND GLOBALIZATION *239*

Prof. Zoran Avramović, Ph.D
STATE CULTURAL POLICY IN THE TRANSITIONAL SOCIETIES *257*

Prof. Dragan Milinković Fimon, Ph.D
CULTURAL CAPITAL AND SUSTAINABILITY *267*

Prof. Ljubiša Despotović, Ph.D
MYTHS AND STEREOTYPES IN GEOPOLITICS – SERBOPHOBIA AND ITS SOURCES *287*

Prof. Dragoljub Todić, Ph.D
ENVIRONMENTAL CULTURE AS AN ELEMENT OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT *305*

Prof. Dragan Prlja, Ph.D
THE CULTURE OF INFORMATION SOCIETY – CYBERCULTURE *327*

Ass. Prof, Violeta Cvetkovska-Ocokoljić
VISUAL ART IN VISUAL CIVILIZATION *335*

Mario Kalik
MARCUSE'S DIALECTICAL CRITIQUE OF BOURGEOIS PHILOSOPHY AND CULTURE *353*

Prof. Dragan Nikodijević, Ph.D
TELEOLOGICAL ANALOGIES OF RELIGIOUS AND ARTISTIC PRACTICE *373*

Ass. Prof, Dragan Ćalović, Ph.D
ARTISTIC STRUGGLE AS A PART OF TRADITION *395*

Ass. Prof, Davor Džalto, Ph.D
ARTIST AS AN AUTHOR *411*

Prof. Stojan Đorđić, Ph.D
ABOUT INSPIRATION,ORIGINAL IDEA AND PLAN *423*

RESEARCHES

History of culture and civilization

Prof. Slobodan Branković, Ph.D
SERBIA IN QUEST OF A CIVILIZATION IDENTITY (1875-1878) *441*

Prof. Valter Manoschek, Ph.D
HOLOCAUST IN SERBIA *475*

Aleksei Timofeev, MA
HOMIAKOV, SLAVOPHILIA AND CIVILIZATION CHALLENGES..... *491*

ETHNOLOGY

Suzana Antić
'JEDNODANKA' SHIRT *513*

Students' research

Coordinator: prof. Srbobran Branković, Ph.D
INTERNET AMONG STUDENTS IN BELGRADE *519*

CRITIQUE

Academician Sokol Sokolović
VISUAL ASPECTS OF CORPORATE IDENTITY
OF MEGATREND UNIVERSITY..... *541*

Suzana Antić
PETAR VLAHOVIC- SERBIA: COUNTRY, PEOPLE, LIFE, CUSTOMS *547*

TRANSLATIONS

From Japanese civilization

Hiroshi Yamasaki – Vukelić
THE STORY ABOUT PRINCE YAMATO TAKERU *559*

Sandra Ćelap
PRINCIP OF BIHEIVIORAL ECONOMY APPLIED IN TEACHING –
HOW TO HELP STUDENTS TO ACHIEVE BETTER RESULTS..... *567*

РЕЧ НА ПОЧЕТКУ

Факултет за културу и медије, једна од најмлађих установа у саставу академске заједнице Мегатренд универзитета, покреће свој Годишњак *научних радова из области културе, медија и комуникација. Наша намера је да окупимо сараднике са факултета и из других научних и наставних установа око идеје истраживачког критичког мишљења о проблемима оног дела друштва у коме се концентришу неке од основних противречности живота савременог човека.*

У свету, за који се говори да се брзо мења, област културе, медија и комуникација има једну од најзначајнијих улога. Све више се шири сазнање да култура и медији нису само духовна потреба или вештина слања и примања порука већ један од кључних чинилаца друштвеног и привредног развоја. Одавно је наступило време у коме култура и медији суштински обликују наш колективни и национални развој.

Ми сматрамо да у нашој научној и универзитетској средини постоји одређени раскорак између усложњавања области културе и медија и њиховог систематског истраживања. Значај културе у српском друштву није подударан са рационалним и методичким мишљењем о корпусу њених отворених питања и нејасности. Верујемо да ће радови које објављујемо у Годишњаку *подстаћи шира и темељнија истраживања културе, медија и комуникација не само у Републици Србији већ и о културама Европе и света.*

Странице нашег Годишњака *биће отворене за све компетентне научнике и мислиоце о феноменима и проблемима из ове области. Желимо да охрабримо младе сараднике да слободно и смело анализирају значајна питања у дисциплинама у којима граде свој професионални развој.*

Годишњак *ће посебно подстицати дијалог о темама културе и медија. Стваралачки дух и неговање традиције су биће културе. Другачија становишта се подразумевају, као што се подразумева и њихово аргументацијско утемељење.*

Наш Годишњак *ће објављивати студије, истраживања, огледе, научну критику, осврте, приказе.*

У овом, првом Годишњаку, *објављујемо стручне радове наших наставника, али и наставника и научника из других универзитетских центара. Настојаћемо да у наредним бројевима објавимо и радове истраживача из других култура и медија. Тиме ћемо помоћи научној и интелектуалној заједници да прецизније вреднује и афирмише теоријске и методолошке домете сарадника.*

Уверени смо да ће прилозима, темама, сарадницима, језиком, стилом и графичком опремом прво издање нашег Годишњака *допринети дубљем и тачнијем разумевању културних и медијских феномена са којима и у којима живимо, а унапред захваљујемо на свим аргументованим критикама и сугестијама.*

Београд, јануара 2009.

УДК 005.42/.44:334.726 ; 005.32:331.104
ID 154269196

Проф. др Мића Јовановић Божинов
Факултет за пословне студије
Мегатренд универзитета
Проф. др Ана Ланговић-Милићевић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

МЕНАЏМЕНТ У ГЛОБАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Резиме: *Како су савремени услови пословања условили нов систем комуникације, развој нових технологија, телекомуникација и транспорта, успешно пословање је могуће само уколико се разумеју културне разлике и правила учесника из различитих крајева света. Циљ овог рада је приказ једног логичног следа развоја тржишта и нових технологија где је пословање ван матичне земље постало један од уобичајених облика развоја. Доскора је овај вид пословања био резервисан само за велике компаније, а сада је сасвим нормално да се компаније спајају и преговарају како би омогућиле остварење свог развоја. Рад је усмерен ка указивању на утицаје културних фактора на понашање људи у компанијама, међуоднос националне културе и начина пословања са малим освртом на Србију. У оквиру рада указује се и на значај познавања културних разлика, свест о пословању и култури домаћина, познавање стратегије радне мотивације запослених у складу са различитим културним вредностима, укључења у културу и свест о особљу и пословним колегама, значај пословног одевања у интеркултурним преговорима, значај идентификације са радним тимом и међукултурних контаката који су важни за исходе пословних активности*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *култура. менаџмент, глобално окружење, пословни систем, мотивација, комуникација, преговарање, пословно одевање*

1. УВОД

Савремени начин пословања условљава да за све већи број компанија међународни преговори постају део живота, и неуспешно преговарање може поништити претходно пажљиво планирање. У раду се истиче да и када две особе комуницирају, ретко говоре о потпуно истом предмету јер

је ефектно значење зачињено културним условима сваке особе. У међународним преговорима увек треба имати у виду да када се наизглед прости преговори ставе у културни контекст, постају сложенији а компликације расту експоненцијално. Наивно је улазити у међународне преговоре верујући да су „на крају крајева људи прилично исти ма где били и понашају се слично нама". Пословни стил који може бити ефектан у оквирима матичне земље не мора да буде одговарајући када се послује са припадницима друге културе. Када се ради у другој култури, потребно је познавати друга правила, разумети их и поштовати.

Различити културни системи условљавају и различите стилове понашања које обликују култура, географија, историја и политички систем сваке нације. Људи обично не могу избећи своје културне претпоставке, слике, предрасуде и друге ставове у току реализације својих пословних задатака. Успешно пословање и на другим тржиштима, ван матичне земље, значи потпуно разумети друге, користећи то за остварење онога што свака страна жели од преговора и претворити то у ситуацију у којој сви добијају. У току реализације пословних активности не могу се користити тактике које се користе у својој земљи, поготову када нису културно прихватљиве за другу страну.

Реализација пословних активности ван матичне земље захтева и преговарање. Преговори се започињу само да би се склопио уговор. Уговор је размена условних обећања којима свака страна објављује да ће се понашати на одређени начин, под условом да се друге стране понашају у складу са својим обећањима. Отуда је *основни циљ* овог рада да се укаже да се, у зависности од дате културе, кршење обећања толерише, очекује или чак прижељкује, и да је познавањем и уважавањем различитости могуће ипак успешно пословати. Ретко је лакше применити уговор у страној земљи него код куће, а добијање законских права може бити немогуће.

У неким културама потписивањем уговора сматра се да су преговори успешно завршени. У САД, уговор представља крајњу инстанцу серије преговора, крајњи резултат договора, разраду и описивање процедура, правила за која се обе стране слажу да их поштују. У разрађеном уговору нема варијација и модификација уколико то није назначено и договорено у уговору. Уговори у САД су дуги јер се свака непредвиђена ситуација мора унапред пажљиво предвидети и разрадити. Уговор постаје уговор објективно проверених и предвиђених акција две стране. Американац не би оклевао да потпише уговор са својим најљућим непријатељем, ако је довољно богат правним условима.

У англосаксонским културама потписивање уговора симболизује намеру да се испуне наведени услови. Правни саветник је често део тима да би се смањили неспоразуми и конфликти после потписивања. Циљ америчких преговарача је да дођу до правног уговора, због чега се највише пажње полаже на детаље и користе сви односи да олакшају недвосмислено разумевање.

Код Кинеза уговор не мора представљати крај већ почетак. Кинески приступ је да се успоставе преговори базирани на људским односима, што је по природи зависно, а главна брига им је да створе везу „пријатељства". Уколико наиђу на ситуацију у којој би тешко испунили услове из уговора, окренули би се партнеру, очекујући не само разумевање већ и подршку и помоћ.

За многе Американце потписан уговор је коначна група права и обавеза које строго везују обе стране. Американци се везују законом а не односима, традицијом, религијом и културом. Поштоваће уговор до најмањег детаља без обзира на услове који се касније могу појавити.

Компанија из САД, у трансакцији са јапанском фирмом, може видети уговор као суштину погодбе, док Јапанци верују да је партнерство предмет промена током времена и да једна страна не треба да користи неправедну предност срећних догађаја. За Јапанце циљ је однос, а не уговор. Док Американац потписивањем уговора закључује посао, Јапанац започиње однос.

За Немце је уговор чврста директива коју треба дословце испунити. Они објашњавају детаљно и оно што је за Американце стандардна трговинска пракса.

За Русе реч компромис није природна реч; стога је понуда да се направи компромис за Русе знак слабости. Пошто се Руси стриктно држе уговора, а све што је неодређено протумачиће што је више могуће у своју корист, треба избећи уопштене договоре и фокусирати се на детаље. Руси теже да изнесу екстремне предлоге, тврдоглаво их се држе током продужених преговора и коначно их брзо и суштински модификују. Руси су добри у прављењу паметних уговора који су речити, двосмислени и без важних детаља које могу касније да искористе.

Французи воле да почну договор о генералним принципима, док Американци воле прво договор о детаљима. За Американце је преговарање прављење серије компромиса и размена на дугој листи детаља. За Французе суштина је договор о основним генералним принципима који ће касније водити и одредити преговоре; заправо ови принципи постају оквир и костур за будући уговор.

У арапском свету реч више обавезује од многих писаних уговора и инсистирање на њима може бити увредљиво.

Мексиканци не очекују да уговор буде дословце примењен у стварном свету и по њима уговор представља уметничко вежбање идеја. Мексиканци су више усмерени на генерално формулисање у уговорима, док се Американци фокусирају на детаљније формулисање.

Рад указује на то да увек треба имати у виду да је страни преговарач другачији у перцепцији, мотивацији, веровањима и перспективи. *Заправо, **кључ успешног пословања је разумети, прихватити и поштовати културу друге стране.***

2. КУЛТУРА И МЕНАЏМЕНТ

Када се говори о управљању пословним системима, тешко да се у савременим условима пословања може занемарити чињеница да се углавном послује ван граница матичне земље, тако да наилазимо на неминовност упознавања са различитим културама.

Активности великог броја компанија превазилазе оквире матичне земље и свет улази у еру глобалних светских активности, која подразумева светску производњу, дистрибуцију и велики број мултинационалних спајања и припајања, као и појаву глобалних стратешких алијанси.

У новим, захтевним условима пословања као и кад се послује у оквирима матичне земље, неопходно је дефинисати стратегију која ће омогућити да пословни систем достигне постављене циљеве, с једном напоменом да треба развити глобалну стратегију.

Целокупно пословање датог пословног система треба да се усмери на глобално пословање, што ће захтевати и одговарајући менаџмент приступ у циљу бољег разумевања различитих националних утицаја и културе на пословање дате компаније.

Чињеница је да на пословање дате компаније утиче култура, односно занемаривање тако важног фактора, данас дефинитивно доводи до неуспелих пословних преговора, што касније условљава и неповољне пословне резултате.

Као што је већ напоменуто, велики број компанија у почетку свог пословања је у оквирима своје матичне земље, са одговарајућим производима и услугама који су погодни за дато тржиште. Временом, са растом а касније и развојем своје компаније, најпре у виду увоза и извоза, креће распростирање пословних активности ван матичне земље и тада је неопходно анализирати захтеве другог поднебља. И поред овог сазнања које је присутно на светском тржишту, могу се наћи наступи компанија који нису узели у обзир ово сазнање. Различите културе условљавају да се оне поштују приликом дизајнирања производа и услуга за иностранo тржиште. Менаџери новог доба морају да уче како да воде људе у свакој земљи у којој послују.

Менаџери новог доба увек треба да имају у виду да је начин на који се понашају запослени и менаџери у компанији одређен у великој мери подсвесним претпоставкама, вредностима и нормама националне културе, које су они унели у дати пословни систем. Компаније и друге врсте организација у свакој националној заједници организоване су и функционишу по правилима који су дубоко укорењени у националној култури те заједнице. Људи у компанијама не могу другачије да се понашају него онако како им то претпоставке, вредности и норме њихове културе говоре. Културна

детерминанта менаџмента подразумева да се организација и управљање у компанијама у једној националној заједници потчињава дејству претпоставки и веровања националне културе у тој заједници и само оне компаније, тј. они менаџери који буду разумели и поштовали културну различитост праве први корак успешног пословања.

Двадесети век доноси и полет научног прогреса, који је наставио да убрзава напред. Да би се разумео напредак, довољно је рећи да је почетком XIX века један научник могао да има слику о свеукупним научним сазнањима свога доба, што данас није замисливо. Дотадашња открића су незнатно мењала живот, а данас практична примена научних достигнућа утиче на свакодневни живот.

Значи, може се рећи да је брза и велика промена технике и технологије утицала у великој мери на свакодневни живот људи и имала веома велики утицај на концепт културе. Човек из једног природног окружења где су принуде од стране природе биле мерљиве и предвидљиве, прелази у једно социјално окружење које носи са собом већу опасност, али и шансе. Елементе које повезујемо са културом у новом добу су слобода и расположивост, социјално наслеђе и окружење.

Савремено доба доноси и нове притиске, постављање нових услова рада у компанијама, штетно деловање „нових технологија". Са друге стране, нова технологија је омогућила да се обезбеди више времена за усавршавање, како способности самих појединаца, тако и услова рада. У том смислу, овде везујемо културу и слободно време. Заправо, технологију можемо посматрати као средства културе која испуњавају дату улогу на више начина: ослобађају човека неких видова потчињености у свакодневном животу, које му обезбеђују слободно време. Захваљујући технологији, човеку је омогућен сусрет различитих култура.

Човек као припадник једне културе смештен је у одговарајуће социјално окружење, при чему велику улогу има религија. Треба нагласити да су велику улогу у начину живљења човека имали митови и веровања, будизам, ислам и хришћанство. Утицај религије на образовање је од великог значаја, поготово када су у питању националне или верске мањине.

Језик, навике, обичаји, традиција, клима датог региона утичу на менталитет људи и, наравно, на њихову културу. Може се рећи да је човек окарактерисан својим културним развојем.

Значи, под појмом *култура* подразумева се начин живљења неке групе, као и духовна добра која је створила дата група током заједничког живота. Под културом се подразумева заједнички систем вредности, норми понашања, начин мишљења и делања, које је човек научио и прихватио у једном колективу. Видели смо – на основу сажетог историјског посматрања појма културе – да на културу утичу и одређују је бројни фактори једног

друштва, од историје до религије, географски услови живљења, језик, обичаји, начин мишљења и веровања.

Савремено доба развојем технике и технологије олакшава и комуникацију међу људима; просторна удаљеност не представља више отежавајући фактор у пословању. Присутни су лакоћа пословања и распростирање пословних активности ван оквира матичне земље. На успешност пословања утичу бројни фактори које треба имати у виду када се припремају пословне активности, а посебно је значајан фактор култура, тј. утицај културе на менаџмент.

Личност која треба да реализује пословне активности је производ једне културне средине, националног и регионалног искуства. Култура је заправо основ прихватљивости или неприхватљивости и садржи ритуалне елементе као што су руковање при сусрету или размена визиткарти. Посматрање дате компаније, при том искључивши културу и религију из њеног окружења, јесте крајње непродуктивна идеја за реализацију пословних активности.

Упознавање са културом дате земље са којом треба да се оствари пословна сарадња тек је пола завршеног посла адаптације, јер се неспоразуми у новије време заправо завршавају на пољу „немог језика". а много мање у говорном језику. Дакле, грешке у говору се далеко више толеришу него грешке у понашању. Сам покушај да се користи језик земље са којом се сарађује може само да импонује домаћинима, али грешке везане за непознавање културе дате земље потребно је избећи.

Данас, у ери велике брзине склапања послова, остаје мало времена да се правовремено и адекватно реагује. Зато је важно да се приликом обављања пословних активности избегну почетничке грешке које се тичу дубљих слојева комуникације.

3. САВРЕМЕНИ ТОКОВИ ПОСЛОВАЊА

Може се рећи да је ново доба време промена и изазова у којем успевају само најодлучнији и најспремнији. Ера у којој живимо унапређује комуникацију и смањује расцепе који постоје између различитих култура. Економија прелази границе матичне земље стварајући свет глобалне економије. У таквој глобалној економији настају и нове препреке везане за усклађивање различитих пословних пракси у различитим културама. Све културе су вођене својим економијама, а вредности сваке културе су начин пословања њихових људи.

Процес пословања у условима глобализације поставља и нека нова правила пословања:

- висок степен пословне комуникације,
- развијен интегритет сваког појединца у процесу пословања, и
- усклађивање пословних стандарда.

Наравно, за успешно пословање неопходно је познавати савремене токове који су повезани са:

- смањивањем трошкова;
- повећањем ефикасности;
- управљањем односа са странкама, обука запослених, еколошке потребе ради очувања околине;
- познавање пословних протокола који олакшавају комуникацију;
- наступ у име организације;
- како се правилно представити;
- како овладати пословном комуникацијом на међународној пословној сцени;
- која су правила и табуи пословања;
- поступак формалне и неформалне комуникације;
- како је постављена хијерархија у пословном свету, и
- како се одређује ред седења, било током оброка или за преговарачким столом...

Поред познавања наведених правила, нови свет бизниса подразумева пословање које ће бити конкурентно на дужи временски период, а како се говори о распростирању пословних активности ван матичне земље, познавање културе и обичаја пословних партнера један је од битних предуслова.

Пословна култура се гради на успешној пословној комуникацији и успостављању квалитетних пословних веза. Жеља да се пословни партнер упозна пре ступања у пословни процес присутна је и у оним земљама где се сваки разговор усмерава ка конкретној реализацији пословних активности, што је нарочито карактеристично за германске земље. На југу и југозападу Европе, и у другим деловима света, важи правило да је добро познавање особе са којом се сарађује основа за стварање поверења, а онда неминовно следи и успех пословног подухвата.

Међународна пословна сцена која условљава и међукултурну комуникацију, неминовно захтева познавање различитих културних средина. Основа успешне комуникације на међународној сцени је разумевање различитости, јер неспремност да се послује са пословним партнерима који имају другачија правила од његовог, осуђен је на неуспех. Спремност да се прихвате и разумеју разлике ствара веће шансе за успех.

4. УСПЕШНА КОМУНИКАЦИЈА И НОВИ УСЛОВИ ПОСЛОВАЊА

Поред познавања културе дате земље са којом треба пословати, неопходно је познавати и начин самог процеса комуницирања, како вербални, тако и невербални. Добра припрема најпре за невербалну комуникацију, касније олакшава и вербалну у току пословних преговора. Рекли смо да се у току пословне сарадње углавном настоји створити поверење код особе са којом ће се пословати, тако да је и статистика потврдила овај податак – 90% испитаних мушкараца има поверење у особу:

- усправног држања,
- подигнутог погледа,
- пријатног изгледа лица, и обратиће пажњу на покрете који означавају говор тела,
- руке прекрштене на грудима могу говорити о неслагању и означавати одбрамбени став, или
- додиривање лица и главе може означавати несигурност.

Успешна комуникација је способност јасног и разумљивог изношења чињеница, информација и размишљања или – како би се у међународном пословном жаргону рекло – KISS (Keep It Short & Simple – будите кратки и једноставни). Овде је интересантно истраживање др Алберта Мехребијана (Albert Mehrabian), аутора књиге „Тихе поруке", који износи податке свог истраживања: 55% осећања изражавамо невербално, 45% вербално, при чему се 38% своди на изражавање гласом, а само 7% речима. Значи, увиђа се значај начина на који је нешто речено.

Значај поруке није у томе шта сте стварно рекли, нити у томе шта сте стварно мислили, него на какав сте одзив наишли.

Приликом пословања ван матичне земље, као пословни језик углавном се користи енглески, али то не умањује значај познавања других језика, мада и овде треба нагласити да је важније познавање културе дате земље него језика.

Развој технике и технологије је олакшао и убрзао комуникацију, тако да се данас пословање не може замислити без телефона и употребе компјутера, тј. и-мејл преписки. Познавање општих правила јављања у компанији неопходно је, што због компаније у којој раде запослени и представљања имица, што због потенцијалних пословних партнера који стварају слику о датој компанији. Пословно јављање на телефонској линији захтева идентификацију имена компаније као и особе са којом се разговара, а уколико се користи спикерфон – и идентификација особа које су у просторији.

У пословној кореспонденцији неопходно је поштовати нека правила: на пример, на поруке послате у електронском формату одговара се у року

од 24 часа. Потврда о пријему пошиљке је обавезна, а одговор може уследити и касније уколико постоји спреченост за одговор на и-мејл поруку. Употреба мобилних телефона је забрањена на пословним састанцима као и на пословним ручковима.

У току пословног споразумевања преговори су најбитнија ставка која захтева одговарајућа знања и вештине комуницирања. Ново доба захтева познавање преговарачких вештина, тј. познавање преговарачких техника и стратегија

Како би се постигли успешни преговори, неопходно је поставити циљ преговарања, као и начин остварења постављеног циља. Припрема је неопходна, али и способност да се увиди шта је то што жели и друга страна, јер је у савременом добу циљ преговарањем, тј. договором остварити кооперативни егоизам, тј. задовољити обе стране и остварити дугорочну сарадњу. Може се рећи да преговарачку вештину поседују они који имају способност:

- да поставе циљеве;
- да поставе већи избор начина који омогућавају достизање циља;
- да се темељно припреме;
- да оцене шта је то што друга страна жели;
- да поставе приоритете;
- да препознају и разумеју друге културе и да познају област поклањања, па у складу са датим:
- треба знати да су поклони важан део менаџерских односа, и
- водити рачуна о томе како уручити поклон, у каквој амбалажи.

За успешну пословну сарадњу са иностраним партнерима неопходно је познавати њихову културу. Иако постоје разлике Европе у односу на Америку, па онда разлике и у односу на Азију, треба нагласити да и у самој Европи треба бити свестан постојања различитости. На пример, узрок неслагања у пословним договорима где су партнери припадници различитих култура, појављује се већ на првом кораку када партнери нису синхронизовали време један са другим.

5. ПРИПРЕМА МЕНАЏЕРА ЗА ПОСЛОВАЊЕ У ГЛОБАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Компаније које послују у другим регионима морају своје запослене да припреме за промене које ће наићи у сусрету са другом културом. Уколико се запослени пошаље без претходне припреме, односно ако компанија није уважила фактор културе као основу успешног пословања, настају проблеми.

Запослени у новој средини нема потребна средства да усвоји нове вештине или схватања да би се ефектно адаптирао и прилагодио не само новим, већ потенцијално екстремно различитим условима. Ово се дешава кад се „избор вредности" менаџера у иностранству неправилно схвати. Може се појавити тамо где је „културна дистанца" превелика за дато време одласка. Могућност настајања проблема условљава да се обрати пажња на правилну идентификацију потенцијалних кандидата и предложених интервенција за прилагођавање у ранијим фазама развоја каријере и пословања.

Подржавање социо-културног прилагођавања је развој одређених вештина и учење о специфичном окружењу које помаже менаџеру у успешном испитивању, разумевању и интеракцији са новом средином. Значајно је познавања културних разлика, свест о пословању и култури домаћина, **познавање стратегије радне мотивације запослених у складу са различитим културним вредностима**, укључења у културу и свест о особљу и пословним колегама, значај пословног одевања у интеркултурним преговорима, значај идентификације са радним тимом и међукултурних контаката који су важни за исходе пословних активности

У току обављања пословних активности ван оквира матичне земље могу се појавити наведени проблеми у било којој фази боравка менаџера ван матичне земље, тако да је неопходно имати претходну припрему појединаца који ће део својих пословних активности обављати у другим културама. Припрема појединаца је усмерена на „психолошко-културна" и „социо-културна" прилагођавања менаџера у иностранству.

У припремама пре одласка и прилагођавању другој култури мора се радити на проблему смањења потенцијала за анксиозност, напетост, стрес или болест. Једна од припрема подразумева развој и јачање веза у својој земљи, свести о квалитету живота, културном јачању и подршци, и свести о утицају на породицу. Велики је утицај на породицу и посебно проблеми „преласка у другу културу" везани за свакодневни рад и пословна питања која директно утичу на прилагођавање кандидата. Заправо, задовољство послом и стабилност у породици су важни исходи личне добробити.

У проактивним компанијама неопходно је формирати програм припреме потенцијалних кандидата – менаџера који треба да раде у иностранству, ако постоје средства и за сваког кандидата посебно јер свако учи на свој начин. Није свако учење базирано на стицању знања у формалном или традиционалном окружењу или контексту. Учење може и појављује се кроз експерименталне вежбе које мењају став особе према нечему. Учење језика и његова улога у прилагођавању новом културном окружењу може бити боље кроз ангажовање или дружење са припадницима друге културе, где треба да се запослени упути (да се већ у својој земљи упознаје са другом културом на мање стресан начин).

Један од неуспеха менаџера у другим културама је лични избор да се не прилагоде културним разликама са којима се срећу и слепо задржавају традиционални етноцентрични поглед на вођење посла у иностранству. Без „овладавања". пословни човек ће, вероватно, изразити очекивања која су или друштвено-економски неважна или стилски увредљива и тако наносе непоправљиву штету послу и својој каријери у иностранству.

У свакој компанији постоји потреба да се ради на припремама, тј. програму прилагођавања који би смањиле потенцијал анксиозности, напетости, стреса и болести код менаџера који ће радити у иностранству. Треба обезбедити оквир довољан за схватање одређене средине, који помаже менаџерима у иностранству у ефектном истраживању, схватању и интеракцији са новом средином. То такође омогућава организацијама да реагују на сврсисходан начин. То значи стварање интервенција везаних за рана искуства које развијају и „психолошко-културне" и „социо-културне" стратегије и помажу у пословању у иностранству и друштвеном „овладавању". Помажу и у учењу става и практичних вештина као што су грађење односа и друштвена интеракција. Крајња ефективност и пажња организације усмерене су и на оно што се научи за време наименовања и како организације граде културу учења која омогућава трансфер у корист целокупног пословања и особља које је у њему.

Крајња ефективност обухвата и оно што је научено за време боравка у другој средини и како је то пренето у корист целокупног пословања и појединаца који су у њему. Учење и разумевање других култура постаје све важније за наименовања у иностранству и ствар коју међународно пословање мора да планира у веома раној фази и помогне и подржи.

Значајним и благовременим „психолошко-културним" и „социо-културним" интервенцијама, менаџери, послати у иностранство, би требало да имају могућност за ефективно „овладавање" и синергију са каријером. Иностранo пословање би требало да има могућност да се успешно успостави у разним срединама.

6. КУЛТУРА И МОТИВАЦИЈА ЗАПОСЛЕНИХ У ГЛОБАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Сада треба направити спону културе и пословног система, заправо треба бити свестан чињенице да су најзначајнији ресурси једног пословног системи баш људски ресурси. Тако и питање „Како мотивисати запослене" постаје кључно за сваког менаџера као носиоца те активности. Универзална стратегија за мотивацију запослених за све пословне системе унутар једне земље не постоји, али и у самом пословном систему примењује се више стра-

тегија у зависности од тренутне ситуације. Овом проблему придодајемо и појам културе јер савремени услови пословања намећу да се све више реализација пословних активности распростире ван оквира матичне земље. У току реализације таквих активности, ван матичне земље, неопходно је координирати са запосленима који имају друга мерила вредности.

Како мотивисати запослене? Ово питање представља кључни проблем, и један од најбитнијих задатака топ менаџера. Уколико је једна од стратегија мотивације – комуникација, неопходно је посебно обратити пажњу на сам процес комуникације. Да кренемо да процес комуникације представља међуљудски процес слања и примања симбола уз приложене поруке, односно људи међусобно размењују информације и на тај начин утичу један на другог. У тој размени информација битни су руководиоци за комуникацију унутар и ван датог пословног система.

У мотивацији запослених менаџер има велику улогу, иначе менаџер је централна фигура која организује, усмерава и координира рад запослених, мотивише и решава конфликте све у циљу достизања постављених резултата пословног система.

Менаџер мора да се ангажује, организује и управља комуникацијом у организацији. Менаџер мора бити добар комуникатор и познавалац културе поготово у оним пословним системима где је пословање ван оквира матичне земље, да поседује потенцијал да води људе, моћ и јасно дефинисан циљ и правац којим ће до њега стићи. Идеални менаџер не постоји, већ се приступа избору вође од ситуације до ситуације.

У циљу постизања што бољих пословних резултата, неопходно је да менаџер пронађе адекватан начин комуницирања са својим запосленима. Уколико је реализација пословних активности ван матичне земље, један од разлога неуспеха менаџера у другим културама јесте лични избор да се не прилагоде културним разликама са којима се срећу и слепо задржавају традиционални етноцентрични поглед на вођење посла у иностранству. Без „овладавања" пословни човек ће, вероватно, изразити очекивања која су или друштвено-економски неважна или стилски увредљива и тако наносе непоправљиву штету послу и својој каријери у иностранству. Заправо, да се нагласи да је у свакој култури различит приступ доношењу одлука, размени информација као и начин мотивације запослених. У неким културама сви запослени су укључени у процес доношења одлука и на тај начин су и мотивисани, док у неким културама запослени и не очекују да буду питани. Постоје културе у којима су предлози и сугестије запослених добродошли мада се не усвајају. У неким културама уплитање запослених у току реализације пословних активности или у спровођењу пословне одлуке се не прихвата већ се сматра увредљивим. Може се закључити да су неопходне интервенције за припрему менаџера за пословање са

другим културама или за вођење мултикултурних тимова. Неопходно је познавање културе да би руководиоци знали како да мотивишу своје запослене, тј. како да их усмере ка реализацији циља.

У неким културама је присутно да се у фази консултовања око неког пословног решења износи мишљење свих запослених. Поједини менаџери теже да имају стил оријентисаности ка групи и одлучивању користећи консултовање које се претвара у закључивање. Одлука је оријентисана ка постизању консензуса које чланови тима треба да прихвате и примене независно од мишљења које су изнели током консултовања. Наведено опет може бити контрадикторно за људе другачијих културолошких позадина. У неким земљама конфликти се сматрају незаобилазним елементима динамике тимског рада, док се, рецимо, у Шведској, конфликти у тимском раду сматрају опасним, нарочито у фази одлучивања. И заиста, ако се чланови фокусирају на тим а не на појединце, конфликт је знак да тим више не функционише. Ова динамика тима је значајно различита од динамике која преовлађује у већини земаља. Заправо у неким земљама изношење супротног мишљења од руководиоца је назамисливо или увредљиво, а са друге стране узети у обзир мишљење запослених је показивање слабости менаџера.

У неким културама задатак менаџера је да оспособљавају запослене тако да се делегирањем овлашћења и одговорности поред наведеног постиже и боља мотивисаност запослених. Постоји веровање да запослени имају капацитете и потенцијале и да би менаџери требало да цене њихове иницијативе и да прихвате њихове савете. Занимљиво је да менаџери, припремани за пословање ван оквира матичне земље, не дају директна наређења запосленима, него им остављају можда и привидно, извесну слободу. Са друге стране, у Немачкој или Швајцарској се овлашћивање спроводи са много више утицаја менаџера. У Шведској, добре вође се описују као људи који дају одређене информације, без директиве. Наређивање се сматра увредљивим, јер подразумева непоштовање осећања аутономије неке особе. Ово је у супротности са неким срединама где наређивати значи бити ефикасан или доказивање свог ауторитета. На пример у Шведској је кључна честа комуникација између запослених и њиховог директног супервизора. Омиљени начин комуникације су састанци у четири ока. Ови лични разговори омогућавају да запослени интерпретирају визију на свој начин и да предузимају независне активности. Циљ честе комуникације је да се развије узајамно разумевање и лична интерпретација задатака од стране запосленог. Неки стручњаци кажу да је преношење овлашћења успешна стратегија, пошто се дели поштовање и добија се много од иницијативе запослених.

Уколико се крене да већ наведене специфичности Шведске, као тимски рад који додатно мотивише запослене и проширивање овлашћења чине

шведски концепт менаџмента јединственим, уочава се да и Холанђани могу да кажу да су процеси консултовања и консензуалног одлучивања такође тренутна пракса и у Холандији. У зависности од тога одакле долазе, људи ће примећивати и друге сличности или разлике између концепта који је у њиховој земљи и у земљи у којој обављају своје пословне активности. Међутим, стил менаџмента у Шведској је јединствен до мере до које комбинује разне аспекте по јединственом рецепту. Свест о томе шта чини доброг менаџера може да буде од користи када се дође до питања *њихове мотивације,* али и од тога како разумети њихове реакције на различите стилове. На пример, у једном заједничком пословању једна француска и шведска компанија су убрзо дошле до питања сарадње и јавила се напетост. Процеси одлучивања у ове две компаније су били толико различити да су већ на почетку свог заједничког пословања наишли на кризу. Напетост и узнемиреност код Швеђана се јавила јер су се француски директори понашали диктаторски модификујући без консултације одлуке донете у радним тимовима. Са друге стране, и многи Французи су били збуњени када су још на почетку видели да су Швеђани „нефлексибилни" и спори при одлучивању. Французи нису схватали зашто толико много људи треба да се консултује и зашто руководиоци нису обављали свој посао одлучивања. У овом случају и француска и шведска компанија није узела у обзир да имају фундаментално различите праксе руковођења. Швеђани нису могли да схвате да организација посла у Француској укључује процесе који су мање консултативни али бржи на неки начин. Промене које су спровели директори код одлука донетих у групи су можда биле уведене на основу стратешких информација које су имали. Француски запослени су можда били мање укључени у одлучивање од њихових шведских колега, али су их убедили аргументи њихових пословођа да се направе модификације. То се није десило са шведским запосленима, који су се осетили више укљученим у тимски рад и у процес одлучивања. Они су сматрали да су промене диктаторске и да се не поштује тим. И још нису успели да успоставе комуникацију у основама својих организационих традиција. Такође Швеђани су недостатак преношења овлашћења од стране француских директора сматрали недостатком поверења што је уобичајена пракса у Француској. Сваки тим је полазио од своје организационе културе и праксе.

6.1. Пословна култура у Србији и мотивација

Србија је земља која се својом пословном културом све више приближава модерним европским државама. Прелазак из крутог социјалистичког режима у друштво чији су најважнији ослонци политичке и привредне слободе, тако да се тренд напуштање Србије полако зауставља.

Може се закључити да је напредовање Србије резултат неколико фактора: Побољшање политичке ситуације као и кораци које је предузела влада у циљу регулисања својих односа са међународним финансијским установама, посебно са Међународним монетарним фондом. Сматрају да је за даље побољшање рејтинга неопходно убразно завршити приватизцију и реорганизацију државног сектора на који и даље отпада готово половина бруто националног доходка. На основу предходно реченог смањен буџетски маневарски простор аутоматски лимитира улагања у модернизацију инфраструктуре, без које није могуће привући страни капитал, најновију технологију и тржишни менаџмент. Наводи се да су неке земље у региону у кратком року добиле бољи рејтинг само због чињенице да су одмакле у процесу придруживања Европској унији и да би то могао да буде случај са Србијом. Сматра се да је даља интеграција наше земље у европске институције својеврсна гаранција њеног даљег напретка и пуне реафирмације у региону у којем заузима важан стратегијски положај.

Пословна култура у Србији се све више приближава модерним европским државама. Уобичајено је за млађе генерације да говоре бар један страни језик, углавном енглески, у циљу успешнијег пословног комуницирања. Иначе у Србији су присутне велике стране компаније које су донеле и нову пословну културу. Поред страних компанија којих има више, постоје и домаће компаније где је још увек центар моћи искључиво власник. Оно што је актуелно у компанијама у Србији јесте да и сами власници настоје да прихвате нова правила пословања, полако увиђају да успех једног пословног система зависи од људи. Србија прави помаке који за сада јесу мали, али најтеже је кренути.

Данас се Србија налази пред важним задатком да унапреди перформансе своје привреде. Актуелним процесом приватизације државна предузећа треба да усмере и своје циљеве ка стварању профита. Српски пут у економски просперитет треба да буде трасиран ка остваривању трајно одрживе макроекономске стабилности, као и ка плану иницирања и оснаживања макроекономских реформи, посебно у домену приватизације и преструктурирању државних предузећа, отварању простора за оснивање нових приватних предузећа и обимније инвестирање. Последњих година Србија доста улаже у постизању позитивног имиџа јер слика у свету која је постојала није била позитивна. Оно што треба нагласити је да су млади образовани људи велико богатство Србије, заправо Србија је као расадник талената јер велики број водећих светских компанија долазе да баш овде пронађе таленте стипендирајући им даље школовање. Тренд напуштања Србије полако се зауставља и велики број младих образованих људи желе да остане и допринесе даљем развоју своје земље. Као један од предуслова успешног пословања је познавање страних језика али и култура и обичаја. У Србији све више компанија усваја филозофију пословања чија је суштина у поштовању различи-

тости. Али циљ овог рада је и да укаже шта је то што страни инвеститори треба да познају као карактеристике менаџмента у Србији.

Менаџмент у Србији је под великим утицајем западноевропског пословања мада још увек има оних који те трендове не прихватају. На основу предходно реченог, у Србији разликујемо два типа менаџера: традиционалне и модерне. Традиционални менаџери су старијих година који су своја искуства стицали у самоуправном социјализму, тако да су веома под утицајем предрасуда. Менаџери новог доба су углавном своје образовање стекли ван Србије и прихватали друга правила пословања, која сада настоје да примене у Србији. Традиционални менаџери слабо говоре друге језике, мада понеки разуме руски. Менаџери новог доба обавезно говоре енглески језик који и најчешће користе у пословној комуникацији.

У пословним системима у Србији углавном је изражена хијерархија, доносилац крајњих одлука је руководилац што поред својих предности има и мане јер се дуго чека на реализацију неких мање важних активности. Радна култура није посебно изражена и тешко да ће се неко латити завршавања посла који по опису радног места није његов. Употреба титула у пословном свету је нешто на чему се инсистира, али са друге стране брз је прелаз са формалне на неформалну комуникацију – ословљавања само именом.

Радно време се све више приближава европском – од 9 до 17 часова, мада су још увек неке компаније, углавном државне, задржале радно време од 7 до 15 часова. Уколико посао није реализован у оквиру радног времена није ништа необично задржавање радника док се не заврши. Овде треба напоменути да Срби имају немаран однос према времену, остатак претходног уређења када су права радника била неприкосновена. Срби код других цене тачност иако се сами са њом не могу похвалити. Кашњење је редовна појава, и није ништа необично када Србин на заказани састанак уопште не дође.

Када страни партнер посети пословног партнера у Србији, сусретне ведру и насмејану секретарицу спремну за разговор. За разлику од других култура, у Србији се мишљење секретарице не уважава и овај део разговора се заиста може посматрати као неформалан.

Искуства странаца су указала да Срби несебично деле обећања приликом склапања послова, али да често постоји мала вероватноћа да се сва дата обећања и реализују. Са жаљењем се мора констатовати да дата реч понекад и нема нарочиту тежину.

Жене у пословном свету, на жалост, нису честа појава, мада се могу наћи као чланови неког преговарачог тима. Последњих година у Србији постоји тенденција стварања разних удружења за заштиту женских права, али са веома малим одјецима.

Пословна комуникација последњих година се углавном реализује преко интернета али за реализацију пословне сарадње неопходни су непо-

средни сусрети. Оно што странци сигурно примете је гостопримство. У току преговарања али и за успешно склапање послова немогуће је избећи пословни ручак. Домаћин бира ресторан и није ништа необично инсистирање на храни и пићу.

За пословни сусрет пожељан је чврст стисак руке са гледањем у очи. Визит карте се размењују у готово свим ситуацијама. Срби не праве разлику између приватног и пословног тако да је прихватљиво разговарати о послу и на породичним скуповима.

6.2. Мотивација запослених у Србији

Уколико се крене да је мотивација добра „ствар" јер увек су нас учили да се не можемо осећати добро ако смо немотивисани. Поред мотивисаности неопходно је имати способности за дати посао, средства и радне услове. Са овом спознајом неколико предходних година често се у нашој земљи могло чути како су запослени немотивисани или једноставно немају предходно набројано, тј. средства за рад и/или адекватне радне услове. Са друге стране, нека истраживања су указала да мотивацију треба обновити, тј. коришћено је поређење мотивације са топлотом у кући током зимских месеци у хладним климама. Као најважније у истраживањима које су спроведена о мотивацији, јесте спознаја да менаџери могу да уреде односе у организацији ако знају склоност људи који за њих раде. Познајући склоности својих запослених, менаџери одређују задатке и награде да би те људе покренули. (12)

Може се закључити да је знање о мотивацији значајан фактор у процесу дизајнирања односа у пословним системима и расподели моћи. Да бисмо говорили о успешном пословању у Србији, треба да се користе искуства других земаља. Наиме, сматра се да је најтежи период период социјализације запослених и у неким земљама посебна пажња се поклања баш том периоду. У овом раду износим као чињеницу да је социјализација запослених задатак руководећег кадра. У Јапану сви запослени добијају свог ментора, већ искусног радника који приправнику приказује све делове компаније указујући му на проблеме на које може наићи. Њихово дружење се наставља и после радног времена. Као још једна специфичност је да су компаније у Јапану запошљавале одједном целу генерацију младих са факултета јер су веровали да се на тај начин могу лакше формирати групе са већим степеном радне мотивације и да ће боље комуницирати у току реализације пословних задатака. У Немачкој се посебна пажња поклања приправницима, иначе приправнички период траје 3 године, при чему су три дана у својим канцеларијама и два дана се даље усавршавају, спајају праксу са образовањем. У Србији се за сада још увек мало пажње поклања мотивацији запослених, заправо може се рећи

да тек поједини руководиоци ипак схватају да су људи најзначајнији за успех једног пословног система. Улагањем иностраног капитала и процесом приватизације раде се мале промене које су више везане за тренинге који се организују за запослене са циљем да се неформалним дружењем оствари боља комуникација и привржености фирми. У Србији последњих година постаје прихватљиво улагање у даље образовање својих запослених, чиме се стварају квалитетнији стручњаци, али је присутно још увек схватање да је то улагање доста несигурно јер је присутна сумња да је запослени привржен својој фирми. Један од начина решавања проблема мотивације запослених у Србији јесте да се свакој групи приправника додели по једна ментор који ће бити одговоран за њихову социјализацију и да њихова успешност утиче на унапређење самог ментора, као и обрнуто. Настоји се да се постави таква организациона култура у којој ће успех сваког запосленог бити успех свих. Мали али значајан помак када се говори о мотивацији у неким компанијама у Србији, јесте и праћење успеха запослених, заправо сваки запослени у компанији почетком године поставља своје циљеве које треба да оствари: завршетак школовања, успешно учење језика итд. На крају године предаје се извештај шта је од постављених циљева реализовано и уколико је остварен већи део постављених циљева – следи награда.

7. КУЛТУРА И ПРЕГОВАРАЊЕ У ГЛОБАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Да нагласимо, преговори су један од најважнијих елемената у реализацији пословних активности. Преговарање је комплексан процес на који значајно утиче култура у којој су учесници социјализовани, образовани и ојачани. На пример, на понашање појединца за време преговора утичу етничко наслеђе и ставови и обичаји уграђени у културу. Појединци са истим културним залеђем показују заједничке моделе мишљења, осећања и реаговања који су у складу са њиховим културним наслеђем. Понашање у преговорима је доследно културама, а свака култура има свој карактеристичан стил преговарања.

Студије које су покушале да упореде разна понашања у преговорима у разним земљама већином су прихватиле интракултурну перспективу и показале да се то понашање разликује по културама.

Верује се да је способност да се постигне обострано користан исход међукултурних преговора суштински за пословни успех

Битно је имати у виду да је контекст комуникације суштинска димензија културе која има посебну важност за преговоре. У одређеним културама у комуникацији се користе експлицитне поруке и такве земље су, између осталих, САД, Канада, Швајцарска и Немачка.

У културама високог контекста, мање се информација преноси вербално, пошто се у контексту комуникације налази много више. Он је висок јер обухвата и доста додатних информација, као што су биографија појединца, његове везе, вредности и место у друштву и порука се не може разумети без свог контекста. Културе високог контекста су „оне у којима је перцепција о појединцу нераздвојиво повезана са његовим или њеним односом и контекстом у ком се појављује". Културе високог контекста карактерише експресиван начин на који се преноси порука: коришћење невербалног понашања као што су израз лица, гестови и говор тела. Појединци који нису упознати са сложеношћу невербалног понашања могу имати потешкоћа у разумевању порука, што наводи да је неопходна озбиљна припрема за рад са културама високог контекста. Такве земље су Јапан, Кина, Бразил, Мексико, Шпанија, Италија и арапске земље Средњег истока.

Прва фаза је процес упознавања или успостављање везе између чланова преговарачких тимова, размена информација о „послу" састанка. То су контакти „упознавања" преговарача. На исход интеракција без задатка ће утицати разлика у статусу, тачност у формирању утисака и међусобна привлачност преговарача.

Друга фаза обухвата размену информација о потребама и приоритетима преговарача (тј. разним понуђеним алтернативама). Ова фаза наглашава размену информација, што кулминира у коначном договору.

У фази интеракције без задатка велику улогу игра разлика у статусу. Он се може одредити рангом, годинама, полом, образовањем, позицијом појединца у компанији и релативној позицији компаније. У скоро свим преговорима може постојати разлика у статусу преговарачких страна, што објашњава традиционалне игре моћи засноване на културама које су одлика међународних преговора.

У међународним преговорима по културама веома је важно да се познају разлике у статусу. Разне културе придају различиту важност статусу у преговорима. Тако да је за културе високог контекста статус важан пошто је значење и разумевање у комуникацији везано за особу. У таквим културама односи међу људима су по природи вертикални, а речи у преговорима нису важне као статус. Утицај разлике у статусу може бити тако убедљив да одређује не само шта је речено, већ и како, тј. користе се различите речи да се изрази иста идеја у зависности од тога ко прича.

Културе високог контекста у којима је важна разлика у статусу су мексичка, бразилска и јапанска. У културама ниског контекста мала је разлика између улога и релативно мало правила одређује правила понашања. Појединци се ослањају на неформалан или однос једнакости у преговорима.

Сликовито приказано, пословни партнер из културе високог контекста ће у преговорима са пословним партнером из културе високог контекста показати велико поштовање. Међутим, пословни партнер из културе висо-

ког контекста ће у преговорима са пословним партнером из културе ниског контекста вероватно придавати важност свом статусу. Пошто пословни партнер очекује идентично понашање, може се десити да буде искоришћен толико да то негативно утиче на исход преговора.

Пословни партнер из културе ниског контекста ће у преговорима са пословним партнером из културе високог контекста очекивати да буде третиран као једнак у преговорима и то показати. Пошто су преговори између једнаких у културама високог контекста веома ретки, пословни партнер ће овакво понашање сматрати непристојним. Преговори могу нагло да се прекину јер ће купац из културе високог контекста то видети као „дрско понашање пословног партнера ниског статуса и недостатак поштовања„.

У првој фази преговора, преговарачи стварају утиске о ставовима и особинама других. Важно је одмах створити тачне утиске о преговарачима јер они формирају основу стратегија преговора. Погрешан утисак може имати негативан ефекат на следеће фазе преговора и одредити будуће сусрете.

Истраживања говоре да се при првом сусрету формирају први утисци базирани на минималним информацијама. Тако се већ при првом сусрету ствара импресија које се ослања на личне факторе. Пракса је показала да када се преговара са странцима, први утисак се заснива на страном акценту или стилу говора. Велики део осталих особина се претпоставља на основу првог утиска.

Важно је напоменути да тачност формирања утиска зависи од сличности култура међу преговарачима. Уколико су културе више различите, то је процена тежа. Наравно, што су сличније културе евентуалних пословних партнера, то омогућава да се формирају тачнији утисци и ствара могућност да се успостави основ за поверење и развој личног односа.

Оне особине које су доминантне код култура високог и ниског контекста, дају основу за разумевање односа и формирања тачних импресија.

Може се рећи да осећања која се развијају током преговора вуку корене из почетне фазе контакта. Пракса указује да постоје међукултурне сличности у перцепцији привлачности и да људи воле оне који су им на разне начине слични. Тако се слични људи лакше сложе од оних који то нису и примете оне за које мисле да су им слични. Сличност међу преговарачима може изазвати поверење које води до међусобне привлачности.

Наведена међусобна привлачност може да има позитиван утицај на исход преговора. Прво, може повећати задовољство које појединац понесе из преговора. Пословни партнери који су задовољни личним односом могу жртвовати економску корист приликом сусрета и пре ће направити уступке у преговорима.

Друга фаза преговора описује интеракцију са задатком. За време ове фазе дешава се размена информација које дефинишу потребе и очекивања

учесника. Нагласак је на „очекиваним користима". Пословни партнери представљају своју ситуацију и настоје да разумеју циљ супротне стране. Овде треба нагласити да уколико се жели да се успостави успешна и дугорочна сарадња, јако је важно разумети шта је то што друга страна жели.

Приликом пословних преговора где су пословни партнери различитог културног наслеђа, вербална комуникација је комплексна због великог броја језика и дијалеката, уз које треба додати и невербалне комуникационе проблеме. Погрешно тумачење невербалне комуникације (услед непознавања културних разлика) умањује вероватноћу да ће се стране у преговорима тачно разумети.

Најбољи пример за наведене проблеме у невербалној комуникацији везује се за културно одређена понашања везана за поглед, израз лица и коришћење времена и простора који могу да створе супротне ефекте у међукултурној размени информација. Што се тиче времена, постоје различите перцепције времена у различитим културама, што може условити прекид преговора између учесника који немају исти став о времену.

Конкретно, културно наслеђе појединца огледа се у комуникацији. Пословни партнер из културе ниског контекста ће се фокусирати на експлицитне поруке и показаће велику прецизност у вербалној комуникацији. Припадник културе високог контекста одликује се експресивним невербалним понашањем, што обухвата говор тела, гестове и израз лица.

У току преговарања у многим азијским културама учесници преговора разговарају о свим питањима пре прављења било каквог уступка који се прави кад се верује да се ближи крај преговора; насупрот њима, амерички преговарачи праве мале уступке током преговора.

8. ПОСЛОВНО ОДЕВАЊЕ У ГЛОБАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Савремени начин пословања условљава да за све већи број компанија међународни преговори постају део живота, и неуспешно преговарање може поништити претходно пажљиво планирање. Целокупно пословање датог пословног система треба да се усмери на глобално пословање, што ће захтевати и одговарајући менаџмент приступ у циљу бољег разумевања различитих националних утицаја и културе на пословање дате компаније.

Као важан фактор који данас треба уважавати је фактор културе који условљава низ нових правила. Чињеница је да на пословање дате компаније утиче култура, односно занемаривање тако важног фактора, данас дефинитивно доводи до неуспелих пословних преговора, што касније условљава и неповољне пословне резултате.

Менаџери новог доба увек треба да имају у виду да је начин на који се понашају и пословно одевају запослени и менаџери у компанији одређен у

великој мери подсвесним претпоставкама, вредностима и нормама националне културе, које су они унели у дати пословни систем. Компаније и друге врсте организација у свакој националној заједници организоване су и функционишу по правилима која су дубоко укорењена у националној култури те заједнице. Људи у компанијама не могу другачије да се понашају него онако како им то претпоставке, вредности и норме њихове културе говоре

Данас је од великог значаја и пословно одевање, мада још увек у многим земљама, као и у Србији, код пословних људи заузетих каријером и одговорностима које она носи, куповина одеће никада не доспева на врх листе њихових приоритета. Иако важи пословица да „одело не чини човека", ипак је битно за изграђивање пословног имица. Треба имати у виду да је први утисак пресудан за стварање одређене слике о другима, тако да би избор одеће требало да буде у складу са, утиском који жели да се остави.

На пример, у Србији су још увек пословни људи ускраћени за већи део услуга професионалних стилиста, који стоје на располагању онима са „Запада" тако да појединцима припада велика одговорност за изграђивање индивидуалног професионалног имица. Неке од препрека у поклањању пажње проблему пословног одевања су:

- бојазан да ће добар изглед изазвати неповерење у стручност;
- високе цене квалитетне одеће;
- временска ограниченост, и
- недостатак знања о моди и свести о њеном значају.

Чињеница је да на пословање дате компаније утиче култура, тако да је неопходно уважити низ правила пословног одевање које је под утицајем културе. Иначе непоштовање правила пословног одевање у интеркултурним преговорима доводи до неуспеха, што касније условљава и неповољне пословне резултате.

У Немачкој поред одговарајућег стила облачења који подразумева углавном сиво или тамно одело са светлијом кошуљом и краватом пригушене боје, обавезно је добро телесно држање јер све ово указује на одговарајућу самодисциплину.

Једноставност и елеганција су карактеристике облачења Аустријанаца и за добар утисак је потребно да пословни партнери учине исто. За мушкарца је препоручљиво тамно одело са белом кошуљом и конзервативном свиленом краватом. Прикладан за жену је струкирани комплет са свиленом блузом или пословна униформа, а препоручљиво је избегавати комплете са сакоом и панталонама.

Пословно одевање у Швајцарској је последњих година добило мању дозу неформалности. Одећа за мушкарце треба да буде умерена, одела добро

кројена, беле памучне и једноставне свилене кошуље, као и изгланцане црне кожне ципеле. Уобичајена одећа за жене су костим и сукња дужине до колена, мада су прихватљиви и костими с панталонама. Одевање треба да је добро али скромно јер Швајцарци не воле демонстрацију богатства.

Французи предност дају веома скупој одећи и коментаришу одећу и држање других. Ствари које се виде треба да су скупе: одећа, козметика, намештај и опрема. Пословно облачење у Француској је одраз друштвеног статуса или пословног успеха. Бити обучен са стилом је од изузетне важности.

У Италији пословно облачење је формално, али гардероби се придаје велика пажња. Битно је знати да се прави јасна разлика између летње и зимске гардеробе – вуна зими, а памук и свила лети. Прикладна гардероба за мушкарце је конзервативни стил, одело тамнијих боја, али треба избегавати кошуље и кравате јарких боја. За жене је у пословном облачењу изражена елеганција, јер начин облачења одражава материјални ниво.

Пословно одевање у Мексику захтева тамна класична одела, мада ново доба носи и неке промене, па се млађе генерације облаче мање формално на пословним састанцима.

У Португалији одевање за пословне састанке је класично пословно одело. Дуги рукави и ногавице посебно су важни. Нагласак је на „фирмираној" одећи. На пословном састанку је прихватљиво скинути сако уз уобичајену фразу: „Нећете ми замерити ако..." Кравата је обавезна, а посебно уколико по састанку следи ручак.

У Британији је изражена специфичност пословног одевања. Мушко пословно одевање је начин да се изрази припадност, коју највише изражавају ношењем одговарајућих кравата које су „препознатљиве". па није препоручљиво питати их за њихово значење. У пословном свету жене носе комплете сличне мушким, али, наравно, препоручљиво је носити сукњу, мада је ново доба донело и неке промене. Тамне боје, почев од тамносиве, тегет и црне, и дебљи материјали. Сматра се још увек да није препоручљиво носити тексас. Заправо, неке компаније имају прописане кодексе облачења. Мушкарци не би требало да носе пенкала у џеповима сакоа уколико се џеп налази на грудима.

Пословна култура у Данској налаже и одговарајући код облачења. За мушкарце су пожељна одела са белим кошуљама, краватама и уредним ципелама. Жене би требало да носе стилизоване модерно кројене комплете.

Нација која даје посебан значај облачењу је Русија. Највише новца троши се на облачење, и уколико недостаје пара за „фирмирану" одећу, Руси радије купују добро израђено одело, али које није копија. Прикладна гардероба за мушкарца су одело и кравата, сиве, светлоплаве или браон варијанте, а за свечане прилике – црно-бела варијанта. Прикладна гардероба за жене је сукња до испод колена, блузе са дугим рукавима.

У Јапану свакој ситуацији и стил облачења мора бити прилагођен и, наравно, у складу са статусом. Класична тамна одела су прикладна, што важи за жене – које не би требало да носе панталоне и, наравно, пожељне су ципеле без потпетица. Гестикулацију треба избегавати као и нагле покрете. Тишина може бити прикладна, а са осмехом треба бити опрезан јер може изражавати и радост и незадовољство.

За први пословни састанак у Сингапуру неопходно је носити формалне тамне панталоне, светлију кошуљу дугих рукава и кравату; сакои нису неопходни. Понекад ни кравате нису неопходне због климе која је топла и влажна. За жене је прихватљиво носити блузе дугих рукава са панталонама или сукњама до колена, а било који детаљи као накит и сат, морају бити дискретни.

У арапском свету приликом преговарања од пословних партнера се очекује да посвете пажњу спољном изгледу, који по њима одражава нечији статус. Прикладна гардероба на састанцима је класично одело са машном. Од пословних партнера који нису из арапског света, не очекује се да носе арапско одело, заправо, наведено је у Оману да је то у супротности са законом. Арапски свет очекује од својих пословних партнера да поштују арапски начин живота, а не да га имитирају.

Приликом пословања са Американцима, када је у питању одевање, најбоља солуција је класично пословно одело, а на другим састанцима може се пратити пример пословних партнера из Америке. Заправо, већина компанија у Америци има своја правила облачења.

Пример [5]:

У јуну, 1991, у посету једном домаћем индустријском гиганту дошли су угледни гости из Јапана: господин Кадојама (Kadoyama), директор Мицубиши банке (Mitsubishi) из Франкфурта и господин Масуда, директор Мицубиши материалс (Mitsubishi Materials), рударске компаније истоименог концерна са седиштем у Лондону.

Јапанци су желели да разговарају о могућности иностраног улагања у развој овог индустријског гиганта.

Испред наше компаније на састанак су дошли заменик председника пословодног одбора, директор комерцијалног сектора и директор истраживачко-развојног одељења. Први од њих био је у лежерном сакоу и без кравате; други је био пристојно одевен, а трећи је на себи имао изношени џемпер са увученом крагном кошуље. Наспрам њих, седла су два Јапанца, у беспрекорним тамним оделима, светлим кошуљама и свиленим краватама.

Разговор је почео. Јапанци су питали и марљиво записивали сваку реч. Затражили су компанијски проспект, да не би морали време да troше на елементарне податке, већ на информације које су значајне за потенцијалну

сарадњу. Брошура је стигла после извесног времена, али на српском језику. Тако су Јапанци могли само слике да гледају, али не и податке да читају. С друге стране, домаћини су прилично незаинтересовано одговарали на питања и често гледали на своје ручне часовнике. Није их много заинтересовало ни то што су Јапанци, ваљда у жељи да их мало подстакну, поменули (мимо својих обичаја) – да би улагања поменуте банке у компанију била око 50 милина USD. Тек – састанак се завршио после сат и по, иако су Јапанци само због тога дошли у Југославију.

На растанку, испред зграде дирекције нашег гипанта, директор за истраживања и развој послао је Јапанце на ручак (у пратњи преводиоца) у компанијски ресторан ван града, истовремено се извињавајући што нико испред компаније неће моћи да им се придружи, пошто су сви – презаузети.

И тако су на ручак отишли Јапанци и преводилац. Педесет милиона долара било је неповратно изгубљено.

РЕЗИМЕ

Корисно је имати на уму да се управљачка пракса разликује од земље до земље, баш као и концепт о добром менаџеру, тј. способности које треба да има успешан менаџер. Разумевање овога је први корак ка креативном руковођењу у глобалном окружењу. Разлике у стилу не морају да буду препреке већ могу да се допуњују. Менаџмент у мултикултуролошкој ситуацији можда зависи од комбиновања различитости у нешто другачији културолошки ново. Чланови пројекта могу да развију нове референце с обзиром на начин на који ствари треба да сеураде, прогресивно допуњујући њихов сопствени културолошки оквир новим елементима који учвршћују основу за мултикултуролошку сарадњу.

У циљу превазилажења могућих проблема неопходно је обезбедити припрему менаџера за пословање у глобалном окружењу. Интервенције везане за припрему менаџера за пословање у глобалном окружењу, којима се развијају „психолошко-културне" и „социо-културне" особине које потпомажу пословање у иностранству и друштвено „овладавање". омогућавају да се лакше формира став и овлада практичним вештинама. На овај начин олакшава се укључење у нову културу, мада је пракса показала да неће сваком користити интеракција са средином домаћина. Прилагођавање се може остварити укључивањем у страни радни тим унутар своје земље. Такво прилагођавање води воља за отвореношћу и друштвеношћу, што је боља основа за ефектне припреме пре одласка и прилагођавање у земљи.

Постоје бројна питања која могу дати директиве за будуће истраживање:

- Јесу ли предложене интервенције правилне?
- Када треба почети интервенције и колико треба да трају?
- С обзиром на мали број жена менаџера које своје активности обављају ван матичне земље, шта би се могло сазнати о интервенцијама од већег броја жена менаџера у иностранству? И да ли би жене биле културно вештије од својих мушких колега?

Одговори на ова питања могу помоћи у откривању нових интервенција које помажу у прављењу ефектнијих стратегија за менаџере кад се прелазе умне, културне и географске границе.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] (2002) Adler N.: *International Dimensions of Organizational Behavior*, South-Western – Thomson Learning, Canada.

[2] (2003) Alon A.: Chinese Culture Organizational Behavior and International Business Management, Greenwod – Publishing Group, Business & Economics.

[3] (2005) Јовановић М..: Интеркултурни менаџмент, Мегатренд универзитет, Београд

[4] (1991) 69 Лекција о менаџменту, монографска публикација, Мегатренд, Београд.

[5] (1990) „Организационо понашање британских менаџера", Менаџер.

[6] (1992) „Civil War as the Strategic Response to a New World Order (War Managers Must Be Replaced by Market Managers)", EAMSA 1992 Conference, Bradford, 27-29 November.

[7] (1992) „The Asia-Pacific Region: Chance for the Recovery of Devastated Ex-Socialist Economies (Why Ex-Socialist countries have to establish their 'transplants' in the Asia-Pacific Region)", INSEAD, Fontainebleau, LVMH Conference, February 14-15.

[8] (1998) Ланговић А., Цветковски Т.: „Руководилац тима – Да или Не?", VI међународни симпозијум – „Окружење, менаџмент, конкурентност" – Symorg '98, *Зборник радова*, Златибор, Факултет организационих наука, Београд.

[9] (2002) Цветковски Т., Ланговић А.: „Ново радно окружење и корпоративна култура", VIII међународни симпозијум „Менаџмент у новом окружењу" – Symorg 2002, *Зборник радова*, Златибор 2-5. јун, Факултет организационих наука, Београд.

[10] (2002) Ланговић А., Цветковски Т.: „Утицај културе на стратегијски менаџмент". VI Интернационални симпозијум из Project managementa „Примена project managementa у реформама теденције – YUPMA '2002, *Зборник радова,* Златибор, Југословенско удружење за управљање пројектима, Београд.

[11] (2003) Ланговић А., Цветковски Т.: „Примена програм менаџмента у организацији" VII Интернационални симпозијум из Project managementa „Менаџмент и управљање пројектима – YUPMA'2003, *Зборник радова,* Златибор, Југословенско удружење за управљање пројектима, Београд
[12] (2003) Цветковски Т., Ланговић А.: „Комуникација у условима глобалног пословања" Међународни научни скуп "Радикалне промене у предузећима и привреди у условима глобализације", Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.
[13] (2004) Ланговић А., Цветковски Т.: „Утицај културе на преговарања", IX Интернационални симпозијум „Менаџмент – кључни фактори успеха", Symorg '2004, *Зборник радова*, Златибор, Факултет организационих наука, Београд.
[14] (2006) Ланговић А., Цветковски Т.: „Успешно пословање – топ менаџери", X Интернационални симпозијум из пројект менаџмента под називом „Пројектно управљање организацијама – нови приступи" – YUPMA 2006, Златибор 15-17. мај 2006. године, Удружење за управљање пројектима Србије и Црне Горе
[15] (2006) Ланговић-Милићевић А., Цветковски Т.: „Тајна успешне сарадње", SymOrg 2006, X Интернационални симпозијум „Промене у организацији и менаџменту – Изазови европских интеграција", Зборник радова, Златибор 07-10. јун 2006., Факултет организационих наука, Београд, стр. 324 (+ЦД издање) ЦОБИС.СР-ИД 131353100; ИСБН 86-7680-086-3. Председник програмског одбора: проф. др Милан Мартић, ФОН.
[16] (2006) Ланговић-Милићевић А., Цветковски Т.: „Успешно преговарање у међународном пословању". Међународни научни скуп – „Унапређење међународног пословања предузећа и привреде". Мегатренд универзитет, 1. децембар, Београд, 2006, стр. 129-135. COBISS.SR-ID 136109836: ISBN 86-7747-241-X, Председник програмског одбора: проф. др Момчило Милисављевић, ФПС.
[17] (2007) Ланговић-Милићевић А., Цветковски Т., Ланговић З.: „Утицај културе – реализација пројекта", XI Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента под називом „Пројектно управљање организацијама – нови приступи" – YUPMA 2007, Златибор 6-8. јун 2007. године, Удружење за управљање пројектима, стр. 117-121, ISBN 978-86-86385-02-4; COBISS.SR-ID 140567308.
[18] (2007) Цветковски Т., Ланговић-Милићевић А., Цветковска-Оцокољић В.: „Преговарање између пројектних тимова – специфичност интеркултурних преговора", XI Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента под називом „Пројектно управљање организацијама – нови приступи" – YUPMA 2007, Златибор 6-8. јун 2007. године, Удружење за управљање пројектима Србије, стр. 523-527; ISBN 978-86-86385-02-4; COBISS.SR-ID 140567308.
[19] (2007) Цветковски Т., Ланговић-Милићевић А., Цветковска-Оцокољић В.: „Узроци и последице лоше комуникације у пројекту", XI Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента под називом „Пројектно управљање организацијама – нови приступи" – YUPMA 2007, Златибор 6-8. јун 2007. године, Удру-

жење за управљање пројектима Србије, стр. 513-517; ISBN 978-86-86385-02-4; COBISS.SR-ID 140567308.

[20] (2007) Јовановић М., Ланговић-Милићевић А.: „Интеркултурни изазови глобализације“, Друга интернационална коференција ACE, децембар, APEC студијски центар, Факултет за пословне студије и Универзитет Хонг Конга.

[21] (2008) Цветковски Т., (Ланговић) Милићевић А., Цветковска-Оцокољић В.: „Предности и недостаци мултикултуралних тимова“, XII Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента под називом „Компетентност пројектних менаџера“ – YUPMA 2008, Златибор 14-16. мај 2008. године, Удружење за управљање пројектима Србије.

[22] (2008) Цветковски Т., Ланговић-Милићевић А., Цветковска-Оцокољић В.: „Управљање мултикултуралним тимовима“, XII Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента под називом „Компетентност пројектних менаџера“ – YUPMA 2008, Златибор 14-16. мај 2008. године, Удружење за управљање пројектима Србије.

[23] (2008) (Ланговић) Милићевић А., Цветковски Т., Ланговић З.: „Пословна кулура у Србији”. XII Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента под називом „Компетентност пројектних менаџера“ – YUPMA 2008, Златибор 14-16. мај 2008. године, Удружење за управљање пројектима Србије,

[24] (2008) Милићевић (Ланговић) А., Цветковски Т., Ланговић З., Цветковска-Оцокољић В.: „Утицај културе на организациону структуру пословног система“, XI Интернационални симпозијум SymOrg 2008. године под називом „Менаџмент и друштвена одговорност“, 10-13. семптембар 2008. године, Београд.

[25] (2008) Милићевић (Ланговић) А., Цветковски Т., Ланговић З., Цветковска-Оцокољић В.: „Развој пословних система разумевањем интеркултурног менаџмента“, 33. научни скуп о одржавању машина и опреме, Машински факултет Универзитета у Београду, од 12. до 13. јуна, Београд, 16. и 17. јун, Будва.

[26] (2008) Ланговић З., Милићевић (Ланговић) А., Цветковски Т., Цветковска-Оцокољић В.: „Подсистеми пословног система – значај подршке информационих система“, 33. научни скуп о одржавању машина и опреме, Машински факултет Универзитета у Београду, од 12. до 13. јуна, Београд, 16. и 17. јун, Будва.

[27] (2008) Цветковски Т., Милићевић (Ланговић) А., Цветковска-Оцокољић В., Ланговић З., Бабић С.: „Организациона култура и конкуретност“, 33. научни скуп о одржавању машина и опреме, Машински факултет Универзитета у Београду, од 12. до 13. јуна, Београд, 16. и 17. јун, Будва.

Prof. Mića Jovanović Božinov, Ph.D
Prof. Ana Langović-Milićević, Ph.D

MANAGEMENT IN GLOBAL ENVIRONMENT

Abstract: *As contemporary business conditions brought about a new system of communication, the development of new technologies, telecommunications and transportation, successful performing is only possible if cultural differences and rules introduced by participants coming from all parts of the world are understood.The aim of this presentation is to demonstrate a logical sequence in market development and the development of new technologies, where doing business outside the native country has become a usual pattern of development. Until recently, this way of doing business has only be reserved for big companies, while, today, it is absolutely normal for companies to merge and negotiate in order to make the completion of their development possible. This presentation is focused on pointing out the influence that cultural factors have on the behavior of people in companies, the interrelation between national culture and the way of doing business with a short insight into Serbia. Here, we want to account for the significance of one's being acquainted with cultural differences, the awareness of doing business and the host's culture as well, the knowledge of the employees' labor motivation strategy in compliance with diverse cultural values, of one's becoming part of a culture and awareness of personnel and business partners, the significance of business dress code in intercultural negotiations, the significance of the identification with a working team and intercultural contacts that are important in achieving results of business activities.*

Key words: *culture, management, global environment, business systems, motivation, communication, negotiating, business dress code*

УДК 316.77:004
ID 154269708

Проф. др Зорица Томић
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ДОБА КОМУНИЦИРАЊА

Резиме: *Савремено доба, доба комуницирања, обележено владавином медија, њиховом сталном пролиферацијом и својеврсним „делиријумом комуникације", отвара питање разумевања кодова у којима се профилишу нови модели друштвене праксе. Иза све жешће инсценације комуникације, одвија се растакање класичног појма друштвености, у корист једне нове, виртуелне, расејане, герилске и субверзивне друштвености.*

Како, наиме, разумети могућност да се у време глобализације појављује нови медиј који је утемељен на перформансама интерактивности, персонализације, окренут локалним, наизглед малим и безначајним садржајима и утемељен на профилисању понуде, сходно интересима корисника? Како интерпретирати промењени однос између емитера као „центра" и корисника као „периферије", ако не као својеврсни опозив глобалне контроле поља друштвене комуникације, који се одвија изван симболичког важења категорија „новоговора" глобалне политике?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *комуникација, кодови, медији, друштво, глобализација*

Можемо ли се сложити са тезом да живимо у цивилизацији у којој има све више информација а све мање смисла[1]? У неку руку, може се рећи да информација производи смисао (њен негентропски учинак), али да не успева да компензује нагло губљење значења у свим областима. Упркос све јачој информатичкој мрежи која мултипликује садржаје, пропадање смисла се одиграва брже од његовог поновног убризгавања, а управо у тој чињеници садржана је идеологија слободне речи, односно модерних медија, данас сведених на безбројне индивидуалне емисионе ћелије, пиратске станице и приватне програме.

У другом смислу, могло би се рећи да информација нема заправо ничег заједничког са значењем, будући да представља операционални модел друге врсте, у чему је садржана Шенонова[2] теза о једној чисто инструмен-

[1] Упоредити, З. Томић, *Комуникологија,* Филолошки факултет, Београд, 2000.

[2] Shannon, C. & Weaver, W., *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, University of Illinois Press, 1949.

талној сфери информације, техничком медијуму који не мора подразумевати никакву смислену сврху.

Ж. Бодријар[3] претпоставља и трећу могућност, да информација непосредно разара или неутралише смисао и значење. Према његовом мишљењу, губљење смисла је директно повезано са растварајућим, одвраћајућим дејством информације, медија и масмедија, што се противи увреженом схватању да се социјализација може мерити степеном изложености медијским порукама, односно да је десоцијализован или виртуелно асоцијалан појединац, онај који је недовољно изложен медијима. Али уместо да производи смисао, сматра Бодријар, информација гута своје сопствене садржаје, гутајући истовремено и саму комуникацију, а тиме и Друштвено, и то из два разлога:

1. Уместо да остварује комуникацију, информација се исцрпљује у инсценирању комуникације. Уместо да производи смисао, она се исцрпљује у инсценирању смисла. Својеврсна принуда да се узме реч на интернету, само замагљује огромну енергију која се користи да би се одржала симулација стварне комуникације, како би се избегла нагла десимилација и тиме увид у стварност коју одређује радикално губљење смисла. „Тако и комуникација и друштвено функционишу у затвореном кругу, као обмана – за коју се везује снага одређеног мита“[4] .

2. Иза те све жешће инсценације комуникације, информативни системи настављају незадрживу деструктурацију друштвеног. Друштвено, посредством информације, постаје нека врста необавезности, која може довести до тоталне ентропије. Сходно овој перспективи, медији нису инструменти социјализације, већ напротив, имплозије друштвеног у масама. Тиме се жели рећи да не постоји више посредничка инстанца између једне и друге стварности, између једног и другог стања стварног, у чему је заправо садржано значење имплозије.

Према Бодријаровом мишљењу, сви садржаји смисла, апсорбовани су једним доминантним обликом медија. Људи се у односу према модерним медијима налазе у специфичној ситуацији: „Од њих се истовремено тражи да се конституишу као аутономни, одговорни и свесни субјекти и да се конституишу као покорни, инертни, послушни, прилагођени објекти“[5]. Човек је у тој ситуацији принуђен да одговара двоструком стратегијом.

Наиме, захтеву да буде објекат, он се супротставља праксом непослушности, побуне, еманципације, а захтеву да буде субјекат супротставља се инфантилизмом, хиперконформизмом, тоталном зависношћу и пасивно-

[3] Ж. Бодријар, *Симулакруми и симулација,* Светови, Нови Сад, 1991.

[4] Ибид, стр. 85.

[5] Ибид, стр. 89.

шћу. Будући да је садашњи аргумент система максимализација речи и тиме максимална производња смисла, стратешки отпор представља одбијање смисла и речи, или, пак, хиперконформистичка симулација самих механизама система, што конституише један облик одбијања и неприхватања.

Није у питању мањак значења или смисла, него управо његов вишак, реално које је постало хипер-реално, прозирно, транспарентно, обично. Постајући вештачко и арбитрарно, оно је изгубило своју имагинарну дистанцу, показујући како се у светковинама опсценог губи разлика између природног и артифицијелног и како заправо, упркос чињеници да је свет препун догађаја о којима медији извештавају, стварни субјекти тих догађаја нису њихови актери „него Велики Екран, на коме је све симулирано, надреално, пошто је имагинарна дистанца заувек ишчезла“[6].

Медијска култура, та култура „великог екрана“, у оквиру које се данас невиђеном брзином развија и феномен компјутерски-посредоване-комуникације (CMC), у основи је социјални феномен, будући да је (нова) друштвена стварност која се ствара кроз интеракције учесника, заснована на језику и изворима информација, подесним за артикулацију порука које су сврховите.

Једно од најзанимљивијих теоријских усмерења односи се на расправу која се тиче не само новог Дигиталног универзума, него медијске културе уопште, отвара питање (трансформисане) друштвености. Према неким теоретичарима[7], за суспендовани тренутак, корисник је тек аутор нефрагментисане реалности у којој се ознаке и означено не померају „без упозорења“[8]. Према том тумачењу, компјутерски посредована комуникација (CMC) има четири социјалне функције.

Прва асоцијација свакако се односи на чињеницу да CMC омогућава социјални ескапизам, са једне стране, односно да као феномен представља форму компензације за друштвену изолацију и атомизацију појединца. Отуда се управо у овој тачки отвара круцијално питање релације сфера приватуса и публицуса, односно приватне и јавне сфере, будући да медијација омогућава отварање чак и најинтимнијих питања на потенцијално најотворенијој друштвеној сцени. Тако се и категорије анонимности, односно могућности симулације идентитета, са једне, и истовременог контролисаног и хаотичног запоседања јавне сцене, са друге стране, поставља као један од најзанимљивијих феномена данашњице. Феномен суспституције стварних друштвених веза у корист виртуалних, дистанцираних и емоци-

6 Упоредити, Н. Даковић, „Златно доба свакодневице“, у *Нови нихилизам,* Дом омладине, Београд, 1996.

7 Упоредити, Х. Бромберг, „Да ли су МУД-ови заједнице?“ у *КУЛТУРА,* бр.107/108, Београд, 2004.

8 Ибид, стр. 25.

онално „безбедних“[9] представља једно од суштинских обележја савремености. Има, међутим, оних теоретичара[10] који тврде да упркос овој опасности многи људи који се „отварају“ на мрежи, не избегавају друштво већ га активно траже чак активније него многи други.

У другом смислу, СМС омогућава својеврсни „лудички перформанс“ актуелизован око поигравања идентитетима. Могућност слободног креирања и ре-креирања идентитета представља изазов како у психолошком, тако и у социолошком смислу. Мрежа се у том смислу појављује само као стаза којом се најбезбедније стиже до виртуалних места на којима оживљавају измаштани, виртуелни или артифицијелни идентитети, слободни од било које обавезујуће форме друштвене сигнификације и стварних социјалних статуса.

На трећем месту налазе се оне опсервације према којима СМС представља такође и могућност откривања и истраживања често недоступних страна Селфа[11]. Стидљиви, интровертовани или неслободни у остваривању социјалних контаката, могу да истраже моћније Персоне а да при том избегну социјалне детерминанте попут изгледа, материјалног статуса, или било које друге полне, сексуалне, националне или расне (дис)квалификације.

Као четврто, СМС комуникација, према неким теоретичарима[12] има и извесну дозу еротске привлачности, будући да омогућава „узлет фантазије“ у „консензуалној халуцинацији“, која се може претворити у „net-sex“, пружајући путеве за разраду узајамних еротских дискурса. Штавише, сам концепт надилажења и суспензије физичке реалности, као извор новог модуса моћи, може бити један од извора задовољства, па се тежња за обезтеловљењем каткада интерпретира и као „зависност киборга“[13].

Као тема, у посебну категорију, међутим, спада контрола комуникативног простора, електроничког окружења, односно виртуалног света. Наиме, виртуелна заједница претпоставља својеврсну комбинацију високих технолошких перформанси и вербалног умећа, која у СМС-у представља пандан високом статусу и угледу у стварном свету. Привлачност овладавања машином садржана је у неодољивом осећању моћи коју пружа кориснику, омогућавајући му да постане господар света који је сам створио.

Једна од најзанимљивијих опција сусрета дигиталног и друштвеног, остварује се у ренесанси „исповести“, у стратегији он-лајн психоаналитич-

[9] Упоредити, З. Томић, *Пољубац у доба кулирања*, Народна књига, Београд, 2006.

[10] Упоредити, Rheingold, H., *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, Wesley Publishing, MA, 1993.

[11] Cartwright, G., "*Virtual or real? The mind in cyberspace*", u *The Futurist*,1994. 26(2).

[12] Упоредити, Stone, A. R.: „*Will the real body please stand up*?“, u Benedikt, M., *Cyberspace: First Steps*, Cambridge, MA, MIT Press, 1993.

[13] Упоредити, ibid.

ких или терапеутских сеанси. Реч је о својеврсном изазову конструкта реалности у којем је Други аморфан, непознат, анониман и безбедно далек[14], а опет, потенцијално, перманентно на диспозицији за комуникацију која по потреби може бити и једносмерна, будући да се анонимни Други, позиционира као идеалан, а то ће рећи и незахтевни реципијент.

Друштвене и политичке импликације заводљивости сајбер простора су бројне, будући да се, пре свега, ради о својеврсној имплозији друштвеног у класичном смислу, која се одвија пред надирањем техничког. Тиме се, свакако, категорија друштвености, као циљ, превертира у средство инструментализације које користи технологија. Такозвани "вишак употребљивости" који је једна од перформанси сајбер простора, повлачи за собом не само ширење интерфејса него и својеврсну ерозију локалног, а посебно чињеницу да је концепт јавности расточен, развлашћен свог традиционалног значења, и тиме учињен дисфункционалним за концепт Res Publica. Отуда потенцијалне политичке последице ових промена, могу указати на структурну реорганизацију јавности која опозива концепт комуне, будући да се организује око случајних контаката индивидуализованих субјеката. У другом смислу, међутим, интернационални карактер технологије (у крајњој линији, исто као капитала) суспендује локално за рачун глобалног и тиме стандардизује тип поруке који је у оптицају. Коначно, суспензија материјалног у "бешавном интерфејсу"[15], опозива могућност стварања колективитета на основу поменутог критеријума, омогућавајући ревитализацију појединих „архаичних" вредносних категорија, или конструкцију нових, као последицу синергијског деловања заинтересованих корисника.

Сходно Фукоовој[16] тврдњи да је међу инструментима за стварање појединца била и институција вертикалне, односно хијерархијске комуникације у затворима, будући да су они представљали парадигматичан призор једног микрокосмоса у којем су појединци изоловани у својој моралној егзистенцији, али истовремено и сједињени преко строго структурисаног хијерархијског односа, можемо се упитати да ли у оквиру перформанси СМС-а вољно преузимамо положај затвореника?

Једна од последица такве „затворене" и контролисане друштвености, према Фукоовом мишљењу, била је у свођењу јавности на масе атомизованих социјалних агената. Јер јавност[17], по својој структури, омогућава и хоризонталну, односно латералну комуникацију, комуникацију са другима истог или сличног социјалног, економског или материјалног положаја. Ако

[14] Упоредити, З. Томић, оп. цит.

[15] Лајош, М.: „*Психоанализа и сајбер простор*", у „*Култура*", оп. цит.

[16] Упоредити, М. Фуко, *Надзирати и кажњавати*, Просвета, Београд, 1997.

[17] Упоредити, З. Томић, *Комуникација и јавност*, Чигоја штампа, Београд, 2004.

су ове социјалне дистинкције у оквиру СМС-а суспендоване за рачун „симулакрума", има ли последица у погледу смера друштвене комуникације?

Коначно, ако је још Аристотел тврдио да је снага олигархије у богатству, аристократије у наслеђу (концепт историјског континуитета), а народа (анонимне светине) само у бројности, може ли се рећи да индивидуацијске технологије у ствари елиминишу могућност латералног обраћања, И тиме у правом смислу речи развлашћују јавну сцену сваког колективитета и тиме сваког политичког значења?

1. ДОБА МЕДИЈА

Класично идеолошко разврставање на богате и сиромашне, на „беле" и „обојене", на развијене и неразвијене, на десне и леве, више није у игри. Уместо тога, на почетку XXI века мирне душе можемо рећи да је нова подела условљена универзалним и глобалним инфектом медија, информација, посредовања. Свет се, наиме, данас дели на оне који имају неки од апарата за пренос звука, слике, или вести, и на оне друге који управо зато што их немају, представљају сам садржај медија и њихово погонско гориво.

Готово је са добом у којем су класични медији функционисали као лиферанти информација или слика стварности. Данас они у својој пенетрантности, претендују не само да структурално организују стварност и свет искуства, већ и да их креирају. Медији доминирају не само слободним временом обликујући политичка гледишта или моделе понашања, већ нуде материјал који постаје конститутиван за изградњу личног идентитета. Као инструменти најглобалније савремене индустрије, а то је индустрија културе у најопштијем смислу речи, у којој се одвија производња садржаја, идеолошких конструката, „новоговора" и „жаргона аутентичности", исто као и промоција „вредности", „узорних модела", стратегија комуникације, као и методологије „укључивања и искључивања", медији обезбеђују и производе не само знаковне системе већ претендују да структуришу и само питање смисла[18].

Подређујући се логици брзине (информисање), трендова (животних стилова, а тиме и потрошње), инстанта (неодложност задовољења потреба), као и подразумевајућим стандардима свеопште конкуренције, медији данас непрекидно нуде моделе света једноставно артикулисане преко квалификатива IN и OUT без којих не бисмо тачно знали шта у неком тренутку значи бити „права жена" или мушкарац, успешан или неуспешан, моде-

[18] Штавише, може се рећи да су медији данас постали нека врста крајносног феномена, будући да креирају не само савремено поимање културе, већ и културу саму. Отуда и својеврстан *контрадицтио ин адјецто* артикулисан у питању може ли бити елитне културе у медијима?

ран или демоде, моћан или слаб. Царовање „површином", које је уписано у саму структуру модерних медија оријентисаних ка динамици „компримовања" и „дисперзије", истовремено омогућава непрекидно продуковање „владајућих парадигми" које улазе у оптицај и постају, накратко, чворна места око којих се организује поље друштвене комуникације.

Мимо сваке критичке опције која указује на феномен „brain washinga", орвелијанску перспективу застрашујућих тоталитарних политика као и на све видове „отуђења" на које је указала марксистички оријентисана критика друштва[19], извесно је да су медији постали само срце стварности. Софистицирано спајајући технологију и културу, лахорасту забаву и нову писменост, перверзију прикривених и откривених манипулативних техника и логику потрошње, медији данас представљају универзални модел хаотичне културне педагогије, омогућавајући уозбиљење стратегија потрошње, елегантно маскираних различитим идеолошким конструктима.

Насупрот онима који се заклањају иза концепта медијске културе као „безазлене забаве" и адекватног одговора на „тражњу публике", верујем да њени садржаји, начин производње мњења и креирање „владајуће парадигме", представљају најбољу подлогу за истраживање угаоних каменова на којима се темељи савремени свет, тим пре што технолошке перформансе информатичког друштва отварају могућност артифицијелног креирања једне могућне, виртуалне и алтернативне стварности, међу којима је пројект SECOND LIFE[20], на пример, само први у низу. Штавише, можемо се сложити са Џејмсоном[21] да дела масовне културе не могу бити идеолошка, а да истовремено не буду и утопијска. „Наша претпоставка о покретачким снагама дела масовне културе подразумева да таква дела не могу да савладају анксиозност у вези са друштвеним поретком, уколико их претходно не оживе и не дају им неки рудиментарни израз; ... анксиозност и нада су два лица исте колективне свести".

Очекивани јаз између академског света, тачније оних који су прозрели природу и структуру нових комуникација обезбеђених медијима, и Нове културе са својим бројним продуктима, овде није у фокусу. Јер упркос владајућем тренду академизма – да се популарна култура неправедно гурне у ћошак звани маргина, да се о њој говори са гадљивошћу карактеристичном за олимпијске висине бранилаца такозване „високе" културе, или, пак,

[19] Упоредити M. Horkhajmer, T. Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva*, H. Markuze, „Čovek jedne dimenzije" itd.

[20] „Drugi život", virtuelna stvarnost u kojoj je mogućno, između ostalog, permanentno re-kreirati sopstveni identitet. Uporediti, Z. Tomić, "Second life", el. časopis „E-volucija", Beograd, br. 15, 2007.

[21] Упоредити, F. Jameson, "Reification and Utopia in Mass Culture", *Social Text, 1,* (Winter), 1979.

да се, са друге стране, подметне јаросној квази-марксистичкој строгости адепата Франкфуртске школе, који и даље слепо верују у поделу света на похлепне капиталистичке експлоататоре и заглупљену масу којој је мозак већ „пропран“, ја бирам „трећи пут“. А он се налази негде на пола пута између тријумфалиста и катастрофичара, и пре свега претпоставља детектовање промена у симболичком пољу културе.

New(s) Age је и буквално ново доба, али доба обележено превасходно владавином медија, владавином информација, а тиме и владавином новог вредносног поретка. Реч је заправо о трансформацији која се може пратити од претварања бирократско/капиталистичког друштва карактеристичног за четрдесете и педесете године прошлог века, у нови модел друштвених односа. Они су, пре свега, обележени категоријом „пермисивности“ у оквиру „постиндустријских“ друштава. Захуктали и убрзани техно-прогрес као и развој медија, што је условило трансформацију информације у робу, били су окидач за нове процесе, у којима је највидљивија измена статуса науке у идеолошкој свакодневици нашег доба. Уз помоћ медија, најпре знање уопште, а потом и наука у најразноврснијим облицима, од бројних екпертиза које развлашћују свет његове иманантне тајновитости, до различитих савета и упутстава које дисциплинују стварност нашег искуства – па чак и свет „интиме“, до својеврсне поплаве микроелектронских „гаџета“ којима нас засипа расцветала модерна индустрија, постају све више унутрашњи конституенс свакодневног Lebenswelt-a.

Утолико се и може рећи да се историја нашег времена прилагођава доминантном облику знања, а то је најпре наука, посебно зато што се она изражава у непрестаној провали гаџета (апарата, техничких помагала), који означавају толике одговоре без питања. Нелагодност у култури коју је својевремено детектовао Фројд у својој истоименој студији, данас се не односи на културни императив „инхибирања нагона“, односно његове депривације. Напротив. Нелагодност у култури, данас происходи из обиља понуда и могућности које стоје на располагању индивидууму. Она је данас последица фрустрације која настаје не зато што се савремени човек сучељава са забранама, већ, супротно томе, што мора непрекидно да „производи жеље“, како би ставио у погон и функционализовао поменуте „понуде“.

Неко из Силиконске долине је недавно лепо оцртао преокрет кроз који се манифестује нелагодност у култури: „home computer is a solution without a problem*. На тој основи хистерик од своје бити направи питање“[22]. Ако је „одговор без питања“ најсажетије одређење „реалног“, онда у том смислу можемо разумети динамику техно-понуда и животних стилова артикулисаних преко медија, који се појављују као кардинални организатори свакодневног света искуства. Као што „вокмен“ није последица моде „џогирања“, већ обрнуто, овај вид рекреације настаје као одговор на појаву електронске

[22] J. A. Miller, „Liminaire“, Ornicar? 29, Paris, 1984.

играчке, представљајући начин инструментализације овог „гаџета“, тако ни козметичка индустрија „подмлађивања“, на пример, није настала као одговор на „нарцистички образац“, већ управо супротно, један је од значајних стимуланса за његово обликовање.

Следствено томе, може се рећи да савремену епоху одређују улога експерата у свакодневном животу, техничка и посебно електронска помагала (гаџети) и, коначно, рекламе, медијски универзум, као и паганске ритуали модерних спектакала. Основни парадокс новог доба обликованог у складу са овим конституенсима, јесте природа владајућег „култа аутентичности“ који је истовремено и симптом дијагноза савремене културе.

Његова унутрашња конституција и погонска снага засноване су на брду приручника који у форми (псеудо) научне легитимације стандардизују начине за постизање „аутентичности“. Псеудо, јер трансформисање знања у информације, што се обавља уз помоћ медија, озакоњује банализацију као универзални код обликовања поруке. Отуда, преко силних прописа стратегија за постизање аутентичности, идеја за ослобађање „креативних потенцијала свога Ја“, сугестија за одбацивање „маски“, и безбројних водича ка „правом сопству“, формира се једно универзално и заводљиво „како“, које у форми демистификовања претпостављене арканске праксе древних магова, или „научних ауторитета“, представља модул за „коперникански обрат“, према интуитивној спонтаности и присности са собом. Више од тога, међутим, у питању је идеолошки конструкт који прикрива модерно уверење да се чак и подручје највеће интиме представља као сфера живота до које се не може стићи без (стварно или псеудо, свеједно) научно легитимисаних поступака.

Управо велика пролиферација литературе која нуди савете и разрађује стратегије за постизање „аутентичности“ најбољи је доказ да се савремени свет суочава са празнином, усамљеношћу, отуђеношћу или извештаченошћу, које су постале хабитуелно својство данашњег човека, будући да се својеврсном мистификацијом манифестних друштвених основа “искорењености“, прикрива стварни учинак „самопомоћи“ коју нуде приручници.

Уместо да прописују начине за „стварно“ задовољење потреба, они изазивају несносан доживљај празнине свакодневног живота, осећање неадекватности у сексуалним или партнерским односима, или, пак, указују на некреативност посла, истовремено изазивајући детектовање неспособности за самостално проналажење „правог пута“. Човек данашњице се, тако рећи „без питања“, упушта у ток увек нових одговора, непрекидно се бавећи измишљањем функција којима би понуђени „гаџет“, или стратегија „самопомоћи“ могли да послуже, као и откривањем нових потреба које би могао да задовољи.

Тако се показује да основни проблем потрошачког, „пермисивног“, постиндустријског друштва, друштва „new-s age“ епохе, није у томе што

савременом човеку уместо „правих потреба“ нуди лажне, већ, сасвим супротно, што непрекидним засипањем новитетима, производима и информацијама и подстицањем прохтева за њима, „затвара простор жељи, маскира оно „празно мјесто“ које тјера жељу, конституира засићено поље у којем се „немогућа жеља“ не може више артикулирати“[23].

Зато човек данашњице, у лику модерног Нарциса, делује као чиста маска, као лутка без својстава, као „канал“ намењен перманентном протоку сензација, роба, информација. Постајући нека врста супер-проводника, савремени човек се не суочава са чињеницом да је и само хтење медијатизовано својеврсним „моделима воље“, индукованим потребама и артифицијелним жељама, артикулисаним како у форми убеђивања, тако и у форми одвраћања. Следствено томе, човек данашњице нема увид у чињеницу да се он сам појављује као „als-ob-personality“ (као-да-личност), остајући у стању површинског функционисања, водећи рачуна о друштвеним „правилима игре“, али тако да га друштвени „закон“[24] не држи изнутра.

„New(s) age“, као симболичка аура савремености, то ново информатичко доба, конституисано је на тези да су капитал и односи које успоставља, наша једина и недвосмислена стварност. Изречена лапидарно, ова теза делује саморазумљиво, иако прикрива значајну промену која је обележена прелазом од такмичарског ка монополистичком и, коначно, ка корпоративном капитализму. Исти историјски развој који је грађанина претворио у клијента, трансформисао је радника од произвођача у потрошача, идући наруку настојањима рекламне индустрије да увери људе како је роба купљена у продавници боља од оне направљене код куће.

Штавише, може се рећи да су савремени мас-медији не само сервилно комерцијални, већ да су, сходно модерним временима, постали прави агенти капитала. У таквој друштвеној клими, савим природно, прерушене у пројекте личног „раста“ и „свесности“, помаљају се нове „вајарске технике“, којима се под покровитељством „new age“ покрета једне крајње декадентне културе, легитимише нарцистички пројект „духовног“ просветитељства, као њен највиши домет.

Треба подсетити да је још Плотин у Енеидама користио метафору о вајању, артикулишући тезу да егзистенција претходи есенцији, односно да је свако делимично одговоран за своје биће и сопствену будућност. Оно што данас представља истовремено и садржај и циљ поменутог „вајарског подухвата“ јесте једна радикална субјективност, идентитет без двојника, појединачна стварност, односно „исправна личност“. Али, за разлику од античког света који је био фасциниран идејом својеврсне „епифаније суве-

[23] Упоредити, S. Žižek, „Patološki Narcis, kao društveno nužni oblik subjektivnosti“, u K. Laš, *Narcistička kultura,* Naprijed, Zagreb, 1976, str. 333.

[24] Суперего, заступник друштва у уму.

рености“, једног радикалног постављања стандарда у култури која је изнедрила појам сцене, изузетног простора и, следствено томе, ексклузивног индивидуума, у оквиру културе која се заклињала у идеал „мере“, поређења, витешког одмеравања и агона, савремена култура, међутим, первертира ове стандарде, омогућавајући помаљање једног егоманијакалног и имеперијалног сопства.

Ако су, наиме, рану фазу капитализма обележавале потреба за стицањем, фанатична преданост раду и жестоко потискивање сексуалности, што је резултирало појавом хистерије и опсесивне неурозе, које је као хабитуелно својство грађанске културе детектовао Фројд, савремено доба карактерише појава предоминантног типа нарцистичког појединца, опседнутог култом младости, успеха, „image-a“, испразног у својој потрази за смислом, површног, дистанцираног, анксиозног и захваћеног застрашујућом претњом досаде[25].

Трансформација структуре производње, развој технологије, а посебно медија, унели су промене у доживљај сопства и однос према стварности. Тако, на пример, можемо се сложити са тезом да су буржоаске породице 18. и 19. века користиле породични портрет како би обзнаниле свој друштвени статус, док данашња опсесија фотографисањем, то излагање оку Другог, та симболичка опкољеност објективима који нас посматрају не само из фотоапарата, него и из мобилних телефона, са камерама постављеним на семафорима, радним просторијама или улазима[26], само потврђује крхко и неуверљиво постојање појединца[27].

Бележећи различите тренутке живота, фотографија (или камера) слаби стару представу развоја као моралног васпитања и духовног уздизања, стварајући нову парадигму према којој је потреба да се у материјалном региструје тренутак, да се он архивира и тиме препусти рђи заборава, не само сведочанство базичног проблема са идентитетом, већ поткрепљује и уверење да је индивидуални развој само пролажење кроз различите ступњеве у право време и правим редоследом.

Напоредо са овим феноменом, јавља се својеврсна терапеутска идеологија која подржава нормирање психосоцијалног развоја индивидуе, охрабрујући тескобно и помно самоиспитивање. Нормативистички концепт ступњевитог развоја, међутим, данас види свет као својеврсну трку са препонама, у којој је циљ напросто завршити такмичење без много неприлика, па се модерни „фантазам успеха“ своди на једноставну формулу лаконски артикулисану у тези да „успех значи стићи“. Отуда се може рећи да се уме-

[25] Упоредити, Z. Tomić, *Muški svet*, Zepter Book World, Београд, 2001.

[26] Да не спомињем софистициране медицинске видео системе који и дословно улазе у наше тело, дајући нам потврду да смо здрави, док са друге стране, где год да погледамо, можемо да се „огледамо“, Упоредити Поглавље „Огледање“.

[27] Упоредити, S. Sontag, *On Photography*, Penguin Classic, 2002.

сто идеала „самоусавршавања“ као модерни кредо појављује мешавина личног „сурвивализма, ревивализма и цинизма“[28].

„Концепт раста“, који је постао само друго име за преживљавање у новом социјалном окружењу, проистиче из суспензије протестантске етике[29] у чијем је средишту био мит капиталистичког предузетништва према којем су штедљивост и радиност, трезвеност и умереност, самодисциплина и избегавање задуживања, истовремено и кључ материјалног успеха и кључ духовног испуњења. Архетипско утеловљење идеала раног капитализма у форми „self made man“[30] , човека који није угађао својим поривима већ радије стрпљиво и мучно стицао истовремено и материјална добра и друштвени углед, одгађајући остварење свог властитог задовољства, уступио је пред надирањем нове културе која је концепт самоусавршавања заменила концептом самоочувања.

Најпре, баук инфлације почео је да нагриза инвестиције, уштеђевину, и фантазам о сигурној будућности, док су нови модели комуникације, оличени у реклами, промовисали задуженост, бодрећи потрошача да купи сада, а плати касније. У таквој друштвеној клими, у којој будућност делује неизвесно и претеће, логика „инстанта“, задовољства сада и овде, представља владајућу форму како стратегија потрошње, тако и модела друштвеног умрежавања. Развијање нових модула сналажљивости у промењеним економским и друштвеним околностима пуним неизвесности, у свеприсутном продуковању несигурности и стрепњи, реновира логику преживљавања, која се ослања на умеће завођења као кардиналну комуникативну стратегију, обележену равнодушношћу према било каквим моралним скрупулама.

Прелазак са етике постигнућа, која је на богатство[31] гледала као на неку врсту колатералне добити остварене уз божју помоћ, на етику конкурентског преживљавања, одговара трансформацији пуританца у Јенкија[32], односно опозиву значења Робинзона Крусоа, пред значењем модерне парадигме оличене у фигури Доналда Трампа. Док су, наиме, пуританци заговарали значај друштвено корисног рада, Јенки наглашава самоусавршавање кроз самодисциплину и вежбање богомданих талената. Идеал успеха у 18. веку подразумевао је не само материјалну удобност већ и добро здравље, доброћудност, мудрост и врлину. У 19. веку, међутим, идеал усавршавања прераста у култ присилне марљивости, у оквиру којег се занемарљиво мало инсистира на такмичарском духу. Али већ на прелазу у XX век, проповедници

28 G. Sheehy, *Passages: Predictable Crisis of Adult Life*, New York, Dutton, 1976.

29 Упоредити, Макс Вебер, „Протестантска етика и дух капитализма“, У *Сабрани сīиси о социолоīији релиīије,* Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997.

30 Човек који се сам пробио.

31 Упоредити, A. De Botton, *Status Anxiety*, Penguin, London, 2005.

32 Упоредити К. Лаш, оп. цит.

успеха посежу за термином „победа“, најављујући промене стандарда самоунапређења које ће уследити са појавом бирократизације каријере у корпоративним условима. Амбиција више није усмерена ка себи, већ ка одобравању од стране претпостављених. У својој студији мита о успеху, Калвелти примећује да је већ крајем 19. века господарио етос трговине и рекламе, будући да је „лични магнетизам – одлика за коју се веровало да омогућава утицај и господарење другима – постао један од главних кључева успеха“[33]. Тако су постепено „прегаоци марљивости устукнули пред самопоузданим човјеком који господари дојмовима што их оставља на друге“[34].

Култ штедљивости, радиности и друштвене користи, бива потиснут у име нове логике постигнућа у чијем је центру не само утицај на друге људе, него и новац као мерљив показатељ. Апостоли новог доба и пророци позитивног мишљења са омаловажавањем одбацују култ рада, хвалећи жељу за новцем којом се у условима медијске културе и императива „изложљивости“, беспоштедно амалгамирају категорије успеха и публицитета. Штавише, тип моћног пословног човека или индустријалца који живи повучено, из сенке повлачећи потезе којима управља својом империјом, уступио је пред својеврсном обавезом „изложљивости“ која уз асистенцију медија перманентно организује спектакуларизацију стварности.

Тако су вештине нове професије „односа са јавношћу“, не само оријентисање на „амбалажирање“ личности продајући их као конзерву компота или кутију кекса, већ циљајући на стратегије додворавања „релевантној публици“, успостављају завођење[35] као нови и обавезујући комуникативни код. Не више учинак рада, никако резултати, већ само утисак који се оставља на друге. Вертикална покретљивост у корпоративним условима све мање зависи од рада а све више од комуникативних вештина, па циљ каријере у корпорацији прати промену од „усмерености на задатак... на надзирање покрета других играча“[36].

Базични преображај мита о успеху темељи се најпре на промени нагласка са капиталистичке производње на потрошњу, односно на раст великих бирократско-корпоративних система, чиме се, како је то показао Д. Рисман[37], реновира стратегија „супарничке сарадње“ и прелаз од „аутономне“ ка „хетерономној“ јединки. Тежња да се сваком врстом манипулације, па чак и емоционалном, стекне такмичарска предност, обележава не само односе на радном месту, већ и личне односе, конституишући комуникативну под-

33 J. G. Calwelti, *Apostles of the Self-Made Man*, Chicago, University of Chicago Press, 1965.

34 Упоредити, K. Lasch, op. cit., str. 66.

35 Упоредити, Ж. Бодријар, *О завођењу*, Октоих, Подгорица, 2001.

36 Упоредити, T. Szasz, *The Myth of mental Illnes*, New York, Harper & Row, 1961.

37 Упоредити, Д. Рисман, *Усамљена гомила*, Нолит, Београд, 1965.

логу савременог друштва. Отуда се може рећи да је апотеоза индивидуализма, за коју је Де Сад сматрао да представља врхунац револуције власничких односа, демистификовала у свом најрадикалнијем виду сексуалне утопије, доминантно начело опште размењивости на тржишту капитала.

У том процесу, фантазам потрошње постаје конститутиван за обликовање личног идентитета. Шта је, уосталом, потрошња, ако не одговор на нарцистичко ширење Ега, оријентисано ка симболичком пуњењу, конзумацији, интројектовању? Фантазам потрошње, међутим, трансформише и саму природу рекламе као оперативног комуникативног система масовног друштва. Као инструмент капитала, реклама престаје да буде само његов агент и на мета-нивоу постаје продуцент сопственог производа – вечито незадовољног, неспокојног и досадом мученог потрошача. Штавише, подстичући уз помоћ перманентне смене модних трендова „филозофију узалудности", реклама и само отуђење претвара у робу, нудећи потрошњу као универзални лек. Економска ортодоксност, потпомгнута реториком рекламе, категорију истине замењује категоријом уверљивости, преводећи стратегију симулације из домена лудичког, у домен свакодневне праксе.

Отуда се, како са правом примећује Р. Сенет[38], појављује „морална осуда безличности" у оквиру једне психоморфне културе и универзалне обавезе да се трага за „аутентичношћу", детерминисане медијским и културним конструктом који захтева „кулирање"[39] као modus vivendi, дезинвестирање у „res publica", обожавање суверене недруштвене независности, али истовремено и обавезујуће умрежавање у специфичне социјуме хиперспецијализованих интереса.

Ако се прихвати теза Липовецког[40] да борба за признавањем неће ишчезнути, него да се приватизује испољавајући се превасходно у интимном саобраћању, будући да се трансисторизује и постаје све мање такмичарска, а све више естетска, еротска и афективна, изгледа да она само ограничено важи. Јер, без обзира на универзалну жељу да се допада, да се заводи, да се буде слушан, прихваћен, заштићен и вољен[41], јавна сцена и индивидуално понашање, ма како пацфиковани нарцистичком самообузетошћу, нису обележени опадањем агресивности и слабљењем динамике доминације и потчињености. Напротив. Они само добијају нову форму једног пређутног императива трендова, артикулисаног преко порука које се медијски објављују и суптилно репродукују контаминирајући темељно питање смисла.

38 Упоредити, R. Sennet, *Nestanak javnog čoveka*, Naprijed, Zagreb, 1989.

39 Упоредити, З. Томић, *Пољубац у доба кулирања*, Народна књига, Београд, 2006.

40 Упоредити, Ж. Липовецки, *Доба празнине*, Књижевна заједница Новог Сада, 1987.

41 Ibid, str. 62.

News Age, што је заправо име за владавину медијске културе[42] у епохи постиндустријског друштва, представља, упркос извесној „архаичној" црти у интерпретацији, модел компензације за све лошије услове живота, пораст незапослености и сиромаштва, све робустнију друштвену стратификацију, беспоштедну прерасподелу друштвеног богатства и нове односе моћи[43] у условима глобализације, која се паралелно шири транснационализацијом капитала, технологије и информација. Чини се, наиме, да у доба перманентног умрежавања, брзог развоја технологије, галопирајућег хода капитала и истовремене дисперзије и централизације моћи[44], питање медијске културе прераста у питање политике културе, чиме се категорија јавности, развлашћена категоријалног апарата који је конституисао њено значење у класичном смислу, поставља у само средиште.

Тим пре што упркос декларативном залагању за демократску опцију која се темељи на стриктној демаркационој линији између сфера публицуса и приватуса[45], нови универзум компјутерски посредоване комуникације и тиме нова сфера медија, узрокују помаљање једног специфичног социјалног, културног, комуникативног и политичког простора у којем су управо ове категорије доведене у питање.

2. СУБВЕРЗИЈА

Откако се појавио Интернет, не стишавају се расправе које се тичу његових перформанси и утицаја не само на перцептивно поље милиона корисника, феномене преко којих се могу детектовати кардиналне промене у пољу интерперсоналне комуникације, социјалне блискости и дистанце, него и теме начелног карактера, као што су питања слободе, механизама контроле мреже, реновирања тоталитаризма, парадоксалног статуса демократске јавности, проблема социјалне атомизације итд.

Перформансе интернета посебно су занимљиве из перспективе разумевања модерних медија. Ако смо, истовремено и сведоци и саучесници процеса глобализације, који се, између осталог, испољава у струкури модерних медија подређених логици капитала којој сервилно – комерцијално – служе, алко је, наиме, евидентан процес монолитизовања јавног мњења, Интернет ће условити значајне промене у структури стратегија информисања.

Јер већ сада је јасно да савремени медији, а посебно глобалне ТВ мреже, потврђују тезу према којој телевизија нема више наивно-бенигну функцију

42 Упоредити Д. Келнер, *Медијска култура*, Клио, Београд, 2004.

43 Упоредити, Д. Мек Квејл, *Стари континент - нови медији*, Нова, Београд, 1994.

44 Uporediti, D. McQuail, *Media performance*, London, Sage publications, 1992.

45 Упоредити, З. Томић, *Комуникација и јавност*, Чигоја штампа, Београд, 2004.

репрезентовања стварности, већ управо супротно, њеног креирања. Упркос чињеници да информативни програми неодољиво личе једни на друге, да су чак и студији слично опремљени, и да се водитељи бирају „као по калупу“, да су, сходно логици конкуренције, електронски медији принуђени да следе непогрешиву стратегију реплицирања Истог, чини се да је просечан гледалац данас мање узурпиран у процесу слободног расуђивања него што би се то на први поглед могло помислити, и то пре свега захваљујући Интернету.

Јер центри моћи, ма како били заинтересовани да свет прилагоде владавини једног принципа, односно владавини изабраног погледа на свет, суочавају се са изазовом нове конкуренције коју, парадоксално, омогућава специфична технологија у форми ИП телевизија. Теоријски гледано, фантазам техно-прогреса, који је био у служби владавинског принципа, односно логике капитала у чијем је средишту огољени принцип моћи, довршава се пројектом ИПТВ који представља, у правом смислу речи, субверзију система који га је начинио.

Како, наиме, разумети могућност да се у време глобализације, појављује нови медиј који је утемељен на перформансама интерактивности, персонализације, окренут је локалним, наизглед малим и безначајним садржајима и утемељен на профилисању понуде, сходно интересима корисника? Како интерпретирати промењени однос између емитера као „центра“ и корисника као „периферије“, ако не као својеврсни опозив глобалне контроле поља друштвене комуникације, који се одвија изван симболичког важења категорија „новоговора“ глобалне политике?

Како разумети потпуно ново комуникативно поље, које потенцијално обезбеђује другачије хоризонте смисла, изван тзв. „великих тема“ које диктирају моћници, ако не као покушај да се успостави нова врста друштвених односа, утемељених на пермисивној логици, дезинвестирању у глобалне системе и окренуте ка реновирању скоро заборављене идеје заједништва?

Конкретно, „класичне“ телевизије које су у рукама приватника, компанија или партија, у надолазећој епохи ИПТВ-а, да би биле конкурентне, мораће не да се такмиче са својим парњацима, већ да буду сензибилисане за садржаје и комуникативне матрице које нуде слободни, непретенциозни, интерактивни, једном речи „герилски медији“.

Ако је, у епохи обележеној недвосмисленим и бахатим испољавањем моћи у свим сегментима друштвене комуникације, окретање ка себи и својим ближњима, једна од стратегија „микро-отпора“ који су последња одбрана самопоштовања индивидуе у свету без идеала, онда поменута субверзија делује логично, охрабрујуће и смислено.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Бодријар, Ж.., *О завођењу*, Октоих, Подгорица, 2001.
[2] Бодријар, Ж.., Симулакруми и симулација, Светови, Нови Сад, 1991.
[3] Бромберг, Х., „Да ли су МУД-ови заједнице?“ у *КУЛТУРА*, 107/108, Београд, 2004.
[4] Calwelti, J. G., *Apostles of the Self-Made Man*, Chicago, University of Chicago Press, 1965.
[5] Cartwright, G., “*Virtual or real? The mind in cyberspace*“, у *The Futurist*, 1994. 26(2)
[6] Даковић, Н., „Златно доба свакодневице“, у *Нови нихилизам,* Дом омладине, Београд, 1996.
[7] De Botton, A., *Status Anxiety*, Penguin, London, 2005.
[8] Фуко, М., *Надзирати и кажњавати*, Просвета, Београд, 1997.
[9] Horkhajmer, M., Adorno, T., *Dijalektika prosvetiteljstva*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
[10] Jameson, F., „Reification and Utopia in Mass Culture“, *Social Text, 1,* (Winter), 1979.
[11] Келнер, Д., *Медијска култура*, Клио, Београд, 2004.
[12] Лајои, М., „*Психоанализа и сајбер простор*“, у *КУЛТУРА*, 107/108, Београд, 2004.
[13] Липовецки, Ж., *Доба празнине*, Књижевна заједница Новог Сада, 1987.
[14] Markuze, H., „Čovek jedne dimenzije“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969.
[15] McQuail, D., *Media performance*, London, Sage publications, 1992.
[16] Мек Квејл, Д., *Стари континент – нови медији*, Нова, Београд, 1994.
[17] Miller, J. A., „Liminaire“, Ornicar? 29, Paris, 1984.
[18] Rheingold, H, *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, Wesley Publishing, MA, 1993.
[19] Рисман, Д., *Усамљена гомила*, Нолит, Београд, 1965.
[20] Sennet, R., *Nestanak javnog čoveka*, Naprijed, Zagreb, 1989.
[21] Shannon, C. & Weaver, W., *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, University of Illinois Press, 1949.
[22] Sheehy, G., *Passages: Predictable Crisis of Adult Life*, New York, Dutton, 1976.
[23] Sontag, S., *On Photography*, Penguin Classic, 2002.
[24] Stone, A. R.: “*Will the real body please stand up*?“, u Benedikt, M., *Cyberspace: First Steps*, Cambridge, MA, MIT Press, 1993.
[25] Szasz, T., *The Myth of mental Illnes*, New York, Harper & Row, 1961.
[26] Томић, З., „Second life“, ел. часопис „Е-волуција“, Београд, бр. 15, 2007.
[27] Томић, З., *Комуникација и јавност*, Чигоја штампа, Београд, 2004.
[28] Томић, З., *Комуникологија,* Филолошки факултет, Београд, 2000.
[29] Томић, З., *Мушки свет,* Zepter Book World, Београд, 2001.
[30] Томић, З., *Пољубац у доба кулирања*, Народна књига, Београд, 2006.
[31] Вебер, М., „Протестантска етика и дух капитализма“, у *Сабрани списи о социологији религије,* Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997.
[32] Žižek, S.: „Patološki Narcis, kao društveno nužni oblik subjektivnosti“, u K. Laš, *Narcistička kultura,* Naprijed, Zagreb, 1976, str. 333.

Prof. Zorica Tomić, Ph.D

THE AGE OF COMMUNICATION

Abstract: *Contemporary epoch, the age of communication, marked by the reign of medias, by its permanent proliferation, and by specific 'communicative delirium, opens the question of understanding codes which encourage new forms of social praxis.Beyond the intensive inscenation of communication, we are facing the dissolution of classical notion of socialization, for sake of the new one – virtual, dispersive, guerilla in modes, and subversive.*

How can we understand that in the age of globalization, the new media appears – based upon the performances of interactivity and personalization, focused on local, so called small and meaningless topics, and structured toward the articulation of offers according to the users needs? How we can interpret the changed relation between the emitters as 'centre' and users as 'periphery', if not as a specific suspension of global control of social communication field, which is operational beyond the symbolical meaning of global politics discourses?

KEY WORDS: *communicatuion, codes,media,society, globalisation*

УДК 7.038(497.11)"196/197" ; 82.02SIGNALIZAM ;
316.773.2/.3
ID 154270476

Проф. др Никола Цветковић
Учитељски факултет у Јагодини
Универзитета у Крагујевцу
Проф. др Миливоје Павловић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

СИГНАЛ КАО ВИШЕЗНАЧНИ КОМУНИКАЦИЈСКИ ФЕНОМЕН

***Резиме**: Аутори у овој студији показују како је сигнализам, као уметничко–стваралачки покрет, захваљујући вишедеценијском истрајавању на попришту савремене уметности, постао њена жива историја и настајање, који је истовремено и слобода (Хегел), и кретање и развој. Након поетолошког одређења сигнализма, они указују на развојне фазе и етапе кроз које је пролазио, посвећујући при том већу пажњу Мирољубу Тодоровићу, родоначелнику и корифеју овог покрета и његовим значајнијим сарадницима. У контексту разматрања теоријских основа сигнализма захваћени су и разнолики жанровски облици, важније космичке и екуменске мотивске преокупације, уметничко–естетски, филозофски, етички, друштвени, поетички и други креативни аспекти и домашаји овог аутентичног и изворног српског покрета. Аутори студијски посведочавају да сигнализам стваралачки истрајава и делатно самонадтрајава, отеловљујући историју – себе, зато што има крупан задатак и важну мисију и у новом миленијуму, мисију нове конфигурације и реконфигурације бића уметности. Захваљујући динамичној развојној линији, сигнализам је плодотворно синтетизовао понајбоље из скоро свих нових тенденција и креативних теоријских и уметничко–естетских преламања с краја прошлог и првих година новог миленијума; и то захваљујући, пре свега, отворености концепције и његовој дијалектичкој виталности самонадрастања и делотворног асимиловања.*

***КЉУЧНЕ РЕЧИ:** сигнализам, авангарда, неоавангарда, поетика, уметност, стваралаштво, слобода, жанрови, естетика, култура, космичко, филозофија.*

1. СИГНАЛИЗАМ У ОБЗОРЈУ ЕЛЕКТРОНСКЕ ЕРЕ

Сигнализам је неоавангардни мултимедијални и интердисциплинарни уметнички и поетолошки покрет, утемељен на представљању вишеслојних појмова, објеката, модела, слика, емоција, облика и мисли помоћу знака (signum), схваћеног као кристализација доживљаја који тумачи себе, симболичко значење или визију. Знак је, при том, ентитет који се на основама претходно установљене конвенције може разазнати као *оно што стоји уместо нечеī другоī*. Сигнали сажимају у себи преплет прошлих и актуелних спознаја и друштвених конвенција, подстичу имагинацију и воде у сфере мисли без речи. Сигнум у том смислу подстиче значење изван себе самог, па се то значење изводи на основу претходних искустава и сазнања у процесу декодовања знакова. У свету преплављеном знаковима, сигнализам је израз слојевите појавности, духа времена и егзистенцијалних својстава. Као средство креативних, филозофских, сазнајних и социоменталних веза, сигнал делује, пре свега, на друге, омогућујући изражавање мисли, представа и сензација о нечему што је одсутно, и што није примарно, непосредно значење. Сигнализам зрачи у контексту културног, историјског и метафизичког окружења из којег је поникао, и не исцрпљује се у спољашњим идентификацијама; он тежи да изрази суштински део онога што је у домену онтолошког и трансцендентног, као и део онога што је видљиво и експресивно и то кроз интерпретацију која омогућује статус ентитета.

Сигнал је вишезначни комуникацијски феномен који има за циљ да у имагинативном облику активно пренесе у свест одговарајуће представе и моделе; сигналистичким уметничким остварењима значењски спектар извире из унутрашњег знаковног устројства, док материјални свет садржи углавном сигнале са спољашњом означитељском димензијом. Управо присуство унутрашњих знаковних ентитета помаже да се разлуче сложене уметничке од једноставнијих неуметничких творевина. У сигналу, који поседује разуђену значењску носивост и генерише у себи поруку, сажимају се разнолике особине, потенцијали и видови деловања, игривост, па и магијске способности и испољавања. Успостављањем вишесмерног система знакова, и линеарних узајамних веза међу њима, сигнализам омогућује појединцу и групама да изађу из духовне омеђености и ослободе се друштвеног, историјског и егзистенцијалног релативизма, творећи нову културу и осећајност, иновирано поимање живота и друкчији аксиолошки и симболички поредак.

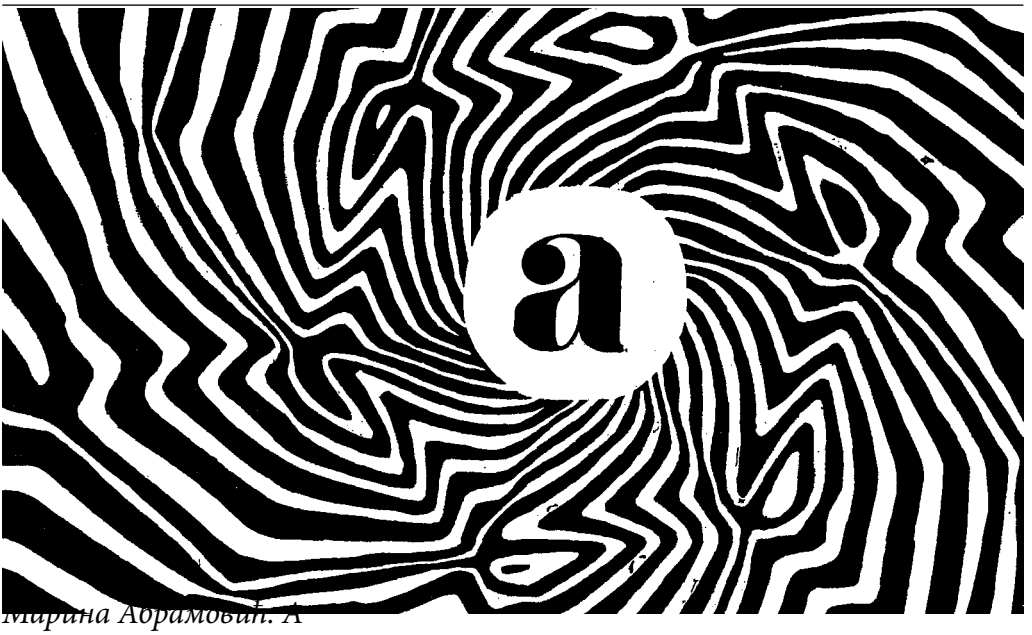

Марина Абрамовић. А

Сигналистичка уметничко-поетолошка пракса утемељена је на аутономији знаковног изражавања, слободи индивидуалног чина, оригиналног проседеа и експерименталног замаха, потом на лудистичкој активности, на сцијенализацији у правцу интернационалног и планетарног језика и космополитске усмерености модерне уметности. У сазвучју са осталом неоавангардном продукцијом, сигнализам би да означи савремену епоху у којој се уметничке идеје дисперзивно разастиру преко националних, државних и језичких граница. Сигнализам у новије време постаје све продорнија поетолошка и уметничко-критичка концепција која стваралачку имагинативност, делатну интуицију, модерну експресију, жанровску разуђеност, спонтаност и разнолика идејна прегнућа сагледава у светлу најновијих вредносних система, симболичког и естетског спектра, видова друштвено-етичке организације и цивилизације у целини.

Сигнализам је, шире гледано, проистекао из динамичне духовне и набојите културно-стваралачке атмосфере пуне различитих социополитичких противуречности, научно-теоријских и филозофских збивања на општем плану[1], крајем педесетих и почетком шездесетих година двадесетог века, када су већ биле освојене нове уметничке слободе и начињени озбиљнији продори у смеру нових експерименталних истраживања. То је било доба општијег полета у научним прегнућима (Крик и Вотсон конструисали су модел ДНК); а на филозофско-теоријском пољу, након Витгенштајнових „Филозофских истраживања“ (1953), Ноам Чомски објављује „Синтаксичке структуре“

[1] Д. Ћосић, *Моћ и страшење*, Београд, 1971, стр. 74.

(1957)[2], Орман ван Вилард Квајн дело „Реч и објекат“ (1960) у коме критички разматра дистинкцију аналитичко/синтетичко, чиме је најавио изузетно важан помак у удаљавању од схватања језика логичког позитивизма и ново поимање феномена значења и синонимије. Томас Самјуел Кун, пак, објављује „Структуру научних револуција“ (1962) у којој наглашава да филозофија научног напредовања подразумева честе прекиде, увек нове почетке и имагинативне принуде које одражавају многе различите варијабле.

2. ЖУДЊА ЗА УНИВЕРЗАЛНОМ КОМУНИКАЦИЈОМ

С појавом структурализма догађа се значајан интердисциплинарни заокрет у савременој филозофско-теоријској мисли, психологији, естетици, антропологији, уз увођење нових метода преузетих из теорија информација, лингвистике и семиотике. Структурализам занемарује миметичко, а када се говори о реалном, имају се у виду модели, схеме, стратегије и прикази стварносног. Структурализам је, према Мишелу Фукоу, сматран „пробуђеном и узнемиреном свешћу модерног сазнања“. Као филозофско-теоријска оријентација подстакао је више нових стремљења и покрета као што су, на пример, неоконструктивизам, сигнализам, компјутерска уметност, кинетичка уметност, нове тенденције, и др.

У свим овим тенденцијама и стремљењима н о в о се наметнуло као општи појам за све оно што је имало авангардна обележја и неоавангардни истраживачки дух, као и провокативне, узнемирујуће, понекад шокантне отпоре и ексцесне изазове у воковизуелној уметности, атоналној (дванаестотонској) музици, конкретној и дигиталној поезији, новом француском роману, новој објективности... То ново, експериментално у сигнализму, на пример, најчешће је било саставни део плана и програма истраживања, па и пројекта који као замисао претходи реализацији уметничког дела. А програмско-пројектно обезбеђивало му је концептуални аксиолошки и семантички контекст. При том и таквом стваралачком истраживању ново није увек циљ постизања неког високовредног иновативног резултата, дубљег значења или естетског ефекта, већ откривање, сазнавање и продор у само биће уметности.

Авангардне и неоавангардне сигналистичке тежње ка новом, експерименталном и истраживачком упућују на слична настојања у првих неколико деценија минулог века. „Тада су се јавили, један за другим или напоредо, покрети футуризма, експресионизма, дадаизма, у чијим програмима је била неизбежна реч (ново)“[3].

[2] Ово дело сматра се изузетно значајним прилогом теоријској лингвистици друге половине XX века

[3] Радован Вучковић, Поетика сигнализма, „*Књижевна историја*“, 2004, 122-123, стр. 305.

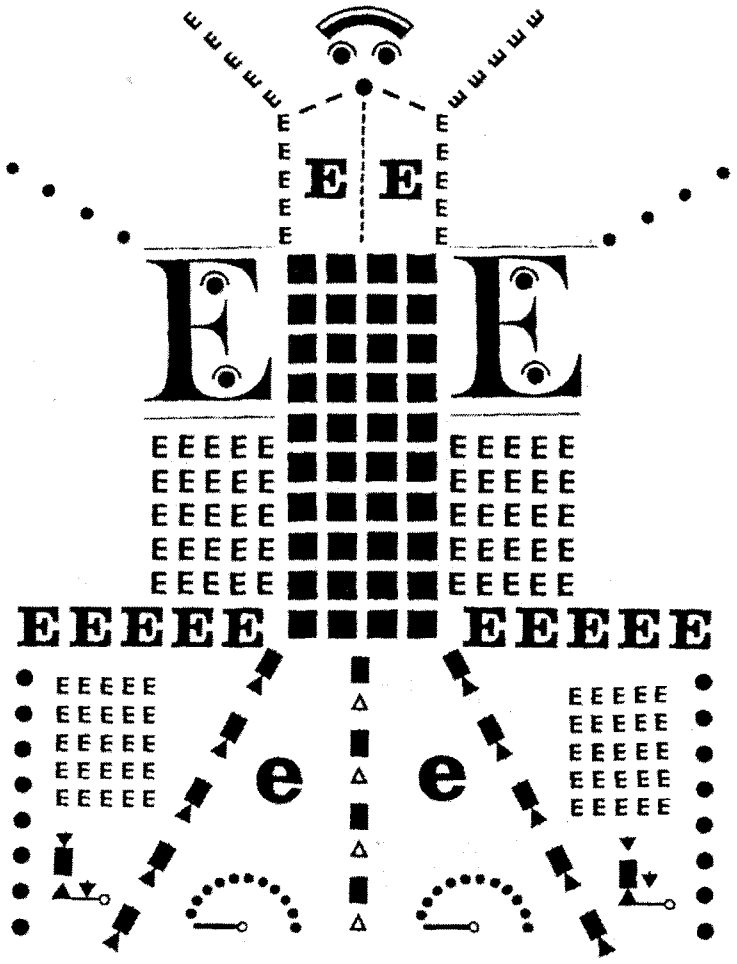

Мирољуб Тодоровић: Песма

Сигналистички експеримент се, у почетној развојној фази, тренасформише у спектакл; при том се, скоро увек, рачуна на суделовање медијске технологије и успостављање одговарајућих комуникацијских веза и канала (компјутерска поезија и мејл-арт) у смеру стварања нове, често виртуелне реалности и неке од манифестних форми симулакрума. Сигналистичка уметност, за разлику од традиционалне, па и авангардне, прилагођава и местимице користи продуктивне моћи и извесне аспекте масовне комуникације, како би уобличила визуелно, звучно и гестуално дело, као и творевине утемељене на објективном виђењу стварности. За разлику од поп-арта, сигналистичко стваралаштво прихвата елементе потрошачке културе, према којој се истовремено и критички односи, ипак остајући при суздр-

жаној спецификаторској концепцији наизглед дословног приказивања или репродуковања приказаног, знаком декодованим у процесу остваривања.

Наглашена ироника, хуморност, сарказам и пародичност сигнализма, поред значењске субверзије и атаковања на устаљене вредности, доноси нову изражајност, понекад парадног типа, затим нову гестуалност и реторику, визуелна преобликовања и измештен језик и жаргон, које уметник прихвата провокативно трансформишући и сценско-театрално исказујући своју егзистенцијалну зебњу и скепсу. У тај контекст се укључују парадокси, различите утопије и пројекти, деконструисане естетизације (параестетско), уз нихилистичко разарање постојећих мерила и идеала, наслеђених из историјске авангарде. А акцентом на знак, сигнализам показује и васпоставља противречне механизме превладавања модернистичког наслеђа и културе и њихове истрошености, тежећи екстремнијим видовима изражавања, персифлажи, иронијском, антиутилитарном и негаторском.

Без смелих експерименталних захвата и подухвата, уметност је за сигнализам упокојена у конвенцијама и мртвилу традиционализма. Сигналистичка експериментална истраживања уносе у уметност нове научне и друге методе преиспитивања појавности, аудиовизуелних феномена (троструко јављање психе – Љ. Јоцић)[4]; потом, извесне законитости и обликовања (геометријско-просторни и математички елементи), нову медијску технологију, електронику и кибернетику, као и видове конкретне па и концептуалне уметности, као што су елементи структурализма, семантике, лингвистике и др. Прави резултат сигналистичких експерименталних истраживања находи се у одважном откривању новина које шире и померају границе уметности, изналажењу нових креативних и обликотворних поступака, уношењу нових материјала и увођењу електронских медија који отварају процесе медијације. На трагу истраживања Роберта С. Нилсена, медијација означава посредовање између људи и духовних бића; посредовање које успоставља везу и комуникацију између људског и духовног света, те између материјалног и нематеријалног света. Медијација је оно што се односи на *посредовање кроз које се преноси дејство.*

3. НОВИ ТИП МОДЕРНОСТИ

Као интернационална, планетарна и транснационална уметничка појава, сигнализам надраста уже, регионалне, српске и јужнословенске оквире, националне и етничке границе, и то пре свега поетолошким размахом, остварeним вредностима и значењем, утицајем на магистралне културне токове и зрачењем на друштвени амбијент и духовну атмосферу. Он у међународним и космополитским доменима посведочава развојно кретање

[4] Љубиша Јоцић, *Огледи о сигнализму*, Београд, 1994, стр. 101.

опште теорије уметности, нарочито у правцу коренитe промене израза, стваралачког поступка и положаја уметности у друштву, начин схватања света и уметничких дела (дело у настајању, незавршено дело, итд.) у књижевности, ликовним и сценским уметностима. Модерни језик општења и комуникације уздиже се изнад етничко-националних димензија културе, друштвених система и држава. У том смислу сигнализам твори – због своје универзалности – једну врсту обједињујуће, космополитске, транснационалне основе општијег идеала и концепције модерности. Он се као такав у великој мери приближава концепцији плурализма, либерализма и интернационализма уметничких идеја у духу филозофије праксе према којој се источна и западна култура сагледавају као целовитији, обухватнији комплекс естетских појава и развојних пројеката. У њима креативно суделују народно-националне културе и уметности, како са својим аутентичним тако и са понекад хибридним вредностима. Сигнализам се све више поистовећује са културном хегемонијом и уједињењем светске цивилизације. Захваљујући универзалним вредностима сигнума (знака), српски неоавангардни сигналистички покрет постао је градивни елемент јужнословенске, балканске и европске културе и цивилизације, која је друштвено-историјски и непосредно цивилизацијски екуменска. При том је потребно аналитички и критички проценити колико је сигнализам, заједно с другим неоавангардним покретима, допринео процесу обликовања модерне светске и европске мисли, и колико је планетарно асимилован у креативном погледу.

У кретању од авангардног ка неоавангардном и трансавангардном, уз помоћ техномодернизма, постмодернизма и неоконцептуализма, воковизуелни елементи у сигнализму доводе се у везу са знацима невербалног споразумевања, са помацима од спектакуларно-акционог и ситуа(к)ционог ка мултимедијским интерактивним и умрежујућим системима комуникације.

Као што је случај и с неоавангардним стваралаштвом у другим срединама, културама и језицима, сигнализам одликује повезивање поетички сродних аутора у мање или више кохерентне кругове и групе. Такве групе постојале су у више геокултурних центара Србије, али су у ширем значењу релевантни Београд и Нови Сад.

Гледано са генерацијског становишта, сигналистичка продукција расла је у таласима. У првој генерацији, поред родоначелника Мирољуба Тодоровића, активно су деловали Марина Абрамовић (Београд), Зоран Поповић (Београд), Спасоје Влајић (Београд), Слободан Вукановић (Приштина, потом Титоград, данас Подгорица), Славко Матковић (Суботица), Богданка Познановић (Нови Сад), Неша Париповић (Београд), Балинт Сомбати (Сремска Каменица), Вујица Решин Туцић (Нови Сад), Добривоје Јевтић (Ниш), Жарко Рошуљ (Београд), Слободан Павићевић (Крагујевац), Јарослав Супек (Оџаци), Љубиша Јоцић (Београд), и други.

Најзначајнији уметници у другој генерацији сигналиста, која делује током осамдесетих година, су: Андреј Тишма (Нови Сад), Добрица Камперелић (Београд), Ђарко Ђуровић (Никшић), Мирољуб Кешељевић (Сента), Нада М. Маринковић (Београд), Јелена В. Цветковић (Ниш), Радомир Машић (Кула), Јован Дујовић (Подгорица), итд.

У друштвено-економски веома кризним деведесетим годинама јавља се трећи, најмлађи талас сигналиста, у којем су најактивнији Звонко Сарић (Суботица), Илија Бакић (Вршац), Душан Видаковић (Ваљево), Поп Д. Ђурђев (Нови Сад), Мирољуб Филиповић Филимир (Трстеник), Драгутин Стојковић (Ниш) и Дарко Вулић (Сарајево, онда Базел).

Овај књижевни и уметнички покрет неоавангардног усмерења испољавао је велике амбиције које су, покадшто, водиле у претенциозност да се по сваку цену открију „врховне истине“ и савлада широк распон тема, идеја и замисли – од давних времена до епохе електронске цивилизације. Сигналисти, чини се, нису имали довољно развијен аутокритички смисао и апарат, нити су марили за потребом да изграде ваљане критеријуме властите самопроцене. Мноштво започетих пројеката понекад их је исувише понело, па чак и потчињавало. Због тога у песничком обухвату има дела неуједначене вредности, а у есејистичким и програмским остварењима норма се понекад егзибиционистички нарушавала. Уметници сигналистичког опредељења нису учинили довољан напор да њихово у много чему иновирано схватање света, живота па делимично и онтолошке суштине човека постане општије, преобликујући – макар и у хибридним варијантама и спојевима – шире основе народне културе и баштине.

Неоавангардна сигналистичка стремљења у седамдесетим годинама, па скоро до почетних година новог миленијума, происходе, поред осталог, из општије и дубље социополитичке, економске и духовне кризе, и могу се довести у непосреднију везу са коренитијим структуралним и постструктуралним променама у сфери уметничких збивања и процеса на ширем плану. Те унутрашње противуречности на друштвеном пољу пратила је и својеврсна нестабилност неких основних сазнајних, етичких, психолошких и културно-цивилизацијских вредности из којих је проистекла истинска потреба за превредновањем онога што је раније створено и баштињено. Водећи сигналисти су настојали да уметничко-стваралачку духовност ослободе различитих облика конформизма, стереотипа, традиционализма и метафизике постојећег, запућујући свет осетних ствари у хуманистичком смеру, који човека ситуира усред тог алијеналног простора техничке и информатичке револуције, из које тражи и налази једно могуће ољуђено уметничко и неоавангардно исходиште. Управо сигнализам укупним поетолошким и практично-стваралачким учинком критички обједињује суд и представу о некадашњим и актуелним поетикама, теоријама уметности

и филозофијама стваралаштва, које не сагледава само као судар са становиштима и дезилузијама, већ их, и поред тога што су превазиђене, третира са становишта реалне дијалектике која није „хигијена духа и мисли“, већ упечатљиво животно-стваралачки, естетски, па и повесни суд.

Љубиша Јоцић: Сиīналисīичка īесма

4. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ И ИНТЕРМЕДИЈСКИ ПРЕВРАТ

Истрајавање сигнализма у протеклим деценијама, са разумљивим осцилацијама, показују животну снагу и отпорност настојањима традиционалиста да га олако сместе у књижевну и културну историју. У том периоду у окриљу сигнализма деловао је већи број песника, нешто мање прозних писаца, ликовних, сценских и мултимедијалних уметника (укупно тридесетак), који су припадали различитим нараштајима, али и разноликим поетичким оријентацијама унутар покрета и у његовом озрачју. Неки од њих (Љ. Јоцић, О. Давичо, Марина Абрамовић, В. Р. Туцић) само су се периодично оглашавали у његовим публикацијама, пројектима и колективним иступањима.

Поједини теоретичари, попут Станише Величковића, крајем деведесетих, када се сигнализам потврдио као неоавангардни смер и правац, о њему пишу као о *авангардном* књижевном покрету. Величковић, на пример, истиче да сигнализам на стваралачком пољу „уводи низ смелих иновација и експеримената“[5], указујући на истраживачку и новаторско-еманципаторску праксу овог покрета и то на линији теоријског неоавангардног тумачења. „Уметност без експеримента је мртва“, наводи Величковић један од битних поетичких ставова Мирољуба Тодоровића. Творац сигнализма је под експериментом подразумевао особену програмско-планску концепцију истраживања видова појавности и њиховог креативног оваплоћења и реализације. На експеримент је гледано и као на методичко средство остваривања својих визија и слутњивих замисли у уметности и њеном односу према традиционалном поимању стварности и креације. Експериментална истраживања у уметности омогућила су му да, у оквиру својих замисли и живе имагинативности, успостави нове односе и релације, стваралачке везе и значења, оригиналне продоре у песничким и другим уметностима, и то у сасвим измењеним техничко-технолошким, мултимедијалним и комуникацијским условима. То је допринело да се дође до драгоцених открића, иновација и крупних заокрета какви би без животворне експерименталности били скоро немогући.

Као и већина теоретичара, и Величковић запажа да је сигнализам хтео да изврши интердисциплинарни и интермедијски преврат не само у књижевности, већ и у другим уметностима: музици, сликарству, позоришту, филму. То је било карактеристично за раније „изме“, на пример, за дадаизам и надреализам, које у поменутој књизи издваја и Љубиша Јоцић. При том се у сигнализму, могли бисмо додати, догађа трансформисање уметничке замисли из једне стваралачке дисциплине или медијске сфере у другу, па се оне повезују и узајамно преплићу у једном остварењу.

[5] С. Величковић, *Школски речник књижевних и сродних појмова*, Ниш, 1998, стр.208.

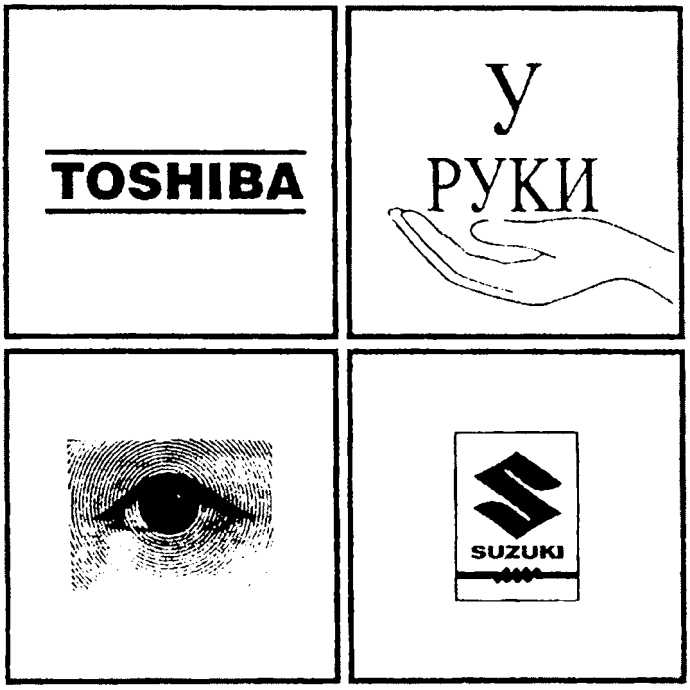

Поп Д. Ђурђев: Хаику

Мишко Шуваковић, врсни зналац теоријско-филозофских основа историје и поетике савремене уметности, који је једно време и сам припадао сигналистичком покрету, написао је доста скромну, углавном информативну одредницу о сигнализму у свом знаменитом „Појмовнику". Он је сигнализам мало поједностављено одредио најпре као „групу", а онда и као „покрет неоавангардног смјера који је дјеловао у подручју сцијентизма, визуелне, конкретне и акционе поезије у Београду од 1968. године"[6].

Упадљиво је да Шуваковић деловање сигнализма овде смешта понајпре у подручје сцијентизма, имајући вероватно у виду да је сигнализам у почетку почивао на уверењу да научне методе дају адекватну основу за песничко-експерименталнија и теоријска истраживања, о чему смо писали још 2002.[7] Након недовољно прецизног ситуирања сигнализма, и његовог везивања за сцијентизам, Шуваковић га тек после смешта у доминантно подручје визуелне и конкретне поезије, придодајући и акциону поезију, у којој се сигнализам нешто мање испољио.

Напоменимо да и деловање сигнализма у Београду Шуваковић помера годину-две уназад, на 1968, иако су се прве видније манифестације у ства-

[6] Мишко Шуваковић, *Појмовник сувремене умјетности*, Загреб, 2005, стр. 561.

[7] Миливоје Павловић, *Авангарда, неоавангарда и сигнализам*, Београд, 2002, стр. 142.

ралаштву М. Тодоровића, родоначелника овог неоавангардног покрета, испољиле нешто раније. Он вероватно „Манифест песничке науке“, из 1968, узима као извесно поетолошко полазиште. А потом наводи „Манифест сигнализма – Regulae poesis“ (1969) и „Сигнализам“ из 1970. године.

При крају доста сужене одреднице о сигнализму Шуваковић као значајан податак истиче да је у кратком периоду, од 1970. до 1973, објављено девет бројева часописа „Сигнал“, што је без сумње импозантан податак.

Када је реч о доприносу М. Тодоровића неоавангардним стремљењима, Шуваковић је био прилично шкрт и уздржан. Упадљиво је да Шуваковић упућује читаоца на неколико Тодоровићевих књига, и то не најрелевантнијих, а превиђа и бројне засебне монографске студије домаћих и страних аутора. Укажимо овде да Шуваковић у неколико махова помиње М. Тодоровића у одредницама о конкретној поезији, у кругу најзнаменитијих стваралаца у овој области, затим у одредницама о мелј-арту и визуелној поезији.

Гледано у целини, релативно мали број сигналиста се својим остварењима приближио или домашио уметничко-поетички ниво родоначелника покрета М. Тодоровића, чије се стваралачко присуство на међународној сцени аргументује са више од 400 објављених радова (до 2004) у страним публикацијама и на страним језицима. Укључујући се покаткад и у друге авангардне и неоавангардне тенденције и токове, припадници сигналистичког покрета су проширивали поетолошко-стваралачку основу нове културе, отварајући могућности и перспективе за његово унеколико преобличено и дограђено истрајавање у трансформисаном неоавангардном, поставангардном па и постмодернистичком обличју.

У бићу авангардних и неоавангардних покрета присутан је један вид позитивне утопије, што је делимично и карактеристика сигнализма који је оптимално тежио остваривању својих визија и пројекција. Мирољуб Тодоровић, Љубиша Јоцић, а донекле и Оскар Давичо, ношени су амбицијом прогресивног уметничког, али и свеколиког друштвеног, етичког, духовног развоја, обнове и преображаја друштва кроз интердисциплинарне и мултимедијалне видове деловања, укључујући ту и оно што је ванумет-ничко. Та позитивна сигналистичка утопија код поменутих и других уметника била је најпре слутња, па наговештај формално-садржајног, жанровски-обликовног, са више или мање успелим и вредносно сасвим неуспелим остварењима, која у процесу отворене медијације, из садашње перспективе, нису адекватно схваћена и протумачена. Поред осталог и зато што још увек нису пронађена одговарајућа мерила и критеријуми саобразни померањима и променама у модерном сензибилитету окренутом будућности, а под пресијом и засенчењем употребе посадашњених средстава реализације и вредновања.

Сигнализам је своје утопијске и назовиутопијске пројекте често остваривао на суженом микроплану, у датом тренутку, у омеђеном простору садашњости, изван будућности која му доста ускогрудо и притешњено отвара своје двери.

За озбиљну поетолошку расправу, свођење сигнализма на огољени „утопистички пројекат који своје очекивање помера према будућности, служећи се при том свим средствима садашњости", како то чини академик Радован Вучковић, само донекле је прихватљиво, као и становиште да је сигнализам као неоавангардни покрет најближи футуризму, да је „нека врста футуризма технолошко-електронског доба". Поетолошки гледано, футуризам је најавио сигнализам, али су у његовој најдубљој основи ипак дадаизам[8] (код нас Драган Алексић), зенитизам Љубомира Мицића и надреализам, који му је још ближи. Из дадаизма уопште, сигнализам ће прихватити ако не нову вредносну природу с в е с т и , оно бар иновирани аксиолошки систем људске креативне свести. А зенитизам и надреализам, у визуелно-графичком, и у већој мери психолошком смислу, прихватиће видове мутације дела људске природе и измењеног начина мишљења и посматрања у интердисциплинарним и интермедијским, касније електронским дигиталним комуникацијама, којима су имагинативно претходили. Формулација о блискости сигнализма са футуризмом у ширем контексту гласи да је он нека врста футуризма технолошко-електронског доба, доба „које своју новаторску визију обликује без футуристичке емфазе; рационално, строго програмирано и свесно усмерено према космосу и језгру материје". Вредно је помена и компаративно подсећање на блискости и разлике сигналистичког и планетарног универзума и експресионистичког космизма, „с том разликом што је ослобођен мистичних илузија и утемељен на научним сазнањима васионе и достигнућима научне фантастике"[9].

Сигнализам као неоавангардни покрет, заједно са неким поставангардним стремљењима, унео је у постмодернизам елементе онога што можемо означити као предструктурализам, спојен и прожет иновираним формализмом двадесетог века, као и видове деконструкције. Све су веће и изразитије подударности и аналогије између словно-знаковног, текстуалног и сликовно-иконичког. Сликовно и знаковно-иконичко је подручје сусретишта, умрежавања као и сучељавања словно-знаковног и текстуалног најразличитијег карактера. При том се издвајају различите вербалне продукције дискурса што су присутне у сликовно-поетском запису. Уз то, нарушава се уобичајена језичка (означитељска) економија, и открива могућност конституисања значења које се преобликује у сваковрсне разлике и различитости.

[8] Љ. Јоцић, „Позиција сигнализма", у књизи *Огледи о сигнализму*, Београд, 1994, стр. 94.

[9] Радован Вучковић, *Поетика сигнализма*, стр. 307.

У тековине неоавангардних и поставангардних покрета и тенденција, поред осталог, спада нови систем медијације. Али, пре тога, допринос мутирању човекове природе на коју указује Љубиша Јоцић, као и електронско-компјутерски продужена рука чула, о чему је писао Маклуан.

Када се обухватније сагледају програмске назнаке, манифестни текстови, аутопоетична остварења и сигналистичка пракса, развојна линија, ток и процес гранања сигналистичког покрета, може се уочити да из тог извориштa и надаље притичу самосвојне, привлачне и провокативне идеје којима се богате уметничке, књижевно-теоријске и уже поетолошке основе не само сигналистичког погледа на свет и уметност, већ и важнији токови српске културе и модерне цивилизације уопште.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Величковић, С., *Школски речник књижевних и сродних појмова,* Ниш, 1998.
[2] Вучковић, Радован, Поетика сигнализма, „*Књижевна историја*“, 2004.
[3] Јоцић, Љубиша, *Огледи о сигнализму*, Београд, 1994.
[4] Јоцић, Љубиша, „Позиција сигнализма“, у *Огледи о сигнализму,* Београд, 1994.
[5] Павловић, Миливоје, *Авангарда, неоавангарда и сигнализам,* Београд, 2002.
[6] Ћосић, Д., *Моћ и страшње,* Београд, 1971.
[7] Шуваковић, Мишко, *Појмовник суврeмене умјетности,* Загреб, 2005.

Prof. Nikola Cvetković, Ph.D
Prof. Milivoje Pavlović, Ph.D

SIGNAL AS A POLYSEMIC COMMUNICATIVE PHENOMENON

Abstract: *Authors in this study demonstrate that signlism, as artistically creative movement, thanks to endurance on battlefield of contemporary arts for decades, has became its live history and creation, which is simultaneously freedom (Hegel), and movement and development. After poetological determination of signalism they indicate developing phases and routes it passed, dedicating more attention to Miroljub Todorovic, founder and coryphée of this movement and his significant associates. In the context of discussion of theoretical basis signalism affected and various forms of genre, important space, and the acumen motives preoccupations, artistic and aesthetic, philosophical, ethical, social, poetical and other creative aspects and achievements of the authentic and original Serbian movement. The authors studiously substantiate to the signalism creatively endures and efficiently persists beyond itself, incorporating history – itself, because it has a huge task and an important mission and the new millennium as well, the mission of new configuration and reconfiguration artistic being. Thanks to dynamic line of development the signalism is prolific synthesiyed best from almost all the new tendencies and creative theoretical and artistically esthetic refraction from the end of last and the first years of the new millennium; and all that thanks to predominantly openness of conception and its dialectical outgrowing vitality and effficient assimilation.*

KEY WORDS: *signal, signalism, aestetic, culture, genres, philosophia*

УДК 316.485.6 ; 005.574
ID 154272524

Проф. др Татјана Цветковски
Факултет за пословне студије
Мегатренд универзитета
Др Виолета Цветковска-Оцокољић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕГОВАРАЊА

Резиме: *Преговарање је посебан вид комуникације између две или више страна. Преговори се воде свакодневно. У неким ситуацијама, као што су пословне, резултати преговора су сувише значајни, тако да се за те преговоре треба припремити, размишљати о аргументима, другом преговарачу, прикупљати информације. У другим ситуацијама, нисмо чак ни свесни да преговарамо или нам резултати нису толико важни. Међутим, с обзиром на то да ћемо се у животу свесно или несвесно често налазити у улози преговарача, преговарање је вештина коју морамо развијати.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *преговори, зона преговарања, посредници, култура, интеркултурни преговори*

1. УВОД

Преговори се воде у политици, између родитеља и деце, пословних партнера. Оно шта их карактерише јесте ситуација у којој се нешто да, а друго добије за узврат. Са преговарањем се сусрећемо на пример, код куповине стана или аутомобила, када се договарамо око услова запослења, итд. Иако је у питању једна од најважнијих вештина у комуникацији са другим људима, с обзиром да се не везује искључиво за посао, може се рећи да она готово никада није довољно развијена. Преговарање је вештина која се гради. У супротном, можемо постати жртва оних који знају како треба водити преговоре.

Посебна пажња се мора посветити преговорима који се воде са људима који потичу из других култра. Преговори сем вербалне укључују и невербалну комуникацију, која може значајно отежати сам процес преговарања.

Други језик се може научити, могу се укључити и преводиоци, али уколико се не познају култура, правила понашања, традиција саговорника, то може довести до погрешног вођења или тумачења преговора, често и до њиховог прекида.

2. ПОЈАМ ПРЕГОВАРАЊА

Многи аутори су пробали да дефинишу овај појам, базирајући своје дефиниције на чињеници да је у питању специфичан облик комуникације, дискусија између две стране које покушавају да пронађу решење одређеног проблема.

Једна од дефиниција каже „преговарање је процес током ког испуњавамо одређене услове да бисмо добили оно што желимо од људи који желе нешто од нас“ (Кенеди, 2002). Преговори су мотивисани личним интересом. Људи преговарају јер им друга страна нуди неки подстицај или им прети казном. Ако нема једног или другог, нема ни преговора.

Преговарање се може описати и као процес решавања сукоба између две или више страна, када ове стране кроз прилагођавање односно уступке покушавају да дођу до узајамно прихватљивог, компромисног решења. Процес преговарања се састоји од периода дискусије и периода презентовања предлога и контрапредлога. Овакав вид комуницирања би требао да доведе до договора, који би био прихватљив за све преговараче. До преговора долази зато што ни једна страна не може сама да реши проблем или несугласицу, не може да заврши неки посао или створи нешто ново.

Када стране преговарају, обично очекују да нешто дају а нешто добију за узврат. Иако имају повезане циљеве, циљеве које не могу да остваре независно, обично не желе или им не требају потпуно исте свари (Левицки, Саундерс, Минтон, 1999).

Обострано усаглашавање је кључни разлог за промене до којих долази током преговора. Обе стране знају да могу да утичу на исходе друге стране. Успешни преговарачи покушавају да предвиде како ће се одвијати преговори. Они размишљају о томе како ће стране усклађивати односно мењати своје позиције током преговора. Преговарачи треба да размене информације. Како преговори теку свака страна ће предложити промене у позицији друге стране и правити промене у својој позицији. Уколико желимо да дођемо до договора, овај процес давања и узимања, прављења уступака је неопходан. Ако једна страна да неколико предлога које друга страна одбије, а не да алтернативни предлог, прва страна може прекинути преговоре. Било који од преговарача неће желети да чини уступке уколико осети да онај са ким преговара није спреман на компромисе. Док покушавају да нађу пут ка ком-

промису, учесници се фокусирају на *интересе, питања и позиције* и користе кооперативни и/или компетитивни процес да би дошли до договора.

Многи преговараче деле у две категорије, на тврде и меке преговараче. Тврди преговарачи имају потребу да „сасеку" свог опонента на самом почетку преговарачког процеса, док су меки преговарачи углавном „у милости" тешких преговарача. Они чине уступке како би избегли директну конфронтацију са другим преговарачем, а како преговарачки процес одмиче, закључују да је њихов опонент неправедно стекао предност.

3. ОСНОВНИ ПРИСТУПИ ПРЕГОВАРАЊУ

Фишер и Уру разликују позиционо преговарање које је компетитивно и преговарање базирано на интересима, које је у основи кооперативно (Фишер, Уру, 1991). Међутим, такође праве разлику и између меких, тешких и принципијелних преговора, где последњи нису ни меки ни тешки, већ базирани на принципима сарадње у којима преговарачи посматрају и себе и опонента.

Природа сукоба и циљеви које свака страна тежи да оствари ће одредити да ли ће појединац приступити конфликту кооперативно или компетитивно. Као што је већ речено, циљеви преговарача су међусобно повезани. Међутим, њихова интеракција ће зависности од тога да ли је та међусобна зависност позитивна или негативна, према Дојчу (Deutsch, 2000):

- Циљеви са позитивном међузавосношћу су повезни на такав начин да се шансе једне стране да оставри свој циљ повећавају са постизањем циља друге стране. Позитивна међуусловљеност циљева резултује кооперативним приступом у преговорима, зато што ће сваки учесник моћи да оствари свој циљ, само ако друга страна са којом је повезан оствари своје циљеве.
- С друге стране, негативна међуусловљеност значи да је шанса једне стране да оствари свој циљ умањена успехом друге стране. Негативно повезани циљеви подстичу компетитивне ситуације зато што је једини начин једне стране да оствари своје циљеве и „победи", ако друга страна „изгуби".

Међутим, добри преговори подразумевају и сарадњу и такмичење. Заправо, преговарачи најпре сарађују како би дошли до заједничког решења (како би „створили вредност" односно „увећали колач") али онда морају да се надмећу, да ступају у компетитивне процесе како би (добили што већи део „створене вредности" тј. „колача" (Лакс, Себенијус, 1986).

Посматрањем понашања обе стране у преговорима може се закључити следеће (Лакс, Себенијус, 1986):

- Ако обе стране сарађују, обе ће остварити добре резултате.
- Ако једна страна сарађује а друга се такмичи, онај ко сарађује ће остварити лоше резултате, а такмичар ће остварити добре резултате.
- Ако се обе такмиче, обе стране ће имати осредње резултате.
- У светлу неизвесности око тога коју ће стратегију друга страна применити, најбољи избор сваке стране је такмичење.
- Међутим, ако се обе стране такмиче, обе ће завршити лошије него што би могле.

У реалном животу, преговарачи се могу обавезати на кооперативни приступ и фер понашање и на тај начин остварити добре резултате.

У литератури се углавном истичу два општа приступа преговарању (Цветковски, Цветковска Оцокољић, 2007):

1) Позициони или дистрибутивни и
2) Принципијелни или интегративни приступ.

3.1. Позициони преговори

Традиционални приступ преговарању, називамо позициони или дистрибутивни. У основи овог приступа је то да свака страна тежи да максимизира сопствене користи. Међутим резултат је игра са нултом сумом. Што значи, да сваки добитак који оствари једна страна иде на уштрб друге стране и обрнуто (Цветковски, Цветковска-Оцокољић, 2007).

Позиционо преговарање подразумева држање зацртане позиције. Класичан пример позиционих преговора је ценкање између продавца и купца око цене производа. Купац је спреман да одређени износ новца да за наведени производ, док ће произвођач подати производ само изнад неке минималне цене. Свака страна креће од екстремне позиције и преговарањем кроз уступке, може се доћи до компромисног решења. На пример, код преговора који се воде око куповине половног аутомобила, купац може нудити 2000€, док продавац тражи 3000€. Купац ће у слећем кораку понудити 2300€. Продавац може рећи да ће прихватити 2700€, док ће купац рећи да највише што може да понуди је 2500€. Продавац ће се сложити да је 2500€ прихватљив износ и договор ће бити постигнут. На овај начин ће продавац добити 500€ мање него што је тражио, док ће купац платити 500€ више него што је желео.

Почетни предлог сваког преговарача је његова идеална позиција. Међутим, сваки преговарач такође има и крајњу тачку у преговорима, која озна-

чава најнижи прихватљив исход преговора. То је тачка испод које преговарачи неће ићи. Он би радије прекинуо преговоре него прихватио нешто мање од тога. Сваки учесник у преговорима тежи исходу који се налази у подручју између ове две тачке (почетне и коначне тачке у преговорима). Док год постоји преклапање између распона тежњи једног и другог преговарача, дотле постоји и могућност да се угоди тежњама обе стране (Кенеди, 2002).

У позиционим преговорима, тактика преговарача је да покушају да убеде другу страну да се одлучи за њихов предлог (да изабере њихову циљну тачку) или да јој се приближи што је ближе могуће. Што се резултат преговора налази ближе тачки стремљења једног од преговарача, то су преговори за ту страну били успешнији. Ако између почетне тачке једног преговарача и коначне тачке другог преговарача нема преклапања, неће бити ни преговора.

Код дистрибутивних преговора ради се о непромењивој количини ресурса коју треба поделити, а примарна стратегија је „ја добијам, ти губиш".

Позиционо преговарање је често прва стратегија којој људи прибегавају када улазе у преговоре. Овакав приступ је обично лош, јер се преговарачи често строго држе својих почетних позиција, сувише су оријентисани ка себи, што води губитку интересовања за праве интересе обе стране. Преговарање личи на надметање и уколико постоји права жеље да се преговори окончају, резултат је често на средини, између две крајње тачке од којих су обе стране у преговорима кренуле.

Овакви преговори искључују вин-вин стратегију, у којој обе стране побеђују. Често се једна, ако не и обе стране у преговорима, осећају као губитници. Такође, овакви преговори могу трајати дуго и због тога се посматрају као мање конструктивни или неефикасни, тако да многи предност дају интегративним преговорима.

Међутим и поред тога постоје они који подржавају позиционе преговоре, из разлога што није увек неопходно разматрати све интересе обе стране. У неким ситуацијама то може бити и контрапродуктивно. На пример, између две компаније постоји сукоб око права над одређеном парцелом земље. Међутим, између њих постоје неслагања и око других питања као што су, услови под којима се продају станови, број гаражних места која би требало обезбедити станарима зграде, начин оглашавања и сл. Ширење расправе и на ова питања, само би још више сукобило преговараче. Због тога је боље концентрисати се само на ова појединачна питања а остале проблеме оставити на тренутак по страни. Односно фокусирати се на позицију сваке стране и у оквиру ње тражити компромисно решење.

3.2. Принципијелни преговори

Одговарајући на опажене проблеме позиционог преговарања развијен је алтернативни приступ, познат као принципијелно или интегративно преговарање. Оно је базирано на идеји да циљеви преговарача нису обавезно некомпатибилни. Преговарачки процес је интерактиван и обухвата потрагу за решењем које би било у интересу обе стране. Циљ је доћи до креативних и узајамно прихватљивих решења. Кључна особина принципијелних преговора је покушај да се одвоје питања и аргументи од преговарача. С обзиром да већина организација мора константно да сарађује, тренутна „победа" над другом страном не може да буде у дугорочном интересу организације. Нпр. ако закључите договор који није повољан за ваше снабдеваче (стратегија вин-лосе), они вероватно са вама неће пословати у будућности. Међутим, такође је једнако важно не бити жртва друге стране (стратегија губитак-добитак тј. lose- win). Као најбољи исход за обе стране можемо означити „win-win". Овај вид преговора спаја преговараче и омогућава сваком да се, када оде са преговарачког стола, осећа као победник.

Код ових преговора имамо променљиву количину ресурса коју треба поделити. Примарни интереси се подударају, граде се дугорочни односи и поспешује се заједнички рад у будућности. Међутим, питање које се поставља је зашто онда, ако је овај вид преговарања бољи, није више заступљен. Разлог је што он захтева посебне услове, а то значи да су учесници искрени у жељи да пронађу решење добро за обе стране. Ово је веома тешко постићи, тако да се преговори углавном претварају у оне којима је циљ победити на штету других.

Принципијелни преговори су изграђени на четири основна правила (Бесон, 1987):

1. Одвојити личност преговарача од проблема.
   Људи су емотивна бића и специфичне личности са својим веровањима, вредностима, личним циљевима и др. Када заузму позицију по питању одређеног проблема, они се снажно идентификују са својом позицијом. Због тога је важно, пре него што дође до било ког договора, проучити људе са којима се преговара и заиста схватити њихову перцепцију. Успешни преговарачи су они који су у стању да виде другу страни на начин на који она види себе. Способност емпатије је од великог значаја јер ће омогућити остваривање утицаја над другом страном, када за то дође време.
2. Фокусирати се на интересе, не на позицију преговарача.
   Проблеми у преговорима су најчешће повезани са различитим потребама, жељама, идејама. Основне животне потребе, као што су

сигурност, економско благостање, осећај припадности и сл. су и најважније. Ово је добро имати на уму с обзиром да се у преговорима обично мисли да је новац најважнији. Чак и у ситуацији када се преговара око новца, у основи се ради о много важнијим потребама. На пример, када продавац прецени своју кућу, он то може урадити како би добио признање да је његова кућа далеко боља у односу на друге или како би захваљујући добијеном новцу преузео контролу над својим животом. Важно је да обе стране продискутују своје интересе, да они буду конкретни и да преговарачи буду флексибилни. Међутим, током изношења аргумената и дискусије дешава се да се стране толико уплету у то шта је ко рекао, урадио и слично, да забораве на сам проблем. У том случају фокусирање на будућност их може вратити на основни циљ преговора.

3. Пронаћи опције које ће увећати корист обе стране.
„Уместо да се свађате око тога ко ће добити веће парче колача, пробајте да повећате колач" (Бесон, 1987). Када преговарају, људи мисле да је њихова опција једина прихватљива. Због тога не виде предности заједничког долажења до различитих опција и утврђивања оне која је најбоља за обе стране. Често се јављају следећи проблеми:
   a. Преурањено одбацивање идеја: Најбољи начин да се дође до великог броја опција је примена бреинсторминга. Међутим, идеје до којих се дође на овај начин, често се критички и брзо одбацују, иако могу водити решењу.
   b. Тражење само једног решења: Људи обично траже само један одговор, уместо да до њега дођу тако што ће га изабрати из мноштва могућих одговора. Преговоре треба посматрати као прилику да се повећа број могућности.
   c. Стављање акцента на решавање сопственог проблема: Многи људи не размишљају о различитим опцијама јер су заокупирани својим тренутним интересима. Уместо да траже опције које ће бити интересантне за обе стране, они су забринути само за решавање сопствених проблема. На пример: шта би се десило уколико би продавац куће тражио да кућа буде исплаћена готовином (јер му она треба како би платио школарину за своје дете), а ви немате готовину? Уколико су обе стране заинтересоване да дођу до договора, пробаће да размисле о тренутној исплати, можда само прве рате, и о исплати остатка годишње или на шест месеци, када дође време за плаћање наредних рата школарине. Или ће на неки други начин пробати да превазиђу проблем. У супротном, вероватно неће доћи до закључивања купопродајног уговора.

4. Инсистирати на објективним критеријумима.
   У преговорима је важно успоставити стандарде. На пример: како бисмо поставили цену неког производа или некретнине, морамо узети у обзир цене на тржишту, евентуални губитак вредности, инфлацију и сл. Треба дефинисати специфичне критеријуме. Није довољно рећи да вам је потребно нешто "добро, сигурно, са великим потенцијалима у будућности". Разлог за то је сто што речи добро, сигурно, великог потенцијала – не дају мерљиве критеријуме. Често је проблем и то што друга страна у преговорима можда не зна шта заправо жели. На пример: преговарате о куповини куће са клијентом који каже да тражи кућу са две спаваће собе, а у ствари гледа оне са четири спаваће собе.
   Не пристајати на притиске.
5. Постоје различити облици притисака – претња, подмићивање, изричито одбијање преговарача да учини било какав уступак. У спречавању примене ове тактике добро је упитати другу страну која покушава да делује притиском, зашто то ради?. Ово је принципијелни приступ, који обично збуни опонента и да преимућство.

4. ИЗВОРИ И УПОТРЕБА МОЋИ У ПРЕГОВОРИМА

Моћ у преговорима лежи у способности да се на пожељан начин утиче на нечију одлуку. Неки сматрају да се тај утицај може остварити претњом физичком силом, те је могућност такве претње суштина преговарачке моћи. Али коришћење претње је скуп и опасан начин остваривања утицаја.

Постоје такође мишљења да је набољи начин за почетак преговора започети их са екстремне позиције. Идеја је заузети тврд став, ставити то до знања другој страни и касније, ако се то сматра добрим потезом, омекшати своју позицију. Међутим, што су екстремније почетне позиције и мањи уступци, више времена и труда је потребно да би се дошло до договора. Као резултат коришћења силе, како би се направила промене у позицији друге стране, појављују се бес и љутња, које нарушавају односе између преговарача. Стога је грешка користити снагу или претње пре него што се искористе други елементи преговарачке моћи.

Број опција које преговарачи имају на располагању такође може повећати њихову моћ. Уколико је некој страни, преговарање само једна од могућих опција да би дошла до циља, онда ће та страна уколико дође до преговора имати већу моћ односно утицај над другом страном. Због тога би преговарачи требало добро да повере које све опције имају на располагању, пре него што приступе преговорима. У циљу што реалнијег сагледавања

ситуације, добро је направити листу активности које могу бити предузете, уколико не дође до договора. Такође треба размотрити све идеје и сагледати колико су оне практично применљиве.

Вешт преговарач, који познаје људе који учествују у преговорима, њихове интересе, као и релевантне чињенице, моћи ће више да утиче на одлуке других. Способности слушања, емпатије и јасне комуникације су од круцијалног значаја.

Велика предност може бити и познавање различитих преговарачких стилова, као и културолошких различитости.

Добри односи такође повећавају снагу преговарача. Ако преговарач успе да стекне репутацију искреног и поштеног, његова способност утицаја се повећава. Преговарач који разуме позицију свог опонента, у комуникацији ће бити убедљивију и мања је вероватноћа да ће долазити до неразумевања.

У преговорима је јако важно утврдити садржај поруке која се преноси другом преговарачу, структуру поруке и стил њене испоруке. Преговарачи морају да понуду учине атрактивном за другу страну. На самом почетку преговора важно је дати одређени предлог, макар он био од минорног значаја, са којим би друга страна могла да се сложи. Ово ће ставити преговарача у позицију да каже „да", чиме ће преговори кренути позитивно. На тај начи ће се повећати вероватноћа да са преговарач сложи и са другим, значајнијим предлогом или тврдњом. Овакви предлози могу смањити и тензију и непријатељство између преговарача.

Пре него се крене у преговоре, добро је дефинисати стандарде и објективне критеријуме. Обликовањем предложених решења тако да она буду усклађена са овим критеријумима, повећава се шанса за успешно окончање преговора. Може се договорити да се око неких питања консултују експерти, може се дефинисати кодекс понашања и сл. Договори око општих принципа су значајан први корак у преговарачком процесу.

Један од начина да се утиче на другу страну је и проналажењем доброг решења за проблем. То би било решења које задовољава интересе обе стране. У стварању таквих решења може се користити бреинсторминг метод, чиме се може постићи већа сарадња између преговарача и смањити почетна тензија.

Уколико су међутим односи између преговарача лоши и ниша их не може поправити, добро је обратити пажњу на стратегију коју користи опонент. У таквим ситуацијама се може користити његова стратегија, против њега. Опоненту треба одати признање за напоре које је уложио у решавање проблема, а уколико вас напада, боље је суздржати се и уместо напада на опонента, напасти проблем.

Ако ништа друго не успе, добро је само седети и ћутати, јер тишина ствара утисак ћорсокака и повећава притисак на другу страну да да нови предлог или понуду.

5. НАЧИНИ ПРЕГОВАРАЊА

Ако посматрамо шта се користи као основ за преговарање, можемо издвојити три начина преговарања (www.effectivetraining.org):

1. ***преговарање на основу аргумената*** – Овде се ради на томе да се ситуација објективно сагледа. Учесници у преговору покушавају да убеде једни друге у исправност својих аргумената али су исто тако спремни да се одрекну сопствених аргумената ако друга страна буде убедљивија. Са друге стране спремни су да увиде и слабе стране сопствених аргумената. Код ових преговора се ретко дешава да крајњи исход буде везан за решење само једне стране, углавном је то мешавина идеја и аргумената обе стране. Убеђивање на основу аргумената даје на дуже стазе најбоље резултате, јер су обе стране убеђене у исправност изабраног решења, чиме се однос између преговарача даље учвршћује.
2. ***преговарање на основу моћи*** – Код ових преговора се углавном прети употребом моћи, она се ретко кад заиста користи али увек постоји одлучност и спремност стране која прети да та средства и примени. Због тога обично нема обазирања на аргументе друге стране, наглашава се само сопствено право, а преговарање се састоји у одмеравању позиције моћи. Такође, главни део посла мора да се обави пре почетка преговора. Главни део посла би била припрема сопствених средстава моћи (нпр. припрема за штрајк) и процена средстава моћи којима располаже друга страна. У случају победе једне од страна, не треба превише наглашавати ту победу. То између осталог може проузроковати додатне проблеме и евентуалне даље сукобе. Интересантно је да је моћ повезана са перцепцијом преговарача, тако да у неким ситуацијама страна коју посматрамо као јаку, може реално бити слаба.
3. ***преговарање на основу трампе*** – Код ове врсте преговора преговарачи покушавају да открију праве интересе друге стране и да понуде нешто што значи другој стани а заузврат да добију нешто што значи њима. Наравно да се у трампи размењују оне ствари који нису од суштинског значаја. Основа трампе је да обе стране добију оно шта желе. На пример, када би се среле жедна особа са сендвичом и гладна особа са флашом воде, размениле би оно шта имају и обе би би на крају биле задовољне. То су преговори типа „ако ти добијеш ово, ја ћу добити оно и на крају ћемо обоје бити задовољни“.

Који ћемо начин преговарања изабрати углавном зависи од тога каква нам је почетна позиција у односу на другог преговарача, око чега преговарамо, колико нам је друга страна у преговорима важна или можемо узети неки други критеријум.

6. ПРОЦЕС ПРЕГОВАРАЊА

Различити аутори дају основне фазе у процесу преговарања. Неки почињу од сусрета преговарачких страна, други обухатају и фазе припреме. У суштини, у питању су само мање или веће варијације у основном процесу. Процес преговарања који следи представља синтезу различитих приступа.

Као основне фазе можемо издвојити следеће (Цветковски, Цветковска-Оцокољић, 2007):

1. Припрема;
2. Дефинирање основних правила;
3. Изношење и објашњавање почетних предлога;
4. Погађање;
5. Закључивање и спровођење споразума.

Вештине потребне за управљање преговорима су сличне онима које се користе и у другим врстама пословних састанака, иако је преговор сам по себи специфичан.

6.1. Прūпрема за ūреīоворе

Преговара се како би преговарачи добили нешто што желе. Самим тим, први корак у фази припреме јесте дефинисање жеља односно циљева које треба остварити у процесу преговарања. Значи, пре сусрета са другом страном, преговарачи морају одредити своје циљеве и припремити се за процес преговарања. Морају дефинисати питања која ће бити предмет преговарања и изанализирати конфликтну ситуацију. Изузетно је важно, пре почетка преговора објективно сагледати своју позицију, идентификовати проблеме, жеље и страхове.

У овој фази је добро записане циљеви рангирати према значају (Кеннеди, 2002):

- циљеви велике важности: они који морају бити испуњени да би уопште дошло до договора.
- циљеви средње важности: они које бисмо волели да постигнемо, али који нису одлучујући.
- циљеви мале важности: волели бисмо да их остваримо, али њихово неиспуњење не угрожава договор.

За сваки циљ би требало написати шта у вези с њим желимо. Нпр. у случају куповине, желимо да роба брзо стигне у организацију, а то брзо може значити у року од 3 до 12 сати. Ово нам је циљ велике важности.

Такође, желимо да производ буде пакован у групама од по 6 комада. Међутим, то нам не мора бити од пресудног значаја за договор. У питању је циљ мале важности.

Преговоре треба започети захтевима који неће представљати наше крајње позиције (најмање што тражимо), већ ће бити такви да око њих можемо да преговарамо. Међутим, треба водити рачуна да почетни захтеви ипак буду реални.

Чињеница је да ће током преговора ове жеље морати у одређеној мери да се мењају, јер треба узети у обзир и жеље и могућности другог преговарача. Преговарачи би требали да буду свесни суштинских интереса и циљева друге стране. Треба претпоставити какви ће бити њихови захтеви и понуде, да бисмо се унапред припремили за оно шта нас чека. Међутим, утврђивање жеља друге стране и њиховог приоритета може бити тешко.

Важно је доћи до информација у вези са тренутним жељама, ресурсима и интересима друге стране. То се може урадити кроз прелиминарни интервју или кроз консултовање са онима који су пословали са тим преговарачем раније у прошлости.

Преговарачи би требали такође да знају и разумеју и циљеве друге стране. Професионални преговарачи ће обично разменити информације у вези са циљевима или иницијалним предлозима пре него што преговори уопште и почну. Такође, треба бити свестан и преговарачког стила друге стране, репутације и стратегије и тактике коју обично користи. Требало би доћи до информација о ранијим понашањима преговарача у сличним ситуацијама. Затим, утврдити позицију конкретног преговарача у организацији, утврдити коме се та особа диви и чије савете поштује. Понашање једног преговарача у прошлости је добар индикатор његовог понашања у будућности.

Преговарачи би требали да схвате и могућности друге стране. Ако други преговарач има више могућности да дође до циља, при чему је преговарање само једна од могућности, вероватно ће поставити високе циљеве и снажно их заговарати током преговора.

За преговоре се треба припремити јер уколико се на преговоре дође лоше припремљен или неприпремљен, онда се на ток преговора може само реаговати.

6.2 Дефинисање основних правила

У овој фази се са другом страном дефинишу основна правила и процедуре око самог преговарања. Као нпр. ко ће водити преговор? Где ће се одржавати? Да ли постоје нека временска ограничења у вођењу преговора? итд.

На почетку преговора је често присутна напетост. Због тога је потребно створити одговарајућу климу. У начелу, требало би бити љубазан, пока-

зати спремност на сарадњу а са друге стране опет бити жустар и послован. Важна је и невербална комуникација, руковање, одговарајући контакт очима, отворена гестикулација. Тон гласа не сме да буде непријатељски ни превише услужан. Међутим, треба водити рачуна и о културном контексту, јер се у оквиру неких култура посебан значај придаје неговању личних односа. Важна је и физичка локација. Она би требало да буде неутрална и да обезбеди мир у току преговарања.

Преговарачи морају одредити проблем, уочити да је он заједнички и да постоји интерес за његово решавање. Начин на који стране дефинишу проблем може обликовати остатак процеса преговарања. Када се виђење проблема усагласи, преговарачи ће вероватно сарађивати. Међутим, уколико се различита виђења проблема не превазиђу, вероватно је да и преговори неће бити успешни.

Преговарачи се често унапред договарају око листе питања која ће се дискутовати. Они би требали да направе једну свеобухватну листу питања. Комбинована листа питања и приоритета обе стране одредила би план преговора. Консултације између преговарача, пре почетка преговора, омогућавају им да се договоре око редоследа питања, локације на којој ће се водити преговори, времену и трајању сесија, страна које ће бити укључене у преговоре, око принципа који ће водити нацртима договора, процедура које ће се користити у преговорима и сл. Увек треба питати другу страну да да своје допуне и примедбе (у вези са тачкама преговора и њиховим редоследом). Дискутовање ових процедуралних питања је често круцијално за успех преговора. Ако се преговарачи не могу сложити око преговарачких процедура и предложених питања, могу се одлучити да напусте преговоре.

Након што утврде релативни значај питања, преговарачи морају да утврде редослед расправе. Могуће су разаличите опције: да се иде од лакших ка тежим, тежих ка лакшим, или се ухватити у коштац са свим питањима истовремено. Различите ситуације сугеришу различите могућности, а на избор утичу и преговарачи и посредници у преговорима који могу преферирати један или други приступ. Преговарачи који то раде у име одређених поверилаца, могу тражити да се консултују са њима.

Када се ове ствари разјасне, може се прећи на следећу фазу.

6.3. Изношење и објашњавање почетних предлога

Ово је време када је потребно изнети почетне предлоге, појаснити их и подупрети аргументима. Предлог се састоји из два дела: услова (шта желимо од другог преговарача) и понуде (шта бисмо заузврат разменили). Не треба да постоји само услов или само понуда (Кенеди, 2002).

Приликом изношења захтева не треба бити агресиван. Претње изазивају огорчење, контрапретње или пркос и због тога их треба избегавати. С

обзиром да се у овој фази објашњава зашто је нешто важно, на основу чега су формулисани почетни захтеви и слично, посебно је важно пажљиво слушати. То значи активно слушати, обраћати пажњу на оно шта је друга страна рекла, шта је прећутала да каже и како се понаша – на њене невербалне сигнале.

Такође, треба постављати питања и тражити објашњења како би се видело колико је друга страна везана за своју почетну позицију и у ком смеру би била спремна да чини уступке. Отворени дијалог између преговарачких страна ће показати да ли постоји могућност за постизање договора или договор не може или се не жели постићи. Овде се може разменити и документација која иде у прилог реченог.

Предлог друге стране не треба одмах одбити колико год на приви поглед изгледао неприхватљив. Треба видети да ли је уз неке додатне услове саговорник спреман да промени своје мишљење. Треба знати да се може преговарати само о предлозима, не могу се мењати нечија веровања, вредности или принципи.

Преговарачи морају бити у стању да презентују чињенице које ће подржати њихове ставове, да предвиде како ће друга страна одговорити на те аргументе, и одговорити на тврдње друге стране контра аргументима. Ово подразумева утврђивање чињеница које ће подржати аргументе, утврђивање аргумената који су били дати у сличним преговорима у прошлости, предвиђање аргумената које ће друга страна вероватно изнети и презентовање чињеница на најубедљивији начин.

После ове фазе би било добро одложити даље преговоре, како би се размислило о предлозима и реакцијама друге стране. Ако не постоји могућност одлагања, требало би бар направити паузу и размислити о даљим акцијама.

6.4. Погађање

Погађање или цењкање подразумева размену у којој један од преговарача одустаје од нечега зато што у замену за то добија нешто друго. Погађање се састоји од јасног услова и јасне понуде. Због тога су све реченице типа „ако ви... онда ћу ја... “.

Уколико је наведени облик погодбе неприхватљив, најбоље је предложити контрапогодбу, која ће обухватити додатне услове. Најгоре је, у случају неслагања са предлогом, отпочети препирку са другим преговарачем, јер она може прекинути даље преговоре. На почетку је било речи о циљевима великог, средњег и малог значаја. То би сада требало искористити и правити уступке у оним жељама и циљевима који су од малог или средњег значаја.

Одговор „да“ на погодбу значи да је посао склопљен. Овај одговор значи да прихватамо и услове и понуду (Кенеди, 2002). Преговори су закључени и потребно је само још написати споразум.

6.5. Закључивање и спровођење споразума

На самом крају, у већини преговора потребно је дефинисање формалног уговора. У овој фази се често још једном проверава све шта је договорено. Потребно је да услови договора у потпуности буду јасни свим странама.

Међутим, у неким случајевима за закључивање преговарачког процеса довољно је и само руковање. То у великој мери зависи и од културе из које потичу преговарачи. У неким културама акценат је на формалном дефинисању свих појединачно договорених детаља, док се у другим културама то тумачи као недостатак поверења. Због тога, на изглед самог процеса преговарања у великој мери утиче култура из које потичу преговарачи.

7. ПРЕГОВАРАЊЕ ПРЕКО ПОСРЕДНИКА

У ситуацијама када појединци или представници преговарачких група дођу до мртве тачке могу се обратити трећој страни која ће им помоћи у преговорима. Постоје четири улоге које трећа страна може узети у преговорима (www.fer.hr):

1. посредник,
2. арбитар,
3. помиритељ, и
4. саветник.

- **Посредник** је непристрасна трећа особа која покушава да кроз уверавање, предлагање алтернатива, изношење аргумената или на неки сличан начин олакша долажење до договора. Он би требало да је објективан, непристрасан, да није агресиван ни према једној страни и да заиста пружи помоћ. Посредовање је најделотворније када између преговарача не постоји превелики сукоб, односно када постоји реална жеља супротстављених страна да дођу до заједничког решења.
- **Арбитар** је трећа страна која има могућност да диктира договор. Арбитража може бити добровољна (ако су је тражили преговарачи) или обавезујућа (наметнута преговарачима законом или уговором). Ауторитет арбитра дефинишу преговарачи. Он може бити ограничен на избор једне од задњих понуда преговарача, арбитар може сам предложити решење или може имати могућност да одабере или

донесе пресуду коју жели. Овде се увек долази до решења. Међутим, ако је једна страна незадовољна одлуком арбитра, сукоб може накнадно поново испливати.

- **Помиритељ** је трећа особа од поверења која омогућава неформалну комуникацију између преговарача. Помирење се често користи код породичних несугласица али и шире. Помиритељ је неко кога познају обе стране и ко има утицај на њих. Он проналази нове чињенице, тумачи поруке и уверава стране да треба да склопе договор односно „примирје".
- **Саветник** је неко ко покушава да поспеши решавање проблема утичући на комуникацију између страна у преговору и вршећи анализу. Улога саветника није да пронађе решење већ да поправи односе између сукобљених страна. Уместо да намеће готово решење, саветник помаже странама у преговору да схвате једна другу и да науче да раде заједно. Овај приступ гради нове позитивне односе између сукобљених страна, позитивне ставове и перцепцију.

Неки од наведених посредника у преговорима се природно намећу као решење док други, дугорочно гледано, немају нарочито позитиван утицај на преговоре.

8. ПРЕГОВАРАЧКЕ СТРАТЕГИЈЕ

Постоје четири основне преговарачке стратегије. То су (Пруит, 1991):

1. решавање проблема,
2. препирање и убеђивање,
3. попустљивост, и
4. неактивност.

Учесници у преговорима ретко користе само једну стратегију у току преговора, углавном их комбинују у зависности од фазе преговора у којој се налазе и циљева које желе да остваре применом те стратегије. Карактеристике наведених стратегија би биле следеће:

- **Решавање проблема** је стратегија која покушава да измири жеље учесника у преговору и да заиста реши проблем. Тактике које се користе у решавању проблема су уступци око питања ниског приоритета, креирање нових опција од којих ће корист имати обе стране и сл. Предност ове стратегије је у томе што она, у односу на остале, пружа најбоље резултате. Обострано корисни резултати ће дугорочно поправити односе између преговарача.
- **Препирање** се врши с циљем убеђивања једне стране у преговору да се сложи око решења које подржава интересе друге стране. Тактике

које се користе у препирци обухватају „надувавање" захтева, убеђивање и претње. Препирка може да доведе до ескалације конфликта. Ова стратегија, ако се користи сама, даје слабе резултате. Препирка се често користи као почетна стратегија, која се у каснијим фазама преговора мења стратегијом решавања проблема.

- **Попуштање** се такође користи у преговорима. Кад стране попуштају оне смањују своје жеље и циљеве. Попуштање је корисна стратегија за закључивање преговора, када су питања око којих се преговара мање важна а притисак услед недостатка времена висок. Попуштање може да допринесе решавању проблема. Међутим, када обе стране користе стратегију попуштања резултати могу бити лошији од очекиваних или могућих.
- **Стратегија неактивности** се обично користи како би се повећао притисак на другу страну, уколико она располаже ограниченим временом за вођење преговора. Углавном се комбинује са другим стратегијама. У културама које су високог контекста које су усмерене ка изградњи блиских односа, преговори трају дуго, како би се преговарачи боље упознали и изградили блиске односе. У тој ситуацији, ова стратегија се користи несвесно.

Пруит каже да избор стратегије зависи од тога колико смо у преговорима заинтересовани за сопствене резултате преговора као и за исходе друге стране (о томе говори модел дуалног интереса) али и од могућности примене горе наведених стратегија (о чему говори (модел изводљивости).

Модел дуалног интереса прогнозира избор стратегије на бази четири фактора (Пруит, 1991):

1. Брига за сопствене исходе и исходе друге стране – подстиче *стратегију решавања проблема*;
2. забринутост само за сопствене резултате – подстиче *препирање*;
3. забринутост само за резултате друге стране – подстиче *попуштање*, и
4. непостојање бриге за резултате ни једне стране – подстиче *неактивност*.

Модел изводљивости посматра у ком степену је одређену стратегију могуће применити. Стратегија изгледа изводљиво у оној мери у којој је у стању да задовољи интересе обе стране. Веза између ова два модела је у томе што, чак и ако мислимо да је стратегија пожељна са аспекта модела дуалног интереса, она неће бити примењена ако је не уочавамо као изводљиву.

- Изводљивост *стратегије решавања проблема* зависи од тога колико преговарач верује у сопствене вештине неопходне за решавање про-

блема, од тога колико је раније имао успеха у примени ове стратегије, колико поверења има у другог преговарача и да ли у преговорима учествују и посредници, који омогућавају опуштенију комуникацију и активно учествују у тражењу решења.

- *Препирка* је изводљива стратегија када је не постоји отпор неког од преговарача према уступку или када је он слаб. Међутим, препирком тежимо да другог преговарача приближимо сопственим циљевима. Самим тим, страна која губи се приближава својој доњој граници у зони преговарања и повећа отпор ка даљим уступцима. Због тога даље убеђивање и тражење уступака може довести до ескалације конфликта.
- *Неактивност* је стратегија која повећава притисак на преговарача који планира да преговоре заврши у неком одређеном, краћем временском периоду. Самим тим, ако говоримо о свесној примени ове стратегије, изводљива је за оног преговарача који има превише времена на располагању.
- *Попуштање* је најчешћи одговор на временски притисак. Ова стратегија је изводљива када је преговарач осетљив на притисак времена, који намеће неактивна страна и када је његов отпор ка попуштању слаб.

9. МОГУЋЕ ПРЕПРЕКЕ У ПРЕГОВОРИМА

Уклањање препрека у преговорима је први корак у кретању ка споразуму.

Људи понекад не преговарају јер не уочавају да су у преговарачкој позицији или могу препознати потребу за преговарањем, али су лоши преговарачи, јер не разумеју у потпуности процес преговарања и јер им недостају преговарачке вештине. Пре него што дође до преговора, преговарачи морају бити свесни својих могућности. А да би уопште дошло до преговора, морају веровати да ће договорено решење бити боље од тренутне ситуације, да ће се доћи до фер решења и да је однос снага такав да је фер споразум могућ. Заправо, често постоји оправдан страх слабије стране да ће бити надјачана у преговорима, и да се њене потребе и интереси неће узети у обзир.

У многим случајевима, сукоб постаје „зрео" за преговарање када обе стране схвате да не могу добити оно што желе кроз борбу моћи и да су дошле у ћорсокак. То значи да постоји решење од којег би корист имале обе стране, више него што нуде њихове остале опције. Осим тога, свака страна мора веровати да је други преговарач спреман на компромис. Ако се стране међусобно посматрају са сумњом и неповерењем, могу закључити да не постоји спремност да се преговора и могу се повући из преговора.

Није лако правити уступке када између преговарача не постоји поверење или када је оно мало. С једне стране, потпуно отварање и образлагање сопствене позиције, може другој страни дати надмоћ у преговорима. Међутим, слаба комуникација и неповерење могу довести до ћорсокака. Други проблем је колико треба веровати ономе шта други преговарач каже. То је дилема поверења. Ако се верује свему што друга страна каже, она може бити у предности. Али, ако се не верује ни у шта што друга страна говори, врло тешко ће се постићи споразум. Потрага за оптималним решењем увелико зависи од међусобног поверења.

У многим случајевима, неспоразуми који настају између преговарача могу покренути различите негативне емоције. Када сукоб ескалира, преговори се обављају у атмосфери гнева, фрустрације, неповерења и непријатељства. Ако преговарачи верују да је испуњење њихових основних потреба под претњом, почињу међусобно да се оптужују и могу прекинути даљу комуникацију. Самим тим, сарадња постаје мање могућа. Када стране заузму негативне ставове, у каснијем току преговора само ће тражити потврдне доказе за такав избор и занемаривати све доказе који су у супротности са њиховим негативним ставом.

У одређеним ситуацијама, стране неће желети да преговарају, јер је њихов принцип да се не преговара са „непријатељем". Међутим, како би преговори били успешни обе стране морају бити спремне на преговарање.

Како би се смањило непријатељско расположење, преговарачи треба да осмотре ситуацију из угла другог преговарача. То значи схватање његове позиције. Такође, уколико постоји могућност, преговарачи би требали да продискутују своја виђења туђе и сопствене позиције, како би се разбили негативни ставови и стереотипи, који ремете успешне преговоре. У идеалним околностима, преговарачи успостављају личне односе који омогућавају успешну комуникацију.

Коначно, ако „прави" људи нису укључени у преговоре, преговори вероватно неће бити успешни. Преговарачи морају бити прави представници и морају имати поверење оних које представљају. Ако повериоци не виде преговарача као свог легитимног представника, могу прекинути имплементацију договора који је он постигао са другом страном. Због тога се преговарачи пре доношења коначног решења, морају консултовати са онима које представљају, како би били сигурни да на прави начин заступају њихове интересе. У супротном, преговарачи могу учинити уступке које њихови повериоци не одобравају, што може довести до прекида договора у последњем тренутку.

10. КУЛТУРА И ПРЕГОВАРАЊЕ

Процес преговарања, као и било који други облик пословне комуникације, под утицајем је контекста у коме се преговори одвијају.

Разлике у култури утичу на обликовање садржаја, процес и стил преговарања. Неуважавање ових разлика може имати озбиљне последице по преговоре. Процес комуницирања је под утицајем различитих културних убеђења, норми, значења, претпоставки, идеала и перцепција учесника у комуникацији. Студије показују да култура игра велику улогу у обликовању карактера појединаца. С обзиром да су кодер и декодер поруке две личности које у интеркултурним преговорима припадају различитим културама, њихово тумачење поруке ће се подударати у оној мери у којој имају слична очекивања, тј. сличан начин размишљања. Што су веће разлике између њих, мања ће бити једнакост између кодираног и декодираног садржаја.

10.1. Категоризација култура

Неколико заиста основних и општих разлика између култура омогућава нам да их категоризујемо (Цветковски, Цветковска-Оцокољић, 2007):

- Можемо уочити контраст између култура са једним индивидуалним етосом[1] и култура које наглашавају међусобну зависност и колективни идентитет:
  - ◊ У културама које карактерише *колективизам*, комуникација је веома осетљива на контекст. У комуникацији се истичу пристојност, изградња односа, тактичност, чак и индиректност. У преношењу значења већи је нагласак на невербалној него на вербалној комуникацији.
  - ◊ У културама које карактерише *индивидуализам* мањи је значај контекста комуникације и личних односа. Комуникација је директна и експлицитна. Нема се времена за реторику, алузије или сложена правила понашања. Људи се више ослањају на вербалну комуникацију него на невербалне сигнале.
- Друга значајна разлика је између култура са полихроним и монохроним концептима времена:
  - ◊ Монохроне културе поклањају доста пажње времену. Плановима рада и распоредима се придаје велики значај. Сви су у журби а брзина је врлина. Овакве културе су оријентисане ка будућности,

[1] Грчка реч *ethos*, значи боравиште, завичај, обичај, ћуд, понашање, владање. Данас, у жаргону, етос означава понашање. Етос се посматра и као систем организовања емоција и нагона индивидуе или као идентитет.

прошлост је значајна у оној мери у којој утиче на садашње и будуће планове.

◊ Полихроне културе су опуштеније у погледу времена. Стрпљење и поузданост су врлине. Полихроне културе имају израженији осећај за прошлост; догађаји из прошлости живе и у садашњости.

- Културе можемо посматрати и као културе високог или ниског контекста:

◊ Културе високог контекста су колективне и полихроне културе. Ове културе имају Тајван, Кина, Јапан, Грчка итд.

◊ Културе ниског контекста су индивидуалне и монохроне културе. Ове културе имају САД, Немачка, УК итд.

У току преговора, модели који раздвајају људе од проблема и који дају приоритет креирању ефикасних, максимално корисних резултата, могу изгледати страни културама које примарно вреднују људске односе и имају мање ургентан поглед на време.

10.2. Фазе интеркултурних преговора

Ефекте културних разлика на преговоре можемо пратити кроз: припремну, почетну, средњу и крајњу фаза преговарања (Коен, 1991):

1. За преговараче који припадају културама високог контекста ***припремна фаза*** је оријентисана ка изградњи личних односа са другом страном у преговорима. Културе ниског контекста проблем преговора раздвајају од личних односа. Оне гледају на односе краткорочније, фокусирајући се на постојећи проблем. Одржавање доброг гласа (односно репутације или части) је далеко важније у културама високог контекста. Културе ниског контекста се мање брину око губитка добре репутације и стога су спремније на неизвесност и конфронтацију.
2. ***Почетна фаза преговарања*** се може искомпликовати разликама између хијерархијских и егалитаристичких култура. Хијерархијске културе посматрају однос између учесника у преговору као однос подређеног и надређеног. Због тога ће захтевати уступке јаче стране на име наводне моралне обавезе. Егалитаристичке културе претпостављају да ће преговарачи наступити тако што ће свака страна изнети своје проблеме и у складу са тим предложити одговарајуће иницијативе. Отворена позиција открива интересе страна у преговору. Када ово образлагање почетних позиција није реципрочно, оно даје предност уздржаној страни. Преговарачи ниског контекста

почињу преговоре тако што најпре истичу своју позицију, очекујући да ће друга страна реаговати исто.

3. Различите културе могу имати различита очекивања у вези са тим шта ће се дешавати током ***средње фазе преговарања*** и колико би времена требало да траје та фаза. Културе ниског контекста, очекују да ће у средњој фази доћи до обавезивања, успостављања равнотеже и уступака, и да ће се стране постепено приближити заједничкој позицији. Многе културе високог контекста посматрају овакав процес као неадекватан. Појединци високог статуса не умањују свој ауторитет цењкајући се око малих ствари. Полихроне културе су обично спремне да отегну средњу фазу. Монохроне културе обично журе да достигну споразум. У културама високог контекста, нагласак је на личним односима, групној хармонији, успостављању и одржавању блиских са другом страном. Културе ниског контекста преговоре базирају на чињеницама и разумним аргументим, и више им одговара директан, експлицитан, чак и агресиван стил комуникације. Културе ниског контекста преферирају директну комуникацију, док су културе високог контекста генерално индиректније. Невербална комуникација такође веома варира од културе до културе, као и прихватљивост показаних емоција.
4. Монохроне културе са својим осећајем за хитност, пожурују са ***завршном фазом преговора***. Да би предлог био прихваћен у култури високог контекста, он мора не само да задовољи материјалне интересе страна, већ мора такође да буде представљен на начин који би задржао ауторитет обе стране у преговору. Један начин да се сачува добар глас (образ) јесте ослањање на неформалне, неписане договоре. Ово је међутим супротно са преференцама култура ниског контекста ка специфичним, експлицитним, писаним договорима.

10.3. Специфичне културне разлике у преговорима

Иако на први поглед не изгледа да постоји јасна веза између личности појединца и стила преговарања, културна позадина је ипак заиста релевантна. Тако на пример (Цветковски, Цветковска-Оцокољић, 2007):

- Французи за преговоре издвајају довољно времена и не воде много рачуна о томе да ли се свиђају или не својим саговорницима.
- Кинези верују да преговори никада не престају. Управо кад помислите да сте сваки детаљ скинули с дневног реда и да сте се договорили, ваш преговарач се може насмешити и започети преговоре испочетка. Када Кинези и Јапанци преговарају они то раде како би

развили односе и преданост заједничком раду а не да би решили свако нерешено питање. Они пуно причају и улазе у „празну реторику“ пре почетка главног преговора.
- Американци су познати по нестрпљењу и жељи да се допадну другима. Проницљиви преговарачи из других земаља због тога често одуговлаче са преговорима, користећи ову њихову особину, као сопствену предност.

Можемо навести следећи пример лоше комуникације услед разлика у култури преговарача (Блундел, 2004):

Директор провинцијске фабрике у Кини описује како је научио да одржава контакт очима током преговора са инвеститором из Канаде. „Преводилац ме је у паузи преговора питао да ли сам заиста заинтересован за заједничко улагање са канадским партнером. Био сам изненађен и упитао га откуд такво питање. Одговорио ми је да је његов шеф (инвеститор из Канаде) приметио да нисам обраћао пажњу на њега током разговора, нисам га гледао у очи и деловао сам одсутно. Научио сам лекцију. Након тога, уложио сам мало напора како бих гледао у људе док говоре. Још увек се осећам непријатно због тога, али то помаже у преговорима”.

10.4. Проблеми услед стварања културних стереотипа

Док је с једне стране за преговараче важно да схвате културу оних са којима преговарају, све је већа критика ове врсте приступа. Заправо, сувише поједностављени закључци могу да појачају грубе културне стереотипе, који сами по себи могу представљати баријеру у комуникацији. Даље, људи који раде у данашњим интернационалним организацијама често имају вишеструке културне идентитете. Нпр. њихови родитељи су из Русије, они су одрасли у Србији, школовали су се у Паризу, а живе у Лондону. Заправо, професионални преговарачи у интернационалним организацијама селектују се на бази њиховог мултикултурног искуства и обуке. Традиционални оквир посматрања преговора такође не узима у обзир друге варијабле сем националне културе, као што су нпр. организационо окружење и техничка специјализација које могу имати снажан утицај на преговоре. Међународно пословно преговарање само по себи постаје професионална област, са сопственим сетом културних норми (Цветковски, Цветковска-Оцокољић, 2007).

Такође, постоји опасност у посматрању националне културе као статичне и детерминисане јер тако подцењујемо комплексне начине на које су се културе активно креирале током историје, кроз интеракције између људи. Људи се све више мешају а то ће се свакако одразити и на њихову културу.

11. Закључак

Преговарање је као и комуникација уопште, нешто у чему никада не можемо бити превише добри. Ради се вештини која се развија и која се стално може изнова изучавати. Због тога, у преговорима боље резултате постижу људи који имају знање, вештине, који имају план преговора и заузимају принципијелну преговарачку позицију. Ако узмемо у обзир чињеницу да ћемо са другим преговарачем кад тад поново морати да се сретнемо, боље је у старту изградити дугорочно добре односе, него зарад краткорочних користи, створити лошу репутацију. С друге стране, неприпремљени, сувише меки и неутрални преговарачи према правилу пролазе лошије, јер се незнање и неспособност скупо плаћају. На преговоре треба доћи припремљен.

С обзиром на савремена кретања у пословању све већи значај попримају међународни преговори, без обзира на то да ли се они обављају у сфери политике, економије и сл. Људи нису индивидуе које живе изоловано од других и могу самостално да опстану. Они живе у заједницама са другим људима, сарађују, свађају се и веома често се налазе и ситуацији да преговарају. Једина разлика у односу на раније је у томе што се данас све чешће ти преговори воде са људима који потичу из различитих култура. Самим тим они имају различита веровања, вредности, правила понашања, што отежава разумевање, доводи до погрешног тумачења невербалне комуникације и уводи нову димензију у преговоре. Међутим, у преговорима, новостечено знање исплаћује се већ сутрадан.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Beson David E.: ***The Art of Principled Negotiation: a Professional Approach to Mediation***, Fall, 1987, Coucil of Real Estate Brokerage Managers and Council of Residential Specialists, www.realtor.org/wpc/wcm/connect/fdbaф8004936936867d9f77068f35647/ArtPpinpNeg.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fdbaf8004936936867d9f77068f35647

[2] Цветковски Т., Цветковска Оцокољић В.: ***Пословна комуникација – у савременим условима пословања***, Мегатренд универзитет, Београд, 2007.

[3] Цветковски Т., Цветковска Оцокољић В.: ***Улоїа невербалне комуникације у интеркултурној комуникацији***, V међународни научни скуп – „Побољшање ефективности и ефикасности предузећа и привреде", Зборник радова, Мегатренд универзитет, 30. новембар 2007. године, Београд, 2007.

[4] Цветковски Т., Ланговић А.: *Комуникација у условима їлобалної пословања*, Међународни скуп „Радикалне промене у предузећима и привреди у условима глобализације", Хотел Интерконтинентал 28. новембар, Београд, 2003.

[5] Цветковски Т., Ланговић Милићевић А., Цветковска Оцокољић В.: ***Преговарање између пројектних тимова – специфичност интеркултурних преговора***, XI Интернационални симпозијум из пројектног менаџмента „Пројектно управљање организацијама – нови приступи" – YUMPA 2007, Златибор 06-08. јун 2007. године, Удружење за управљање пројектима Србије, Београд, 2007.

[6] Deutch Morton: ***Cooperation and Competition***, The Handbook of Conflicz Resolution: Theory and Practice, eds. Deutch Morton and Peter Coleman, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 2000.

[7] Fisher Roger, Uru William: ***Getting to Yes: Negotiatiating Agreement Withoyt Giving In***, 2nd edition, ed. Bruce Patton, Penguin Books, New York, 1991.

[8] Јовановић Божинов М., Живковић М., Цветковски Т.: ***Организационо понашање***, II допуњено и измењено издање, Мегатренд универзитет, 2007.

[9] Кенеди Г.: ***Савршено преговарање – Пут и начин да успете отпрве***, Службени гласник и Институт за економику и финансије, Београд, 2002.

[10] Ланговић А., Цветковски Т.: *Утицај културе на преговарање*, IX Међународни симпозијум „Менаџмент – кључни фактори успеха" – SymOrg 2004, Зборник радова, Златибор 06-10. 06. 2004., ФОН, Београд, 2004.

[11] Lax David, Sebenius James K.: ***The Manager as Negotiator: Bargaining for Cooperation and Competitive Gain***, Txe Free Press, New York, 1986.

[12] Lewicki Roy J., Saunders David M, Minton John W.: Negotiation, *3rd Edition,* Irwin McGraw-Hill, San Francisco, 1999.

[13] Pruitt D.: ***Strategic Choice in Negotiation, Negotiation Theory and Practice***, eds. J. William Breslin and Jeffery Z. Rubin (Cambridge: The Program on Negotiation at Harvard Law School) 1991.

[14] Cohen R.: ***Negotiating Across Cultures – Communication Obstacles in International Diplomacy***, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 1991.

[15] Blundel R.: ***Effective Organisational Communication – Perspectives, principles ans practicites,*** second edition, Person Education Limited (Prentice Hall/Financial Times), Harlow, 2005.

[16] Ланговић Милићевић А., Цветковски Т., Ланговић З.: „*Значај комуникације у реализацији пословних активности у савременим условима пословања*", Симпозијум истраживања и пројектовања за привреду 2006. иипп; Редакција часописа истраживања и пројектовања за привреду, Машински факултет Универзитета у Београду, Академија инжењерских наука Србије и Црне Горе, (под покровитељством Министраства науке и заштите животне средине Републике Србије), од 14. до 16. децембра, Ниш, 2006.

[17] Цветковски Т.: „*Управљање и корпоративна култура*", IV интернационални симпозијум из Пројецт менагемента „Управљање пројектима у Југославији на почетку новог миленијума" – YUMPA 2000, ***Зборник радова***, Златибор 24-26. април, Југословенско удружење за управљање пројектима, Београд, 2000.

Prof. Tatjana Cvetkovski, Ph.D
Ass. Prof. Violeta Cvetkovska-Ocokoljić, Ph.D

CHARACTERISTICS OF NEGOTIATIONS

Abstract: *Negotiation is a special form of communication between two or more parties. In some situations, such as business, the results of negotiations are too important, so for that negotiations we have to be prepered, think about the arguments, the other negotiator, collect information. In other situations, we were not even aware that we negotiate, or the results are not so important to as. However, given that we will be, in our life, consciously or unconsciously often placed in the role of negotiators, negotiation is skill we have to develop.*

KEY WORDS: *negotiations, zone of negotiation, mediators, culture, intercultural negotiations.*

УДК 316.722:005.574
ID 154274060

Проф. др Миљојко Базић
Мегатренд универзитет, Београд

ЗНАЧАЈ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА У ПРОЦЕСУ ПОСЛОВНОГ ПРЕГОВАРАЊА

Резиме: *У савременом пословном свету културни идентитет преговарача игра све већу улогу. Зато је битно да преговарачи буду што свеснији свог културног идентитета, како би допринели његовом очувању или пожељној доградњи, унапређењу и успешнијем вођењу преговарачких процеса. Културни идентитет и успех у преговарачком процесу налазе се у узрочно-последичним односима. Основна обележја културног идентитета проистичу из културе и морала друштва у коме преговарач егзистира.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *идентитет, културни идентитет, идентификација, култура, комуникација и преговарање*

1. УВОД

Многи истраживачи у свету, који се баве пословним преговарањем, кажу да је ово време достигнућа и да никада раније није било толико људи који су остварили тако много у разним областима живота и пословања као што је то данас. Зато најчешће питање које савремени пословни човек у свету поставља себи јесте – како да буде још успешнији у пословном преговарању.

Одговор на то питање није једноставан, јер је систем преговарања изузетно сложен процес у којем нема мање битних или небитних чињеница. Све је важно. Од припреме, првог појављивања, културе понашања и преговарања, па све до коначног постизања договора и примене у пракси онога што је договорено.

Способност успешног преговарања и реализација у пракси договореног, у свременом свету, главни су предуслови за успешно напредовање према врху организационе пирамиде. На том путу, савремени пословни човек је успешан онолико колико је уистину свестан својих личних и професионалних особина, односно свог културног идентитета.

Истраживања кажу да у Србији око 83% испитаника који раде у приватним предузећима сматра да је култура комуницирања и преговарања на изузетно ниском нивоу, како у оквиру предузећа, тако и између самих предузећа. Најчешће навођени разлози за то су: непостојање јасног националног културног обрасца, доминантност у свакодневном животу некултуре, примитивизма, бахатости, незнања, понизности итд.

Знати преговарати са људима, значи имати развијену способност да сагледамо сопствене потребе и потребе друге преговарачке стране. Колико ћемо да разумемо, како себе тако и друге, и колико ћемо бити успешни у процесу преговарања, пре свега зависи од тога колико уистину познајемо себе, односно свој идентитет. А пошто је у процесу преговарања култура једна од доминантних особина преговарача, то је познавање свог културног идентитета и те како значајно. Брајан Трејси, светски стручњак из области комуницирања, каже да „постоји директна веза између тога колико добро преговарате и представе коју имате о себи."[1] Представа о себи говори о свесности свог идентитета.

Зато је задатак овог рада разматрање појединачних аспеката културног идентитета преговарача и самог процеса преговарања и сагледавања њихових узајамних односа и релација. Да би разумели културни идентитет, морамо да кренемо од појма идентитета, преко идентификације и кулруре. А преговарање ћемо посматрати као културолошко, психолошко-комуникацијски процес у коме су укључене најмање две особе или две групе преговарача.

2. РАЗУМЕВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА

Да би боље разумели суштину културног идентитета преговарача и његову улогу у процесу преговарања, прво морамо да кренемо да одредимо сам појам идентитета. Осећање идентитета омогућава да преговарач развије сазнајну свест о сопственим способностима и компетентностима. „Без осећања идентитета човек је безимена јединка и његов једини знак распознавања је лично име, које нам ништа не говори о његовим карактерним цртама, способностима и склоностима, нити говори о томе где тај појединац припада у социјалном и духовном смислу."[2]

Идентитет треба посматрати као језгро личности, јер садржи интегративни доживљај који омогућава да сами себе препознамо у различитим ситуацијама и временима, као и да разликујемо себе од других. Порекло речи идентитет може се назрети у латинским речима „idem" (исто), „identiden" (поновљено), док именица „identitas" (идентитет) значи истоветност – сваки појам, сваки предмет јесте оно што јесте, значи оно што значи, на пример, A=A".[3]

На питање да ли је осећање идентитета свестан доживљај, Ериксон одговара „да је исувише свестан". Тако смо ми најсвеснији нашег идентитета, баш онда када га добијамо и када се мало изненађено са њим упознамо; или, опет, када смо на прагу кризе и када осећамо да нас притиска конфузија идентитета."[4] Идентитет као свест о себи подразумева интегритет личности којом се обезбеђује њено јединство током њеног живота.

Често се јавља дилема да ли је идентитет коначан појам, тј. да ли он означава скуп трајних и коначних обележја, или је, насупрот томе, динамичан и подразумева мењање посебних обележја и самог идентитета. Дијалектичка природа идентитета огледа се у чињеници да он идентификује и разликује. „Идентитетом се означавају и истоветност и различитост."[5]

Идентитет је променљив, јер су и биолошке и социолошке чињенице које га одређују променљиве. Гледајући из тог угла, не постоје два бића која би истовремено била потпуно идентична или потпуно различита, јер је увек код сваког од њих могуће наћи одлике које их разликују, односно оне које их чине веома сличним.

Идентитет је подложан променама, он добија пуни смисао једино као променљив. Тиме се тежиште питања о природи идентитета преноси на сâм његов садржај, на природу промена коју он изражава и које изражавају њега. А то значи да посебну важност у објашњењу идентитета имају осећања припадности и аутономије. Ако се те две речи посматрају изоловано, може се закључити да су оне међусобно противречне. Међутим, жеља индивидуе за свесним припадањем одређеној заједници, која се огледа у групној симбиози и солидарности са другима као узајамном поверењу и заједничким вредностима, не мора да искључује аутономију, као осећање одређене независности и самопостојања.

Сумирајући сва сазнања о идентитету, може се извући закључак да је идентитет истовремено и индивидуални и колективни феномен који укључује преузимање нових, али и очување старих елемената, тако да је психо-социјална и културолошка диференцијација увек могућа. Идентитет је истовремено и процес и систем. По својој природи је динамичан, али истовремено тежи уравнотежености.

Процес настајања идентитета је парадоксалан, јер је утемељен на способности представљања себе, стално усмереног и прилагођеног другима. „Идентитет не само да мења своје саставне делове већ и опстаје само захваљујући тој способности".[6]

Дакле, идентитет је противречан појам који се може одредити као самосвест или субјективан доживљај одређене личности о себи самој, као о бићу различитом од свих других бића по понашању, потребама, мотивацији, интересима, ставовима, нормама, иако са њима живи у истом времену и простору и припада истој култури. Формирање идентитета врло

је сложен и дуготрајан процес који настаје идентификацијом. Путем ње појединац или одређена група попримају облик персоналног или групног идентитета.

3. ФОРМИРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА

Идентификација је кључни процес помоћу којег се конституише идентитет преговарача. Путем идентификације друштвена група преноси појединцима моделе и критеријуме избора, на основу којих се они смештају у социјални миље, развијајући осећање припадности одређеној групи, колективу, или широј заједници. У зависности од нивоа припадности, постоје различити нивои идентификације – идентификација у најужем, ширем и најширем смислу.

Идентификација у најужем смислу означава механизам којим појединац остварује сличност или истоветност са неком другом особом, прихватајући њене ставове, вредности, начин понашања и укупан положај. Такав вид идентификације најчешће се остварује имитацијом и подражавањем.

Идентификација, у ширем смислу, подразумева поистовећење појединца са појединим друштвеним групама (којима припада или којима тежи), као и прихватање вредности, погледа на свет и образаца понашања својствених тим групама.

Идентификација, у најширем значењу, обухвата процес поистовећивања појединаца са најширим слојевима друштва. У том процесу, идентификација „обухвата развијање сопственог погледа на свет, налажење одговора о карактеру природе и друштва, као и себе самог. У том смислу битан је елемент сазревања, како појединца, тако и друштвених скупина, па и друштва у целини."[7]

Идентификација је процес који резултира тиме да субјект (персонални или колективни) научи да разликује себе од других. Идентификација има спољашњу и унутрашњу страну. С једне стране, она је процес прилагођавања и идентификовања са социо-културном средином, а, с друге стране, процес индивидуализације или развијања унутрашњих потенцијала индивидуе у мањем или већем складу са захтевима и нормама средине.

Идентификација је систем трансформација у којем постоји стални дуалитет персоналног и колективног. Тај дуалитет и њихова међусобна дејства чине да је формирање идентитета сталан процес, који се не комплетира до краја, јер се мењају и социокултурне околности и унутрашња структура личности. Идентитети, на тај начин добијају објективну и субјективну димензију.

„У опажању идентитета, можемо да се послужимо аналогијом – као што нам је за уочавање нашег физичког изгледа потребно некакво физичко

огледало, тако нам је и за уочавање нашег идентитета потребна средина у којој живимо („социјално огледало"). То социјално огледало, као и физичко, често може да буде искривљено, па је и наш доживљај идентитета нетачан"[8]. Међутим, без обзира на то каква је свест у „огледалу" о нама самима, изградња идентитета постаје један од најважнијих процеса изградње личности.

4. КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ

Културни идентитет преговарача може се разумети као „додавање идентитету придева културни, изведеног од именице култура"[9]. Тиме је појам идентитета везан за појам културе и на тај начин добија ново значење којим је ближе одређен. То значи да је реч о идентитету који је детерминисан појмом културе која је његова и основа и надградња.

За процес преговарања, пре свега, битна је култура пословног понашања. Зато културни идентитет може да се посматра као скуп општих и посебних културних карактеристика неке особе или друштвене групе по којима се оне разликују једне од других. Тако да имамо једну врсту преговарача, у чијем културном идентитету уистину доминирају најпозитивније особине културе, и другу врсту, која у свом идентитету има много тога атикултурног.

Културни идентитет можемо посматрати као образац заједничког начина живота и мишљења, који указује индивидуи шта је пожељно и добро, а шта непожељно и лоше. То указује да је културни идентитет резултат интеракцијског деловања многобројних чинилаца културе једног друштва. Тамо где се у друштву на прави начин вреднују основне вредности културне, тамо је и културни идентитет преговарача заснован на тим вредностима. Нема вредносног вредновања културе без етичког поимања. Тамо где су етика и култура у узрочно-последичним односима, тамо је и културни идентитет преговарача заснован на основним етничким начелима.

Културни идентитет представља оличење свога „културног ја", које израста из индивидуалног доживљаја себе. Тај доживљај почива на разуму, вредностима и реакцијама. Тако „ја" постаје систем смисаоних интеракција из којих индивидуа изводи самопроцене, на основу којих одређује себи место у социјалној средини. „Што су етичка начела укорењенија у тим интеракцијама, то је извесније да ће културни идентитет како појединца, тако и социјалне средине, бити на вишем и пожељнијем нивоу"[10].

Културни идентитет преговарача ипак подразумева и постојање свести о самом себи као различитом од других по предиспозицијама, понашању, изгледу итд. Да би појединац постао свестан свога „ја", он мора имати

високо развијен доживљај себе и своје аутентичности. Тада он постаје свестан онога шта му се намеће из окружења, у односу на оно шта треба он сâм да изабере, примењујући властите принципе и вредности.

Основни проблем са којим се суочава свака индивидуа у процесу изградње културног идентитета јесте: како не изгубити своје 'ја' прилагођавајући се животу и колективу? Одговор на то питање лежи, с једне стране, у одређивању „мере" у којој ће се појединац адаптирати захтевима средине у којој живи и у способности дистанцирања од ње, формирајући језгро властитости, с друге стране. То језгро умногоме зависи од зрелости личности.

За културни идентитет су битна три процеса зрелости – психички, социјални и морални. Психичка зрелост подразумева интелектуалну и емоционалну зрелост. Интелектуална подразумева способност реалне самопроцене, тј. процене, како властитих одлика тако и одлика своје околине. „Емоционална зрелост подразумева способност да се поднесу и овладају сви емоционални надражаји, успостави самоконтрола над самим собом, која омогућава реалне и коректне поступке у животу."[11] Међутим, психичка зрелост не значи и потпуну зрелост личности, већ само једну фазу те потпуне зрелости.

Социјална зрелост обухвата психолошку зрелост, уз додатно развијену могућност успостављања нормалних односа са другима ради остваривања друштвене комуникације. Социјална зрелост подразумева способност индивидуе да се избори за своје адекватно место у социјално-културном миљеу, а да при том не буду ни потцењене, ни прецењене њене индивидуалне вредности. Потпуна социјална зрелост подразумева потпуно прихватање свих друштвених обавеза, уз примену пуне одговорности.

Морална зрелост подразумева постојање потпуне психичке и социјалне зрелости. Она се испољава у способности да се стварају и проверавају моралне вредности кроз анализу ширег искуства у контексту са друштвеном средином. Морално зрела особа се не понаша у складу са друштвеним нормама (уколико их прихвата) због страха од казне, него зато што је уверена у њихову вредност.

Културни идентитет омогућава преговарачу да очува сопствено „ја" радећи и живећи са другима у разним нивоима социјалних односа. Он подразумева свест о властитој вредности, осећању аутономије и личне моћи који из тога произлазе. Он је истовремено процес и систем, будући да је по својој природи динамичан, али тежи уравнотежености. Проблем културног идентитета посебно је изражен у периоду кризе личности, друштва или цивилизације, када се руше постојећи обрасци живота, а не могу или тешко могу да се успоставе нова правила, норме, вредности и принципи.

Културни идентитет би се могао посматрати и као свест о сопственој култури и сопственим културним вредностима, с тим да потпуног свесног доживљаја нема без потпуне слободе личности и њеног креативног изра-

жавања. Свесност о културном идентитету подразумева могућност индивидуе да слободно и свесно одређује свој однос, како према својој прошлости, тако и према својој будућности. Тамо где те слободе нема и тамо где се негира човеково суочавање са самом собом или са својом културом, тамо се не може говорити о аутентичном испољавању или доживљавању културног идентитета.

Дакле, култура даје преговарачу неопходан оквир друштвене оријентације, без које би и појединац и друштвена заједница били изгубљени. Без културних образаца, нема адекватно изграђеног ни културног идентитета. Култура је суштински атрибут људског начина постојања и развоја, у којој се, помоћу културних вредности, препознаје друштвена стварност и одређују разумевање и поштовање појединих сегмената из збира понуде масовне културе.

5. ОСНОВЕ ПОСЛОВНОГ ПРЕГОВАРАЊА

Пословно преговарање је веома сложен облик комуницирања. Људи увек преговарају били тога свесни или не. Још као деца ступамо у свет преговора, преговарајући са нашим вршњацима. Када одрастемо, преговарамо како са укућанима, тако и на послу. Док смо на послу преговарамо о свему што је од интереса за нашу личну и пословну егзистенцију. За успешност преговора није довољно „хтети" него и знати". Као сваку вештину, тако и вештину преговора морамо научити и надограђивати. Добри преговарачи нису рођени, већ су томе научени.

Преговарање се најчешће организује поводом:
- размена информација,
- сучељавања одређених аргумената и чињеница,
- проналажења компромиса међу странама у сукобу, и
- постизања коначног договора.

Иако се преговарање може сматрати једном од најстаријих људских активности, коју и данас употребљавамо готово свакодневно у приватној или пословној интеракцији с другима, његово изучавање у академским сферама започело је релативно касно.

Постоји мноштво дефиниција преговарања. Дајемо само неке које наводи Теа Мишка[12]:

- Преговарање можемо да дефинишемо као процес решавања конфликата између две или више страна, у коме су све стране спремне

да промене своје почетне ставове, како би се постигло прихватљиво решење за све стране.

- Преговарање је експлицитна добровољно договорена размена између људи који желе нешто један од другога.
- Преговарање је процес путем којега изналазимо путеве за добијање онога што желимо од некога ко жели нешто од нас
- Преговарање је процес који води до добијања онога што желите од других. То је комуникација напред-назад, обликована за постизање споразума када ви и друга страна имате неке од интереса који су вам заједнички, и друге који су супротни.
- Преговарање је процес путем којег покушавамо уверити друге да нам помогну у остварењу наших потреба, док истовремено и ми водимо рачуна о њиховим потребама.
- Преговарање је темељна вештина не само за успешно управљање него и за успешно живљење.
- Преговори су игра потезања и попуштања.
- Преговори су начин да оно што желимо добијемо по најнижој могућој цени. Међутим, не потпуно бесплатно.

Најчешће се многобројни аутори слажу у томе да је преговарање „процес током којег испуњавамо одређене услове да бисмо добили оно што желимо од људи који желе нешто од нас."[13] Преговарање се може разумети и као процес у којем једна од страна каже „дај ми нешто од онога што ја желим, а ја ћу теби дати нешто од онога што ти желиш." Или, другачије речено, преговарање је процес усаглашавања идеалног исхода, који подразумева размену онога што ја имам, а што он жели, за оно што ја од њега желим.

Преговарање је контролисани комуникацијски процес с циљем решавања супротстављених интереса двеју или више разумних преговарачких страна. Гевин Кенеди наводи да је преговарање процес током којег треба да важи правило давања и добијања нечег за нешто. Филозофија преговарања полази од дај ми нешто од онога што ја желим, а ја ћу теби дати нешто од онога што ти желиш. Зато је преговарање посебни облик социјалне интеракције, који подразумева заједништво и различитост.

Због тога се преговарачка способност сматра једном од најважнијих за савременог менаџера. Она је резултат оштре конкуренције и глобализације. Темељи се на постојању тихе сагласности, да су обе стране у пословном односу потребне једна другој као услов за постизање својих циљева.

Тренд је остварити дугорочне и снажне односе са изабраним пословним партнерима. Јер лакша је и јефтинија битка за очување старог пословног партнера, него за стварање новог. А то се постиже ако се обе стране након завршених преговора осећају као добитници.

6. ЗАШТО ТРЕБА ПРЕГОВАРАТИ

Сваки искусни преговарач мора знати одговор на питање зашто преговара. Односно мора имати јасне циљеве да би могао одредити и своја очекивања од преговора на основу тих циљева. Општи циљ преговарања треба бити заједнички договор. Зато је преговарање уметност прилагођавања супротној страни на бази својих реалних очекивања. Преговори су начин за превазилажење међусобних разлика. Иако преговарамо сваки дан, успешни пословни преговори нису једноставни.

Када се поставља питање зашто треба преговарати, у литератури се најчешће наводе следеће одговори:

1) Обе стране у преговорима морају имати неке заједничке и неке различите интересе. У трговинском преговарању је општи интерес да роба промени власника. Трговац жели да прода, а купац да купи. Разлика у њиховим интересима се тиче цене. Продавац је заинтересован да своју робу прода по што вишој цени, а купац да ту робу купи по што нижој цени. Уколико не би било различитих интереса, и преговарање би било сувишно.
2) Обе стране се слажу у чињеници да је преговарање најбољи облик решавања несагласности. Понекад, да би нешто добили, морате мало да дате, а то је суштина преговарања.
3) За решавање неспоразума или проблема нема боље алтернативе од преговарања. Уколико било која од страна може да постигне свој циљ без преговарања, тада она и не преговара. Зашто би неко преговарао и тако изгубио нешто, уколико на други начин може да добије све што жели?

Преговори се реализују онда када се ради о реалистичним проблемима, као што су, на пример, проблеми о реалним материјалним стварима (роба, новац, материјална права, итд.). Добровољност је суштина културе преговарања, јер нико се не може натерати на силу да преговара. Ако постоји присилла у преговорима, сам процес није спонтан и конструктиван, већ само привидан и формалан са унапред предвиђеним негативним епилогом. „У преговорима је увек присутан материјални и психолошки аспект. У највећем броју случајева, ови аспекти се међусобно преплићу, зависно од тога који доминира. Чак и онда када је, на пример, материјални аспект доминантан, није занемарљив онај други, тј. психолошки, јер човеку није увек и једино важно да нешто постигне, већ му је и битно како је то нешто постигао."[14] Ово је директно везано са културом и пословном етиком преговарача.

7. КАДА ТРЕБА ПРЕГОВАРАТИ

На питање када треба преговарати, теоретичари најчешће дају више одговора, који се могу груписати у неколико целина и то:

- Преговарати треба онда када немамо другог избора за решавање несугласица.
- Преговарати треба онда када је то једини начин да добијемо оно што желимо од друге стране.
- Преговарати треба онда када улози оправдавају наше уложено време и напоре.
- Преговарати треба онда када нам је потребан узајамни пристанак за решавање несугласица.
- Ако не морамо, не треба увек преговарати.

Уз питање када треба преговарати, морамо да водимо рачуна и с ким преговарамо. Суштинска чињеница, која се лако заборавља, јесте да у преговорима немамо посла с некаквим апстрактним представницима „друге стране", већ с људским бићима која имају емоције, дубоко усађен систем вредности, као и да могу да буду непредвидљиви.

Овај људски аспект за преговоре може да буде користан, али и кобан. Да би био користан, преговоре мора да краси радна атмосфера у којој се временом изграђују поверење, разумевање, поштовање и пријатељство, јер то доприноси ефикаснијем току преговора.

С друге стране, кобан аспект, доприноси да се људи наљуте, депримирају, уплаше и тако постану одбојни, фрустрирани или повређени. Као такви најчешће редовно погрешно тумаче оно што им се каже и не мисле на оно што другима кажу. Неспоразум може да појача предрасуде и доведе до реакција које производе противреакције, што све прераста у зачарани круг.

Дакле, да би преговоре сматрали успешним:

- преговори би требало да буду ефикасни;
- преговори би требало да унапреде, или макар не наруше, односе међу преговарачким странама, и
- преговори би требало да доведу до доброг споразума међу преговарачким странама.

Зато се не воде преговори о било чему него о важним и одлучујућим стварима. Од преговора се очекује корист, зато се у њих улази када се жели да се побољша свој положај у односу на неко претходно стање. Тако исто размишља и супротна страна.

8. КУЛТУРА ПРЕГОВАРАЊА

У преговорима многи људи, како истичу Роџер Фишер и Вилијем Јури, претпостављају да постоји узајамна веза између настајања да се дође до доброг исхода преговора и настојања очувања узајамно добре културе преговарања. Тако да се однос између преговарача, културе преговарања и исхода преговора налази у узајамно узрочно-последичном односу. Добар, културан и функционалан однос међу преговарачима олакшава остваривање добрих и суштинских исхода преговора за обе стране. Са друге тачке посматрано, добри исходи преговора имају тенденцију да добро изграђен културан однос међу преговарачима учврсте и тако га учине још бољим.

Као последицу добрих културних односа међу преговарачима, имамо и то да преговарачи понекада склапају споразум, чак и кад верују да би правичност исхода налагала да споразум изгледа мало другачије. На пример, ако је једна страна у врло добрим функционалним односима са другом страном, у некој прилици ће одлучити да попусти у вези с неким питањем друге стране, верујући да ће у некој будућој прилици друга страна имати на уму да је „дужна" и да има потребу да узврати услугу првој страни.

Са другог гледишта, има ситуација када једне преговараче нека питања других преговарача иритирају. Али када они разборито процене и кад се све узме у обзир, обично се питају да ли је једно или више питања вредно свађе или није. Претпоставка је, ако се процени да питања нису од суштинског значаја, онда ће највероватније одлучити да нема основе за неспоразуме и свађе.

Међутим, многе преговоре не карактерише тај узајамно добар културни однос међу преговарачима. Реалност је таква да су једни преговарачи културни, разборити и логични, док су они други некултурни, тврдоглави, или сујетни. У ситуацијама када код једне преговарачке стране домимира некултура, а друга се труди да успостави добар и функционалан однос и преговоре усмерава у правцу решавања суштинских проблема, најчешће позитивних резултата у преговарању нема. То значи да треба схватити да проблем није у чињеничном стању спора преговарања, већ је проблем у људима, односно култури друге преговарачке стране.

У преговорима је врло битно да се води рачуна о систему вредности, опажањима, бригама, нормама понашања и расположењу оних с којима се преговара. Што се успешније ухвати корак с њима, то је већа вероватноћа да ће се доћи до споразума. Зато се у осмишљавању приступа преговарању, мора имати на уму са ким се преговара, где се преговарач налази, како је било евентуално раније искуство с тим преговарачем и сл.

Посматрано са аспекта културног идентитета, највећи број теоретичара се слаже у томе да су најчешће особине које поседују преговарачи који

су свесни свог позитивног културног идентитета: искреност, поштење, одговорност, храброст, одлучност, истрајност, преданост, љубав према послу, оданост организацији, осећај заједништва, марљив рад, брижљивост, срдачност, интелигенција, праведност, захвалност, креативност, прецизност, стрпљење, култура слушања, флексибилност, спремност прихватања одговорности, уљудност и тактичност"[15].

Дакле преговарачи са позитивним културним идентитетом су они који:

- праве речи користе у право време;
- у послу преузимају мало већи део кривице и мало мањи део заслуга;
- предлоге у преговорима дају за добробит и себе и других, а не ради личне користи;
- знају пут, иду тим путем и показују га другима;
- радије надахњују и мотивишу, него што застрашују и манипулишу;
- схватају да су њихове способности важније од њихова положаја;
- решавају проблеме, уместо да их стварају;
- никад се не постављају изнад других, осим у преузимању одговорности;
- достојанствени су како у малим стварима, тако и у великим;
- када наилазе на препреке онда их претварају у предности;
- следе морални компас који показују прави смер без обзира на трендове.

Дакле, тајна успеха у преговорима не постоји. Успех је доступан свима, али се при том мора знати да нема успеха без културе понашања и свесности свог културног идентитета.

Успешан преговарач, да би сачувао свој позитивно изграђени културни идентитет током преговора, мора да мисли о многим детаљима, од којих ћемо навести само неке. На првом месту је први утисак. Послован, али и сваки други човек мора схватити да само једном има шансу да остави први утисак. Најснажнији поступак којим човек може да постигне врло повољан први утисак јесте осмех.

Други, веома битан елемент доброг преговарача је изглед. Успешни говорници познају се још на уласку у салу, било да су обучени конзервативно или по последњој моди. Они својом одећом и спољашношћу одају утисак јаке личности. Показују јединствену индивидуалност и чврсту свест о својој вредности. Зато је веома важно да одевање буде у складу са психолошким аспектом личности и телесном грађом. Изглед се употпуњује осмехом, шармом, енергијом, толеранцијом и културом понашања, којима човек зрачи.

Изглед пуну форму добија кроз држање тела. Израз лица, мимика, положај ногу, положај руку итд. дају информације саговорнику о многим аспектима личности и самим тим усмеравају ток комуникације. Ипак, многи мисле да изглед чини само одело које носимо, а не и оно што је у нама, наш карактер. Склони су да верују да ће одевањем свој изглед учинити доминантним. Одећу користе као средство којим ће прикрити своје мане и слабости. Зато наш народ воли да каже да одело не чини човека. Ипак, уз остале елементе, оно је веома битан сегмент који ће пословном човеку помоћи да на најбољи начин искаже свој професионализам.

Следећа компонента којом се одликује културан преговарач јесте понос. Поносни су они који су сигурни у себе. А да би неко био сигуран у себе, он мора да буде сигуран у интелектуални и морални потенцијал који поседује и који непрестано, сходно суровој конкуренцији, мора изнова да преиспитује и обнавља. Поносит говорник своје саговорнике не гледа са висине, већ као себи равне. Ко у себи носи понос, спреман је на висок ниво толеранције, културе понашања и поштивања свега онога што је током комуникације договорено. Понос не сме да буде интензитета који заслепљује саговорника, већ, супротно, који доприноси квалитету и достојанственом току преговарања.

Према психологу Сиднију Џерарду, осамдесет пет процената пословног успеха зависи од позитивног става. Позитивна и пријатељски настројена особа брже се примети и лакше стиче пажњу окружења. Она увек прво пронађе оно што је добро у свакој особи и у свакој ситуацији. Проблеме неће доживљавати као препреке, већ као изазове. Таква особа увек гледа напред, спремна за акцију.

Културан и успешан преговарач треба да буде узор, да наводи друге да се на њега угледају. Ако човек жели да се други на њега угледају, мора да изгледа као особа коју људи цене. Речи које изговара и начин на који се обраћа другима, огледало су њега самог. Зато је у преговорима битно да се увек трудимо да оставимо што повољнији утисак на саговорника.

Само искрен говорник је успешан. Сваки успешан посао заснива се на поверењу. Искреност је најдрагоценији капитал једног човека или организације. Репутација и углед које уживамо код својих пословних партнера, почивају управо на искрености. Она подразумева много тога, а у пословном свету најпре поверење у погледу поштивања времена и поштивања преузетих обавеза. То значи испуњавање својих обавеза на време и на договорен начин.

Успешан преговарач је онај који решава, а не онај који ствара проблеме. Онај ко решава проблеме у свакој сложенијој ситуацији види изазов, док онај ко их ствара у њој види препреку. Успешан преговарач увек поштује саговорника. Постоји златно правило – „односите се према другим људима онако како бисте желели да се они односе према вама."

9. ЗАКЉУЧАК

У савременом свету све већи значај се придаје унапређивању пословног преговарања. Један од битних елемената тог унапређења је и култура преговарања. Култура је у директној зависности од културног идентитета преговарача. Изградња културног идентитета је врло сложен процес, јер је и сама природа идентитета врло сложена и противуречна. Дијалектичка природа идентитета огледа се у чињеници да он идентификује и разликује. Идентитет је променљив, јер су и биолошке и социолошке чињенице које га одређују променљиве.

Кључни процес помоћу кога се изграђује идентитет је идентификација. За културни идентитет је врло битно који су то културни модели који утичу у процесу идентификације. Истраживања кажу да постоји узрочно-последична веза између идентификације, културног идентитета преговарача и његовог понашања у преговарачком процесу. Што је културни образац једног друштва утемељенији на аутентичним и општеприхваћеним вредностима културе која стварно упориште има у моралу, то је и културни идентитет преговарача аутентичнији и у савременим условима глобализације све пожељнији у преговорима.

Постоји велики број особина које красе савременог преговарача и његов култутрни идентитет. Од тог мноштва као незаобилазне појављују се искреност, поштење, толеранција, разумевање, флексибилност, истрајност, срдачност, тачност итд. Савремени преговарач да би имао успеха у условима све веће конкуренције на тржишту, мора да изгледа као особа на коју се други угледају и која служи као узор у прихватању и испољавању основних културних и моралних начела. То тражи од савременог преговарача да стално ради на потврђивању основних вредности свог културног идентитета које други цене и прихватају и које као такве доприносе успешном вођењеу преговарачких процеса.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Брајан Трејси, Златна правила успеха, Финеса, Београд, 2005.
[2] Загорка Голубовић, Ја и други, „Република”, Београд.
[3] Милан Вујаклија, Речник страних речи и израза, „Просвета”, Београд, 1980.
[4] Е. Ериксон, Омладина, криза, идентификација, НИП „Побједа”, Титоград, 1976.
[5] Kerth Fitzgerald, The Face of the Nation, Stanford University Press, Stanford, 1996.
[6] Др Бранимир Стојковић, Идентитет као детерминанта културних права, зборник „Културна права”, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.
[7] Социолошки речник, „Савремена администрација”, Београд, 1982.

[8] Миљојко Базић, Вештина комуницирања, Факултет за трговину и банкарство, Београд, 2005.
[9] Лазар Чабаркапа, Културни идентитет и плурализам интереса, „Прометеј", Нови Сад.
[10] Миљојко Базић, Идентитет и културно наслеђе Срба, НКМД, Београд, 2007.
[11] С. Хрњица, Зрела личност, „Завод за издавање уџбеника", Београд, 1982.
[12] Теа Мишка, Пословно комуницирање, ЦПУ, Љубљана, 2004.
[13] Гавин Кенеди, Савршено преговарање, Службени гласник и Институт за економику и финансије, Београд, 2002.
[14] Никола Чанак, Бити, радити, имати, ТОП, Нови Сад, 2002.
[15] Миљојко Базић, Пословно комуницирање, МВСШП и ИЗРМИСП, Београд, 2005.

Prof. Miljojko Bazić, Ph.D

THE IMPORTANCE OF CULTURAL IDENTITY IN PROCESS OF BUSINESS NEGOTIATIONS

Abstract: *In modern business world witch is exposing by growing competitions, cultural identity of negotiators has important role. It is very important for negotiators to be ware of own cultural identity, because they can contribute to save and to improve cultural identity, and also, they can be upgraded and be more successful in negotiations process. Cultural identity and success in negotiations process have causal-effect relations. Basic mark of cultural identity come from cultural and moral value of society witch negotiators is from.*

KEY WORDS: *identity, cultural identity, identification, culture, communication and negations.*

УДК 316.772.2
ID 154276620

Мр Наташа Симеуновић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ У СВЕТОМ, ЈАВНОМ И ПРИВАТНОМ ПРОСТОРУ

Резиме: *У раду се истражују различити аспекти повезаности човека са простором. Испитују се могућности невербалне комуникације. У проучавању светог и профаног простора полази се од вертикалне пројекције просторног односа. Простор се прихвата као већ задато подељен на два дихотомна плана: познати и непознати. Од погледа на архаична друштва до погледа на најзначајније религије које данас постоје, изводи се закључак да је човек морао да се прилагоди простору да би у њему обављао интеракцију. У раду се проучава и интеракција у јавном и заједничком простору. Наглашава се утицај културе на растојање међу учесницима у комуникацији. На крају се објашњава и могућност невербалног комуницирања у интимном и приватном простору.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *невербална комуникација, невербални симболи, свети простор, јавни простор, приватни простор*

1. УВОД

Из самог наслова теме видљиво је да су у узајамну везу постављена два појма: простор и комуникација. Наивно бисмо могли поставити питање откуда ова два појма, која су наизглед суштински различита, у непосредној вези. Појам комуникације скоро увек асоцира на језик, на размену речи између две особе. Кажемо наивно, зато што се све до 20. века практично није обраћала пажња на ону димензију простора коју ћемо у овом раду покушати да анализирамо – на димензију говора. Користићемо термин говор јер се он у великој мери разликује од језика као термина који представља најзначајнији комуникациони систем. Појмовима простора и комуникације придодаћемо још један – човек. Да не постоји човек, не бисмо могли

нешто дефинисати као невербално, а нешто као вербално. Не бисмо могли класификовати, објашњавати и предочавати. Дакле, овај рад ће се темељити на међусобној повезаности у троуглу простор-комуникација-човек. Ако бисмо себи допустили слободу игре, могли бисмо изокретати редослед ових појмова из чега бисмо добијали увек нови систем у чијој основи лежи другачији распоред утицаја изван и унутар троугла, односно изван и унутар места која заузимају наведени појмови. Настојаћемо у даљем тексту да покажемо какве слике из ових алтернација израњају.

На самом почетку треба нешто рећи о човековој потреби да разликује невербално од вербалног. Та разлика је највише научно поткрепљена тек у 20. веку. Разлог лежи можда и у томе што је 20. век донео буран напредак технологије, а самим тим и отуђење човека од оних ствари које је некад потпуно природно и спонтано везивао за себе не размишљајући о томе да је могуће, на пример, исцепкати и убрзати време или умножити и размножити простор.

Морамо поменути да је филозофска мисао одавно средишње место доделила простору и времену. Сетићемо се Зенонових апорија о Стадиону или о Ахилу (Арсенијевић: 1986).

Сетићемо се и антиномичних питања о томе да ли је простор постојао и пре него што је свет створен, односно да ли би простор могао постојати и кад свет материјалних објеката, у којем живимо, не би постојао. Ова питања су избила у први план у доба Њутна и Лајбница. Закључак скоро свих филозофа у различитим добима јесте да простор и време представљају апсолутне категорије.

Слично филозофима који су простор сместили у апстракције ума, математичари су га премрежили геометријским линијама и тачкама. Уз дужно поштовање и према једнима и према другима, морамо признати да нам то није довољно у објашњавању тако комплексног појма. Обичан човек поставио би питање: А где је ту човек? Дакле, потребно нам је једно другачије поимање простора које би омогућило да се комуникација продуби. Потребно је објаснити шта људском телу и људском бићу уистину значи простор. Како га можемо читати? Како га можемо осетити? Како с њим можемо говорити? То су питања на која је комуникологија покушала да предочи, ако не потпуне одговоре, оно бар доста прецизна теоријска образложења. Комуникација је веома широк и вишедимензионалан феномен, али се ипак може најпрецизније и најкраће рећи да је то процес стварања и размене информација у којем је барем један учесник обдарен свешћу (Радојковић, Милетић: 2005). Развитак цивилизације прво се ослањао на експлоатацију сировина, затим енергије, а данас сасвим зависи од поседовања и производњења информација. Управо се због тога све већа пажња посвећује комуникацији као феномену у чијем језгру стоји енкодирање и декодирање порука, тј. пренос информација.

Комуникација може бити вербална и невербална. Вербална се остварује кроз употребу језика. Језик представља дискурзивни симболски систем и њиме се не може све исказати. Невербална комуникација подразумева читав спектар невербалних симбола. Без њих би комуникациона интеракција била много сиромашнија. Невербалну комуникацију су највише проучавали културолози и антрополози који су културу посматрали као комуникацију. Они су умногоме допринели потреби да се већа пажња посвети области невербалних симбола (Рот: 2004).

Они су изнедрили огроман број питања у вези са универзалношћу ових комуникационих симбола, утицајем културе, развитком невербалне комуникације у току живота човека, следом невербалних комуникационих симбола у току разних видова социјалне интеракције, њиховим утицајем на вербалне исказе итд. Сви невербални симболи сврставају се у две велике групе: паралингвистички и екстралингвистички симболи. Паралингвистички симболски систем чине невербалне вокализације које прате вербални исказ а не припадају гласовима којима се описује фонолошки састав речи. Екстралингвистички симболи настају посебно, без икакве везе са гласом и гласовним склопом, и сврставају се у проксемичке и кинезичке невербалне симболе. Кинезички изучавају разне покрете лица и тела, док проксемички почивају на просторним односима међу учесницима у комуникацији, тј. на територијалном понашању (Радојковић, Ђорђевић: 2005). Раздаљина је знак односа између говорника. Однос може да буде више или мање далек или близак. Тако простор игра веома значајну улогу у церемонијама, поворкама, гозбама. Дакле, проксемички код користи простор између пошиљаоца и примаоца, а кодирање треба схватити као ствар договора између корисника знака који признају однос између означиоца и означеног и поштују га при његовој употреби. Раздаљина коју одржавамо између нас и нашег сабеседника, место које заузимамо у некој поворци или за столом итд. знакови су нашег друштвеног статуса и чине један разрађен код који се мења зависно од култура (Гиро: 2001). Оваква битна улога простора у људском животу доказују да је човек просторно биће. Због тога је веома потребно проучавати начине на који људи структуирају простор око себе. У оквирима свих ових категорија, али и нешто шире и нешто дубље, посматраћемо појам простора.

2. НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ У СВЕТОМ И ПРОФАНОМ ПРОСТОРУ

Замислимо све оно што нас окружује као огроман скуп графема. Умемо ли читати?

Кад је човек први пут постао свестан себе и света око себе, он је морао приметити како стоји на нечему, гледа у нешто, нешто га окружује. То *нешто* је у потпуности супротно од *ништа*. Примитиван човек није могао прво приметити ништа, јер то за њега и не постоји. *Нешто* је присуство видљивих и, најчешће, опипљивих облика. Нешто је материјализовано окружење: камен, дрво, ливада, планина, река. То је испуњеност, не празнина. Нешто видљиво и опипљиво, упознато очима и додиром, јесте управо простор.

Није човек онтолошки бачен у простор, он је смештен у њега, дата му је могућност да срасте са њим, да га упозна и да научи читати. Бићемо слободни да претпоставимо коју је прву поруку прочитао човек у простору. Вероватно су мужа и киша пренели потребу да се човекова глава покрене према висини. Поглед устремљен ка небу успоставио је опозицију горе-доле. Горе је немогуће додирнути, горе је недохват. Та вертикална пројекција просторног односа потиче, по Касиреру, *из човекове интуиције у вези са сопственим телом* (Мелетински: 1984).

По свему судећи, заиста је људско тело послужило за најранију човекову оријентацију у простору (горе-доле, напред-назад). Тако се микрокосмос у бинарној логици изједначио са макрокосмосом. У основи се овај поступак може проширити још једним језичким примером који помаже да се схвате основне особине простора. У обичној језичкој пракси познато је да се за оно што је испред нас или близу нас каже *то* или *ово*, а за оно што је даље или иза нас *оно*. Стога, показна заменица *оно* означава удаљеност објекта или особе од замисливог места на коме се налази емитент у датој комуникационој интеракцији, а *ово* близину. Све ове заменице су по својој природи упућивачке речи и називају се деиксима. Тако се и кроз природу језика уочавају два плана просторне релације: сасвим близу уз које иде одређење *овде* и сасвим далеко уз које никад не иде *онде*, већ *тамо*. И никада се не каже *далеко онде*, већ *тамо далеко*, јер је *онде* на средини путање између *овде* и *тамо*. Сличан семантички потенцијал као *тамо далеко* има и израз *тамо негде*. Дакле, прилози *далеко*, *негде* и *тамо* увек указују на просторну неодређеност.

Само се на први поглед може учинити да овај пример има мало везе са причом о светом и профаном простору. Када се, пак, обрати пажња на наслаге које језик чува у себи, запазиће се читава једна раван испуњена асоцијацијама на човекову потребу да успостави невербални и вербални

однос са другим човеком у простору. Простор се прихвата као већ задато подељен на два дихотомна плана: познати и непознати. У архаичним и традиционалним друштвима *властити свет се схвата као микрокосмос. На границама овог затвореног света почиње подручје непознатог, безобличног. Дакле, с једне стране – будући настањен и организован постоји космизовани простор, а са друге стране, изван овог познатог простора постоји непознато и опасно подручје* (Елијаде: 1999). Закључићемо да је човек на самом почетку успео да из простора прочита оно што је видљиво и опипљиво, па затим, испод и изван тога оно што није видљиво а још мање је опипљиво.

Свака људска активност збива се у простору. Човек је почео да осваја простор и да се прилагођава у простору како би у њему обављао комуникацију. Практично то значи да је на различите начине морао да ослушкује оно што му поручују два дијаметрално супротна простора, свети и профани. Говор светог и профаног није исти. Нису исти ни симболи преко којих човек комуницира са њима. Земља, као први и основни симбол, представља материју и облик, а небо светлост и ред. Небо је означено вертикалом, а земља хоризонталом. У вези са тим, свети простор је квалитативно другачији од профаног, са другачијим функцијама које изискују комбинацију свих чула па чак и једно ново чуло које помаже да се у профаном наслути хијерофанија. *Манифестујући свето, ма који предмет постаје нешто друго, не престављи да буде оно што јесте, јер он наставља да учествује у космичкој средини која га окружује* (Елијаде: 1980).

Свети простор је нехомоген, пун прекида. Једино кроз прекиде и пукотине човек може да успоставља комуникацију са светим. *Дејство прекида у простору управо омогућује оснивање света, јер открива сталну тачку, централну осу свих будућих оријентација. Док се свето испољава кроз ма коју хијерофанију, не настаје само прекид у нехомогености простора, већ и откровење апсолутне реалности која се супроставља нестварности безмерног околног простора... Види се, дакле, у којој мери откриће, тј. испољавање светог простора има егзистенцијално вредност за религиозног човека: ништа не може отпочети, створити се без претходног усмеравања, а свако усмеравање подразумева стицање тачке ослонца. Стога религиозни човек и настоји да се смести у Центар Света* (Исто: 11). Тај Центар Света, Средиште не мора заиста геометријски представљати центар одређеног космизованог простора. Геометрија у овом случају нема никаквог значаја за пуноћу митског поимања простора. У Средишту света могу бити Дрво, Стуб, Планина, касније жртвеници, базилике, олтари и храмови, али оно што се не сме заборавити јесте недвосмислена представа да је на њима исписана порука светог, тј. да се на том релативно малом објекту може очитовати читав свети простор. Са свим је овим свакако повезано и то што се појављује разлико-

вање између спољашњег и унутрашњег. Спољашње је иманенција, профано, неуређено, хомогенизовано, а унутрашње је уточиште, део који представља трансцендентну целину. У свеукупном профаном окружењу човек није увек спреман да правилно протумачи поруке које се из хомогенизованог простора емитују. Међутим, с друге стране, у малом светом простору, у унутрашњости, човеку се јасно предочавају све поруке трансценденције. И сама архитектура светих објеката то потврђује. У бројним религијама храм је у ствари један отвор увис који обезбеђује општење са светом богова. Немогуће је живети без отвора ка трансцедентном, што другим речима значи немогуће је живети у Хаосу (Исто). Упознајући простор који га окружује, човек мора да га симболички претвори у Космос, да ритуално понови космогонију. Простор тражи да буде космизован и освештан.

Човек је одређивао границе светог простора и у њему обављао интеракцију са другим припадницима исте заједнице или са странцима. Већ смо истакли да свети простор не мора да подразумева неку грађевину, напротив, то најчешће није случај у многим племенима Африке, Аустралије и Азије. Обреди који се врше подразумевају место, распоред учесника и однос према свим деловима обреда. За урођенике неких племена централне Аустралије, на пример, света места која се обилазе у току једног дана могу бити удаљена и по неколико километара. Али свим учесницима обреда позната су та места, свето путовање, редослед чинова обреда и улога сваког припадника заједнице. Једном заснован, такав обред се понавља увек. Због тога у интеракцији која се успоставља међу члановима групе нема неразумевања и погрешних корака. Невербалне поруке које чланови групе једни другима шаљу сасвим су јасне. У племенима централне Аустралије постоји свечаност под називом *мбатцалкатиума* (оплодити, оспособити) у којој се обавља *интичиума*, тј. приказивање одређених обредних радњи пред младићем који треба да се посвети у племенска предања. *Интичиума* се разликује од племена до племена, некада и од клана до клана истог племена. Међутим, битно је да се у свакој *интичиуми* поштује одређена раздаљина између учесника у обредној интеракцији. Дакле, нагласак је на учешћу групе. Код Арунта клан Гусенице вичети приступа својој *интичиуми* овако: *Дана који је утврдио поглавица, сви чланови тотемске групе окупљају се у главном табору. Чланови других тотема повлаче се на одређену удаљеност јер им је забрањено да присуствују светковању обреда који има сва обележја тајне церемоније* (Диркем: 1982). Овакав вид испољавања обредних закона очитован је у односу према тотему. Простор који је иначе заједнички за клан, у *интичиуми* се дели управо према врсти тотема, на онај у коме се манифестује свето и на онај у коме се подразумева профана егзистенција само за припаднике другог тотема. Дакле, поглавица је пошиљалац поруке која за једну групу значи *окупите се* а за другу *удаљите се*.

Овде се време уско везује за деобу простора; дан који је он одредио представља основни симбол просторног раздвајања две групе. Зато овде удаљеност има веома битну улогу у интеракцији две групе. Удаљеност се беспоговорно поштује. Ниједној групи нису потребне наредбе у вербалном облику којима би се одредиле неке појединости везане за остајање у табору и удаљавање од табора. Једноставно, знак је онај дан који је утврдио поглавица и тог дана на почетку вршења овог обреда нису потребне речи, већ активно учешће, покрет.

Следећа фаза *интичиуме* већ подразумева другачији простор. То је пут којим треба да прођу учесници групе да би доспели до места на коме ће се извршити главни део обреда. Пут и путовање у многим обредним и фолклорним представама поседују хијерофанијске елементе. И у негативном и у позитивном смислу пут представља могућност продора трансценденције. *Чим се припадници тотема окупе, крећу на пут остављајући само двојицу или тројицу својих. Потпуно наги, без оружја, лишени свих својих уобичајених украса, ступају један за другим у дубокој тишини. Њихов став и њихово држање обележени су религиозном озбиљношћу* (Исто: 301). Начин интеракције међу члановима групе (ступају један за другим) представља основни вид комуникације у овој фази обреда. Они деле заједнички систем конвенција. Суштина њиховог симболичког понашања садржана је у томе да оно представља средство комуникације. Аспекти акције коју изводи група (ступају један за другим, при чему је размак између појединаца релативно мали, свечан ход, тишина) нису вербални, већ представљају невербалне симболе истог значења за све учеснике. Чин који обављају подразумева максималну религиозну озбиљност. Они тај чин сматрају изузетно важним. *Они посећују, једно за другим, десетак различитих места, која су понекад међусобно удаљена читаву миљу. На сваком се, при дну какве удубине или руже, налази понеки камен за који се сматра да оличава гусеницу вичети, у неком њеном виду или у некој фази њеног живота, а над сваким се каменом понављају исте церемоније* (Исто: 301).

Битно је уочити да је овакав распоред места на којима се врше обреди и распоред чланова групе на путовању обавезан за ту групу, односно за тај клан, и не важи за друге. Они су се прилагодили простору, ограничили су га да би у њему изводили обреде. Тако је он постао свети простор. Тачније речено, припадници ове групе произвели су одређене кодове којих се придржавају. *Код је друштвено и историјски прихваћена конвенција којом је успостављен систем знакова исте врсте, заједно са правилима њихове дозвољене употребе* (Радојковић, Ђорђевић: 2005). Дакле, кодирање је увек ствар договора између корисника знака. Тако, у другом клану истог племена важе и обавезују друге конвенције. На пример, *интичиума* се светкује поводом једне друге врсте гусеница, гусенице унчалка. Овде је у сва-

ком моменту битан појам круга. *Извођачи обреда украшавају се цртежима који приказују шибље унчалка на којем она живи на почетку свог живота; потом, концентричним круговима перја који приказују другу врсту шибља где инсект полаже јаја кад одрасте, прекривају један штит. Кад су све припреме завршене, сви поседају на земљу образујући полукруг насупрам главног служитеља обреда. Овај наизменично пресавија тело према земљи и спушта се на колена, истовремено маше раширеним рукама да би приказао крила инсекта. С времена на време наиђе се над шибљем, опонашајући начин на који лептир облеће дрвеће где полаже јаја. Кад је ова церемонија окончана, људи у тишини одлазе на друго место где започиње нова церемонија* (Диркем, 1982: 182). За наше разматрање у овом обреду битне су две ствари: седење у полукругу или у кругу и релација између оног који води обред, учитеља или шамана, и тзв. ученика или једноставно припадника исте верске заједнице. Значење круга касније ће бити описано. Шаман значи у преводу онај који ради, који врши обред, показује другима, подучава. Он у вршењу обреда има веома битну улогу. Он води свету радњу. Због тога је и његово место у просторној организацији посебно и истакнуто. Шаман увек заузима оно место са кога сви могу да га виде и чују. Док изводи неку од светих радњи, он комуницира са сваким учесником обреда управо покретима који су свима њима сасвим разумљиви. Да покрети и облици светих радњи нису канонизовани, комуникација не би била могућа. Простор који заузимају учесници обреда је чисти, свети простор. Шаман у сваком вршењу обреда поново потврђује већ једном у традицији утврђене границе. Док учесници обреда посматрају његово извођење ритуалне радње, они освајају свет који их окружује, а када шаман са свог централног места посматра ученике, сваки од њих понаособ добија своје место у том светом простору и сви они заједно на такав начин организују своје окружење и потврђују могућност невербалне комуникације. Стога је сасвим јасно што проксемички и кинезички кодови намећу потребу да и пошиљалац и прималац буду присутни. Поред тога, функција обреда није да информише (мада то понекад може бити случај), него да успостави заједништво кроз интеракцију међу свим члановима групе.

Облик интеракције у коме централну улогу заузима учитељ, тј. онај који подучава, показује или води обред, карактеристичан је и за ислам. Код заједничке молитве седи се у редовима, један до другог. Ако су присутни мушкарци и жене, оне се морају молити иза или одвојено од мушкараца... Испред редова верника стоји особа која води молитву. У џамијама је то имам, или вођа молитве. *Када се моле ван џамије, њоме управља неко кога изаберу, обично старији, дубоко побожни човек. Имам и његови редови верника иза њега окренути су у истом правцу, преме светом граду Меки и њеном светилишту Каби. Салат сачињавају реченице које се изговарају и четири положаја*

тела: стајање, клањање, ничица и седење (Гордон, 2001: 70). Имам није окренут верницима и нема контакт очи у очи са њима. Имам само води молитву, он јесте просторно издвојен, али заједно са свима осталима, чинећи исте покрете учествује у заједничком општењу са Богом. Просторни распоред верника врло је прецизно организован: постоји исти размак између редова верника и исти размак између сваког верника у сваком реду. Испред је имам. Сви чине исте покрете по добро утврђеном редоследу. Стиче се утисак о правилној геометријској организацији простора у коме учесници верског муслиманског обреда треба да ступе у интеракцију са Богом. Битан је однос према страни света, односно основни правац усмеравања верника у светом простору џамије иде ка најсветијем простору муслиманског света, према Меки и Каби. То је главна страна света. Четири положаја тела представљају у ствари покрете који имају културно енкодирано значење у одговарајућем културном контексту. Покрети који се чине у овом верском обреду припадају културном оквиру муслиманске заједнице, односно једном референтном систему. Ти покрети су сасвим познати сваком муслиманском вернику, али не и оном ко не припада муслиманској вероисповести.

Структура сваког дела светог простора џамије и сваки покрет у том простору усмерен је ка главном светилишту, Меки. Тако, било где да се налази џамија, главни правац верских радњи је увек Мека.

У православној цркви, на пример, простор је другачије организован. Постоји црквено двориште и сама црква. Црквено двориште, тј. порта, представља просторни граничник између сакралног и профаног простора. Порта је простор ниже светости. Отуда и необавезујућа, неканонизована, гестовна употреба чињења крста при уласку у порту и изласку из ње. Храм се дели на три дела: нартекс или предворје, наос или брод и олтар. Наос је средишњи део храма, простор више светости у коме се врше богослужења и оне свете тајне које су доступне несвештеним припадницима цркве. Олтар је простор највише светости. У њега могу да ступе само свештена лица с одговарајућим епископским благословом и уочљиво је да при сваком уласку у овај простор сакралне сублимације, као и при изласку из њега, свештена лица чине знак крста. *Канонска обавезност геста чињења крста, полазећи од теолошког аспекта његовог симболизма, односно симболисања хришћанства као концепта, иде за обележавањем у смислу омђивања овог простора на физички и визуелни начин. Гестовни чин је симболисање физичког граничника концептуализованог светог простора* (Жикић, 2002: 204).

Интеракција свих верника и свештеника са самим Богом најважнији је елеменат литургије. Реч Црква и значи скупштина, сабирање. Православна Црква је увек наглашавала и чувала у својим канонима и богослужбеним правилима тај сабирајући и сједињујући карактер литургије као свештене радње читавог тела, која подразумева присуство и делатно учешће свих

његових чланова. Литургија се пореклом повезује за апостолску заједницу и саму Тајну Вечеру. У заједничком литургијском деловању сваки верник има своје нарочито место. Свештеник стоји испред народа. Његов је задатак да приноси Богу богослужење цркве и да народу преноси благодет, учење и дарове Божије. Он представља симбол Христа који као човек стоји пред Богом. Он продужује посредничку службу Христову. Мушкарци стоје са десне стране, а жене са леве (ова подела произлази из архаичне представе о мушком и женском принципу). У литургијском обреду најјасније се види да је пошиљалац поруке група а не појединац. Дакле, ритуализовану поруку шаље заједница и успоставља везу са Богом. *А ти системи знакова, без обзира на њихово историјско или псеудоисторијско порекло, и без обзира на њихову фигуративну вредност, увек су високо конвенционализовани* (Гиро, 2005: 115).

У овквом распореду народа у наосу и свештеника који је испред народа и који улази у простор највише светости, олтар, симболише одређени правац кретања. Заправо, постоји опште кретање службе Божије: сабрани на земљи као људска заједница, верници се приближавају Божијем престолу. У данашњем обреду ово мистичко значење входа помало је сакривено зато што свештеник већ стоји испред олтара. Вход је само кружни ход из олтара натраг у олтар. *Мали вход је, ипак сачувао свој чисти облик у архијерејској литургији, где свештеник, који је све до тог тренутка стајао у средишту сабрања, први пут приступа олтару. То је изворни обред, стога што је његово значење управо кретање унапред и нагоре. Цела литургија је литија цркве која следи Вазнесење Христово (јер Христос нас води са Собом у Своме свеславном Вазнесењу к Своме Оцу, Он улази у небеску Светињу а и ми улазимо са Њим и стајемо пред славу Престола Господњег). Свештеници, истина, сами улазе али то је само због тога што је свештенослужитељ глава сабраног Тела, у ствари и читаво сабрање верних духовно улази са њим, и у њему сада стоји пред олтаром* (Шмеман, 1993: 143). Као и у муслиманском обреду, где сваки положај тела представља усмерње ка Меки, тако и у православној литургији цела заједница окупљена у светом простору храма преноси ритуализовану поруку према Престолу Господњем. Чак и данас када се често црква налази усред бучног кварта или поред саме улице којом непрестано пролазе аутомобили, чим се пређе праг, свети простор нам пружа могућност да увек изнова успостављамо интеракцију са трансценденцијом. То не важи само за цркве, већ и за синагоге, џамије, будистичке храмове и све остале храмове. Увек је у питању однос унутрашњег према спољашњем, тј. однос унутрашњости која представља опште према свеукупној спољашњости. Храм отеловљује основне особине света стварања. Све остале зграде одражавају делимичне светове. Храм увек тежи општем. *У првим хришћанским базиликама улаз је био скроман и мра-*

чан, као да је желео да обележи контраст између профане спољашњости и свете унутрашњости. У средњовековној катедрали, међутим, он је свечан и прозиран, као да жели да нагласи присуство цркве у свету. У ренесанси се тежи да се фасада сматра површином на коју се пројицира онај општи космички ред, заједнички за спољашњост и унутрашњост. И коначно, барокна фасада велича функцију позива, како би убедила народ на улажење и учествовање (Норберг-Шулц, 1990: 75)

Постоји још много разлика у схватању светог простора храма. Оне умногоме зависе од историјског периода или од културних и конфесионалних разлика, али би за њихово анализирање био потребан много шири рад. Поменућемо само једну општу карактеристику. На Западу се катедрала гради помоћу издужене осовине, док се на Истоку развила христоцентрична црква. У разлици међу архитектурама лежи основа латинског или грчког крста. У зависности од тога да ли је неко католик или православац, свети простор катедрале или цркве имаће за њега другачије значење. Оно што је битно и што произлази из основне потребе да се простор посвети и кроз њега успостави веза са трансценденцијом, без обзира на културне и религиозне разлике, јесте чињеница да сви људи било који храм универзално читају као свето место на коме неко успоставља комуникацију са вишом силом. Сам објекат својим отвором ка трансценденцији, макар то и не личило на отвор, упућује на значај светог уточишта у профаном окружењу. На крају, остаје нам да закључимо како је у сусрету са простором, човек створио симболе помоћу којих се очитује свети простор и успоставио присан однос са њим. Човек је почео да комуницира говором простора.

3. НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ У ЈАВНОМ И ЗАЈЕДНИЧКОМ ПРОСТОРУ

Човек није сам у простору. Човек не може да буде сам у простору. Он има потребу за удруживањем, за социјалном интеракцијом и, самим тим, за комуникацијом. Основни облик упућивања човека на друго људско биће представља интерперсонално комуницирање. По Ђури Шушњићу, у основи овакве комуникационе праксе постоје три претпоставке: онтолошка, која потребу за удруживањем тумачи кроз недовршеност човека коме је потребан други да би се сасвим остварила његова личност; гносеолошка, која подразумева заједничко трагање за истином, и аксиолошка, која из дијалога мора да изнедри нову вредност (Шушњић, 2004: 10). Дакле, човек се удружује са другим човеком или људима у одређеном простору да би остваривао комуникациону праксу. Практично то значи да се простор мора ограничити, организовати и оплеменити димензијом живљења. Припадање

једном месту уобличава особени начин постојања човека. Место се човеку открива. Обитавање у простору претпоставља нешто од људске стране, а нешто од стране места. Место се посматра као нешто што *повезује групу људи, што даје један знани идентитет и утемељује једно општежиће или једну заједницу* (Норберг-Шулц, 1990: 12). Становање, оријентација, територијалност и покрет представљају основне услове амбијентације. У вези са тим, у просторној димензији живљења најбитнија су три амбијента у којима човек ступа у интеракцију са другим људима: станиште, радно место и превозно средство. Они делују на човека преко својих амбијенталних симбола и сви у себи могу да садрже категорију заједничког или јавног. Ипак, треба напоменути да се у станишту у мањој мери препознају јавно и заједничко. За њега ће највише бити везани појмови интимног и приватног.

Начин на који човек уређује простор у коме обитава и начин на који се креће кроз простор преносе невербалне поруке велике комуникационе вредности. Свеукупна човекова делатност, његова историјска и антрополошка мисија, развијени процеси људске саморелизације и самобитности, губе смисао о целовитости када се многобројним условима на које људи могу утицати, одузме просторни аспект. По оној Хајдегеровој констатацији да је биће просторно, сасвим је прихватљиво рећи да човек не може да постигне квалитетан ниво задовољења свих својих потреба изван просторног оквира. Прва од њих свакако је потреба за удруживањем и продуктивним радом. Уређење простора, стварање, супротставља се основној особини хаоса, празнини. Просторност се зато не узима у апстрактним и математичким појмовима, већ у конкретном смислу. *Простор стварања није количински празан и бескрајан, већ одређен стварима; он је, дакле, једно место* (Исто: 73). Настанити се у датом амбијенту значи ограничити једну територију, створити једно унутра унутар једног споља у односу на шире окружење. Два основна облика људских насеља која хиљадама година паралелно постоје су село и град. Та два битно различито уређена простора емитују и битно различите поруке. Становник града када би се ноћу нашао сам у селу, осетио би велику дозу непријатности јер је навикао на улична светла. Уз то, он не би могао да пронађе оријентире који би му помогли да пронађе жељени правац. У основи груписања градских површина леже релативно правилне геометријске фигуре. У селима нема вишеспратница, семафора и тргова према којима воде улице. Простор сеоског амбијента организован је око воде, пропланака и долина. Осим у чистој равници где распоред објеката више личи на град, у селу је све обележено неком закривљеношћу. Облост је основни принцип таквог простора. Нема згуснотости, све је разређено и широко. Просторност у овом случају емитује поруке које човек прима кроз мере покретљивости и слободе. Овде нећемо помињати еколошку и идиличну димензију села. Насупрот овоме, становник села би

се у граду осећао стешњено, гушиле би га зграде и притискао асфалт, не би му пријао смог. Али би га задивило све оно што не може да купи у селу. Градски простор је другачије организован. Њега граде друштвене силе, оне непресушне енергије комуникације и стваралаштва, јединства супротности и осећања сигурности. Све и сада је овде. То је основна порука града.

Међутим, сем потребе за егзистенцијалним опстанком, град представља и нешто друго. Једна свеопшта динамика покреће његов затворен простор. Дакле, динамичност економских и социјалних процеса, као и мобилност људских маса. Тај конкретни изграђени простор града један је функционални артефакт. Видљиви су процеси људског рада, снаге и силе у производњи простора. Подела градова на четврти и на улице представља систем означавања. У многим културама различите касте и професије биле су груписане у четвртима. Такав систем означавања је нестао, *али он може да буде вештачки обновљен. Тако, нпр. у Ници постоји четврт музичара* (Гиро, 2001: 106). Сиромашни нису залазили у делове града у којима су били богатији и друштвено моћнији. Јасни знаци распознавања биле су уређеније улице, четврти и зграде. Дакле, само уређење простора преносило је поруку нижим кастама да то није њихов простор и да ту владају нека другачија правила понашања. *Појмом порука означавамо праксом стечено сазнање, до тада непознато у људском искуству, саопштено језичким или нејезичким знаковима и симболима, како би могло да се размењује међу субјектима комуникационих чинова као посредовано искуство од значаја за смер и ефикасност људске активности* (Радојковић, Ђорђевић: 2005: 63).

У људском искуству најкарактеристичнији пример је однос према владару и простору у коме он борави. Основна особина владара је недодирљивост. Уз то постоји огроман број протокола и етикеција. Поданик мора, при пријему код владара, стати на одређену удаљеност, учинити гест дубоког наклона, ходати усправно и достојанствено, и бити свечано обучен. Све ово представља одређени скуп симбола које је човек створио да би одредио разлику између обичног човека (а он може бити на врло високој функцији) и владара. Та разлика треба да повуче јасну границу између оних симбола који карактеришу све што припада владаревом окружењу, његовој узвишености, и његовом односу према поданицима и односу поданика према њему и, с друге стране, онога што представља свакодневни живот обичних људи на улицама, трговима и у кућама. Човек је морао да озваничи улазак у двор да би тиме истакао битност улоге самог владара. Тај простор мора да говори о величини, мистичности и достојанству. Знаци као што су место на коме се налази владарева столица и сама столица, круна и одора, снажно су конотирани и изражавају величанство и моћ. С друге стране, одређени положај тела поданика као што је наклон или љубљење руке и колена, представљају знаке понизности. Колико је официјелност била

важна, говори и овај пример владавине Луја XIV: *У Версају, у првом плану на позорници виде се владар и дворани, у комплементарним улогама оног који влада и оних који служе култу монархије. У раскошном оквиру свечане дворане, многих салона и паркова – што су места отворена за све – краљ живи јавно, неприступачан, господарећи собом и краљевством. Интимности је мало, још мање породичног живота, репрезентација је такорећи непрекидна* (Аријес, Диби, 2004: 379).

Занимљив пример константног јавног представљања јесте управо следећи: *Често је владару строго одређено његово место: осуђен је на готово потпуну непомичност на трону, сатима изложен попут неког предмета погледима својим поданика. Ова пасивност и масивност суверенової тела запањила је Фрејзера а преко њега и Диркема, који је у томе видео заједничко својство многих краљевстава веома међусобно удаљених и просторно и временски – као што су древни Мексико, обала Африке код Бенгенскої Залива или Јапан* (Оже, 2005: 161).

Из овог примера сасвим је јасно уочљиво како је у оквиру одређеног референтног система, тј. у оквиру дате културне заједнице, створен симбол стално присутног објекта посматрања. Да овај израз уопште није случајан, видећемо у следећем примеру: *Посебно је занимљива, у свим овим случајевима могућност да неки предмет, престо или круна, или неко друго људско тело, замени повремено суверена на његовом месту: тиме се обезбеђује функција чврстої средишта краљевства, која би иначе владара осудила на дуге сате окамењености. Ова непомичност и скученост границе око суверенове фигуре представља, сасвим дословно центар: тај се центар учвршћује захваљујући трајности династије, а задатак му је да уреди и обједини унутрашњу разнородност друштвеног тела* (Исто: 62).

Дакле, невербална комуникација игра веома битну улогу. Култура је створила невербалне симболе и повезала их са центром власти. Није потребна ниједа реч владара, некад чак није потребан ни он сам, тј. његово тело, већ је довољан и било који предмет који представља владавину. Тај предмет преноси поруку поданицима да је власт будна и присутна увек. Занимљиво је и што се симбол власти може пренети на друго људско тело. Значи, свеукупна симболика извире из самог места које је већ у традицији конвенцијама утврђено као место владара. Суштина оваквог јавног симболичког понашања јесте да је оно средство невербалне комуникације. Учесници познају заједнички симболички језик. А познају га зато што су прихватили заједнички систем конвенција према томе шта различити елементи тог језика значе. У супротном, комуникација не би била могућа.

За наша даља разматрања врло је занимљив средњи век. У средњем веку официјалној култури супротстављала се народна култура. Она је настојала да надвлада смехом све симболе официјалне културе. Карневал је нај-

бољи пример. Све се дешавало на улици. Простор улице постао је симбол игре. Сви су учествовали. У животу средњовековног човека, карневал је заузимао огромно место. *Поред карневала у правом смислу речи, са њиховим вишедневним и сложеним уличним приказањима и поворкама, одржавали су се посебни празници луда и празник магарца, а постојао је и посебан, традицијом освештани слободни ускршњи смех* (Бахтин, 1973: 11).

Скоро сваки црквени празник имао је своју народно-уличну смеховну форму. *Такви су, на пример, такозвани празници храмова, обично праћени сајмовима, с њиховим богатим и разноликим системом уличних весеља (уз учешће цинова, кепеца, наказа, учених звери...). Смех је обични пратио грађанске и свакодневне церемонијале и обреде: лакрдијаши и луде су били њихови обавезни учесници и пародично су опонашали различите тренутке озбиљног церемонијала (слављења победника на турнирима, церемоније преношења наследних права, посвећивање у витезове и др.* (Исто: 11).

Овакви празници јасно показују како је средњовековни човек већ постојеће симболе преобликовао, освежио их новим значењем. То је сасвим могуће јер је симбол најпроизвољнији знак. Он под одређеним условима, како мисли Морис, може да проширује и/или сужава значењско поље које му припада у матичном кодном систему. Народна смеховна култура, у овом случају, све официјалне симболе је с висине спустила доле. Све је снижено и спуштено на земљу с нагласком на телесном. *Горе и доле имају овде апсолутно и строго топографско значење. Горе – то је небо; доле – то је земља; земља – то је начело апсорбовања (гроб, утроба) и начело рађања, препорода (материнско окриље)* (Исто: 29).

Упечатљива је сцена у којој је краљ лакрдијаш. Њега бира сав народ, затим му се подсмева, руга и туче га кад му истекне рок владања. Туча има наглашено свечано и празнично обележје. Тучу прати бубњање свадбеног бубња. То је весела и распојасана игра. Краља туку, али су ти ударци стваралачки јер помажу да се роди ново. Стари свет нестаје а рађа се нови. Пјер Гиро сматра да *игре имају функцију да разоноде јер задовољавају и сублимирају фрустриране жеље из стварног живота: жељу за влашћу, за моћи, за зарадом, за напредовањем у друштву* (Гиро, 2001: 117).

Да би се уопште формирали комуникациони чинови, простор се мора увек и стално производити. Заједнички простор је жив колико и наша потреба да живимо и радимо. Заједнички и/или јавни простор је место где се догађа сусрет, где се људи састају и комуницирају, где траже, добијају и производе информације. Унутар јавног простора ***ја сам*** *постаје огледало које прима, одражава и представља. Из ове игре одраза појављују се слике око којих је могуће градити постојање* (Норберг-Шулц, 1990: 51). Најбитније димензије овог простора су сусрет и избор. ТВ кућа, школа, музеј, болница, пословна јединица, скупштина, парк, трг, улица – све су то места на

којима се људи свакодневно сусрећу, испољавају себе, прихватају ризик, граде избор и изнад свега, свесно и несвесно читају поруке простора. Да ли ће се ученици осећати пријатно у школи, зависи у великој мери од околног окружења у које је смештена школа, од архитектонске организације ходника и учионица, од уређености и чистоће амбијента и од наставника са којима комуницирају. Они могу прихватити простор као део своје јавне личности, сродити се са њим, припасти му, а могу створити и анксиозну одбојност због чега врло често изражавају деструктивну агресивност према објектима у том простору. Згушњавање и окупљање ученика представља чин променљивог, али стално понављаног (на одмору, у дворишту, на ходнику) утврђивање идентитета. *Просторна дистанца, тј. анђуларна дистанца* (Жикић, 2002: 73), постаје врло кратка, смањује се до оног положаја који Хол одређује као интимну – до дужине руке, па понекад чак и мање од тога. *Ситуације згушњавања, анонимности, гужве, школске вреве (гужва делује слично изазивачу стреса од буке) активирају потребу осећања себе, повећавају значење носилаца идентитета* (Сулима, 2005: 1999).

У складу са тим, ово окупљање ученика одвија се према трајно утврђеним путањама. Колико често се свакоме од нас деси да у сећање призовемо утисак који је оставио неки простор. Он може, најједноставније речено, бити пријатан или непријатан. Дуги полумрачни ходници, тишина, хладна атмосфера емитују поруке непожељности и неприхватања. Још ако се томе додају строга лица људи које срећемо, сигурно ћемо заузети другачији став тела, променићемо фацијалну експресију, покушаћемо да се привремено, онолико колико нам допушта задатак који морамо да обавимо, спријатељимо са простором у коме смо се затекли. Простор много говори учесницима у интеракцији. Њихови покрети, раздаљина, поглед – све то обележава невербалну комуникацију. Било да је у питању јавни или неки други простор, територијално понашање које подразумева раздаљину, оријентацију и покрет, претпоставља одржавање равнотеже са онима који нас привлаче и одбијају, и реципроцитет са онима који нас привлаче.

Највећи утицај на схватања невербалних порука има култура из које учесници у комуникацији долазе. Едвард Хол, који се највише бавио немим језиком у односу на културне обрасце, закључио је да динамика и промена растојања у међуљудској интеракцији представљају суштину процеса комуницирања. *Ако се једна особа сувише приближи, реакција је тренутна и аутоматска – друга особа узмиче. Уколико се прва особа опет приближи, друга поново узмиче. Посматрао сам како је један Американац, узмицао читавом дужином великог ходника пред странцем кога је иначе сматрао продорним, а који је покушавао да га сустигне. Овакав призор се понавља хиљадама и хиљадама пута – једна особа настоји да повећа растојање да би се лагодније осећала, док друга из истог разлога покушава да га смањи,*

при чему ниједна није свесна онога што се збива (Хол, 1976: 173). Ово је пример у коликој се мери разликују просторне релације међу људима у различитим културама. Један те исти квантитативни размак није и квалитативно исти. Различите културе различито организују простор. Све то нам и даље потврђује чињеницу да простор говори са нама и о нама. Стога, ако вам се учини да сте у пословном разговору све прописно урадили у страној земљи, а добили сте неочекивану реакцију с друге стране или сте можда перципирали као чудан простор у коме сте се нашли или вам сметају распоред и редослед објеката и људи, сетите се да свака култура има своје схватање простора. Наравно, не сме се заборавити да је информационо друштво наметнуло принципе универзалности и једнообразности па се данас, услед експлозије нових видова комуницирања, људи много *лакше* споразумевају него некада.

Што се тиче јавног простора, све што је речено помаже закључку да се у њему одвијају сви облици комуницирања – интраперсонално, интерперсонално, групно, руморно, масовно и виртуелно комуницирање. Јавни простор представља заједничко добро свих и небројено много могућности различитих утицаја. То је истоветност у различитости и различитост у истоветности. У јавном простору преплићу се политика, економија, медији и култура. Јавни простор је многоделан и широк, данас проширен до неслућених граница. Он је почео да све више осваја део по део приватног простора.

Још би ваљало нешто рећи о отвореним јавним просторима улица, тргова и паркова. У вези са овим је и савремена дефиниција улице као места игре и спектакла. На њој се укрштају све врсте невербалних симбола. На њој се сви срећу или се не срећу, тј. не перципирају једни друге, на њој свакодневни догађаји добијају посебна значења. На њој се културна пракса расипа из различитих углова свакодневице и доколице. Улица је постала место на коме људи све чешће задовољавају свој апетит. Једноставно речено, људи једу и не осећају да су у том тренутку на погрешном месту. Најуобичајеније је да се једе код куће, а јести јавно у ресторану је ритуал. Јести на улици није ритуал и нема никакве елементе ни једног ни другог облика обедовања. Улица и у том погледу нуди потпуну слободу и ослобађа од ритуализованог односа према храни, редоследу јела, распореду прибора и распореду људи за столом. На ово ћемо се вратити у разматрањима о приватном простору. Улица људе прихвата и нуди им ширину у обављању разноразних успутних или сталних активности. Простор улице је брз, прилично обојен неформалношћу, демократичан. Због тога Берман тврди да је у већем делу 20. века *урбани простор систематски пројектован и организован да обезбеди да се колизије и конфронтације тамо више не дешавају* (Фајф, 2002: 300). Улица живи и живо утиче на наше понашање

у свакодневици. Она емитује различите могућности фасцинације. То је место за *друштвене сусрете и политичке протесте, поприште доминације и отпора, место задовољстава и нетрпељивости* (Исто: 300).

На улици су се често вршила и јавна смакнућа. На пример, у Карађорђево време над похваташим хајдуцима и јатацима извршаване су смртне казне да би се ставило до знања њиховим потенцијалним следбеницима. Међутим, какав је утисак заиста остављала таква порука, веома је дискутабилно питање (Мариновић: 1996).

С друге стране, улицом се крећу различите врсте поворки, од погребних до свадбених. У свакој од њих постоји посебан распоред учесника. На пример, у Врању када сватови долазе по девојку распоред сватова изгледа овако: *Колону предводи стари сват... Кум је са старим сватом на челу колоне. Иза њих је њихова пратња – гости које они воде, потом свекар и свекрва, девер, па остали, према сродству и ауторитету, чланови заједнице. Младожење и младоженьски момак су на зачељу* (Златановић, 2003: 77). Овакав распоред је строго одређен традицијом. Сваки сват има своје место јер формирањем такве колоне, они су издвојени од спољашњег профаног света, улазе у несвакидашњу временско-просторну раван, којом владају специфичне законитисти.

Слично улици, трг представља можда још већу отвореност, али архитектонски гледано, он *сажима оно што је дуж улице искрсавало без реда у једну сложену и свеобухватну целину* (Норберг-Шулц, 1990: 60). Он се, дакле, појављује као објашњење многоликог амбијента. Он представља један микрокосмос, тј. *комплементарну форму спољашњег у станишту* (Исто: 60). Уз све ово, још један род урбаног простора засигурно је и парк који представља место где *људи раде много различитих ствари, где простори могу бити назначени имагинативно за различите догађаје, ангажовања и сећања* (Фајф, 2002: 300).

Када бисмо побројали све области јавног простора, био би нам потребан много шири рад од овога. Због тога ћемо закључити да се у свим сегментима јавног простора обавља низ различитих комуникационих чинова, да се тај простор увек организује и производи, да он намеће одређена правила учесницима у интеракцији и да највише показује како *бити заједно подразумева да погодна организација простора омогућава одвијање живота* (Норберг-Шулц, 1990: 41).

На самом крају ваља додати да се у могућности коришћења јавног простора свет отвара и припадност остварује. Али не треба заборавити да у том простору *носимо и даље сопственог некога као допринос договору* (Исто: 41).

4. НЕВЕРБАЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ У ИНТИМНОМ И ПРИВАТНОМ ПРОСТОРУ

Интимни простор обухвата целовитост тела, штити га и успоставља border line. То је граница према себи, невидљиви и неопипљиви оклоп који се формира око човека да би се сачувао лични интегритет. Свако има своје место у простору. Ту се осећа сигурно и заштићено. Нарушавање границе према себи човек доживљава као атак на нешто што припада само њему самом. Зашто је то тако? Проучавајући простор, Едвард Хол је закључио да, као и у животињском свету, и код нас постоји освајање, коришћење и одбрана неке територије. Територијалност је кључни принцип постојања. *Поседовати територију значи поседовати једну од битних компонентн живота, немати је значи живети у врло неизвесној ситуацији.* (Хол, 1976: 51). Територијално понашање подразумева различите активности којима особе експонирају своје право на одређени простор и којима реагују на нежељене инвазије других особа у тај простор. Људи у комуникацији прихватају или не прихватају одређену дистанцу према другима. Већ смо поменули да се та дистанца назива – ангуларна дистанца (угао под којим две особе могу да буду у међусобном просторном односу). Хол је забележио осам положаја: од лицем у лице, до леђа у леђа. Али никада не треба заборавити да су знакови раздаљине на коју се постављамо у односу на нашег сабеседника конвенционализовани, да се мењају од културе до културе и да представљају извор великог броја неспоразума што је Хол детаљно описао у неколико занимљивих примера. Касније су неки аутори показали да дечаци с одраслим старијим особама стварају већу ангуларну дистанцу него девојчице, док се у условима веће гужве повећава учесталост руку прекрштених испред тела које се додирују на рачвишту и учесталост окретања трупа. Једна студија о америчким студентима у колеџима износи да жене користе положаје раширених руку са мушкарцима који им се допадају, а прекрштене руке са онима који им се не допадају. Мушкарци не праве разлику. Такође, жене показују узнемиреност прекрштањем руку, а мушкарци не.

У овим примерима се уочава да човек увек полаже право на простор који га окружује. *Доња граница, највећа близина, јесте телесни додир, а највећа граница удаљености, горња граница, јесте могућност да се друга особа види или чује.* (Рот, 2004: 202). Према Роту, који је класификацију преузео од Мерхабијана, постоје четири раздаљине: прва представља интимну дистанцу, до 15 центиметара, то је непосредан телесни додир; друга је персонална дистанца, од 45 до 80 центиметара, то је комуникација између људи који се добро познају; трећа је социјална дистанца, од 0.80 до 4 метра, то је раздаљина међу људима који нешто заједнички обављају; последња је јавна дистанца, преко 4 метра, то је интеракција формалног карактера. На свим

овим раздаљинама људи заузимају различите положаје тела. Због тога је проучавање људских покрета веома битно.

Покрет и простор су у узајамној вези. Покрети особе у интимном и јавном простору нису исти. У интимном простору се тела опуштају, дају себи вољно, а јавни простор тела озваничава, уштогљује и намеће многобројне формалне карактеристике. *Кретање кроз интимни простор, каже Мишел де Серто, значи поновити оно славодобитно и немо искуство из најранијег детињства: бити у месту неко други, и прећи до другог* (Оже, 2005: 80). Немо искуство из детињства представља оно искуство првог путовања, односно чина рођења као примарног искуства различитости препознавања сопствене личности као себе и као другог. То искуство које се понавља кроз чин ходања, првим кретањем кроз простор.

Интимни простор може бити доста шири од оног личног простора који нас окружује и штити. Ако је човек сам у својој кући, цео тај приватни простор становања обојен је тада највећом мером интимности. То представља најинтимнији могући простор. Најчешће, људи свој интимни простор деле са партнером. У томе постоји најмања просторна дистанца, доња граница, тј. телесни додир. Али ипак, ма колико да су блиске две особе у свом заједничком интимном простору, свака људска јединка постиже максималну слободу према себи и свом телу кад је потпуно сама, тј. у свом најинтимнијем простору. Ваља још једном поновити: лични простор је најмањи могући простор око самог тела, он се може а и не мора поклапати са интимним и најинтимнијим простором. *На пример, у аутобусима, на утакмицама или за време неких других великих гужви, примећује се висок степен толеранције нарушавања личног простора који се компензује избегавањем погледа, представљањем људи као објеката, без субјективизације.* (Мандић, 2003: 87). Последњи примери јасно показују да су границе између личног, интимног, најинтимнијег, приватног и јавног простора прилично лабилне, да се дају мењати у зависности од културних образаца и особина људи који су у интеракцији, да се дају преклапати и померати ка новим формама које пре нису постојале што ћемо видети у следећим поглављима.

Међутим, занимљиво је додати на овом месту како групе алкохоличара организују свој приватни простор у оквиру нечега што сасвим представља јавни живот, на пример око продавница. Окупљена група алкохоличара сваког дана понавља уличну сцену. Учесници воде карактеристичан начин живота, лако се међусобно распознају, тачно декодирају поруке које емитују други о питању које их занима. За њихово окупљање врло је битан проксемички параметар, тј. просторно разграничавање ситуације. *У најмању руку једна ивица простора мора бити присвојена. То може бити зид, зидић, ивичњак, насип, ограда, клупа, дрво, као и актенташна или новине разастрте по земљу* (Сулима, 2005: 144).

Испијање флаше и поредак при испијању флаше сасвим су ритуализовани. Простор који су произвели сасвим је њихов приватни простор. Ритуализоване ситауције у ритуализованом простору изгледају овако: *учесници се стално гледају, гуркају, дотичу, измењују флашу која стално кружи међу њима, хватају за гушу, грле, тапшу, показују шипак, загледају једни другима у очи, међусобно се очешавају, изазивају један другога, потпилићу се, стискају се, љубе се, заједнички мокре, пљују, ударају ногом о зид* (Исто: 148).

Из психолошке перспективе, занимљиво је додати и запажања да ментални болесници, неуротичари и затвореници захтевају много више простора него остали људи, као што и мушкарци са доминантним цртама личности захтевају више простора него просечна жена. (Мандић, 2003: 87).

Врло често наилазимо на субјективан однос према простору. Оно што је некоме широко, другоме може бити уско и обрнуто. Међутим, закључак који из овога произлази јесте да је простор полиморфан и вишефункционалан.

Из више разлога треба поменути да је кућа станиште у коме се у највећој мери очитава приватни и, са њим, интимни простор. Она представља топографију наше приватности и интимности. Она је у нама колико и ми у њој. Ми се увек враћамо њој. Зато је сасвим тачна изрека кућица – слободица. Њени простори су обележени игром, кувањем, учењем, одмарањем, сном. И све то укупно представља један витални простор бескрајног, али не аутоматизованог уобличавања. *У животу човека кућа одстрањује неизвесност, она у изобиљу пружа своје савете континуитета. Без ње би човек био разбијено, расуто биће. Она подржава човека кроз олује неба и непогоде живота. Она је тело и душа. Она је први свет људског бића. Пре но што ће бити бачен у свет као што то проповедају брзоплете метафизике, човек бива положен у колевку куће. У нашим сањарењима кућа и јесте увек велика колевка* (Башлар, 1969: 34). С правом Гастон Башлар говори да живот почиње добро, затворен, заштићен, сав утопљен у крилу куће. Она је привлачна, прихвата нас у своје наручје, нуди нам скровишта која постају места сањарења. Кућа је жива. Она није структура, није спој бетона и гвожђа, већ ствар која окупља један свет. Када човек испуни јавни и друштвени задатак, он се повлачи у кућу да би поново генерисао сопствени идентитет. Јавни простор нас расипа, а само је приватни простор у могућности да обједини све, кроз јавност, исцепкане делове наше личности. Приватни простор нуди разумевање и топлину. У њему интеракција међу људима добија посебан тон. Официјелност је укинута и комуникација се обавља лакше. Све ове особине приватног простора карактеристичне су за наше време.

Да се вратимо у прошлост. Више класе су одувек располагале већим приватним простором и већом приватношћу. Али, шта је са обичним народом, сељацима и радницима? Пре него што је дошло до револуције у ста-

новању, која се постепено одвијала тек у двадсесетом веку, приватни живот се нужно делио са житељима истог домаћег простора. *Зид приватности одвајао је домаћи свет од јавног места, што ће рећи раздвајао је странце и породичну групу. Иза зида, међутим, није било довољно простора да би сваки члан породичне групе имао приватност; приватни простор тада је значио неку врсту јавног простора у оквиру домаће групе.* (Аријес, Диби, 2004: 54). Практично, немогуће је било остварити приватност. Огроман притисак је породична група вршила на своје чланове. Места за издвајање није било. Сваки чин свакодневног живота био је заједнички. И одећа се пресвлачила наочиглед породице. У једној соби је било по неколико кревета, а у сваком од њих често по двоје. *Појам интимности није имао смисла. Сексуалност, која је била табу у буржоаским породицама где се располагало приватним просторима – брачна соба, будоар или ниша са ложницом, приватни део заједничке одаје – овде не може да се држи у тајности. Ни девојке нису могле имати менструацију а да се то не зна* (Исто: 55).

Још један проблем представљала је истоветност простора куће и простора предузећа. Неразликовање простора повлачило је за собом неразликовање времена. Неразликовање места значило је услуживање у свако доба. Домаћи простор у коме се посао одвијао постао је отворен према странцима. Место за рад и просторија у којој живи породица, због тога, може постати поприште сукоба на послу. *Захтеви приватности су, међутим, решили некадашњу збрку: да би се приватно време сачувало од муштерија, нужно је било раздвојити простор, одвојити радњу од куће. Из простора иза радње уклоњени су постеља, ормар и штедњак. Трговци изнајмљују стан на спрату, или граде кућу у предграђу* (Исто: 24).

Истовремено, или нешто раније, дешавала се једна друге промена: понашање за трпезом. У средњем веку сви су јели из заједничке чиније, чорба би се чак сркла удвоје или утроје из истог чанка, месо јело с исте даске за сечење, а пило се из истог пекара који је кружио око стола. Ножеви и кашике су били заједнички. *Од XVIII века свако је господар свог тањира, чаше, ножа, кашике, виљушке, убруса и хлеба* (Исто: 238).

Храна је један од важних начина идентификовања групе и учтивости. Њено припремање и служење регулисано је системом принудних конвенција. *Одбити аперитив још увек се у неким срединама сматра за тешку увреду* (Гиро, 2001: 111).

У складу са тим, закључак је да понашање за трпезом постаје сложен ритуал. Јести у друштву, макар њега представљала само ужа породица, изискује господарење собом, што значи да се пре свега мора заборавити на апетит, његове функције, звуке и расположење. *И то није довољно: пристојност за стололм изискује, између осталог, двоструку технологију општег уздржавања и извршења. Оброк се претвара у некакав балет у коме је рас-*

поред покрета регулисан за све, док индивидуализација прибора и умножавање посуђа – тањир, чаша, салвет, нож, виљушка – претпостављају савршено руковање. Кад буду задовољени сви ти услови – који су нама уобичајени и нормални до те мере да их држимо за природне – трпеза може да се препусти вршењу видљивог дружења, што јесте њен исконски циљ (Аријес, Диби, 2004: 168). Данас је све елементе овог ритуала приликом обеда задржао ресторан. Исто то постоји и при различитим церемонијама. Али је читав списак конвенција око трпезе сачуван у бонтону. Од домаћина џентлмена који позива госте у своју кућу на ручак или вечеру, очекује се да означи где је чије место за столом. Прави џентлмен том ће задатку приступити крајње озбиљно, добро знајући да од тога може зависити да ли ће окупљање бити успешно или неуспешно. При том води рачуна да једне покрај других смести госте сличне по основним особинама, али никад заједно парове – без обзира на то да ли се ради о супружицима, љубавницима или особама којима је то први састанак. Циљ му је при том, да своје госте измеша тако да буду у стању да међусобно воде занимљиве разговоре и да се у датој ситуацији осећају угодно. Уколико постоји почасни гост, њему се увек додељује најбоље место. На банкетима, на пример, почасном госту увек се додељује место са којег ће имати најбољи поглед на читав скуп. У приватним кућама, опет, почасни гост заузима место с десне стране домаћина, или још боље, између двеју званица сличног друштвеног статуса. Разуме се, домаћин у том случају оставља за себе најмање пожељно место (Брицис, 1999).

Да би кућа заиста постала једно посебно биће које у себи негује људска бића и о њима много говори пред неким другим људским бићима, потребно је да се њен простор организује и оплемени. Пријатељску добродошлицу могу, на пример, показати топло обојена и неким резбаријама украшена врата. Када се отворе, унутра ће пустити огроман сноп светлости. Слике, огледала, топли теписи, камин, попуњеност углова – све то може зачинити посебну атмосферу топлог амбијента. Кућа нас позива да јој сасвим припаднемо. За разлику од овога, неке куће или станови могу емитовати хладноћу и одбијање. Врло ће вероватно бити да ће у таквом амбијенту учесници у интеракцији једни друге перципирати другачије у односу на кућу која емитује топлину. Зато треба поново нагласити да простор битно обележава сваки комуникациони чин. Кућа мора представљати уточиште, место где људи скидају јавне маске и где се опуштају, *место где се појаве згушњавају и наглашавају тако да се јављају као амбијенталне силе* (Норберг-Шулц, 1990: 91).

По Гофману, који је проучавао начине на који се људи представљају у свакодневном животу, и по његовим терминима фасада, наступ, сцена, закулисје, можемо рећи да места у кући у највећој мери могу представљати

закулисје, тј. *backstage*. За разлику од наступа, улога и личних фасада које су карактеристичне за јавност, односно за посматраче, backstage се може дефинисати као *место за које је уобичајено да се на њему утисак који наступ неговује свесно негира.* (Гофман, 2000: 120). Ово место је карактеристично и због тога што се ту може стварати моћ наступа. Ту се лична фасада може дотеравати и проверавати. Ту се могу обављати разне пробе великог броја улога. *Просторно, линија која одваја просценијум од позадинске зоне примењује се на сваком месту... Купатило и спаваћа соба у свим, осим у најсиромашнијим домаћинствима, места недоступна публици. То су простори у којима се тела перу, облаче и спремају да би пријатељима могла да се прикажу у неким другим светлима* (Исто: 130).

Ти простори нису означени конвенцијама. *У њима влада једино закон слободе. Такође, у употреби је позадински језик који се састоји од ословљавања по имену, заједничког доношења одлука, профаности, отворених сексуалних добацивања, слободног додиривиања, пушења, неформалног облачења, немарних поза при седењу или ходу, употребе дијалекта или субстандардног говора, мумлања и вике, шаљиве агресивности и задиркивања, набрајање за друге у малим, али потенцијално симболички важним активностима, малих самообузетости попут певушења, звиждања, жвакања, грицкања, подригивања и испуштања гасова.* (Исто: 135).

Приватни простор, а у још већој мери интимни простор, много говоре. Само је потребно ослушкивати. Ако су се данас померили границе свега, ако је свет разглобљен а, уз то, глобализован, ако се сваког дана на сваком месту доживљава стрес и осећа алијенација, онда би заиста требало сачувати приватни простор и уредити га тако да са човеком чини једну чврсту невербалну симбиозу.

5. ЗАКЉУЧАК

Овим радом покушали смо да допринесемо једном веома комплексном питању простора и његовој улози у комуницирању међу људима. Међутим, проблем простора захтева много више пажње и много ширу и дубљу анализу од ове која је била пред вама. Наш скромни допринос састоји се у покушају да ближе објаснимо, кроз неколико видова, комуникатибилност простора. Закључак је да у простору постоји и енкодирање и декодирање, да је он препун порука, емитера и реципијената међу којима стоји као основна спона.

Он, у зависности од културе, има огроман утицај на интерпретатора. Простор нам говори својим немим језиком и пружа нам неопходан предуслов да у њему комуницирамо.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Арсенијевић М, *Простор, време, Зенон*, Филозифско друштво Србије, Београд, 1986.
[2] Бахтин М, *Франсоа Рабле и народно стваралаштво средњеī века и ренесансе*, Нолит, Београд, 1973.
[3] Диркем Е, *Тотемистички систем у Аустралији*, Просвета, Београд, 1982.
[4] Фајф Н., *Призори уилице*, Клио, 2002.
[5] Елијаде М., *Слике и симболи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1999, стр. 41.
[6] Елијаде М., *Свето и профано*, Замак културе, Врњачка Бања, 1980.
[7] Гиро П., *Семиолоīија*, Плато, Београд, 2001.
[8] Гофман Е., *Како се представљамо у свакодневном животу*, Геопоетика, Београд.
[9] Гордон М., *Ислам*, Београд, Чигоја, 2001.
[10] Хол Е., *Неми језик*, Бигз, Београд, 1976.
[11] Мариновић С., *Државни ритуал смрти*, Матица српска, Нови Сад, 1996.
[12] Мандић Тијана, *Комуниколоīија*, Клио, Београд, 2003.
[13] Мелетински Е. М., *Поетика мита*, Нолит, Београд, 1984.
[14] Норберг-Шулц К., *Становање, станиште, урбани простор, кућа*, Грађевинска књига, Београд, 1990.
[15] Сулима Р., *Антрополоīија свакодневице*, Чигоја, Београд, 2005.
[16] Оже М., *Неместа*, Чигоја, Београд, 2005.
[17] Радојковић М., Ђорђевић Т., *Основе комуниколоīије*, ФПН, Чигоја штампа, 2005.
[18] Радојковић М., Милетић М., *Комуницирање, медији и друштво*, Стилос, Нови Сад, 2005.
[19] Рот Н., *Знакови и значења*, Плато, Београд, 2004.
[20] Шмеман А., *Литурīија и живот*, Цетиње, 1992.
[21] Шушњић Ђ., *Дијалоī и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 2004.
[22] Златановић С., *Свадба-прича о идентитету*, САНУ, Београд, 2003.
[23] Жикић Б., *Антрополоīија īеста I, II*, Чигоја, Београд, 2002.

Nataša Simeunović, MA

NONVERBAL COMMUNICATION & SPACE

Abstract: *Nonverbal communication plays a central role in human behavior and it is important to recognize that communication frequently involves more than a verbal message. Non-verbal communication is present in every day conversations, but is something that is not thought about by most people. Proxemics explains how people use space to communicate while territoriality describes how we stake claim to an area. We mark and defend four kinds of territories, public, home, interaction and body, these territories can be encroached through contamination, violation, and invasion. Cultural norms are important in determining the use of space in communication situations.This study examines the structure of non verbal symbols in sacral, public and intimate space*

KEY WORDS: *non-verbal communication, sacred space, profane space, public space, culture, intimate space*

УДК 316.324.8:316.776 ; 316.653:004.738.5
ID 154277900

Проф. др Мирко Милетић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду

КОМПЈУТЕРСКА МРЕЖА И МОГУЋНОСТИ УСПОСТАВЉАЊА ДЕМОКРАТСКЕ ЈАВНОСТИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Резиме: *У раду се анализирају могућности успостављања демократске јавности у савременом друштву. Аутор, најпре, одређује значење појмова јавности и јавног мњења, а затим указује на значај научно-технолошке револуције у обликовању савременог друштва. На трагу Хабермасове идеје о рефеудализацији јавне сфере у индустријском и масовном друштву, поставља питање каква јавност може бити успостављена у постиндустријском, тј. информационом друштву, имајући у виду појаву новог медија – компјутерске мреже, као једног од најзначајнијих резултата научно-технолошке револуције. Предмет анализе јесу могућности новог медија у (1) ширењу слободе комуницирања, (2) успостављању релативно независне јавности, и (3) демократизацији политичког процеса. Аутор закључује да нови медиј у исто време може бити подстицај развоју демократске јавне сфере, али указује и на опасности злоупотребе компјутерске мреже за деструирање класичних форми представничке демократије.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *јавност, јавно мњење, савремено друштво, информационо друштво, компјутерска мрежа.*

Да ли је и каква јавност могућа у савременом друштву?

Одговор на ово питање, које представља херуистичку окосницу текста, претпоставља претходно одређење основних појмова садржаних у њему – дакле: јавности и савременог друштва.

1. ЈАВНОСТ И ЈАВНО МЊЕЊЕ

Када је о јавности реч, најпре треба подсетити да је њен неизбежни динамички дериват у друштвеном животу јавно мњење, тј. да су јавност и јавно мњење два лица једног те истог феномена. Нема јавности која не излучује јавно мњење, нити је јавно мњење могуће без постојања јавности. Њихова иманентност друштвеном животу оправдава мноштво филозофских приступа (од оног најстаријег, импрегнираног религиозном 'првом истином', у коме је *Vox populi – vox Dei*, до савременог – постмодернистичког, у коме се и сфера јавности деконструише у процесима пролиферације медијских канала) и научних оквира (социолошког, социјално-психолошког, политиколошког, комуниколошког…) који су у минулим вековима, али и данас, детерминисали и детерминишу херменеутику јавности и јавног мњења. Уз подразумевајућу симплификацију, коју намеће одређена дужина овог текста, могуће је унутар филозофско-научних промишљања јавности и јавног мњења уочити две доминантне парадигме, чији сазнајно-методолошки постулати оивичавају сваки нови напор њиховог разумевања у новонастајућем социјалном контексту.

Прва је – есенцијалистичка, а друга – доксометријска.

Есенцијалистичко засецање у проблем јавности и јавног мњења, ослоњено на просветитељску филозофску мисао (Вико, Мерсије, Лок, Кант, Хегел…), рачва се у два правца: позитивистички и скептицистички.

Заступници позитивистичког есенцијализма, уочавајући, разуме се, тешкоће у емпиријском профилисању јавности и јавног мњења, прилазе им као друштвеној датости, чије се постојање не може спорити, али се вазда изнова морају објашњавати. Најпрегнантније је такав приступ изразио, још уочи француске буржоаске револуције, француски министар финансија Некер, тврдећи да у друштву: „Постоји моћ која нема благајну, телесну гарду и војску", али „која одлучује шта ће се радити и на краљевском двору".

Међутим, окосницу позитивистичког есенцијализма представља, данас већ класична, али још увек незаобилазна студија Јиргена Хабермаса „Јавно мњење" (1969). Најмлађи представник критичке филозофије друштва, јавност и јавно мњење анализира унутар одређеног социјално-историјског контекста, одређујући њихов садржај и значај у зависности управо од тог контекста. Тако, на неомарксистичким идејним основама, препознаје: античку, репрезентативну, литерарну и грађанску јавност. Ова последња, посредничком функцијом између државе и грађана који јавно резонују, представља најаутентичнији облик јавности у људској историји, али и њен 'водени цвет', будући да се појављује уочи буржоаских револуција и нестаје рефеудализацијом јавне сфере, проузрокованом процесима етатизације, индустријализације, урбанизације и модернизације, који су

прекомпоновали млада либерално-капиталистичка у државно-капиталистичка друштва (у које, сигурно, треба убројати и касније настале реалсоцијалистичке државе, као идеолошку варијацију државног капитализма). Због тога Хабермас извлачи закључак да после срастања јавне и приватне сфере у државном капитализму током минулог века: „јавно мњење не постоји као такво, већ се у најбољем случају могу издвојити тенденције које у датим околностима делују у правцу стварања јавног мњења" (Хабермас, 1969: 312). Овим закључком, Хабермас само на први погледа завршава у скептицистичком есенцијализму, имајући у виду његове касније радове у којима је развијао теорију комуникативног деловања човека у друштву и делиберативни модел јавности у савремености (Хабермас, 2007).

Најистакнутији пропонент скептицистичког есенцијализма свакако је Пјер Бурдије, који не оставља ни мало места двоумици, будући да један од својих радова о овој теми насловљава „Јавно мњење не постоји" (Бурдије, 1979). На свој начин тврдњу су доказивали и бројни постмодернизмом надахнути теоретичари и филозофи, међу којима је најзначајнији Жан Бодријар. У сету студија и есеја, он проблем јавности сагледава кроз тријаду стварност-симулација-симулакрум у којој, на принципу Мебијусове спиралне траке, јавност нестаје у њеном медијском симулакруму, а све што се данас дешава у јавној сфери је – симулација симулакрума (Бодријар, 1991).

Доксометријска парадигма уобличена је кроз социолошки емпиризам, као настојање да се превазиђу недостаци, најпре, позитивистичког есенцијализма а, затим, и социолошког скептицизма у истраживању и разумевању јавности и јавног мњења. Овде се полази од становишта да јавност представља скуп свих грађана у једној социјалној заједници, да је јавно мњење њихово већинско мишљење и да се та већина утврђује 'мерењем мњења'/доксометријом, тј. научно верификованим методолошким поступком који је заснован на репрезентативном узорку. „Овакав узорак стоји као плаузибилан и научно валидан супституту за 'све грађане'. Његово брижљиво испитивање, верује се, може да замени као предмет цело друштво. Отуда оно што се утврди као мишљење већине (у узорку), узима се као јавно мњење целине. Уместо теоријске рапсодије о јавном мњењу, настала је ера његовог 'научног истраживања' " (Радојковић, 1995: 398).

Али ту се јавља велики проблем: да ли су добијени резултати – јавно мњење, с обзиром на то да се до њих долази кроз анонимне анкете Ф2Ф, тј. одговоре појединаца који не улазе или не могу да уђу у јавну сферу друштвеног живота. „У емпиријским истраживањима јавног мњења наилазимо на један феномен који има карактер апсурда (подвукао М. М.). Наиме, испитаницима се обећава анонимност (и то се поштује). Практично, са обећаном анонимношћу испитанику се обећава тајност његовог мњења као појединачног мњења (истраживачи нису ни заинтересовани за поједи-

начна мњења). Дакле, јавно мњење се испитује тако што се обећава његова тајност. Да ли је оно што истраживачи утврде као истраживачки налаз – у ствари, тајно 'јавно мњење'?" (Михајловић, 1998: 123) и да ли је уопште јавно мњење? Анкетом агрегирани и у потпуној дискрецији утврђени појединачни ставови/мњења нису и не могу бити исто што и делујуће јавно мњење, као што сви грађани не морају бити део јавности о одређеном проблему, јер, једноставно, нису упознати са њим, те и не могу формирати одређени став. Доксометријски утврђени ставови 'репрезентативног дела јавности', тј. 'јавно мњење' стога су само, више или мање прецизни, индикатори реаговања грађана на неко отворено друштвено питање, никако супституит јавности и њеног практичног манифестовања – јавног мњења.

Управо због тога хеуристика јавности и јавног мњења мора се, уместо на методолошком номинализму, заснивати на методолошком есенцијализму (Попер, 1993), макар се у појединим теоријама које припадају есенцијалистичкој парадигми јавност и јавно мњење често претварају у мит, једну корисну и објашњавајућу причу без емпиријског легитимитета (Лиотар, 1990). Овај ризик се, међутим, битно смањује ако се јавност и јавно мњење разумевају у оквиру есенцијалистичке, а емпиријски пропитују унутар доксометријске парадигме.

Имајући то на уму, а на трагу Хабермасовог учења, овде ћемо под јавношћу подразумевати социјално-историјски детерминисану, иманентно друштвену појаву, датост која се, истовремено, односи на јавни простор (сферу) за расправу у једном социјетету и на специфичну друштвену групу која у том простору расправља о различитим друштвеним питањима. Како јавни простор, јавност, може бити потпуно физички одређена (Агора у античкој Атини, Форум у Риму, тргови у европским градовима уочи буржоаских револуција…), али и крајње виртуелна (масмедијски комплекс у савременом друштву, схваћен као целина свих делујућих медија масовног комуницирања). Они припадници одређеног социјетета, који имају приступ том јавном простору (сфери) у њему, оформљују јавност као специфичну, аструктуралну друштвену групу. Њу, међутим, не чине сви грађани у једном друштву (подразумевајући, најпре, оне осујећене у намери да уђу у јавну сферу), већ само они који имају активан однос према одређеном друштвеном питању преображеном у друштвени проблем од јавног интереса, дакле само они грађани који, са различитим мотивацијама, хоће да о њему 'јавно резонују'.

У том јавном простору (сфери), јавно мњење је збирни појам за скуп различитих мњењских струја, чији је број детерминисан хетерогеношћу јавности као друштвене групе. Мњењска струја представља јавну артикулацију ставова једне у мноштву социјалних категорија, унутар јавности као хетерогене и аструктуралне друштвене групе. Имајући то у виду, јавно мњење у друштвеној пракси представља доминантна мњењска струја из угла друштвених последица које изазива, док се у теоријској равни под јав-

ним мњењем подразумева синергично деловање свих мњењских струја у одређеном, просторно и временски одређеном, социјалном амбијенту.

Број и различити утицај мњењских струја може се утврђивати: а) претпоставком утемељеном на резултатима доксометријских истраживања, и б) анализом последица које одређена одлука јавне власти изазива у друштву у погледу њеног (не)прихватања од различитих социјалних категорија.

2. ИНФОРМАЦИОНО ДРУШТВО И ЊЕГОВА МЕДИЈСКА ОКОСНИЦА

Синтагма савремено друштво има врло разуђено семантичко поље. У овом тексту фиксираћемо га на глобалну (планетарну) заједницу људи од средине XX века до данас, схваћену као скуп национално-државним атрибутима одређених социјетета. Динамика и садржај очигледних (научно-технолошких, економских, политичких, културних, демографских, еколошких…) промена на размеђи миленијума, како у његовом центру, тако и на периферији, проблематизују питање историјског карактера савременог друштва.

Већина теоретичара, одређујући га у морфодинамичкој равни као друштво у настајању, означава га изразима 'посткапиталистичко' или 'информационо друштво'.

Размевање савременог друштва као посткапиталистичког извесно је инспирисано Марксовом периодизацијом друштвено-економских формација, којима се профилишу у свим аспектима историјски различити типови друштва. Чак и када се за неке од теоретичара уопште не може тврдити да су марксисти или неомарксисти, њихови ставови потврђују Марксову 'генијалну и прегнантну синтезу' (Враницки, 1978, И: 165) људске историје, изложене у кратком спису „Предговор за прилог критици политичке економије". Један од њих, Питер Дракер, је врло експлицитан: „Практично је сигурно да ће то друштво бити несоцијалистичко и посткапиталистичко. Такође је сигурно да ће његов главни ресурс бити знање" (Дракер, 1995:10). Ни социјалистичко ни капиталистичко друштво, него неки историјски нови тип друштва (друштвено-економске формације), није ништа друго до реафирмисање марксистичког схватања историје у контексту савремених политичких промена у којима је тзв. реалсоцијализам доживео потпуни фијаско.

На страну, међутим, ова врста расправе која се нужно мора водити на идејном, дакле и на идеолошком терену, и која, сва је прилика, може бити окончана у (далекој?) будућности. Из угла задате теме у овом раду значајније је одредити значење израза информационо друштво, будући да се његови обриси већ увелико помаљају у савременом друштву, тј. у крилу индустријског (капиталистичког) друштва.

Појам је први пут употребљен 1971. године у документу јапанске владе „The plan for information society: a national goal towards the year 2000" (Лион, 1988). Прву теоријску концептуализацију информационог друштва понудио је родоначелник социолошког постиндустријализма Данијел Бел у тексту „The social framework of the information society"(1980), који представља логичан наставак његовог најпознатијег дела „The coming of postindustrial society: adventure in social forcasting" (1976). За Данијела Бела информационо друштво је постиндустријско друштво у коме знање и информација истискују рад и капитал као „централне варијабле" економије и утиру „пут за алтернативне начине остваривања индивидуалности унутар веома проширене производње благостања" (Бел, 1980:545). Бел, такође, прогнозира (данас, видимо, сасвим тачно) динамизирање и просторно ширење информационог друштва на основу убрзаног развоја и конвергенције информатичке технологије и телекомуникација и, поново, с правом тврди да ови процеси „могу бити одлучујући за планирани правац економских и друштвених промена, правац креиран и поново утврђен знањем, као и карактер рада и занимања у којима су људи ангажовани". Слично и, некако, у исто време размишља јапанац Масуда, који насловом књиге („The information society as postindustrial society ") одређује природу информационог друштва у коме ће „производња информација и нематеријалних вредности постати најзначајнија снага друштвеног развоја" (Масуда, 1981: 3).

Указивање на ставове двојице пионира промишљања информационог као постиндустријског друштва, у плејади теоретичара које су се касније њиме бавили, представља методолошку преамбулу за тврдњу да је *spiritus movens* његовог настајања текућа научно-технолошка револуција, са извориштем у високоразвијеним западним земљама (САД, Канада, Западна Европа, Јапан…), које су у другој половини XX века достигле тачку засићења у масовној индустријској производњи. Реч је о крупним и радикалним научним, техничким и технолошким продорима у све области друштвеног живота ових земаља. Мада је органски зачета у њима, научно-технолошка револуција се различитим обимом, брзином и дометима проширује и на остале делове света. Манифестује се кроз неколико емпиријски врло очигледних промена: мењање друштвеног положаја науке, убрзано долажење до све значајнијих и, с обзиром на друштвене последице, радикалнијих техничко-технолошких открића и иновација, проналажење нових материјала и извора енергије, развијање нових технологија и привредних грана, односно технолошко-производних комплекса, освајање космоса, као и нове моделе управљања производњом, али и друштвом у целини.

Овде ће бити обрађена пажња на два њена највидљивија резултата – проналазак и убрзан развој компјутера, тј. информатичке технологије у целини, и њихово повезивање са постојећим телекомуникационим технологијама.

Наиме, у окриљу научно-технолошке револуције, као један од њених најзначајнијих деривата, почетком седамдесетих година минулог века настала је и врло брзо развијана – компјутерска мрежа. Реч је о суштински новом медију, који излучује потпуно нов облик комуникационе праксе и заједно представљају информационо-комуникациону окосницу савременог, тј. информационог друштва.

Компјутерску мрежу чини ограничени или неограничени број различитим физикалним каналима међусобно повезаних компјутера, чија се техничко-програмска компатибилност и синхронизован рад обезбеђују мрежним протоколима, као њеним неизбежним структуралним елементом. Овај мултимедиј омогућава синхрону и/или асинхрону размену визуелних (писаних, штампаних, иконичких, холографских), аудитивних и аудио-визуелних порука корисницима умрежених компјутера. Полазећи од броја и карактеристика корисника компјутерске мреже, нови медиј појавно се обликује кроз локалне и глобалне мреже, као и глобални систем компјутерских мрежа, 'мрежу свих мрежа' – Интернет, без којег би информационо друштво, заправо, било немогуће.

Унутар компјутерске мреже развија се потпуно нови облик комуникационе праксе који, за разлику од свих осталих, посебно масовног комуницирања, омогућава размену информација између два, више или неограниченог броја људи (појединаца, група, организација/комуникационих центара) са могућношћу реципрочне измењивости комуникационих улога емитера и реципијената у реалном времену или асинхроно, чиме се поништава велики део разлика између класичних и друштвено доминантних облика комуникационе праксе, првенствено интерперсоналног (реципрочна измењивост комуникационих улога) и масовног (једносмерност и фиксираност комуникационих улога) комуницирања (детаљније: Милетић, 1988).

Нови медиј, већ у првим деценијама постојања, показује тенденцију апсорбовања свих претходних медија и њихових експресивних могућности, понајпре комуникационих демијурга друштвеног живота у минулом веку – медија масовног комуницирања (штампа, филм, радио и телевизија). Захваљујући томе у новом облику комуникационе праксе могућа су сва четири обрасца протока информација: *регистрација, алокуција, консултација и конверзација* (Bordewijk and Van Kaam, by McQuail, 1994: 55-58), тако да нови медиј, као посредник у комуницирању, више није фактор раздвајања свемогућих институционализованих комуникационих центара и пасивних припадника масовне публике, једносмерни, дистрибутивни, алокуцијски канал, него могућа 'тачка комуникационе равнотеже' (не)ограниченог броја комуникатора, који истовремено могу бити и емитери и реципијенти компјутерском мрежом посредованих информација. Масовно дистрибуирана информација на неком од мрежних сајтова може за тили

час постати предмет интерперсоналног комуницирања, као што информације размењене између два или више корисника мреже могу, преко неког конференцијског сервиса да уђу у 'орбиту' масовног комуницирања. Али, то више није 'обично' масовно комуницирање, јер је нови медиј двосмеран, конверзацијски, насупрот једносмерности и алокуцијској дистрибутивности масмедија. Стога, њиме посредовано комуницирање, потенцијално изједначује комуникационо компетентног појединца или групе са моћним, институционализованим и одавно друштвено етаблираним комуникационим центрима у масовном комуницирању.

Наравно, овде је реч о теоријском моделу, узимајући у обзир да нови медиј није у потпуности заситио друштво. Међутим, брзина његовог развоја, присуство у друштвеној пракси најразвијенијих земаља, експоненцијално продирање чак и у економски периферна друштва, показује да је на тзв. 'С – криви', глобално посматрано, компјутерска мрежа одавно изашла из оних зона у координатном систему (ордината: број корисника, апсциса: време) које означавају стручњаке и друштвену елиту и, као и сви претходни медији, ушла у зону неизбежног коришћења међу све већим бројем људи. Према последњим проценама експерата, број корисника новог медија је већ премашио милијарду људи на планети.

Какви су његови потенцијали у погледу конституисања релативно аутентичне јавности, схваћене као релативно слободно јавне сфере у којој сваки грађанин-корисник новог медија може, без институционализоване друштвене контроле, 'јавно резоновати' о свим друштвеним питањима преображеним у проблем од јавног интереса?

Одговор на ово питање биће скициран тек пошто видимо шта је то јавност и које су њене карактеристике када се конституише у масмедијском комплексу – целини свих делујућих медија масовног комунцирања у једном социјетету.

3. ЈАВНОСТ У МАСОВНОМ ДРУШТВУ

Савремено друштво, како је темпорално омеђено у претходном делу текста, представља чудесни хибрид старог и новог, индустријског и постиндустријског, капиталистичког (реалсоцијалистичког) и посткапиталистичког, масовног и размасовљеног, модерног и постмодерног. Баш због тога у њему се уочавају снажне матице друштвених промена које га преображавају у историјски нови тип друштва, колоквијално назван – 'информационо друштво'. Али, у целини узев, оно је још увек доминантно индустријско, доминантно капиталистичко и доминантно масовно друштво. Овај последњи атрибут указује на положај и значај медија масовног комуници-

рања, који су, сва је прилика, били повод есенцијалистичком скептицизму у промишљању улоге јавности и јавног мњења у њему.

Јавност, схваћена као јавни простор (сфера) за расправу, у масовном друштву могућа је само у виртуелном простору који је омеђен медијима масовног комуницирања, као институционализована јавност. Само они припадници једног социјетета који имају приступ масмедијском комплексу могу конституисати јавност као друштвену групу која ће, унутар овог комплекса, обликујући медијске садржаје, јавно резоновати о друштвеним питањима преображеним у проблем од 'јавног интереса'. Невоља је, међутим, у томе што они који имају приступ дефинишу и агенду друштвених питања од 'јавног интереса', а то су, по правилу, припадници друштвених – економских, политичких, културних… – елита. Без обзира на кодификацију слободе јавног изражавања мишљења грађана у огромној већини земаља, ова слобода је, у семиолошком смислу, ознака без означеног. Огроман број људи, који не припадају елитама, нема никакав приступ масмедијском комплексу, тј. јавности као јавном простору (сфери) за расправу, па тако не могу бити ни део јавности као друштвене групе, с могућношћу да 'јавно резонују'. То најбоље потврђује сваки покушај обичног и друштвено неетаблираног човека да практично оствари слободу јавног изражавања мишљења захтевом да се, без било какве интервенције, посредством макар и најлокалнијег и 'најбезначајнијег' масмедија, обрати читаоцима, слушаоцима или гледаоцима. Идеја је, у ствари, толико фантазмагорична да таквих покушаја скоро и да нема, а сви који користе скромне могућности медија масовног комуницирања за изражавање индивидуалних мишљења унапред се мире да ова њихова слобода неће бити ограничена Миловим захтевом да се не угрожава слобода других, него дискреционом вољом различитих *gatekeepers*--а, од власника и/или политичких контролора комуникационих центара, до професионалних комуникатора као њихових агената у медијским организацијама.

Из овога не треба извући закључак да спонтане форме јавности (окупљање грађана на трговима) у савременом друштву нису могуће. Али спонтана јавност и спонтано артикулисане мњењске струје кинтетичку енергију добијају тек њиховим улажењем у масмедијски комплекс, у медијске садржаје, чији је проток неизбежно подложан контроли друштвених елита. Та контрола може бити више или мање ригидна, више или мање имплицитна, више или мање видљива, али вазда и неизбежно постоји. Макар колико се пропоненти идеје о тзв. 'независним медијима' упињали да докажу супротно, нити један од комуникационих центара у историји масовног комуницирања није био у стању да избегне све три опасности по њихову независност, дакле: државу, политичке организације или новац (види: Радојковић и Милетић, 2006). Она је у великој мери детерминисана

природом техничко-технолошке структуре медија масовног комуницирања, која их чини 'једносмерним улицама', некада асфалтираним, некада блатњавим, у зависности од интереса својинских титулара и политичких контролора.

То је и био разлог да Хабермас масмедијски комплекс означи као рефеудализовану јавну сферу у којој друштвене елите, кадре да споменутим начинима контролишу проток информација у масовном комуницирању, репрезентују ('репрезентативна јавност') свој друштвени статус, пропитујући у јавној расправи само она друштвена питања преображена у проблем од 'јавног интереса' која, заправо, служе очувању тог статуса, као артикулације различитих врста друштвене моћи.

4. МОГУЋНОСТИ КОНСТИТУИСАЊА ЈАВНОСТИ У ИНФОРМАЦИОНОМ ДРУШТВУ

Проблем би, потенцијално, могао бити превазиђен и коришћењем компјутерске мреже. Нови медиј, насупрот масмедијима, омогућава сваком појединцу или друштвеној групи подједнаке шансе приступа и јавног изражавања мишљења, слободу говора дакле, претпостављајући само два услова: прикљученост на Мрежу и потребну медијску писменост. У ствари, израз 'омогућава' није добар, јер суштина компјутерске мреже је у њеној самородности и немогућности било ког 'чувара капија' у масовном комуницирању да постане, чак и ако би то желео, 'чувар фајлова' у комуницирању посредованом новим медијем. Издавање књига, објављивање новина, емитовање радијских и телевизијских програма скопчано је са низом правних формалности иза којих се крију очигледне или замаскиране претензије успостављања контроле над комуникационим центрима. Било да су у питању режим лиценцирања, пореска политика или санкционисање рада професионалних комуникатора у кривичним прописима. Нови медиј, барем за сада, доступан је сваком, без икаквог државног интервенционизма. Појединац прикључен на Мрежу може да се појави у улози говорника, новинара, политичара…, и да његов грађански, професионални, политички дискурс…, супротстави и најмоћнијим, глобалним комуникационим центрима у масовном комуницирању. Корак даље: различите друштвене групе могу у Мрежи оснивати комуникационе центре (уосталом, то се већ увелико чини) за дисеминацију различитих садржаја. А то значи да, у масовном комуницирању 'зацементирана' подела између активних емитера (комуникационих центара) и пасивних прималаца порука (припадника масовне публике), у новом облику комуникационе праксе више не постоји. Нови медиј, тако, постаје највећи самиздат систем,

а познат је значај овакве продукције за ширење поља слободе у тоталитарним друштвима.

Компјутерска мрежа носи тај потенцијал у планетарним размерама, ако проблем демократије у XXI веку сагледавамо и кроз тенденције неоимперијализма, већ демонстрираног на потезу од Балкана до Ирана.

С тим у вези компјутерска мрежа садржи значајни потенцијал за конституисање историјски новог типа јавности и артикулисање мноштва мњењских струја, јер мрежне конференције нису ништа друго до савремене електронске агоре и форуми, али са немерљиво већим бројем слободних грађана који јавно резонују. Кроз могућност тзв. 'перманентног референдума', тј. тренутног плебисцита, могуће је, наиме, да се сваки грађанин у сваком тренутку изјасни о одређеном актуелном питању, преображеном у проблем од јавног интереса. Те (су) мреже тако важне зато што изричито признају неодложну потребу да се покрене питање разних облика политичке цензуре, који су последњих година доживели огроман пораст. Оне су важне и из још једног разлога: зато што указују на разнолике путеве којима се међу грађанима, посебно онима чија је моћ незнатна, могу развити нови облици 'солидарности међу угроженима', наспрам атомизирајућег дејства модерног живота… Мреже комуникације омогућавају грађанима да се, корак по корак, ослободе роба у себи, помажу им да негују врлине демократског грађанства у себи; разборитост, расуђивање, речитост, домишљатост, смелост, ослањање на сопствене снаге, осетљивост на моћ, здрав разум" (Кин, 1995:109-110). Национална компјутерска мрежа, са стално отвореним форумом који се тиче виталних друштвених питања, потенцијално, дакле, елиминише проблем недоступности постојећих медија масовног комуницирања и даје право, у моделу гледано – сваком грађанину, да не само има, већ и јавно изрази сопствено мишљење. Полицентричност Мреже укључује, поред 'наших' и 'њихових' аргумената унутар политичких елита, и мишљење и аргументе оних грађана, појединаца и друштвених група из трећег сектора социјалног живота, а то наговештава позитиван потенцијал који нови медиј садржи у себи у погледу могућности конституисања аутентичне и независне јавности. То је, можда, један од начина да се поврати у масовном друштву изгубљен идентитет појединца као грађанина, разграђен јавним дискурсом псеудопредставника грађана у масмедијском комплексу.

Ревитализовање индивидуалног идентитета грађанина, макар и у виртуелним форумима компјутерске мреже, али ипак јавним просторима за расправу, може подстакнути значајну демократизацију политичког процеса потпомагањем да се афирмишу принципи одговорности, изборности и смењивости јавне власти. Уочавањем високог степена валентности новог медија са слободом комуницирања и могућностима артикулисања аутен-

тичног јавног мњења (у мноштву мњењских струја), имплиците се указује и на потенцијал који компјутерска мрежа садржи у погледу избора и политичког одлучивања, као најзначајнијих момената у политичком процесу.

Ако су два најзначајнија, релативно статичка, елемента политичког система: држава на једном полу, са мноштвом институција, органа и организација, посредством којих остварује просечну меру друштвености (и/или класног деловања), и друштво на другом полу, схваћено структурално као скуп грађана који спонтано и/или организовано делују у правцу државе, онда је политички процес, као динамички аспект политичког система, садржај међусобних односа државе и грађана, као и садржај активности државних и цивилних субјеката. Неупитно је, са друге стране, да најзначајније моменте у политичком процесу представљају избори и стратешке одлуке (законодавних и извршних) органа државне власти између два изборна циклуса.

Национална компјутерска мрежа, имајући у виду њену отвореност и лакоћу приступа, дакле њен комуникациони потенцијала као 'демократског' медија, пружа могућност да се сам чин избора (индивидуалног изјашњавања, гласања) обави у врло кратком временском периоду (рецимо: 30 минута), без могућности било каквих злоупотреба и техничких компликација (гласачка кутија, контролни листић, бирачки одбори, итд.). У претходно одређено време изборног чина, сваки грађанин је, такође, овлашћени посматрач и контролор, јер, уколико жели тиме да се бави, може из минута у минут да прати изборне резултате.

Дабоме, ту се одмах може поставити питање: а шта са оним грађанима који из различитих разлога немају или не желе компјутер у кући, као што неки данас немају или не желе ТВ пријемник, а заинтересовани су да учествују у изборима и политичком процесу уопште? У основи, реч је о техничком питању (као и многим другим, повезаним са информатичким аспектима функционисања Мреже), које држава, схваћена и као јавни сервис грађана, може решити на многе начине. Између осталог и – овако: „Пре много година ја сам предлагао да, можда, треба дати сиромашнима информационе жетоне (маркице), баш као што влада даје сиромашнима маркице за храну. То је увек изазивало смех када сам о томе говорио у јавности. Данас чујем како то говоре владини службеници и нико се не смеје" (Браун, 1994:33). Другим речима, као што у сваком насељу постоји аутобуска или железничка станица, приликом конфигурисања националне мреже може се отворити и 'компјутерска станица' са које се излази на 'супер аутостраду'. У џепу носите картицу коју вам је држава обезбедила за учешће у политичком животу и, на дан избора, у предвиђено време, ако то желите – гласате.

Избори су једно од најважнијих, ако не и најважније исходиште политичког процеса, Његов средишњи део чине, међутим, сложени механизми

одлучивања, који су у модерним друштвима засновани на вишепартијској представничкој демократији и њој одговарајућим облицима владавине. Ако би се избори, на описан начин, могли ефикасније и регуларније организовати, зашто не би могла да буде, следеће је питање, остварена и идеја 'тренутног плебисцита' поводом сваке одлуке од општег интереса у једном социјетету? Чему сложена законска процедура и зашто је уопште потребан парламент, ако нови медиј ствара услове за враћање античком узору – изократији? С том разликом што се у виртуелном свету компјутерске мреже грчки полис са неколико хиљада грађана, чије границе, како је говорио Аристотел, одређује домет људског говора, шири на огромне државе са неколико десетина или стотина милиона становника? Тако, један од гуруа новог доба – Алвин Тофлер (1983), сматра да је амерички конгрес старомодан и да нова комуникациона технологија тражи преиспитивање устава. Електронски плебисцит смањује незаинтересованост људи за политички процес, јер елиминише посреднике из политичког одлучивања – политичке организације (партије), чије их партикуларистичко интересно деловање дисквалификује као било чије аутентичне репрезенте и, у великом броју земаља, показује као инертне, својим уским интересима вођене, псеудопредставнике грађана. Тиме се шири поље цивилног друштва, грађанима је, појединачно или организованим по различитим (не нужно политичким) критеријумима, на располагању медиј за директан утицај на јавну власт, а она, тј. држава, може бити сведена на ефикасну егзекутиву воље увек изнова успостављене већине грађана, констатоване посредством компјутерске мреже.

Дакле, још један, овога пута електронски, римејк античког узора: неколицина изабраних владалаца и ефикасна државна управа под сталном контролом грађана.

5. ПРЕТЊЕ ЈАВНОЈ СФЕРИ У ИНФОРМАЦИОНОМ ДРУШТВУ

Нови медиј, и у пионирским деценијама постојања, указује нам се, међутим, попут римског бога Јануса. У свим аспектима његовог функционисања он има светлу страну лица, али и тамну образину.

Из угла анализираних могућности отварају се и три кључна проблема: (1) квалитет рецепције садржаја који су се сасвим слободно завртели, преформулисаћемо познату Меклуанову метафору, 'виртуелном галаксијом', (2) могућности дезинтеграције постојећих социјалних заједница, и (3) отвореност новог медија не само за демократизацију политичког живота, него и политичку злоупотребу сваке врсте.

Обиље садржаја који већ колају Мрежом, већ су је, наиме, претворили у праву 'виртуелну прашуму' у којој се сваки корисник може осећати попут

истраживача неоткривених предела и рудника информација, али се и изгубити у њој. Могућност рецепције порука, осим већ споменутог проблема фактичког прикључивања на Мрежу изазваног 'дигиталним јазом' (Пипа Норис) између богатог северозапада и сиромашног југоистока, угрожена је количином информација којом је реципијент буквално засут када уђе у хипертекст. Он омогућава да се класичне круте структуре информација замене много богатијим и комплекснијим структурама организовања на Мрежи *које пружају бескрајан број могућих путева* (подвукао М. М.), које су отворене за све врсте навигације и које повезују различите бројне објекте" (Ле Кодиак, 2005:65). У крајњем, хипертекст би се могао означити као бесконачна порука, а таква је, по себи, из угла реципијента и његових мотива да користи нови медиј – *contradictio in adiecto*.

Истовремено, врло је тешко проценити утицај новог медија на стабилност социјалних заједница, каквим их данас познајемо. У вези са овим проблемом искристалисала су се два теоријска приступа. Први, у новом облику комуникационе праксе види најпотпуније остваривање Меклуанове предикције о свету као 'глобалном селу', сугеришући да се тек у виртуелној реалности превазилазе све поделе и ограничења из стварног света, укључујући и ограничења слободе комуницирања. Други, пак, у свему виде почетак потпуне дезинтеграције друштва, кроз драстично смањење интерперсоналних контаката међу људима, јер: „(...) ако се изгуби непосредност, заједница од тог тренутка постаје збркана смеша елемената. Залутала бића међусобно се наслепо избегавају на својим илегалним путањама, или се сударају, али су избегавања исто тако бесмислена као и судари" (Хамваш, 1996:189). Другим речима, ограниченост рецепцијских могућности човека приморава га да у Мрежи потражи комуникационе партнере по сопственој вредносној мапи. У људским, психофизички детерминисаним комуникационим ограничењима, са једне стране, и бескрају компјутерске мреже и хипертекста, са друге, налази се, за сада само у латентном стању, али са снажним симптомима промене, узрок могуће дезинтеграције друштва, како је данас устројено; по националном, конфесионалном, расном, политичком, родном или било ком другом критеријуму секундарног организовања људи. Број тематских конференција на Интернету расте из дана у дан, сужавајући се и просторно и категоријално, што показује фрагментизацију корисника новог медија. У тој фрагментизацији могу се изгубити општеприхваћене цивилизацијске, етичке и културне вредности, и створити нове кроз консензус истомишљеника у Мрежи. Конзервативци могу комуницирати само са конзервативцима, муслимани са муслиманима, хомосексуалци са хомосексуалцима, терористи са терористима… Последично, у виртуелној стварности нема више класичних облика социјалног организовања, државних и националних граница, географских препрека,

императива традиције, културе и морала. Нови социјални простор постаје мрежни форум, који утврђује другачије норме, вредности и културне обрасце од оних који важе у реалном свету, али их тако, постепено, из виртуелне може инволвирати у стварну стварност.

Најзад, и критичари 'перманентног референдума' посредством новог медија, као супститута за класичне механизме представничке демократије, са великом скепсом гледају на 'виртуелну демократију'. „Да ли непосредна демократија шири слободу или, захваљујући великој ефикасности, само ствара привид њеног ширења? Ко ће, на пример, састављати питања о којима ће се грађани изјашњавати гласањем? Ко ће одлучити када да се одржи плебисцит? То што на ова питања не постоји одговор наводи на помисао да би, у ствари, могао много ефикасније да се злоупотребљава него што је то случај са сложеним, спорим системом представничке демократије. У принципу – посебно имајући у виду принцип заједнице – непосредна демократија је веома сложена. Нова технологија би, несумњиво, могла да подстакне и да погорша садашњи проблем политике који се заснива на једном јединим питању. Директно заинтересовани би могли лако да манипулишу, док би заштита мањинског интереса била ограничена" (О'Тул, 1993: 28).

6. ЗАКЉУЧАК

Компјутерска мрежа, по свему судећи, може битно да прошири поље слободе комуницирања, омогућни успостављање потпуно другачије јавне сфере – јавности у информационом друштву; да поједностави процедуре одлучивања и елиминише нелегитимне посреднике који се у политичком процесу организују као отуђени центри политичке моћи; да смањи растојање између грађана и оних који су легално и легитимно изабрани да у њихово име владају. Тиме и да повећају одговорност сваког појединца у процесу одлучивања, без обзира на то коју социјалну улогу имао. Екстраполација ове идеје упућује на закључак да нови медији и њима одговарајући облик комуникационе праксе помажу отклањању бројних и одавно уочених недостатака репрезентативне демократије, најпре у погледу њене ефикасности и контроле јавне власти. Ову тврдњу никако не треба превести у апологију 'перманентног референдума' насупрот класичним постулатима представничке демократије, мада се и тај, новим медијем детерминисан механизам непосредног изјашњавања, не може тако лако искључити из блиске будућности. Можда најпре кроз потребу перманентног консултовања 'политички пунолетног грађанина' у политичком процесу, заснованом на класичним, али и импрегнираним модерним механизмима изјашњавања појединаца и друштвених група.

Међутим: „Хиперкомуникација (такође – примедба М. М.) отвара будућност која је фантазмагорична са становишта досадашњих навика; нисмо више сигурни колико вреде наше локалне историје и географије, и мада знамо да су укупна историја и географија скуп локалних (скуп у којем се упоређујемо), није више јасно ко ће том скупу одредити склоп – хијерархију која ограничава ентропију, типологију која устаје против хаоса. Хоће ли то космос/хаосмос сам од себе. Ситуација идеална за терор и диктатуру сваке врсте. За терор утолико што се оно што није екранизовано може прогласити за непостојеће (и тиме *de facto* учинити непостојећим), за диктатуру јер је довољно распоредити моћ на тачно одабране пресеке транспорта и отуда, из малих средишта, контролисати проток, везе, технолошке ресурсе, обликовати представе, модулисати и демодулисати информацију, преусмеравати енергију или, чак, угасити терминале" (Митић, 1994:73).

Сва ова питања, као и многа друга која се у истом контексту могу поставити, изнова отварају проблем односа технологије и човека, заправо нашег односа према технолошком окружењу кога смо сами створили. И раздвајају научно-филозофску мисао у два правца, чија противстављеност расте са брзином техничко-технолошког развоја и дубином промена које тај развој изазива у структури друштва и социјалном бићу човека.

Први, кога можемо назвати техноцентричним, у дериватима научно-технолошке револуције види априорно решавање свих друштвених противречности и превазилажење ограничења са којима се људи у својим појединачним и друштвеној егзистенцији суочавају. Његови представници и у информатичкој технологији, на којој почива концепт информационог друштва, виде само предности које она, односно нови медиј, ствара човеку сутрашњице (*homo novus – homo communicens*), чинећи га цивилизацијски супериорнијим у односу на све генерације које су му претходиле. Друштвени прогрес није ништа друго до континум научних сазнања, техничких изума и технолошких иновација који, логиком ослобађања човека од напорног рада, уноси хумане садржаје у његов живот. („То значи сан оних чудних доминиканаца… о *perpetuum mobile*, којим би се од Бога отела свемоћ. Непрестано су подлегали искушењу те амбиције: изнуђивали су од божанства тајну да би сами постали Богом. Ослушкивали су законе космичког такта, да би их силом искористили, и створили на тај начин идеју машине као мали космос који ће слушати још само човекову вољу. Али су тиме прекорачили ону фину границу на којој је за обожавательску способност настајао грех, и тако су пропали од Бекона до Ђордана Бруна. Машина је ђаволова: права вера је то увек осећала" – Шпенглер, 1990:287.) Насупрот техноцентричној налази се антропоцентрична струја филозофско-научне мисли у којој се, ако не са песимизмом, онда свакако са великом скепсом гледа на техничко-технолошки *circulus vitiosus* у којем

се човек, својим сталним настојањем да обузда силе природе која га окружује, нашао. Реч је о, у извесној мери апстрактној, мада не и неоправданој, забринутости над последицама све згуснутијег и убрзанијег научног и техничко-технолошког развоја. И у трећој (или петој?) комуникационој револуцији, која је започета појавом компјутерске мреже, налази се потврда за идејни кредо овог мисаоног правца: *све савршенији медији, све несавршенији људи*. Виртуелна стварност у коју се човек измешта измениће његову суштину, па ће у процесу симулације живота у рачунарској мрежи, како би рекао Бодријар, и сам постати симулакрум човека каквим га досадашња цивилизација познаје.

Неумитност техничко-технолошког развоја и природна забринутост људи над својом све већом зависношћу од технологије коју су сами створили тражи, међутим, да се питање односа технологије и хуманизма размотри између ова два удаљена епистемолошка пола. Премиса рационалног промишљања проблема могло би да буде сазнање да технологија, сама по себи, не носи ни негативан ни позитиван предзнак, односно да по себи није ни добра ни лоша. Али, исто тако, технологија се не развија мимо људског разума и изван друштва кога обликује тај исти разум. У суштини, само од човека зависи да ли ће свака нова технологија као искључиви производ његовог ума значити прогрес или регресију. Те вредности се не могу одређивати само са техноцентричног или антропоцентричног становишта, јер је могући утицај технологије на човека и друштво готово увек неизвестан: она може да буде фактор ослобађања човека, али и нових нужности које му се намећу; фактор интеграције, али и дезинтеграције друштва; фактор културне еманципације, али и ентропије културе. Мењајући технолошки амбијент своје егзистенције, човек мора да мења и себе, а то значи и друштвене односе, јер само у демократском цивилном контексту нова технологија неће и не може имати поробљивачко значење. Компјутерска мрежа у демократском друштву може постати медиј који ће послужити свеукупној људској еманципацији, али и 'електронски гулаг' у тоталитарним ситемима. Све зависи од нас самих, јер како је одавно приметио отац кибернетике Норберт Винер: „Ми смо нашу околину тако радикално изменили да сада морамо изменити и сами себе да бисмо могли опстати у тој околини. Више и не можемо да живимо у старој" (Винер, 1964: 65).

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Bell, Daniel: The Coming of Post-Industrial Society, Basic Books , New York, 1976.
[2] Bell, Daniel**:** *The Social Framework of The Information Society* in Tom Forester (ed.) **The Microelectronics Revolution**, Basil Blackwel, Oxford, 1980.
[3] Бодријар, Жан: **Симулакруми и симулација**, Светови, Нови Сад, 1993.
[4] Bourdieou, Piere: *Public Opinion does not exist*, **Communication and Class Struggle**, Vol. I, International General, New York, 1979.
[5] Brown, Less: *The Seven Deadly Sins of The Digital Age*, **Intermedia,** volume 22/ NO.3, New York, 1994.
[6] Дракер, Питер: **Постиндустријско друштво**, Грмеч-Привредни преглед, Београд, 1995.
[7] Хабермас, Јирген: **Јавно мњење**, Култура, Београд, 1969.
[8] Хабермас, Јирген: *Политичка комуникација у медијском друштву – да ли демократија још увек поседује епистемолошку димензију?*, **ЦМ – часопис за управљање комуницирањем**, бр. 5, Београд-Нови Сад: Факултет политичких наука-Протокол, 2007.
[9] Хамваш, Бела: **Невидљиво збивање**, Златна грана, Сомбор, 1996.
[10] Кин, Џон: **Медији и демократија**, Филип Вишњић, Београд, 1995.
[11] Ле Кодиак Ив-Франсоаз: **Наука о информацијама**, Клио, Београд, 2005.
[12] Лиотар, Жан Франсоа: **Постмодерно стање**, Светови, Нови Сад, 1990.
[13] Lion, David: **Information Society**, Polity Press, Cambridge, 1988.
[14] Masuda, Joneji: **The Information Society as Postindustrial Society**, World Futures Society, Bethesda MD, 1981
[15] McQuail, Denis: **Mass Communication Theory**, SAGE Publicationes, London, 1994.
[16] Мил, Џон Стјуарт: **О слободи**, Филип Вишњић, Београд, 1988.
[17] Михајловић, Срећко: *Политичка култура и јавно мњење,* **Фрагменти политичке културе**, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
[18] Милетић, Мирко: **Комуницирање у новим медијским условима**, Учитељски факултет, Јагодина.
[19] Митић, Новица: *Baudrillard@même@l'autre*, у: Бодријар, Жан: **Друго од истог**, Ларис, Београд, 1994
[20] О' Тул, Џон: *Информација и моћ*, **Преглед**, 262/93, Београд, 1993.
[21] Попер, Карл: **Отворено друштво и његови непријатељи**, БИГЗ, Београд, 1993.
[22] Радојковић, Мирољуб: *Могућности конституисања демократског јавног мњења у Србији*, **Потиснуто цивилно друштво**, Еко-центар, Београд. 1995.
[23] Радојковић, Мирољуб и Милетић Мирко: **Комуницирање, медији и друштво**, Стилос, Нови Сад, 2006.

[24] Шпенглер, Освалд: **Пропаст Запада**, Књижевне новине, Београд, 1989.
[25] Тадић, Љубомир: **Оглед о јавности**, Универзитетска ријеч, Никшић, 1987.
[26] Тофлер, Алвин: **Трећи талас**, Просвета, Београд, 1983.
[27] Винер, Норберт: **Кибернетика и друштво**, Нолит, Београд, 1964.
[28] Враницки, Предраг: **Хисторија марксизма** 1-3, Либер-Напред, Загреб, 1978.

Prof. Mirko Miletić, Ph.D

THE COMPUTER NETWORK AND POSSIBILITIES IN ESTABLISHING OF DEMOCRATIC PUBLIC WITHIN THE CONTEMPORARY SOCIETY

Abstract: *In this work are analzyed possibilities to establishing of democratic public in the contemporary society. First of all, the author defines meanings of concepts public and public opinion. In additon to that he points out to importance the scientific-technological revolution in shaping the contemporary society. At the trail Habermas' idea about refeudalizing the public sphere in industrial and mass society the author asks a question what kind of public can be established in postindustrial, i.e. information society, having in mind the emergence of new medium – the computer network. The main issues of analysing are the possibilities (1) to widen a field of communication freedom, (2) to establishing the relativlly independent public, and finally (3) to demokratization of political process. The author comes to a conclusion that new medium can be stimulus to the development of democratic public sphere but, in same time, he points out that the computer network can be misused for destruction of classical forms of representative democracy.*

KEY WORDS: *public, public opinion, contemporary society, information society, computer network.*

УДК 32.019.5:316.776.2]:323.1(=163.41)"199/..."
; 327.2:323.1(=163.41)"199/..."
ID 154170124

Проф. др Милан Брдар
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

ЛОГИКА ЗАПАДНИХ МЕДИЈА КАО ЛОГИКА МОЋИ: ОД СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА СРПСКЕ КРИВИЦЕ ДО ПАРАДИГМЕ КОНСТАНТНОГ НЕПРИЈАТЕЉА

Резиме: *Аутор у тексту настоји да реконструише семиотичку логику манипулисања појмом „непријатеља", путем испитивања процеса демонизације Срба у западним медијима током деведесетих година. Ослањајући се на савремену семиотичку анализу садржаја, испитује могућност да се на основу те логике изведу одређени општији закључци који би били применљиви на третман непријатеља у другим случајевима. Реконструисана је општа парадигма која се примењује на противника уз сврху његове обраде као непријатеља, у интересу остварења стратешких политичких циљева. У сврху емпиријског поткрепљења реконструисане парадигме, анализа је проширена на антисрпску пропаганду уочи I и II светског рата.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *семиотика моћи, Срби, Европа, агресија, дискурс, манипулација, геноцид, злочин, грађански рат, нацизам, комунизам, неолиберализам, пропагандна машина.*

1. УВОД

Једно од основних питања које се поставља када је реч о истраживању узрока разбијања друге Југославије гласи: колику су улогу у томе имале владе најмоћнијих држава Запада, које саме себе називају „међународна заједница",[1] а колику њихови најважнији штампани и електронски медији. У овом тексту интересује нас превасходно други део питања, тако да ћемо се овом приликом углавном бавити карактером улоге најважнијих западних штампаних и електронских медија, чији је утицај током југословенске кризе све више добијао на значају.

[1] Шире, Вуковић (2000), (2001), (2004).

Што се тиче улоге медија у развијеним западним друштвима и њиховог начелног односа према истини и слободама, изложићемо две тезе:

(1) Изгледа да су медији на Западу слободни у обрнутој пропорцији с димензијама државних интереса. То ће рећи да је њихова слобода највећа у случају политички безначајних догађаја, најчешће везаних за живот естрадних звезда. Када, међутим, на дневни ред дође дилема државни разлог *или* истина, на истину сви забораве, запањујуће унисоно се окупе око државног разлога и пласирају лажи које су „у интересу" државе због чега их намећу као истине. Слобода медија је бајка, не само због те везаности за државу, нити само зато што иста има хипнотичку моћ, тим пре што се више готово нико не буни против тога, него и због суптилних механизама контроле којима својеглави новинар, па и комплетан лист, може за кратко време да заврши „под ледом". Проблем неспојивости државног разлога и аутономне истине решава се посредовањем патриотизма, што добровољног, што принудног.

(2) Западна либерална штампа и електронски медији, скупа с либералном идеологијом, чине део политичко-војног погона, што се види у случају било каквог озбиљнијег међудржавног сукоба. У сваком таквом случају анализа ће утврдити примат аксиома који гласи: „Била у праву или не, то је моја држава. А пошто је тако, без обзира на истину показаћемо да друге државе нису у праву." Незрелост нашег и источноевропског новинарства види се по томе што се још увек држи превазиђених вредносних аксиома. Интелектуалац или новинар коме је више стало до истине него до своје државе, анахрона је фигура која још пребива само у Источној Европи и у Србији – где се медијски посленици чак поносе не само тиме што се не идентификују са земљом у којој живе, него и тиме што понекад директно раде против државе (и ако она још постоји – против њеног интереса). Утолико је (било) лакше многе од њих окренути против „своје владе", односно укључити у праксу остварења западног државног разлога.

2. КРАТКА ИСТОРИЈА СЛУЧАЈА

Почнимо анализом неких прича типичних за деведесете године, чијом заслугом је у западним медијима завладала општа антисрпска нарација.

Три године пре акције фамозних лекара, немачка штампа је објавила причу о томе како је на Косову и Метохији више од 100 људи отровано гасом, а „међу њима и читави школски разреди из Подујева".[2] Два месеца касније *Frankfurter Allegemeine Zeitung* открива да је изненада „оболело преко хиљаду албанских ђака", при чему се каже да их је отровала српска

[2] *Frakfurter Rundschau*, 7.5.1990.

тајна полиција.[3] Затим се иде корак даље и инсистира да је Србија „нецивилизована држава", да су Срби „милитантни" и да „воле калашњикове". Неколико дана касније Администрација САД је објавила признање држава насталих распадом Југославије: Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине. Неколико дана по овом признању, *The Washington Times*, скреће пажњу јавности тако што, по ко зна који пут, актуализује проблем Косова и Метохије, понављањем приче: „ђаке у школи су тровали гасом, али уз додатак: „Према неким информацијама, неке су присилно стерилисали".[4] Као што видимо у оправдању политике Администрације не бирају се средства, тако да се прибегава максималној демонизацији Србије, да Срби, ето, постадоше и расисти! То „извештавање" постаје јасније ако се упореди с неколико година каснијим писањем *New York Times*-а, да се „Вашингтон здушно нада да ће моћи да рачуна на давнашњу жељу претежно римокатоличке Хрватске да се ишчупа из балканских сукоба и прикључи се Западу".[5]

Најважнија операција за карактер и ток антисрпске пропаганде током деведесетих година била је „ремек-дело" агенције Ruder & Finn Global Public Affairs, када су се у циљу придобијања Јевреја на антисрпску страну досетили да употребе „идеју Аушвица" и „открију српске концлогоре". Рецепт је био у томе да жртве Срба 1991-95. ставе у положај Јевреја 1941-45, при чему је било неважно што мајстори пропаганде себе стављају у положај њихових џелата.[6] Грудва снега је била бачена и непосредно потом *The New York Times,* од 24. јануара 1993, изненада „извештава" о открићу 135(!) српских

[3] *Francfurter Allegemeine Zeitung*, 17.7.1990.

[4] *The Washington Times*,14.4. 1992.

[5] *The New York Times,* 10. March 1995, A 28; према: Тодорова (1999): 273.

[6] О овом обрту види шире у Брдар (2002): гл. 7. О чему се радило, открио је директор Џејмс Харф (James Harff) у интервјуу на француској телевизији, октобра 1993. Харфов исказ, у нешто скраћеном облику, је следећи:

Харф: Око 18 месеци радили смо за Републику Хрватску и Босну и Херцеговину, као и за опозицију с Косова.

Питање: Којим достигнућем се највише поносите?

Харф: Што смо успели да Јевреје привучемо на нашу страну. То је била осетљива ствар, чак и врло опасна. Хрватска и босанска прошлост су обележене стварним и суровим антисемитизмом. Десетине хиљада Јевреја нестало је у хрватском концлогору. По томе судећи, постојали су сви разлози да интелектуалци и јеврејске организације буду непријатељски настројени према Хрватима и Босанцима. Изазов пред нама био је у томе да тај став у потпуности преокренемо. И у томе смо величанствено успели.

Почетком августа 1992, *New York Newsday* је објавио чланак о (српским) концлогорима. Одмах смо дограбили указану прилику. Сугерисали смо јеврејским организацијама да у *New York Times*-у објаве оглас и приреде демонстрације испред зграде УН. То је био прави потез. Кад су јеврејске организације ушле у игру, на страни (Муслимана) Босанаца, одмах смо могли да Србе, у јавном мнењу, изједначимо с нацистима. Ионако нико није разумео шта се то у Југославији догађа… Били смо у стању да

концлогора са 70.000 (!) затвореника, и то да су исти формирани на основу директива из Београда.[7] Остали светски медији ту „вест" су ширили као неспорну истину. Ко би помислио да угледни лист, када је то потребно, може да падне на ниво жуте штампе. Смисао ове „вести" био је у томе што је објављена дана после офанзиве хрватске војске на Републику Српску Крајину. Резултат је био у томе да нико није известио од хрватском нападу на територију под заштитом УН (ружичасте зоне).![8] Коначно, много пута су западни медији својој јавности продали фотографије изгладнелих Срба као доказ о „жртвама откривених српских концлогора". Истим поступком логори у којема су били заточени Срби учињени су непостојећим.

Већ крајем јануара и у фебруару 1993. године, организација Лекари света (Medecins du Monde) излази на јавну сцену тако што добро финансираном кампањом на улицама Париза и осталих већих градова Француске постављања 30.0000 постера на којима су били приказани Слободан Милошевић и Адолф Хитлер, уз реченицу: Говори се о етничком чишћењу. Потсећа ли вас то на нешто? Та акција је отприлике означила врхунац антисрпског дискурса на Западу с учинком у томе да готово нико ни на трен не посумња у такве оптужбе. За то чувено друштво Лекара света касније се испоставило да су се више бавили допремањем шверцованог оружја у Босну, него пацијентима.[9]

Писање сведочи о споју дезинформације и оптужбе за расизам. Овако успостављена слика Срба, као расиста с краја XX века, нашироко је при-

једним потезом изложимо једноставну причу о добрим и лошим момцима, која ће потом да функционише сама од себе.

Успели смо циљајући на јеврејску публику. Готово тренутно дошло је до видљиве промене језика у штампи, порастом употребе речи са снажним емотивним набојем, као што су "етничко чишћење", "концлогор", итд, што је обновило сећања на нацистичку Немачку и гасне коморе Аушвица. Емоционално оптерећење је било толико велико да нико није могао да му се супротстави.

Питање: Али, док сте све то радили, нисте имали ни један доказ у прилог истинитости ваше приче. Једино сте имали чланак у *Newsday*!

Харф: Провера информација није наш посао. За то нисмо ни опремљени. Наш посао је да убрзамо циркулацију информација које нам одговарају, да освојимо одабране циљне групе. Нисмо проверавали постојање концлогора у Босни, само смо ширили вест коју је изнео *Newsday*.

Питање: Да ли сте свесни колику одговорност сте преузели на себе?

Харф: Ми смо професионалци. Добили смо посао, и обавили смо га. НИСМО БИЛИ ПЛАЋЕНИ ДА БУДЕМО МОРАЛНИ. (Интервју је скинут с Интернета 1997. године).

7 *The New York Times,* 24. јануар 1993.

8 Чињенице говоре да никакве логоре није „држао Београд", да их је, током рата у Хрватској и Босни било на све три стране, а да је логора под српском контролом било десет пута мање од логора које су држали и муслимани и Хрвати.

9 Jokić (2004): 251-97.

хваћена у америчким и западним медијима и релативно брзо је постала „опште место". У тој функцији постала је снажан ослонац антисрпке хистерије која се, већ од 1992. године исцрпљивала у захтевима за бомбардовањем Београда и војном интервенцијом с хуманитарним и моралистичким оправдањем. На тој основи бујао је талас неодговорног, саучесничког новинарства чији припадници су без оклевања редакцијама слали приче са свакојаким претеривањима. Истовремено, све приче о злочинима Муслимана и Хрвата над Србима, биле су под цензуром, што је била једна од сврха захуктале медијске машине.[10]

За истраживаче је свакако занимљиво да су се у ову медијску хајку у великом броју укључили западни интелектуалци. Америчка интелектуалка оште праксе, Сузан Зонтаг, објавила је да је НАТО интервенција оправдана због „српских концлогора на северу Босне 1992, што су били први концлогори у Европи од 1940-их година" и због „протеривања више од милион избеглица у Албанију и Македонију", уз изразе жаљења што је дошла „с осам година закашњења".[11] Постмодерни писац Андре Гликсман већ 1992-93. наглас је тражио бомбардовање Срба, да би крајем марта 1999. коначно одахнуо: „Ах! Најзад! Било је крајње време!"[12] Најистакнутији је, као и у много чему другом, свакако Јирген Хабермас, бивши чувар пропалог еманципаторског ума (и „критичке теорије друштва"), са својим моралним оправдањем НАТО интервенције против Југославије с пролећа 1999.[13]

Заједно на истом послу са званичницима НАТО пакта, ти интелектуалци су показали спремност „прибегавања оружју" уз морално оправдање, чему су дали назив „хуманитарна интервенција". Тиме су дали значајан допринос проширењу дијапазона моралног оправдања војне агресије без правног покрића. Био је то свакако и креативан допринос „постконвенционалном моралу" (Хабермас).

Да бисмо припремили довољну материјалну основу за испитивање начина на који термин „Срби" функционише и како се употребљава у западним медијима, неће бити сувишно да наведемо још неколико случајева.

---

[10] То свеопште ћутање није омела ни чињеница да су већ 18. децембра 1992 УН објавиле документ A/47/813 и C/24991, под насловом „Сведочења српских жена пред државном комисијом за ратне злочине", на основу којих је, између осталог, „потврђене приче о злоделима над женама и децом који су били етнички заточеници у Новом Граду".

[11] Сви наводи Sontag (1999a).

[12] Видети, Gliksman (1999): 81.

[13] Видети, Habermas (1999). Да је све било под контролом цензуре видело се по томе што је редакција истог листа неким немачким интелектуалцима, намереним да полемишу с Хабермасом, било одговорено да „у листу нема места за њихове текстове". (Према сведочењу филозофа Георга Меглеа, датом аутору текста).

Други пример: 10. августа 1995. Мадлен Олбрајт на затвореној седници Савета безбедности показује неке сателитске снимке у циљу денунцијације Срба. Међу њима истиче фотографију људи окупљених на стадиону, наводно босанских Муслимана код Сребренице, и следећу, снимљену наводно непосредно потом, на којој се види траг масовне гробнице. Те фотографије никад нису објављене, а и да јесу, никад нису доказане испитивањем на терену. Медији никад нису поставили питања с тим у вези, иако је Олбрајтова обећала да ће даље „пратити развој ствари". Поента је била у томе да је дотично приказивање фотографија, у том тренутку, послужило за скретање пажње са масакра и прогона Срба из Крајине. Пошто је акција успела, пар дана касније амерички амбасадор у Хрватској Питер Галбрајт је могао да изјави да „српски егзодус није био етничко чишћење".[14]

У јеку НАТО бомбардовања Југославије, 19. априла, Стејт Департмент је објавио да је нестало око 500.000 косовских Албанаца, за које се веровало да су побијени. 16. маја државни секретар Виљем Коен изјављује да је 100.000 за војску дораслих Албанаца нестало и да су их *можда* побили Срби.[15] Тако широки и произвољни наводи нису изазвали сумњу медија и многих либерала који су подржавали НАТО „хуманитарну спасилачку операцију".

У лето 1999. године *Washington Post* објављује више гласину него вест да је *неīде, крај једноī ūланинскоī села на северу Косова* „у масовној гробници *можда* покопано" око 350 Албанаца![16] Извештавање у овом стилу, шта је *моīло* да се деси на хипотетичком месту (!), постало је уобичајена пракса у најпрестижнијим америчким новинама и осталим медијима. Уосталом, пише се о Србији, Балкану и о оправдању тада актуелне агресије, а ко би помислио да је славна новина, „главни актер негдашње Вотергејт афере", спала на функцију смоквиног листа![17] Нико, наравно, иако у истом тексту, славни лист признаје да је нађено само неколико тела, упркос томе што их је *моīло бити* 350! Један коментатор је приметио да је у САД завладала статистичка хистерија која се доследно уклапала у милитантни образац.

---

14 *Washington Post*, 12.8.1995. The paper does not allow a challenge to that judgment.

15 Према *New York Times, 11.11,1999.*

16 *Washington Post,* 10.07.1999.

17 Наводна моћ дневног листа у рушењу председника Никсона такође је надуван мит. Два новинара *Washington Posta*, заједно са шефом уредником не би урадили ништа, нити би то смели, да акцију нису реализовали под окриљем ФБИ која их је благовремено снабдевала поверљивим информацијама и наравно штитила. Скривање те чињенице омогућио је изградњу мита о храбром и врлом новинару појединцу који је у стању да се „бори против целог система" а да му ни длака не зафали с главе. У време Хладног рата тај мит нас је све хипнотисао као доказ о размерама „слободе и демократије медија у Америци".

Крајем августа 1999. Los Angeles Times објављује да су бунари *на Косову претворени у масовне гробнице, јер су у њих „изгледа" масовно бацана тела побијених Албанаца током кампање терора од стране српских власти.*[18] Изгледа?! – каже угледни лист. Мож' да буде, ал не мора да значи. На крају је прича спала на један бунар, у којем је нађено тело жртве чију националност исти лист не помиње, и уз њу три мртве краве и пас. [19]

Пропаганда против Београда била је толико безочна и моћна да су и прогресивни чланова Конгреса били убеђени да се одвија „други нацистички Холокауста",[20] а *виђени левичари – који су се до тада супротстављали НАТО политици – почели су да причају о српској „бруталности" и о Милошевићу као „монструму".*[21]

Врховна поента била је у томе да је захваљујући оваквом скретању пажње светског јавног мњења, за то време несметано текло убијање и протеривање Срба са Косова и Метохије, а да нико реч није рекао. У резултату НАТО агресије и прихватања Резолуције 1244, с Косова и Метохије протерано је око 350.000 Срба. То су урадиле албанске паравојне снаге уз подршку САД и НАТО команде на Косову, КФОР-а. Албанци су добили прилику да створе етнички чисту мини државу, при чему је такав расистички етнички преображај покрајине спроведен уз саучешће САД и Европске уније, тобоже све у тежњи ка успостави „мултиетничког друштва".

Ниједан од важнијих медија на Западу није се бавио питањем да ли албанске акције етничког чишћења личе на праксу нацистичких злочина. И док су Шиптари током лета 1999, уз подршку западних званичника и хума-

18 *Cf. Los Angeles Times, 28.8.1999.*

19 И када су, после свега, коначно на терен изашле стручне екипе и пошто су спроведене озбиљне анализе показало се колико је медијска прича била претерана. *Шпански форензички тим био се припремио за најмање 2000 аутопсија, али је нађено само 187 тела, покопаних у индивидуалним гробовима, без икаквих знакова мучења или масакра. Већина их је убијена у борби. Члан тима Емилио Перез Пухола признао је да нису нашли ни једну масовну гробницу и те приче је као човек с терена проглásио за резултат „пропагандне ратне машинерије" (London Sunday Times, 31.10.1999).*

*У јулу месецу уместо очекиване масовне гробнице са 350 побијених у близини Пећи, откривено је само седам тела. У Ђаковици, у којој је према пропаганди убијено преко 100 Албанаца, није нађено ништа. Тако је било и у многим другим местима. (*Све према *Stratfor.com, Global Intelligence Update, „Where Are Kosovo's Killing Fields?" Weekly Analysis, 18.10.1999). Ако су српске снаге изместиле тела побијених, како је било могуће да то остане незапажено, с обзиром на моћ сателитске технологије откривања свега, па и масовних гробница?*

20 http://emperors-clothes.com/interviews/keys.htm

21 Ноам Чомски *(Chomsky) у својим коментарима на Pacifica Radio, 7. априла 1999, и Александар Кокберн (Cockburn) у Nation, May 10, 1999, тако су називали Слободана Милошевића а да нису дали никакву евиденцију, што значи да су се ослањали на пропаганду.*

ниста, улицама косовских градова и села убијали Србе, западни медији су својој јавности пласирали приче како за албанске акције „треба имати разумевања“, да је у питању „освета“ и „обрнуто етничко чишћење“.[22] Уосталом, очекивало се да ће те акције кратко трајати, тако да је лакше поднети их као „оправдане“. На крају крајева, оправдање сведочи да се од јавности нису ни очекивала озбиљна питања и да ће текућа нарација бити довољна.

3. СТРАТЕГИЈА АНАЛИЗЕ

Медијско „покривање“ догађаја, тачније прљаве радње, коју јавно мњење не би могло да „свари“, тако што се у први план истиче (измишљен) гнусни и злочиначки догађај, представља непосредно видљив тактички потез из горе наведених примера. Можемо чак да на основу „вести“ западних медија тврдимо врло високу корелацију између гнусног догађаја и западне политике, на следећи начин: ако је манифестан гнусни догађај „наш“, биће онда да је онај латентни „њихов“. Другим речима, кад год медији „покривају“ неки догађај, можемо рећи да је западна политика непосредно укључена у његово планирање и извођење. То је на пример био случај са „Олујом“ и „Бљеском“ у Хрватској, и с погромом и прогоном Срба са КиМ, после бомбардовања, у лето 1999. Међутим, речена тактика не исцрпљује логику западног дискурса који преовлађује у медијима током последњих 15 година и намера нам је да у овом тексту ту логику скицирамо у колико-толико заокруженом виду.

Дискурс првенствено дејствује својом моћи, и њеним посредовањем држи слику „прве стварности“, на основу које знамо „шта се где догодило“. Све што је важно постоји у језику, а ако није у њему, онда не важи и тако рећи не постоји. Да би имао доказе да постојиш, мораш бити поменут. Симболичка моћ дискурса и медија који на њему почивају, пре свега је медијум моћи,[23] који нам диктира сам осећај реалности у уобичајеном значењу појма. Идеја аутономног референтног објекта који би могао некако, а то значи мимо дискурса, да нам се наметне и покаже истиносну вредност датог значења, представља анахрону идеју.

Основу наше анализе чини разлика између знака и објекта. Важно је имати на уму да се целим током анализе рачуна на везу између знака „Срби“ (под наводницима) и означене ствари, наиме живог народа, Срба. Увек рачунамо као да значење дато првом термину истинито одговара објекту. У исти мах, та теза се подвргава критичкој анализи, на основу чега се развијају основне функције које знак „Срби“ врши у западном универзуму дискурса, а које откривају пун смисао и домете његове употребе.

[22] *Cf.* Jokić (2002): 107-120.

[23] *Cf.* Bourdieu (1977a) I (1977b): 112-19; такође Thompson (1984): 42-72.

Уопштено речено, можемо рећи да дискурс може да има три функције: *информативну* – када износи чињенице или даје информације о нечему; *дезинформативну* – када износи неистине или дезинформише, што значи да самим тим занемарује или заклања неке чињенице; и *мобилизаторску* – када без обзира на садржај својим дејством слушаоце покреће на делање, било тако што формирају активан став или што показују спремност „да ствар узму у своје руке". Ово „померање" у сврху примата последње (прагматичке) функције дискурса у односу на прве две (нарочито семантичку), јасно је видљиво из до сада наведених примера.

Ове три функције одговарају семиотичкој тријади: семантика, синтакса, прагматика. На основу анализе садржаја вести у западним медијима, можемо да их прекомпонујемо на пет следећих функција, које су, као што ћемо одмах видети, много информативније:

Ф1 – „Срби" као негативни тотемски оператор (види, Levi Strauss), или симболичко језгро племенске интеграције;
Ф2 – као трансфер симболизма зла – што проистиче из неопходности симболизације зла, насупрот симболизацији добра;
Ф3 – као „празно место" намењено за постмодерно писање „по себи";
Ф4 – као израз или аутопортрет дискурзивног субјекта или говорника;
Ф5 – као представа објекта који се дискурсом преноси на начин *информације о* нечему.

Ових пет функција представљају операционализовање и начин функционисања семиотичке тријаде (синтакса, семантика, прагматика) у универзуму дискурса.

Све функције се узајамно подржавају и упркос противречности неких од њих, заједно чине функционалну целину.

4. УНУТРАШЊА КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ МУЛТИФУНКЦИОНАЛНОГ СИМБОЛИЗМА

Ф 1 – „Срби" као негативан тотемски оператор. Свеобухватни дискурс никада нема само информативну него и интегративну функцију. Да би ова била могућа, неопходан је тотем који служи као топос самоидентификације и интеграције племена или групе насупрот Другом. У том погледу нема разлике између тзв. „примитивних" и тзв. развијених друштава. Интеграције нема без одговарајућег мита. И као што снажна интеграција увек захтева знаног непријатеља, тако је насупрот позитивном тотему, неопходан негативан тотем као основ интеграције непријатеља.

Контраст о коме говоримо изгледа овако. На једној страни имамо идеје „нове, уједињене Европе“, или „Новог светског поретка“, које важе као позитивни (симболизовани) тотеми и симболи врховног добра (summum bonum). На супротној страни термин „Срби“ симболички фигурише као неопходан противсимулакрум који симболизује и означава врховно зло (summum malum). Кад их узмемо заједно, два симулакрума у два тотемски функционална поретка[24] разграничавају нормативну опозицију: културе *versus* природе, цивилизације насупрот варварству.

Погледајмо како то изгледа на материјалу. У немачкој штампи Југославија је представљена као „Србо-Југославија“ која „није цивилизована земља“ или, пак, она је „комунистичко–српска држава“.[25] Кроз масмедије се, такође, провлачи да су Срби православци и византинци (чиме им се на индиректан начин одриче припадност хришћанству и сугерише њихова нижа вредност), док су Словенци и Хрвати хришћани демократски и проевропски настројени. За помоћ Југославији Румуније и Грчке у време санкција немачка штампа разлог налази у томе што „обе припадају православљу“.[26] Према писању *Christian Sciance Monitor*-а „римокатоличке републике желе лабаву југословенску федерацију, док доминантна (православна) Србија жели чврсту марксистичку централизацију“.[27] Уз то се, без имало устезања, кори Европа, посебно Немачка, што с неколико дивизија не уразуми Србе. То се оправдава, између осталог, подсећањем да је Хрватска „западна република која је припадала хабсбуршком царству и била вековима прва линија одбране хришћанске Европе“. Неће проћи много времена да се Запад позове, од стране слободне америчке штампе, на „ослобођење демократске Хрватске од стаљинизма“.[28] За америчку штампу пут од стаљинизма до расизма није дуг, зато се у угледном дневнику може без имало устезања објавити да се „не може разговарати ни преговарати с расистички настројеним Србима“.[29] Овде је поента у томе да се границе религиозне разлике користе за повлачење границе између цивилизованих и нецивилизованих народа. Томе се својевремено придружио и француски премијер изјавом. „Они који нам се противе варвари су, нарочито ако су са обода Европе“.[30]

Тотемски оператор служи разграничењу два племена: прво је „глобалистичко“ племе цивилизованих које, у име „света без граница“ тражи „крв

[24] Ad. Levi-Strauss (1978): 223; такође, Dirkem (1982): 94, 96, 110.

[25] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3.7.1991.

[26] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15.7.1992; према: Разумовски (1995): 82.

[27] Нав. према: Бакић (1999): 6.

[28] Према: Бакић (1998): 11-15.

[29] *The Washington Times*, 24.10.1992; према: Петровић Пироћанац (1999): 45.

[30] *Le Monde*, 22.5.1999.

непослушних"; друго је племе „предмодерних", „примитивних", који „већ пију туђу крв". Племе цивилизованих спремно је на сва средства „пуштања крви", и ратнички је расположено против „племена дивљака" који су за много векова успевали да се шверцују у срцу европског континента и модерног света.

Овде је реч о глобалистичком трибализму који се карактерише врло оштрим црно-белим поделама (уз које је употреба мозга сувишна): *за* и *против*, уз правило искључења трећег или средњег (*principium exclusi tertii sive medii*). Ако нисте *за* (оно што хоћемо *ми*) онда сте *против*, или сте за оно што хоће *они*, што ће рећи да сте, као жртва „националног трибализма",[31] против нас. Индивидуални ангажман није безазлен: *Ко је с нама, мора бити против њих! Ко није с нама, ми смо против њега!* Теза да су они који се залажу за заједницу „без граница и националних држава" интегрисани на начин „глобалистичког трибализма" изгледа чудно све док не прибегнемо поновној употреби мозга.

Срби су потчињени снажном остракизму из цивилизованог демократског света на основу хантингтоновске перцепције о сукобу цивилизација. Операција уништења већ има припремљен терен на основу „семантичког погрома", тако да је могуће извршити реални погром, а да то извршилац обави мирне савести и уз очекивање општег одобравања. Та операција може, уз семиотичко медијско осигурање и хуманистичку хистерију, само да значи да је на делу нешто добро, јер реч је о „искорењивању зла".

Ф 2 – Симбол „Срби" у медијском дискурсу функционише као *трансфер инваријантне схеме зла путем његове континентне слике*. Како се тај трансфер доврши, симбол функционише као име конкретног зла, сада и овде, са свим припадним садржајима и обрасцима деловања.

Видели смо како симбол „Срби" функционише као антипод идеје „нове Европе" узете у статусу врховног добра (summum bonum). Управо као актуелни негативан тотемски оператор симбола „Срби" обезбеђује контингентну емпиријску слику инваријантно присутне схеме зла.

„Модерни и цивилизовани" интегрисани у нарцистичкој колективној свести, насупрот монструмима „националног трибализма", спремни су да изведу групни ритуал жртвовања других зарад глобалистичког трибализма и будуће „светске заједнице грађана света". Жртва ритуала мора да буде Монструм. Уз тај услов заједница стиче гаранцију да се његовим жртвовањем ослобађа зла и улази у царство Добра. Монструм је, шире гледано, слика која проистиче из непрекидне потребе Запада да има непријатеља. Монструм је такође потребан Нарцису – за уживање у својој савршености.

[31] Ad. Popper (1971), vol. i: 316, 318. Попер свако Ми отписује као примитивни трибализам и то без устезања чини на ивици расизма.

Ф 3 – Симбол „Срби“ функционише и као (садржински) „празно место“ у које свако може да уписује своју слику зла. Тек тим садржинским испуњавањем симбол може да оствари своју функцију тотемског оператора (Ф1), као и функцију персонификовања зла (ад. Ф2). Слика зла мора да буде јасна, што значи да је понајбоља када се не изражава речима него – сликом! Празна схема се испуњава спонтаним исписивањем у пукој произвољности или слободи маште. Резултат је лик Монструма насупрот лику Нарциса. Нарцис тек у том контрасту схвата своју савршеност и стиче жељу да Монструма уништи.

Ф 4 – Термин „Срби“ као празнина испуњена спонтаним писањем представља аутопортрет савременог западног постхладноратовског духа. Тај закључак проистиче из природе језика: овај увек огледа на себи оно што говорни субјект не може да искаже, али њиме изражава. (Зато: „Оно што огледа, језик не може да изрази“.[32] Да бисмо у томе успели, неопходан нам је метајезик.[33])

У време бомбардовања интелектуалци су се просто утркивали са западним политичарима који су им давали шлагворт. Тако, на пример, за америчког председника Била Клинтона „Срби спроводе терор и силују албанску децу“; Малден Олбрајт истиче да су јој Срби „одвратни“; Жак Ширак, председник Француске: „Срби су народ без закона и без вере. То је народ разбојника и терориста“; за Ричарда Холбрука Срби су „злочиначки дупеглавци“. Немачки канцелар Хелмут Кол изјављује: „Нека се Срби подаве у сопственом смраду“; а амерички конгресмен Дејвид Обен: „Срби су свиње“. Лорен Фабијис, председник Народне скупштине Француске изјављује: „Срби су ђубре“.[34] Ворен Кристофер, бивши секретар иностраних послова Сједињених Држава, Србе је назвао „неморалном расом“, а амерички сенатор Џозеф Бајден (Joseph Biden) је рекао да су Срби „убице беба“.[35]/[36]

[32] Wittgenstein, *Tractatus*, 4.121; такође: „Ни један став не каже ништа о самом себи“ (3.332); „Став не може о себи да тврди да је истинит“ (4.4442).

[33] „We must always distinguish clearly between the language about which we speak and the language in which we speak (...) The names of the expressions of the first language, and of the relations between them, belong to the second language, called the *metalanguage*". *Cf.* Tarski (1934): 152-278, 167, 210-211; такође, Carnap (1960): 242; Carnap (1967): 74-75, 293.

[34] Петровић Пироћанац (1999): 11-112.

[35] Кон (2000): 326.

[36] Запазимо, успут, да ће домети новог председника САД Барака Обаме бити несамерљиво краћи, барем када је Србија у питању, него што наивно верује српска интелигенција која широм земље прави промоције његове књиге и дословно му пева оде радости, с обзиром на то да су у његов најужи тим укључене три управо поменуте фигуре: Олбрајтова и Кристофер уз познатог антисрбина Бајдена (будућег потпредседника) који је славу стекао с пролећа 1999, када је од Клинтона тражио да на

Ова функција, уз наведене примере, открива да је антисрпски дискурс говор потиснуте патолошке жеље која делује „пројекцијом" несвесног односа према Другом који је портретисан као смртни непријатељ. С том специфичном функцијом симбол „Срби" је западним интелектуалцима обезбедио погодну мету за вентилисање потиснуте агресивности услед „нелагода у култури",[37] уз истовремене изливе хуманитарних осећања. Празно место омогућава испољавање слободне маште и ставова који се не могу отворено заступати због обавезе хуманитарне грађанске коректности.

Ф5 – „Срби" као *објекат* или *институционализовано језгро свих чињеничних информација о* Србима у статусу екстензија или живих људи. Интензија је, уопште гледано, својствена семантичка функција знака. Али, у овом случају симбол је, путем четири претходне функције, *а приори* ограничен у обиму и домету своје информативне функције.

Логика семиолошког простора диктира какав „мораш да будеш" у слици о себи, да би се ускладио са симулакрумима у мешавини западне политичке моћи, ружичастих обећања за наивне људе и звецкања оружјем. То ће рећи да симулакрум „Срби", у дискурзивном универзуму западних медија, логиком силе делује као значење *(intension)* која обухвата мноштво припадника једног народа.[38] У тој функцији симбол делује као *a priori* језгро свих могућих (легитимних) информација о Србима, било на ТВ, радио вестима, у новинама, или на научним и псеудо-научним симпозијумима. То ће рећи да је веза значења и нужности, услед немогућности њеног осигурања природним путем, осигурана институционално. У контрасту с тим имамо спој именовања и контингенције, а када спојимо ова два дублета резултат гласи: непријатељ и његово име увек су контингентни, док је тактика његовог означавања увек иста и нужна. То значи

Београд баци кофер-нуклеарну бомбу, да се Срби науче памети, али без штете по околне земље Балкана.

37 *Cf.* Фројд (1979).

38 „The intension is what is actually conveyd by the designator from the speaker to the listener, it is what the listener understands. The reference to the extension, on the other hand, is secondary,; the extension concerns the location of application of the designator, so that, in general, it cannot be determined by the listener merely on the basis of his understanding of the designator, but only with the help of factual knowledge". Carnap (1956), p. 157; „... *semantical rule for a sign has to state primarily its intension; the expression is secondary*, in the sense that it can be found *if the intension and the relevant facts are given*. On the other hand, if merely the extension were given, together with all relevant facts, the intension would not be uniquely determined". (*Ibidem*, p. 112.); also, Carnap, (1967), pp. 74-5. Carnap's demarcation of intension and extension od statement is eqivalen to Frege's difference of sense – Sinn and referent – Bedeutung (Frege, 1892), or to Russell's difference of meaning and denotation. *Cf.* Frege (1892), Russell (1905), p. 109; Carnap (1956), p. 125, 236.

да све речено о „Србима“ важи и за „Авганистанце“, „Ирачане“, „Арапе-фундаменталисте“, „Корејанце“, „Русе“, као што се касније и показало. Низ нема краја, крај једино може да буде докрајчење америчке империјалне политике и окретање себи.

То значи да је реч „Срби“ институционализована чињеница[39] трансатлантске западне заједнице, што ће рећи да је проточињеница која диктира селекцију и значења свих расположивих природних чињеница у статусу „новости дана“. Ако је информација, на нивоу природне чињенице, реметилачка по сувереност симбола, она у владајућем дискурзивном режиму мора да буде лишена легитимности у димензији важења (*quid iuris*).[40] То ће рећи, колико су неистине о Србима биле политички неопходне, толико елементарне истине о чињеницама нису имале никакве шансе.

5. РЕЗИМЕ АНАЛИЗЕ: ОСНОВНИ УЧИНЦИ

Као сваки други, тако и антисрпски пропагандни дискурс делује са своје две стране. Пропозитивном страном дискурс *описује* свет, док нам, својом прагматском или перформативном страном *пропису је* како да га видимо, потпуно супротно од начина на који је представљен. Тако, на пример, пропозитивно Србе описује као нацисте, а прагматски од њих чини „нове Јевреје“, припремљене за прогон и истребљење; описује их као тиране, а од њих прави жртве технологије моћи. Слика их као претњу цивилизацији, а држи их под претњом геноцида. То чини разумљивим зашто је бомбардовање у пролеће 1999. могло да тече без озбиљнијих протеста.

Размотримо сада егзактне односе између елемената дискурса у сврху испитивања природе везе између знака/значења и објекта. Наиме, ако према функцији информације важи:

„Срби“ = Срби (Ф5)

[39] Институционалне чињенице – институтиције односа интерсубјективности, узајамних права и дужности. *Cf.* Bartsch, (1979): 218-19; Cameron (1970): 103.

[40] Режим дискурса (Foucault 1977, pp. 112, 133) држи „поље дискурзивних догађаја“ (Foucault, 1973: 42), или одржава „моћ која конституише домен објеката у односу на које могу да се тврде истинити и лажни искази“ (Foucault, 1972: 234). Режим, такође, држи дискурзивну формацију која дефинише објекте, типове исказа, корелација и ток ставова под формативним правилима (*Formationsregeln*) која нису у односу према језику него према дискурсу као пракси (Foucault, 1973: 58, 70). Према томе: „Дисциплине конституишу систем контроле у продукцији дискурса... одакле следи: могуће је бити у праву једино у потчињавању правилима дате дисурзивне управе која се активирају сваки пут кад неко говори“ (Foucault, 1972: 224).

а према супротној функцији израза, важи:

„Срби“ = Запад (Ф4)

онда не може да важи:

Срби = Запад

него, уместо тога, закључак мора да буде:

Запад ≠ „Запад“

Другим речима, следи да је Запад, у својој прозаичној истини, нешто сасвим друго од слике коју свету намеће о себи. Наиме, он је нешто друго од скупа вредности које наводно промовише, чинећи их привлачним остатку света: слобода, демократија, људска права, подела власти, приватног и јавног, итд.

У наставку анализе односа следи да, због фузије противречних функција (Ф4 и Ф5), у исти мах мора да важи:

„Срби“ = Срби (Ф4)

као и:

Срби ≠ „Срби“ (Ф5)

Из ових резултата, пажњу заслужују два закључка:

Последњи „немогућа“ (не)реверзибилна једначина резултат је елиминације примарног семантичког правила прагматским принципом (посредовањем технологије моћи) и тиме изведеног „померања“ функције знака од информативне у дезинформативну. Истовремено, тај дезинформативни дублет делује и важи као истинска информација – и управо то чини језгро идеолошке и политичке симулације и манипулације. Да бисмо то објаснили, пожељно је да размотримо две примедбе:

Функције *информације* (Ф5) и *израза* (Ф4) су, с капацитетима узајамног замењивања, спојене у „празном месту“ (Ф3). Информативна функција се остварује опозицијом коју чине израз и аутопортрет дискурзивног субјекта, пошто тај спој функционише као непроблематична информација о Србима. Према томе, функција дезинформације је двострука:

1) С једне стране, имамо дезинформацију о Србима (Ф5), која има важење „једино истините информације“;

2) С друге стране, у мери у којој је то дезинформација о Србима, иста функција ипак није лишена информативне вредности.

Ad. 1) Сетимо ли се Расловог увида да денотација (интензија, или значење) није нужна у природној димензији,[41] симбол „Срби", као језгро информација (Ф5) је у „слободно лебдећем" (free floating) статусу, као принцип арбитрарности према стварним Србима. Томе насупрот, функција израза (Ф4) је учвршћена у институционално нужном односу између симбола и западног духа који га је створио и има институционалну промоцију путем режима политичког дискурса. У том погледу, нема слободе ни арбитрарности. Што се тиче друге карактеристике, име жртве се, према прилици, лако може променити, а да све остало остане исто.

Ad. 2) Што се тиче природе и последица дублета – информативно/дезинформативно или израз/(дез)информација – можемо да закључимо следеће: док је симбол „Срби" у семантичкој функцији и капацитету дезинформативан, бар уколико је реч о живим Србима, исти је симптоматично информативан уколико је у питању Запад и његов карактер, при чему та информативност надилази његову слику о себи. То је нужан закључак из експресивне функције симбола (Ф4), а не из (дез)информативне функције која се тиче објекта (Ф5).

„Српски злочини" (или касније, „авганистански", „ирачки", „кореански", и као најновији „руски"), према томе, спадају у ред институционализованих чињеница које се, путем дискурзивно-медијске хипнопедије, фиксирају као природне чињенице *(brute facts)*. Другим речима, „Срби" су прво (1991) изградили концлогор у медијуму западног политичког дискурса – а потом (1992–93) није било тешко пронаћи „српски концлогор" негде на терену бивше СФРЈ. Под притиском западне „антисрпске" институционалне семиотике, он је тамо морао бити. Оно што је у знаку и у глави, мора да буде и у реалности. Из тако програмиране перспективе, у очима било ког европског „посматрача" чак и српски избеглички центар мора „у својој суштини" да буде концлогор у коме „Срби муче све остале народе". Под истим условима важења, концлогор који није српски, то јест логор у коме би били затворени и мучени Срби, једноставно не може да постоји – дакле ни не постоји.

На основу изложеног, лакше је објаснити неравнотежу у западним медијима између небројених вести о српским злочинима против других, и одсуства вести о злочинима свих других против Срба.

1. укупан универзум јавног дискурса потчињен је императивима јединственог дискурзивног режима којима се најпре диктира

[41] Cf. Russell (1905): 83

подела између *озбиљних* и *неозбиљних* исказа. Ако је дати исказ виђен као неозбиљан, онда не може да буде ни истинит, без обзира на то колико му чињеничног материјала ишло у прилог.

2. Општа функција пласираних ставова није да информишу јавност о значајним збивањима, него да скрећу пажњу са њих и мотивишу за деловање у политички пожељном правцу.
3. У складу с основном функцијом дискурса, сврха исказа није представљање истине него пролиферација значења као средстава успоставе и одржања одређених односа моћи. То би значило да је функција дискурса у првом реду *идеолошка.* [42]

У закључку би следило да је прва функција комплементарна с другом, јер обједињава племе цивилизованог мондијалног трибализма насупрот племену варварства и зла; трећа је комплементарна с четвртом јер се празно место испуњава садржајем који није информација него самоизражавање или аутопортрет говорника. Пета (информативна) функција је супротна свим преосталим, али им је у потпуности подређена, што ће рећи да својим садржајем „носи" све претходне четири и на тај начин изгледа као да је у складу с њима.

Као што видимо, симбол „Срби" је, због својих функција у технологији моћи, (био) сувише оптерећен да би успешно вршио семантичко-информативну функцију. То говори да није ни инвестиран с функцијом знања него промоције моћи. Из тог разлога, горе наведен „немогућ" дублет не подлеже логици, него је у потпуности одређује. Зато противречни елементи могу да функционишу на принципу комплементарности, као складна целина.

Изложена анализа нам омогућава да у потпуности разумемо, на пример, писање *New York Timesa*, *Washington Posta* и осталих славних америчких и европских листова и то не само о нама, него, као што је већ наговештено, о свакоме ко се нађе на путу империјалне моћи. У изложеном је садржано и објашњење зашто је мноштво хуманистичке интелигенције, скупа с политичарима, делило милитантан, непријатељски став према Србима. (Већина њих, наравно, веровала је да зна истину, као што је спремна да се закуне да је дан бео.) На тај начин, можемо да разумемо како је још 1992. дошло до њиховог „чудног" захтева да се бомбардују Србија и Београд, као гнездо нацистичких криминалаца.

За време дискурзивне владавине симбола „Срби", живи Срби су били избачени из Европе. Сам симбол, као западњачки продукт *par excellence*, наравно, остаје у њој. То је, уједно, симптом који сведочи о трансферу идентитета и карактера западног (и европског) духа на Другог. Дилема је била сасвим јасна још 1995. године: или ћемо се помирити са ширењем опасно-

[42] Cf. Thompson (1984): 63.

сти, или ризикујемо да као Срби будемо уништени. Што се остварљивости операције тиче, препреке није било; штавише, европски аудиторијум је био спреман да је пропрати аплаузима. (Као што се показало у време бомбардовања, што сведочи о моћи семиотичке хипнозе јавности). С друге стране, операција уништења за западног извршиоца била би узалудна, пошто би тиме само уништио један случај сопствене слике (Ф 4), коју би колико сутра пројектовао на нове жртве (где год је то потребно, што се касније показало у више наврата). У сваком случају, реално се уништава онај коме се та слика или „самопројекција зла" пропагандом „налепи" на леђа.

6. НА ЗАПАДУ НИШТА НОВО, ИЛИ КРАТКА ИСТОРИЈА СЛУЧАЈА

Досадашњим излагањем показали смо зашто симбол „Срби" представља прагматичко средиште и семантички најслабије место владајућег дискурса у западним медијима. У суочавању са реконструисаним семиотичким механизмом било би наивно расправљати чињенично питање: ко је како деловао, или, колико злочина се догодило? Рат у бившој Југославији је био крвав као многи претходни грађански ратови; борци свих страна чинили су злочине. Међутим, само Срби су били и још увек су означени као злочиници и чак као нацисти.

Разлога за чуђење нема, ако схватимо да циљ политике Запада према Југославији није првасходно било „стварање нових држава на етнички примењеном принципу самоопредељења […] него разарање Србије и ликвидација њеног утицаја на Балканском полуострву".[43] То је мишљење касније потврђено бомбардовањем Србије и окупацијом Косова и Метохије од стране НАТО-а.

Није ни чудо. Србија је на Западу, а пре свега у Великој Британији и САД, перципирана као руски савезник и потенцијална руска геополитичка платформа. При том је потпуно неважно како себе видимо ми и колико су домаће „демократске снаге" спремне на исказивање верности Вашингтону. Пошто је та перцепција аксиом, једино решење прихватљиво за Вашингтон, које би значило да нас коначно пусте на миру, јесте да се Србија сведе на преткумановске границе, и да после одузимања Косова, Рашке области и Војводине буде сведена на безначајну државицу, која онда ни Русији не би ништа значила.

Имајући речено у виду, интерес западних влада, по свему судећи, био је да се друга Југославија после пада Берлинског зида и у ситуацији распада СССР-а срачунато разбије и нарочито српски етнички простор дезинтегрише и размрви, што су у пресудној мери изазвали (Немачка, САД, Британија, Аустрија, Француска, Ватикан), а да се за тај свеколики подухват оптужи неко други. Последица те оптужбе, а уз сагласност западних влада

[43] Yohanan Ramati: Who killed Yugoslavia? *Midstream,* **38** (1992), no. 9, p. 4.

и помоћ њихових обавештајних служби, јесте и наметање економских, културних, научних, спортских и политичких санкција од стране „међународне заједнице" СР Југославији. Светски моћници ће за то имати помоћ „неутралних" међународних посматрача или „миротвораца" управо зато што се лако хватају на удице „моралних принципа и универзалности", ако не на велике материјалне апанаже. Они ће једном помоћи прећуткивањем стварних починилаца злочина, уз касније откривање истине,[44] а други пут саучесништвом (као у случају познатог режисера разлога за војну интервенцију Виљема Вокера [William Walker] – случај Рачак).

Приказани *modus operandi* у формирању и пласирању функционалних стереотипа у Европи има дугу традицију, која сведочи да није реч о случају него о парадигми. У трагању за почецима, барем што се Срба тиче, морамо се вратити на почетак – случајеве штампе у Аустрији и Немачкој с почетка XX века. У њиховој штампи Србија је већ у то време била „неразрешиво клупко завера, хајдучије и корупције".[45] Непосредно уочи I светског рата Срби су већ постали „српске свиње",[46] а за фрајбуршког професора Фридриха Мајнекеа српска ствар била је „смрдљива ствар".[47] Зато се без имало зазора каже да је Београд „легло убица". Србија је „безначајна и неприпитомљена држава" која је 1915. године „запалила пожар на целој земаљској кугли". Истовремено се у Србији „народ досађује и живи у ишчекивању крвопролића и убистава".[48] Србима као народу „недостаје способност, смисао за уметност, разумевање за социјалне, економске и цивилизацијске захтеве савременог доба".[49] Срби су, такође, народ нижих моралних вредности. Наравно, оваквих епитета, које је непотребно више набрајати, биле су пуне странице немачких новина, периодике и памфлета. Већ у то време редак трезвен ум забележио је: „Код нас су Срби оклеветани више него и један народ у Европи."[50] То клеветање је

44 „Прво испитивање кратера бомбе која је експлодирала на Меркалама", по генералу Мајклу Роузу (Michael Rose), „показало (је) да је она испаљена с босанске стране". Посебно ако се има у виду да су муслимани „склонили неке делове распрснуте мине, пре него што су снаге УН стигле на место догађаја". Али, то је заташкано. Rouz, M., 2001, *Misija u Bosni*, Tetra MG, Beograd, стр. 66-69. Да у Роузовој причи има истине, показало се с јесени 2005, када су се у босанској штампи, „случајно" појавили написи о њему као криминалцу који је „заједно са Србима у Босни учествовао у масовним силовањима Муслиманки".

45 Нојбахер (2005): 153

46 Gomol, *Im Kampf gegen Rusland and Serbien*, Leipzig, 1916, S. 363; према: Селесковић (1996): 15.

47 Mienecke, F. (1915), *Die deutshe Erhenburg von 1914*, Stuttgart and Berlin, стр. 97; према: Селесковић (1996): 15 -16.

48 Stratz, „Serbien", *Woche*, 23. 10. 1915; према: Селесковић (1996): 16.

49 Dammert (1916), стр. 14; према Селесковић (1996): 19.

50 Wendel, R., *Südosteuropaeische Frage*, Berlin, 1918, S.180; према, Селесковић (1996): 5-6.

настављено с мањим прекидима и 1990-1999. године, као да од Првог светског рата није прошло пуних осамдесет година.

Пред II светски рат, тачније уочи априлског напада на Југославију, из кабинета доктора Јозефа Гебелса се уредницима свих немачких листова шаље упутство према којем у свим извештајима с терена треба инсистирати на томе како „Срби систематски прогоне мањине", затим „како српски војници пале немачке куће", „како се стварају концентрациони логори за немачке мањине" и како „српска влада наоружава српске бандите". Истовремено ће немачка штампа у Југославији потпиривати „антисрпско осећање код Хрвата, хаотичну привредну ситуацију, тешке социјалне услове, итд".[51] Ово упутство је брзо ступило на снагу. Само неколико дана касније, после ових Гебелсових упутстава, партијски лист *Volkischer Beobachter* објављује ударни текст с насловом: „Расте антисрпско расположење Хрвата", у коме се, између осталог, каже да хрватска опозиција на челу с Павелићем ради „на ослобођењу и одвајању од Србије".[52] Слична упутства добија и војска. У познатој Директиви о припремама за напад на Југославију од 28. марта 1941. године, коју је издао начелник немачке Врховне команде фердмаршал фон Кајтел, дословце стоји: „Будући да су Срби безобзирно угњетавали несрпске народности Југославије, нарочито Хрвате и Македонце, треба приказати да немачка војска у хрватске, босанске и македонске куће не долази као непријатељ. Напротив, она жели да их сачува да их српски шовинисти не баце на ратиште".[53]

Све је то, али нешто у блажем и вештијем облику, поновљено 1989-1999. године. Гебелсова и Кајтелова упутства наслоњена на раније аустријске и немачке ставове. Иста су, педесет година касније постала кључ антисрпске медијске пропаганде у Немачкој и Аустрији, Енглеској Француској и САД. Дословце ће поновити све раније изречене оптужбе против Срба. Неупућеном читаоцу тешко је препознати да ли су ти текстови писани 1914. или 1941, односно 1991. године. Само што ће их сада, у новим техничким условима, поткрепити монтираним сликама злочина с терена.

Империјална логика не пита за истину и чињеницу него је намеће. Данас овако, сутра сасвим супротно. Енглеска штампа 1903. године о Србима, на пример, пише као о „неморалној раси пропалица", да би уочи I светског рата Срби одједном постали „мала и племенита раса, заштитница слободе у Европи".[54] Исти образац видели смо деведесетих година у супротном правцу. Тако је Слободан Милошевић за Стејт Департман до

[51] *Нирнбершка документа*, JMT, VII, стр. 64, UCA, VI, стр. 189, док. 34-39, R. S. Нав. према: Терзић (1984): 43-44.

[52] *Volkscher Beobachter*, 2. 4. 1941; наведено према: Hori i Broscat (1994): 14.

[53] Терзић (1984): 34.

[54] Herbert Adam Gibbons, *The New Mat of Europe 1911-1914*, London, dec. 1914, str. 151. Према Ekmečić, M. (1973): *Ratni ciljevi Srbije 1914*, SKZ, Beograd, p. 53.

Дејтонског споразума био „фактор мира на Балкану". После тога, када су му подметнули ОВК па када није поздравио њене акције него је против ње покренуо полицију и војску, преко ноћи је постао „кољач с Балкана".

Истом логиком Србија може нагло да постане демократска земља „врлих грађана", у случају ако САД сутра буду требовале топовско месо за своја ратишта диљем планете (Авганистан, Ирак, можда Иран). Кад год је Запад хвалио Србе, крварили смо за њихов рачун. Кад год смо држали до себе, били смо „ђубре", „ниткови" и „злотвори" – за Фрању Јосифа 1914, Черчила 1941, Клинтона 1992, или Буша 2001.

Зашто би сличност с обрасцем западне пропаганде 1989-1999. била изненађујућа? Када медији раде за империјалну државу, морал нестаје, либерализам постаје симулација, а демократска реторика добро дође као смоквин лист, да се баш до краја не види бандитизам моћних и пратеће политичко проституисање новинара на делу. Коначно, зар смо заборавили да је доктор Гебелс учио пратећи западну пропаганду и рекламе, и да је у међувремену процедура бескрајно софистикована. А поврх свега, што се новинарске проституције тиче, зар се тако не аванзује несамерљиво боље него држањем за морална начела и принципијелност?

У свим наведеним случајевима, у богатој историји од Гебелса до CNN-а, ослонац политичко медијске технологије чине начела „Много пута поновљена лаж постаје истина" и „Највеће дејство има много лажи зачињено с мало истине". У томе су се током историје XX века исказали нацизам и комунизам, а сада неолиберализам.[55]

7. НОВИНАРСКИ ГЕНОЦИДАЛИЗАМ

Познати новинар Петер Брок (Peter Broch) с правом је приметио да су медији у балканском сукобу затајили и „постали једна од зараћених страна која се више није приказивала као неутрална и непристрасна".[56] С извесним закашњењем то је признао и бечки *Profil*:

„Ово је време злочинаца с пером, који ни четири године после избијања југословенског грађанског рата не желе да схвате да су они ти који су – пре свега у Немачкој и Аустрији – својом политиком признавања југословенских република и извештавањем медија, допринели да сукоб ескалира".[57]

[55] Врло исцрпан преглед писања западне штампе, нарочито у поређењу с писањем аустроугарске и немачке пред Први и Други светски рат, за период 1989-1999, видети Вуковић (2007).

[56] *Die Weltwoche*, 20.1.1994; такође: Петер Брук (1995): „Хушкашко новинарство", у: Србија мора умрети, „Филип Вишњић", Београд, стр.14.

[57] *Profil*, 23. 6. 1995; наведено према: Живковић (2003): 72.

Извршиоци злочина који пишу пером или тастатуром, који све заснивају на оптужбама за геноциде које произвољно их приписујући читавим народима у случајевима када немају покрића, а исте пређуткују упркос мноштву чињеница, као што је на пример славна Кристијан Аманпур, с правом су названи „геноцидалисти из уверења".[58] Уосталом, ако држава која такву пропаганду диктира, победи у рату и ако је најмоћнија на свету, злочинци су само међу пораженима, а њени новинари, уместо заслужене казне, за саучесништво имају шансу да добију и Пулицерову награду.[59] Коначно, они су лојални сарадници својих влада које њихов труд итекако знају да цене.[60]

Дисонантни тонови у односу на наведено хорско проституисање били су ретки, колико је на Западу данас ретка фигура аутономног интелектуалца. Њихови критички гласови били су, с једне стране, без икаквог дејства, а с друге, послужили су као алиби за тезу да на Западу још увек има слободе мисли и слободе штампе.[61] Коначно, тој паради слободе *ex post facto* се придружују и главни актери догађаја, својим мемоарима и причама у којима откривају „шта се у ствари догађало". Тако ће лорд Дејвид Овен (David Owen) без околишања рећи да за каснија југословенска збивања „Запад сноси део кривице због глупог признавања ривалских држава зачетих у расколу".[62] То је исти онај „непристрасни" преговарач који је непуну годину дана раније (4. августа 1993. године) у *Times*-у писао: „Позив на интервенцију из ваздуха сада се не односи само на Босну. Он представља значајан елемент даљег војног јачања на Косову".[63] Други, амерички дипломата Сајрус Венс (Cyrus Vance), као бивши специјални изасланика УН за Југославију, после обављеног посла, без имало увијања каже: „Преурањено признање независности Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине од стране ЕЗ и САД довели су до рата који се води на просторима Југославије".[64]

Тако пензионисани политичари и остали поново долазе у центар пажње и пред ТВ камере, а и користе прилику да узму нешто додатних хонорара. И колико су раније скривали истине, из лојалности према својим владама, накнадно их и искрено откривају, када исте те владе за њих више немају интереса, пошто је посао обављен. Све остало је и даље – „фантом слободе".

---

58 Видети шире, Јокић (2005): 269, *et passim*.

59 Видети Jokić (2004): 251-57.

60 Види : „Смрт заливена шампањцем", *НИН*, 24.4.2001, бр. 26, стр. 26-27.

61 Када је Мајкл Мур (Moore) добио награду на Канском фестивалу за Farenheit 9/11 Стејт Департман је објавио да је тај филм доказ америчке слободе у области уметничког израза, иако до тада није био приказан у САД.

62 *Политика*, 12.7.1994..

63 *Times*, 4.4.1991.

64 *Политика,* 5.9.1992.

8. ЗАКЉУЧАК

Симулакрум или интензија „Срби“ представља двоструко јединство *naming* and *contingency* и *meaning* and *necessity*. Потпуно је контингентно, прво, што Срби, као мноштво људи тренутно важе као препрека и непријатељ. Контингентно је, такође, име убитачне интензије – „Срби“. Али

1) њено значење је нужно, и у том смислу је инваријантно. Срби су контингентан „непријатељ новог светског поретка“, али
2) однос према именованој жртви је парадигматичан или егземпларан. То значи да ће бити примењен према било коме, уколико се, из било ког разлога, супротставља, нарочито ако брани идентитет, помиње некаква права и правду, а нема снаге да се одбрани. (Уколико ту снагу има, или може да држи у шаху главног играча САД, ситуација је умногоме друкчија).

Једно и исто значење, које служи семиотичком истребљењу (као уводу у физичко), у XX-вековној историји имало је имена: раније „Јевреји“, „Буржужи“, а јуче данас и сутра „Срби“, „Арапи“, „фундаменталисти“, „Ирачани“, поново „Руси“, итд. То значење ће, убудуће, носити име сваког ко падне у положај жртве, од трена кад почне да се супротставља. И наравно, биће једнако „крив за све“. У току последњих 15 година то је било сасвим видљиво.

Основни проблем, много је шири и чак и за САД представља превелик залогај („много мачку говеђа глава“): како (данас на планети) елиминисати неизбежног Другог, који би се побунио?! Прекјуче су то били Срби, јуче Авганистан и Ирак, данас Иран и Северна Кореја. Парадигма је иста и потенцијално опасна. И она, као својевремено хладноратовска, постепено нас поново гура ка ивици светске катаклизме. На тој ивици налазимо се већ данас, ако ни због чега онда због америчке патолошке самоуверености и осионости и опорављене Русије решене да на исту стави тачку, барем у мери својих геополитичких интереса. А то је довољно да проговоримо о новој, мултиполарној ситуацији савременог света а о приказаној медијској тактици да проговоримо као о анахроној логици моћи која не зна за границе ни у ком погледу а свет држи у перманентном ванредном стању. А колико је познато, излаз из ванредног стања увек се накнадно испостави као нови кошмар а никако као иоле здраво решење.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Бакић, Ј. (1998), „Да ли је западна јавност у Србији препознала непријатеља“, *Социолошки йреїлед*, год. 32, бр. 1. (1999), „Стереотипи о Србима у јавности појединих западних нација“, *Нова срйска йолиѓичка мисао*, год. 6, бр. 1-2.

[2] Beham, M. (1995), Mediji kao izazivači požara, u: *Srbija mora umreti*, стр. 101-102.

[3] Bartsch, Renate (1979), "Die Rolle von pragmatischen Korrektheitbedingungen bei der Interpretation von Äußerungen", u Grewendorf, Günther (Hrsg.), *Sprechakttheorie und Semantik*, Suhrkamp, Frankfurt am Mein, S. 217-43.

[4] Брук, Петер (1995): „Хушкашко новинарство“, у: *Србија мора умреѓи*, „Филип Вишњић“, Београд.

[5] Cameron, J. R. (1970), „Sentence-Meaning and Speech Acts“, *The Philosophical Quoterly*, **20**, pp. 97-117.

[6] Bodriard, Sharl (1991), *Simulacije i simulakrumi*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad.

[7] Bourdieur, Pierre (1977a), „The Economics of Linguistic Exchanges“, *Social Science Information*, **16**, pp. 645-68. (1977b), „Symbolic Power“, u Gleeson, Denis (ed.), *Identity and Structure: Issues in the Sociology of Education*, Nafferton, Driffield, Nafferton Books, pp. 112-19.

[8] Брдар, Милан (2003): *Филозофија у Дишановом йисоару. Посѓмодерни йресек XX вековне филозофије*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад/ Сремски Карловци.

[9] Carnap, Rudolph (1960), *Meaning and Necesity. A Study in Semantics and Modal Logic*, Phoenix Books, The University of Chicago Press, Chicago. (1967) *The Logical Structure of the World*, R. & K. Paul, London.

[10] Dirkem, Emil (1982), *Elementarne forme religijskog života*, Prosveta, Beograd.

[11] Екмечић, М. (1973): *Ратни циљеви Србије 1914*, СКЗ, Београд.

[12] Foucault, Michel (1972), „Discourse on Language“, in american edition of *Archeology of Knowledge*, Harper Colophon, New York.
(1973), *Archäeologie des Wissens*, Suhrkamp, Frankfurt am Mein.
(1976), „Two Lectures“. (Lecture One: 7. January 1976; Lecture Two: 14. January 1976), u *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 by Michel Foucault*, Colin Gordon (ed.), The Harvester Press, London, 1986, pp. 78-108.
(1977), „Truth and Power“, u Rabinow, Paul [ed.] (1986), *The Foucault Reader. An Introduction to Foucault's Thought with Major New Unpublished Material*, Penguin Books, Harmondsworth, pp. 51–75.

[13] Frege, Gottlob (1892): „Sinn und Bedeutung“, u Frege, Gottlob, *Funktion, Begriff, Bedeutung.Fünf logische Studien*, G. Patzig [Hrsg.], Vandenhoek & Ruprecht, Göttingen, 1962, S. 38-63.

[14] Frojd, Sigmund (1979), „Nelagodnost u kulturi“, *Odabrana dela*, t. v, Matica srpska, Novi Sad, str. 261–357.

[15] Goldhagen, Daniel (1999), „Nova Srbija“ (17.5.1999), *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 2, str. 76–80.
[16] Glucksmann, Andre (1999), „Evropa u prvoj godini novog milenijuma“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 2, str. 81–82.
[17] Gregory, C. (1995), Joint U.S. Muslim War Agaist the Serbs – UN as Puppet, *Strategic Policy*, no. 7-8.
[18] Habermas, Jürgen (1999), „Humanizam i bestijalnost“ (*Die Zeit*, no. 18, 1999*), Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 2, str. 64–71.
[19] Hejden, M. R., (2000): Pristrasna „pravda“: ljudski pravizam i Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, *Filozofski godišnjak*, 13, стр. 291-292.
[20] Hartman, R. (1999): *Časni mešetari*, Prometej, Novi Sad.
[21] Holdcroft, David (1974), „Performatives and Statements“, *Mind*, **83**, pp. 1-18.
[22] Hori, L. i Broscat, M. (1994): *Ustaška država Hrvatska 1941–1945*, DBR International Publishing, Beograd.
[23] Johnstone, Henry W. (1965), „Some Reflections on Argumentation“, *Philosophy, Rhetoric and Argumentation,* Natanson, Maurice, and Johnston, Henry W. Jr., (eds.), The Pennsilvania UP, Pennsilvania, pp. 1-9.
[24] Jokić, Aleksandar (2002), „Activism, Language and International Law“, *International Journal for the Semiotics of Law*, 15, 107-120.
(2004): „Genocidalism“, *The Journal of Ethics*, **8**, no. 3, 251-57.
(2005), *Gde se krije greška. Filozofska analiza na svom poslu*, Stylos, Novi Sad.
[25] Кон, Марџори (2000): „Не-хуманитарна оружана интервенција Сједињених Држава и НАТО-а као прекршај међународног права,” *Филозофски ɣодишњак* 13, СФД, Београд, стр. 325-342.
[26] Корнвел, Џ. (2000): *Хиṯлеров ṗапа*, Службени лист СРЈ, Београд.
[27] Köhler, R. (1987), „Zum Debatte um reflexive Argumente in der neuren deutschen Philosophie“, *Philosophie und Begründung,* Forum für Philosophie Bad Homburg (Hrsg.), Suhrkamp, Frankfurt am Mein, S. 303-333.
[28] Levi-Stauss, Clod (1978), *Divlja misao*, Nolit, Beograd.
[29] McMahan, Jeff (199?), "The Ethic of International Intervention“, *The Ethics and International Relations*, pp. 24-51.
(1996), „Intervention and Collective Self-Determination“, *Ethics and International Affairs*, Vol. 10, pp. 1– 24.
[30] Нојбахер, Х. (2005): *Сṗецијални заḍаṯак Балкан*, Службени лист, Београд.
[31] Петровић Пироћанац, Зоран (1999): *Уништити сṗпски вирус*, Београд.
[32] Popper, Karl-Reymond (1971): *Open Society and Its Enemies*, i–ii, Princeton University Press, Princeton New Jersey.
[33] Разумовски, Д. (1995): „Бог то жели“, у: *Србија мора умреṯи*, „Филип Вишњић“, Београд.

[34] Russell, Bertand (1905): „On Denotating“, *Meaning and Knowledge. Systematic Readings in Epistemology*, E. Nagel & Richard B. Brandt (eds), Harcourt Brace, Inc, New York, 1965, pp. 78-87.
[35] Селесковић, Т. М. (1996): *Србија у немачком јавном мњењу 1914-1918*, Рад, Београд.
[36] Sontag, Susan (1999a): „Why Are We In Kosovo?“, at http://www.nbi.dk/~predrag/projects/SontagKosovo.html
(199b) „Zašto smo na Kosovu“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 2, str. 25 29.
[37] Tarski, Alfred (1934), „The Concept of Truth in Formalised Languages“, Tarski, A., *Logic, Semantics, Mathematatics. Papers from 1923 to 1938*, At the Clarendon Press, Oxford, 1956, pp. 152-278.
[38] Терзић, В. (1984): *Слом Краљевине Југославије*, том II, Партизанска књига, Београд.
[39] Thompson, B. John (1984), *Studies in Ideology*, Polity Press, London, Ch. II: „Simbolic Violence“, pp. 42-72.
[40] Тодорова, М. (1999): *Имаginарни Балкан*, Просвета, Београд.
[41] Živković, N. (2003): *Kako nas drugi vide*, Prometej, Novi Sad.
[42] Вуковић, С. (2000), „Сједињене Америчке Државе и разбијање Југославије“, *Социолошки йреїлед*, **34**. бр. 3-4, стр. 83-98.
(2001), „Немачка, Аустрија и разбијање Југославије“, *Социолошки йреїлед*, **35**, бр. 3-4, стр. 213–234.
(2004), „Улога Ватикана у разбијању Југославије“, *Социолошки йреїлед*, **38**. бр. 3, стр. 423-443.
(2007): *Како су нас волели*, Stylos, Нови Сад.
[43] Wittgenstein, Ludvig, *Tractatus Logico–philosophicus*, Sarajevo, 1989.

Prof. Milan Brdar, Ph.D

LOGICS OF WESTERN MEDIA AS A LOGIC OF POWER: FROM CASE STUDY OF SERBIAN GUILT TO THE PARADIGM OF CONSTANT ENEMY

Abstract: *In the article author attempts to reconstruct the semiotic logic of "enemy menagement" by examining the process of demonization of Serbs carried by the Western media in the 1990s. Relying on contemporary semiotics' content analysis, he explores whether it is possible to infer some universal characteristics of this logic that could be applicable to media treatment of the enemy in other lately experienced cases. A general paradigm is being reconstructed that is applied on the any case of opposition to western technology of power, to prepare it as an enemy and to eliminate it if this is needed in terms of strategic political aims. For tha sake of empirical corroboraton of the paradigm analysis took broader scope including antiserbian propaganda at the eve of I and II WW.*

KEY WORDS: *semiotics, meaning, discourse, power, politics, Serbia, Serbs, crime, justification, geopolitics, Nazism, Neoliberalism, Communism, propaganda machine, civil war.*

УДК 316.774:654.172
ID 154280204

Проф. др Дивна Вуксановић
Факултет драмских уметности
Универзитета уметности у Београду

ТЕЛЕВИЗИЈА У 21. ВЕКУ: ОД „РЕТРО-ГРИЦКАЊА“ ДО „TWILIGHT ЗОНЕ“

Резиме: *Овај текст нема претензију да дâ коначну оцену, нити, пак, да прецизно одреди природу, положај и домете телевизије у 21. веку. Но, „врућа“ и све бржа размена елемената тзв. Информатичке визуелности, што се непрестано шири пред нашим чулима, а у контексту описа једног доминантног и, штавише, тоталитарног деловања електронско оптичког ума, покреће низ питања која стоје „негде између“ квалификатива уобичајених за телевизију, окарактерисану било као „идиотска“ или „чаробна кутија“, „халуциногена дрога“, „мајка“, „ратна машина“ или, једноставно, „огледало“ и „прозор у свет“. Шта је телевизија данас, шта чини њен медијски „идентитет“, по чему се она разликује од осталих електронских, као и других медија масовних комуникација, како телевизија дефинише себе у контексту тзв. постмедијске онтологије, естетике, етике или критике, односно глобализованог медијског тржишта ситуираног у пољу нових технологија, те каква је њена развојна перспектива у блиској и далекој будућности, актуелна су питања која провоцирају истраживачку пажњу савремених теоретичара и практичара телевизије најразличитијих профила и рефлексивних оријентација.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *масовни медији, рекламирање, телевизија, филозофија медија*

Turn on the TV, graze around,
let the tsunami of images and information wash over you.[1]

Овај текст нема претензију да дâ коначну оцену нити пак да прецизно одреди природу, положај и домете телевизије у 21. веку. Но, „врућа" и све бржа размена елемената тзв. информатичке визуелности, што се непрестано шири пред нашим чулима, а у контексту описа једног доминантног и, штавише, тотализујућег деловања електронско-оптичког ума, покреће низ питања која стоје „негде између" квалификатива уобичајених за телевизију, окарактерисану било као „идиотска" или „чаробна кутија", „халуциногена дрога", „магија", „ратна машина" или, једноставно, „огледало" и „прозор у свет". Шта је телевизија данас, шта чини њен медијски „идентитет", по чему се она разликује од осталих електронских, као и других медија масовних комуникација, како телевизија дефинише себе у контексту тзв. постмедијске онтологије, естетике, етике или критике, односно глобализованог медијског тржишта ситуираног у пољу нових технологија, те каква је њена развојна перспектива у блиској и далекој будућности, актуелна су питања која провоцирају истраживачку пажњу савремених теоретичара и практичара телевизије најразличитијих профила и рефлексивних оријентација.

Описујући, у кратким назнакама, општи хоризонт времена у коме се појављује и развија савремена телевизија, могло би се рећи да се за данашњи телевизијски медиј везује, пре свега, сет одређених техничких карактеристика или техно-естетских асоцијација које илуструју њене особености, као што су: дигитализација, интерактивност, конвергенција у односу на компјутерске, телекомуникационе и друге сродне медије, мрежно структурисање, стриктна кодификација, виско дефинисана резолуција, мобилност, програмско форматирање, и сл. Већина оваквих и сличних тумачења телевизије, као техничког медија *per definitionem*, потиче од уверења круга теоретичара који припадају групацији тзв. „технолошких" и „медијских детерминиста", инспирисаних теоријама Маклуана (McLuhan) и Иниса (Innis), али и великог броја данашњих инжењера и техничких менаџера продукције, преноса и диструбиције телевизијских сигнала, чија се мнења, поводом телевизије, углавном своде на пуку чињеницу да она представља једно од највећих технолошких чуда 20. века, које је, уједно, и мерило степена укупног прогреса човечанства. У овом светлу гледано, као синоним убрзаног цивилизацијског напретка, телевизија се у данашњем комуникацијском амбијенту позиционира као један од најмлађих и технички најсавршенијих облика деловања визуелних медија у домену света информација и забаве (*infotainment*), који константно (технички) прогредира, не губећи,

[1] Todd Gitlin, *Media Unlimited*: how the torrent of images and sounds owerhelms our lives, A Metropolitan/Owl Book, Henry Holt Company, New York, 2002, стр. 71.

при том, актуелност, масовну популарност и интересовање гледалачке публике и оглашивача широм света.

Међутим, алудирајући на властито порекло, које је, испрва, употребну вредност телевизије идентификовало са њеним техничко-технолошким капацитетима коришћеним у функцији војне индустрије, телевизија се и данас, у већини случајева, третира као онај техничко-технолошки медиј и ексклузивно цивилизацијско достигнуће које остварује извесне „стратешке циљеве“ повезане не само са идеологијом тржишта и глобалног потрошачког друштва, већ и с тзв. информатичким ратовима, те потенцијалном (а неретко и реалном) деструкцијом основних цивилизацијских вредности, о чему пишу многобројни критички ангажовани теоретичари мас-медија и телевизије, попут Пола Вирилија (Virilio) или Џудит Батлер (Butler), на пример. Несумњиво је, дакле, да индустријска природа телевизије, коинцидирајући са развојем властитих технологија, тј. индустријских начина производње слике као робе, потврђује себе не само као, у првом реду, технички медиј, него и као део социјалне, а у неким интерпретацијама, и културне продукције одређене средине.

У друштвеном погледу, деловање телевизије сагледава се, у начелу, као потврђивање доминантне (тржишне) идеологије и верификовање *status quo* стања као позиције медијског акомодирања тзв. „реалитету“, ма како он био дефинисан, описан и репрезентован. С друге стране, телевизија може представљати и погодну алатку за „конструкцију“ социјалних односа, чиме истовремено тежи да се сврста у носиоце (субјекте) процеса тзв. „социјалне конструкције“ стварности. Поменута двострука улога телевизије, сагледана у друштвеном контексту њеног деловања, одражава се и на културу, чији је телевизија, наводно, посебан сегмент активности, како су то обично потцртавали британски теоретичари студија културе и њима сродни аналитичари. Ово је, свакако, дискутабилно становиште, јер се култура и медији само једном својом страном подударају (поготово тамо где је реч о деловању тзв. уметничких медија), док се, на другој страни, битно узајамно разликују и, истовремено, толико разилазе да представљају дијаметрално супротне системе вредности, при чему се медији често, чак и у лаичким расправама на тему релација с културом, а то се посебно односи на домен деловања телевизије, окривљују за тривијализацију и вулгаризацију базичних културних вредности и, штавише, визуелну продукцију оних псеудо-културних вредности које се у медијском простору идентификују као распрострањени феномени кича и шунда.

Џон Фиск (Fiske), који телевизију дефинише као „културног агента“ што подстиче циркулацију одређених мишљења и задовољства[2], сматра да се друштвена улога телевизије састоји, између осталог, у томе што она

[2] Види: John Fiske, *Television Culture*, Routledge, London and New York, 1999, стр. 1.

може чинити и саставни „део друштвених промена“[3]. Телевизија, при том, свакако није револуционарно средство или генератор тих промена, али, под одређеним условима, може подржати оне вредности које промене собом доносе. Њена веза са социјалним изменама стварности показала се, међутим, као врло значајна у тренуцима револуционарних прелома, који су крајем 20. и почетком 21. века најчешће почињали заузимањем државних телевизијских станица, као што се то показало у искуствима појединих европских земаља као што су Румунија или Србија, рецимо. Још радикалнију праксу, у односу на Фисково мишљење, чини деловање појединих политичких активиста данашњице, који се залажу за „директан“ социјални ангажман посредством коришћења тзв. „алтернативних“ или „радикалних медија“ (у које се могу сврстати и пиратске, тј. нерегистроване телевизијске станице, на пример), чији је основни стратешки циљ отворена употреба медија у сврху корените измене постојеће стварности.

Вера у могућност друштвених и културних промена посредством телевизије и других сродних медија масовних комуникација – при чему је „масовност“ увек технолошки потенцијал и главни индекс ових медија – у основи је „просветитељског карактера“[4] и почива на нерефлектованим претпоставкама о могућим изменама стварности деловањем на свест, односно *ratio* телевизијских гледалаца. У овом контексту преиспитивања, телевизија, међутим, у садејству с другим мас-медијима попут филма, радија или штампе, како категорички тврде Адорно (Adorno) и Хоркхајмер (Horkheimer), уместо еманципације субјекта, нуди његову свеопшту схематизацију, што као последицу има индустријализацију свести, која се, како сугерише Фредерик Џејмсон (Jameson), темељи на „медијски заснованом капитализму“ (*media-based capitalism*).[5] И баш као што је назначено у дијалектизираним, тамним визијама „франкфуртоваца“, данашње медијско просветитељство, како изгледа, завршава у потврђивању „вредности“ света крупног капитала и војне индустрије, што анестезираним чулима телевизијских конзумената нуди потврду сопственог схематизма.

[3] Пун цитат гласи: „The arguments that television is always an agent of the status quo are convincing, but not totally so. Social change does occur, ideological values do shift, and television is part of this movement. It is wrong to see it as an originator of social change, or even to claim that it ought to be so, for social change must have its roots in material social existence; but television can be, must be, part of this change, and its effectivity will either hasten or delay it.“ Исто, стр. 45.

[4] „Просветитељство“ је овде мишљено у духу критичког преиспитивања овог појма, изведеног од стране припадника франкфуртске филозофске школе – Адорна (Adorno) и Хоркхајмера (Horkheimer). Видети: Max Horkheimer, Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*: Filozofijski fragmenti, „Veselin Masleša“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1989.

[5] Nick Heffernan, Fredrik Jameson, *Contemporary Critical Theorists*, From Lacan to Said, Edited by Jon Simons, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004, стр. 252.

Надаље, синтагма „медијски заснован капитализам“, према нашем уверењу, могла би да се тумачи двоструко – како експлицитно, тако и имплицитно узевши. У првом случају, употреба ове дефиниције артикулисала би, као основни проблем феномена савремене телевизије, питање власништва над средствима за производњу, тако што би евидентирала чињенично стање у глобалном свету информација и забаве – а то значи да је већина телевизијских станица данас у свету у рукама приватног капитала, односно да је комерцијалног карактера. Имплиците исказано, чак и када је реч о телевизијским кућама које представљају јавни сервис или јавно добро грађана одређене заједнице (телевизије у власништву непрофитних, невладиних организација, на пример), ни у њиховим програмима, упркос одређеним законским прописима који ова питања регулишу, не може се избећи улога капитала, што на програмске структуре тих станица делује посредством сфере утицаја директног или индиректног маркетинга.

Познато је, наиме, да су спонзорство, реклама и оглашавање (*advertising*), са једне, као и емитовање филмова, телевизијских серија, *talk show* програма, квизова или других типова емисија у којима се индиректно појављују поједини оглашивачи (индустрија алкохолних пића, цигарета, одевних предмета, као и других робних марки или брендова), са друге стране, као маркетиншки феномени, веома присутни у телевизијском медијском простору, чак и у оним ретким ситуацијама када је отворено рекламирање или оглашавање на одређеној станици, односно у програму, сведено на најмању могућу меру. О томе колико је „вирус advertising-a“ и дословно и метафорично захватио телевизијски медиј савременог доба, а у контексту његове рецепције, и то, пре свега, код деце и млађе публике, говори карактеристични пример преузет из студије Дафне Лемиш (Lemish) *Деца и телевизија*,[6] наведен у поглављу које третира однос између телевизије и advertising-a, и то на глобалном нивоу тематизовања ове проблематике.

Чини се, заправо, да се круцијална метафора, коју Лемишова користи како би објаснила неке феномене савременог телевизијског advertising-a, може генерализовати и применити на читав домен деловања телевизијске сфере почетком 21. века, а у компарацији с медијском трансформацијом или готово потпуним нестајањем одређених, а можда и већине раније конструисаних културних форми (нпр. разликовање „културе детињства“ и „културе зрелог доба“, карактеристично за читав 20. век). Реч је, у ствари, о једној посебној ретро-појави, која би требало да буде резултат активности офанзивног телевизијског маркетинга, с претензијом да се данашња старија популација телевизијских гледалаца (тзв. „одрасли“), посредством деловања одређених реклама, врати на првобитне, ране облике конзуми-

[6] Видети: Dafna Lemish, “Television and Advertising”, u: *Children and Television*, A Global Perspective, Blackwell, 2007, стр. 84-90

рања неког производа („грицкање“ и „грицкалице“), које је практиковала у детињству. На овај начин, комуницирање оглашивача с медијима и потрошачима (у овој „интеракцији“ први поседују несумњиву моћ над обе групе „конзумената“), а посредством телевизијских реклама које промовишу општу моду „ретро-грицкања“, те хомогенизовања тржишта са становишта тотализујућег обједињења циљних група, проширује се домен рекламног дејства с најмлађе, на, практично, читаву популацију гледалаца телевизијских програма широм света, који у „грицкању“ изнова налазе задовољство потрошње производа које су некада у детињству конзумирали.

Уколико се ова појава даље прошири из области маркетинга на читав опсег деловања телевизије и других савремених медија – које инфантилни одрасли, у свом превасходно медијски генерисаном нарцизму данас практикују – може се донети наизглед парадоксални закључак о својствима савремене телевизије. У тежњи да, као мас-медиј, остане увек млада и у тренду, дакле у димензији садашњости и будућности, телевизија се, заправо, креће увек већ у прошлости, односно константно је у некаквом регресу и повратку на пређашње стање ствари, док други нови медији, попут Интернета, рецимо, у погледу популарности, муњевитог пораста броја корисника и оглашивача, као и огромног интересовања деце и младих за мрежно комуницирање, све више заузимају њено некадашње место. Слично је и с мобилном телефонијом, као и с најразличитијим електронским играчкама које данашња телевизија покушава да асимилује у своје глобалне медијске матрице, настојећи да се на тај начин избори с процесом властитог застаревања. Тиме она, уједно, постаје значајан моменат развоја укупне медијске, дигиталне и advertising индустрије, која, према диктатима владајућих тржишних токова, изнова налази нове начине и „бизнис моделе“ своје егзистенције, држећи се, при том, вредносних константи доминантне идеологије.

Ове франкенштајновске особине савремене телевизије – да је стара и млада истовремено, те да сачињава како део нове „медијске културе“, тако и веома важан сегмент деловања глобалне индустријске продукције (свести), према мишљењу појединих критичара[7], уводи телевизију као медиј, у „зону сумрака“, у којој је – о чему говори и референтни чланак на ову текстуалну алегорију – њена будућност унапред изгубљена[8]. Заправо, истоимена, популарна америчка телевизијска серија *Twilight Zone* с краја 20. века, као и наративни хоррор жанр који она репрезентује, адекватно описују структуру распростирања и емитовања данашњих телевизијских про-

[7] Видети: James Poniewozik, “Welcome to His Unreality”, *Time* (in partnership with CNN), Jan., 2005, на Интернет страни: http:// www. time.com/time/magazine/article/0,91711015907,00.html

[8] “There are no simple answers when it comes to Lost.” Исто.

грама, који покривају нереалне зоне свести и несвесног, бивајући у константној комуникацији с атрактивним телевизијским „монструмом“.

У оба случаја, телевизија данас представља орган прошлости: било да је у питању „ретро-грицкање“ или технолошко експериментисање с нечим што је старо, али је на друкчији начин, новим формама исказано. То потврђује и мноштво оглашивача који, насупрот ауторима и гледалачкој публици, структурално утичу на креирање телевизијских порука тиме што свет капитала претварају у „друштво снова“, у коме је рат спектакуларни сан, а живот сумрачна зона његових различитих ретро-визија. Као „прозор“ у прошлост, телевизија отуда антиципира оно што се управо догађа, или што се увелико већ догодило, а што, у исто време, као основна „воајерска порука“, представља њену огледалну, магијску и сумрачну суштину.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Fiske, John, *Television Culture*, Routledge, London and New York, 1999.
[2] Horkheimer, Max; Adorno, Theodor, *Dijalektika prosvjetiteljstva*: Filozofijski fragmenti, „Veselin Masleša“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1989.
[3] Gitlin, Todd, *Media Unlimited*: how the torrent of images and sounds owerhelms our lives, A Metropolitan/Owl Book, Henry Holt Company, New York, 2002.
[4] Heffernan, Nick; Jameson, Frederik, *Contemporary Critical Theorists*, From Lacan to Said, Edited by Jon Simons, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004.
[5] Lemish, Dafna, “Television and Advertising”, u: *Children and Television*, A Global Perspective, Blackwell, 2007.
[6] James Poniewozik, “Welcome to His Unreality”, *Time* (in partnership with CNN), Jan., 2005, на Интернет страни: http:// www. time.com/time/magazine/article/0,91711015907,00.html

Prof. Divna Vuksanović, Ph.D

TELEVISION IN 21ST CENTURY: FROM „RETRO-COUCH POTATOES“ TO „TWILIGHT ZONE“

Abstract: *The text that ensues neither tends to provide a final evaluation nor does it precisely determine the nature, status and range of television in the 21st Century. Nevertheless, “hot” or ever-faster exchange of the elements of a so-called information visuality, which is constantly being spread before our senses, and in the context of a description of one dominant and, what is more, complete action of electronic-optical mind, raises a series of questions. What is television today, what determines its media “identity”, what differs it from other electronic as well as other mass media communication, how does television define itself in the context of a so-called post media ontology, esthetics, ethics and critics as well as what is its developing perspective in a near and far future. This current issue which attracts the attention of contemporary theory is the one the following text is dealing with.*

KEY WORDS: *advertising, mass-media, television, philosophy of media*

УДК 32.019.51:654.19
ID 154281484

Проф. др Зоран Јевтовић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

КУЛТУРНИ РАТОВИ У САЗВЕЖЂУ ЕКРАНСКИХ СЛИКА

Резиме: *Популарна култура увек одсликава односе политичке моћи, којим се друштвене разлике премештају из једног модела у други, производећи пасивну публику, без класне или националне свести, пропагандно зависне од наркотички дозираних представа, које као резултат често имају идеолошке стереотипе и предрасуде. Збуњујуће технолошке промене и сурова комерцијализација комуниколошког простора уздрмале су монопол и ауторитет јавних медија који су, узимајући бачену рукавицу, несвесно прихватили игру у којој доминирају шунд, тривијалност и лака забава, превиђајући да рејтинзи не умеју да мисле. Тако масмедији све више конституишу репрезентативну јавност, али се погрешно мисли да они чине систем. Иза њих су увек људи или аркански центри, па њиховом едукацијом и демократизацијом стварамо оквир за бржу промену културне мапе.*

У новој прерасподели моћи, културни обрасци, национални идентитети, друштвени конфликти и животни стилови добијају темељну улогу, учествујући у реконфигурацији традиционалне државе која се наивно одупире променама, невољна да културну енергију из државних и чиновничких кабинета измести на отворено тржиште или под окриље цивилног друштва. Демократска култура имплицира право на разноврсност културних вредности и модела, легитимност националних институција и специфичан културни идентитет конвергентан са политичким идејама слободног и отвореног друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *друштво, медији, културни модели, конфликти, трансформација, комуникационе акције, демократска култура.*

Сећате ли се ефеката чувене радио-драме „Марсовци су слетели" Орсона Велса[1]? Пример који је касније проучаван на свим студијама психологије, јавног мнења и политичког маркетинга, најчешће је објашњаван наивношћу тек формираног радијског аудиторијума и огромним поверењем у медије, који су објављивали, углавном, истините информације. Данас се са осмехом сећамо наивности ондашње публике, уверени да је у ланцу симбола, знакова и технолошких алатки током протеклих деценија дошло до сазревања медијских реципијената. Ваљда се мислило како ће са експлозивним развојем медијских технологија одрасти и публика, барем толико да може препознати маске које им медији обилато нуде уместо стварних лица!

Скоро 66 година после тога (16.5.2004), смртно озбиљна спикерка Првог канала Би-Би-Сија саопштила је публици од око два милиона гледалаца да су на три линије подземне железнице у Лондону терористи извели симултани бомбашки напад! Инсценирани приказ догађаја, уз лажне снимке са терена, подигао је панику широм Велике Британије, уз истовремено загушење телефонских линија. Иако је претходних дана најављивана специјална емисија на тему евентуалних терористичких напада, уочи њеног почетка дата напомена понављана више пута током трајања, док је на сликама „живих" укључења стајао датум 25. мај, хаос и страх преплавили су острво. Намера твораца програмског спектакла била је покретање јавне дебате о припремљености земље и њене метрополе за овакве ситуације, али да грађани не воле „неслане" шале показало је и више од 150 тужби пристиглих на адресу медијске куће.

Савремено друштво медијске садржаје прима селектованом пажњом, тако да рацио често одлази на маргине. Око мења ум, површина слике – дубину, брзина саопштавања – аутентичност и тачност информације, док друштво заведено илузијом спектакала реални живот замењује екранским представама. Брзина друштвених преображаја одузима нам дах, док се под притиском бизниса и глобализације културна перцепција ослобађа конвеционалних љуштура. Другим речима, у конфликту онога како видимо себе и како нас други стварно виде, рађају се идентитети (представе) без којих нема конструкција стварности. Комуникацијска револуција и агресивни капитализам руше све границе – економске, политичке, културне. Знање постаје најважнији капитал, а континуитет са прошлошћу одржавају лаковерност и незнање маса, које и данас фасцинира!

[1] Драматизована верзија романа *Рат светова*, Херберта Џорџа Велса, емитована је на програму СВА-радија топле недељне вечери 30. октобра 1938, као документарна радио-драма *Марсовци су слетели*, изазивајући лудило, хаос и стампедо на улицама америчких градова. Од око шест милиона слушалаца скоро петина је под утицајем садржине драме и поверења у медије кренуло у бекство, заведена манипулацијом о искрцавању *малих, зелених дошљака*!

У времену трансформације националних држава, етницитета и традиционалне породице, невидљиво се одвија процес етаблирања нове друштвене свести. Индивидуализам, потрошња, скептицизам и егоизам чине суштину западног модела вредности. Мноштво масмедија мења животе, навике и етичке стандарде људи, при чему природа медија утиче на њихову креативност. Важно је убедити човека да гледа телевизију, лута интернетом, слуша радио, чита књиге или купује новине? Без медија нема масовног комуницирања, тако да поред класичног поимања о њиховој важности за развој културе, образовања и очувања националног идентитета, добијамо стратешку димензију учесника у процесима глобалног преображаја друштва. Уместо некадашње четврте[2], пете[3] или седме силе[4], новинарство данас постаје прва моћ, без чијег постојања нема друштвеног напретка!

Пут од *homo sapiensa go homo vidensa* указује на сложен, мучан и истрајан процес стварања, откривања, обликовања, ширења и перцепцирања информација кроз простор и време, али и упорног програмирања понашања индивидуа према интересима елита. Чудовишна идеја да се војном силом, идеолошким стегама или сличним алтернативним методама принуде може уводити демократија, резултирала је бројним сукобима који су обележили протекле векове и миленијуме. Педантни статистичари израчунали су да је од 5.148 седмица у прошлом веку, само осам било без ратова, док је у њима учествовала половина становништва планете[5]. Ауторитарност, тоталитаризам, диктатура и слични обрасци моделовања маса попримали су све моћније, разорније, динамичније и невидљивије одлике, захваљујући експлозивном развоју медија који су планету постепено претворили у глобално село. Артикулисани говор продужио је мишљење, изум писма спасао памћење, док је Гутенбергова преса сачувала прошлост, архивирајући сазнања претходних генерација. Фотографија, филм, и електронски медији утемељили су метафизику свеприсутности, вишезначности и експресивности, нудећи нове друштвено-културне моделе. Човек није схватао да га постепено окружују радикално другачији, савременији и моћнији облици преноса симбола, који трансформишу суштину његовог битисања. Пљусак наметнутих мишљења, ставова, вредности, идеологија, произвео је тактички удар на медијски неприпремљено и необразовано становништво, тако да су метамедији (интернет, мултимедији, виртуелна

[2] У Енглеској, која се сматра колевком штампе, важила је сталешка подела на племство, свештенство и грађанство, док је штампа названа *четвртом* силом.

[3] Почетком XIX века у Европи су постојале четири велике силе: Енглеска, Француска, Аустрија и Русија, па штампа добија атрибут *пете силе*.

[4] Крајем истог века, поменутим државама придружују се Италија и Немачка, па штампа постаје *седма сила*!

[5] Јевтовић, З. (2000): *Тоталитаризам и масмедији*, БИГЗ, Београд, стр. 21-23.

реалност) постали мехури информатичке надмоћи којом охоли моћници контролишу васељену.

Свет никада није био подељенији јер информативне разлике диктирају нове облике супрематије. „Један проценат најбогатијег светског становништва располаже истом количином добара као и 57% најсиромашнијих, око 1,2 милијарда људи живи са приходом мањим од једног долара дневно, а 2,8 милијарде са мање од два долара; преко једне милијарде људи нема приступ води за пиће; 827 милиона пати од неухрањености"[6]. Дигитализација у инфо-сфери означава продубљивање социјалних разлика између информационо супериорних и информационо сиромашних заједница, што значи да ће богата, интересно организована мањина, користећи симулиране и опчињавајуће поруке, све више управљати неорганизованом већином светског становништва. Шокантно, али истинито звучи визија да ће у будућности очима и ушима информацијски незасите публике господарити софистицирано обликоване, често фабриковане и лажне слике које ће од жртава чинити злочинце и обрнуто. Клатно се померило услед револуционарне промене природе технолошких општила, која више не знају за ограничења. Информацијски интезитет богати разноврсна скала интерактивности, тако да индивидуа губи осећај везаности за нацију (простор) и социјални однос (породицу). „Кад смо на телефонској линији, у етру, или претпоставимо online (прикључени рачунаром на интернет), ми смо у одређеном смислу одвојени од себе, а заједно с другим" (Horrocks, 2001:38). Вишак вредности све мање је у материјалним ресурсима, а све више у информацијским богатствима која стварају нови међународни политички и културни поредак!

Сателитске комуникације, мобилни телефони, рачунари неслућених технолошких могућности, сателитски преносиви комплети, минијатурне камере и дигитални фотоапарати, неки су од амблема технолошке револуције. Настаје глобална мобилизација јавног мнења, при чему циљ више није у когнитивној и информативној димензији информације, већ у нарцисоидној жељи да се по сваку цену придобију пажња и поверење публике. На први поглед, појединац постаје персонализована личност, независна од других, способна да бира и одлучује у сјајном поретку интегрисаног друштва. Он контролише свој живот тако што одлучује за кога ће гласати на изборима, који ће аутомобил возити или марку одела носити, пиће пити или лак за косу користити! Глобалне информације и слике нуде исте или сличне представе, живот постаје стандардизован а да човек то и не уочава, док институционална упутства и умрежени модели вредности воде у чудесну метаморфозу културе. Тако долазимо до својеврсног парадокса: оквир националне заједнице постаје преузак за супротстављене идеје у јавној

[6] United Nations, 2003:29.

арени, али и превелики за социјалну интеракцију отуђених и етнички издвојених група које конфликтима доказују своју самобитност.

Нови комуникацијски поредак представља отворен концептуални оквир у којем предност имају технолошки развијеније државе. Схватања да се тежиште утицаја пребацује на медије националних заједница, само су делимично тачна, јер је њихов домет ограничен, што значи и моћ на мишљење публике. Утицај државе значајно се смањује, влада своје активности све више реализује различитим, мање видљивим каналима, радничка и средња класа нестају из политичке сфере, док непримерено расте утицај невладиних организација и институција тзв. Трећег сектора. „Оно што је настало јесу људи које Ален Турен назива „информациони радници", а Роберт Рајх симболички „аналитичари", људи који поседују и користе знање, који, да цитирам Рајха, идентификују, решавају и посредују у решавању проблема кроз „манипулацију симболима" – подацима, речима, оралним и визуелним репрезентацијама" (Kaldor, 2005:119). Уместо истине, светом влада слика као њен одраз, етичко усавршавање живота мења култ материјалног доказивања, док се морални дух и идентитет уништавају свим облицима принуде! Појединци, регије, државе, па и већина света, постају зависници од информација које су све више разлог даљих неједнакости и подела. „Надвладавањем писменог изражавања поново смо задобили нашу осећајну целовитост, не на националној или културној, већ на космичкој разини. Произвели смо супер-цивилизованог пред-примитивног човека" (McLuhan, 1970:16). Дух глобализма под плаштом отвореног тржишта креира апсолутно другачији политички, правни, социјални, административни, економски, масмедијски и други поредак, али проблем је у чињеници што светски естаблишмент присваја право на монопол, не помишљајући да о будућем устројству планете могу да размишљају и други!

1. КУЛТУРНИ СИМБОЛИ И ПОЛИТИЧКА МОЋ

Постојећи медији сударом иконе и бинарног кода добијају нову вредност. Снага и суптилност медија омогућавају значајан утицај на људска мишљења и уверења, најављујући опасност тајновите информационе тираније. Индоктринација се врши заводљивом бајком о планети глобалног благостања које се постиже идеолошком блискошћу са САД и сателитским државама, док се сваки другачији модел развоја унапред искључује и дисквалификује. Отуда је светска економија адаптирана интересима америчког капитализма, који немилосрдно израбљује већину становништва планете. Јаз између богатих и сиромашних све је већи, али у медијима таквих прича скоро да и нема! Слике и симболи прикривају стварност према захтевима и

потребама елитних група, али се као претња слободама проглашавају усамљени интелектуалци који отворено указују на пукотине демократије.

Лукаво замишљен, технолошки супериоран и утицајан систем пропагандних модела, трикова и дезинформација, на којима почива „истина" глобалних електронских мрежа које стварају препарирано светско мнење, велики ефекат постиже управо на кратке стазе. Зато је важно посматрање и контрола водећих медијских мрежа, посебно агенцијских сервиса, сателитских провајдера и кабловских система, док се посебне јединице информатичких инжењера упућују ка контроли дигиталних рачунарских аутопутева. Све значајније војне силе данас користе систем К3О, иза којег се крију контрола, команда, комуникација и обавештавање, концепција глобалног застрашивања са свеобухватним и сталним праћењем других. Сателитска апаратура са уграђеном дигиталном опремом, вештачком интелигенцијом и аутоматизованом перцепцијом нуди селектоване информације са било које тачке планете, тако да се реалност лако мења привидима. Илузија је очекивати да ће усамљени журналисти одрасли на принципима части, променити доминирајуће слике реалним извештавањем о чињеницама са терена. Њихов глас усамљен у хору унифицираних, обрађених, монолитних порука неће бити примећен. На затвореном саветовању о светској доминацији и моћи, одржаном у Пентагону 8. III 1992, један од учесника отворено је признао: „Посао новинара је да униште истину, да отворено лажу, да се клањају пред Златним телетом и да продају властиту земљу и народ да би зарадили хлеб свакидашњи. Сви то знају, и чему онда хвалоспеви о независној штампи? Ми смо оруђе и слуге богаташа који су иза кулиса. Ми смо марионете, они вуку конце, ми плешемо" [7].

Француска агенција за истраживање тржишта „Медијаметри", на сајму телевизијских програма у Кану (2007) презентовала је податке о гледаности у 72 водеће земље света[8], констатујући да глобално друштво постаје озбиљни зависник екранског дружења. У поређењу са претходном деценијом просечна дневна гледаност порасла је за 37 минута – и то са 192 на 212 минута. Грчка, Шпанија, Италија и Велика Британија су међу европским земљама чији грађани обожавају тв-лудило, док су екрански опсенари становници САД који у просеку поред овог медија проводе четири сата и 25 минута (6 више у поређењу са прошлом годином)! Анализе показују да информативни програми са дневницима, политичким магазинима и вестима имају стабилну гледаност, учествујући у укупним садржајима са око 18%, уз уочљиво слабије интересовање у државама источне Европе. Омиљени тв-жанр и даље су серије и филмови који чине чак 41% листа гледаности, од чега

[7] United Nations, 2003:29.

[8] „*The Atlanta Journal and Constitution*", Wants U. S. Recognized as World Dominant power, Dominance, March, 2008.

скоро половину времена заузимају „сапунице" и теленовеле (19%). Забавни програм бележио је највећи раст у односу на све друге жанрове, тако да светским џиновским екранима данас господаре скривене камере, риалити и ток шоу програми, квизови, забавне игре, позоришне представе, спортски преноси и музички програми, чинећи чак 34,5% садржаја (повећање за 4,5%). Уочљив је пад гледаности филмова, што се може тумачити новим технологијама (ДВД и пиратска издања), а за размишљање је и податак да су међу различитим насловима у свим државама међу пет најгледанијих производи америчке продукције! На мађарском филмском тржишту холивудски производи чине 93%, у Пољској 89%, Чешкој 82%, Хрватској 81% итд. Истовремено, САД, као највећи заговорник отвореног тржишта и мултикултурализма, емитују свега 2% филмова из држава широм света!

Бајка о слободном протоку информација прикрива контролу система, јер информатичка бомба постаје оружје кадро да уништи мир бројних нација. Илузија је да књиге, новине, музика, филмови, тв-програми и слични садржаји нуде слободу избора. Иза демократских паравана и културних знакова и симбола прикрива се идеолошка моћ, па низови софистицираних порука носе дириговане моделе вредности. Прави циљ медијских мандарина је формирање одређених уверења, где је могуће културолошки делити етничке заједнице, провоцирати политичке конфликте, потпиривати грађанске зађевице и неразумевања, интезивирати немире и страхове у складу са политичким циљевима. Ако мислите да нове технологије равномерно расподељују моћ, бројке ће показати да нисте у праву! Током последње деценије прошлог века извоз холивудске продукције широм света са 1,1 милијарду долара увећан је три пута, док је у исто време увоз филмова и ТВ-серија у САД био симболичних 81 милион долара!

После таласа интеграција и финансијских преузимања на тржишту маркетиншких агенција остало је седам, од који су пет америчке, једна јапанска и једна француска? И поред евидентних језичких баријера, тржиштем издаваштва доминирају три издавача (Bertelsmann, Time Warner и Viacom), који годишње зарађују преко десет милијарди долара. Од четири водеће светске информативне агенције, две су америчке, једна енглеска и једна француска, што није безначајно када се зна да из њихових редакција долази 90% вести које се појављују у медијским садржајима широм планете[9]. Кључ владања вредносним системом више није у држави, већ у медијским елитама чији је задатак колективно мењање свести! Уз масу и енергију, информација коначно постаје трећа димензија материје, па господарење њеним садржајем значи овладавање политичким просторима.

Медијска машинерија, испуњавајући своје захтеве и потребе за публицитетом, често производи оштре конфликте са класичним културним

[9] Херман, С. Е; Мекчесни, В. Р. (2004:32-87), *Глобални медији*, Клио, Београд.

навикама и вредностима, правдајући их потребом модерности. Почетком овог века амерички социолог Џејмс Дејвидсон Хантер, са Вирџинија Универзитета, увео је у политички вокабулар појам „културни рат", објашњавајући како се он односи на бројне битке око поретка вредности у појединачном и колективном духу и телу.

Садржај конфликта може бити све: од кључне дилеме стратешког развоја културне политике, преко односа према кичу, шунду, криминалу, забави, сексу, уметности, холивудизацији филмских простора, па до питања заступљености културе у наставним садржајима или програмима јавних медија. Под плаштом битке за јавним добром крије се сурова борба за политичком доминацијом, уз реалну опасност да богатство креативних идеја, које би требале да служе на добробит свих грађана, злоупотребом постане арсенал у функцији отуђених елита. Тако у већини држава власт брани доминантан културолошки модел, док га опозиција оштро критикује тражећи шансу за придобијањем нових политичких саплеменика.

Управљање културним симболима унутар било којег друштва, субјектима индиректно доноси и политичку моћ, па не чуди што се у глобалном, али и националним оквирима одвија невидљива борба за културолошком доминацијом. Исте музичке матрице, блокбастери, књижевни хитови, ријалити шоуи, информативне поруке или екрански спектакли, нуде исте или барем сличне моделе вредности, па циљ планетарних модератора више није у грубом наметању ставова, већ меком пласирању сличних садржаја произведених под контролисаним условима у брижљиво чуваним креативним радионицама. У новоствореном медијском архипелагу масмедији добијају невероватну улогу друштвених катализатора; они фаворизовањем једних, а игнорисањем других, врше невидљиву селекцију података, стварајући комуникациони вртлог!

У само неколико центара света обликују се укуси и аспирације које зраче целом планетом. „Исти принцип – асиметричност моћи – господари и на врху светске информатичке пирамиде: као што масовна култура Запада тежи да овлада (не)западном, тако америчка култура тежи да влада западном сценом, неизбежно изазивајући реакције, особито старих и моћних западних центара. Функционера француског министарства културе добар део свог радног времена проводе уводећи сложен систем квота и дотација смишљених да француску културу заштите од Америке, која није заинтересована само да извози америчке филмове", каже Жил Жекоб, директор Канског фестивала, „њој је стало да извози свој начин живота" (Печујлић, 2002:79). О културним идентитетима се не преговара за политичким столовима. Свет будућности почива на неравноправности информација, новом похлепном походу наметања културне глобализације, која као бумеранг производи моралну панику[10].

[10] Поли Тојнби доминацију американизма види кроз настанак „*културне панике*„ као блиске рођаке *моралне панике* (моралног суноврата), „*интелектуалне панике*„

2. ШОК – ДЕМОКРАТИЈА ТВ СЛИКА

Током само две деценије шок-демократије источна Европа променила је политички шар, парцелишући се у духу нове етнографије примерене интересима великих играча на шаховској табли. „Ко год посматра масовно друштво, одмах опажа да сваку владу, демократску или аутократску, на власт доводи пропагандна машина чије деловање има дотад неслућене размере" (Московиси, 1997:117). Другим речима, технолошка револуција је у политику укључила све облике масовне комуникације, стапајући умове појединаца у свест масе подложне манипулисању од стране прикривених центара моћи. Бучне кампање у штампи, на радију и телевизији, посредством интернета, СМС-порукама, блоговима и сличним метамедијима, нудиле су привид друштвеног управљања, претварања радника и сељака у грађанску снагу која одлучује, прикривајући да се на позорници одиграва нова паразитска представа која трансформише историјске форме тоталитаризма. Берлински зид нису рушили амерички војници већ сателитски тањири прикривени по крововима и крошњама источнонемачких градова, раскошно нудећи снове о бољем животу који их чека разбијањем постојећег политичког поретка. Порно касете симболизовале су толико жељену слободу појединаца, холивудска индустрија нештедимице је нудила филмове који су промовисали савршеност капиталистичког друштва, док су „Глас Америке" и сличне пропагандне станице симулирале отвореност заједнице за све проблеме, не објашњавајући збуњеном стаду да такве садржаје не емитују својим грађанима!

Политичка слика драматично је промењена, дух Јалте напустио је Европу, али су се из чаура идеолошких конфронтација излегле бројне националне, религијске, економске и друштвене неједнакости, ударајући свом силином у хридине класичних државних заједница. Социјалистичка сарадња и колективизам у низу некадашњих комунистичких држава замењени су профитном похлепом новог поретка, тако да је скоро полувековни хладни рат резултирао софистицираном хегемонијом, одвојеном од стварних искустава. Схватајући да они који располажу монополом на тумачење прошлости, контролишу садашњост и будућност, промотери либералне демократије пажњу су сконцентрисали ка масовним медијима, увиђајући њихову запањујућу моћ. Једином алтернативом представљена је парадигма либералне демократије „као крајње тачке идеолошке еволуције човечанства и као коначног облика владавине" (Fukuyama, 1989:3). Новим страте-

(заглупљивања) и „*патриотске панике*„ (губљења националног идентитета). У: *На ивици, живети са глобалним капитализмом*, приредили Хатон, В. и Гиденс, Е, Плато, Београд, 2003:251.

гијама владања медијима су додељени кључеви доминације, потискујући класичне ратове као нужно зло тек у ситуацијама када се не обезбеди пристанак државе да се на њеној територији инсталирају либерални системи. Неки теоретичари[11] отворено заговарају стварање демократског империјализма, јер Америка као једина суперсила има право да користи сва средства (укључујући и војна), како би „свет сачувала од расула"!

Потрошачки дух материјалног тријумфализма, захваљујући глобалним масмедијским садржајима и генеративној снази слика и симбола, промовисан је као универзални систем у чију исправност не треба сумњати. Реклама је постала део живота већине житеља планете, убеђујући и најокорелије скептике да верују да су срећни и када су тужни, али је потребно да им неко то и саопшти! Магијска и естетска компонента вешто су уткане у потребу новог жртвовања, док је у информативне токове мејнстрим медија спретно убачено идеолошко преобликовање маса. Културна форма прилагођава се захтевима све размаженијег медијског тржишта, па тако приче о богатим, славним и контроверзним личностима постају пожељни обрасци успеха код нових генерација. Мноштво новина, радио или телевизијских станица не значи и мноштво погледа и идеја, јер комерцијализација усмерава оптику којом се културни процеси осмишљавају. Све је подређено профиту, забави и сензационализму, рејтинзима и тиражима, водећи даљем снижавању културних критеријума. Јавна сфера се успорава према карактеристикама масовне телевизије и таблоида, док се губљењем граница између јавног и приватног отвара простор идеолошким обманама. Сапунице, ријалити шоуи, квизови, скривене камере, електронске кладионице, јавне причаонице, романтични серијали и криминалистичке серије, креирају наративни опус којим се реконструишу постојећи културни обрасци.

Масмедији су добили задатак креирања нове иконографије, са популистичком реториком и спектакуларним представама које су снагом моћи диктирале стварање нових коридора власти, подређених владајућим матрицама. Од њих се очекује да покрену и групишу важне теме, начине интерпретације и угао дискурзивне обраде, како би јавно мнење добило одређену усмереност, према очекивањима налогодаваца. У помоћ прискачу и различите ПР агенције, плаћени лобисти, невладине организације, удружења грађана, спонзорисани „независни интелектуалци", представници синдиката, универзитета, уметници и личности из залеђа јавног живота, спремни да синтетизују доминантну парадигму којом ће псеудодогађај бити представљен као генератор конфликта. Одређени кругови надгледају креирање нове свести, која се моделује кроз најутицајније комуникационе токове, филтрира и форматира према пожељним обрасцима. Чувари информационих капија су политички одани или интересно рентирани уредници, колумнисти, репортери, продуценти,

[11] Френсис Фукујама, Збигњев Бжежински, Самјуел Хангтингтон, Џорџ Шорош итд.

спремни да дебату дневног реда контекстуализују у складу са директивима невидљивих арканских центара. Демократија постоји само за привилеговане елите, чиме се јавна комуникација дегенерише, постајући сан за већину грађана, посебно ако су ван партијских торова. Тако је јавна сфера привидно понудила нове просторе вредности и слобода, прикривајући да њеним токовима господаре пропагандни инжењери, обучени да променом идеолошке свести преобликују класичне политичке односе. Отуда није важна истинитост идеологија, већ медијска презентација која испуњава жеље и потребе све сиромашније и сегментираније публике. Културни ратови завршавају политичким победама, али о томе није пожељно говорити, још мање писати!

У центру пажње код већине телевизијских кућа је информативни програм, при чему у већим масмедијским предузећима функционишу посебне редакције, док у мањим станицама обликовање, презентацију и дистрибуцију порука врше новинари који упоредо раде и друге задатке. Присталице оваквог учења наводе објективност информација као главни разлог постојања телевизије, па би по њима „*homo videns*" био добро информисан човек.

Лукаво користећи метод механичког гледања слике, телевизија опушта невидљивог гледаоца да у контексту слике и речи пласира неку информацију, брзо, јасно и сугестивно, не остављајући простор за размишљање. Догађај на телевизији траје колико и слика, онолико колико заокупља пажњу, да би је већ наредних тренутака заменила нова представа. Фасциниран њеном уверљивошћу, као некада маса у античком полису, човек не сумња у њену веродостојност. Зато вест има само индикатив презента, без футура или кондиционала, способност раста гледаности из минута у минут, пошто само тако опстаје на светској пијаци. Рејтинг није мерило памети, већ снаге догађаја или представа које клизају екраном. Јачањем медија шири се снага порука, њихов смисао и популарност, уз обрнуту пропорционалност знања и креативних способности. Тамо где глобална култура холивудске еросграфије напредује, национална култура полако назадује, али упоредо и њена религија, образовни систем, традиција. Опасност се крије у могућности да ће једног тренутка читав свет из мноштва телевизора гледати једну слику, један поглед, једну идеју.

За разлику од штампе која полако одумире, визуелни медији имају аутентичнији запис са места догађаја, привидну истинитост која информише и убеђује истовремено, па гледалац сужава перцепцију већ селектованих података. У све јачој конкуренцији међу ТВ каналима, ексклузивност информација, прилога, изјава, све су важнији за стицање публике. Стога добар новинар речима појачава ефекат слике, циљајући на психу и вољу хетерогеног аудиторијума, тежећи да се поклопи са његовим интересним сферама. Митотворна моћ телевизије[12]испољава се у конструисању наративно топлих прича, које

[12] Појам Дивне Вуксановић, у *Филозофија медија*, Чигоја, Београд, 2007, стр. 49.

као некада бајке разигравају машту конзумената, уверених да је слика коју гледају огледало света. Информативно ткиво којим се комуницира са реципијентима јавности нуди заједничке циљеве, идеје које повезују, афирмишу и вреднују садржај. Исповедање пред екранском публиком није само лична драма, већ појава коју јавност пажљиво прати. У трци за сензацијама често се објављују непроверене информације, прекорачују границе интиме, удовољава банализованим захтевима уредника. Едвин Дајмонг препричава разговор искусног ветерана телевизијског новинарства са репортером – жутокљунцем: „Испричаћу ти једну причу и пошто ти је испричам знаћеш све што треба о телевизијским вестима… Руководиоци ове станице (у Њујорку) гледају све три емисије вести у току вечери. Десило се да је у католичком сиротишту на Стејтен Ајленду букнула ватра. Један од руководилаца се пожалио да је конкурентска станица имала бољи филмски материјал о томе. „Њихови пламенови су виши од наших" – рекао је. Али је други руководилац одговорио: „Да, али је наша опатица запомагала више него њихова".

Под утицајем идеолошких догми сужавају се информативно-политички садржаји, сводећи се на партијске билтене, без естетско-етичког вредновања чињеница. Емисије типа „Вести", „Дневник", „Телефакт", „Инфотоп", „24 сата" и сличне, представљају сумаран преглед важних информација, дневни одраз света, уз истицање слике као медијске предности. Оне нису замена дневних новина, већ електронска издања вести које брзом визуелном монтажом приказују и коментаришу чињенице. Неки социолози већ су доказали да коришћење политичких медија стоји у јакој корелацији са социјалним статусом и културном позадином.[13] Редослед емитовања одређује важност догађаја, али и прагматичну вредност на политичкој пијаци. У кризним ситуацијама или изборним кампањама није свеједно да ли ћете прву вест дати представницима власти или опозиције, чак и број секунди илуструје позицију масмедија. Телевизија никада не може бити комплетна слика реалности, пошто новинари посредују у презентацији само малог дела свакодневних дешавања. Вероватно сте уочили да је све више прилога из „црних хроника", прича о насиљу, преварама, сексу, филмским лепотицама, берзанским аферама, политичким препуцавањима и сличним скандалима. Према подацима Института за економију медија крајем прошлог века, за извештавање о догађајима у свету америчка ТВ мрежа CNN трошила је у просеку 50 милиона долара годишње, што је ако изузмемо британски BBC, више него све државе Европе! Величина и разгранатост дописничке мреже праве џинове или патуљке, тако да за останак у медијској трци поред знања и квалитетних новинара, морате имати и значајну финансијску залеђину.

Шуме информацијских података који свакодневно струје бројним дифузним каналима, уз невероватну моћ екранске слике, агресивно улазе

[13] Caprini, 2004; Verba, Schlozman & Bradey, 1995.

у просторе индивидуалних слобода. Човекова чула постају све ограниченија, критички дух све запарложенији, јер савршене технолошке машине креирају перспективу брже од било ког ума. Брзина и техника побеђују тајну, невидљиво постаје видљивим, док перцепцијом уместо „очне реалности" влада медијска инсценација. Интерактивност, симулација и телеприсуство нуде аутоматизацију људског окружења. Другим речима, у новом поретку медији производе слике симулиране стварности, уз специфичну информацијску хијерархију препуну експлозивне енергије. Ментална загађеност прети критичкој јавности, која се пред силовитим налетима бахатих, електронско-дигиталних „добошара" постепено повлачи, схватајући да нову стварност дефинишу они који владају, а не они који је разумеју. Чињеница добија вредност тек када се појави у јавности, па средства комуникација постају стубови савременог друштва. Свака власт их користи за стварање специјализованих сазнајних сервиса, слично Орвеловој сентенци да „Права моћ, моћ за коју се мора борити, није моћ над стварима него над људима". Противнике не треба физички уништавати, већ духовно „мењати". Структура новог друштва врло је једноставна: на врху пирамиде налази се свемоћни Велики брат, испод њега је Ужа партија, иза Шира партија, и на крају заглупљене масе које чине 85% становништва. „Сва веровања, навике, укуси, ментални ставови који карактеришу наше време у ствари су управљени на то да очувају мистику Партије и спрече да се увиди права природа данашњег друштва" (Орвел, 1999:167).

3. ИНФОРМАЦИОНИ РАТОВИ ОБЛИКУЈУ БУДУЋНОСТ

Обликовање света према новим обрасцима темељи се на камуфлираним идејама политичке доминације, војне хегемоније и нескривене ароганције према свима који мисле другачије. Амерички председник Хари Труман је у свом Меморандуму од 28. августа 1945. издао наређење да се од јавности крије свака информација која се односи на статус технике, методе, успехе и планове којима ће се вршити надзор над другим народима. Успешно водити ратове могу само господари информацијама јер они владају планетом. Према резултатима истраживања обављеног за потребе Европског парламента, почетком 2004. године, у свету су постојала 132 сателитска система за прислушкивање и контролу комуникација. Једина земља која контролише све јесте Америка која преко глобалне обавештајно-сателитске организације „Vortex" (основане 1947. са Енглеском) и највеће шпијунске организације Ен-Ес-Ej прибавља скоро 70% обавештајних података. У Форт Миду, градићу у држави Мериленд, налази се главни штаб ове тајанствене установе, која запошљава 38.000 службеника. Тајанствена организација основана је 1952. директивом 6 Наци-

оналног савета, а јавност је нешто више о разлозима постојања сазнала током афере „Вотергејт", када су маске муњевитом брзином почеле да откривају лица функционера који су се бавили недозвољеним активностима. „Много тога променило се од времена када смо могли да негирамо да ова агенција чак и постоји, а смео бих да додам да је било и председника САД који никад нису сазнали за постојање ове институције, мада су њене услуге и те како користили", изјавио је Роберт Стил[14], директор ове мамутске компаније, признајући да је због технолошке револуције контрола све тежа. Аналитичари тврде да је ова служба ефикаснија од ЦИЕ или Еф-Би-Аја, што је доказала ангажовањем у свим ратовима вођеним последњих деценија.

Од европских савезника, на овом плану највећи сарадник је Велика Британија, а затим Немачка, Француска, Аустрија, Турска итд. Међутим, поменуте земље увек су под будним надзором америчких стручњака који преузимају дешифровање поверљивих података и даљу дистрибуцију. Великом количином информација располаже и Израел, који је, на пример, одмах по погоршању политичких односа са Ираном у космос лансирао сателит „Ерос Б", тежак око 350 килограма, способан да дигитализованим камерама сними сваки предмет или објекат на земљи величине од само 70 сантиметара! Супертајни систем „Ешалон" (енг. „усмерење") стациониран у Ment-with Hilu, у Великој Британији, контролише целокупан европски простор. За комуникације на Пацифику одговоран је прислушни центар Yakima, око 200 километара од Сиетла, Waiopai на Новом Зеланду има слична задужења, на аустралијском континенту делује Geralton, који надзире Индијски океан, док Sugar Grove, удаљен 250 километара од срца Америке, „брине" о сигурности америчких комуникација. Станице у Норвешкој и на Кипру под директном су контролом НАСЕ, а ради смиривања светске јавности званично се баве „економском", а од недавно и „антитерористичком" шпијунажом, што је само делимично тачно. Са 11 земаљских прислушних тачака, уз помоћ мреже од 120 сателита и око 1.320 моћних крипто-компјутера (реагују на кодове, кључне речи), „Ешалон" прислушкује све војно-обавештајне и политичке комуникације (телефоне, факсове, комјутере, медије) широм Европе и света, са циљем контролисања и последичног реаговања. Податке размењују САД, Велика Британија, Француска, Канада, Аустралија и Нови Зеланд, чиме је планета покривена мрежом контроле високог степена. Добијени подаци из прислушних центара се 90% деле, али најважније светска сила задржава само за себе. Циновске антене британских прислушних центара на Криту задужене су за лов сигнала са Блиског истока, али и јужних делова Европе. Електромагнетно уво Медитерана, на врху планине Тродос, не задовољава жеље америчких савезника који су због тога изградили своје апаратуре у Никозији, тако да, практично, данас сви прислушкују све!

[14] „Washington post", 11. XII 1999.

Ко мисли да ће у конфликтима XXI века одлучивати удари интерконтиненталних ракета или тенковских клинова (о пешадији више нико и не говори), није свестан дубине информационе револуције. Постбиполарни свет најбоље разуме говор силе, тако да громогласна пропагандна бука око смањења гломазних и неефикасних армија, прикрива суштинску трансформацију војних технологија, које се увелико припремају за информатички рат. Државне границе постају прошлост, конфликти се планирају далеко од простора великих сила, а предност добијају снаге обучене да брзим електронским ударима допру далеко од познатих ватрених моћи. То је тренутак када рат из бесконфликтног облика прелази у класични, када ће примат имати висока морално-психолошка припремљеност становништва, за шта су задужени масмедији.

Информатички сукоби су осавремењене верзија психолошког рата, којим се уз примену технолошки модерног оружја циља на медијско обликовање маса и њихову контролу. Америчке обавештајне службе и Пентагон на психолошко-пропагандне и субверзивне делатности дневно троше око 900 милиона долара, усмеравајући посебну пажњу ка Русији, Кини, Северној Кореји, Сирији, Вијетнаму, Ираку, Ирану, Либији, Судану и Тајвану, подручјима која су и званично приоритети националне безбедности.

4. ИСТИНА У МРЕЖИ ЕКРАНСКИХ ЛАЖИ

У свету у којем сваки девети житељ има бар један телевизијски апарат, моћни међународни лобији намећу своје интересе пласирајући информације по прецизно артикулисаној стратегији. Постоји више истина, за своју и туђу јавност, према интересима оних у чијим су рукама кајаси управљања. Од раног јутра, када у купатилу слушате прве вести, док у превозу на посао читате актуелну штампу, на послу размењујете информације са пријатељима и колегама, било вербално било интернетом, до касне вечери када одгледате неки филм или поноћну информативну емисију, подложни сте њиховом наркотичком дејству. Они вам намећу шта ћете, када, због чега и како размишљати, водећи закључцима за које мислите да су ваши!

„Медији нису постали оруђе прикупљања и ширења информација које неко други производи, већ произвођач, контролор и господар информација", тврди Александар Зиновјев, уочавајући постојање „невидљиве руке" која њима управља. Међутим, сила није у информацијама као низовима вредносних симбола, већ у правилима јавне презентације, којом добијају прагматичну вредност: „Ништавни су токови информација који прођу мимо њих, у поређењу са онима који пролазе кроз њих, а и улога им је још ништавнија. Они су у себи концентрисали основне и најутицајније информаци-

оне токове и снаге друштва" (Зиновјев, 2003:134). Амерички сенатор Ричард Лугар овакву појаву назива „медијализмом", као новим феноменом интерактивног политичко-медијског односа, који у жаришту скрива доминантни утицај центара политичке моћи. Медијима је данас дато моћно оружје које може да спаја и раздваја, креира еволуције и револуције, љубав и сукобе, па није свеједно да ли су у функцији обнављања глобалних и националних културолошко-комуникацијских темеља и заједништва, или стварања „потрошачког" духа заведеног чарима илузија и медијске опијености.

Нове технологије битно су утицале на специфичност модерног телевизијског израза који, захваљујући дигитализацији, нуди савршени репертоар утицаја на свест публике, која слућена обећањима и надама купује време и илузије. Вирећи у туђе животе, интиме непознатих, аудиториј прихвата забаву као општи укус, визуелну димензију којом храни све већу знатижељу. Опхрван све већим пословним обавезама, гледалац се олако препушта егзотичном свету сновиђења који окуларима камера нуди једноставну, банализовану представу комуникације. Основни циљ је да се публици у што краћем року и на што већем простору достави што више информација. Умножавањем броја канала и увећавањем конкуренције повећава се важност доброг програмирања емисија. Пажљивом анализом понашања публике добијеном статистичким и социолошким методама, најбоље програмске целине нуде се у најгледаније време (prime time, између 19 и 22 сата), док се јевтине серије, документарни програми, музичке емисије и слични садржаји остављају за периоде одлива гледалаца. Спектакли се планирају за ударно време, продукција мора да одговори функцији канала и публике, а филмови, спортске приредбе, серијали и рекламе треба да стварају равнотежу којом се побеђује конкурентска схема. Тако се заробљава слободно време, пажња читалаца, гледалаца, слушалаца и то што је дуже могуће. Американац Ли Браун први се осмелио да изјави (још 1971) како циљ телевизије није да забави и информише, већ да публику одведе оглашивачу!

Антимедијски Вавилон жанровском разуђеношћу шири шуму привида и фалсификата. Тако се јавља „медијски заснован капитализам" у којем завођење представама постаје део свакодневног ритуала, док „робне куће, модерни тржни центри, магамаркети, биоскопи или телешоп емисије, за савременог потрошача представљају некадашње светове бајки, жеља и снова, земљу чудеса Алисе и Пинокија, својеврсне катедрале потрошње, с карактеристичним сценографијама, у чијим су излозима смештене заводљиве робе" (Вуксановић, 2007:61). Друштвена свест се табуира, што резултира изостанком комуникације и настанка критичког мишљења. Нова публика већ доживљава чудесну трансформацију која је последица надоласка нових комуникационих технологија, али и ерозије монополских државних масмедија који се и даље понашају као слонови у кули од стакла.

Уместо истраживачко-аналитичког, дубинског новинарства које импонује озбиљношћу, информативношћу и естетиком, садржаји се популистички препуштају формули „2F – EPP -2P" (фудбал: директно или снимак – рекламе – песма и политика), док се између емитују филмови и серијали.

Телевизија као инструмент бољег разумевања има обавезу да се супротстави манипулисању. Јосеф Вагл, професор историје и теорије вештачких светова на Факултету за медије на Баухаус универзитету у Вајмару, пораст насиља у свету тумачи утицајем филмова, телевизије и комјутерских игара, износећи податак да дете у САД до стицања пунолетства види више од 80.000 убистава! Уношењем сцена агресивности и насиља у собе гледалаца, они постају потенцијалне жртве психолошког терора који се може рефлектовати постраумат-ским процесима и деформацијама. Више није важан сам догађај, већ начин његове медијске интерпретације. Системски и контролисано обликује се заводљива представа у којој се чињенице мењају, селектују или пређуткују, усмеравајући публику ка пројектованом циљу. Аудиторијуму се нуде снови који задовољавају жеље и дух индивидуа, док је задатак масмедија да уобличе постулирану стварност тако да је сви прихвате као истину. Све постаје подложно променама, реке људских живота утапају се у грубе цифре у новинарским извештајима, постајући сегмент медијског миљеа или трунке пажње у туђим животима. Ко не слуша глас јавности, брзо ће чути хук уличних протеста! Господарење туђим свестима постаје најпожељнија професија, а опскурна метаморфоза доказ је рањивости етике савременог журнализма. У условима опште доминације центара моћи, контрола информисања плански се користи за инверзију стварности, која се даље распростире високо софистицираним комуниколошким технологијама, креирајући глобално значење.

Године 1815. две хиљаде британских и америчких војника погинуло је у међусобном рату код Њу Орлеанса, јер је вест о потписаном примирју у Бриселу до њих путовала 16 дана. После мање од два века, захваљујући сателитској технологији, порука је толико убрзана да настаје у реалном времену. Публика је промењена, њена свест је медијски обрађена, па се пауперизација мења, симулирањем догађаја којих можда није ни било. Џорџ Стин, професор америчког војног колеџа наводи како „комбиновањем живих глумаца са компјутерски генерисаном видео графиком може лако створити виртуелну конференцију за штампу или приказати самит који се никада није одржао. Ускладиштене слике ликова могу се рекомбиновати или променити бескрајно пута, како би се добио жељени ефекат" (Вићановић, 1999:361). Старомодно схватање обраде медијских садржаја наноси огромну штету развоју савременог грађанског друштва и тако ће бити све док идеологија има предност над знањем.

Противречности савременог друштва добрим делом проистичу из злоупотребљене природе медија, политике и јавног мнења, при чему је мање

битно колико су механизми контроле прикривени. Униформност и стандардизација порука воде диригованом глобалном мнењу које једнако добро или лоше може процењивати о стратешки важним одлукама, које представљају будућност планете. Опсесивна жеља елита за владавином, заснована на гушењу медијских слобода, самоцензури, финансијским притисцима и рестрикцији информација, може нас одвести у катаклизму тоталне потчињености и принуде. Планетарна медијска индустрија производ је државних, политичких и мултинационалних корпорација. Без саморегулишућег односа који би омогућио плурализам идеја, мишљења и понашања различитих јавности, информације ће постати привилегија владајућих елита и препрека за даљу демократизацију грађанског друштва. Одговорност је кључна карика у ланцу слобода и она мора важити за све, јер само тако јавно мнење може постати независно. Слобода изражавања важи за све, али слобода штампе само за оне који контролишу или поседују медије.

Глобализам у комуникационој орбити ствара нови информационо-колонијални поредак. Концентрација медија и њихова корпоративна контрола воде ка успону псеудоинформативних сервиса који фаворизују лажни плурализам канала и информација. Тако долазимо до својеврсног парадокса: мноштво информација убија њихову важност. Као последицу добијамо спекулативно нови медијски образац у којем тоталитарна контрола медија нуди симулирану стварност. Заједничка је равнодушност према истини, па се на почетку трећег миленијума у теорију уводи нова категорија – морално лагање? Електронски Вавилон ушао је у драму комуникационе екстазе, реалност је све бржа и непредвидљивија, док се занемаривање стварног живота може вратити као бумеранг! Поред биосфере, атмосфере и инфосфере, свемир добија четврту димензију, са вишком информатичких бомби разорне и застрашујуће моћи.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Crozier, M. P; Huntington, J. and Watanuki, J. (1975): The Crisis of Democracy: Report on the ility of Democracies to the Trilateral Commission, New York.
[2] Delli, C. M. X. (2004): Mediating democratic engagement: The impact of communications of citizens involvement in political and civic life. In L. Lee Kaid, Handbook of political communication research (pp. 395-434), London.
[3] Fukujama, F. (1997): Крај историје и последњи човек, CID, Подгорица.
[4] Horrocks, Ch. (2001): Marshall McLuhan virtualnost, naklada Jasenski i Turk, Zagreb.
[5] Kaldor, M. (2005): Нови и стари ратови – организовано насиље у новој ери, Београдски круг, Београд.
[6] McLuhan, M. (1970): Counter-blast, Whiting, London.
[7] Rowen, H. (1995): The Tide Underneath the „Third Wave", Journal of Democracy 6.
[8] United Nation Development Programme (2003): Human Development Report 2003: Millenium Development Goals: A Pact Among Nations to End Human Poverty, Oxfor University Press, New York.
[9] Zinovjev, A. (2003): Слом руског комунизма, BIGZ Publishing, Београд.
[10] Вићановић, Д. (1999): Империја зла, Графика, Београд.
[11] Вуксановић, Д. (2007): Филозофија медија, Чигоја, Београд.
[12] Verba, S, Schlozman, K, & Bradey, H. (1995): Voice and equality: Civic voluntarism in American politics, Camridge, MA: Harvard University Press.
[13] Јевтовић, З. (2000): Тоталитаризам и масмедији, БИГЗ, Београд.
[14] Канингам, Ф. (2003): Теорије демократије, Либертас, Филип Вишњић, Београд.
[15] Лајпхарт, А. (2003): Модели демократије, ЦИД, Подгорица.
[16] Московиси, С. (1997): Доба гомиле, Библиотека XX век, Београд.
[17] Орвел, (1999): „1984", Чигоја штампа, Београд.
[18] Платон, (2004): Одбрана Сократова, Дерета, Београд.
[19] Хатон, В. и Гиденс, Е. (2003:251): На ивици, живети са глобалним капитализмом, Плато, Београд.

Prof. Zoran Jevtović, Ph.D

CULTURAL WARS IN THE SPHERE OF MEDIA IMAGES

Abstract: *Popular culture reflects the relations of political power thus relocating social differences from one model to another, creating the passive public without any class or national awareness, with narcotic addiction for their daily dose of spectacles and shows, often resulting in ideological stereotypes and prejudices. Confusing technological changes and harsh commercialization of communicative space shook the monopoly and authority of public media; the same picked the glove that was thrown to them and unwittingly accepted the game of trash, platitude and cheap entertainment, overlooking that ratings cannot think. Mass median is becoming more and more responsible for constitution of representative public, but it would be wrong to consider them a part of a system. Behind it all are people or „arkan" centers and through democratization and education of the mentioned, the frame is being created for a more dynamic change of our cultural map.*

New redistribution of power gives a stalwart role to cultural patterns, national identities, social conflicts and life styles, thus participating in reconfiguration of traditional state which is naively trying to resist the changes, unwilling to relocate the cultural energy from state and bureaucratic cabinets out to the open market or under favor of civilian society. Democratic culture implies the right for a variety of cultural values and models, lawfulness of national institutions and specific cultural identity convergent with political ideas of a free and open society.

KEY WORDS: *society, media, cultural patterns, conflicts, transformation, communicative actions, democratic culture*

УДК 303.621.35:316.77
ID 154281996

Проф. др Србобран Бранковић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

МЕТОД ФОКУС ГРУПА У МЕДИЈСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Резиме: *Фокус групе се дефинишу као метод квалитативног истраживања ставова, осећања, веровања и понашања људи. Као кључна разлика између овог и сродних метода истиче се унутаргрупна и дијалошка динамика у којој се прате ставови и понашање учесника. Постоје два кључна циља фокус група: 1) предистраживање које претходи примени квантитативних техника и примењује се у случајевима кад немамо никаквих претходних сазања о предмету истраживања; 2) остваривање дубљег и обухватнијег увида у предмет истраживања него што то пружају квантитативна истраживања.*

Разматрају се различите врсте фокус група: класичне, у којима су сви учесници у истој просторији, он лајн дискусије, дискусије у облику телефонских конференција; дискусије које воде два модератора, оне у којима је модератор један од учесника итд. Користећи своје скоро двадесетогодишње искуство у примени овог метода, аутор наводи конкретне примере истраживачког нацрта, као и водича за дискусију о једном конкретном предмету истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *метод фокус група, медијска истраживања*

У овом тексту ће се најпре представити метод фокус група, размотрити његове разлике у односу на сличне методе искуственог истраживања и практични проблеми њиховог организовања; у другом делу ће се дати пример конкретне примене овог метода у истраживању читаности дневних новина.

Фокус групе су метод квалитативног истраживања ставова, веровања, осећања и понашања људи. Посебност овог метода је у томе што се предмет истраживања испитује у дијалошкој ситуацији и у условима унутаргрупне интеракције. Он се наслања на ону филозофску и методолошку традицију у социјалним наукама, која сматра да се друштвене појаве могу поимати превасходно као појединачни акти воље који имају свој смисао, значење, мотив, циљ. По том становишту друштвене појаве се могу првенствено

разумевати, али не и објашњавати на начин природних наука, будући да оне нису објективна датост, прецизно мерљива, доступна уопштавању.

Овај метод се у лтератури углавном појављује у облику налаза који су његовом применом добијени, а много мање се разматра као предмет методолошких разматрања; с друге стране, и у методолошким расправама о фокус групама се најчешће пише без претераног упуштања у њихове праве домете. Коначно, мало је разматрања овог метода из компаративне перспективе, дакле, у поређењу са њему сличним, као што су дубински интервју и посматрање.

1. ИСТОРИЈАТ

Често се не прави довољна разлика између фокус група и групног интервјуа, тако да, занемарујући ту разлику, неки социлози виде почетак примене овог метода још у Богардусовим истраживањима из 1926. (Морган, 1996, Богардус, 1926). Ипак, прави размах метода групних дискусија настаје средином 80-их година XX века (Морган, 1996, Кнодел 1987), а већ током деведесетих било је толико искуства у његовој примени да настају посебне студије које се баве самим методом.

Данас фокус групе имају веома широку примену у социлогији и појединим њеним дисциплинама, као што су: политичка социологија, социологија рада, социологија друштвених покрета, социологија медицине, потом у политичким наукама, комуникологији, културолошким и феминистичким студијама итд. Нарочито је широко распрострањено коришћење фокус група у примењеним истраживањима, посебно у маркетингу, односима с јавношћу, истраживањима потрошача, јавног мњења итд.

2. РАЗЛИКОВАЊЕ ОД СЛИЧНИХ МЕТОДА

Најближи метод фокус групама, с једне стране, је дубински интервју; с друге стране њима је блиско посматрање, имајући у виду да је понашање, као најчешћи предмет посматрања, чест предмет истраживања и у фокус групама.

Табела: Разлике *између фокус група и дубинских интервјуа*

ДУБИНСКИ ИНТЕРВЈУ	ФОКУС ГРУПЕ
Предмет и популација која се истражује:	
То су најчешће ставови, осећања и информације које неко поседује; често се истражују квалификоване јавности, вође и стваоци мњења, стручњаци, утицајни људи итд.	Не истражују се само ставови и осећања, већ и понашање, што понекад поприма одлике експеримента Најчешће се истражује општа популација, или њени поједини сегменти.
Узорак:	
Мали узорци, од неколико десетина до 100; често су то намерни узорци – нпр. међу онима који чине стручну јавност бира се 30 најпознатијих – дакле, по именима и презименима, а не случајно.	Групе и не представљају узорак у правом смислу; Број људи укључених у истраживање зависи од броја група, али може бити сличан као и код дубинских интервјуа – од неколико десетина до 100.
Циљеви:	
Слојевитији опис неке појаве у квалитативном смислу; основне класификације.	Испитивање како се поједини ставови "понашају" у условима дискусије и групне интеракције; такође, као циљ може бити и прецизнији (квалитативни) опис истраживаних појава.
Средства:	
Упитник садржи теме за разговор, а интервјуер углавном сам саставља питања, најчешће у току разговора.	Водич за дискусију није обичан упитник, већ пажљиво разрађен инструмент којим се расправа усмерава на предмет истраживања; саставни део овог инструмента је сценарио којим се може стварати и контролисати експериментална ситуација.
Интервјуер – Модератор:	
Стручан и додатно обучен за тему о којој се води разговор; има много већу слободу: питања сам поставља; разговор усмерава ка оним деловима теме који нису довољно разјашњени, или о којима би испитаник могао више да каже од осталих.	Модератор, поред стручности и добре припремљености, мора да има и вештину подстицања и контролисања групне комуникације.

Разлике између фокус група и посматрања

Посматрање се одвија у природним условима; фокус групе се понашањем углавном баве на начин експеримента, дакле, вештачким стварањем услова у којима се одвијају.

У посматрању нагласак је на самом догађају, или процесу, или понашању; код фокус група нагласак је на говорној и невербалној комуникацији међу људима, тј. на ставовима и осећањима које они том приликом изражавају.

Улога истраживача: модератор је у фокус групама много активнији и читавим током расправе настоји да активира све учеснике, али и да цео процес држи под контролом; У посматрању истраживач нипошто не сме да утиче на ток догађаја.

Истраживачки инструменти: Фокус групе морају да буду веома прецизно испланиране. Водич за дискусију често садржи тачне формулације питања за учеснике, шта и колико треба нагласити, време које треба посветити свакој теми у расправи. За њих се често пишу прави сценарији – онда кад треба инсценирати нешто о чему би учесници расправљали, произвести разне асоцијације итд. Код типичних посматрања[1] се саставља само оквиран истраживачки нацрт који садржи опис проблема који треба истражити, циљеве истраживања и општи опис предмета (онога што би требало да буде у фокусу посматрачеве пажње), а цео истраживачки поступак се развија (па и мења и прилагођава) у току самог посматрања.

3. ДВА МОГУЋА ОПШТА ЦИЉА ФОКУС ГРУПА

У друштвеним истраживањима фокус групама се могу остваривати два основна циља: 1) предистраживање, тј. стварање услова за неко друго (обично квантитативно) истраживање; 2) слојевитији опис и дубље разумевање истраживане појаве, што би требало да представља корак даље у односу на рутинска квантитативна истраживања.

Ад 1. Предистраживање има за циљ да се постави и разради нацрт за примену неког другог истраживања – рецимо испитивања на великим узорцима. Фокус групе ће се користити у ову сврху кад истраживачи имају врло оскудне податке о предмету истраживања и нису у могућности да начине потребне класификације појмова, да дефинишу истраживани универзум, моделирају узорак, развију истраживачке алатке, као на пример упитник итд. То свакако није типичан начин примене фокус група, али је ова област њихове примене изузетно значајна.

[1] Овде се мисли на она посматрања која за предмет имају неке дуготрајне процесе или појаве и која и сама дуго трају.

Рецимо, ако је неко првих година примене Интернета намеравао да обави једно велико испитивање којим би ближе описао тај феномен – ко су корисници ове мреже, какве циљеве желе да постигну, шта на њој најчешће раде, како то утиче на њихово слободне време и на целокупан начин живота, какав је њихов социјални и психолошки профил – он се морао наћи у великим невољама јер није имао никакве представе о томе који су циљеви коришћења Интернета уопште могући, шта се све на Мрежи може радити, да ли коришћење Мреже има икакве везе са животним стиловима људи, како су људи почели да се интересују за Интернет и шта их је томе привукло итд. А сви ти подаци су нужни да би се развио упитник за испитивање, да би се стекла каква-таква представа о структури те новонастале популације, те да би се на основу тога могао моделирати узорак. Упрошћено речено, истраживач без предистраживања не би знао ни кога да пита ни шта да пита. Зато је циљ фокус група у овој фази стицање неопходних знања да би се спровело једно веће истраживање.

2. Коришћење фокус група у сврху слојевитијег описа и разумевања неке појаве је у ствари типичан истраживачки циљ који овим методом настоји да се оствари.

Истраживањем појава и догађаја које се темељи на испитивању њихових актера, ми можемо дати статистички опис тих појава: шта људи мисле о нечему, колико њих размишља на један начин, а колико на други, колико су њихови поступци повезани са њиховим интересима и вредносним начелима, како се то испољава итд. То су одговори на питања шта се дешава, колико често, у којој мери итд. Лако ћемо видети, најпре, да су то квантитативни подаци и потом да се они углавном ослањању на спољне манифестације и индикаторе. За нас, међутим, у великој мери остаје тајна зашто се све то баш тако дешава[2]; како изгледа стварно резоновање главног актера – који разлози имају највећу тежину, који мању, а који немају никакав утицај[3]; шта је особено у том резо-

[2] На пример, ако смо видели да трећина младих људи користи једну популарну светску марку патика, ми још не знамо шта је све то што њу у њиховим очима чини престижном, зашто се таквом сматра баш она а не нека друга која по квалитету не заостаје за њом итд.

[3] Добро је знанао да испитивање просте корелације међу двема променљивима може да нам укаже на њихову узајамну повезаност, али нипошто не може да потврди постојање узрочних веза, нити њихов смер. Могуће је, рецимо, да је њихова повезаност сасвима случајна, да је последица тога што су обе условљене неком трећом појавом, која је њихов заједнички узрок, а коју ми истраживањем нисмо обухватили. Обично се, рецимо, тврди да је слаба обавештеност људи о политичким питањима условљена степеном њиховог образовања, тј. да су ниже образовани много мање обавештени јер немају довољно претходних знања која би им омогућила бољу перцепцију политичких збивања. Могуће је, међутим, да су и слаба обавештеност и ниже образовање производ начелно мале заинтересованости тих људи за свет око себе, или релативно ниским нивоом интелигенције итд. С друге стране, и ако међу

новању, оно што није могуће уопштавати; шта је главни узрок што се неким разлозима даје већи а некима мањи значај (да ли су то интереси, предрасуде, религиозна убеђења...); како је настао начин мишљења који смо описали.

4. ПОСЕБНИ ЦИЉЕВИ ФОКУС ГРУПА

Може се навести неколико посебних циљева, карактеристичних за метод фокус група:

- Да дају ближи и нијансиранији опис *ставова* људи од оног који добијамо путем стандардизованог испитивања.
- Да опишу *понашање* људи у различитим, научно или практично занимљивим ситуацијама.
- Да опише распоне у поимању и вредновању различитих појава.

Нарочито плодно тле за примену фокус група, **оно што их чини посебним** у односу на све друге истраживачке технике јесте питање **могућности** да се неки став или начин мишљења **промени**[4]. Њиховом применом може се испитивати *чврстина* ставова и уверења:

- Да ли је **промена уопште могућа**;
- Ако да, **у којој мери** су ти ставови подложни променама:
- **Како** – под утицајем којих аргумената?
- **У ком смеру** иде промена?
- **Ко** може да утиче на промену ставова?
- Да утврди које су референтне групе у формирању и мењању ставова.

5. ПРИПРЕМА ИСТРАЖИВАЊА

Ретко кад се неко истраживање ослања само на фокус групе, али и тада и кад су оне само један од метода који се примењује, морају се пре самог истраживања обавити припреме.

1. Формулација проблема који треба решити

Као и у свим другим истраживањима, истраживачки тим најпре треба да јасно опише шта је то због чега се покреће истраживање. Проблем може бити: 1) научне природе – празнина у постојећем истраживачком фонду и

неким појавама постоји узрочно-последична веза, ми не можемо сасвим поуздано тврдити у ком смеру она делује – од прве ка другој или обрнуто, или обострано.

[4] Такав циљ истраживања се не може ни замислити код квантитативних истраживања.

уопште у научном знању; 2) проблем може бити и практичан, нпр. како људи доживљавају производе једног произвођача, а како производе конкуренције, колико су свесни значаја осигурања властитог живота и имовине, шта сматрају највећим проблемом у својој ужој заједници...; 3) коначно, могућа је и комбинација и једног и другог. Не може се постићи потребна јасноћа, доследност у примени метода и квалитет добијених налаза ако се не пође од ове тачке, без обзира на то да ли се ради о научном или практичном проблему.

2. Постављање циљева истраживања

Истраживачки тим мора да се определи за неки од циљева који је могуће достићи применом овог метода (наведени у претходном одељку), јер од избора циља зависи начин примене овог метода.

3. Разрада предмета истраживања

У овом делу нацрта се најпре дају операционалне дефиниције предмета који се истражује и његових појединих целина. Потом се тема о којој се организује расправа ближе рашчлањава и разрађује, разуме се у зависности од постављених циљева. Ово служи као основ за каснију израду инструмената истраживања и за одређивање броја и састава група.

4. Утврђивање броја и састава фокус група

Број група и тип учесника одређује се у зависности од постављених циљева и својстава предмета која су утврђена тачкама 2 и 3. Правила у компоновању група биће изложена нешто касније.

5. Развијање истраживачких алатки – водича за дискусију, сценарија

5.1 Водич за дискусију следи из разраде предмета истраживања. Он почиње представљањем особе која руководи дискусијом, као и истраживачке куће која је организује. Потом се укратко излажу циљеви истраживања, разуме се, водећи рачуна да се при том каже само оно што неће утицати на ставове учесника у дискусији.

У водичу се потом свака тачка предмета истраживања преводи у одговарајућа питања која се постављају учесницима и за сваку тачку се оквирно утврђује колико дуго ће се о њој дискутовати.

5.2 План и сценарио дискусија. Сценарио се разрађује ако се желе постићи неки посебни ефекти: непосредни доживљај нечега, суочавање

са другом (непознатом) страном ствари итд. Њиме се тачно одређује шта се, осим питања за учеснике, уводи у дискусију (неко збивање, демонстрација, приказивање неког слајда, филма, спота итд.). То подразумева да се тачно утврди шта треба учинити, кад треба учинити, ко то чини, на који начин, уз помоћ којих средстава, с којим циљем, како то особа која руководи дискусијом треба да представи и објасни учесницима итд.

Планом се предвиђају потребна материјална и техничка средства: камере, озвучење, уређаји за пренос слике и гласа путем Интернета уколико наручилац истраживања жели да га прати на даљину, узорци робе која се проба у тачним количинама и типовима паковања (уколико је реч о примењеном истраживању), снимци који се приказују учесницима итд.

5.3 Упитници који се деле учесницима ако је предвиђен и такав облик испитивања ставова. Уколико као циљ истраживања изаберемо праћење генезе ставова у њиховом суочавању са ставовима и аргументима других људи, са новим чињеницама и информацијама, ми прво треба да снимимо какви су ти ставови били на почетку дискусије, или пре представљања нових информација и чињеница које желимо учесницима да саопштимо. То се чини тако што учесници попуњавају краће упитнике и на тај начин износе своје претходне ставове.

6. ОРГАНИЗАЦИЈА ДИСКУСИЈЕ

Овај метод се спроводи тако што се по унапред одређеним критеријумима одабере неколицина људи (обично између 8 и 12) који се међусобно не познају, а потом се са њима организује расправа о предмету који се истражује. Расправом руководи особа коју је за то посебно одредио и обучио организатор истраживања и која се обично назива модератор. Ова расправа траје око 90 минута и учесницима се даје симболична надокнада за време које ту проведу, било у облику малих поклона, или у новчаном износу.

Посебан облик фокус група су оне које се организују путем Интернета[5]. Оне се не одвијају у стварном, већ у виртуелном простору. Учесници су у својим домовима, радним просторијама или на другим местима, модератор и наручилац су такође у својим просторијама, али су сви истовремено и „на истом месту" – дакле, на Мрежи – и учествују у дискусији о задатој теми. Будући да се сви међусобно виде и чују, да их модератор, као и наручилац, такође, све виде и чују, све је као и код правих фокус група, само што учесници нису физички

[5] Под овим се не подразумевају фокус групе које се организују у реалном простору – дакле, у једној просторији – а да се слика путем интернета преноси до наручиоца истраживања који се може налазити на сасвим другом крају света.

у истој просторији. Истраживачке фирме које организују овакав облик фокус група стално оглашавају ове своје услуге и позивају све заинтересоване да се пријаве за учешће у оваквим истраживањима. Заинтересовани приликом пријављивања попуњавају упитник, а потом их, кад су потребни учесници њиховог социо-демографског профила, или њихових вредносних оријентација и навика, позивају да се укључе у неку групну дискусију.

Фокус групе су погодне за читаво обиље пројективних техника и других облика подстицања учесника. У ту сврху користе се разни поступци, од недовршених реченица, довршавања започетих слика и цртежа, састављања приче о некој теми, персонализације неких нефизичких појава, као што су робне марке, организације, институције итд.

Фокус групе допуштају и коришћење разних техничких алата за прецизно мерење ставова и осећања људи. Типичан такав алат је тзв. аналитичар опажања. То је електорнски уређај који пред собом имају учесници групе у тренутку кад им се приказује неки телевизијски спот, или снимак неког догађаја, изјава политичара итд. Свој став и осећања према оном што виде они исказују тако што обрћу дугме, рецимо, на скали од -100 (што, рецимо, може да значи да су згађени и огорчени оним што виде) до 100 (што значи да су одушевљени). Коначан производ тога је што се прецизно мери и по секундама види који елементи, рецимо ТВ спота, су одбојни, који неутрални а који веома привлачни; да ли постоји разлика у степену допадања међу појединим категоријама учесника итд. Наравно, оно што се оцењује може бити различито одређено: некад су то осећања која на посматраче производи оно што им се приказује, други пут оцена схватљивости и разумљивости информација које им се нуде, трећи пут допадљивост физичког изгледа неких особа итд.

7. САСТАВ ФОКУС ГРУПА

Учесници у расправама се бирају по два основна критеријума:

1. Социо-демографски: пол, старост, образовање, село / град, етничка или верска припадност итд. Ови критеријуми се примењују кад се полази од претпоставке, или кад су претходна квантитативна истраживања показала да социјална и демографска својства имају везе са оним што је предмет истраживања – на пример, одређени ставови или понашање.
2. Тематски: учесници се разврставају по типу односа према самој теми која се у фокус групама истражује – на пример чврсте, умерене, меке присталице и противници неке идеје, они који редовно, често, повремено, ретко упражњавају неке активности итд.

8. ВРСТЕ ФОКУС ГРУПА

Фокус групе можемо класификовати према: 1) начину њиховог вођења, и 2) начину организовања;

Према првом критеријуму – **начину вођења расправе** – разликујемо:

1. Класичне фокус групе у којма се за истим столом нађе 8-12 људи који се међусобно не познају и који дискутују о некој теми, уз помоћ једне особе квалификоване за вођење таквих дискусија (модератора).
2. Дискусије о супротстављеним гледиштима; овакве групе имају бар два водитеља који заступају супротна становишта о теми која је предмет расправе. Учесници су онда стављени у ситуацију да оцењују аргументе за и против ових ставова и да се о њима изјашњавају. Наравно, могуће је да се у игри нађе и више од два супротна става, што значи да буде и више водитеља, али то је веома ретко.
3. Фокус групе у којима дискусију води и усмерава један од учесника. Оваквим групама се прибегава: 1) кад се жели смањити дистанца између неког ко је ту „званичник" (професионални истраживач) и осталих, „обичних" учесника; 2) кад желимо да постигнемо што већу спонтаност у расправи. Кад расправу воде сами учесници, онда је задата само тема, а све остало је на њима самима, почев од избора питања о којима ће се у оквиру те теме расправљати, њиховог редоследа, времена које ће посветити сваком од њих, па до онога што ће о њима рећи.
4. Двосмерне фокус групе; У овом случају ради се о двема групама: једна је класична, организује је и води један модератор, дискусија се одвија према водичу и сценарију који је замислио организатор истраживања; друга група прати ток дискусије на првој и дискутује о ономе што је речено у првој групи. Најчешће се две групе одвијају истовремено, с тим што она друга група из посебне просторије и путем једносмерног огледала прати шта се дешава у првој. Могуће је и да се дискусија на првој групи накнадно пројектује на платну и да се пројекција према потреби заустављa (да би учесници изнели све што имају да кажу о ономе што су видели) и да се потом наставља. То је у извесном смислу мултиплициран учинак групне интеракције јер је за другу групу обезбеђен двоструки стимуланс: с једне стране сама унутаргрупна дешавања, а с друге стране таква дешавања која се одвијају у првој групи. У овом случају је такође важно да учесници заузимају дистанцу према ономе што се јавља и дешава у основној групи и што би се можда дешавало и у њиховој, али тада многи учесници из разлога физичке присутности дискутаната и конформизма који она производи не би изнели своје изворно становиште. У ситуацији кад нема физичке присутности, они слободније износе своја мишљења.

Штавише, неке људе физичка одељеност стимулише да износе супротна мишљења. Често се међу учесницима група успоставља спонтана солидарност, чије друго лице је жеља да се супротставе некој другој групи. У том случају они радије трагају за разлозима неслагања него слагања.

Према начину организовања могу се разликовати:

1. Обичне фокус групе у којима се учесници налазе на истом месту у исто време и учествују у расправи лицем у лице.
2. Фокус групе у којима су учесници на различитим местима и у различитим локалним временима, а дискусија се успоставља у форми тзв. телефонских конференција. Предност ових група је што могу да обезбеде практично неограничену просторну покривеност и да прате регионалне разлике у начину резоновања о неком питању. С друге стране, ту је степен отворености нешто већи јер не постоји контакт лицем у лице, тј. физичко присуство саговорника. Људи су понекад спремнији да се оштрије супротставе анонимном саговорнику него оном ко је физички присутан у току расправе. Али, наравно, управо то што се узима као њихова предност може бити и недостатак: ако желимо да испитамо судбину неког става у групној интеракцији, онда је пожељније да то буде природна интеракција, тј. лицем у лице, а не на дистанци.
3. „On line" фокус групе: реч је о већ помињаним групним дискусијама које се одвијају уз помоћ глобалне мреже (Интернета) којим се бар виртуелно обезбеђује истовременост и визуелна присутност, будући да свако види све остале учеснике, иако они нису физички присутни у његовој просторији. Њихова предност је што су много јефтиније и што у односу на телефонски облик комуникације смањују дистанцу међу учесницима. Ипак, остаје чињеница да је сваки учесник свестан да разговара с неким ко је далеко од њега и да то може утицати на његове ставове у самој дискусији.

9. ФОКУС ГРУПЕ НИСУ САМО ДИСКУСИЈА

Метод фокус група често има извесне одлике експеримента. То је случај кад се, како је већ описано, учесницима расправе приказују телевизијски спотови, исечци из неких телевизијских или радијских емисија, написи из штампе, фотографије и сл. и тражи да они говоре своје утиске и мишљења о поменутом материјалу. На овај начин се вештачки стварају услови у којима публика прима неки медијски садржај и испитују се начин на који она реагује на те садржаје. Такође, учесницима у групи се могу намерно

предочити аргументи за и против неког става, некад комбиновани са различитим облицима комуникативне стратегије: провокативан начин представљања тих аргумената, афективан наступ, или пак сталожен, миран наступ ослоњен на рационалну аргументацију. Коначно, учесницима се могу поделити узорци неке робе и затражити да је (ис)пробају. Ту се такође ради о симулирању једне стварне ситуације (пробање или употреба неког производа), те се и то може сматрати врстом експеримента.

У фокус групама се не прати само оно што је речима исказано. Невербални говор није ништа мање значајан од вербалног, а понекад је и значајнији. Ако се на пример води расправа о квалитету неког жестоког пића, онда се обично учесницима даје да пробају разне узорке тог пића. Свако зна да при том израз лица (намрштен, равнодушан, пријатно зачуђен, одушевљен...), као и говор тела (да ли се онај који проба при том стресе, застане, или на њему нису видљиве никакве реакције) казује више од самих речи. Ако се, пак, води расправа о неким актуелним питањима (политичке теме, спорт, морална питања), онда гестикулација, боја и висина гласа, изрази лица (зајапуреност, намрштеност, смех...) могу много боље да илуструју природу и чврстину неког уверења него речи.

Стога се расправа на фокус групама често прати из неке друге просторије. У ту сврху се користе огледала која су с друге стране провидна и наручилац истраживања као и истраживачки тим могу да прате расправу. Ток расправе се скоро увек снима и управо из ових разлога се прави и видео запис, да би се поменуте реакције могле пажљивије и детаљније анализирати.

Наравно, праћење расправе без знања учесника отвара низ моралних дилема. Кад је у питању снимање камером, она је обично видљива и учесници су тога свесни, тако да свако може да одустане ако сматра да му то нарушава приватност. Посматрање из друге просторије је већ нешто друго. Ствар са моралног становишта донекле олакшава чињеница да се овакве расправе вероватно никад не организују с намером да се види шта ће рећи и како ће се понашати баш та и та особа, а свакако не с циљем да се о некоме прибаве компромитујући подаци, или да се непожељним особама изложи његова приватност. Такође, међу темама о којима се расправља на групама огромну већину чине оне које ни на који начин не задиру у интимност (допадљивост неке поруке, спота, робе итд). С друге стране, само прихватање да се учествује у расправи пред десет непознатих људи је у значајној мери пристанак да се са својих ставова скине ознака „поверљиво". Ипак, моралне дилеме за истраживача сасвим нестају једино ако пре почетка рада учесницима најави да се расправа снима и прати, тако да они сами одлуче да ли ће радити под тим условима или не.

10. ПРЕДНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА ФОКУС ГРУПА

Највећа предност фокус група је њихова дијалошка и акциона динамика коју не може да обезбеди ниједан други метод, осим посматрања.

Уз то, фокус групе омогућавају истраживачу да контролише ситуацију и да смишљеним увођењем и искључивањем појединих стимуланаса испитује њихов учинак. Са тог становишта фокус групе су у извесном смислу у предности и над посматрањем јер код овог другог метода истраживач не сме да утиче на природни ток догађаја, иако би понекад за циљеве истраживања могло бити драгоцено да се ствари почну одвијати на другачији начин него што се одвијају.

Најозбиљнији недостатак фокус група је што се слика о ставовима и понашању неких психолошких типова личности не може сматрати сасвим веродостојном. Особе склоне конформизму, стидљиви људи, или они који себе сматрају инфериорним у односу на остале, радије ће прећутати оно што заиста мисле или одглумити сагласност са доминантним учесницима расправе. То може у извесној мери да закриви слику о предмету истраживања. Но, ако је модератор вешт, он ће спречити доминацију „јачих" и охрабрити учешће слабијих, или ће бар у анализи препознати неискрено понашање, што може да обогати истраживачке налазе и тиме да поменуте недостатке претвори у предности.

Многи људи се устежу да о осетљивим питањима говоре пред особама које први пут виде и то свакако може утицати на резултате истраживања. Но, истраживачи морају бити свесни тог недостатка и за осетљиве теме одабрати друге методе.

Неки писци као слабост истичу ефекат поларизације ставова, тј. склоност учесника да се током дискусије поделе на два или неколико мање-више радикланих гледишта. То се, међутим, нипошто не може сматрати недостатком, већ, напротив, једном од кључних предности фокус групе. На пример, ако су упитником подељеним на почетку снимљени ставови учесника, а покаже се да се они током дискусије радикализују, онда је то управо најдрагоценији допринос целовитом сазнавању ставова и понашања људи: тиме се описује и мери степен њихове подложности променама, смер промена, аргументи и околности под којима до промена долази. С друге стране, то може да значи и да учесници нису били искрени у првобитном исказивању својих ставова, да су можда желели да се прикажу трезвенијим, умеренијим, али да их је ток дискусије управо извео на чистац и повукао да ипак оголе своје стварно становиште. На истраживачима је да оцене стварне разлоге оваквих промена.

Кључна ограничења односе се на домет истраживачких налаза стечених овим методом. То су ограничења:

- у погледу временско-просторног захвата и сагласно томе обима појмова обухваћених истраживањем: оправданије је да се фокус групама истражују пре предмети које видимо „сада и овде", него велике историјске и друштвене појаве, тј. пре појединачни и посебни него општи и универзални и пре конкретни него апстрактни појмови;
- у погледу циљева истраживања: метод фокус група за реалан циљ може да постави класификацију и детаљан опис својих предмета, евентуално разумевање. Нереално је очекивати да се уз помоћ овог метода могу објашњавати појаве, откривати законитости и предвиђати будућа дешавања. Зато се он најчешће примењује у комбинацији с другим методима;
- у смислу далекосежности закључака: није реално планирати и изводити уопштвања и генерализације засноване на истраживачком материјалу фокус група, као што је то понекад могуће у испитивању или у разним врстама систематских мерења.

Јасно је да ниједан метод не може водити потпуном сазнавању неке појаве. Ако је истраживач свестан могућности и ограничења сваког метода, он ће направити такав истраживачки нацрт и такав избор метода којим ће најцеловитије истражити, описати и разумети истраживане појаве.

ПРИЛОГ:
ИНСТИТУТ ЗА МЕДИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
ИСТРАЖИВАЧКИ НАЦРТ ЗА ДИСКУСИЈУ У ФОКУС ГРУПАМА
НА ТЕМУ ЧИТАНОСТИ НОВИНА

ПРОБЛЕМ: Социлозима масовних комуникација није јасан вредносни профил савремене медијске публике у друштву које је попут нашег изложено драматичним друштвеним променама и с прилично израженом аномијом. Из испитивања ставова путем интервјуа лицем у лице, дошло се до података колико људи у Србији чита поједине новине; како их уопштено оцењују; колико им верују; које теме у њима најрадије читају итд.

Истраживаче поред тога занима: како медијска публика бира медијски садржај на непосредном опажајном нивоу (**форма** медијског садржаја – изглед, облик, формат…); како се одлучује који **садржај** ће изабрати; како реагује на поједине врсте текстуалног и графичког садржаја

Одлучили су се за метод дискусије у фокус групама састављеним од читалаца дневних новина.

Циљ

Научни: да се одговори на следећа питања: где је доњи праг опажаја? Које су карактеристике садржаја (текстуалног, графичког) који привлачи пажњу и који одбија; које теме изазивају интересовање (површно или пажљиво читање); како поједине категорије читалаца примају поједине приступе и стилове у обради тема (агресиван, циничан, ироничан, уравнотежен, трезвен, објективан…) Позитивне и негативне идентификације у погледу садржаја и форме.

Друштвени: да се боље разуме профил савремене медијске публике и да се, уколико је могуће, допринесе побољшању медијске политике.

САСТАВ ФОКУС ГРУПА

Из испитивања ставова путем интервјуа лицем у лице, дошло се до закључка да су пол, образовање, старост и место живљења најтешње повезани са избором новина, као и садржаја који се у њима чита односно гледа.

Са становишта циљева истраживања, такође је важно разликовати читаоце по верности одређеним новинама.

Имајући све то у виду, групе се компонују по два мерила: верност појединим новинама и социо-демографска обележја (пол, образовање, старост, место живљења).

По првом читаоце делимо на:

1. ВЕРНЕ (оне који увек купују исте новине и унапред знају које ће да купе).
2. МЕШОВИТЕ – оне који углавном имају у виду једну или две новине, али одлуку ипак доносе на трафици.
3. ПРОБИРЉИВЕ – оне који одлуку доносе на трафици, без неког претходног става.

По другом мерилу читаоце делимо на:

- Средње и више образовани,
- До 30, од 31 до 50, 50+,
- Приградска насеља, град.

Укрштањем ових критеријума формира се 12 група. Максималан број комбинација је 36, али се због економичности не иде на издвајање свих могућих комбинација. Сваки модалитет варијабли које имају по две категорије (пол, образовање, тип насеља) заступљен је у шест случајева, а модалитети варијабли са три категорије (старост, тип читалаца) заступљени су по четири пута. То је довољна заступљеност да се може испитати значај сваке варијабле. Уколико се покаже да су неке варијабле значајно повезане, тако да је потребно издвојити неку још ужу групу, онда ће се урадити потребан број додатних група.

- Жене, средње образоване, до 30 година, приградско насеље – ВЕРНИ читаоци.
- Мушкарци, средње образоване, до 30 година, градско насеље – МЕШОВИТИ тип читалаца.
- Жене, високо образоване, до 30 година, приградско насеље – ПРОБИРЉИВИ читаоци.
- Мушкарци, високо образовани, до 30 година, градско насеље – ВЕРНИ читаоци.
- Жене, средње образоване, од 30 до 50 година, приградско насеље – МЕШОВИТИ тип читалаца.
- Мушкарци, средње образовани, од 30 до 50 година, градско насеље – ПРОБИРЉИВИ читаоци.
- Жене, високо образоване, од 30 до 50 година, приградско насеље – ВЕРНИ читаоци.
- Мушкарци, високо образовани, од 30 до 50 година, градско насеље – МЕШОВИТ тип читалаца.
- Жене, средње образоване, до 50+ година, приградско насеље – ПРОБИРЉИВИ читаоци.
- Мушкарци, средње образовани, 50+ година, градско насеље – ВЕРНИ читаоци.

- Жене, високо образоване, до 50+ година, приградско насеље – МЕШОВИТИ тип читалаца.
- Мушкарци, високо образовани, 50+ година, градско насеље – ПРОБИРЉИВИ читаоци.

ПРЕДМЕТ / ТЕМА / Индикатор	Метод	ПОДСЕТНИК ЗА МОДЕРАТОРА: Питања која поставља учесницима
Опредељивање на непосредно опажајном нивоу: шта највише привлачи пажњу на трафици.	Симулација избора новина и праћење стварног понашања.	Новине су поређане као да су изложене на трафици: Које бисте новине одабрали са ове гомиле? Зашто сте одабрали баш те новине? Кад се сви изређају са одговорима: Да ли би још неко одабрао новине ,'те и те" пошто је чуо разлоге које је навео ,'тај и тај"? Које од њих никако не бисте одабрали? Зашто не бисте одабрали те новине? Кад се сви изређају са одговорима: Да ли би још неко одбацио новине ,'те и те" пошто је чуо разлоге које је навео ,'тај и тај"?
Референтне групе приликом избора медијског садржаја: позитивна и негативна идентификација	Дискусија	Ко још од вама блиских људи чита ове новине које сте одабрали? За новине које никако не би одабрали: знате ли неког ко чита те новине?
Опредељивање на основу садржаја: Шта у новинском садржају (фотографије, наслови, типови слова) привлачи највише пажње? Шта одбија људе?	Симулирање листања новина Попуњавање **упитника:** учесници писмено одговарају које би (су) све новине изабрали и које никако не би изабрали	Листајте новине које сте одабрали, редом којим ви хоћете и, ако имате коментара, реците их наглас (не мора о самим новинама, већ о било чему што вам привуче пажњу: наднаслов, наслов, поднаслов, фотографија, карикатура, антрфиле, нека реч или синтагма и сл.); Шта други кажу о томе? Шта је оно што вас одбија, или умањује вашу жељу да отворите неке новине? Листајте новине које вам се не свиђају и коментаришите
Суд о садржају и приступу: * стварном * пожељном * непожељном Како се прихватају поједине врсте текстова: добар и лош пријем	Симулирање читања новина Даје се пауза да учесници прочитају неке текстове, а потом се постављају питања	Шта мислите о тексту који сте прочитали? (учесник га укратко преприча и каже шта о њему мисли) Да ли би још неко овако оценио овај текст? (Ономе ко је прочитао текст) Кад бисте га ви писали, како би он изгледао? Да ли би још неко овако написао овај текст? А како би овај текст изгледао кад би га написао... (навести особу која би по мишљењу учесника купила новине које он никако не би изабрао)
Поједине теме: разлози због којих оне привлаче пажњу	Дискусија	Зашто вас та тема коју сте одабрали занима? (ако је потребно, подстицати: имате практичну корист од тога? колику? ваша радозналост иде у том правцу? колика је та радозналост – неодољива, или тек спорадична? бојите се те ствари? колико? допада вам се то? колико? итд.)
Одлука о куповини	Дискусија	Од чега зависи да ли ћете купити неке новине? (ако је потребно, подстаћи: од моје навике да стално купујем ,'те и те" или било које новине; од наслова који вас привуче; од провокативних фотографија; од тога да ли тог дана имате пара...).

ИЗРАДА ИЗВЕШТАЈА:

Налазе исказати по редоследу тема. Исказују се: збирно и по типовима читалаца, према мерилима на основу којих су састављене групе

Посебна пажња посвећује се ГЕНЕЗИ ставова: Питања обележена црвеним словима служе да се прати да ли је током дискусије неко променио свој став. У анализи се одговара на питања: КОЛИКО ЉУДИ је променило став? КО (према социо-демографском и читалачком профилу) је променио став? У КОЈОЈ МЕРИ је промењен првобитни став? КОЈИ АРГУМЕНТИ су били пресудни да се став промени?

ЛИТЕРАТУРА:

А) Основна:

[1] Morgan D. L. (1997), *Focus groups as qualitative research, Second Edition*. London: Sage Publications. 1988.
[2] Morgan D., *Focus Groups*, ANNUAL Reviews of Sociology, 1996, 22, pp 129-152.
[3] Krueger, Richard A. and Mary Anne Casey (2000), *Focus groups : A practical guide for applied research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
[4] O'Brien K., *Improving survey questionnaires through focus groups*. In Morgan D, ed. Successful focus groups: advancing the state of the art. London: Sage, 1993:105-18.

Б) Шира:

[1] Kitzinger J., *The methodology of focus groups: the importance of interactions between research participants*. Sociology of Health and Illness 1994;16;103-21.
[2] Kitzinger J., *Focus groups: method or madness?*. In Boulton M, ed. Challenge and innovation: methodological advances in social research on HIV/AIDS. London: Taylor and Francis, 1994:159-75.
[3] Khan M., Manderson L., *Focus groups in tropical diseases research*. *Health Policy and Planning* 1992;7:56-66.
[4] Hughes D., Dumont K., *Using focus groups to facilitate culturally anchored research*. *American Journal of Community Psychology* 1993;21:775-806.
[5] Bogardus E. S., *The Group Interview*, Jornal Of Applied Sociology, 19.
[6] Mays N., Pope C., *Rigour and qualitative research*. *BMJ* 1995;311:109-12.
[7] Flores, J. G., and C. G. Alonso (1995), Using focus groups in educational research. *Evaluation Review* 19(1): 84-101.
[8] Merton R. K. and P. L. Kendall (1946), The focused interview. *American Journal of Sociology* (51): 541-557.
[9] Stewart D. W. and P. N. Shamdasani (1992), *Focus groups: theory and practice*. London: Sage Publications.

Prof. Srbobran Branković, Ph.D

FOCUS GROUPS METHOD IN MEDIA RESEARCHES

Abstract: *Focus group method is defined as a form of qualitative research of people's attitudes, behavior and beliefs. First, interactive group and dialogue dynamics of focus groups are considered and denoted as differentia specifica of that method. Second, differences among focus group and in depth interview as well as participant observation are discussed.*

There are two main purposes of the focus group method: first, it may be used as explorative research, when we do not have any significant previous knowledge about the subject of research. Second, this method may provide extensive in depth insight in the subject of interest. Focus group discussion is particularly useful when changing of people's opinion and attitudes is studied.

Various types of focus groups are discussed: face to face discussion, on line, telephone conference call, discussion with two moderators and opposite attitudes, participant as moderator etc. Using his two decades experience in implementing that method the author demonstrates research and instrument design for a concrete problem solving.

KEY WORDS: *focus group method, qualitative research*

УДК 316.774:654.191
ID 154283788

Проф. Мирослав Јокић
Академија уметности, Београд

РАДИО: ЧИТАЊЕ И ПИСАЊЕ ЗВУКА

Резиме: *У раду се говори о развоју система радио-дифузије и о аспектима аудио комуникације. Човек пише поруке другом човеку звуком. Због тога је веома важно описати појмове читања и писања звука. Аутор се бави и феноменом гледања звука и објашњава латентни динамизам визибилности звука.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *радио, аудио комуникација, читање звука, писање звука*

Развојем система радио-дифузије дошло се до сазнања да је човечанство остварило ново технолошко подручје, њим својствено и тим својствима јединствено, које успоставља, до његове појаве непостојећу, облицима комуникације сасвим различиту и нову логику слушања.

Крајем XIX и почетком XX успостављена је ера радиофоније која представља битан чинилац веза међу људима у свим областима људске делатности – од рата до космичких летова; од уметности до науке.

Данас је планета озвучена и „прислушкивана" од свих за све и на сваком месту, у свако доба.

У васиони, изнад планете Земља успостављена је аудиосфера.

Човек пише поруке другом човеку звуком.

1. РАДИО

Аудио комуникација, у најширем смислу значења тог чулног феномена, углавном се везујемо за радио који простор наше свакодневице, својим програмским садржајима, претвара у радиофонијски простор, где и када програмска разноврсност везује наше чуло слуха за мноштво различитих садржаја, од информација, музичког звука, преко образовних, забавнх садржаја… до особене уметности чији је темељни облик радио-драма.

Појава радија пробудила је наду да ће усуд човекове усамљености бит превазиђен присношћу са оплемењеном, хуманом комуникацијом.

Занет метафизичким чудом које се рађало из физике, слушалац је радио примао покушавајући да га објасни, пре свега својим поетским бићем, којим се и одгонетала суштина медија. Радио је јединствен медијум у историји уметности који је подстицао песничку машту. То се није десило машини за штампање нити филмској камери, али радио-апарату јесте. Песници су певали комуникацији са, и преко васионе; опевали комуникацију без граница и ограничења, „свима и на сваком месту доступну".

Историја радија се стога огледа и у историји књижевности многих народа. Песник Десимир Благојевић први у Србији, још у првом месецу постојања Радио Београда (априла 1929), понет доживљајем „тог чуда из ваздуха", или „чудом радиофоније", објављује педесетак стихова под насловом:

ПЕСМА О РАДИЈУ МОГА ГРАДА

Та бела, бела невидљива тица
Јавља нам ново доба
И кроз ноћ српску певају антене

Писали су Богда Чиплић, Душан Јерковић, Гвидо Тартаља, Бертолд Брехт, Мајаковски... Маринети, песме о радију.

Колико и како траје та нада у блискост човек и медија сведоче и песници, наши савременици, а чини ми се да је то најбоље изразио Бранислав Петровић написавши 1975. године:

РАДИО

Ја не знам шта бих радио
да немам – радио.
Кад сам добио јединицу,
кад сам згрешио
радио ме је тешио.
Па како да се човек не чуди –
у тако малој кутији
толико добрих људи.

2. РАДИОФОНИЈА

Радио је успоставио два битна чиниоца савременог света: радиофонију као масовну комуникацију из које је проистекла масовна култура.

Радиофонија у савременим условима је широка област комуникације људским гласом, не музичким и музичким звуком. Настала стваралачким моћима човека: физиком снимања као механизмом наношења звука на носач и системом преношења звука на даљину (без жица), успоставила је нове могућности испољавања и обликовања духовних садржаја у процесима комуникације.

Преузимајући и развијајући могућности микрофонског звука радиофонија је, у односу на облике и начине комуникација које су јој предходиле, успоставила неколико битних разлика о представама света, простора–времена и облика тих представа.

Снимањем и обрадом звука развијена је нова област индустријске производње и промета носача звука, која подразумева и развој система за репродуковање звучних садржаја.

Пренос звука „на врло велике даљине без жица" (Тесла), селективан пријем звучног сигнала (избор радио-програма) и индустрија носача звука омогућили су настајање и развој *масовне културе*, као глобалног појма.

Успостављена су два паралелна звучна света: природни и онај који настаје и постоји у условима савремене физике – радио дифузног и снимљеног звука.

3. ЗВУК

Звучном таласном кретању у природи не можемо одредити ни почетак ни крај, али можемо уочити бескрајну различитост значења, настајања, трајања и нестајања изражених у звуку.

Природа својим испољавањем, тројством у једном: материје, светлости и звука, намеће се нашим чулима као стално кретање међусобно условљених постојања. Када дрво гори материја мења облик – постаје пепео. Та промена се да уочити чулима. Током сагоревања око региструје светлост, уво пуцкетање.

Умирање и рађање, ноћ и дан, село и град, сан и јава – живот, се нуди и у звуку. Стваралац тај звук преузима микрофоном, успостављајући облике комуникације који се јављају у међупростору онога што се природно чује и онога што је одређено стваралачком намером да се чује посредовањем микрофона, језиком радиофоније.

Метак чујемо, а не видимо. Деси се да је то и последња комуникација са светом. Звучни запис пуцња постаје симбол, знак и значење смрти; шкрипа

значење отварање или затварање врата итд; звук у искуству слушања добија своје значење – чујемо, односно имамо сазнање о ономе шта смо чули.

Представа о звуку, ма како била сложена, схватљивија је од саме звучне стварности. Конвенцију слушања, навике слушања омогућавају да чулну свакодневицу сматрамо реалнијом од свеопштости звучне стварности. Преузимањем елемената снимљеног звука и њиховим стваралачким организовањем у комуникацијски облик ми заборављамо звук. Примамо значење, емоције, идеје стваралаца.

„Прст је потребан да покаже Месец. Али, кад једном препознамо Месец, више се не би требало бавити прстом."

(Зенбудистичка изрека)

Устаљена значења појма *чути*, схватити и разумети оно што се слуша, захтевају нова преиспитивања, ширења и тумачења. Свест о снимљеном и на даљину пренетом звуку шири границе феномена чути.

4. ПИСАЊЕ ЗВУКОМ – ЧИТАЊЕ ЗАПИСА

Од бележења звука системом фонографа (1877), увођењем магнетофона са гибљивом траком (1948) прешло се на *писање* звуком и *читање* записаног. Гибљива трака омогућила је премештање звучног садржаја сечењем и лепљењем, или преснимавањем звучних записа чиме се твори простор радиофонијске комуникације (написано – прочитано).

Радиофонијски простор је *монтажни простор*. Најмања монтажна јединица просторно сложене звучне целине је *звучни запис*.

Звучним записом у поступцима монтаже омогућена је нова, самосвојна, област комуникације људског духа *радиофоније*, сложеног појма изведеног из латинске речи *radiare* са значењем *зрачити* и од грчке речи *fonikus* са значењем *звучан*, односно *који звучи*.

Забележени звучни садржај, од укључења до искључења система за снимање, дефинише се као звучни запис, симбол, знак и значење, а поступак његовог слагања и усаглашавања у проширено значење је поступак *монтаже* као уневерзални принцип комуникације симболима. Звучна јединица, симбол означава нешто опште и може послужити различитим ауторским намерама стваралаца у области информисања и уметности. Саозначавање поступцима монтаже више симбола, звучних записа, као чина стваралачке воље, звучни запис бива садржајно, емотивно… и ритмички продуктиван. Одређено *шта?* (идеја, намера) условљено је са *како?* (технологија, умеће, таленат).

Како и *шта* одређују садржај и облик целине радиофонијског простора.

У начину повезивања звучних записа успостављен је систем интерпункције, односно граматика нарације звуком.

Ови принципи су веома блиски поступцима монтаже у кинематографији. Рез омогућава јединство места, времена, доследност логике садржаја, континуитет радње. Ублендавање и изблендавање између два звучна записа означава дисконтинуитет радње, времена, промену простора догађања, а задржава логику теме, садржаја, радње. Поред ова два најзначајнија прелаза са звучног записа на звучни запис, постоје и претапање, удвајање звучних садржаја, музичке завесе…, и то сваки са својом граматичком функцијом у конвенцији перцепције звучних облика комуникације – *језика радиофоније.*

Радиофонија, служећи се људским говором, немузичким и музичким звуком у савременим облицима комуникације, подразумева две основне области стваралаштва: новинарство (саопштавање вести, радио-репортажа) и уметност (радио-драма, као њен темељни облик са изведеним облицима: докуметарни и апстрактни) у систему емитовања (радио дифузија) и пријема звучно обликовних – звуком писаних – садржаја, порука (радио-апарат).

Нужност да се артикулише језик радиофоније укорењена је у потреби човека да комуницира знаком. Крик – повик – урлик; артикулисана реч – реченица – мисао; певање – нота – музика; цртежи у пећини Алтамире; писани знак – слово – Гутембергова галаксија; звук – микрофон – Теслина галаксија…

Уочити знак, анализирати га и усвојити, значи доћи до смисла поруке.

5. НОВИ ЈЕЗИК, НОВА СВЕСТ – МАГНЕТОФОН

Историја људске еволуције укључује непрекидан развој језика, нових концептуалних оруђа, нових начина разговора и размишљања и омогућава да се живот проводи на начине који до тада нису били могући.

Границе нашег језика су границе нашег света. Нова реч је почетак новог језика. Ново значење је еквивалент новој речи. Нови језик је основ нове свести. Нова свест и нови језик су суштина људског прогреса.

Део цивилизацијке одговорности коју треба да преузме наше доба свакако припада и стваоцима у области звука. После речи, цртежа, сцене, штампе, фотографије, филма и радиофонија успоставља директан однос са интелигенцијама, осећањима и жељама, вишестрано и разнородно откривајући могућности стваралачки артикулисаног звука.

Ставити микрофон испред животне појаве, креативно га користити, значи звучним записом савладати време, а у повратном смислу деловати на њега и истраживати положај и моћ човека међу силама времена и невре-

мена, међу силама стварности. Тражити и успостављати положај и моћ слободе међу силама нужности.

Појава магнетофона је за толико и утолико променила свет.

6. СЛУШАЛАЦ

Драмске уметности мењајући своје биће: позориште, филм, радио – мењале су биће примаоца естетске поруке. Од гледаоца драмских догађања у позоришту и биоскопској сали, до слушалаца драмске игре поред радиоапарата.

Радио-драмски облик (простор–време) је ауторски акустички знак, самосвојан, непоновљив…, који нужно тежи да се прожме са свешћу слушаоца:

Слушалац, прималац естетске поруке је друштвени и естетски чинилац радиофонијског остварења, тако што се у моменту слушања налази пред две могућности:

- *не чути*, а то значи не постојати у радиофонијском смислу комуникације,
- *чути*, што, пак, значи постати активан субјект радиофонијског простора – времена; комуницирати.

Слушалац *чује*, односно *разуме звуком написано – чита и гледа,* чиме активира себе као чиниоца радиофонијског простора – времена, а то подразумева да своди своју чулну стварност, као једну и јединствену, на ауторску као њему (слушаоцу) другу стварност, опет јединствену у свом појавном и садржајном облику – чита и види звук.

„Свест о знаку служи да мотивише свест слушаоца. Отуда суштинска улога знакова: они треба да осветле, да воде свест."

(Жан-Пол Сартр, *Интенционална структура представе*, 1981)

ГЛЕДАЊЕ ЗВУКА

Понегде се може чути како на радију нема шта да се види!?

Не види само онај који нема око за звук.

У контакт – емисији „Медаља 202" Програма 202 Радио Београда, у разговору са слушаоцима аутор и водитељ поставио је питање: „Шта више волите – радио или телевизију?" Одговори су били различити. Огласила се и једна седмогодишња девојчица рекавши да више воли радио. На питање „зашто?!" одговорила је: „Зато што на радију има више слика".

7. ЈЕДАН ЈЕДНОСТАВАН ПРИМЕР ЗВУЧНЕ ВИЗУЕЛИЗАЦИЈЕ НАРАЦИЈЕ

Ову кратку причу из крими жанра пренећемо читаоцу служећи се звучним ефектима, без комуникације људским говором. Звук ће, логиком монтаже звучних записа, искључивом употребом немузичког звука – звучних ефеката, иразити и показати: драматику, напетост… чиме је извршен злочин и пол жртве, дакле све елементе који припадају уобичајеним писаним или усменим средствима приповедања:

„Једва чујни, опрезни кораци по поду који шкрипуће.
Кораци застају.
/ТИШИНА/
Тиха шкрипа врата која се споро, опрезно, отварају.
/ТИШИНА/
Револверски пуцањ.
Крик погођеног мушкарца".

Овај пример можемо сагледати и као "латентни динамизам визибилности звука".

Вајар, професор и теоретичар ликовних уметности Коста Богдановић доказујући „латентност динамизма звука у ликовном делу", успоставио је појам, а касније и теорију визибилности (Богдановић, „Поетика визибилног", 2005).

Грчком кованицом од две речи *видети* и *податно*, одређујући оно што је могуће „видети" сугестивношћу других посредника или предвидети уобразиљом (визуелно је оно што се нуди виђењу и оно што се реално може видети у условима за нормално виђење), Богдановић објашњава да је ликовно дело и акустибилно, односно да носи у себи и *латентни звучни облик.*

Полазећи од *латентности динамизма звука,* односно од претпоставке да сваки звучни облик носи у себи латентни визуелни облик, у књизи „Радиофонијски простор" указао сам на визибилност звука као облика звучне стварности у корелацији са уобразиљом слушаоца. Чулна перцепција јединствена, истовремена и целовита, саздана од чулних података: око види – уво чује, узајамно градећи јединствену свест о покрету предмета и звука као јединствене и истовремене последице тог покрета и на око и на уво.

На једноставном примеру тихих *опрезних* корака по поду који шкрипи, шкрипутавог, *опрезног*, отварања врата, пуцња и крика погођеног „око" је видело и у свести регистровало покрет врата: облик, материјал од кога су направљена, величину… Уво чује и у свести региструје шкрипу врата, различиту у зависности од материјала, величине, и што је веома битно, а у гор-

њем примеру присутно, за слушаоца *слутеће намере* – оно што се и не види и не чује, а јавља се као корелативна резултанта реалног звука и замишљених врата, замишљеног човека који *опрезно* отвара баш та, замишљена врата.

Ако радио у медијском свођењу одстрани око, уво ће чути шкрипу а слушалац ће у том звучном ефекту препознати величину (велика-мала) и материјал од кога су врата израђена (дрво или метал) тако, и у толикој мери, *да ће видети та врата*. Звучни запис отварања врата представља симбол, знак и значење отварања врата.

Читалац може да каже: *Шта ако подмажемо шарке на вратима?* Одговор је да оно што се не чује не спада у домен радија. Као и оно што се не види не спада у домен визуелних комуникација.

Дакле, на радију има много слика и радио јесте могућност у којој се може *видети, читај читати, звук,* мада при томе не треба занемарити тврдњу једног дела теоретичара медија: „да радио нема потребу за оваквим сликама: он је сасвим одвојен од онога што ми видимо – у сопственим терминима, радио је самодовољан". Ова *слепоћа* је по овим ауторима кључна и „заиста детерминишућа одлика за медиј радија".

„Већ 25 векова наука на Западу покушава да види свет. Она није схватила да се свет не гледа него чује. Да се не чита него слуша. Наша је наука хтела да надгледа, прорачунава, издвојено посматра и кастрира смисао, заборављајући да је живот гласан и да је једино смрт нема".

(Жак Атали, *Бука*, 1977)

Предстојећем времену предстоји преиспитивање хеленске изреке да је: „Боље једанпут видети него пет пута чути."

Prof. Miroslav Jokić, Ph.D

RADIO: READING AND WRITING OF THE SOUND

Abstract: *The paper is about radio system development as well as the aspects of audio communication. A man writes messages to another man by sound. Thus, it is very important to describe the terms reading and writing of the sound. Author also deals with phenomena of sound observing and explains latent dynamics of the sound visibility.*

KEY WORDS: *radio, audio communication, sound reading, sound writing*

УДК 339.97/.98 ; 005.44
ID 154284812

Проф. др Миомир Јакшић
Економски факултет
Универзитета у Београду

СВЕТСКИ СИСТЕМ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Резиме: *У овом раду, у складу са достигнућима теорије светског система Ф. Бродела и И. Валерштајна, на примерима комплексних тумачења глобализације и оспоравања Вашингтонског консенсуса доказује се да Фукујаминог* ***Краја историје*** *нема и да, осим у идеолошким конструкцијама и пројекцијама, ово и није политичко-историјско-економска парадигма која може да тумачи прошлост и предвиђа будућност.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Крај историје, светски систем, глобализација, Вашингтонски консенсус.*

1. НЕМА КРАЈА ИСТОРИЈЕ: И РАСТ И РАЗВОЈ

У овом раду, у складу са достигнућима теорије светског система Ф. Бродела и И. Валерштајна, на примерима комплексних тумачења глобализације и оспоравања Вашингтонског консенсуса доказује се да Фукујаминог **Краја историје** нема и да, осим у идеолошким конструкцијама и пројекцијама, ово и није политичко-историјско-економска парадигма која може да тумачи прошлост и предвиђа будућност.

Растуће незадовољство политиком коју намећу ММФ и друге међународне финансијске институције – политиком која изазива и појачава стагнацију, незапосленост, неравнотежу и колебљивост – указује на негативне последице макроекономске политике ММФ-а, политике тржишног фундаментализма која почива на раздвојености стабилности и раста у традицији монетаризма. Неолиберални Вашингтонски консензус истрајно инсистира на либерализацији, дерегулацији, шок терапији, монетарној ригорозности, вођен логиком да је то једини пут прочишћења: алтернативе нема, а потврђене разорне последице такве монетаристичке стабилизационе и анти-

кејнзијанске неразвојне политике нису поколебале његове теоретичаре и практичаре; разлог, вероватно треба тражити у чињеници да су разлике између богатих и сиромашних од неколико десетина пута почетком 60-тих година XX века сада нарасле на неколико стотина пута под окриљем Глобализације и да су стабилизациони пакети ММФ били вођени потребама заштите финансијске позиције кредитора, а не реалне позиције дужника.[1]

Стабилност и раст су несумњиво најважнији показатељи перформанси једне привреде, а у неразвијеним земљама још и важнији јер раста нема или је занемарљив. Историјска је иронија да је ММФ створен под интелектуалним окриљем Џона Мајнарда Кејсна напустио политику раста и запошљавања у корист монетарне стабилности. Ипак, постоје одређени помаци, јер данас и ММФ наглашава значај институција, владавине права, доброг владања, значај институционалног наслеђа и као подстицајног и ограничавајучег фактора. И најновији примери подржављења најмоћнијих финансијских институција у В. Британији и САД, где је држава уложила стотине милијарди долара не би ли спасла финансијски систем, најочигледнија су потврда историјских ограничених домета либерализације и дерегулације и снаге кејнзијанске интервенционистичке регулације.

Једна од кључних разлика стабилизационе политике у развијеним и неразвијеним привредама тиче се далеко већег значаја раста у неразвијеним привредама и веће важности реалних агрегата у односу на монетарне. Хиперинфлација има разорне последице на раст, али исто не важи и за умерену инфлацију (између 25 и 30 одсто годишње), јер не постоје чврсти докази да она штети расту као што то, иначе, априорно претпостављају монетаристи. Када је инфлација ниска, додатни трошкови њеног обарања по сваку цену далеко превазилазе очекиване добитке; штавише, реалне стопе раста у привредама са инфлацијом између 15 и 30 одсто су више у односу на оне које су инфлацију по сваку цену обарале, што потврђују искуства Бразила (1965-80), Чилеа (1986-96), Аргентине (1965-74) , Пољске (1992-98).

Уколико влада спроводи рестриктивну стабилизациону политику без ширег прилагођавања, могуће је да се ситуација погорша, поготову када је шок већ изазвао погоршавање ситуације; Гринвалд и Штиглиц су показали да иисувише ниска инфлација – општа дефлација – у односу на реалне (природне) перформансе једне привреде може бити итекако штетна. Зато је таргетирање инфлације изнад нулте стопе, што сада чини НБС, пожељно, јер је динамичној привреди потребно прилагођавање релативних цена, посебно у условима својинског и структурног реструктурирања. Поред тога, у условима дефлације и нулта каматна стопа може бити позитивна, јер цене падају, и као таква неприхватљива је за реални сектор. Закључак

[1] *Stability with Growth*, Stiglitz, A. Ocampo, S. Spiegel, R. Ffrench-Davis, D. Nayyar, Oxford niversity Press, 2006.

гласи: „оптимална стопа инфлације, мада ју је тешко прецизно утврдити, мора бити већа од нуле. Умерена инфлација није толико штетна за раст, нулта јесте штетна". Високе камате као средства савладавања инфлације обесхрабрују инвестиције и успоравају раст, а искључиви ослонац на монетарну политику чини их варијабилним. У неразвијеним земљама финансијска тржишта су неразвијена, и најважнији извор финансирања фирми су банкарски кредити, који у овим условима постају скупи, неприступачни и са неизвесним ефектима. Зато, у неразвијеним привредама, влада мора самеравати трошкове обарања инфлације у односу на шире постављене циљеве ефикасности, раста, благостања.

По правилу, дискусија о стабилизационој политици се своди на расправу о стабилносати цена, мада обичне људе много више интересују реални дохоци проистекли из запошљавања: и мале промене стопа раста имају на дуги рок важне последице: увећавање раста са, на пример, 2,5 на 3 одсто годишње, значи да се удвостручавање друштвеног производа скраћује са 28 на 23 године. Зато се раст и стабилизација не могу раздвајати, јер краткорочна политика има дугорочне последице: конзервативна економија Вашингтонског консенсуса доказује да се неразвијене земље морају суочити са болним прилагођавањима, и да ће будућа производња бити виша, ако је садашња економска криза дубља.[2]

То има далекосежне последице: трошкови смањивања ГДП-а за 1% данас у привреди која има 4% стопу раста, ако је дисконтна стопа 6% значи да ће у периоду од 20 година бити изгубљен не 1% него 50% ГДП-а. Прекомерни ослонац на камату ради стабилизације цена, одвраћа фирме од задуживања на банкарском и финансијском тржишту и усмерава их на самофинансирање и мање ефикасно коришћење сопствених средстава.

Зато влада мора правити избор између краткорочних економских перформанси и дугорочно одрживог раста. Рестриктивна монетарна политика изазива раст камата, прилив страног капитала у банке, апресијацију курса домаће валуте, смањивање инфлације, али и пад извоза, производње и запослености. Све то доприноси подвајању реалне и монетарне сфере: монетарна сфера има светске перформансе, јер је отворена, док реална остаје на својим природним путањама, условљавајући још већу осетљивост на високе и колебљиве камате и девизни курс. Циљ економске политике мора бити максимизација дугорочног благостања друштва на праведан и одржив начин, и зато се економисти и економска политика морају усмерити на реалне варијабле раста, запослености, сиромаштва, благостања, а не на интермедијарне варијабле инфлације и платног биланса.

[2] Исто.

Економија је наука о алтернативном коришћењу ретких ресурса и подразумева избор и опортунитетни трошак. Три важне полазне премисе о повезаности стабилности и раста гласе:

1) Не постоји Парето доминантна супериорна политика која обезбеђује да ће свим појединцима бити боље у односу на неку другу политику, јер различите политике имају различите последице на различите друштвене групе (радници у односу на финансијска тржишта, домаћи у односу на стране кредиторе, дужници у односу на повериоце);
2) Различите групе су присиљене да сносе различите ризике, поготову оне скопчане са добицима и губицима;
3) С обзиром на различите последице макроекономске политике, њено вођење демократско друштво не може препустити технократама – експертима, већ у средишту политике мора бити одговорност према парламенту.

2. ДА ЛИ ЈЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈА ИСТОРИЈСКИ НОВУМ?

Крајем XX века, глобализација је постала свемогућа кључна реч – зујалица – јавних и академских дискусија. Она намеће следећа питања:

Шта доноси глобализација? После II светског рата, инфраструктура комуникација и транспорта драматично се увећала, повезујући појединце, институције, државе, на потпуно нов начин – оне постају потка нових организационих облика који се јављају на светском плану.

Да ли је глобализација нова појава? Многи њене изворе налазе већ на почетку историје капитализма, у XVI веку, или Валерштајновом Дугом XVI веку (1450-1650), када је Европа у мрежу трговине и робне ланце интегрисала ваневропска подручја, стварајући светски капиталистички систем, који је током каснијих векова унапређиван и усавршаван.

Да ли глобализацију подстичу настајућа и развијајућа тржишта? Одговор је потврдан, јер је током пола миленијума прећен пут од светског тржишта до светске производње утемељене на профитоносним могућностима тржишта.

Да ли глобализација чини свет хомогенијим? Одговор је потврдан утолико што одређене активности или институције замењују оне локалне и по природи ствари су уједначене.

Да ли глобализација опредељује догађаје на локалном нивоу? Одговор је потврдан, јер са растућом интеграцијом појединци постају саставни делови глобалних мрежа односа.

Глобализација отвара друштва и смањује **Тиранију места**, она почива на компресији простора времена: простор постаје недељив и јединствен, интегрисан, као и време реаговања свих актера које се скраћује.

Три су доминантна тумачења глобализације:

1. **Теорија светског система**: почев од средине 16. века свет је интегрисан у мрежу комуникација, трговине и производње на основама тржишних односа и робних ланаца: националне државе, по И. Валерштајну реципрочни мини системи, постају делови светског капиталистичког система и налазе се у положају периферије, полу-периферије или центра. Е. Хобсбаум је указао на следећа обележја Уједињеног света: у периоду 1720–1780, светска трговина је по вредности удвостручена, у периоду 1780–1840, утростручена; per capita вредност трговине Британије, Француске, Немачке, Аустрије и Скандинавије 1870. године, била је 45 пута већа у односу на 1830. годину; у периоду 1840-1875, вредност трговине између најразвијенијих и неразвијених земаља увећана је шест пута.

2. **Неолиберални инстуционализам**: уместо држава које су делови светског система, у фокусу је светска мрежа интереса – моћи и безбедности – унутар које, као у теорији игара, исход зависи од изабране стратегије других партнера. По Р. Кеохането и Џ. Ниеу то је транснационални систем комплексне узајамне зависности. Насупрот политичком реализму који националне државе види као апсолутно суверене, ови аутори дефинишу комплексну међузависност унутар које апсолутни суверенитет постаје релативан. Реалисти су полазили од три претпоставке:

a) Државе као складне јединице су доминантни актери светске политике;
b) Сила је ефикасно средство политике које се може користити, и
c) У светској политици постоји хијерархија питања и проблема, а војна безбедност је на првом месту.

Ово је идеални тип светске политике коме ови аутори противстављају свој модел.

a) Државе нису једини актери светске политике;
b) Не постоји хијерархија проблема, већ сложена мрежа питања;
c) Сила није ефикасно средство политике.

Комплексна међузависност политике у потпуности одговара мрежним моделима и плиткој организацији економије, јер:

a) Вишеструки канали повезују државе и друштва (међудржавни, трансдржавни и транснационални): међудржавни одговарају реалистичком моделу, трансдржавни се јављају ако државе више не

посматрамо као јединствене актере, а транснационални ако државе више не посматрамо као једине актере,

b) Не постоји хијерархија проблема и питања на чијем врху је војна безбедност, већ се развија сложена матрица глобалних проблема (енергија, ресурси, екологија, и сл.);

c) Војна сила у промењеним околностима комплексне међузависности више није једино и ефикасно средство разрешавања сукоба.

Табела. *Политички процеси у условима реализма и комплексне међузависности.*[3]

	Реализам	Комплексна међузависност
Циљеви актера	Војна безбедност је доминантни циљ	Циљеви држава мењају се у зависности од проблема. Трансдржавна политка отежава дефинисање циљева. Транснационални актери постављају сопствене циљеве
Инструменти државне политике	Војна сила је најефикаснија, мада се могу користити и други, економски, инструменти	Извори моћи примерени за поједине проблеме су најважнији. Манипулисање међузависношћу, међународним организацијама и транснационалним актерима је најважнији инструмент
Скуп проблема	Могућа промена баланса снага и безбедносни изазови одређују проблем којим се бави Висока политика и то утиче на све друго	На скуп проблема утичу промене у расподели моћи у појединим доменима; стање међународног режима; промене у значају транснационалних актера; повезаност појединих питања са њиховом политизацијом услов растуће међузависности
Приступ проблемима	Везе субјеката умањују разлике у приступима и јачају међународну хијерархију	Теже се успостављају везе између снажних држава, јер сила постаје неефикаснија. Везе слабијих држава посредством међународних организација ће слабити, а не снажити хијерархију
Улога међународних организација	Њихова улога је занемарљива и ограничена војном силом и моћи држава	Организације ће дефинисати проблеме, подстицати настајање коалиција и бити поприште на коме ће морати да делају слабије државе. Способност да се изабере организациони форум и мобилише подршка биће важан политички ресурс

[3] **R. Keohane,** op. cit., стр. 83.

3. **Теорија светске заједнице**: државе јесу важне, али су смештене у амбијент светске заједнице, која њихов суверенитет сужава активношћу међународних институција и покрета. Представници су Ц. Мјер и С. Стрејнц.

Нобеловац А. Сен[4] указује на чињеницу да се у низу Ренесанса, Индустријска револуција, данас Глобализација, тумачи као Вестернизација. Ово није тачно, јер глобализација није ни нов, нити искључиво Западни феномен, као што нема нити је, осим као идеолошка конструкција, икада постојао **Крај историје** Ф. Фукујаме. Током миленијума свет је напредовао на сновима успона трговине, путовања, размене идеја, културних утицаја, која се посебно убрзала половином другог миленијума. Ни носоци нису искључиво били са Запада, када се имају у виду научно-технолошки и културни доприноси ваневропских простора и цивилизација. Кључно питање зато није да ли су поједини аранжмани за све бољи у односу на ситуацију када их не би било, већ да ли су добици равномерно распоређени: није довољно да сиромашни буду мање сиромашни или богатији већ да се јаз у односу на богате сужава. Зато биланс глобализације није за сиромашне повољан, јер њихов удео није ни довољан, ни правичан.

Глобализација на темељима *Вашинґтонскоґ консенсуса* се изједначава са стварањем глобалног слободног тржишта и демократског капитализма који на свим просторима и временима доноси једнаке добитке.[5] Вашингтонски консенсус, појам који је увео Ц. Вилијамсон, дефинише се на следећи начин: „Под Вашингтоном Ц. Вилијамсон није подразумевао само владу САД, већ и све оне институције и мреже утицајних лидера у *de facto* престоници света – ММФ, Светска банка, think-thanks, инвестициони банкари, министри финансија и сви други који се састају у Вашингону и заједнички дефинишу у датом тренутку колективну мудрост. Овај консенсус може сумирати да су слободна тржишта и здрав новац пресудни за економски развој."[6]

Економска глобализација не јача, већ, напротив, угрожава глобални **laissez-faire** поредак, јер не постоје политичке кочнице и контратежне снаге, попут државне интервенције на национално-државном нивоу. То, штавише, отвара простор за **Сукоб цивилизација** на глобалном нивоу, о коме пише С. Хантингтон:[7]

---

4 A. Sen,"How to Judge globalism", **The American Prospect**, 13. јан. 2002., u Globalization – Reader, стр. 16. и сл.

5 J. Gray, **False Dawn: The Delusions of Global Capitalism**, New Press, 1998., u The globalization, op. cit., стр. 23. i сл.

6 L. Sklair, "Transnational Practices, Corporatons, class and Consumerism", u **Globalizaton**, 3. изд., OUP, Oksford, 2002, u Globalization, op. cit., стр. 70. i сл.

7 S. Huntington, "The Clash of Civilizations", **Foreign Affairs**, t. 72, бр. 3, лето 1993., u Globalizaton, op. Cit., стр. 36. и сл.

a) Разлике цивилизација не само да су реалне, оне су базичне;
b) Свет је згуснутији захваљујући интензивираним комуникацијама;
c) Процес економске модернизације одваја људе од локалне заједнице;
d) Тековине Западне цивилизације наилазе на растуће прихватање, али и одбијање;
e) Економски регионализам је у успону.

Сукоб цивилизација, по Хантингтону, одиграваће се око осе Запад – Остали (енгл *West and the Rest*): Западна цивилизација је истовремено и Западна и модерна; Не-западне цивилизације настоје да буду модерне, али не и Западне, што је једино успело Јапану.

У извештају британске организације за прекоморску помоћ (OXFAM) оспорава се једна од важних одредница глобализације оличена у слогану **Раст је добар за сиромашне** и указује на слабе економске резултате сиромашних на глобалном плану. И као што то убедљиво доказују нобеловци А. Сен и Ј. Стиглиц, није важна стабилност по сваку цену, важан је раст, посебно стопе раста које су основица укупног економског и друштвеног развоја. Само развој елиминише сиромаштво; раст повезан са позитивним ефектима у расподели у корист сиромашних има већи утицај на њихово благостање, у односу на раст који користи доноси само богатима.[8]

Препоруке Вашингтонског консенсуса:
a) Раст је добар за сиромашне;
b) Макроекономска политика подстицања раста добра је за сиромашне, и
c) Глобализација је добра за сиромашне нису универзално важеће на свим просторима и у свим фазама развоја.

Трговинска либерализација, либерализација тржишта капитала и економска глобализација нису инхерентно добри:
- У Индији у којој живи половина светског становништва која дневно има мање од 1 долара, јаз богати – сиромашни се увећао,
- У Кини број сиромашних се 1997. увећао за милион,
- У Мексику у периоду 1990-1996, број сиромашних се увећао за 11 милиона;
- У Источној Европи број сиромашних се од почетка 90-тих година увећао пет пута.

[8] Oxfam, **Growth with Equity is ood for the Poor**, Oxfam Policy Papers 6-00, u **Globalization**, op. cit., стр. 181. и сл.

	Потребна стопа смањења сиромаштва за остварење циља 2015. године	Остварена стопа смањења сиромаштва у периоду 1990-1998. године
Источна Азија	2	2,40
Латинска Америка	2	0,15
Јужна Азија	2	0,50
Субсахарска Африка	2	0,17
Све неразвијене земље и земље у транзицији	2	0,62

Незадовољство глобализацијом изражава оштри критичар ММФ-а и Вашингтонског консенсуса – нобеловац Ц. Стиглиц.[9] Међународне финансијске институције подстичу **идеологију тржишног фундаментализма која је и лоша економија и лоша политика**. Она почива на претпоставкама о томе како тржиште функционише, а то не важи ни у развијеним, а још мање нерзвијеним земљама. Успешне земље Источне Азје су: 1. Одредиле сопствени модел и темпо развоја, и 2. Одбациле Вашингтонски консенсус.[10] У читавом периоду после 60-тих година XX века, оне су бележиле и: а) високе, и б) стабилне стопе раста, ослањајући се на домаћу акумулацију коју су домаће банке пласирале домаћим инвеститорима и сопствено знање. Најнеповољнија последица глобализације по неразвијене земље је проистекла из прекомерне и нагле либерализације финансијских тржишта и тржишта капитала. Ова либерализација је отворила пут и простор за врући капитал који је, руковођен искључиво спекулативним разлозима, ушао на домаћа финансијска тржишта у услов ниских камата Кејнсове замке ликвидности и успоставио монополску структуру банака и подигао камате и отворио енормну маргину активне – пасивне камате. Инвестиције су у тим условима онемогућене. Једино су успеле источноазијске земље које су заштитиле домаће банке и очувале полуге домаћег развоја.

То је *Метафора мора* коју Ц. Стиглиц описује на следећи начин: „Мале неразвијене земље дословце не могу да се одупру овој колебљивости. Либерализацију тржишта капитала упоредио сам са једноставном метафором: мале жеље су попут малог брода. Либерализација тржишта капитала личи на одвезивање њиховог брода на немирном мору. Чак и да бродом управља способна посада, и чак и да је брод добар, врло је вероватно да ће он потонути или се насукати. Међутим, ММФ гура бродове на најнемирније

[9] J. Stiglitz, "Globalism's Discontents", **The American Prospect**, 13, jan. 2002, u **Globalization**, op. cit.

[10] Исто, стр. 201.

море, чак и оне бродове који су слаби, без одговрајуће посаде и то за време највеће буре, без опреме за спасавање. Не треба да чуди што слабима иде толико лоше."[11]

Ово Стиглиц илуструје примером: „либерализација тржишта капитала не доноси раст: нико не може да подигне фабрике или отвори радна места са новцем који преко ноћи улеће и излеће из земље. Још је горе: здраво понашање намеће да се у резерве издвоје исти износи као и одобрени кредити; ако сиромашна земља позајми 100 милиона долара по камати од 20% исти износ мора се издвојити у резерве, оне су најчешће у америчким благајничким записима као првокласним хартијама од вредности. У суштини, земља узима кредит од 100 милиона долара и одобрава кедит од 100 милиона долара САД. Међутим, када узима кредит плаћа камату од 20%, а када она одобрава кредит добија око 4%."[12]

Либерализација тржишта капитала подразмева колебљивост, која угрожава раст и увећава сиромаштво. Она увећава и ризик пласмана, и више премије ризика које се зарачунавају у камате за одобрене зајмове неразвијеним земљама, што све заједно увећава сиромаштво и заустаља развој.

Тај систем Стиглиц назива **глобална владавина без глобалне владе**, и наводи пример САД, где се економске одлуке доносе углавном од стране Савета економских саветника у чијем саставу су представници министарстава финансија, рада, трговине, синдиката, антитрустовске комисије. Штавише, они су одговорни бирачком телу. Министарство финансија има само један глас, за разлику од међународне ситуације у којој ММФ и Светска банка једини имају пресудни глас, и не одговарају светском бирачком телу.

3. БИЛАНС ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

И присталице и противници глобализације слажу се у једном: као сабијање простора и времена она раднике, фирме и државе излаже растућим притисцима и свим актерима намеће брзо и ефикасно прилагођавање. Понајвише се то односи на рад који, за разлику од капитала, није толико флексибилан и прилагодљив; једна од најзначајнијих последица глобализације је губитак радних места услед растуће отворености националних привреда. Број изгубљених радних места услед растућег увоза се увећава, отпуштени радници се теже поново запошљавају јер су старији, мање формално образовани.

[11] Исто, стр. 202.

[12] Исто, стр. 203.

Биланс глобализације

Добра је за:	Лоша је за:
Јапан, Европа, Северна Америка, Источна и Јужна Азија	Многе неразвијене земље
Аутпут	Запосленост
Појединце са имовином	Појединце без имовине
Профит	Наднице
Људе са квалификацијама	Људе без квалификација
Образоване	Необразоване
Професионалце, менаџере и техничко особље	Раднике
Појединце који се могу прилагодити	Појединце који се не могу прилагодити
Кредиторе	Дужнике
Оне који не зависе од јавних услуга	Оне који зависе од јавних услуга
Велике фирме	Мале фирме
Мушкарце	Жене, децу
Снажне	Слабе
Оне који преузимају ризик	Који брину о егзистенцији
Глобална тржишта	Локалне заједнице
Продавце технологије	Продавце стандардних индустријских производа
Глобалну културу	Локалне заједнице
Глобални мир	Кризна жаришта
Бизнисмене, економисте	Раднике, борце за људска права, фармере

Растућа глобална конкуренција и увоз увећавају шансе за губитак посла и постоји јасна веза између растућег удела увоза и губитка радних места у традиционалним гранама које преузимају новоиндустријализоване земље, али је та веза много слабија на нивоу читаве привреде, с обзиром на реалокацију радних места ка терцијарном сектору. Ефекти губитка радних места сасвим су различити за младе и старе раднике: старији радници запослени у сектору који конкурише увозном једино могу да рачунају на бољитак у случају побољшања односа размене; старији радници ће у одсуству ових позитивних промена зажалити што се у младости нису определили за посао у извозном сектору.[13]

Због ових ригидности трговинска либерализација мора бити постепена, јер се на тај начин могу ублажити трошкови скопчани са преласком

[13] **Adjusting to globalization**, D. Greenway, ur., Blackwell, 2006

на нову равнотежу и смањили притисци на раднике, који су највише изложени притисцима глобализације с обзиром на ограничену мобилност; мобилност капитала, с друге стране, је вишеструко већа и капиталу отвара простор за прилагођавање. Глобализација увећава конкуренцију, умањује преговарачку моћ синдиката и радника, с обзиром на растућу еластичност тражње за радом и растућу опасност од губитка посла и гашења радног места. То са своје стране смањује моћ синдиката и колективног преговарања, па се привлачење страних директних инвестиција по правилу своди на заоштравање радног законодавства на рачун рада. То и јесте у основи данашњих антиглобалистичких покрета широм света.

Тржиште капитала је глобално, тржиште роба и услуга регионално, а тржиште рада национално. Мобилност и флексибилност рада је релативно ниска и чини га врло осетљивим на растућу конкурентност, отвореност коју доноси глобализација. Какав ће бити однос добитака и губитака зависи од многих околности.

4. СВЕТСКИ СИСТЕМ, А НЕ КРАЈ ИСТОРИЈЕ

Идеални систем не постоји, равнотежа није вечита и трајна, не постоје пророци, ни инострани, а још мање домаћи који могу спасти земље и народе. То је најважнија порука теорије светског система о дугим трајањима, успонима и падовима, хијерархизованим односима, пролазности светских царстава, па и оних новоустановљених.

Концепција светског система развијена је на темељима теорије зависности и од ње преузела кључне поставке: неразвијеност као историјски продукт капиталистичког развоја, односи зависности периферије и развој неразвијености, учвршћивање односа зависности и њихово претварање у кључни структурирајући фактор неразвијених привреда.

Основне поставке теорије светског система:

1) Национална привреда не може бити јединица анализе и пажњу треба усмерити ка светској привреди коју карактерише јединствена подела рада;
2) У оквиру светске привреде издвајају се центар, полупериферија и периферија са тачно одређеним местима и задацима у хијерархијски структурираном систему;
3) Светска капиталистичка привреда неодвојива је од капитализма и једно друго условљавају;
4) Светска капиталистичка привреда једина је светска привреда која се није претворила у светско царство са јединственим политичким подручјем;

5) Суверенитет држава у светском капиталистичком систему озбиљно је угрожен интернационализацијом производње, која се остварује генерализацијом робне производње, комодификацијом свега постојећег и уз помоћ робних ланаца који хоризонтално повезују различите привредне субјекте, а вертикално одређују одређене задатке;
6) Садашње разлике у положају појединих земаља у светској привреди историјски су продукт и последица различите снаге њихових држава;
7) Положај се мења током времена, и државе, као и робе, крећу се по хијерархијској лествици положаја и значаја држава у светској капиталистичкој привреди;
8) Промене у положају појединих земаља, промене у скупини водећих земаља центра, последица су дугих тридесетогодишњих ратова, који су, са своје стране, регуларна последица дугих циклуса и секуларног развоја светске капиталистичке привреде.

„Минисистеми више не постоје... једина врста система која постоји је светски систем, који ми једноставно дефинишемо као јединицу са друштвеном поделом рада и разноврсним културним системима.

Минисистеми су целина са потпуном поделом рада, јединственом културом, а могу бити утемељени на лову, једноставној пољопривреди и сакупљању."

Минисистем је целина са јединственом заједницом, привредом и културом; светска привреда је целина са јединственом привредом, а различитим културама и заједницама, а светско царство је целина са јединственом привредом, заједницом, али различитим културама. Тако видимо да се ширила различитост, и то прво из домена културе, а затим заједнице, али да је задржана заједничка привредна основица.

У оквиру светског капиталистичког система издвајају се центар, полупериферија и периферија. Северозападна Европа постала је центар током дугог XVI века (1450-1650) коме је претходила криза феудализма (1300-1450) и специјализовала се за производњу која изискује најамни рад.

Медитеран је постао полупериферија специјализована за полуиндустријску производњу, кредитне трансакције и трговину зачинима и посредовао је у односима центра и периферије. Источна Европа и ваневропска подручја постала су периферија специјализована за извоз жита, злата, дрвета, шећера. Она је касније кренула на пут капиталистичког развоја.

У Европи долази до раслојавања током дугог XIX века (1780-1914), Скандинавија се прикључила центру, а остала подручја (Русија, средња Европа, Балкан, Иберијско и Апенинско полуострво) услед неповољних привредних услова, недовољног унутрашњег јединства, неразвијености државе, још више се удаљују од центра.

Капитализам је од почетка имао обележја светског система, они су неодвојиви, две стране истог процеса и питање је да ли светска привреда може постојати без капитализма, и обрнуто, да ли капитализам може постојати без светске привреде: Капитализам је од почетка имао обележја светске привреде, а не националног развоја.

Током дугог XVI века (1450-1650) Северозападна Европа постала је центар, Шпанија и Италија полупериферија, Источна Европа и Иберијска Америка периферија.

У наредној фази (1650-1730) Енглеска је меркантилном политиком одстранила Холандију, успешно се одупрла, а затим и поразила Француску; у време либералног капитализма долази до ширења капитализма на нова подручја, а у периферију се укључују Русија, Африка и Азија. Индустријски капитализам навео је Енглеску да трговину са полупериферије прошири и на периферију. Година 1917. и Октобарска револуција означили су крај етапе која траје од 1730. и светска привреда ступила је у четврту етапу, у којој нове земље угрожавају примат водећих: као што је Енглеска поразила Шпанију, а затим САД Енглеску, тако данас, истиче Валерштајн, Јапан и Западна Европа угрожавају водећу позицију САД у светској капиталистичкој привреди.

„Јединица анализе морају бити историјски системи, а не државе које су ограниченог суверенитета, и стално су угрожене од антисистемских покрета. Одређујућа карактеристика је антиномија држава-друштво, а њихови односи далеко од тога да су усклађени, јер се ради о односима формалне структуре (држава) и неформалне (друштво); наместо ових јединица анализе (друштво/нација, држава) јединица анализе морала би бити заснована на мерљивој друштвеној реалности међузависне производне активности, што се може назвати постојећом поделом рада" или, скраћено, привредом".

Та привреда као јединица анализе је светска привреда, која почев од XVI века добија обележја капиталистичке светске привреде. Светску привреду чини мрежа веза међусобно повезаних производних процеса које можемо назвати „робним ланцима", па тако за сваки производни процес у ланцу постоји низ веза које предњаче или следе и од којих зависи тај процес. Производни процеси могу бити повезани трговином, али је најважнија веза помоћу производње која се темељи на принципима акумулације капитала. Производњу чине робни ланци, у којима постоје улазне тачке и тачке укрштања које прелазе државне границе: свуда где постоје радници постоји и државни притисак на доходак радника. На свакој тачки где постоји размена производа, постоји и државни притисак на цене.

Уместо држава треба користити категорије:
1) Реципрочни мини-систем,
2) Светско царство, и
3) Светска привреда.

1. Реципрочни мини-систем: придев реципрочни користи се зато што систем почива на даровима, то је мали систем, покрива малу територију; тај систем је јединствена привреда, заједница и култура, а чине га породице које су међусобно повезане, а вишак је недовољан, имајући у виду неразвијене производне снаге.

Мали вишак појачава принуду, а заједница пропада оног тренутка када у одсуству физичке или тржишне принуде не може више да га обезбеди. Сукоби у овом систему завршавају се искључивањем појединаца из заједнице, а присутни су и сукоби везани за природне услове и нападе светских царстава;

2. Редистрибутивна светска царства: то су већ државе продукти развоја технологије, а карактерише их једна привреда, једна заједница а мноштво култура. Сваки произвођач мора да произведе колико је потребно да би се држала администрација. Некад су, као у Грчкој, Риму, Кини, ова царства по пространству била огромна, а некад, као у средњем веку, мања, а начин производње карактерише принуда да произвођачи за владајућу класу производе вишак, подела рада је сложенија, али и арбитрарна, јер је везана за потребе бирократије која се шири и увећава одузети вишак. Ниво технологије није допуштао да се ова светска царства претворе у светску привреду, па је неколико ових система, заједно са минисистемима, коегзистирало истовремено;

3. Светска капиталистичка привреда: настала у Европи у XVI веку елиминисала је све реципрочне минисистеме и редистрибутивна светска царства, и то је прва и једина светска привреда која се одржала. Њену структуру чини једна привреда и мноштво држава и култура; док се у светском царству одлуке доносе ради одржавања система, овде се оне доносе ради стварања профита који се одузима радницима у производњи или кроз размену. Основ система је акумулација капитала, а предуслов једнакости је продаја радне снаге. За разлику од светских царстава у којима су потлачени народи асимилирани, овде се они непрекидно засебно репродукују ради експлоатације;

4. Светска социјалистичка владавина: ово је четврти и коначни облик историјских система и Велерштајн посебно истиче да тај систем не треба поистовећивати са социјалистичким државама које су биле ограничене репродукцијом светске капиталистичке привреде, што је налик анализи која светску капиталистичку привреду своди на раван изолованих италијанских или фламанских градова-држава. Циљ овог система мора бити претварање робне производње у производњу употребних вредности и укидање репресивне државе.

Две политике које обележавају светску капиталистичку привреду су:
1) Сукоби буржоазије и пролетаријата, и
2) Сукоби унутар буржоазије.

Преплитање робних ланаца показује да су и државе, као и светска капиталистичка привреда историјски пороизвод. Глобализација робних ланаца довела је до тога да се све више и више процеса у ланцима које је најлакше монополизовати концентрише у малом броју области – центру, а све већи број процеса који захтевају неквалификовану радну снагу, екстензивну, која се у другим областима може награђивати мало, концентришу се као периферни процеси у периферним областима.

Односи између држава у условима светске капиталистичке привреде нису односи ауторитарних и суверених држава, већ односи слабијег и јачег. Мера снаге државе је у њеној снази да минимизира све квази монополе и да наметне доктрину слободне трговине, пошто је сама већ довољно развијена: уколико хегемонију одредимо као ситуацију у којој једна држава има јасне предности и ефикаснија је у производњи, трговини и финансијама, тада следи да ће максимално слободна трговина могуће осигуравати максимални профит предузећима хегемонистичке силе.

Пример таквог залагања за либерализам је чувени рад Хуга Гроцијуса, написан у XVII веку у епохи доминације Холандије, где, између осталог, пише: „Свака нација је слободна да иде у друге земље, да са њима тргује, јер је акт трговине допуна њене независности која је земљи потребна." Овакве промене у односима на међународном плану допуњене су борбом класа на унутрашњем плану: оно што је ново је да класе као групе појединаца са сличним положајем нису више класе државе, већ класе светске привреде, па се конфузија о противречностима класне и националне свести мора решавати на нивоу аксијалне поделе рада уз помоћ антиномије: класа по себи светске привреде и класа за себе државе.

Мора се правити разлика између међународне привреде и светске привреде, јер прва претпоставља низ одвојених привреда које су националне и једна са другом тргују, док светска привреда претпоставља да привреда увек постоји када (и само онда) постоји и екстензивна и потпуна друштвена подела рада са интегрисаним скупом производних процеса који су у међусобним односима посредством тржишта. Та јединствена подела рада у ствари је светска капиталистичка привреда.

Економска основа светског капиталистичког система је капиталистичка подела рада чији је циљ максимизација профита кроз бесконачну акумулацију капитала; политичку надградњу чини међудржавни систем: постоје односи суверених држава, али је аутономија њиховог одлучивања суочена са ограничењима. Пошто се једино до сада одржала светска капиталистичка

привреда и није се претворила у светско царство, Валерштајн пише: „Можемо посумњати да су ова два теоријска феномена повезана: да би светска привреда преживела мора имати капиталистички начин производње; и обрнуто, да капитализам не може бити начин производње изузев као светски систем."

Светску привреду карактеришу односи капитализма: у радном процесу спајају се рад и капитал, по том основу радницима се одузима вишак вредности, а вишак других одузима се кроз размену; ти односи из једне привреде преносе се на светски план, производња се интернационализује, постоји неједнака размена. Развија се просторна хијерархија производних процеса.

Три кључне полуге експанзије и одржавања светског капиталистичког система су:

1) Механизација процеса производње (усмерена на капитал);
2) Комодификација радне снаге, кроз њену пролетаризацију (усмерена на рад), и
3) Ширење граница светског капиталистичког система и на нове области и регионе кроз процес периферизације.

Периферизација врло брзо достиже своје границе па се зато највећа пажња придаје процесу комодификације, односно одржавања радне снаге у земљама периферије у полупролетерском статусу. Комодификација рада значи да радници једино кроз продају радне снаге имају приступ средствима за производњу, док комодификација капитала и земље значи да једино кроз максимизацију акумулације капитала власници имају приступ овим средствима за производњу. То значи да су неки, али не и сви радници, пролетери, док су сви власници капитала и земље буржоазија.

Државе су и економски и политички као јединице анализе ограничене па се њихова аутономија и интегритет морају анализирати у простору и времену. Када би границе интегрисаног производног процеса, размене, политичке јурисдикције, културне кохезије, екологије биле јасно уочљиве, тада би државе могле бити јединице анализе; пошто се оне преплићу, током времена мењају, јединица анализе мора бити историјски систем унутар кога постоји интегрисани производни процес: то је емпиријски низ таквих производних процеса интегрисаних у складу са одређеним скупом правила, где се људи повезују на одређени органски" начин, и то тако да промене у функцијама сваке групе или промене у границама историјског система морају следити одређена правила уколико се не жели довођење у питање целине".

Једна таква историјска целина је капиталистичка привреда: Светска капиталистичка привреда је систем заснован на жељи да се акумулира капитал, политички условљавају цене (капитала, роба и рада), поступно поларизују класе и региони (центар/периферија) током времена.

Пошто је одредио актере у светском систему (центар, полупериферија и периферија), полуге развоја (комодификација, ширење граница система, развој технологије), Валерштајн своју анализу употпуњава анализом хегемонистичких односа унутар самог центра, који обезбеђују доминацију појединим државама: прво Холандији, затим Енглеској и данас Сједињеним Државама.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] **Adjusting to globalization**, Greenway, D ur., Blackwell, 2006.

[2] Gray, Y, **False Dawn: The Delusions of Global Capitalism**, New Press, 1998., u The globalization

[3] Oxfam, **Growth with Equity is ood for the Poor**, *Oxfam Policy Papers 6-00*, u **Globalization**, Huntington, S, „The Clash of Civilizations", **Foreign Affairs**, t. 72, бр. 3, лето 1993., u Globalizaton

[4] Sen, A,"How to Judge globalism", **The American Prospect**, 13.1.2002., u Globalization – Reader

[5] Sklair, L, „Transnational Practices, Corporatons, class and Consumerism", u **Globalizaton**, 3. изд., OUP, Oksford, 2002, u **Globalization**

[6] **Stability with Growth,** Stiglitz, J, Ocampo, A, Spiegel, S, Ffrench-Davis, R, Nayyar, D, Oxford niversity Press, 2006.

[7] Stiglitz, J, „Globalism's Discontents", **The American Prospect**, 13.1.2002, u **Globalization**

Prof. Miomir Jakšić, Ph.D

WORLD ORDER AND GLOBALIZATION

***Abstract**: In the paper, in accordance with the achievments of F. Bfaudel and I. Wallerstein World system theory, author analyses outcomes of globalisation and Washington consensus, and concludes that Fukujama's End of history, apart as ideological construction and projection is not politico.historical-economic paradigm capable of explanation of past and prediction of future.*

***KEY WORDS:** End of history, World system, Globalization, Washington consensus.*

УДК 316.7:316.422
ID 154285324

Проф. др Зоран Аврамовић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ДРЖАВЕ У ДРУШТВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ

Резиме: *У раду се анализира процес промене циљева и инструмената културне политике државе у транзицијским друштвима. Полази се од претпоставке да је култура једна од најзначајнијих функција државе. Постоје два нивоа одлучивања у култури: 1) одлучивање на релацији држава – култура, 2) одлучивање у културним установама (делокруг и садржај). Транзицијска концепција друштва подразумева јачање тржишта у свим његовим областима и слабљење државне регулативе. Култура се све више потискује на тржиште. На том послу све већу улогу добијају менаџмент и маркетинг. Маркетинг у култури и уметности је заинтересован за понашање и ставове корисника културних добара и уметничких остварења. У закључку се тврди да некадашње социјалистичке државе треба да се адаптирају на нове услове привредног и друштвеног живота. Међутим, такви процеси нису безболни по квалитет културе и уметности.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *културна политика, држава, тржиште, транзиција.*

Држава је током већег дела свог постојања увек била значајан чинилац културног и уметничког живота друштва. Једна од њених основних функција је, јуче као и данас, културна. Овде нећемо улазити у расправу колико је подстицала а колико ометала и спречавала културни живот током свог историјског развоја. Сигурно је да се недемократска и демократска држава није једнако односиле према култури и уметности, а самим тим ни доносиоци (они који одлучују) културне политике нису били бирани на исти начин. Чињеница је да се држава „мешала“ на разне начине у културни и уметнички живот, зато што су то и развојна питања друштва. Њој су то омогућавали право на доношење закона, стварање институција, значајно финансирање културног и уметничког стваралаштва – буџетски или путем подршке културних пројеката. Како су култура и уметност „производи“ јавног добра сваког друштва, држава је у обавези да подржава облике стваралаштва који су „елитни“ по свом карактеру али припадају националном фонду културе.

Отуда стара пракса да се институције културе и уметници обраћају државним органима за материјалну и правну подршку. У овом раду се полази од претпоставке да је култура једна од најзанчајнијих функција државе.

У теоријским истраживањима културе постоји сагласност око кључног елемента културне политике: то је подручје усмеравања културног живота једне заједнице са становишта одређених циљева и уз помоћ одговарајућих средстава. Шира разматрања појма културне политике захтевају прецизирања значења културе (универзалистичко, социјално утемељење, национални израз). Независно од дефиниције културе, усмеравање културног постојања једне државе није остваривo без идеје о континуитету. По суду Карла Манхајма (*Есеји о социологији културе*), „ништа што се појавило у културном процесу не може напросто ишчезнути, већ у измењеном облику улази у касније структуре“ Отворено је питање у којој мери идеју о континуитету обликују институције културе и стваралачке личности.

Формулисање циљева културне политике мора да пође од затеченог стања у култури, од аналитичког инвентарисања културне ситуације. Број културних институција (библиотека, издавача, позоришта, музеја, кинематографије), структура запослених у култури, просторни распоред културе, остварења културних програма и пројеката само су почетни кораци у конципирању културне политике. Замисао основних циљева представља други кључни елеменат усмеравања културног развитка. Планови у култури садрже приоритете културних потреба. У неким друштвеним приликама приоритет ће се дати државном интересу у култури, а у другим општинским или појединим делатностима културе (позориште, библиотека, филм, итд). Са тог становишта, не може се избећи питање начина прихватања културних програма и културних акција, као ни испитивање улоге и оправданости културних установа, вредновање њиховог рада, промену културних потреба али и владајућих механизама одлучивања.

Избор приоритета у културној политици, последица је система одлучивања. Распон циљева креће се од чувања културне прошлости, подстицања стваралаштва, развијање веза са међународним културним организацијама, итд.

Културна политика је избор културних приоритета и подесних инструмената. Остваривање циљева културне политике неодвојиво је од избора средстава за њихово остваривање. А средства су разнолика: систем финансирања, законодавни прописи, идејно-политичка оријентација, награђивање, избор кадрова, стручна истраживања. О средствима може да се говори као о стимулативним (заштита, стипендије, награде, откуп), и сузбијајућим (порези, законске забране, моралне осуде).

Од дефинисаних циљева и изабраних средстава културна политика може бити прагматска или елитистичка. Стваралачки део културе није

елитизам у односу на функционални или традиционални („освојена култура“) концпет културе. Најчешће се елитна култура везује са ремек-делима културе. Вредност културе одређују велике стваралачке личности, које се појављују ненадано и не могу се разумети као заједничко достигнуће нације.

Кључно питање културне политике је идентификација субјекта одлучивања. Ко одлучује о културном развитку? Постоје два нивоа одлучивања у култури: 1) одлучивање на релацији држава – култура, 2) одлучивање у културним установама (делокруг и садржај). Први ниво одлучивања најчешће припада културној личности која припада политичкој партији, други је ствар културног менаџера. Схваћене на идеалнотипски начин, одлуке у култури могу се класификовати на три начина. *Правно-бирократско* одлучивање у коме свака одлука тражи ослонац у правној норми. Овај тип одлучивања настоји да сваки стварни проблем претвори у проблем управно-правног поступања и мишљења. *Демократско* одлучивање засновано је на унапред познатој процедури. Овај тип одлучивања о култури треба да минимализује удео ирационалних чинилаца – страсти, воље, жеље, појединачних интереса. *Децизионизам* у култури је систем одлучивања у коме наглашену улогу има личност која доноси одлуке, будући да правна норма не може да покрије сложену стварност.

Структура одлуке у култури садржи *знање о култури, уметничко искуство и идеје*. Свака одлука у култури мора да укључи део искуственог увида у природу делатности и њен садржај. Знању о специфичности културног предмета треба додати и знање о организацији делатности и политичко-правну норму. Идеје за културну политику су неопходне, будући да важећа решења у култури нису трајна, а без нових идеја прети опасност да кадровске, материјалне и финансијске могућности остану неискоришћене.

Разуме се, ниједан тип одлучивања не гарантује успешни резултат. Отуда потреба за *евалуацијом* културне политике. Евалуација у култури има две функције: треба да унапреди квалитет одлучивања, као и да побољша комуникацију између оних који доносе одлуке и оних на које се одлуке односе. Када је реч о културним програмима, метод евалуације служи да се прекине са културним програмима који не остварују постављене циљеве, да се побољшају програми који су у току реализације, да се побољшају програми који су у припреми, да се унапреди способност управљања културним установама.

У Републици Србији, културну политику доноси Влада, односно Министарство за културу. У оквиру Министарства постоје сектори за поједина питања: 1) културно наслеђе и библиотечка делатност, 2) уметничко стваралаштво и културна индустрија (визуелна уметност, музичка уметност и дискографија, сценска и музичко-сценска делатност, кинематографија и

мултимедији, инспекцијски послови у кинематографији), 3) међународни односи и европске интеграције, 4) финансијски послови и инвестиције.

У свим секторима обављају се студијско-аналитички, управни, управно-надзорни послови. Две основне функције Министарства су да *прати стање* у одређеној области и да предузима мере за *унапређење*.

Установе културе на буџету Републике Србије су: Народна библиотека Србије, Библиотека Матице српске, Архив Србије, Народни музеј, Југословенска кинотека, Историјски музеј Србије, Етнографски музеј, Музеј савремене уметности, Музеј примењене уметности, Музеј позоришне уметности, Природњачки музеј, Музеј жртава геноцида (Крагујевац), Галерија Матице српске, Републички завод за заштиту споменика културе, Народно позориште, Београдска филхармонија, Ансамбл Коло, Институ за филм, Завод за проучавање културног развитка.

* * *

Транзицијска концепција друштва подразумева јачање тржишта у свим његовим областима и слабљење државне регулативе. Овај термин изражава нова обележја и жеље модерног света. Она је део глобализације. Ради се пре свега о порасту узајамне повезаности међу народима и људима. Овај процес се огледа у свим областима друштва: у економији, политици, култури, комуникацији итд. Циљ је стварање „света као јединственог система", „ширење јединственог друштва" (установе, тржишта, вредности).

Које су карактеристике савремене транзиције? Идеја око које се концентрише нови поглед на свет јесте напор да се бивше социјалистичке државе укључе у једну наднационалну творевину са јединственим простором, која укида историјски изграђене институције, вредности, схватања. Пре свега, у питању је ширење економских интереса преко националних граница. Капитал унутар националних граница економски најмоћнијих држава света тежи новим интеграцијама и тржиштима.. Нација и држава у економском значењу нападнути су из три правца – мултинационалне корпорације, регионалне економске интеграције (ЕУ, НАФТА, УМА) и међународне финансијске, монетарне, трговинске и царинске институције (Међународни монетарни фонд, Светска банка). Основни циљ глобалне економије је либерализација светског тржишта, а то значи да ће богатији постати још богатији а сиромашни ће у потпуности зависити од светских економских и политичких центара моћи.

Процеси транзиције добро су дошли оним државама у свету чији идеолози и политичари заступају концепт десуверенизације, као формулу за успостављање нових односа политичке моћи у свету. Ограничавање суве-

ренитета или његовог потпуног предавања у руке моћним државама је саставни део америчког и западноевропског разумевања глобализације. У таквим политичким интеграцијама долази до премештања одлука из законодавно националних тела у руке влада које опет више усклађују одлуке са другим владама него са сопственим парламентом.

Видимо да у савременом глобализованом свету, моћ државе да регулише унутрашњи културни и друштвени живот својих грађана бива потиснута у корист светског тржишта. Национална држава губи моћ да утиче на економске и тржишне токове. Двадесети век је ставио на дневни ред појам класичног схватања суверенитета, особито после Првог светског рата. Политички филозофи и политичари западних држава, наводили су разлоге да државе треба да један део свог суверенитета пренесу на међународне организације, Друштво народа, па Уједињене нације. Са овог становишта и у контексту светске реалности, дискусија о суверенитету може се прихватити и оправдати. Међутим, онога тренутка када је у дефиницију новог суверенитета продро интерес за глобалном владавином, за лидером света, цела дискусија је добила ново значење и ново усмерење. Тај политички процес се именује као десуверенизација, што значи или подређивање суверенитета малих држава не само моћи великих већ и вољи светског тржишта.

Присталице визије „светске међузависности и глобализације", из чињенице да свет постаје све више повезан („глобална арена"), прелазе на позитивне вредности и стандарде. Они избегавају проблематизацију процеса транзиције – унутрашње противречности и негативне последице. Из ове тенденције следи стари проблем напетости између глобалног и локалног. Увек је ово питање било на дневном реду, али ниједно време није нашло формулу за трајан одговор. То је извор разних дискусија о идентитету, припадности, искорењивању, „грађанину света" итд.

Транзиција афирмише културу материјализма и индивидуализма. Чулна култура је природни израз друштва које је оријентисано на профит. Какав је то човек који се помаља на таласу транзиције? Он заборавља на свој духовно-национални идентитет и препушта се материјалистичким уживањима светског друштва. Наравно, то друштво није „светско" већ друштво у коме су главни режисери најбогатије државе и мултинационалне корпорације.

Крупне промене у начину производње, културним потребама, комуникацији, условиле су и неједнаку расподелу моћи и утицаја у светским размерама. Култура се све више потискује на тржиште.

Све што се налази на подручју културе и уметности има своју цену. Стваоци користе своја ауторска права, добијају хонораре за своја дела и јавне наступе, културна и уметничка дела се откупљују од стране државе, привредних предузећа, или љубитеља уметности. Публика плаћа своје уметничке и културне потребе, тако што купује књигу, улазницу за позори-

ште или филм. Па ипак, финансирање културе и уметности је специфично и разликује се од других пословних радњи. На тржишту роба, новаца и радне снаге конкуренција доводи до успеха једних и неуспеха других. Онај ко више улаже него што добија, пропада и утапа се у успешнију фирму или нестаје са тржишта.

„Привреда" и финансије у култури су знатно другачији. Културни производи нису профитабилни а публика није обавезна да задовољи своје културне потребе као што је то са хлебом или обућом. То је разлог што свака модерна држава настоји да се „меша" у културу тако што их помаже или одмаже. Већи или мањи терет финансирања културе пада на државу и институције које она оснива.

Постоји неколико начина финансирања културе и уметности: 1) буџет, 2) тржиште, 3) задужбине, фондације, 4) спонзори, донатори, и 5) поклони.

Модерна држава посредством буџета финансира оне културне институције које су од националног интереса и које углавном чувају културно наслеђе. То су националне библиотеке, музеји, позоришта, опере, архиви, установе за заштиту споменика. Разуме се, да ове установе културе не могу финансијски да опстану без материјалне помоћи из државне касе. Држава није само влада и парламент, већ и њена вертикална организација – покрајине, општине, локалне заједнице – које такође утичу на финансирање културе.

Неке друге делатности у култури и уметности могу у већој мери да се ослоне на тржиште и његове законитости. Издавачке куће и филмске компаније, дискографске продукције могу да рачунају на добит на тржишту. Успешне организације у овим областима могу да рачунају на самофинансирање и у том случају буџетска помоћ није потребна. Штавише, ове организације су добар порески обвезник.

Држава посредством буџета даје дотације и субвенције организацијама и институцијама културе и уметности. Познато је да су трошкови позоришне представе, музејске поставке, куповине књига за националну библиотеку, високи трошкови и не могу се циљеви тих установа остварити уколико их држава својим финансијама не помогне. Међутим, држава користи и инструменте пореске политике да би утицала на финансијске процесе у култури. Надлежно министарство може да смањи или повећа пореску стопу некој делатности у култури, да одобри повољне кредите и ниже каматне стопе. То зависи од личности или власти која одређују културну политику.

Организације у култури и уметности могу да се финансирају директно од корисника њихових дела и услуга и у том случају они формирају своју цену на тржишту. Приватна иницијатива на културном тржишту управо то значи – сваки културни производ има своју цену – мала позоришна дру-

жина, приватна издавачка кућа, ликовна галерија, дискографска продукција, итд. Цена се формира на тржишту као и свака друга цена. Циљ је приватне културне понуде да не буде у мањку, да расходи не буду мањи од прихода, а то значи да се добије профит. Како доћи до профита ствар је о којој треба да размишља менаџер у култури.

Менаџер у култури и уметности планира приходе од публике, од државе, од фондација и спонзора, али и од других привредних делатности које су у блиском додиру са културом – туризам, и тзв. индустрија културе. Туристичка привреда може да се користи и за финансирање културних објеката, дела, услуга, наступа уметника. Објекти из области заштићених споменика културе могу се укључити у туристичке понуде са одговарајућом ценом. Књиге, слике и касете могу се продавати у туристичким центрима, уметнички наступ такође се може наплатити.

Други вид финансијског повезивања је индустрија културе или примењена уметност. Све што се ствара у култури и уметности мора проћи кроз „индустријске руке": штампање књига, снимање плоча, музички инструмент, костими за оперу и позориште, филмска индустрија. Повезивање са индустријом која учествује у припреми дела културе, која омогућава материјално појављивање духа културе и уметности такође је терен на коме се могу наћи финансијска средства за културне пројекте. Потребно је пронаћи заједнички интерес између културе и уметности, односно културе.

На овоме послу све више се препознају менаџмент и маркетинг. Размотрићемо овај други инструмент самопромоције културе. Реч маркетинг означава тржиште (енг. market – тржиште) и тековина је модерне капиталистичке привреде. За разлику од класичне привреде у којој је пажња предузеће била усмерена на производ који треба продати, модерна привреда се окреће потребама и понашању купца. Сваки маркетинг је заинтересован за понашање и мишљење грађана као потрошача (утицај средине и потрошње). То је особена интеракција потрошача и тржишта у коме се задовољавају потрошачеве потребе, жеље, укус, обичаји. Потрошач може да се понаша рационално (цена, трајност, трошкови) и емоционално (љубав, страх, весеље). Профил потрошача се изражава узрастом, полом, становањем, мобилношћу, занимањем, образовањем, брачним статусом.

Понуда и тражња на тржишту је важан оријентир привредних субјеката и данас, али интересовање се помера према његовој максималној искоришћености. То је посао маркетинга – задовољити потребе потрошача али и изазвати и нове потребе (продати стари и продати нови производ). Погрешно је мишљење да маркетинг значи само успешну продају производа на тржишту. Маркетинг је укључен у све фазе стварања производа: од идеје новог производа његовог естетског израза, најављивања, рекламирања, представљања на тржишту, похвале корисника. Да би маркетинг

успео, потребне су идеје, знања, информације. Ово последње обухвата: информације о окружењу, информације о добављачима, информације о купцима и другим добављачима, информације о конкуренцији, интерне информације. Са овог аспекта појам маркетинга се одређује као редовно, планско, прибављање, анализа и оцена информација које се користе у доношењу одлука. Реч је о информацијама о тржишту (понуда-потражња), производњи, цени, дистрибуцији, промоцији (имиџу).

Четири основне функције маркетинга су: 1) личне карактеристике потрошача, 2) карактеристике производа, 3) стање у систему потрошње, 4) маркетинг стратегија.

Маркетинг у привреди стуктурно се не разликује од маркетинга у култури и уметности. Маркетинг у култури се такође ослања на информације о култури и уметности да би се продала или приказала нека уметничка вредност, да би се остварио контакт уметности и публике. Као део менаџмента у култури, маркетинг мора да савлада технике истраживања културних потреба, повећа тржиште културних добара („производа“) и рекламирање културног и уметничког програма.

Маркетинг у култури и уметности је заинтересован за понашање и ставове корисника културних добара и уметничких остварења.

Циљеви макркетинга у култури су истраживање тржишта културе (понуда и потражња културних вредности, потребе публике, стварање програма), ширење културне публике (укључивање непублике у публику културе).

Како изгледа процес маркетинга у култури и уметности?

Најпре се приступа истраживању публике (циљних група) и тржишта (конкуренције). Анализа публике треба да открије вредности и стилове живота публике и да би их одређеном рекламом мотивисала.

Одређивање суштине, циљева и духа маркетиншке акције је наредни корак. Мора се одредити ликовни концепт (лого, знак), вербални концепт (слоган). Институција културе или организација уметника треба да има свој дизајн – маркетиншко лице које ће бити препознатљиво за познату публику и привлачно за непознату публику. То значи да је уметничка и културна публика разнолика по мотивацији и интересовањима (тзв. парадна и истинска публика).

После овога следи одређивање средстава маркетиншке акције. Избор плаката, слајда, спота, каталога, програма, џингла. Институција културе или уметнички програм обухватају више маркетиншких средстава – визуелни идентитет (натписи на згради), унутрашња „сигнализација“ (натписи на салама, ходницима), ознака идентитета (лого, слоган, меморандум), графички рекламни материјал (месечни билтени, брошуре, каталози, леци),

плакати, новински оглас), медијски рекламни материјал (спот, џингл). Реклама као вид маркетиншке акције оријентише се више на задовољавање начина живота и мишљења него на сам културни производ.

Реализација планираних средстава маркетиншке акције према специфичним приликама- public relation, је наредни потез. Систем јавних односа подразумева креацију односа маркетинга (менаџера) са јавношћу културе коју чине друге институције, публика, стваоци, образовне институције. У ту сврху менаџер користи плаћене и неплаћене рекламе, конференције за штампу, промоције, контакт – public relation. Систем јавних односа подразумева креацију односа маркетинга (менаџера) са јавношћу културе коју чине друге институције, публика, стваоци, образовне институције.

Коначно, евалуација маркетиншке акције. Свака остварена маркетиншка акција треба да се анализира са становишта учинка и ефеката. Тај корак је неопходан да бисмо оценили лоше и добре стране маркетиншке замисли.

Закључак

Савремена културна политка државе помера тежиште своје делатности са позиције власти и буџета на тржиште и самофинансирање културе и уметности. Овај процес је наметнула глобализација, а преузела транзиција. Некадашње социјалистичке државе се адапатирају на нове услове привредног и друштвеног живота. Овакви процеси нису безболни по културу и уметност. Културно стваралаштво захтева материјалну обезбеђеност, а модерно тржиште ствара несигурност и потребу потраге за купцем. У тој позицији је и стваралац културних и уметничких вредности.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Аврамовић, З. (2007): Култура, Завод за издавање уџбеника, Београд.
[2] Аврамовић, З. (2008): Културна политика у Србији – између концептуализације и праксе, НСПМ, стр. 83-99, Београд.
[3] Прњат, Б. (2005): Културна политика, Стилос, Нови Сад.
[4] Мулен, Ремонда (2001): Умјетост и тржиште, Београд.
[5] Рот, П. (1996): Спонзорисање културе, Београд.
[6] Котлер Филип, (1998): Управљање маркетингом.
[7] Ендру Б. Вахтел: (2006): Књижевност Источне Европе у доба посткомунизма, Стубови културе, Београд.

Prof. Zoran Avramović, Ph.D

STATE CULTURAL POLICY IN THE TRANSITIONAL SOCIETIES

Abstract: *The paper analyzes the process of goals and instruments changes of state cultural policy in the transitional societies. It starts with the assumption that culture is one of the most important functions of the state. There are two levels of decision-making in culture: 1) decision-making in countries – culture relation, 2) decision-making in the cultural institutions (scope and content). Transitional concept of society means the strengthening of the market in all areas of society and loss of state regulations. Culture is increasingly pushed to the market. In this process management and marketing appear to have more important role. Marketing in culture and art is interested in behavior and attitudes of users of cultural goods and artistic accomplishments. In conclusion, it is argued that former socialist countries should be adapted to the new conditions of economic and social life. However, such processes are not painless regarding the quality of culture and art.*

KEY WORDS: *cultural policy, the State, market, transition.*

УДК 330.14:930.85 ; 330.14:005.336.4
ID 154286860

Проф. др Драган Милинковић Фимон
Београдска банкарска академија

КУЛТУРНИ КАПИТАЛ И ОДРЖИВОСТ

Резиме: *Ова расправа афирмише идеју културног капитала као врсте основног организационог принципа за концептуализацију културног феномена у смислу препознатљивости у оба дискурса, економском и културном, и за идентификовање њихових различитих манифестација. Наводи се неколико битних карактеристика културног капитала, које могу бити корисне за аналитичке сврхе, а затим се текст бави истраживањем примене појмова одрживости на културни капитал, изводећи сет принципа и критеријума на основу којих би се, уз практичну упоредбу са доменом еколошке економике, те карактеристике одрживости културног капитала могле просуђивати.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *културни капитал, природни капитал, одрживост, еколошка економика, окружење, екосистем, развој, разноврсност, културна добра, међугенерацијска једнакост, динамичка ефикасност, интертемпорална дистрибутивна правда, принцип опрезности.*

1. УВОД

Економисти игноришу културу на своју штету'
Б. А. Симен

Појам *културне вредности* је предмет многих расправа, често искључивих па и непријатних, како у теоријском делу овог економског феномена, тако и у сфери његове примене. Било да се ради о апсолутизму мерења културне вредности искључиво у холовима академија или о дебатама о културним заслугама ресторана-књижара у односу на кафе-театре, појам културне вредности остаје изразито полемичан. Зато може да делује као сипање бензина на разбуктали пожар сваки покушај призивања економског приступа у питањима процењивања вредности културних производа и услуга. Економске дисциплине, често посматране као империјалистичке и претерано рационалне, негирањем специфичности ове области и саме доприносе поменутој пироманији.

С друге стране, хуманистички учењаци из области културних форми и вредности, најчешће се одмах нарогуше називајући 'колонизацијом културолошких студија' сваки покушај неког економисте аутсајдера да о теми проговори са основа економске теорије цена. Постоји (при)виђење да је економски приступ 'бездушан', хладан и претеран у рационалном калкулисању. То наводи многе који раде у сфери културе да буду сумњичави и да каткад чак негирају било какву могућност економског доприноса. По другима је свака економска теорија повезана са идејом високог профита потпуно неподесна да опише многе уметнике.

Један од начина да се преброди постојећи јаз између економије и културе јесте да се предложи метод представљања културних феномана који обухвата њихове главне карактеристике на начин разумљив истовремено и у економском и свеобухватном културном дискурсу. Такав приступ омогућава концепт културног капитала. Мада је овај термин од раније у употреби у социологији, да би се описале одређене инвидуалне карактеристике, прихваћен је и у економици у нешто другачијој форми, много ближе идеји о капиталу каква је дуго била стандардна у економској мисли.

Као што ћемо видети у наставку, културни капитал у економском смислу може обезбедити начине репрезентовања културе, што омогућава и видљивим и невидљивим манифестацијама културе да буду артикулисане као дугорочне приче од вредности и добављачи користи за групе и појединце. Може се очекивати да би и културни теоретичари и економисти требало да буду способни да препознају ову врсту атрибута у култури са полазишта својих дисциплина. Ако је тако, концепт културног капитала може да обезбеди заједничку основу са које би се прослеђивале обе анализе, са економског и културног аспекта, о културним добрима, услугама, понашању и другим феноменима.

У овој расправи пласирамо идеју културног капитала, показујући како она може бити дефинисана заједно са осталим формама капитала у економији, и како се уклапа у теоријском смислу у економски и културни универзум. Њене дугорочне карактеристике, рефлектујући континуитетску или развојну природу културе, могу бити промишљане и унутар оквира који нуди концепт одрживости, аналитичке области у којој су међугенерацијска питања посебно важна. Како ниједна посебна дефиниција није довољна да обухвати све карактеристике појма одрживости, предлажемо неколико принципа или критерија којима се одрживост може просуђивати када се примењује на културне феномене (Throsby, 1997, стр. 7-20).

2. ШТА ПРЕДСТАВЉА КАПИТАЛ?

Прихватајући већину до сада познатих дефиниција културе, може се рећи да многе тако дефинисане манифестације културе могу представљавати културни капитал. Када је култура изражена у видљивој форми, као што су уметничка дела или грађевинско наслеђе, појам културе, у смислу капитала, је јасно разумљив. Слично, уколико су шири културни феномени, као што су језик, традиција, обичаји и слично, посматрани као невидљиви капитал у поседу групе на коју се односе, они такође могу бити стављени у исти оквир. Сматра се да смо, пре сваке озбиљне расправе, идентификовали формирање вредности као кључни елеменат у раздвајању културних од економских феномена. Тако смо у стању да разликујемо културни капитал од 'обичних' економских остварења позивајући се на разне врсте вредности које оне стварају. Културни капитал ствара обе вредности, и културну и економску, док 'обични' капитал обезбеђује само економску вредност.

Како се овакав концепт слаже са конвенционалним интерпретацијама капитала у економици? Савремене економске анализе идентификују три главне форме капитала:

- *физички капитал* подразумева залихе стварних производа, као што су постројења, машине, зграде и слично, које доприносе производњи нових добара, а био је познат и о њему се расправљало од самих почетака економике;
- *људски капитал* је произашао из сазнања да је спој људских вештина и искустава у истој мери значајан као физички капитал у стварању прихода у економији, а идентификавао га је у новије време Џери Бејкер *(Gary Backer)* заједно са групом економиста (Backer,1964; Schulz,1963; Schulz, 1970);
- *природни капитал* представља обновљиве и необновљиве залихе извора које омогућује сама природа, укључујући и еколошке процесе овладавања њиховим постојањем и коришћењем. Ово је најновија форма капитала настала као последица повећане бриге због проблема везаних за људско окружење и њихове негативне последице за привреду у целини.

Може се такође рећи да порекло природног капитала можемо тражити већ код представника класичне политичке економије заинтересоване за земљиште као фактор продукције, те да је он био значајан и за Алфреда Маршала (Marchall, 1891) и неокласичаре, какав је био Салах Ел Сарафи *(Salah El Sarafy),* али се оправдано сматра да је формална анализа природног капитала појавила тек недавно као окосница новонастале постдисциплине назване *еколошка економика* (El Sarafy, 1991, стр. 168-175).

Културни капитал, који ћемо покушати у наставку прецизније да дефинишемо, може да заузме своје место као четврта врста капитала, јасно другачија од три горе поменуте. Усвајајући важеће интерпретације економске и културне вредности, могуће је дефинисати културни капитал као остварења која отелотворују, садрже или обезбеђују додатну културну вредност, поред било које економске вредности коју они могу имати. Као и код других врста капитала, неопходно је разликовати залихе и токове. *Залихе* културног капитала, уопштено или специфично описане, односе се на постојећу количину таквог капитала у датом тренутку, мерену било којом од одговарајућих мерних јединица за физичке количине или збирне вредности. Ове залихе капитала временом омогућавају раст *токова* конзументских услуга или могу бити употребљене у даљњој производњи добара или услуга.

Као што је раније назначено, културни капитал може постојати у два облика. Прво, може бити *додирљив*, појављујући се у форми зграда, места, насеља, квартова, уметничких дела каква су слике и скулптуре, артефакта и слично. Он укључује, али није тиме лимитиран, додирљиво културно наслеђе. Такав капитал може имати скоро сасвим исте спољне карактеристике као физички и људски капитал. Као физички капитал и он је створен људским радом, траје неки период времена, може осиромашити ако се не одржава, омогућава токове услуга у одређеном времену, може порасти кроз инвестиције у текуће изворе његове израде, може уопштено бити купљен или продат и има финансијску вредност која се може мерити. Културна вредност његових залиха или токова може наизменично да се идентификује употребом индикатора или критерија културне вредности које смо помињали у ранијем излагању.

Друго, културни капитал може бити *недодирљив*, појављујући се као интелектуални капитал, у форми идеја, праксе, веровања и вредности којима припада нека група, сагласно са саставним деловима те културе. Ова форма културног капитала постоји такође у облику уметничких дела као што су музика и литература, која се појављују као јавна добра. Дефинисане залихе интелектуалног капитала могу такође осиромашити или се повећати кроз нове инвестиције. Одржавање постојећег интелектуалног капитала и креација новог капитала оваквог типа подразумевају нове ресурсе.

Да резимирамо до сада речено. Можемо да замислимо и додирљиви и недодирљиви постојећи културни капитал у датом временском тренутку као залиху капитала вредновану у оба смисла, економском и културном. Та залиха рађа проток услуга капитала, који може водити директно финалној потрошњи, или може бити комбинован са осталим инпутима у производњи нових добара и услуга које имају и економску и културну вредност. Ова нова добра могу потом ући у коначну потрошњу или бити комбинована са новим инпутима и тако редом. У било којој фази тог производ-

ног низа произведена добра и услуге могу себе додати залихама капитала, повећевајући његов ниво или вредност на почетку следећег периода.

На исти начин залихе капитала могу се смањивати током времена и могу захтевати расходе средстава за одржавање. Нето ефекат свих ових додавања и одузимања на залихе капитала у датом временском периоду означавају нето инвестирање/дезинвестирање у културни капитал у току периода мерљиво у економским и културним терминима, и одређују стартну вредност залиха на почетку наредног периода.

Да сада поближе погледамо економску и културну вредност, као и релације између њих, у контексту културног капитала. Урадимо то на примеру неког додирљивог културног капитала, какав је рецимо једна историјска грађевина. Таква зграда може имати економску вредност која једноставно потиче из њеног постојања као грађевине и независно од њеног културног значаја. Али ће та њена вредност вероватно порасти, можда значајно, због њене кутурне вредности. Ово се може посматрати као каузална веза: културна вредност може повећати економску вредност.

Тако, на пример, појединци могу бити спремни да плате за садржану културну вредност коју објекат има, већу цену од оне коју би били спремни да плате само за физичку вредност тог објекта. Другим речима, историјска зграда може садржавати 'чисту' културну вредност, сходно једној или више раније предложених скала, као и економску вредност као објекат који има истовремено свој физички и свој културни садржај.

На сличан начин се може израчунати вредност других додирљивих културних капитала, мада се значај саставних елеменанта може разликовати. Уметничка дела, слике на пример, могу повући већи део своје економске вредности из свог културног садржаја, пошто њихов чисто физички значај (нешто платна, неколико комада дрвета) може бити занемарљив. Сличне примедбе могу бити изречене о економској и културној вредности и о протоку добара и услуга које средства додирљивог културног капитала омогућују.

Недодирљиви културни капитал, са друге стране, има другачију релацију између културне и економске вредности. Залихе постојеће музике и литературе, на пример, или залихе културних обичаја и веровања, или залихе језика, имају огромну културну вредност, али не и економску, јер се не могу третирати као средства, изузев наравно као права за будуће зараде (рецимо литерарни и музички ауторски хонорари) која могу бити купљена или продата. Пре су то протоци услуга које такве залихе стварају, који подижу културну и економску вредност тих средстава.

И опет један део економске вредности таквих токова постоји у чисто физичком или механичком смислу, као јавна средства тражена из чисто економских разлога (практична употреба језика, на пример, или употреба амбијенталне музике у хотелским лобијима и лифтовима). Али, поново,

економска вредност таквих токова услуга са тим културним средствима ће вероватно бити повећана као резултат њиховог културног значаја.

С обзиром на то да се културна и економска вредност независно одређују, оваква разматрања сугеришу да они ипак утичу једне на друге. Другим речима, како смо раније казали, постоји извесна корелеција између културне и економске вредности добара из домена културног капитала, али је тај однос далеко од савршеног. Нарочито када је реч о проценама које се крећу од културне ка економској вредности, могуће је више различитих интерпретација тих односа. На пример, предмет више културне вредности генерално треба да има и већу економску процену. Али је могућ и обрнут случај, да, на пример, људи процењују културну вредност неког производа по његовој цени на тржишту, где већа цена индикује већу естетску вредност и слично (Veblen 1973; Jansson, 1994).

3. ОСТАЛЕ УПОТРЕБЕ ТЕРМИНА 'КУЛТУРНИ КАПИТАЛ'

У популарном жаргону, највероватнији контекст у коме ће се чути термин 'кутурни капитал' је у вези са претензијама разних градова да имају изузетан или специфичан културни статус. Тако Фиренца саму себе види као главни град Тоскане, па и целе Италије, док Лондон или Њујорк теже с поносом титули светске престонице културе или барем када је у питању живи театар итд.

У стручном смислу, термин 'културни капитал' употребљава се, са више или мање тачности, у неколико различитих дискурса. Како је напоменуто у уводном делу овог поглавља, најраспрострањенија је употреба у социологији и културним студијама. Тако Пјер Бурдије, (Pierre Bourdieu) идентификује особе да поседују културни капитал уколико су освојиле компетенције у друштвеној високостатусној култури. Према Бурдиеу, та врста културног капитала постоји у три стања:

- у отелотвореном стању, као дуготрајна диспозиција индивидуалног ума и тела;
- у објективном стању, када је културни капитал претворен у културна добра као што су слике, књиге, речници, инструменти, машине итд. (Bourdieu, 1986, стр. 243);
- у једном институционалном стању, када је отелотворени културни капитал препознат у форми, рецимо академских акредитива.

За Бурдијеа, најважнији је отелотворен капитал, и он подвлачи 'да се већина особина културног капитала може закључити из чињенице да је он,

у свом основном стању, везан за тело и претпоставља отелотворење' (Bourdieu, 1986, стр. 244). Јасно је, дакле, да је концепт културног капитала, како је развијен код Бурдиеа, у својој индивидуалистичкој форми веома близак, мада не и идентичан, са људским капиталом у економици.

Бурдиеове идеје су проширене у више суседних поља, какав је литерарни критицизам, где је његов концепт културног капитала призиван ради идентификације са литерарним 'каноном' (Guillory, 1993). Слично и повезано, марксистички концепт производње културних добара изискује интерпретацију културног капитала који се грана кроз значајна поља социологије и политичке економије. Тако, на пример, марксистичко виђење транснационалних корпорација сматра исте као креирање капитала из културе (Руан, 1992). Штавише, идеја друштвене културе је подразумевана дуго времена као постојећи капитал у антрополошким студијама, на пример у анализи робних вредновања 'примитивне' уметности (Steiner, 1994).

Већина практичних провера социолошког концепта културног капитала се бавила укупним учинком образовања и Бурдиеовом напоменом о „хабитусу" који утиче на економске и друштвене резултате. На оваквом нивоу, када су у питању релације између индивидуалаца и група у друштву, идеја културног капитала постаје двострана са идејом друштвеног капитала, идентификованом не само од стране Бурдиеа, него и другде у социолошкој литератури. Посебно од стране Џејмса Колемана (Coleman, 1998, стр. 95-120). Тај концепт је помало тешко дефинисати, али он битно зависи од постојања друштвене мреже и односа поверења међу грађанима. (Серагелдин, ет ал, 2000, стр. 40-58). У познатој студији, Роберт Патнам *(Robert Putnam)* демонстрира начин на који је таква социјална инфраструктура допринела економском расту у руралном делу Италије. (Putnam, et al, 1993).

Мада је јасно да је феномен везан за идеју друштвеног капитала довољно реалан, и да утиче на економско понашање на видљиве начине, има неке сумње да ли се друштвени капитал може посматрати као форма капитала или ређе као нешто друго. Елајнор Естром *(Elinor Ostrom)* наглашава кључне разлике између физичког и друштвеног капитала, конкретно зато што друштвени капитал не барата са употребом него пре неупотребом, које је тешко видети и мерити и не може се конструисати намерном интервенцијом (Ostrom, 2000, стр. 179). Она види друштвени капитал као важан додатак физичком и људском капиталу.

Економисти као што су Кенет Ароу *(Kenneth Arrow)* и Роберт Солоу *(Robert Solow),* с друге стране, виде ову врсту разлика као индикацију да друштвени капитал и није капитал уопште. Ароу сугерише напуштање метафоре капитала у овом контексту делом на основу става да друштвени капитал не подразумева свесно жртвовање за будуће добро (Arrow, 2000, стр. 3-5; Solow, 2000, стр. 6-10).

На крају, и Бурдиеов концепт културног капитала, као и неке интерпретације друштвеног капитала које се односе на индивидуалце, приближавају се идеји људског капитала која се употребљава у економици. Тако, на пример, када Ричард Цвајгенхалт *(Richard Zweigenhalt)* истражује ефекте културног и друштвеног капитала на учинак харвардских дипломаца, употребљавајући 'културни капитал' у значењу разних форми знања и вештина, а 'друштвени капитал' у значењу познавања правих људи, умрежавања итд. Паралела са људским капиталом је скоро комплетна с обзиром на блиску везу између културног капитала, како га идентификује социологија, и људског капитала како га разумеју економисти (Zweigenhaft, 1993, стр. 211 -225). Корисно је запитати се да ли је та веза повратна, односно до које мере културни капитал, виђен од стране економиста, може да прихвати културу.

Понекад дефиниције људског капитала у економици директно укључују културу као једну од њених компоненти. Тако Роберт Констанца (Robert Contanza) и Херман Дејли (Herman Daly) говоре о људском капиталу као о 'количини образовања, вештина, културе и знања у самим људским бићима'. (Costanza, et al, 1992, стр. 37-46). Неки економисти експлицитно шире људски капитал укључујући културу у тражењу емпиријских објашњења разних феномена. На пример, истражујући разлике у примањима између имиграната и радника рођених у УСА, неколико аутора је приписало 'култури' необјашњиви гап у примањима, након што су размотрени мерљиви параметри за људски капитал.

Коначно, у нашем кратком прегледу постојећих употреба термина 'културни капитал' размотримо предлог који су изнели Фикрет Беркес и Карл Фолке (Carl Folke). Ови аутори сматрају реализације између природног и физичког капитала из системске перспективе, тврдећи да је потребна 'трећа димензија' кроз коју би природни капитал могао да се употреби за стварање физичког капитала. Беркес и Фолке користе термин 'културни капитал' везано за способност људске популације да делује и да мења природно окружење. Концепт има морални, етички и религиозни призвук, упркос чињеници да се њихов предлог не односи на људски капитал као такав (Berkes, et al, 1992, стр. 1-8).

Чини се да ауторска идеја културног капитала садржи барем неку сличност са тим феноменом, пошто се тиче производног капацитета у квалитативном и квантитативном смислу. Наглашавајући специфичност Беркесове и Фолкеове употребе термина културни капитал, који се односи искључиво на људске релације са природним окружењем, можда је штета што они нису директно прихватили тај термин, уместо алтернативног термина 'адаптивни капитал', који јесте вероватно прикладниији за системску перспективу из које они пишу. Јер да јесу, на тај начин би се омогућило термину 'културни' још једно проширење значења.

4. ПАРАЛЕЛА ИЗМЕЂУ КУЛТУРНОГ И ПРИВРЕДНОГ КАПИТАЛА

Дефиниција културног капитала има много заједничког са дефиницијом природног капитала у сличним фазама њиховог развоја. Да погледамо кратко развој те дефиниције у литератури еколошке економике. Почеци разматрања окружења као капитала сежу *de facto* до 19. века и економиста какви су Давид Рикардо и Томас Малтус, који су се бавили доприносом пољопривредног земљишта производњи добара и услуга у економији. Али савремена формулација концепта природног капитала, која описује 'слободне дарове природе', датира из касних осамдесетих и појаве потдисциплине еколошке економије деведесетих година 20. века. Елементи природног капитала, уопштено сагласно, данас подразумевају четири компоненте:

- обновљиве природне ресурсе, какви су рибљи и шумски фонд;
- необновљиве ресурсе, као што су нафта и минерали;
- екосистем који подржава и одржава квалитет земље, ваздуха и воде, и
- одржавање целовитог генетског богатства, позатог као био-разноврсност.

У оквиру оваквог концепта, можемо разликовати залихе природног капитла: рибља и шумска популација, залихе минерала итд., као и проток околишних услуга: дохрана риба и стабала, рециклирање кабастих материјала, контрола ерозије, естетске услуге у крајолику итд. (El Sarafy, 1991, стр. 168-175; Costanza, 1992, стр. 37-46; Folke, 1994, стр. 1-20; Barbier, 1998). У неким формулацијама протока услуга позива се на 'природни капитал', рефлектујући разлику капитал-приход на коју је почетком прошлог века указао Ирвинг Фишер (Fisher, 1927).

Паралела између природног и културног капитала сада почиње да се уобличава за додирљиви културни капитал који је наслеђен из прошлости и може се сматрати да има нешто заједничко са природним ресурсима који су нам такође прибављени као завештање. Природни извори долазе из дарежљивости природе, културни капитал је проистекао из креативних активности људске расе. Оба условљавају обавезу бриге садашње генерације, што је суштина проблема одрживости са којом се ваља суочити.

Даље, може се уочити сличност у функционисању екосистема који подржава и одржава „природну равнотежу" и функционисања онога што би се могло назвати „културним екосистемом", кроз подржавање и одржавање културног живота и виталности људске цивилизације. Коначно, појам разноврсности, тако значајан у природном свету, можда има још значајнију улогу у оквиру културног система. То је карактеристика мно-

гих културних добара која су јединствена. Оригинална уметничка дела, на пример, су другачија од других, све историјске грађевине и градови су индивидуално различити. Ова културна разноврсност је можда чак далеко богатија, него разноврстност у природи.

Осим питања одрживости, постоје два друга питања која проистичу из дебате о културном капиталу, која су релевантна за културни контекст. Прво се тиче процене залиха капитала. У теорији природног капитала, питање процене је било предмет значајних контроверзи. Недавни покушај квантификације глобалног природног капитала изазвао је много критика од стране коментатора који су приговарали наводном дуплом рачунању, као и да су очигледно бесконачне цене стављене на нове производе (Costanza, стр. 253-260; El Sarafy, 1998, стр. 257-266; Toman, 1998, стр. 57-60). Било како било, покушај је био успешан, ако не из других разлога, онда због тога што је скренуо пажњу на тешкоће 'стављања цене на непроцењиво'. Слично, напори да се процене залихе културног капитала такође ће вероватно бити повезане са оваквом опасношћу и пратећом чињеницом да би, осим економског мерења, морала бити сагледане и неке врсте културне форме тог капитала.

Друго питање се тиче односа између различитих форми капитала и степена до кога је један од њих замењив за други. У дебати о природном капиталу, велики део пажње посвећен је управо могућностима замене физичког за природни капитал. Главни је аргумент да уколико људски произведен капитал може произвести иста добра и услуге као природни капитал, онда ми не морамо бити забринути око одржавања нивоа кутурног капитала у будућности (на пример, чување залиха необновљивих ресурса) пошто физички капитал може бити замена за то. Позиције заузете у овој дебати крећу се од нулте одрживости на једној, до савршене на другој. Могући консензус је да неке аспекте услуга које обезбеђује природни капитал могу бити замењене производним капиталом, али има и оних које не могу (Kaufmann, 1995, стр. 67-79).

У случају културног капитала, сматра се да је многе економске функције културне вредности могуће заменити физичким капиталом (услуге смештаја, пријатност) које се обезбеђују историјским зградама, па се могу заменити другим без културног садржаја. Међутим, како је по дефиницији културни капитал различит од физичког капитала својим отелотворењем и производњом културне вредности, било би за очекивање да буде нула заменљивости између културног и физичког капитала у смислу њиховог културног доприноса.

5. ОДРЖИВОСТ И КУЛТУРНИ КАПИТАЛ

Виђење културе као капитала призива дугорочно разматрање динамике, еволуције, интертемпоралности аспекта културе, њене понуде и тражње, производње и потрошње. Теоријски оквир за такво виђење проистиче из коцепта одрживости, односно термина који се често чује у контексту окружења, где је реч 'одрживи' углавном везана за реч 'развој'. Одрживи развој је блиско везан за одрживост економског развоја и означава развој који се неће успорити или ослабити, него ће бити у неком смислу самопокретачки, док еколошка одрживост означава очување и повећавање одређених вредности у окружењу кроз одржавање екосистема у природном свету.

Већина размишњања и писања на ову тему у последњој деценији изражавају дуг, на овај или онај начин, дефиницији термина који је изнела Светска комисија за окружење и развој (Брантлендова комисија) која је специфицирала неодрживи развој као 'развој који задовољава садашње потребе, али не и потребе будућих генерација за задовољење своје потребе' (World Commission on Environment and Development, 1987, стр. 43). Зато је кључни елеменат одрживости питање интергенерацијског трансфера и одлучивања који га прате.

Ближа релација између културе и одрживог развоја заслужује посебну расправу, али овде је наш примарни задатак да размотримо како појам одрживости може допринети да проширимо наше разумевање културног капитала. Циљ се може овако изнети: културни капитал постоји као извор културних добара и услуга који омогућава корист и сада и убудуће. Као индивидуе или као друштво ми можемо омогућити да се културни капитал погорша током времена, можемо га одржавати или повећавати; укратко, можемо њиме управљати на начин који одговара појединачним или друштвеним циљевима. Који би принципи требало да воде наше управљачке одлуке?

Артикулишући прецизније шта одрживост подразумева када се примењује на културу, проистиче одговарајући сет принципа. У овом поглављу их износимо у смислу културног капитала дефинисаног у најопштијој форми, која се односи на дефиницију културе у конститутивном и функционалном смислу, па идентификујемо шест принципа, димензија или критерија који дефинишу одрживост и њену примену на културни цапитал.

6. МАТЕРИЈАЛНО И НЕМАТЕРИЈАЛНО БЛАГОСТАЊЕ

Проток културних роба и услуга произведених из културног капитала, омогућава материјалну и нематеријалну добит за људе као појединце и чланове друштва. Начин идентификовања ове добити се остварује спецификацијом економских и културних вредности као њиховим двојним компонентама. Први критеријум за оцену одрживости је, дакле, да ли је производња материјалних добити у форми директне корисности за потрошаче, проистекла из тих вредносних економских и културних ресурса. Додатно, могли бисмо такође идентификовати општу врсту нематеријалних бенефита проистеклих из културног капитала ширих јавних добара, који припадају друштву као резултат културног капитала који се може посматрати као обогаћење квалитета живота коме култура допиноси.

7. МЕЂУГЕНЕРАЦИЈСКА ЈЕДНАКОСТ И ДИНАМИЧКА ЕФИКАСНОСТ

Термин међугенерацијска једнакост и интертемпорална дистрибутивна правда користи се за дефинисање праведности у дистрибуцији добара, користи и ресурса међу генерацијама. Мада се принцип међугенерацијских једнакости може применити на односе међу серијом генерација у било ком времену, овде је практичан интерес фокусиран на бригу оних живих међу нама о добрима за будуће генерације. Међугенерацијска једнакост може се разматрати у релацији културног капитала јер је то оно што смо наследили од наших предака и што треба да предамо будућим генерацијама. Интертемпорална питања проистичу из начина приступа капиталу и производима тога капитала. Једнакост у приступу културном капиталу може се анализирати на исти начин као једнакост у међугенерацијској подели бенфита било које друге врсте капитала.

У економици је интергенерацијска једнакост дефинисана и везана за одржавање једног сталног нивоа добара и користи међу генерацијама изражено као *per capita* потрошње, или завештања или залиха капитала. *Prima facie*, дакле, дилема међугенерацијске једнакости је класичан проблем интертемпоралне алокације, какав је, рецимо, избор између садашње и будуће потрошње. Постављање овог проблема као нечега што подразумева коректност и правду, чини многе економисте неспокојним, због њихове неуспешности да праве или подразумевају вредносне судове у име других. Таква резерва долази из виђења економике (посебно неокласичне економике) као објективне и вредносно слободне науке.

Тако неки економисти посматрају интертемпорални размештај ресурса као питање ефикасности, раће него једнакости, тражећи максимализа-

цију нето присутне вредности добити, коју ресурси генеришу. Зато Роберт Солоу сугерише 'да би производни капацитет био преносив кроз генерације у форми рудних залиха или капиталне опреме или технолошког знања, више је питање ефикасности него једнакости' (Solow, 1986, стр. 142).

У серији текстова Џон Хертвик *(John Hartwick)* и Роберт Солоу *(Robert Solow),* независно су показали да ако се нето приход или „рента" из неког природног ресурса може инвестирати на одређени начин, може се трасирати пут ефикасаног раста за једну економију. Дејвид Пирс *(David Pierce)* и Џилес Еткинсон (*Giles Atkinson*) граде ову претпоставку даље развијајући тест одрживости за једну економију који захтева да укупна залиха капитала (физички плус природни) остане константна све време (Solow, 1974, стр. 29-45; Hartwick, 1977, стр. 972-974; Hartwick, 1978, стр. 85-88; Hartwick, 1978, стр. 347-354).

Међутим, овакво постављање проблема међугенерацијских алокација ресурса изазива проблеме, посебно када је у питању, рецимо, избор стопе са попустом који ће се применити на будуће нето правце користи. Чак и када би се решио концептуални проблем да ли је примењива стопа временска преференција или један могући индицатор коштања, остаје много питања за сваки појединачни елеменат анализе која чекају да буду ближе дефинисана (Harvey, 1994, стр. 31-51; Weitzman, 1998, стр. 201-208).

Има више начина за приступање етичкој бази међугенерацијске процене. Утилитаристичко виђење може тражити максимализацију укупне друштвене користи, где је индивидуална етичка позиција рефлектована мером њиховог личног благостања. У таквом случају признати алтруизам, незаинтересовану тражњу, наследне вредности, и друге сличне променљиве у индивидуалној функцији корисности, могло би евентулно поистоветити само-интерес људи који данас живе са интересом и благостањем генерација које долазе. Алтернативно, уговорни приступ, који заговара Џон Роулз (*John Rawls*), могао би омогућити више једнакости и лакше решавање проблама међугенерацијске једнакости са којима се морамо суочити. (Rawls, 1972; Page, 1977; Becker, 1982, стр. 165-185).

И док се настављају многе дискусије о интергенерацијским питањима када се третирају природни ресурси, како то да ова питања остају без правог одговора када се примене на културни капитал? За почетак, морамо констатовати да модели оба тандема Хертвик-Солоу и Пирс-Еткинсон, подразумевају савршену одрживост између природног и физичког капитала. Међутим, када се дође до културног капитала, та претпоставка неће опстати, јер, по дефиницији, само културни капитал може створити културну вредност, а остале форме капитала леже у генерацијама културних и економских вредности. Примена критерија ефикасности у одлукама о интертемпоралној инвестицији културног капитла, била би некомплетна ако би се разматрале само економске вредности. Право разматрање таквих

одлука поставља обавезу двоструке процене актуелне добити, са економским и културним бенефитом који су истовремено узете у обзир.

Интергенерацијска питања као предмет једнакости, пре него ефикасности, имају неку резонансу када се примене на културни капитал као што га имају у контексту природних ресурса. То је у вези са моралном или етичком обавезом која се мора пристојно поштовати од садашњих генерација у име будућности. У културном смислу, то значи осигурати да будућим генерацијама не буде онемогућен приступ културним ресурсима нити да оне буду лишене постојећих културних вредности у њиховим будућим економским, социјалним и културним животима, као последица краткорочних и себичних активности неких од нас који живимо данас.

8. ИНТЕГРАЦИЈСКА ЈЕДНАКОСТ

Овај принцип утврђује права и обавезе садашње генерације на фер однос у приступу културним ресурсима и добитима из културног капитала, гледано кроз социјалне класе, приходне групе, регионалне категорије итд. Идеја једнакости и коректности, наравно, игра значајну улогу у општој економској и социјалној политици, мада је то последњих година мало у сенци због преокупираности стваралаца политике питањима економске ефикасности. То, наравно, сугерише да у култури може доћи до озбиљних занемаривања питања дистрибуције културних ресурса, приступа културном учешћу, бриге о културним услугама за мањине и хендикепирене итд. Зато је и важно да принципи међугенерацијске једнакости стално подсећају на то питање, ако се жели постићи одржива употреба културних ресурса.

9. ОДРЖАВАЊЕ РАЗНОВРСНОСТИ

Већ смо напоменули да је културна разноврсност, баш као што је биолошка разноврсност тако значајна у природном свету, исто тако значајна за одржавање културних система. Разноврсност идеја, веровања, традиција и вредности рађа проток културних услуга који је врло различит од услуга произведених индивидуалним компонентама. Разноврсност је значајан атрибут културног капитала посебно зато што има капацитет да иницира ново формирање капитала. На пример, све док је креативно стварање инспирисано постојећим залихама културних ресурса, већа разноликост ресурса ће водити стварању различитих и више културно вредних производа у будућности.

10. ПРИНЦИП ПРЕДОСТРОЖНОСТИ

Основни став принципа предострожности јесте да одлуке које могу водити повратној размени, због немерљивости последица таквих одлука, треба да се доносе са посебном опрезношћу и са строго неризичне позиције, У природном свету тај принцип је на снази у вези са одлукама које могу резултирати, на пример, нестајањем врста. Слично томе, уништење неког производа културног капитала може представљати случај неповратног губитка уколико је тај производ јединствен и незамењив. У таквом случају принцип предострожности може бити адекватно примењен, уколико се претходно са сигурношћу утврдило да је реч о таквом производу. Принцип не подразумева обавезну и сталну употребу, него је пре реч да се наметне већи степен бриге у случајевима када су у питању незаменљива остварења, имајући у виду остале принципе одрживости, који доприносе у доношењу одлука.

11. ОДРЖАВАЊЕ КУЛТУРНИХ СИСТЕМА И ПРИЗНАВАЊЕ МЕЂУЗАВИСНОСТИ

Врхунски принцип одрживости је садржан у ставу да ниједан део система не постоји независно од другога. У том смислу се може тврдити да културни капитал даје допринос дугорочној одрживости, који је сличан принципу у природном капиталу. Врло је јасно да су природни екосистеми кључни за подршку реалној економији, као и да небрига о претераној употреби необновљивих природних ресурса може изазавати слом система са пратећим губитком благостања и економског приноса.

Паралелан став може да се изнесе када је у питању културни капитал. Као што ћемо видети детаљније у наредним поглављима, све је јасније да културни 'екосистем' опонаша операције реалне економије, утичући тако на начине људског понашања и одлуке које се доносе. Запостављање културног капитала на начин који ће уназадити наслеђе, који неће подржати културне вредности које људима дају смисао идентитета, и не инвестирајући даље у одржавање и повећање залиха додирљивог и недодирљивог културног капитала, ставиће такође цео културни систем у опасност, а може га и блокирати, са консеквентним губитком благостања и економског напретка. Зато овај финални принцип, у суштини, одређује у целокупан систем одрживости када се примењује на културни капитал, обезбеђујући целовит оквир у коме остали специфични принципи успевају да функционишу.

12. ЗАКЉУЧАК

Постоји неколико начина на који би се концепт културног капитала и одрживости могао примењивати. Први подразумева детаљно разматрање улоге културе у економском развоју. С обзиром на то да је појам одрживог развоја прожет многим савременим размишљањима о расту, структурним променама и социјалним програмима у развијеном свету, није изненађујуће да културна димензија тих процеса може бити стављена у фокус употребом истог приступа одрживости.

Други начин мора уважити чињеницу да материја културног наслеђа омогућава једну очигледно специфичну примену идеја културног капитала и принципа одрживости. Већ од раније су пројекти наслеђа почели да бивају процењивани као инвестиционе понуде способне да следе познате методе испробане негде у економији. То би нас затим могло довести до могућности али и тешкоћа третирања наслеђа као одрживог културног капитала, што представља посебну тема која захтева посебан третман.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Arrow, Kenneth J., (2000), 'Observations on social capital' in Dasgupta and Serageldin (eds.), pp. 3-5.

[2] Barbier, Edward B., (1998), *The Economics of Environment and Development: Selected Essays,*Cheltenham: Edward Elgar.

[3] Becker, Gary S., (1964), *Human Capital,* New York: Columbia University Press.

[4] Becker, Gary S., (1996), *Accounting for Tastes,* Cambridge: Harvard University Press.

[5] Becker, Robert A., (1982), 'Intergenerational equity: the capital-environment trade-off', *Journal of Environmental Economics and Management*, No 9, pp.165-185.

[6] Berkes, Fikret and Folke, Carl, (1992), 'A systems perspective on the interrelations between natural, human-made and cultural capital', *Ecological Economics*, No 5, pp. 1-8.

[7] Borocz, Jozsef and Southworth, Caleb, (1996), 'Decomposing the intellectuals' class power: conversion of cultural capital to income, Hungary, 1986', *Social Forces*, No 74, pp. 797-821.

[8] Bourdieu, Pierre, (1986), 'Forms of capital', in Richardson, John G. (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education,* New York: Greenwood.

[9] Chiswick, Barry R., (1983), 'The earnings and human capital f American Jews', *Journal of Human Resources*, No 18, pp. 313-336.

[10] Coleman, James, (1988), 'Social capital in the creation f human capital', *American Journal of Sociology*, No 94, pp. s95-s120.

[11] Costanza, Robert and Daly, Herman E., (1992), 'Natural capital and sustainable development', *Conservation Biology*, No 6, pp. 37-46.

[12] Costanza, Robert and Daly, Herman E., (1997), 'The value of the world's ecosystem services and natural capital', *Nature,* No 387, pp. 253-260.
[13] Dasgupta, Partha and Serageldin, Ismail (eds.), (2000), *Social Capital: A Multifaceted Perspective,* Washington: World Bank.
[14] El Serafy, Salah, (1991), 'The environment as capital' in Costanza (ed.), pp. 168-175.
[15] El Sarafi (El Serafy, Salah, (1998), 'Pricing the invaluable: the value of the world's ecosystem services and natural capital', *Ecological Economics*, No 25, pp. 257-266.
[16] Fisher, Irving, (1927), *The Nature of Capital and Income,* New York: Macmillan.
[17] Folke, Carl et *al.,* (1994), 'Investing in natural capital - why, what and how?' in Jansson, *et al.,* (eds.), pp. 1-20.
[18] Guillory, John, (1993), *Cultural Capital: The Problems of Literary Canon Formation,* University of Chicago Press.
[19] Harvey, Charles M., (1994), 'The reasonableness of non-constant discounting', *Journal of Public Economics*, No 53, pp. 31-51.
[20] Hartwick, John M., (1977), 'Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources', *American Economic Review*, No 67, pp. 972-974.
[21] Hartwick, John M., (1978), 'Investing returns from depleting renewable resource stocks and intergenerational equity', *Economics Letters*, No 1, pp. 85-88.
[22] Hartwick, John M., (1978), 'Substitution amongst exhaustible resources and intergenerational equity', *Review of Economic Studies*, No 45, pp. 347-354.
[23] Jansson, Ann Mari *et al. (eds.),* (1994), *Investing in Natural Capital - The Ecological Economics Approach to Sustainability,* Washington: Island Press.
[24] Kaufmann, Robert K., (1995), 'The economic multiplier of environmental life support: can capital substitute for a degraded environment?', *Ecological Economics*, No 12, pp. 67-79.
[25] Madžar, Ljubomir, (1969), *Tržište i kultura,* Beograd: Institut ekonomskih nauka, *(Separat broj 76).*
[26] Милинковић, Д. Фимон, (2007), 'Културна економика и економика културе: домашаји и перспективе', у Драшковић, Божо (ед.) *Стање и перспективе привреде Србије,* Београд: IEN & BBA
[27] Mahar, Cheleen et al., (1990), 'The basic theoretical position', in Harker, Richard et al. (eds.), An Introduction to the Works of Pierre Bourdieu: The Practice of Theory, London: Macmillan.
[28] Ostrom, Elinor, (2000), 'Social capital: a fad or a fundamental concept?', in Dasgupta and Serageldin (eds.).
[29] Pearce, David W. and Atkinson, Giles D., (1993), 'Capital theory and the measurement of sustainable development: an indicator of „weak" sustainability', *Ecological Economics*, No 8, pp.103-108.
[30] Page, Talbot, (1977), *Conservation and Economic Efficiency: An Approach to Materials Policy,* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

[31] Putnam, Robert D., Leonardi, Robert and Nanetti, Raffaella Y., (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy,* Princeton University Press.
[32] Rawls, John, (1972), *A Theory of Justice,* Oxford University Press.
[33] Robinson, Deanna Campbell *et al.,* (1991), *Music at the Margins: Popular Music and Global Diversity,* Newbury Park: Sage Publications.
[34] Ryan, Bill, (1992), *Making Capital from Culture: The Corporate Form of Capitalist Cultural Production,* Berlin: Walter de Gruyter.
[35] Schultz, Theodore W., (1963), *The Economic Value of Education,* New York: Columbia University Press.
[36] Schultz, Theodore W., (1970), *Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research,* New York: Free Press.
[37] Serageldin, Ismail and Grootaert, Christiaan, (2000), 'Defining social capital: an integrating view', in Dasgupta and Serageldin (eds.) pp. 40-58.
[38] Solow, Robert, (1986), 'On the intergenerational allocation of natural resources', *Scandinavian Journal of Economics*, No 88, pp. 142.
[39] Solow, Robert, (1974), 'Intergenerational equity and exhaustible resources', *Review of Economic Studies*, No 41, pp. 29-45.
[40] Solow, Robert, (2000), 'Notes on social capital and economic performance', in Dasgupta and Serageldin (eds.) pp. 6-10.
[41] Steiner, Christopher B., (1994), *African Art in Transit,* Cambridge: University Press.
[42] Шешић, Драгићевић, Милена, Драгојевић, Сањин, (2006), *Менаџмент уметности у турбулентним временима*", Београд: Клио.
[43] Veblen, Thorstein, (1973), *The Theory of the Leisure Class,* Boston: Houghton Mifflin.
[44] Throsby, David, (1997), 'Sustainability and culture: some theoretical issues', *International Journal of Cultural Policy*, No 4, pp. 7-20.
[45] Throsby, David, (1999)'Cultural capital', *Journal of Cultural Economics*, No 23, pp. 3-12.
[46] Toman, Michael, (1998), 'Why not to calculate the value f the world's ecosystem services and natural capital', *Ecological Economics*, No 25, pp. 57-60.
[47] Weitzman, Martin L., (1998), 'Why the far-distant future should be discounted at its lowest possible rate', *Journal of Environmental Economics and Management*, No 36, pp. 201-208.
[48] Woodbury, Stephen A., (1993), 'Culture and human capital: theory and evidence or theory versus evidence', in Darity, William Jr (ed.), *Labour Economics: Problems in Analyzing Labor Markets,* Boston. 49. Kluwer Academic Publishers, pp. 239-267.
[49] World Commission on Environment and Development, (1987), *Our Common Future,* Oxford University Press.
[50] Zweigenhaft, Richard L., (1993), 'Prep school and public school graduates of Harvard: a longitudinal study of the accumulation of social and cultural capital', *Journal of Higher Education*, No 64, pp. 211 –225.

Prof. Dragan Milinković Fimon, Ph.D

CULTURAL CAPITAL & SUSTAINABILITY

Abstract: *This paper puts forward the idea of cultural capital as a sort of fundamental organizing principle for conceptualizing cultural phenomena in terms recognizable in both an economic and a cultural discourse, and for identifying their various manifestations. It is spelled out some of the characteristics cultural capital which could be helpful for analytical purposes, than the text is going on to investigate the application of notion of sustainability to cultural capital, deriving a set of principles or criteria by which the sustainability characteristics of cultural capital might be judged, with direct comparison with the field of ecological economics.*

KEY WORDS: *cultural capital, natural capital, sustainability, ecological economics, environment, ecosystem, development, diversity, cultural wellbeing, intergenerational equity, dynamic efficiency, intertemporal distributive justice, precautionary principle.*

УДК 32.019.5:323.12(=163.41) ; 316.647.8
ID 154288140

Проф. др Љубиша Деспотовић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

МИТОВИ И СТЕРЕОТИПИ У ФУНКЦИЈИ ГЕОПОЛИТИКЕ – СРБОФОБИЈА И ЊЕНИ ИЗВОРИ

Резиме: *У раду се објашњава основна функција, настанак и медијска експлоатација митова и стереотипија како у њиховој историјској, тако и у актуелној геополитичкој перспективи. Србофобија, као и читав низ других негативних митова и стереотипа о српском народу, посматрају се као активни изданци русофобије и заједничког им корена у религијско-конфесионалној припадности православљу. Осветљавају се везе које антисрбизам има у односу према антисемитизму како у њиховој темпоралној, тако и у њиховој функционалној димензији.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *митови, стереотипи, србофобија, русофобија, антисемитизам, геополитика.*

Основна политичка функција социјалних страхова (фобија) одавно је у друштвеној науци опсервирана као контролисана и планска делатност усмерена на постизање идеолошке, политичке и националне мобилизације зарад остварења неких циљева моћи, а најчешће за крајњи циљ успешне припреме јавног мњења за вођење рата и оправдавања ратних разарања и напада на неку земљу (нацију). Модерна технологија и системи масовног комуницирања данас су ову функцију фобија довели до максималних граница медијске манипулативности, а учинке њене делатности поопштили на готово све припаднике једног друштва, а ако је то неопходно и захваљујући масмедијским капацитетима у времену глобализације и на читава друштва једног цивилизацијског и економско-културолошког оквира, па и шире, све до граница планетарне индоктринације. Но, без обзира на средства којима се манипулација изводи, њена основна интенција је одвајкада усклађена са намером да се кроз руковање са стварима и људима постигне неки планирани циљ.

Савремени појам манипулације као једног од средстава контроле понашања великог броја људи, карактеришу следећи важни аспекти: манипула-

ција је безболно убеђивање људи који тог чина најчешће нису ни свесни, јер је он растерећен осећања принуде; манипулација се темељи на добром познавању човека, особито његових социо-психолошких карактеристика и понашања, што доприноси увећању степена њене ефикасности; манипулација је посредована високософистицираним средствима масмедијских и комуникационих система чија је манипулативна моћ достигла огромне размере; расте зависност јединке од институционализованих форми информисања, које најчешће настоје да јачају свој монопол у комуниколошкој равни; због извршене специјализације поделе рада, појединцу је тешко да сам, без помоћи медија, склопи властиту слику стварности; од грађанина је скривена манипулативна суштина комуникационе делатности, стога што она нема обавезну форму своје јавне презентација као облика моћи, отежана је ефикасна контрола процеса, средстава али и креатора манипулација, особито ако она долази из поља институционализоване сфере државне политике.

„Ђуро Шушњић сматра да у економској области манипулација потрошачима узима облик рекламе; у политичкој области манипулација бирачима узима облик пропаганде; у педагошкој области манипулација ученицима и студентима узима облик индоктринације; у области слободног времена манипулација укусима и нагонима узима облик индустрије забаве; у области религиозног живота манипулација верницима узима облик религиозних проповеди.“ (Д. Коковић, 2007, 115).

За разлику од пропаганде која има јасну намеру да обликује јавно мњење, и да га подстакне на снажну политичку акцију и делатност, а у временима криза и ратних сукоба хушкање на обележеног непријатеља иза којег обично следи што спонтана што организована акција маса, индоктринација има основну функцију да систематски и контролисано шири политичку идеологију тако да она постане трансферисани поглед на свет опште прихваћен од стране читавог друштва. Производња стереотипија нарочито оних које продукују медији масовног комуницирања, има карактеристику типизираних, чврстих и клишеизираних представа и схватања о одређеним друштвеним појавама или објектима (национална, верска, религијска, или расна припадност – група), која имају широку распрострањеност и дубоку укорењеност у једном друштву. Стереотипи се преносе и путем васпитног система, породице и друштва а честа је појава да се социјализују као последица некритичке генерализације одређених искустава или пак плански пројектованих ставова о неком или о нечему, представљајући колективну представу читавих генерација. „Политичка борба се води у пољу активне јавности, па читаве социјалне групације, иманентно људској природи, скрећемо ка пожељним обрасцима. За разлику од рекламе чији је циљ да утиче на понашање у комерцијалне сврхе ослањајући се на

ирационалну свест, дезинформација заобилазним средствима покушава да нас убеди да смо политички у праву, при чему се не бирају средства и садржаји." (З. Јевтовић, 2003, 171)

Стереотипи представљају унапред формиране ставове и представе, често и предрасуде које се лако усвајају иако су лишене објективности. Оно што стереотипима даје акциону снагу и привлачност, јесте њихово наликовање реалној стварности, они су најчешће некакве слике или скице одређене појаве или објекта о коме не постоје објективна сазнања (или се она намерно искривљују) па нам стереотипи представљају помоћне обрасце за класификацију и објашњење. Отуда и њихова привлачна снага манипулативности која је давно уочена, а развојем медија опасно потенцирана, како због политичких тако и због профитерских интереса. Стереотипи, нарочито они који се односе на припаднике других нација или конфесија, увек су праћени и појачавани снажним емоцијама које додатно упрошћавају и искривљују чињенице. Стереотипије су у највећем броју случајева последица делатности скривених институција моћи, било да се оне лоцирају у сфери државне политике или економских интереса. Они не само да производе највећи део стереотипа (стављајући их у функцију својих циљева и потреба) већ их вештом манипулацијом претварају у „природни" ред ствари, формирајући илузију њихове нормалности.

Стереотипије, као и фобије, често на директан начин утичу на производњу онога што се у социологији и социјалној психологији означава као морална паника. „Ово упућује на неколико становишта битних за разумевања феномена морална паника. Прво, јавља се у облику кампања (крсташких похода) које трају непрекидно током неког периода, било кратког или дугог. Друго, она одговара људима узнемиреним очигледним раслојавањем или сломом одређеног друштвеног поретка, што их на неки начин угрожава. Треће, она показује да су моралне смернице нејасне. Четврто, да политичари и одређени део медија просто жуде да поведу кампању и предузму акције за које тврде да ће зауставити опасност. И на крају, аутор коментара закључује да морална кампања сасвим занемарује праве разлоге друштвеног слома." (исто, 129)

У трагању за коренима србофобије, па и фобија као свесно раширених страхова о некоме или о нечему, морамо поћи од постојећих социокултуролошких разлика. Разлике које постоје на нивоу цивилизацијско-културолошких образаца могу бити основа за конструкцију страха према некоме. Но, да би та конструкција имала дуго трајање и ефикасност, она мора да погађа неки дубински интерес онога коме се тај страх пласира, као и онога који тај страх формира и шири. У основи свих фобија које се темеље на постојању различитих културолошких образаца, пре свега леже разлике које се могу ситуирати у сферу религијско-конфесионалних осо-

бености . Али саме разлике као такве нису довољно јак основ да се само на њима гради капитал социјалних и политичких фобија. Главни покретачи, пре свега, јесу интереси који из тих разлика проистичу, и који се вештом манипулацијом прикривају, гурајући у први план очигледни оквир идентитетских и културолошких особености које и није потребно посебно објашњавати, јер је њихова саморазумљива очигледност нешто што по дефиницији треба да утиче на уверљивост произведених фобија. У корену свих фобија најчешћа основа су разлике религијско-конфесионалних садржаја, а нарочито снажних интереса који произлазе из потребе ширења и успостављања контроле и доминације на што ширем геополитичком простору. Логика ширења религије, увећања броја верника и њихово стављање под властиту конфесионалну јурисдикцију и обред, представља основни интерес покретач. „Пропагирање вере почиње све више да се заснива на снази институционално заштићеног ауторитета пропагандисте, на све наглашенијем хијерархијском односу пропагатора и публике, на једносмерној комуникацији и пасивности аудиторијума, на посредованој комуникацији, и слично, чему одговарају и другачија средства пропаганде – говори великодостојника на масовним скуповима, пропаганда путем писане речи, одлуке црквених концила итд.“ (З. Славујевић, 2006, 99) Уз овако дефинисану основу фобије и њеног ширења путем пропаганде, увек се придружују политички и економски интереси држава које припадају истом религијско-конфесионалном обрасцу, а особито највећих и најјачих држава тог круга, које такође, по истој логици ширења својих интереса и утицаја, потпомажу, финансирају и изводе радове на производњи и дистрибуцији старо-нових фобија.

По мишљењу М. Екмечића, корене србофобије треба тражити у историји русо-фобије која је продукована на Западу, а особито у Великој Британији и Немачкој. „У овој историји русофобије у британском друштву се крију кључеви и за одговор на питање где је место србофобије у историји колективних фобија западних друштава модерног времена. Србофобија је била само рукавац русофобије у англосаксонским државама.“ (М. Екмечић, 2002, 346) Други извор србофобија можемо тражити у ономе што се на Западу почело формирати почетком двадесетог века, укључујући ту и САД, посебно након Октобарске револуције, а то је страх од тзв. црвене фобије, или оптужбе да су сви православни народи на челу са Русијом, бољшевичко-комунистичка опасност по западне демократије. „У формирању и ширењу мита о Србима као бољшевичком народу, у Западној Европи кључну улогу одиграли су, поред Немаца и Аустријанаца, Хрвати и Словенци . Српски бољшевизам се, такође, ради појачавања „аргументације“, повезује с византизмом и православљем. Прецизније речено, византизам и православље су означени као родно тло бољшевизму – зато се он највише

примио у Русији и Србији. Разлике између Нас (Европе / Хрвати и Словенци/) и Других (Срба) се, потом проказују као политичке (демократија – бољшевизам) и цивилизацијске (Запад – мрачни Исток), као разлике које се не могу превазићи. Постојеће разлике се наглашавају и мито-логизују а затим се систематски производе нове." (С. Вуковић, 2007, 12) „Русија никада неће да буде кооптирана у западну политичку заједницу, нити уосталом у Западни свет.", констатује Кристофер Кокер. (К. Кокер, 2006, 210).

Чак ће и вођа немачких либерала са почетка XX века, Фридрих Науман, у својој књизи „Bulgarien und Mitteleuropa" (1916) у којој разматра геополитичке координате Средње Европе, потпуно нескривено Србију означити као мету за уништење. ...за Србију директно каже да се она „као сметња испречава на путу стварања Средње Европе, и зато се као непријатељско утврђење усред средњеевропског одбрамбеног система не може трпети." (исто, 77) Дакле, Србија се не види као део тог средњеевропског културолошког круга, већ потпуно супротно, као страно ткиво које се мора одстранити. Србофобија је, и на овом примеру јасно се то може видети, била широко распростањен феномен у целом немачком друштву, па чак и у оним интелектуално-политичким круговима који су себе означавали као прогресивне.

Корени и једној и другој фобији јесте припадност Православљу. „Историчар Брејслфорт је у време Анексионе кризе 1908. писао да Срби нису од користи за људску цивилизацију и да „њихово политичко умирање не би био озбиљан губитак за Европу". Хајка против Србије након убиства краљевског пара у Србији 1903. уграђена је у трајно неповерење према династији Карађорђевића до њеног политичког скидања са позорнице 1943. Извор фобија у дубини треба тражити у разлици религије." (М Екмечић, 352) Религијске а још више конфесионалне разлике (особености) нарочито расцеп и раскол који у Хришћанству траје готово један миленијум, чине погодно тло за манипулацију и стварање негативних стереотипија о оним другима, а нарочито када су православни хришћани у питању. „О свим друштвима „иза завесе", као и о народима који су тамо живели, на Западу су владали дубоко укорењени негативни стереотипи. Уколико су ти народи припадали другој религији (православљу), ти стереотипи су били негативнији и жешћи." (С. Вуковић, 18) Србима је посебно апострофирана као отежавајућа околност још и то што је Православље обогаћено Светосавском духовном посебношћу и као такво представља додатно иритантно обележје за ватиканске и западњачке произвођаче стереотипија и фобија. Неки од њих иду у својим негативностима до тога да одричу чак и могућност успостављања дијалога двеју цркава док се Српска православна црква не одрекне свог Светосавља. „На Западу су, под утицајем ставова католичке цркве о православљу (са обавезним додатком источном) – првенствено због њене политике ширења на исток путем прозелитизма – фор-

мирани негативни стереотипи који су, такође, у делу јавног мњења дубоко укорењени због вишевековног подгрејавања. Због свог географског положаја на удару су међу првима били Срби. За то има мноштво доказа, али то сасвим довољно одсликава становиште Тончи Трстењака (дописника Радио Ватикана из Хрватске), који за православље каже да је „империјалистичка идеологија Српске православне цркве". Дијалог између Католичке и Српске православне цркве „неће бити могуће успостави све док Српска православна црква буде светосавска" (исто, 19)

У савременој варијанти масмедијског произвођења и дифузије стереотипија (и фобија) у први план су дошли електронски и штампани медији, који су зарад свог профитерског интереса али још и више услед снажне подршке а често и директне наредбе Западних влада, кренули у политички рат против Срба и Србије, ширећи о њима најмонструозније лажи и оптужбе. Неки од њих, као што су то Аустријски и Немачки медији, вођени су још и неутаживом потребом за реваншизмом према Србима, јер су они били означени као главни кривци за њихове претрпљене историјске поразе, који су кретали као авантуристички и освајачки насртаји, чији је основни циљ био отимачина српских територија и трајно брисање српског народа и српске државе са геополитичке карте Европе. Генерално, Србима се приписују разне врсте негативних особина, на којима се касније лако дају саградити негативне стереотипије, митови и србофобија као њихов заједнички именитељ. Демонизацију Срба лако је извршити ако им припишете следеће негативне вредности и особине: примитивизам, национализам, шовинизам, варварство, хегемонизам, лењост, бруталност, мистицизам, мрачњаштво, комунизам-бољшевизам, византизам, источњаштво, ирационалност, назадњаштво, антимодернизам, кеснофобичност, оријентализам, недемократичност, балканизам, дивљаштво и сл. И тиме број стереотипа о Србима није окончан, одбрана српских националних интереса се увек карактерише као залагање за концепт тзв. Велике Србије, а Срби су у том контексту „угњетачка српска нација", „србобољшевици", „србокомунисти", „србочетници" и др. Овакав инвентар негативних стереотипа о Србима само је један специјални случај опште раширених стереотипа о Балкану и балканцима, који је вековима грађен на Западу. Мит о балканцима и данас се подгрејава и реактуелизује кад год је то неопходно са становишта вођење реалних циљева геополитике Запада. „Осим тога, она се користила заједно са другим уопштавајућим етикетама, од којих је „оријентално" најчешћа и означава прљавштину, пасивност, непоузданост, мизогинију, склоност ка сплеткарењу, неискреност, опортунизам, лењост, сујеверје, летаргију, тромост, неефикасност, неспособну бирократију. Подударајући се донекле са појмом „оријентално", „балканско" има и додатне одлике окрутности, неотесаности, нестабилности и непредвидивости." (М. Тодорова, 1999, 208)

Српска варијанта балканизма мора бити још ружнија и радикалнија. Нису до-вољне само етикете, мора се порадити и на негативној естетизацији зла које се назива српским именом. Та наказна слика Србина мора бити јасна и довољно гадљива за западноевропске конзументе. „У томе се иде толико далеко да када се описује Србин, на пример, он је најчешће зао, прљав, или, пак, „подбуо човек коме из раскопчане кошуље вире маљаве груди." Није довољно приписати му негативне особине, већ, да би слика о њима била убедљивија, они морају бити и на естетском плану дисквалификовани – ружни, прљави и дебели." (С. Вуковић, 70) Но, ни ту није крај, у западним медијима особито оним штампаним, та тзв. негативна естетизација зла званог Срби, осим вербалних и писаних слика мора да садржи праве слике без обзира на то да ли су оне последица фотомонтаже или их је нацртао „надахнути" карикатуриста. „Карикатуристи цртају Србе као свиње које се ваљају, мутиране бикове, крволочне вукове, змије с два језика, стрвождере, гладне хијене и питбуле, Запад, дакле, није имао везе с људима, већ с монструмима." (исто, 79)

„Србофобија је само један јасно издвојен рукавац традиционалне русофобије, или уопште фобије против православља и словенства. Модерни талас који се појавио пред избијање југословенске кризе 1990, изданак је још и неких других састојака који нису исти у свим земљама. Русофобија је у англосаксонском свету главни историјски корен старе и нове србофобије. У свим европским земљама на континенту, она је такође везана за тај бунар, али је своје сокове далеко више напајала из историје антисемитизма пре и у току Другог светског рата." (М. Екмечић, 354) Веза србофобије и антисемитизма, по мишљењу М. Екмечића – лежи у чињеници да је антисемитизам у обе своје варијанте (расистичкој и римокатоличкој) послужио као основна идејна подлога за развој колективне фобије аријевске Европе. Антисемитизам се испољавао у своја два основна облика, као нацистичко-расистички антисемитизам који је нека врста политичког антисемитизма и његова религијско-конфесионална верзија која је продукт Ватикана и римокатолицизма, која се још назива и антијудаизам. Први облик антисемитизма тежио је за физичким и биолошким искорењивањем Јевреја, док је други тежио да их кроз економски притисак и религијску нетолеранцију натера на лакшу верску конверзију у хришћанство, тачније у римо-католицизам. „У Италији су ову римокатоличку фобију против Јевреја називали „римоцентричном инспирацијом". Ово је зденац из којег се модерна србофобија трансформише пред нашим очима из ранијег антисемитизма..." (исто, 355) „Не може се порицати да је римокатолички антијудаизам био један од историјских извора нацистичког антисемитизма. Разлика је у методима. Хришћански грех се избегавао теоријама да Јевреји нису посебна вера, него посебна раса и да се стога морају гонити (...) Папска енциклика *Humanis generis unitas*

пред рат 1939. је у себи садржавала неке антисемитске пасусе који су имали удела у посматрању нацистичког антисемитизма као легитимне политике. Ову енциклику називају утајеном". (исто, 357)

У другом светском рату, особито на простору бивше Југославије, практикована су оба ова вида антисемитизма, али и антисрпске геноцидне политике, која је на примеру НДХ – имала за циљ такође као и у случају Јевреја, физичко и биолошко затирање српског народа, а над преосталим делом тог истог народа који се спасао ушташке каме, вршена је стравична конверзија у римокатолицизам, што је уједно значило и у хрватски национални корпус. „У Независној Држави Хрватској биле су практиковане обе ове варијанте антисемитизма, у деловима под усташком контролом је примењивана нацистичка варијанта биолошке ликвидације, (...) у Хрватској постоје корени модерног антисемитизма. Од 1908. у Загребу делује Антисемитска лига са листом антисемита (...). По њиховим публикацијама „Свој своме", у Сарајеву се објављивао и муслимански антисемитски лист „Свој своме" пред рат 1941. (...) На саветовању са Хитлером у Виници, поглавник Павелић се хвалио да је „јеврејско питање" у Хрватској решено. Од 18000 колико их се нашло у Загребу 1941, 14000 је протерано а 4000 одведено у концетрациони логор. (...) На подручју под усташком контролом се нису примећивали трагови преживелих. У ликвидацији сарајевске заједнице учествовало је локално муслиманско становништво." (исто, 363)

У писму Ноаму Чомском, Добрица Ћосић такође указује на ову сложену везу србофобије, русофобије и антисемитизма. „Ваш чин убедљиве моралне подршке коју пружате српском народу данас, за нас много значи. Јер ми смо ужасно понижени неправдама и деценијама сами. Крај 20. века у Европи изродио је, тачније речено обновио идеологију србофобије у корелацији са русофобијом, а којом на Балкану и Европи жели да се потисне у заборав нацистички антисемитизам и маскира канцерозно лицемерје оне Европе која производи ратове и идеологије лажи" (Вечерње новости, 18.4.2008). У свом одговору на писмо, Ноам Чомски, помињући проблем Косова, на сјајан начин маркира суштинско стање болесног духа на Западу који у геополитичкој равни манипулацијама, лажима и ратом брани своје империјалне интересе. „Геостратешки део приче укључује не само камп „Бондстил", него и потребу да се учврсти контрола Вашингтона над Европом; идеолошки део приче има везе са начином на који су западњачки интелектуалци направили потпуне имбециле од себе у својој оргији самохвалисања и свом невероватном лагању у вези са ратом. Никада неће дозволити да се те лажи разоткрију, а позирање о независности Косова је неопходни закључак бајке о њиховој величанственој улози." (Вечерње новости, 18.4.2008).

О наведеној вези србофобије и антисемитизма такође на врло експлицитан начин пише и социолог С. Вуковић, инсистирајући на оном сегменту

те везе који би требао да укаже на својеврсну супституцију једног од стране другог. Пошто је након Другог светског рата антисемитизам не само забрањен него и кажњив, на његово место пласиран је антисрбизам, који је данас не само дозвољен него још и некажњив. „Поред тога, немачки и западноевропски антисемитизам, који је у последњих педесет година потискиван и сакриван, могао се ослободити у потпуно новој форми, али сада као антисрбизам, јер је антисемитизам крајње непопуларан. Заправо, антисемитизам је у већини европских земаља кажњив, насупрот томе на антисрбизму се може итекако политички (Кушнер /Bernard Kouchner/ и многи други) и материјално профитирати." (С. Вуковић, 107) Та замена негативних стереотипа ишла је све до потпуне оптужбе Срба да су фашисти. То ће без и мало зазора (али и доказа) више пута поновити амерички председник Бил Клинтон. А у томе ће нарочито предњачити немачка и аустријска штампа. Земље које су биле родоначелнице фашизма и нацизма, и које су починиле најстравичније злочине и геноцид у оба светска рата особито на овим просторима, просто ће се утркивати ко ће више Србе и Србију оптужити за ову цивилизацијску пошаст. „Срби се, још пре отпочињања сукоба на просторима друге Југославије, у аустријској и немачкој штампи проглашавају за фашисте. (...) Проглашавање Срба за фашисте у потпуности ће подржати у јануару 1993, Бернард Кушнер у то време француски министар здравља и његова организација „Лекари света" (Medecins du Monde) која се, између осталог, бавила дотурањем (шверцом) оружја муслиманима у БиХ". (исто, 92-93) „Најефикаснији начин да се неко данас демонизује јесте да се некако доведе у везу са искуством нацизма. Оптужба да Србија председника Слободана Милошевића спроводи „још један холокауст" на Косову, кулминација је дуге кампање нацификовања Срба, која је ескалирала током сукоба у бившој Југославији. Знатан део одговорности за ову кампању нацификовања лежи на оним сегментима медија који су криви за испољавање антисрпског расположења које је Ник Гауинг (Nik Gowing, 1997:25) назвао „скривени срам" новинарске заједнице током грађанског рата у Босни" (Ф. Хемонд; Е, Херман, 2001, 117).

О снази митова и негативних стереотипа, као и о њиховој дубокој укорењености и заступљености у неком народу-нацији, на ванредно упечатљив начин говори Елазар Баркан у својој књизи посвећеној проблему ратних злочина и геноцида, под насловом: Кривица нација. У одељку који говори о распрострањености антисемитизма у немачкој нацији, Баркан истиче чињеницу да је огроман број Немаца и после Другог светског рата и суочавања са последицама стравичног геноцида над Јеврејима, у немачком друштву и даље био широко распрострањен антисемитизам, то јест денацификација Немачке није узела озбиљније размере. Особито је важно напоменути да је денацификација тешко пробијала свој пут и у академској заједници Немачке,

што само по себи говори колико је ова социјална и политичка пошаст (антисемитизам) узела маха и пустила дубоко корење. „Генерално, преовлађујући број наставног особља остао је на својим местима, и није било никаквих покушаја враћања преднацистичког особља. Мали део од великог броја чланова заједнице протераних немачких интелектуалаца се вратио, и није било ни структурних компромиса нити ентузијазма да се у њихове редове уврсте млади антифашисти. Академска реституција могла је бити „природни" политички чин у покрету ка денацификацији. Уместо тога, универзитетски професори, укључујући физичке антропологе чија материја је узроковала да они буду више од тихих саучесника у нацистичкој идеологији, остали су на челу академске заједнице нове Немачке. (...) Уместо тога, филм Фрица Кортнера из 1949. године, Der Ruf, представља репрезентативног немачког професора који се жали због поновног постављења једног професора Јеврејина: Чекам нови егзодус. Фашитички поглед је још увек био широко распрострањен и прихватљив." (Е. Баркан, 2007, 68) Ако је тако стајала ствар са антисемитизмом у академској заједници Немачке, како ли је он тек био распрострт у осталим социјалним слојевима немачког друштва. И овај кратак екскурс илустрован на примеру немачког антисемитизма, на врло уверљив начин показује снагу негативних митова и стереотипија.

Укорењена фобија добија све више на уверљивости и снази, те бива допуњавана и моделирана сходно новим потребама .*Једном креирана србофобија временом постаје општи образац према којем се равнају како религијско-конфесионална политика, тако и економска, спољнополитичка и геополитичка пропаганда*. На већ устаљене форме србофобије, ново време качи своје симболе и тумачења конотирајући исту потребу: унизити, проказати и елиминисати предмет саме фобије, оправдавајући при том сваки будући акт насиља према Србима. У ту сврху користе се разне пропагандне технике. Друга пропагандна техника која је коришћена била је демонизација непријатеља. „Толико је велик психолошки отпор рату код модерних нација", писао је теоретичар Ласвел, „да сваки рат мора бити представљан као борба против злог и крвожедног агресора. Не сме се оставити ни најмања сумња у то кога јавност треба да мрзи." (Група аутора, 2004, 53)

Распад СФРЈ је на најбољи начин показао сву бруталност како медијске, тако и ратне кампање против српског народа. По већ утврђеном сценарију медијске и спољнополитичке манипулације, Срби су поново стављени на нишан нових геополитичких интереса атлантистичког Запада, уз унапред планиране одмазде које у том новом језику медијске манипулативности носе замаскирани израз „колатералне штете". У припреми пораза једног малог народа, биће коришћена сва расположива средства, не презајући и од најбруталнијих оптужби и квалификација на његов рачун. За пример ево само неколико, које су изговорили највиши политички функционери

новог светског поретка: „Почнимо редом. Хелмут Кол, у време када је био канцелар Немачке, мислећи на Србију, залагао се за „уништење последње оазе комунизма“ у Европи. Клаус Кинкел, министар иностраних послова Немачке, од самог почетка заговарао је кажњавање Србије што је 24. маја 1992, без икаквог околишања потврдио: Морамо натерати Србију да клекне на колена“. (...) Председник Сједињених Држава Бил Клинтон изјављује: Србија је „срце европског мрака, регион бомбардованих џамија, убијених мушкараца и деце, силованих девојака“. (...) Тако ће Бил Клинтон изјавити: „Срби ће ово скупо платити“. Секретар Сједињених Држава Мадлен Олбрајт: „Срби ће клечати на коленима и молити за милост“. Комадант НАТО-а за Европу Весли Кларк : „Србију претворити у прах и пепео“. (...) У склопу тога ће , у току бомардовања СР Југославије, тадашњи генерални секретар НАТО-а Хавијер Солана за Би-Би-Си рећи да се на Косову више „не могу видети мушкарци од 30 до 60 година. А тадашњи немачки министар одбране Рудолф Шарпинг ће више пута говотити о постојању „српских концетрационих логора на фудбалском стадиону у Приштини“. (...) Истовремено ће тадашњи британски премијер Тони Блер иначе један од најжешћих заговорника бомбардовања Србије 1999. године и упућивања копнених трупа за њену инвазију и каснији заговорник независног Косова, изјавити да: То бомбардовање „више није само војни сукоб већ борба између добра и зла, између цивилизације и варварства. Варваре и зло, наравно представљају Срби, а НАТО авиони са касетним бомбама и бомбама од осиромашеног уранијума представљају добро. (...) Срби постају „одвратни“ за Жака Ширака, председника Француске: „Срби су народ без закона и без вере. То је народ разбојника и терориста“. За Ричарда Холбрука америчког дипломату, Срби су „злочиначки дупеглавци“. Немачки канцелар Хелмут Кол изјављује: „Нека се Срби подаве у сопственом смраду“, а амерички конгресмен Дејвид Оби: „Срби су свиње“. (...) Ворен Кристофер, бивши секретар иностраних послова Сједињених Држава, Србе је назвао „неморалном расом“, а амерички сенатор Џозеф Бајден рекао је да су Срби „убице беба“. (...) У следећем кораку, да би оправдао бомбардовање Србије, Бил Клинтон је, у говору на дан сећања 1999. упоредио владу Србије с владом нацистичке Немачке. (...) Нешто касније, после напада на Светски трговински центар 11 септембра 2001, међу првим вестима је јављено да су то учинили Срби, или, пак, после терористичког напада 7. јула 2005. године у Лондону, да експлозив потиче из Београда.“ (С. Вуковић, 27-34) Да ли је после оваквих цитираних ставова о српском народу уопште могућ било какав коректан научни коментар а да он сам не буде натопљен емоцијама и у опасности да понови примитивизам, бруталност и патологију њихових аутора.

Нова геополитичка реалност у којој се нашла Србија, али и цео српски народ, и територије на којима је вековима обитавао, учинила је да Срби

морају да бране не само територије, државу, језик, идентитет, биолошки опстанак, већ и елементарни али у исто време и универзални систем вредности који је процесима глобализације насилно погажен, васпостављајући лаж као средство комуникације, а насиље и силу у остварењу властитих интереса моћи, као једино легитимно средство међународних односа. Европа се, ма колико се то прикривало, приклонила новом варварству. Под налетом атлантистичке бруталности и примитивизма, ставила се у службу планетарног зла, које је заслепљено властитим егоцентризмом, отпочело процес покоравања планете новој геополитичкој и војно-безбедоносној структури (поретку) на чијем се челу налазе САД, као „нова" и највећа опасност по међународни политички поредак и његову безбедност.

Скривајући своје геополитичке интересе и циљеве иза приче о новом геополитичком и безбедоносном поретку, оне покрећу нови ланац безакоња, кршења људских права, разарања националних држава, уништавања животне средине и изазивања еколошких криза и катастрофа. Помахнитала од патологије профита, и економског терора, савремена атлантистичка цивилизација производи нове кризе и жаришта не би ли јој то послужило као изговор за нови талас ратова и разарања. На њиховом путу нашао се један по броју и економској снази мали али по религијској и духовној традицији те заветној свести крепак и тврдокоран народ. Процеси његовог актуелног политичког и државног сакаћења, као што смо видели из претходних примера, имају нажалост своју дугу традицију и дубоко пуштено корење. Изненађује нас не само степен бруталности, већ и „маштовитост" нових насилника који не презају ни од *потпуног егзистенцијалног уништења и цивилизацијског понижења српског народа*. Они још увек поносно стоје испред својих злочина, умоболно мантрајући да су то нови прилози антлатистичком схватању милосрђа. „Милосрдни анђео" новог милитаристичког хуманизма, (оксиморонски) обогаћен осиромашеним уранијумом, сеје по српским земљама и по српском народу свој отровни плод." Уочи почетка бомбардовања Југославије, Хералд Кохн, помоћник државног секретара за демократију, људска права и рад, хитно је позвао представнике водећих невладиних организација, захтевајући да медијски помогну војну кампању која ће уследити. „Амнести интернешенел" је одмах сазвала конференцију за штампу, тврдећи како су на Косову „Угрожена људска права која демократски свет мора штитити". „Хуман рајтс воч" је такође истакла хуманитарну димензију интервенције под ироничним именом „Милосрдни анђео", али када је после неколико дана бомбардовања почело страдање цивила, није се огласила ниједна НВО." (З. Јевтовић, 2003, 164) И неће, јер је и то део плана и поделе посла.

Первертирана логика атлатистичког милосрђа оспорила нам је елементарна права једне колективне жртве. „У логици Милосрђа садржана је специфична раздеоба права и дужности. На пример: Немате права да водите рат

– чак и када сте нападнута страна. Немате право да имате идентитет и достојанство – чак и ако сте стара европска нација; ни да будете аутономни – у проценама сопствене будућности. Немате, чак, ни најмање права да будете жртва – иако сте жртвовани. Једино имате право да се предате, да погнете главу и да пузите. Изнад свега, имате право да од себе начините оно што ми већ сада чинимо од вас. Наравно, допуштено вам је да протестујете против нас – зато што у својим акцијама нисмо суровији. Укратко, имате сва права да се припремите за вешала! Ако учините све што је у вашој моћи да испуните тај захтев, постоји могућност да вас ослободимо те дужности и да будете примљени у друштво цивилизованих демократских нација." (М. Брдар, 2007, 89)

Они су већ ту, глобализација није утварна претња, они су већ ту. „Овладавање Балканом и његово потпуно укључивање у НАТО, које је већ готово довршено (раније и брже него што је то, рецимо, Бжежински предвидео – 2010. године) као да дају гаранције Сједињеним Државама да неће бити могућ било какав повратак руских интереса у овом региону. То се, заправо, уклапа у геополитичку визију Бжежинског о успостављању, до поменуте 2010. године, једног целовитог европског простора – „Атлантистичке Европе", са источном границом од Балтика до Црног мора, који би захватао Грузију, целу Украјину, Белорусију. У таквој макро геополитичкој подели Русија би била одсечена од своје црноморске обале." (Д. Лакићевић; Д. Николиш, 2007, 47)

И у последњој медијској харанги због отимања Косова и Метохије, која је такође имала претензију планетарне контаминације, Срби и Србија су по ко зна који пут у савременој политичкој историји означени као монструозне убице, силоватељи, терористи, као народ без морала, вере, закона, као народ који није достојан властите државне и политичке егзистенције. Па кад је већ тако, онда су сва средства против њих дозвољена, онда они и нису за ништа друго до за политичко старатељство неби ли барем на такав начин били осуђени да не чине злодела. Под старатељство треба ставити сваки преостали делић тога народа, пре тога треба га територијално осакатити и поцепати, биолошки свести на маргиналну скупину, и оставити у животу само за поругу и пример другим народима који би се дрзнули да сутра можда крену истим путем – путем отпора глобализацијском злу. И као да нам се историја понавља, опет ће само нама Србима бити разрезана казна „СТО ЗА ЈЕДНОГА" – сто српских глава, за једну белосветску, колонизаторску и окупаторску главу. Ако се уопште после „хашке правде" неко у Србији дрзне и осмели да брани сопствени народ, територију и државу. Зар по стандардима глобалиста то нису највећи злочини који се данас могу починити против *новог светског поретка*.

Косовска голгота српског национа траје вековима уназад, а како ствари стоје трајаће и у будућности. Косово је на парадоксалан начин услов нашег

историјског постојања. Када поново буде слободно, и онда нећемо бити сигурни да је во вјеки наше. За њега се ваља изнова борити. Свака генерација мора му принети део своје заветне свести (жртве), тако је било, тако је сада, а тако ће бити док је Срба и Косова. У надахнутом говору о Косову, наш златоусти песник Матија Бећковић, стискајући у једној мисли читаву српску историју и ону која је била и ону која ће доћи, рече: „Као да српски народ води само једну битку, гине у истом боју и на истом пољу, проширује косовску костурницу, „ридање на ридање придодаје", нове мученике прибраја косовским мученицима."

Водеће атлатистичке геополитичке силе поново су се средином осамдесетих година прошлог века, сложиле у својим плановима о Србији, ... „наиме, да Србија не сме постати преовлађујућа сила на Балкану, колико из страха да Русија ту не стекне ново упориште, толико и из потребе демилитаризације тог простора, да би се обезбедило сигурно залеђе у решавању средоземних проблема. Према томе, све оно што се дешавало на простору Југославије од 1990. године, није просто понављање историје, него израз нове европске кризе, која поприма историјске размере. (...) Умесно је запажање директора израелског Института за одбрану у Јерусалиму, да циљ политике западних сила према Југославији није било „стварање нових држава" ... него разарање Србије и уклањање њеног утицаја на Балканском полуострву." (С. Аврамов, 1997, 45)

Ако је већ тако планирано, и ако се тако делује у реализацији наведених геополитичких циљева, потребно је поново нагласити да негативни митови и стереотипи који се интезивно пласирају у западним медијима последње две деценије, и који не презају ни од потпуне сатанизације српског народа, корен и логику свога делања црпе из идеје о посебном положају и цивилизацијским привилегијама на које, по сопственом схватању праведности и међународног права, имају наводно право. Пракса двоструких стандарда није ништа друго до све мање прикривана политика која инсистира на властитом повлашћеном положају. Јер, на такво размишљање тера сама логика империјалних интереса, а о томе сведочи и читава потоња историја „да се без ратова и пљачки никада не би развиле велике империје". „Управо институционални поредак Сједињених Држава, у коме се манифестују принципи слободног друштва и либералних начела, који подразумевају неутралност просуђивања и општост примене закона, више него било ко други у свом политичком прагматизму користи двоструке стандарде. Он заправо, можда, доследно једино инсистира на повлашћеном положају, на праву коришћења светских ресурса без ограничења, на изузећу од примене норми међународног права, слободном просуђивању и сатанизовању својих противника као опасности за цео свет." (Д. Лакићевић; Д. Николиш, 2007, 69) У оквиру доктрине „New Grand Strategy" коју

САД и НАТО спроводе на овим просторима, један од значајних разлога што се Косово нашло на њиховој мети јесу, поред већ помињаних енергетских коридора, и богатсво Косова ретким рудним ресурсима. О томе Алексис Труд, француски геополитичар, пише: „у оквиру глобализације и оштрог надметања око овладавања подземним ресурсима, сада се одвија битка за либерализацију и екстернализацију економија: Косово и Метохија скрива ретке метале – као циркон (индекс преламања близак дијаманту), антимон, манган – неопходне за одржавање савремених ракета. Да узмемо само један пример; прва ствар коју су урадиле америчке трупе после Кумановског споразума, јуна 1999, била је да се дочепају рудника Трепча богатог оловом и цинком, као и налазиштима хрома и никла." (А. Труд. 2007, 145)

Србофобија као што смо видели, није нити ће икада бити плод ирационалног страха западног човека према припадницима једног малог словенског и православног народа. Њени корени сежу дубоко у прошлост, али без обзира на њену дубоку темпоралну ситуираност, она није ни данас изгубила на својој геополитичкој привлачности. Напротив, србофобија никада није као данас тако широко распрострањена и тако дубоко утиснута у свест просечног западног човека. То наравно има своје пуно геополитичко оправдање. Без распрострањене србофобије ни акције атлантистичких геополитички сила не би биле тако „убедљиве и оправдане". Као и некада, данас још и више постоји потреба да се ширењем негативних митова и стереотипија оправдају, рационализују и у западном јавном мнењу утемеље њихови агресивни планови и интереси. У тој свеопштој пропаганди и демонизацији, биће збрисано све оно што се нађе на путу империјалног освајања и покоравања света. Тако размишљају и раде моћници, охоли и бездушни у својој сировој снази. Али не кажу ли наши стари и заједнички европски преци да „охолост увек долази пре пада". Можда је тај пад, данас, још увек тешко сагледати из наше перспективе, али једно је сигурно, он је неминован баш као што је неминован и живот који се бори против неправде и насиља. Цена греха пред Богом никада није иста за жртве и џелате, ма колико успешно, пред људима, ови други прикривали и оправдавали своје нечасне улоге и поступке.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] С. Аврамов (1997), Положај Срба у геополитичким замислима великих сила у зборнику Геополитичка стварност Срба, Београд, Институт за геополитичке студије.
[2] Е. Баркан (2007) Кривица нација, Н. Сад, Стилос.
[3] М. Брдар (2007), Српска транзициона илијада, Нови Сад, Стилос.
[4] С. Вуковић (2007), Како су нас волели, Нови Сад, Стилос.
[5] А. Грубачић (2003), Глобализација непристајања, Нови Сад, Светови.
[6] Ј. Ђорђевић (1997), Политичке светковине и ритуали, Београд, Досије.
[7] З. Јевтовић (2003), Јавно мнење и политика, Београд, Академија лепих уметности.
[8] Б. Језерник (2007), Дивља Европа, Београд, XX век.
[9] Д. Коковић (2007), Друштво и медијски изазови, Нови Сад, Филозофски факултет.
[10] К. Кокер (2006), Сумрак Запада, Београд, Досије.
[11] М. Екмечић (2002), Дијалог прошлости и садашњости, Београд, Службени лист.
[12] Д. Лакићевић; Д. Николиш (2007), Глобализам и Тероризам, Београд, ИЕС.
[13] М. Радојковић, М. Милетић (2005), Комуникације, медији и друштво, Нови Сад, Стилос.
[14] З. Славујевић (2006), Библија и пропаганда, Београд, Службени гласник.
[15] З. Славујевић (1997), Старовековна пропаганда, Београд, радничка штампа.
[16] А. Труд (2007), Геополитика Србије, Београд, Службени гласник.
[17] М. Тодорова (1999), Имагинарни Балкан, Београд, XX век.
[18] Н. Чомски (2000), Нови милитаристички хуманизам, Београд, Филип Вишњић.
[19] Група аутора (2004), Амнезија јавности, од пропаганде до тероризма, Београд, Графокомерц.
[20] Ф. Хемонд; Е. Херман (2001), Деградирана моћ, медији и косовска криза, Београд, Плато.

Prof. Ljubiša Despotović, Ph.D

MYTHS AND STEREOTYPES IN GEOPOLITICS – SERBOPHOBIA AND ITS SOURCES

***Abstract**: This text is written in order to explain the function, origin and exploitation by the media of the myths and stereotypes, both in their historical and contemporary geopolitical perspective. Serb phobia, as well as the number of other negative myths and stereotypes about Serbian people, are seen as active descendant of Russo phobia and their common root in religious – confessional conformity to Orthodox Church. The connection with anti – Serbs towards anti-Semitism is being illuminated in their temporal and functional dimension.*

***KEY WORDS:** Myths, stereotypes, Serb phobia, Russo phobia, anti -Semitism, geopolitics.*

УДК 316.334.5 ; 502.17 ; 502.131.1
ID 154288908

Проф. др Драгољуб Тодић
Геоекономски факултет
Мегатренд универзитета

ЕКОЛОШКА КУЛТУРА КАО ЕЛЕМЕНТ ПОЈМА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Резиме: *У раду се анализирају односи између еколошке културе и одрживог развоја,а формулисани у релевантним међународноправним инструментима у области животне средине и културе. Заједнички елементи одрживог развоја и еколошке културе одређени су најпре ширим тумачењем елемената који представљају садржај појма животна средина, односно култура.*

Поред тога, у раду се указује на значај других појмова у чији контекст се ставља појам еколошке културе као што су информације, јавност, образовање, наука, итд. Разматра се садржај концепције одрживог развоја са становишта решења која садрже релевантне међународноправне одредабе којима се регулишу питања везана за културу, односно место и улога културне баштине у остваривању дефинисаних циљева.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *животна средина, култура, културна баштина, екологија, одрживи развој, јавност*

УВОД

Сложеност односа између еколошке културе и одрживог развоја условљена је превасходно ширином садржаја ових појмова појединачно, али и честим методолошким проблемима и непрецизношћу у приступу.[1] На

[1] У овом раду се не улази у посебну расправу о појму „еколошка култура". Под овим појмом се у најширем смислу подразумева култура у вези са „животном средином" о чијем дефинисању ће касније бити више речи. Овде се имају у виду и актуелни проблеми у вези са превођењем на српски језик одређених појмова у области животне средине а нарочито тенденција да се за различите проблеме у области животне средине користи скраћени израз „еколошки". Појам културе се такође у овом раду разуме на најшири начин. Према одредбама Универзалне декларације о културн-

то утиче и сложеност односа између субјеката који за свој предмет деловања имају поједине аспекте активности у области животне средине, односно културе како на глобалном, тако и на националном и локалном нивоу. У зависности од угла сагледавања и полазних критеријума вредновања основних односа (или могућих односа) између културе, животне средине и развоја расправе о еколошкој култури као елементу одрживог развоја (или одрживом развоју као елементу појма „еколошка култура") претпостављају уважавање великог броја чинилаца.[2] Ако се за основу анализе узму решења садржана у постојећим међународноправним документима у области животне средине онда се полази од претпоставке да утврђено нормативно стање представља релативно јасан одраз преовлађујућег стања различитих околности које условљавају или могу да условљавају одговарајућа решења у праву.

Анализа ових околности захтева посебан методолошки инструментаријум и отуда извесне резерве у односу на коначне закључке услед специфичних ограничења нормативног метода када се он примењује релативно самостално. У политици и праву животне средине такве околности су значајно условљене или на различите специфичне и недовољно истражене начине повезане са бројним културолошким феноменима. Зато, једно од првих претходних питања које заслужује да се на њега покуша одговорити је питање да ли је култура уопште елемент појма „животна средине", како овај појам дефинише позитивно међународно право и, ако јесте, које су то везе чијим посредством ова два појма (феномена, чиниоца, итд.) међусобно утичу један на другог.

ном диверзитету, култура је дефинисана као сет особитих духовних, материјалних, интелектуалних и емоционалних карактеристика друштва или друштвене групе, којима се наглашавају, поред уметности и литературе, и животни стилови, начини заједничког живота, систем вредности, традиција и веровања". (ал. 5. Преамбуле). UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity, UNESCO, Paris, France, 2002. Или на интернет адреси: http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf (27.9.2008); Видети и: Милтојевић, В, Екологија – Хуманизам – Култура, Теме, Универзитет у Нишу, бр. 2/2002, стр. 250.

[2] Вероватано је да би листа области које су, као подручја међузависности животне средине и културног диверзитета, идентификоване од стране Програма УН за животну средину могла представљати добар оквир за детаљније анализе са значајним импликацијама и у односу на постојеће и будуће стање међународнправне уређености ових односа. Јасно је да би свако од седам идентификованих питања могло имати такве импликације (језик и језички диверзитет, материјална култура, знање и технологија, начини опстанка, економски односи, друштвени односи, систем веровања). *Environment and cultural diversity*, UNEP/GC/23/inf/23, 4 November 2004, pp.12.

1. Култура као елемент појма животна средина / или животна средина као елемент појма култура

Општи став да култура представља елемент појма животна средина, и више различитих других појмова у вези са појмом животна средина, слично као што елементи појма животна средина представљају део културних форми и феномена, не би требало посебно доказивати. Такав закључак утемељен је, и без посебног тумачења садржаја и смисла појединих позитивноправних решења, на општем концепту савременог права животне средине, развијеног нарочито у последњих неколико деценија. Јер „човек је у исто време производ и творац своје средине која му даје физичку основу за одржавање живота, која му омогућује интелектуални, морални, друштвени и духовни развој.“[3] Простор за било какво аргументовано супротстављање различитих варијанти антропоцентризма екоцентрички утемељеним критеријумима у објашњавању човекове и природе уопште, као и (нужног, пожељног, потребног, итд.) човековог односа према окружењу, има разумно место једино у чисто теоријским и историјским уџбеницима.[4] Оштрина савремених проблема у области животне средине и њихове импликације за будућност човечанства, нису више основа за једну међу мноштвом различитих теорија већ реалност чији се поједини ефекти могу свакоднвено реално доживети.[5] Тако посматрано, неколико појмова у вези са животном средином заслужују да се имају у виду при разматрању односа места и улоге културе. Неки од њих представљају саму срж појма животна средина али и средиште човекових опредељења и дилема

а) Појам животна средина, утврђен у дефиницији коју даје Европска агенција за животну средину, вероватно представља неку врсту модела ове врсте дефиниција. Животна средина је одређена тако да укључује све аспекте окружења човечанства који утичу на појединце и социјално груписање.“Нешто прецизније, тај појам обухвата „комбинацију елемената чији комплексни међуодноси формирају чиниоце, околности и услове живота појединца и друштва ...“[6] То подразумева да овај појам обухвата окружење

[3] Декларација Конференције УН о човековој средини (Стокхолм, 1972), ал. 1. преамбуле. Тодић, Д., Вукасовић, В., Еколошка криза у свету и одговор међународне заједнице, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2003, стр. 103.

[4] За шире о етичким аспектима и другим релевантним питањима видети: Џозеф Р. Де Жарден, *Еколошка етика – увод у еколошку филозофију*, Службени гласник, Београд, 2006; Павловић, В. (ур.), *Екологија и етика*, Београд, Екоцентар, 1996; Килибарда, Ш. К., *Морално-еколошка култура*, Драганић, Београд, 1998. Шушњић, Ђ., *Драма разумевања – од културе говоре према култури разговора*, Чигоја, Београд, 2004.

[5] Видети нпр. само неке опште извештаје о стању животне средине: *UNEP Year Book 2008 – An Overwiev of Our Changing Environmen*t, UNEP, Nairoby, 2008; *Europeps Environment – Fifth Assessment*, Euroepan Environment Agency, Copenhagen, 2007.

[6] http://glossary.eea.europa.eu/terminology/sitesearch?term=environment

које је изграђено и природно окружење и све природне ресурсе као што су ваздух, земљиште, вода и окружење радног места. Дефиниција појма животна средина, садржана у члану 3. т. 1. Закона о заштити животне средине Републике Србије, у основи прати овакав приступ, дефинишући овај појам као „скуп природних и створених вредности чији комплексни међусобни односи чине окружење, односно простор и услове за живот."[7] Имајући ово у виду, више је елемената ове дефиниције и других са њима повезаних појмова који у својој основи обухватају, или могу да подразумевају, различите „културне" елементе, као што су: природне вредности, створене вредности, међусобни односи, окружење, услови живота, итд.

Појам биодиверзитета најчешће се на различите начине узима као упоришна тачка различитих етичких расправа у вези са човековом улогом на Планети и при том се на различите начине повезује са појединим културним, научним, образованим, религијским, итд. чиниоцима. Основна теза у појединим расправама о односу између културе и животне средине заснована је на паралели између културног диверзитета и биодиверзитета као својеврсних засебних „живих" појмова и сплета сложених чинилаца са јаким међусобним утицајима.[8] Посебно питање на којем се инсистира у већини међународноправних инстурмената у области животне средине односи се на заштиту положаја аутохтоних заједница и очување њихове културе као дела мера зашите биодиверзитета у целини. Конвенција о заштити биодиверзитета (1992) у свом члану 8. прописује обавезу држава чланица да „у складу са својим националним законодавством, поштују, чувају и одржавају знање, иновације и праксе староседелачких и локалних заједница које се држе традиционалног начина живљења важног за очување и одрживо коришћење биолошке разноврсности и унапређивање њихове шире примене, уз одобрење и укључење оних који поседују такво знање, иновације и праксе, и подстичу праведну поделу користи које проистичу из коришћења таквог знања, иновација и пракси".[9]

б) Иако се појам културе и други сродни појмови не дефинишу на експлицитан начин у већини међународних уговора у области животне средине, један од изузетака представља појам културно наслеђе. Овај појам је дефини-

[7] „Службени гласник Републике Србије", број 135/04.

[8] Видети на пример: Васић, Ф. В., *„Натура и култура – примери културног аспекта биолошке разноврсности"*, Београд, www.sepa.sr.gov.yu/download/5.Vasic.pdf; Видети и: Persic, A., Martin, G., (ed), *Links between biological and cultural diversity*, UNESCO, France, 2008; *Cultural diversity and biodiversity for sustainable development* – a jointly convened UNESCO and UNPE high-level Roundtable held on 3 September 2002 in Johanesbur, South Africa, during the World Summit on Sustainable Development, UNEP, Nairobi, 2003.

[9] У сличном контексту значај „културе" посебно је споменут и у *Report of the World Commision on Environment and Development „Our Common Future"*, GAOR, A/42/427, 4 August, 1987, pp. 118.

сан у Конвенцији о грађанској одоговорности за штете настале услед активности које су опасне по животну средину (Лугано, 1993) која је закључена у оквиру Савета Европе. Културно наслеђе, према дефиницији коју даје члан 2. Конвенције, обухваћено је појмом животна средина, који укључује „животне изворе како абиотске тако и биотске, као што су ваздух, вода, тло, фауна и флора и интеракцију међу истим тим факторима; својину која представља део културног наслеђа и карактеристичне аспекте пејзажа." (т. 10)[10] (аут. под).

Вероватно је да је везе између културе и животне средине могуће најјасније идентификовати анализом једног броја међународних уговора који за свој основни предмет регулисања имају управо поједине аспекте заштите културне баштине. Заштита ове врсте, која се обезбеђује у документима Савета Европе, представља најбољи пример одређених решења која су установљена у међународном праву у области културе.

Значај Конвенције о заштити светске културне и природне баштине (Париз, 1972) треба посматрати превасходно у контексту напора да се заштита културне и природне баштине уреди истим правним оквирима.[11] У члану 1. Конвенције дефинише да се под појмом „културна баштина" подразумевају: „споменици: дела архитектуре, монументална вајарска или сликарска дела, елементи или структуре археолошког карактера, натписи, већина и групе елемената које имају изузетну универзалну вредност са историјског, уметничког или научног гледишта; групна здања: групе изолованих или повезаних грађевина, које по својој архитеткури, јединству и уклопљености у пејсаж представљају изузетну универзалну вредност са историјске, уметничке или научне тачке гледишта; знаменита места: дела људских руку или комбинована дела људских руку и природе, као и зоне, укључујући ту археолошка налазишта која су од изузетног универзалног значаја са историјске, естетске и етнолошке или антрополошке тачке гледишта." У природну баштину, према одредбама члана 2. Конвенције, спадају: „споменици природе који се састоје од физичких или биолошких формација или скупина тих формација, а које имају изузетну универзалну вредност са естетске или научне тачке гледишта; геолошке

[10] Тодић, Д., Вукасовић, В., оп. цит. стр. 339.

[11] Сличан пример је садржан и у решењима Европске конвенције о пределима (Фиренца, 2000) у чијем је члану 5. прописана обавеза држава чланица да „законом признају предео као битну компоненту људског окружења, као израз разноврсности заједничког културног и природног наслеђа, и темељ њиховог идентитета" (т.а) (аут. под). Сличан наглашен интегративни приступ примењен је и у тачки „г" где се утврђује обавеза „интеграције предела у политике просторног (регионалног) и урбанистичког планирања, у културне, пољопривредне, социјалне, економске и политике животне средине као и у све остале политике које могу да имају посредан или непосредан утицај на предео" (аут. под). Истовремено се појам „предео" дефинише тако да он обухвата „одређено подручје, онако како га људи виде и доживе, чији је карактер резултат деловања и интеракције природних и/или људских фактора" (чл.1. а).

и физиографске формације и тачно одређене зоне које представљају хабитат угрожених врста животиња и биљака од изузетне универзалне вредности са научне и конзерваторске тачке гледишта; знаменита места природе или тачно одређене природне зоне које имају изузетну универзалну вредност са тачке гледишта науке, конзервирања или природних лепота."[12]

Сличну ширину дефиниције садржи и двадесетак година раније донета Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (Хаг, 1954). Дефиниција културних добара, дата у члану 1, обухвата следеће: „а) покретна или непокретна добра, која су од великог значаја за културну баштину сваког народа, као: споменици архитектуре, уметности или историје, верски или лаички, археолошка места, скуп грађевина које су као целина од историјског или уметничког интереса, уметничка дела, рукописи, књиге и други предмети уметничког, историјског или археолошког интереса, као и научне колекције и важне колекције књига, архива или репродукција напред наведених добара; б) зграде, чија је главна и ефективна намена да чувају или да излажу покретна културна добра наведена у алинеји а), као: музеији, велике библиотеке, археолошка складишта, као и складишта одређена за склапање покретних културних добара наведених у алинеји а) у случају оружаног сукоба; ц) центри у којима се налази значајан број културних добара, која су наведена у алинејама а) и б), такозвани центри у којима су сакупљени културни споменици."[13]

Знатно суптилније везе између културе и животне средине наговештене су у дефиницији појма „нематеријално културно наслеђе" из члана 2. Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз, 2003). У овој дефиницији односи заједница и група са окружењем, природом (на сличан начина као и са историјом) доведени су у везу са „смислом идентитета и континуитета", односно, „унапређивањем поштовања културног диверзитета и људске креативности".[14]

Експлицитна веза између заштите културне баштине и заштите животне средине формулисана је у Конвенцији о заштити европског архитектноског блага (Гранада, 1985)[15] и то у три члана оперативног дела Конвенције, поред одредаба преамбуле и одредаба члана 1. који се односи на „дефиниције". Из дефиниције појма архитектонско благо, коју Конвенција даје, на више места могу се уочити елементи горе поменутог појма животна средина.

Појам архитектонског благо обухвата следећа „трајна добра: 1) споменике: све грађевине и конструкције од изразитог историјског, археолошког, умет-

[12] Тодић, Д., Вукасовић, В., оп. цит., стр. 477.

[13] Све ово „ма какво било њихово порекло или њихов сопственик."

[14] За текст Конвенције на енглеском видети: http://www.kultura.sr.gov.yu/dokumenti/Konvencija-o-ocuvanju-nematerijalnog-kulturnog-nasledja или одговарајући websajt UNESCO: http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00006

[15] Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/91.

ничког, научног, социјалног, односно стручног значаја, укључујући инсталације и опрему; 2) групе грађевина: компактне групе градских, односно сеоских грађевина које се истичу због свог историјског, археолошког, уметничког, научног, социјалног, односно стручног значаја, а које су довољно јединствене да чине топографски одређене целине; 3) локалитете: заједничка дела човека и природе, односно подручја која су делимично изграђена и довољно препознатљива и хомогена да се могу топографски дефинисати, која су од изузетног историјског, археолошког, уметничког, научног, социјалног, односно стручног значаја." Поред тога, Конвенција о заштити европског архитектноског блага, у члану 7. утврђује обавезу држава чланица „да у околини споменика, у оквиру групе грађевина и локалитета, предузимају мере за опште унапређење животне средине" (аут. под.). Стране конвенције су се обавезале да ће донети интегралне мере за очување архитектонског блага, које: ... омогућују да очување, унапређење и побољшање архитектонског блага постане значајна карактеристика културне политике, политике у области животне средине, као и политике планирања (чл. 10). Поред тога, стране-уговорнице имају обавезу да „подстичу ефикасну сарадњу на свим нивоима у оквиру активности које се односе на очување, културу, животну средину и планирање" (чл. 13). На суштинске везе између политике у области животне средине и заштите културног наслеђа упућује и садржај правила 29. Анекса који се односи на активности које су усмерене на подводно културно наслеђе уз Конвенцију о заштити подводног културног наслеђа (Париз, 2001). Овом одредбом Конвенције утврђује се обавеза страна-уговорница да обезбеде, у ширем смислу, припрему координисаних мера у области политике животне средине и обезбеђивања услова да морско дно и живот у мору не буду непотребно ремећени.[16]

2. Одрживи развој као принцип савременог права животне средине и његов значај за еколошку културу

Иако скоро сви најзначајнији међународни уговори у области животне средине, закључени у последњих неколико деценија, за своје основно филозофско стајалиште прокламују концепцију одрживог развоја, конкретнија разрада таквих опредељења углавном изостаје и препушта се државама чланицама појединачно. Одрживи развој се у различитим варијантама узима као основни принцип политике и права животне средине, али конкретнији смисао треба тражити превасходно у светлу циљева и инструмента које сваки

[16] За текст Конвенције на енглеском видети: http://www.kultura.sr.gov.yu/dokumenti/Konvencija-o-zastiti-podvodnog-kulturnog-nasledja.doc или одговарајући web-sajt UNESCO: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13520&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

уговор појединачно установљава. У том контексту би требало посматрати релевантност овог принципа (и њему сродних) за област културе, односно „одрживе" културе са бројним питањима која би тек требало расправити.

У међународном праву животне средине одрживи развој је предмет посебног и интензивног интересовања нарочито од Рио конференције о животној средини и развоју, иако су извесне расправе о појединим аспектима релевантним за одрживи развој вођене и у ранијем периоду (Стокхолмска декларација – 1972; Декларација УН о праву на развој – 1986, итд.). Историјски-правно посматрано, неки аутори иду тако далеко да прве почетке активности у вези са одрживим развојем виде у првим међународним уговорима с краја XIX века, који су имали за циљ ограничавање коришћења и лова појединих угрожених животињских врста.[17]

Ако се за тзв. школски модел дефиниције одрживог развоја узме отприлике она дефиниција која одрживи развој описује као развој којим се задовољавају потребе садашњих генерација без нарушавања таквих могућности будућих генерација (принцип 3. Рио декларације), онда је очигледно да је одређен само један општи циљ. Даље позиционирање и извесна разрада овако дефинисаног циља, нарочито са становишта могућег материјалног садржаја, може се пратити у целини документа који називамо Рио декларација о животној средини и развоју а нарочито у принципима 4[18], 5[19], 6[20], 7[21], 8[22]. и 16[23]. Иако би прин-

17 P. Sands QC, *„Principles of International Environmental Law",* Cambridge University Press, 2003, p. 253.

18 „У циљу остваривања одрживог развоја, заштита животне средине представља интегрални део развојног процеса и не може се разматрати одвојено од њега."

19 „Све државе и сви људи морају сарађивати на важном задатку искорењивања сиромаштва као неопходне претпоставке одрживог развоја, у циљу смањивања разлика у животном стандарду и успешнијег задовољавања потреба већине људи света."

20 „Посебан положај и потребе земаља у развоју, нарочито најмање развијених, као и оних чија је средина најугроженија, имаће посебан приоритет. Међународне акције у области животне средине и развоја такође би требало да поведу рачуна о интересима свих земаља."

21 „Државе морају да сарађују у духу глобалног партнерства у циљу очувања, заштите и обнављања задравља и јединства екосистема Земље. С обзиром на различити допринос глобалној деградацији животне средине, државе имају заједничке, али диференциране одговорности. Развијене земље прихватају одговорност коју имају у међународном ангажману за одрживи развој, с обзиром на то да њихова друштва оптерећују глобалну животну средину и с обзиром на технологије и финансијска средства којима располажу.«

22 „У циљу остваривања одрживог развоја и вишег квалитета живота за све људе, државе треба да ублаже и укину оне начине производње и потрошње који нису у складу са одрживим развојем и да подстичу одговрајућу демографску политику."

23 „Национални органи треба да настоје да унапређују уградњу трошкова за заштиту животне средине у систем обрачуна трошкова и коришћење економских инструме-

ципе из Рио декларације о животној средини и развоју из 1992. године требало знатно пажљивије тумачити водећи рачуна о ширем контексту и целини смисла који произлази из овог документа, треба констатовати да се култура на експлицитан начин спомиње једино у делу који се односи на положај аутохтоних народа и њихових заједница. У принципу, 22. Рио декларације констатује се да „аутохтони народи и њихове заједнице и друге локалне заједнице имају важну улогу у управљању животном средином и у развоју због својих знања и традиционалних начина. Државе треба да признају и адекватно подрже њихов идентитет, културу и интересе и омогуће им стварно учешће у остваривању одрживог развоја" (аут. под). Посматрано са становишта процедуралних елемената неопходних за остваривање овако дефинисаних елемената концепције одрживог развоја посебан значај би могли имати принципи 10[24]. и 17[25]. Рио декларације.[26]

Овако дефинисани принципи јасно намећу специфичну комбинацију елемената „интергенерацијског" и „интерсекторског" као основну карактеристику концепције одрживог развоја.[27] Имајући у виду све речено, кључним елементима ове концепције могли би се сматрати следећи елементи, односно принципи: интеграција политике животне средине у развојну политику и секторске политике и пројекте, односно принцип интеграције; права садашњих и будућих генерација, односно потреба очувања природних ресурса за будуће генерације и принцип тзв. интергенерацијске једнакости; правично коришћење природних ресурса што подразумева да се

ната, имајући у виду приступ да, у начелу, загађивач треба да сноси трошкове последица загађивања, уз дужно поштовање јавних интереса и без ометања међународне трговине и инвестирања."

24 „Питања животе средине се најбоље решавају уз учешће свих заинтересованих грађана на одговарајућем нивоу. На националном нивоу, сваки појединац ће имати одговарајући приступ информацијама о животној средини којима располажу јавни органи, укључујући информације о опасним материјама и активностима у њиховим заједницама као и могућности за учествовање у процесу одлучивања. Државе ће олакшавати и подстицати свест и учешће јавности широким стављањем информација на увид. Обезбедиће се ефикасан приступ судским и административним поступцима, укључујући обештећење и правни лек."

25 „Процена утицаја на животну средину, као национални инструмент, предузеће се за предложене активности за које се претпоставља да би значајно негативно утицале на животну средину, а о којима одлучује надлежни национални орган."

26 За детаљније видети Birnie, P. W, Boyle, A. E, *International law and the environment,* Oxford university press, 2002, p. 84-104.

27 Интересантним се може сматрати идеја о култури као „четвртом стубу одрживог развоја, поред економског, друштвеног и еколошког". Видети: Nurse, K., *Culture as the Fourth Pillar of Sustainable Development*" Prepared for: Commonwealth Secretariat, Malborough House, Pall Mall, London, UK, June 2006. или на интернет адреси: http://www.fao.org/sard/common/ecg/2700/en/Cultureas4thPillarSD.pdf

при њиховом коришћењу од стране једне државе мора водити рачуна о интересима других држава, односно принцип правичног коришћења или „правичног удела у расподели". Промовисање филозофије одрживог развоја представља радикалан заокрет у концепцији заштите животне средине настао крајем осамдесетих година двадесетог века, чија основна идеја има за циљ што чвршће повезивање секторских политика и политике развоја уопште са проблемима животне средине. Уочивши да решавање проблема животне средине није могуће без тзв. интегралног приступа проблемима развоја, основне концепцијске идеје су решење проблема животне средине издигле са нивоа „чисте" екологије, односно заштите на ниво развојне политике. Зато и политички документи који су имали за циљ одређивање елемената одрживог развоја остају на изузетно широким фронтовима са одређеним покушајима конкретизације на појединим од њих.

Дефиниција одрживог развоја, дата у Извештају Светске комисије за животну средину и развој 1987. године (тзв. Брутландова комисија)[28], је више покушај индетификовања критичних циљева политике животне средине и развоја тако да обухвата бројна шира питања као што су: преиспитивање раста и промене у квалитету, достизање суштинских потреба за послом, храном, енергијом, водом и санитаријама, обезбеђивање одрживог нивоа популације, очување и јачање ресурсне основе, технолошка преоријентација и управљање ризиком, инкорпорирање питања животне средине и економије у процесе доношења одлука, итд. Све анализе урађене за поједине земље (нарочито земље у транзицији) показују директне везе између параметара тзв. економског развоја и стања животне средине[29].

У том смислу треба посматрати и све израженије захтеве за унапређивањем „интернализације трошкова везаних за животну средину и коришћења економских инструмената, узимајући у обзир принцип да загађивач сноси трошкове загађивања, с дужном пажњом према јавном интересу и без ремећења међународне трговине и инвестиција".

Поред интеграције питања животне средине у економски развој и секторске политике, један од кључних елемената концепције одрживог развоја, јесу права будућих генерација. Постоје многе нејасноће око тумачења елемената ових права, међу којима су, на пример, питање концепта генерације, садржај права будућих генерација и питање спровођења и примене права будућих генерација. При том би требало имати у виду и нејасноће око тумачења права човека на (здраву) животну средину као једног од људских права које представља општи оквир за разумевање права будућих

[28] Видети: „*Our Common Future*" – *Report of the World Commission on Environment and Development*," GAOR, A/42/427/, 4 August, 1987.

[29] Видети, на пример: Encouraging environmentally sustainable growth: experience in OECD countries, ECO/WKO (2001)19, OECD, 2001.

генерација. Најчешће се закључци о вези између циљева и активности у области животне средине са правом човека на (здраву) животну средину могу извући само посредно и то најчешће кроз везу са здрављем (Бечка конвенција о заштити озонског омотача, Конвенција о климатским променама, Стокхолмска конвенција о дуготрајним органским загађивачима, Базелска конвенција о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању, Конвенција о прекограничним ефектима индустријских удеса, Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима, Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту, итд.). С друге стране, треба имати у виду да тумачење квалитета животне средине који се има обезбедити као садржај права човека, обухвата и бројне друге особине животне средине и да је ово сужавање само на везу са „здравом", иако разумљиво из више разлога, у основи неприхватљиво. Неки међународни уговори у области животне средине то и експлицитно потврђују. Архуска конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и доступности правосуђа у питањима која се тичу животне средине (1998) је један пример. Овај међународни уговор за животну средину користи формулацију „адекватна" (или „одговарајућа") његовом (мисли се на човека) „здрављу и благостању".

3. Култура и одрживи развој као циљеви у области животне средине

И култура и одрживи развој на различите начине су стављени у контекст препознатих и утврђених миленијумских циљева. Култура већ у првом делу који се односи на „вредности и принципе" (у контексту циљева који се односе на решавање проблема економског, социјалног, културног и хуманитарног карактера, у контексту принципа толеранције и признавања различитости) и у делу који се односи на људска права, демократију и добро управљање (у контексту потпуног поштовања и унапређивања културних права, поред грађанских, политичких, економских и социјаллних). Одрживи развој као фундаментална вредност спомиње се у контексту поштовања природе, затим у делу који се односи на развој и искоришћивање сиромаштва, односно финансирање одрживог развоја, унапређивање једнакости полова, затим у делу који се односи на „заштиту заједничке животне средине" (као реафирамцију подршке принципу одрживог развоја установљеном на Конференцији УН о животној средини и развоју, као решеност развоја нове етике очувања и управљања нарочито када су у питању све врсте шума и експлоатација водних ресурса), и у делу који се односи на посебне потребе Африке. Заштити животне средине посвећен је посебан,

IV део Декларације, а највећи део је посвећен разради става о решености да се усвоји нова етика очувања и управљања у области животне средине, при чему су као први кораци дефинисани циљеви који се односе на: ступање на снагу Кјото протокола, заштиту свих врста шума, пуну примену Конвенције о биодиверзитету и Конвенције о борби против дезертификације, неодрживој експлоатацији водних ресурса, унапређивање сарадње ради спречавања катастрофа и обезбеђивању приступа информацијама о људском геному.[30]

Већина међународноправних инструмената у области животне средине своје одређење према месту културе поставља у сасвим одређен контекст. Светска повеља о природи (1982) већ у својој првој алинеји преамбуле потврђује „основне циљеве Уједињених нација, особито очување међународног мира и безбедности, развој пријатељских односа међу нацијама и остварење међународне сарадње за решавање међународних проблема у привредној, социјалној, културној, техничкој, интелектуалној и хуманитарној области". При том се у основном филозофском утемељењу полази од става да је Генерална скупштина (УН) свесна да, између осталог, „цивилизација има своје корене у природи, која је обликовала људску културу и утицала на сва ументичка и научна дела и да, управо живећи у складу са природом, човек има најбоље могућности да развије своју креативност, да се опусти и преда доколици" (тачка б) (аут. под).[31]

Улога културе у остваривању циљева Конвенције о међународној трговини угроженим врстама дивље флоре и фауне (Вашингтон, 1973) утврђена је на општи начин. У другој алинеји преамбуле појам културе ставља се у контест естетике, науке, рекреације и привреде. Наглашава се свест о „све већој вредности дивље фауне и флоре са становишта естетике, науке, културе, рекреације и привреде. Нешто касније закључена Конвенција о очувању миграторних врста дивљих животиња (Бон, 1979) проширује темеље на којима су заснована решења о заштити ових врста на Планети. У другој алинеји преамбуле се констатује постојање свести страна уговорница о „сталној растућој вредности дивљих животиња са становишта животне средине" и то са различитих становишта. Поред културног, посебно се наглашавају „еколошко, генетичко, научно, естетско, рекреационо, просветно, друштвено и економско".[32] У претходне две алинеје "увиђа се да дивље животиње у својим безбројним облицима представљају незаменљиви део природног система земље, који се мора очувати за добро човечанства",

[30] За шире видети: *United Nations Millennium Declaration,* Resolution adopted by the General Assembly A/RES/55/2, 18 September 2000.

[31] World Charter for Nature, A/RES/37/7, Annex, 28 October 1982; или Резолуција Генералне скупштине ОУН бр. 37/7. Тодић, Д., Вукасовић, В., оп. цит., стр. 116.

[32] Ибид, str.169.

односно потврђује се свест уговорних страна да свака генерација људи чува богатства земље за будуће генерације и да има обавезу да обезбеди да се ово наслеђе очува, а тамо где се искориштава, да се мудро користи" (аут. под.).

Има се утисак да су везе између одрживог развоја и културе најјасније формулисане у Конвенцији о биолошкој разноврстности (Рио де Жанеиро, 1992).[33] Најпре се већ у првој алинеји преамбуле на општи начин утврђује значај културе и „културних вредности" биолошке разноврстности и њених компоненти поред „еколошких, генетичких, друштвених, научних, образовних, рекреативних и естетских вредности"[34]. У члану 10. Конвенције, који је насловљен као „одрживо коришћење компоненти биолошког диверзитета стране-уговорнице Конвенције обавезују се да ће „у мери у којој је то могуће и потребно", предузимати одговорајуће мере. „Традиционалне културне праксе" су у тачци „ц" овог члана наведене као елемент према коме заштита и подстицање „обичајног коришћења биолошких ресурса" треба да се спроводи од страна уговорница Конвенције. Поред тога, одрживо коришћење компоненти биолошког диверзитета, као обавеза страна-уговорница треба да се остварује и на следеће начине: а) интегрисање разматрања очувања и одрживог коришћења биолошких ресурса у доношење националних одлука; б) усвајање мера које се односе на коришћење биолошких ресурса како би се избегли и на минимум свели негативни утицаји на биолошку разноврсност; д) подржавањем локалне популације како би се развиле и спровеле корективне акције у деградираним областима где је биолошка разноврсност смањена, и е) подстицањем сарадње између владиних органа и приватног сектора у разради метода одрживог коришћења биолошких ресурса.

Чланом 7. (индентификација и мониторинг) за стране-уговорнице Конвенције је утврђена обавеза да: „колико год је то могуће и како је одговарајуће" а) идентификују компоненте биолошке разноврсности важне за њено очување и одрживо коришћење, узимајући у обзир индикативни списак категорија изложен у Анексу I.[35] Тај списак обухвата, између оста-

[33] Циљеви ове конвенције, које треба остваривати у складу са њеним односним одредбама, су очување биолошке разноврсности, одрживо коришћење њених компоненти и поштена и праведна подела користи које проистичу из коришћења генетичких ресурса, између осталог одговарајућим приступом генетичким ресурсима и одговарајућим трансфером односних технологија, узимајући у обзир сва права на ове ресурсе и технологије, и одговарајућим финансирањем (чл.1).

[34] „Биолошка разноврсност" значи разноврсност живих организама из свих извора, укључујући, између осталог, сувоземне, морске и друге водене екосистеме и еколошке комплексе чији су део; ово укључује разноврсност у оквиру врсте, између врста и између екосистема.

[35] Поред праћења компоненти биолошке разноврсности, идентификованих у складу са претходним подпараграфом а), а посвећујући посебну пажњу онима које зах-

лог, „врсте и заједнице које су: угрожене; дивљи рођаци припитомљених или гајених врста; од медицинске, пољопривредне или друге економске вредности, или социјалне, научне или културне важности, или важности за истраживање о очувању и одрживом коришћењу биолошке разноврсности као што су врсте – индикатори“ (аут. под.).[36] Одредбма о јавном образовању и унапређивању свести утврђено да је стране уговорнице имају обавезу да „унапређују и подстичу разумевање важности очувања биолошке разноврсности и мера које су за то потребне као и одговарајућу пропаганду **путем медија**, и укључење ових питања у образовне програме“. То укључује и сарадњу са другим државама и међународним организацијама у развијању образовних програма и програма за јавну свест, у погледу очувања и одрживог коришћења биолошке разноврсности (чл. 13).

Културна вредност мочвара посебно је наглашена у трећој алинеји преамбуле Конвенције о мочварама које су од међународног значаја, нарочито као станишта птица мочварица (Рамсар, 1971). Стране уговорнице су „убеђене да мочваре представљају извор велике, између осталог, културне вредности, чији би губитак био ненадокнадив“. Ово упоредо са економском, научном и рекреационом вредности мочвара.

„Културни“ фактори су идентификовани као један од чинилаца услед којег долази до дезертификације – у шестој алинеји преамбуле Конвенције УН о борби против дезертификације у оним земљама које имају озбиљну сушу, односно дезертификацију, посебно у Африци (Париз, 1994).[37] Кон-

---

тевају неодложне мере заштите и онима које дају највеће потенцијале за одрживо коришћење; ц) идентификовати процесе и категорије активности које имају или је вероватно да имају значајан негативан утицај на очување и одрживо коришћење биолошке разноврсности, и пратити њихове ефекте путем узимања узорака и других техника, и д) одржавати и организовати било којим механизмом податке добијене активностима идентификације и мониторинга у складу са претходним параграфима а), б) и ц) .

[36] 1. Екосистеми и станишта: који садрже велику разноврсност, велики број ендемичних или угрожених врста, или дивљег живота (биота); миграторних врста; од социјалне, економске, културне или научне важности, или, који су репрезентативни, јединствени или везани за кључне еволутивне или друге биолошке процесе;

2. Описани геноми и гени од социјалне, научне или економске важности.

[37] Циљ ове конвенције је борба против дезертификације и за ублажавање последица суше у земљама које имају озбиљну сушу и/или дезертификацију, посебно у Африци, путем ефикасне акције на свим нивоима, подржане аранжманима о међународној сарадњи и партнерству, у оквиру интегралног приступа који је у сагласности са Агендом 21, с обзиром на допринос достизању одрживог развоја у захваћеним регионима. 2. Ради постизања овог циља неопходна је дугорочна комплексна стратегија за захваћене регионе, која се истовремено односи на повећање продуктивности земљишта, обнављање, очување, одрживо и рационално коришћење земљишних и водених ресурса у циљу повећања стандарда живота, посебно на нивоу заједница.

статујује се да до десертификације долази због „сложених интеракција“ између различитих фактора међу којима су и културни, поред физичких, биолошких, политичких, социјалних и економских. У делу Конвенције који се односи на „трансфер, обезбеђење, прилагођавање и развој технологије“ стране уговорнице се обавезују на примену одговарајућих мера којима се олакшава приступ земљама у развоју – странама Конвенције технологијама најприхватљивијим за практичну примену ради задовољења посебних потреба локалног становништва.[38] При том је обавеза страна уговорница да посвећују посебну пажњу, између осталог, и културном утицају на животну средину такве технологије, поред социјалног и економског утицаја који такве технологије имају на животну средину (чл. 18).

У Оквирној конвенцији о заштити и одрживом развоју Карпата (Кијев, 2003)[39], државе-чланице су на доследан начин разрадиле свој однос према култури као предмету заштите. У три алинеје преамбуле Конвенције формулисана је концепција овог односа кроз потврђивање става да „Карпати представљају јединствено природно благо изузетне лепоте и еколошке вредности, важан резервоар биодиверзитета, извориште великих река, станиште и склониште од суштинске важности за многе угрожене биљне и животињске врсте и највећу област у Европи прекривену нетакнутим шумама, и свесне да Карпати представљају важну еколошку, економску, културну, рекреативну и животну средину у срцу Европе, коју деле бројни народи и земље“ (аут. под). Потом се у наредној алинеји „уочава важност и еколошке, културне и друштвено-економске вредности планинских региона“ да би се у шестој алинији преамбуле „потврђивао допринос локалног становништва одрживом друштвеном, културном и економском развоју, као и очувању традиционалног знања на Карпатима.“.

Заштита културног наслеђа дефинисана је као један од основних циљева Конвенције. Члан 2. Конвенције утврђује обавезу страна-уговорница „да воде свеобухватну политику и сарађују у циљу заштите и одрживог развоја Карпата са намером да се, између осталог, побољша квалитет живота, ојачају локалне привреде и заједнице и очувају природне вредности и културно наслеђе. Културно наслеђе предмет је заштите и у неколико других чланова Конвенције и то на начин којим се заштита директно повезује са одрживим развојем. У члану 4. се то односи на очување и одрживо коришћење биолошке и предеоне разноврсности, у члану 5. на просторно планирање, у члану 6. одрживо и интегрисано управљање водама/речним басенима, у члану 7. одржива пољопривреда и шумарство, у члану 8. одрживи транспорт и инфраструктура, у члану 9. одрживи туризам, у члану 10 индустрија и енергија. У члану 11. утврђена је обавеза страна уговорница

[38] „На основу узајамног договора с обзиром на заштиту права интелектуалне својине.“

[39] „Службени гласник Републике Србије“ – Међународни уговори, бр.102/07.

да „воде политику чији је циљ очување и промовисање културног наслеђа и традиционалног знања локалног становништва, као и израда и рекламирање локалних производа, уметничких предмета и рукотворина.“ Циљ је очување традиционалне архитектуре, образаца коришћења земљишта, као и локалних узгајивачница домаћих животиња и варијетета култивисаних биљака, као и одрживо коришћење дивљих биљака у области Карпата. Посебним одредбама Конвенције утврђене су обавезе које се односе на подизање свести, образовање и учешће јавности (чл. 13).

На сличан начин се и Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза (Париз, 2005) на неколико места одредила према концепцији одрживог развоја. Већ у преамбули стране-уговорнице изражавају став да су „*свесне* да културна разноликост ствара богат и разноврстан свет, повећавајући могућности избора и негујући људске способности и вредности, и да стога представља главни покретач одрживог развоја заједница, народа и нација“ (ал. 3), односно да препознају „важност традиционалних знања као извора нематеријалног и материјалног богатства, а посебно системе знања аутохтоних народа и њиховог позитивног доприноса одрживом развоју, као и потребу за њиховом адекватном заштитом и унапређењем“ (ал. 8). Начело одрживог развоја, формулисано чланом 2. ове конвенције, гласи: „Културна разноликост је велико богатство за појединце и друштва. Заштита, промоција и одржавање културне различитости суштински су услов одрживог развоја у корист садашњих и будућих генерација.“ (аут. под). Укључивању културе у одрживи развој посвећен је члан 13,[40] док се чланом 14. регулише „сарања у циљу развоја“[41].

И Конвенција о заштити европског архитектноског блага већ у преамбули „подсећа на значај преношења на будуће генерације система културних референци, унапређења урбане и руралне животне средине, а тиме и подстицања привредног, друштвеног и културног развоја држава и региона; (ал. 7)[42]

Европска конвенција о пределима (Фиренца, 2000) истиче „општи интерес“ који „предео“ има у различитим областима, међу којима и у области културе (поред „екологије, животне средине и друштва“) нарочито као ресурс који погодује привредним делатностима. Управљање пределом је

[40] „Стране/потписнице настојаће да укључе културу у своју развојну политику на свим нивоима, у циљу стварања погодних услова за одрживи развој, и у склопу тога неговати аспекте везане за заштиту и унапређење разноликости културних израза.“

[41] „Стране-потписнице обавезују се да подрже сарадњу у циљу одрживог развоја и смањења сиромаштва, посебно у односу на специфичне потребе земаља у развоју, у циљу развијања динамичног културног сектора, између осталог следећим средствима: а) јачањем културних индустрија у земљама у развоју путем: ... 3) омогућавања стварања одрживог локалног и регионалног тржишта; ...“ (аут. под).

[42] Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/91.

дефиниснао као поступци којима се, „из перспективе одрживог развоја, обезбеђује редовно одржавање предела, са циљем усмеравања и усклађивања промена изазваних друштвеним и економским, као и процесима у животној средини“. (аут. под).[43]

Обавеза сагледавања културних чинилаца експлицитно је утврђена и у Стокхолмској конвенцији о дуготрајним органским загађивачима (Стокхолм, 2001) у вези са истраживањем, развојем и праћењем (чл. 11).[44] Стране уговорнице Конвенције су се обавезале да ће „подстицати и/или предузимати одговарајућа истраживања, развој, праћење и сарадњу у вези са дуготрајним органским загађивачима, и када је потребно, њиховим алтернативама и кандидатима за статус трајних органских загађивача, ради сагледавања њихових, поред осталог,: „друштвено-економских и културних утицаја“ (т.е)[45] (аут. под).

Место културе у контексту циљева који се желе остварити утврђено је у Конвенцији о нуклеарној безбедности (Беч, 1994). У тачки 4. преамбуле констатује се да стране-уговорнице желе да „унапреде ефикасну културу нуклеарне безбедности“, поред тога што су „свесне важности коју за међународну заједницу има обезбеђење сигурног, правилно уређеног и еколошки здравог коришћења нуклеарне енергије и што поново потврђују потребу да се настави унапређивање високог нивоа нуклеарне безбедности широм света, односно што потврђују да је за нуклеарну безбедност одговорна држава која има јурисдикцију над нуклеарном инсталацијама.“

Култура, као културно наслеђе, на сасвим конкретан начин је предмет заштите у Конвенцији о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту (Еспо, 1991) у складу са циљевима Конвенције. Термин „процена утицаја на животну средину“ дефинисан је тако да он означава националну процедуру за вредновање могућег утицаја предложене активности на животну средину и овај инструмент представља један од рела-

[43] Према одредбама члана 3. „Циљеви ове конвенције су промовисање заштите, управљања и планирања предела, као и организовање европске сарадње о питањима предела.“

[44] Циљ Конвенције утврђен је у члану 1. на следећи начин: „Свесне предострожног приступа утврђеног у Принципу 15. Рио декларације о животној средини и развоју, циљ ове конвенције је заштита људског здравља и околине од дуготрајних органских загађивача.“

[45] Ради стицања представе о контексту у који су стављени „културни утицаји“ требало би имати у виду да су посебно споменута и следећа питања: извори и испуштања у животну средину; присуство, нивои и трендови код људи и у животној средини; транспорт, судбина и трансформације у животној средини; ефекти које имају на људско здравље и животну средину; смањивање и/или елимисање испуштања и усклађене методологије за сачињавање инвентара извора загађивача и аналитичких техника за мерење испуштања.

тивно најразвијенијих савремених инструмената управљања у области животне средине. У том контексту термин „утицај“ означава „сваки ефекат проузрококван предложеном активношћу на животну средину, укључујући и ефекте на културно наслеђе или друштвено-економске услове који су резултат промена ових фактора (чл. 1, т. iii). Ради разумевања значаја који оваква формулација има, треба имати у виду да остали елементи појма „утицај“ обухватају људско здравље и безбедност, флору, фауну, тло, ваздух, воду, климу, пределе и историјске споменике или неке друге физичке структуре или међусобно дејство ових фактора. Поред тога, Конвенција утврђује обавезу држава страна-уговорница Конвенције да приликом разматрања предложених активности на које се односи Члан 2, став 5, односне стране могу размотрити да ли ће активност вероватно имати значајан негативан прекогранични ефекат посебно по критеријуму који се односи на „(б) Место: предложене активности које су смештене у или у близини области са посебно осетљивом животном средином или су од посебне важности (као што су мочваре назначене у Рамсарској конвенцији, национални паркови, природни резервати, места од посебног научног интереса или места од археолошке, културне или историјске важности); такође предложене активности на местима где би предложени развој имао вероватне значајне ефекте на становништво; (аут. под).[46]

Културно наслеђе је предмет заштите и мера утврђених одредбама Конвенције о прекограничним ефектима индустријских удеса (Хелсинки, 1992. године). Већ у делу конвенције посвећеном дефиницијама појама ефекти, дефинисан је тако да он обухвата и било које директне или индиректне, непосредне или одложене негативне утицаје које је проузроковала нека индустријска несрећа на, *између осталог*: I“) материјална добра и културно наслеђе, укључујући историјске споменике.“ Овај појам још обухвата и „било које директне или индиректне, непосредне или одложене негативне утицаје које је проузроковала нека индустријска несрећа на: i) људе, флору и фауну; ii) тло, воду, ваздух и пејзаж; iii) интеракцију између фактора под i) и ii).

У сличан општи контекст појам „културне баштине“ стављен је и у Конвенцији о заштити и коришћењу прекограничних водотокова и међународних језера (Хелсинки, 1992). Дефинишући значење појма „прекогранични утицај“ чланом 1. т. 2. Конвенције, утврђено је да овај појам обухвата „сваки значајан штетни ефекат на животну средину настао услед промена стања прекограничних вода изазван људском активношћу чије физичко порекло у потпуности или делом спада у зону под јурисдикцијом једне од

[46] Поред „величине: предложене активности које су велике за дати тип активности; Додатак III – Општи критеријуми од помоћи за одређивање значаја активности за животну средину које нису наведене у Додатку I.

страна унутар подручја под јурисдикцијом друге стране. Такав ефекат на животну средину подразумева и ефекат на културну баштину или друштвено-економске услове као резултата промене ... фактора" који се односе на: ефекат на здравље или безбедност човека, флоре, фауне, земљишта, ваздуха, воде, климе, пејзажа или историјских споменика и других грађевина, или интеракцију више поменутих фактора. [47]

Културно наслеђе је елемент појма одрживи развој на специфичан начин посредством појма „информација која се тиче животне средине" коју даје Архуска конвенција о доступности информација, учешћу јавности у одлучивању и доступности правосуђа у питањима која се тичу животне средине (1998).[48] У тачки 3. члана 2. дефинисано је да се под појмом „информација која се тиче животне средине" подразумева „било која информацију у писаној, визуелној, звучној, електронској или било којој другој материјалној форми о: ... ц) стању здравља и безбедности људи, условима живота људи, културним споменицима и грађевинама, уколико на њих утиче или може да утиче стање елемената животне средине или уколико на њих делују ови елементи, фактори, активности или мере на које се односи горе наведени подстав б)[49].

У вези са овим је и појам „јавности". Иако су неке међународне невладине организације имале значајне резерве у фази припреме Архуске конвенције изузетно наглашен значај јавности у решавању проблема животне средине међународно право је најексплицитније изразило баш у овом

[47] Интересантно је да Конвенција о сарадњи у заштити и одрживом коришћењу реке Дунав не садржи одредбе које упућују на однос према питању места и улоге културе иако се ради о новијем међународном уговору који за свој основни предмет регулисања има различите аспекте „одрживог управљања" водама. Видети „Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори", бр.12/2004.

[48] Циљ Конвенције дефинисан је на следећи начин: „Ради давања доприноса заштити права сваког појединца садашњих и будућих генерација да живи у животној средини адекватној његовом здрављу и благостању, свака страна ће гарантовати право на доступност информација, учешће јавности у доношењу одлука и доступност правосуђа у вези са питањима која се тичу животне средине, у складу са одредбама ове конвенције" (чл. 1.)

[49] А тачка „б)" се односи на „факторе као што су супстанце, енергија, бука и зрачење и о активностима или мерама, укључујући управне мере, споразуме у вези са питањима која се тичу животне средине, политику, законске акте, планове и програме који утичу или ће вероватно утицати на елементе животне средине у оквирима горе наведеног подстава а) и о cost-benefit анализе и друге економске анализе и претпоставке коришћене у доношењу одлука које се тичу животне средине; Тачка „а)" обухвата „стање елемената животне средине, као што су ваздух и атмосфера, вода, тло, земљиште, предели и природни комплекси, биолошки диверзитет и његове компоненте, укључујући генетички модификоване организме као и о интеракцији између ових елемената;"

међународном уговору. За разлику од појма јавности који је одређен изузетно широко[50] појмом "заинтересована јавност" настоји се прецизније утврдити ко би могао и у којим поступцима у вези са животном средином да потпуно легитимно учествује. Заинтересована јавност значи јавност која је угрожена или ће вероватно бити угрожена или има интерес у доношењу одлука које се тичу животне средине. За потребе ове дефиниције, невладине организације које промовишу заштиту животне средине и које задовољавају услове прописане националним законодавством биће сматране заинтересованим."

ЛИТЕРАТУРА:

[1] *Environment and cultural diversity*, UNEP/GC/23/inf/23, 4 November 2004.

[2] Милтојевић, В, Екологија – Хуманизам – Култура, Теме, Универзитет у Нишу, бр. 2/2002.

[3] Резолуција Генералне скупштине ОУН бр. 37/7.

[4] *Report of the World Commision on Environment and Development „Our Common Future*", GAOR, A/42/427, 4 August, 1987.

[5] „Службени гласник Републике Србије" – Међународни уговори, бр.102/07.

[6] „Службени гласник Републике Србије", број 135/04.

[7] Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/91.

[8] Тодић, Д., Вукасовић, В., Еколошка криза у свету и одговор међународне заједнице, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2003.

[9] UNEP Year Book 2008 – An Overwiev of Our Changing Environment, UNEP, Nairoby, 2008; Europeps Environment – Fifth Assessment, Euroepan Environment Agency, Copenhagen, 2007.

[10] World Charter for Nature, A/RES/37/7, Annex, 28 October 1982.

[11] http://glossary.eea.europa.eu/terminology/sitesearch?term=environment

[12] http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf

[50] Члан 2. т. 4) „Јавност" значи једно или више физичких или правних лица и, у складу с националним законодавством или праксом, њихова удружења, организације или групе;

Prof. Dragoljub Todić, Ph.D

ENVIRONMENTAL CULTURE AS AN ELEMENT OF THE NOTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary: *Relationship between environmental culture and sustainable development could be characterized as very complex, due to a number of factors, from those of purely methodological nature to those that could be linked to the totality of actual dilemmas which are otherwise related to the environmental problems, as well as to the environmental law as complex scientific discipline and practice. Multilateral environmental agreements contain a number of provisions related to the role of culture in environmental policy. The basic approach is general although some concrete elements relevant for understanding these relationships could be found. Mainly, the role of culture as a factor relevant for achievement of the goals of sustainable development, together with education, science, technological development, etc, has been defined. The environmental culture could be, in a wider sense, considered as an element of the notion of sustainable development, via contemporary interpretations of the meaning of the notion 'environment' as the subject of regulation, i.e., protection. This interpretation has been based on interpretation of relationships between nature as a whole and nature of man, i.e. culture as totality and contemporary cultural – civilization models. According to that, it could be said that there is no separate environmental culture, although some arguments opposing this position could be cited. Moreover, environmental law significantly emphasizes the role of culture in totality – as a part of human nature and as means for achievement of the sustainable development goals. In this context, multilateral environmental agreements specially elaborate protection of the cultural heritage as an element of the environment. Furthermore, the relationship between cultural diversity and biodiversity represents an issue of special interest in contemporary environmental policy and law.*

KEY WORDS: *environment, culture, cultural heritage, ecology, sustainable development, public*

УДК 316.776:004
ID 154289676

Др Драган Прља
Институт за упоредно право, Београд

КУЛТУРА ИНФОРМАЦИОНОГ ДРУШТВА – КИБЕР КУЛТУРА

Резиме: *У чланку се објашњава концепт сајбер културе заснован на анализи ранијих концепата и прави се разлика између ранијих и данашњег концепта. Аутор представља различите дефиниције сајбер културе у различитим историјским периодима. Сајбер култура се објашњава као широки друштвени и културни покрет уско повезан са информационим и комуникационим технологијама, њиховом појавом и развојем.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *сајбер култура, комуникационе технологије, информационо друштво*

1. УВОД

Убрзани развој информационих технологија и њихов утицај на све сфере нашег живота и рада, из дана у дан мења у потпуности схватање готово свих појмова који су нам до сада били познати. Оно што су многобројни научници, уметници и визионари у предходним деценијама само наслућивали[1], данас постаје наша реалност, или, тачније речено, постаје виртуелна реалност. Појам виртуелна реалности наизглед је контрадикторан, јер виртуелно је нешто што није опипљиво, а опет оно што је реално мора на неки начин бити опипљиво, ипак сасвим прецизно одражава наше данашње окружење. Наша данашња реалност је све више виртуелна, људске јединке постају биометријске контуре чија су обележја записана пре свега дигиталним путем. Дигитализација и виртуелизација наше стварности произвеле су сасвим нови начин функционисања друштвених заједница и створиле сасвим нови систем вредности, без чијег сазнавања појединци као чланови тих заједница нису у стању да остваре себе. Тај скуп вредности можемо назвати и *културом информационог друштва* односно *кибер културом*.

Да би овај текст у потпуности одговорио своме циљу, а то је да допринесе макар делимичном објашњењу појма кибер културе, он је писан искључиво у кибер простору, на основу извора добијених из виртуелног света.

[1] Од Да Винчија, Тесле, Анштајна, Асимова, Кларка, Орвела, итд

2. ИНФОРМАЦИОНО ДРУШТВО

Појам информационог друштва је свакако појам који је битан за разумевање појма кибер културе. У оквиру слободне енциклопедије Википедије, информационо друштво се дефинише као „друштво у коме стварање, дистрибуција и манипулација информацијама постаје значајна културна и економска активност. Заснива се на „економији знања“ јер профит генерише експлоатацијом знања, а у мањој мери природних ресурса. Централно место у овим друштвима заузимају информационе технологије које директно утичу на производњу и економију. Сматрају се наследником индустријских друштава“[2] док се појам културе дефинише као: **„**целокупно друштвено наслеђе неке групе људи, то јест научени обрасци мишљења, осећања и деловања неке групе, заједнице или друштва, као и изрази тих образаца у материјалним објектима“.[3]

Проток информација и услуга у Информационом друштву се одвија у широком спектру активности, као што су: on-line информационе услуге: новине, магазини, електронске базе података, библиотеке / on-line трговина / on-line агенције: адвертајзинг, маркетинг, телешопинг, продаја некретнина / професионалне услуге консултаната, преводилаца, дизајнера, компјутерских стручњака / on-line валидација: овера електронских потписа, аутентификација / он-лине конзументски сервиси: интерактивни телешопинг, истраживање и валидација промотивних понуда, информације о производима и роби / on-line туристичке услуге: путовања, информације о авио и железничком транспорту, хотели, виртуалне посете музејима, историјским споменицима и местима / on-line услуге културе и индустрије медија и забаве: размена уметничких – ауторских музичких, филмских, сликарских и графичких дела, куповина производа индустрије уметности и забаве у дигиталној форми, приступ стандардним и интерактивним он-лине радио и ТВ програмима, live концерти и перформанси / нове телекомуникационе услуге по наруџби: видеоконференције, приступ интернету, електронска пошта, форуми / on-line едукација: формирање тзв. „мрежа знања„: „виртуалне учионице, стицање диплома свих нивоа образовања, виртуални курсеви и workshop-ови / здравствене услуге: консултације са лекаром путем Интернета, куповина лекова, терапијске инструкције, итд.[4]

---

2 Википедија, Интернет адреса: http://sr.wikipedia.org/, пронађено 27. септембра 2008.

3 Ibidem

4 Александра Сладјана Милосевиц, Информационо друштво, Интернет адреса: http://www.arsetnorma. com/littera/Informaciono%20drustvo.htm, Пронађено, 25. септембар 2008.

3. КИБЕР КУЛТУРА

Култура виртуелне заједнице или кибер култура може се прецизирати објашњењем низа нових појмова као што су: кибер панк, кибернетика, компјутеризација, дигитална револуција, киборгизација људских јединки, итд. Један од термина који се користи за објашњење кибер културе је кибер панк. *Кибер панком* се сматрају групе корисника компјутерских мрежа који стварају нове друштвене форме под утицајем промена које доносе информационо комуникационе технологије. Термин кибер култура нема јединствено значење, већ би се пре могло тврдити да је тај термин вишезначан и да заправо обухвата дескриптивна, аналитичка па и идеолошка значења. Значење термина кибер култура варирао је у односу на тренутак његовог објашњења. У раној фази настанка кибер културе, осамдесетих година, тај термин је представљао футуристички мит „нову наду".[5]

Може се рећи да је *Футуролошки концепти кибер културе*, представљао утопијски концепт заснован на хакерској субкултури, кибер панку, покрету створеном од стране корисника компјутерских мрежа средином осамдесетих и у деведесетим годинама двадесетог века. Овај појам кибер културе на неки начин се може изједначавати са појмом „субкултуре компјутерског доба", односно „културе информационог друштва", „културе будућности". Футуролошки концепт кибер културе подразумева коришћење интернета односно кибер простора као места настанка ове културе, као и слободу креирања виртуелног учешћа у сопственом универзуму који подразумева посебну технику, навике, приступ, начин размишљања и систем вредности развијен у кибер простору.

Дефинисање кибер културе као *културног интерфејса информационог друштва,* својствено је америчкој теоретичарки Маргарет Морсе која је у својој књизи објављеној 1998. године: „Виртуелизација: ТВ, уметност медија и кибер култура", дефинисала кибер културу као нови вид културе заснован на новој форми информација, односно као ниво културе који је достигло информационо друштво. Према овој ауторки, спојем технологије и културе ствара се један нови јединствени простор који омогућује посебан вид имагинације и креативности, који, у ствари, представља кибер културу, односно културу „пост-телевизијског друштва". Ова врста културе заснована је на мета медијима који су настали у виртуелном простору трансформацијом свих постојећих врста медија.

Артуро Ескобар и Дејвид Хакен у својој књизи објављеној 1996. под називом „Добродошли у Сајберију : записи о антропологији и сајбер култури" објашњавају *антрополошки концепт кибер културе* заснован на

[5] Jakub Macek, Defining Cyberculture, Internet adresa: http://macek.czechian.net/defining_cyberculture.htm, Пронађено, 28. септембар 2008.

културној пракси и животном стилу. Следбеници овог вида дефинисања кибер културе иду толико далеко да сматрају да развој нових информационих технологија врши толики утицај на развој друштва да долази до стварања новог вида цивилизације – *кибер цивилизације* у кибер простору, чији је један од сегмената кибер култура. Употреба нових информационих технологија и стварање кибер простора мења начин употребе информација, читања новина, гледања телевизије, слушања радија, одлазак у библиотеке, музеје и галерије, гледања и слушања концерата, итд. и тако ствара нову врсту културе – кибер културу.

У објашњењу појма кибер културе постоје и они аутори који инсистирају на дефиницији овог појма као *новоī облика медија*.

Сва различитост у објашњењу појма кибер културе проистиче једноставно из разноликости углова из којих се овај појам може посматрати, али истовремено и указује на бројност аспеката које кибер култура обухвата, али је сигурно да нема никаквих дилема око тога да је појам кибер културе везан за однос између друштва, културе и нове технологије. Потпуно је ван сваке сумње, и о томе се слажу многобројни аутори, да је кибер култура у почетку, од шездесетих па све до половине деведесетих двадесетог века, представљала нешто сасвим супротно главним токовима културе и тај период можемо сматрати *раним ӣериодом кибер кулӣуре*. У овом раном периоду кибер културе главни актери су били хакери, компјутерски стручњаци и програмери, најпре окупљени на универзитетима и институтима посвећеним истраживању информационих технологија. Ове групе стварале су посебне моделе понашања и етичке кодексе којима су се руководили у кибер простору.

У овом раном периоду кибер културе посебно су били занимљиви концепти киборга и хипертекста. *Концеӣӣ киборīа* је био занимљив као симболично рушење баријере између машине и људског тела као битног елемента концепта кибер културе. Још значајнији концепт настао у раном периоду кибер културе, је *концеӣӣ хиӣер ӣекс̄ӣа*, односно промене структуре писаног текста у правцу много креативније и динамичније структуре која обухвата: текст, слику, звук, видео материјале и све друге облике информационих извора који су тако међусобно повезани (линковани) да сваки корисник заправо одлучује како и где ће започети упознавање са мултимедијалним садржајем и којим путем ће се са њим упознавати. Од половине деведесетих година двадесетог века, па све до данас, кибер култура представља главни ток културних догађања и тај период можемо називати *садашњом кибер кулӣуром*. Садашњем појму кибер културе, као и раном појму кибер културе, заједничко је, да тако кажемо, порекло, односно групе стваралаца повезане у *мрежне īрӯӣе односно ӣокове*. Једина озбиљна разлика која данас постоји у односу на рани период кибер културе, јесте у томе што су мрежне групе у

прошлости представљале изузетке и релативно су биле малобројне, да тако кажемо само алтернативна главним токовима културе, док су данас многобројне и толико раширене да обухватају готово све сегменте друштва и представљају главни ток културних дешавања. Порекло ових група све мање је везано за било какву врсту граница, а све више је везано за заједнички ниво знања и искуства у кибер простору, а број учесника расте огромном брзином мерено и најмањом временском јединицом. Рани период кибер културе можемо назвати и *културном лабораторијом* у оквиру које се експериментисало са разним могућностима које развој информационих технологија пружа у области културе, док се данашњи појам кибер културе односи на нове облике културе који постају или су већ постали *доминантан облик културе* у данашњим развијеним друштвима.

Елементи који омогућују постојање кибер културе свакако су у хардверском смислу компјутерске мреже, сервери, терминали, каблови, рутери, сателити, компјутери, мобилни телефони и сви остали уређаји који представљају основ данашње комуникације. У софтверском смилу то су компјутерски програми који чине могућим комуникацију различитих врста од и-мејлова, соба за електронске разговоре, електронских огласних табли, па све до интерактивних интернет страница.

За појам кибер културе свакако се везује и појам *индивидуалне кибер културе*, односно знања, веровања, уметности, морала, права, обичаја, навика, које појединац стиче кроз животно искуство, а то животно искуство у све већој мери се стиче у оквиру виртуелне заједнице у сајбер простору. Комуникације које једна личност остварује у данашњем свету све су мање физичке природе, а све више виртуелне природе. Директна комуникација лицем у лице замењена је виртуелном комуникацијом компјутером или мобилним телефоном, који је већ постао једна врста компјутера.

У оквиру „Кибер панк пројекта" кибер култура дефинисана је као скуп култура и културних продуката који постоје на / или су створени на интернету.[6]

У оквиру данашње кибер културе и даље постоји и кибер панк као један сегмент. Он представља *дигиталну авангарду*, која заправо артикулише даље циљеве кибер културе.

Кибер култура у најопштијем смислу се може дефинисати и као концептуални оквир широког друштвеног и културног покрета који је уско повезан са напредним информационим и комуникационим технологијама.[7]

[6] David Silver, Cyberpunk Project, Интернет адреса: http://project.cyberpunk.ru/idb/introducing_ cyberculture.html, Пронађено, 25. септембра 2008.

[7] Jakub Macek, Defining Cyberculture, Интернет адреса: http://macek.czechian.net/defining _cyberculture.htm, Пронађено, 28. септембар 2008.

4. ЗАКЉУЧАК

Развој персоналних рачунара и паметних мобилних телефона кибер културу су довели фактички до сваког појединца на планети. Компјутерске игрице незаобилазан су део одрастања сваког детета, а хипертекст, вештачка интелигенција, електронско образовање, електронско пословање, електронско банкарство, електронска управа, електронска демократија, виртуелни музеји и галерије, виртуелне радио и ТВ станице, кибер музичка и видео продукција, итд. саставни су део свакодневног живота свих становника планете, а истовремено су одраз новог кибер културног модела који стално мења своје облике и садржаје увлачећи нас све више у виртуелни простор из кога повратка очигледно нема.

Постајући *становницима мреже,* појединци добијају сасвим нови *виртуелни идентитет*, уз неслућене могућности и слободу. Они који пружају отпоре новом моделу кибер културе постају само изолована острва која нису у могућности да зауставе незаустављиво.

Кибер култура у данашњем времену има како своје ватрене заговорнике, тако и своје противнике. Такозвани *кибер песимисти* сматрају да развој технологије омогућава јачање контроле и моћи, стварање новог светског поретка и на тај начин сужава простор слободе и креативности. Насупрот њима, *кибер утописти* сматрају да развој технологије омогућава проширење слободе и креативности до неслућених граница, коју није могуће контролисати. Без аспирација да пресуђујемо, ипак морамо констатовани да је развој нове технологије створио кибер културу и да су нови медији омогућили нове облике уметничког стваралаштва, да је визуелна култура промењена дигитализацијом и да је виртуелна реалност и симулација потпуно нови алат у рукама уметника, који пружа готово неограничене могућности. Готово већина проналазака, који су представљали значајан технолошки напредак, могли су да буду злоупотребљени, па тако ни нове информационе технологије нису изузетак, али то никада није био разлог да се развој и напредак зауставе, па то није случај ни када је у питању даљи развој информационих технологија. Једна од последица овог развоје неоспорно је кибер култура. Да би дали оцену о томе шта нам она пружа, да ли нас оплемењује и обогаћује или нас срозава и уништва, мораћемо прво да постанемо њен саставни део, да искористимо њене алате, да је детаљно проучимо, а потом да је оспоравамо или хвалимо.

Упознавање са свим облицима кибер културе, њено проучавање до танчина, наш је приоритетни задатак јер без упознавања са дубинама кибер простора остајемо на маргинама културних дешавања савременог света. Уколико наша достигнућа у свету класичне културе не добију нове облике, а наши ствараоци и сви корсиници не добију адекватна знања неопходна за стварање у кибер простору и коришћење већ створених вирту-

елних садржаја следује нам нестанак постојећег, или, у најбољем случају, маргинализација, а потом и брисање са кибер мапе виртуелне цивилизације са свим последицама које оно носи.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Bolter, David J., Grusin, Richard, 1997, *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.

[2] Dahlberg, Lincoln, 2001, „Democracy via cyberspace: Mapping the rhetorics and practices of three prominent camps.„ Pp. 157-177 in *New Media & Society* vol3(2). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

[3] Dery, Mark, 1996, Escape Velocity: Cyberculture at the End of the Century. New York: Grove Press.

[4] Escobar, Arturo, 1996, „Welsome to Cyberia: Notes on the Anthropology of Cyberculture.„ Pp. 111-137 in *Cyberfutures: Culture and Politics on the Information Superhihgway*. Ed. by Sardar, Ziauddin; Ravetz, Jerome R. London: Pluto Press.

[5] Freyermuth, Gundolf S., 1997, *Cyberland*. Brno: Jota.

[6] Hakken, David. 1999. Cyborgs@Cyberspace? : An Etbographer Looks at the Future. New York, London: Routledge.

[7] Haraway, Donna, 1985, „A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980s.„ Pp 65-101 in *Socialist Review* 15/80.

[8] Hawk, Andy, 1993, „Future Culture Manifesto.„ *The Cyberpunk Project*. WWW: http://project.cyberpunk.ru/idb/future_culture_manifesto.html

[9] Koskimaa, Raine, 2000, Hypertext Literature. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto. WWW: http://www.cc.jyu.fi/~koskimaa/thesis/

[10] Kroker, Arthur, Weinstein, Michael A, 2001, *Data Trash – The Theory of Virtual Class*. Montreal: New World Perspectives. WWW: http://www.c-theory.net

[11] Landow, George P, 1997, *Hypertext 2.0*. London: The Johns Hopkins University Press.

[12] Landsberg, Alison, 1996, „Prosthetic Memory: Total Recall and Blade Runner.„ Pp. 175-189. in *Cyberspace / Cyberbodies / Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment*. Ed. by Featherstone, Mike; Burrows, Roger. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

[13] Leary, Timothy; Horowitz, Michael (ed.), 1994, *Chaos and Cyberculture*.

[14] Lévy, Pierre. 2000. *Kyberkultura*. Praha: Karolinum.

[15] Levy, Steven, 1984, *Hackers, Heroes of the Computer Revolution*. New York: Anchor/ Doubleday.

[16] Lister, Martin; Dovey, Jon; Giddings, Seth; Grant, Iain; Kelly, Kieran. 2003 *New Media: A Critical Introduction*. London, New York: Routledge.

[17] Lovink, Geert, 1999, *An Early History of 90s Cyberculture*. WWW: http://www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9912/msg00202.html

[18] Manovich, Lev, 2001, *The Language of a New Media*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.
[19] Morse, Margaret, 1998, *Virtualities: Television, Media Art and Cyberculture*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
[20] Negroponte, Nicholas, 1995, *Being Digital.*
[21] Rheingold, Howard, 1993, *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier.* Reading: Addsion-Wessley. WWW: http://www.rheingold.com/vc
[22] Robins Kevin, Webster Frank, 1999, *Times of the Technoculture*. New York and London: Routledge.
[23] Sterling, Bruce, 1991, „Cyberpunk in the Nineties." *Interzone*, June 1991. WWW: http://lib.ru/STERLINGB/interzone.txt
[24] Sobchack, Vivian, 1996, „Democratic Franchise and the Electronic Frontier.„ Pp. 77-89. in *Cyberfutures: Culture and Politics on the Information Superhihgway.* Ed. by Sardar, Ziauddin; Ravetz, Jerome R. London: Pluto Press.
[25] THOCP – The History of Computing Project, 2002, WWW: http://www.thocp.org
[26] Williams, Raymond, 1974, *Television: Technology and Cultural Form*. London: Fontana Press.

Prof. Dragan Prlja, Ph.D

THE CULTURE OF INFORMATION SOCIETY – CYBERCULTURE

Abstract: *This article offers a concept of cyberculture based on an analysis of previous concepts of cyberculture and offers an account of the distinction between early and current cyberculture. Thereafter he focuses on cyberculture and offers its definition and historical periodization. The thesis deals with cyberculture as a wide social and cultural movement closely linked to advanced information and communication technologies (ICT), their emergence and development.*

KEY WORDS: *cyberculture, communication technologies, information society*

УДК 7.038.53:316.77
ID 154291468

Др Виолета Цветковска-Оцокољић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

ВИЗУЕЛНА УМЕТНОСТ У ЦИВИЛИЗАЦИЈИ СЛИКЕ

Резиме: *У овом раду ће се говорити о улози визуелне уметности у комуникацији. До појаве нових медија човечанство је трагове свог постојања бележило кроз видљиве облике попут вајарства, архитектуре и ликовних уметности, и ређе, кроз облик писане речи. Сва знања људског света уткана су у видљиве облике са намером да се неухватљиво и божанско „приближи" и опредмети, постижући тиме ниво спознатљив човеку. Кроз приказ два, тематски иста дела из области визуелне уметности, али са потпуно различитим начином приказивања, биће извршена њихова упоредна анализа и њихово комуникацијско дејство кроз појединачне ликовне елементе.*

Такође ће бити извршена анализа психолошког деловања савремене рекламе путем древног симбола ока, као и анализа спроведена рашчлањивањем најстарије иконе Христа и изведени извесни закључци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *визуелна култура, уметност, комуникација, утицај слике*

1. УВОД

Први човек је изнедрио себе из глине. Рукама је обликовао стопало и очну дупљу, а када је извајао прсте, написао је на свом челу реч „живот". У сплету урлика, радости и бола, порађајући се из суве земље, испустио је крик и тако је настала реч. Из његових уста излетела је бела голубица и стала на његово теме. Тако је настало копно на коме је сео да се одмори. Тада је схватио да је сам а из ока је потекла река. У одразу воде видео је друго биће и обрадовао се. Пружио је длан да га додирне, али лик нестаде. Човек откину део глине са себе и тако се родила уметност. У покрету руке која је пратила мисао, човек још једном написа реч „живот" и тако се развише сви преображаји света.

* * *

У савременом друштву све чешће се говори о цивилизацији слике у којој визуелна комуникација постаје најдоминантнија. Доживљавајући себе као примарни, основни центар, човек сопствено окружење доживљава као простор настањен секундарним облицима и догађајима. Центричан став који човек има у односу на окружење, одражава се у целокупном људском постојању. Огњиште древних народа, најопипљивије описује центричну поставку човека у односу на окружење, материјализовано место из кога човек делује на околину и његово осећање као бића у средишту одређене реалности.

Човек као друштвено биће, остављао је кроз историју различите трагове о својим односима са другим живим бићима која га окружују, а често је бележио и своја унутрашња веровања, страхове и недоумице. Захваљујући његовој дубокој потреби да сведочи о сопственом постојању и окружењу, данашње друштво располаже неисцрпним историјским богатством, које се манифестује кроз дела из области визуелних уметности. Ови опредмећени, материјални трагови нуде могућност комуникације независно од времена у коме су настали и у коме се испитују.

Дела из области визуелне уметности и данас подучавају и комуницирају са људима, често надахњују и подстичу на стваралаштво, утичући на стварање нових сведочанстава за будућа покољења, она мењају слику о нашим прецима, сведочећи о њиховој неизмерној потреби за лепим. Пратећи процес трансформације саопштавања и комуницирања путем визуелне уметности, могуће је сагледати њену данашњу улогу и важност у свету технологије који прети да истисне традиционални облик чврстих носиоца и саопштљивости појединачног уметничког дела.

2. ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА КАО НОСИЛАЦ ВИЗУЕЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Целокупна ***визуелна култура*** је кроз историју људског постојања мењала првобитну сврху и намену у разним правцима, у зависности од потреба њених стваралаца и наручилаца. *„Под ширим појмом визуелна култура, подразумева се развојност поимања визуелних значења, уопштавање и живљење појединачне и колективне свести у опаженом.“*[1]

Међутим, ***визуелна чулност***, тј. својство ока као рецептивног органа, не ограничава се искључиво на физиолошки аспект, већ представља фено-

[1] Богдановић, К. (1986): *Увод у визуелну културу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, стр. 5.

мен који се одвија кроз обједињеност чулних и менталних процеса, доводећи до измењене визуелне опажајности. Функција чула вида није пресудна у визуелном опажању колико ментални процеси унутар појединца посредством којих се формира опажај. Око је „само" рецептор сигнала у одређеном, ограниченом распону светлосног интензитета, међутим *„не опажа се све што се види. У томе шта човек запажа и како запажа лежи његова особена природа."*[2]

Визуелна култура се вековима преносила путем традиционалних материјала и форми визуелних уметности. Међутим, њена свеприсутност данас, ослањајући се на вишевековну визуелну традицију, технолошким развојем, досегла је неслућене географске и менталне даљине. Нит неухватљивог, нестварног и ванчулног опчињавала је човека без обзира на временску или просторну дистанцу.

Визибилно представља чиниоце визуелног значења који могу бити својствени за визуелно препознавање *„нешто што се налази изван нашег конкретног визуелног искуства, превођење просторним знаком неких реалитета простора (...) Визуелно поимање простора подразумева могуће схватљиви унутарњи тотал празнине."*[3] Оно што је ван физиолошког домашаја чула вида, што је непосредно присутно а што је неопходно за поимање стварности уметничког дела, од битног је значаја за способност сликовитог предочавања или замишљања нечег „невидљивог".

Визибилно се осећа сугестивношћу других посредника који настоје да подстакну унутрашњу визуелну стварност, а у уметности се најчешће приказује кроз поетско виђење стварности, митове, бајку или наговештај музике. Овај дубоки, мистичан свет који дозива и који је тако присутан у сновима и визијама, ни савременог човека не оставља равнодушним. Управо стога, реклама која се као облик визуелне комуникације појавила крајем 19. века, остварила је успешно деловање, комбинујући елементе овог бајковитог света са употребним предметима који су, заменивши тотеме и амајлије, постали обећање замишљене стварности данашњег човека.

Разне позитивне и негативне последице утицаја слике на савремену јавност протумачиће време које долази, али је њена – сликовна доминација, неприкосновена у свим областима људског постојања.

---

[2] Адлер, А. (1999): *Познавање човека*, Нолит, Београд, стр. 60.

[3] Богдановић, К. (1986): *Увод у визуелну културу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, стр. 5.

3. ТАЈНА ВИДЉИВЕ УМЕТНОСТИ

Првобитне слике заправо нису слике материјализоване људском руком. Прве слике које је човек видео биле су прожете асоцијацијама и маштовитошћу у огледалу воде, у сенци сопственог тела, у сенци која га прати, у светлости која продире кроз шуму, у сумраку и, најзад, у сновима. Прве слике човек постепено препознаје у сплету линије на камену пећине, у испупчењима или развалинама и на тај начин отвара врата материјализацији праслике. Најпре, он оставља траг свог длана, свог стопала, прстију. Дакле, прва слика јесте сведочанство о постојању, о присутности, тј. човекова визуелна потврда о себи. Исти сплет линија, временом се претвара у различите животињске а затим и људске облике.

*„**Уметност** се идентификује са највећом природном креативношћу (прокреацијом) и са самим стваралачким бићем света.“*[4] Уметност је посебан облик човекове стваралачке активности *„заснован на естетском доживљају ствараоца и на читавом његовом животном искуству. Ова активност се опредмећује у материјалним, чулно доступним и на посебан начин структурисаним чулним аспектима.“*[5] Као стваралачка личност чија оригиналност произилази из уједињења индивидуалног и универзалног, уметник опредмећује дело са непромењивом вредношћу естетске комуникације.

Уметник је вечити борац за истину, неуморни тражитељ за питањима постанка и света, која се укрштају у његовом бићу настојећи да изнедре законе недоступне људима. У прошлости је уметник био врач, познавалац највећих тајни оностраног света, са моћи да створи и уништи живот. Вековима поистовећиван са свештеником, уметник је тежио усавршавању свог занатсва и дубоком тиховању како би спознао тајне унутар себе, далеко од чулних утицаја и опажајног света. Уколико би успевао да се помири са својим унутрашњим бићем, настајала би уметност.

Визуелна уметност је специфично подручје делања у коме се укрштање различитих димензија људског духа и света у целини манифестује кроз слојевитост сваког појединачног дела. Визуелна уметност је манифестација уметности кроз видљиве форме и облике путем којих уметник настоји да комуницира са посматрачима а које претходно путем слика и представа доживљава унутар себе. Она представља опредмећену визуелну комуникацију коју уметник као стваралачко биће визуелно доживљава унутар и ван себе.

---

[4] Дорфлес, Г. (1963): *Осцилације укуса и модерне умјетности*, Издавачко књижарско подузеће Младост, Загреб, стр. 135.

[5] Никодијевић, Д. (2006): *Маркетинг у уметности*, Мегатренд универзитет, Београд, стр. 125.

4. ПРАПОЧЕТАК И ПРЕОБРАЖАЈ СЛИКЕ У ЧЕТИРИ БИТНЕ ОДРЕДНИЦЕ

Визуелизација као форма транформације језичког медија и шире, менталних представа у визуелне структуре, има своју предисторију која сеже далеко у прошлост. Потреба човека да посведочи сопствено присуство и да остави трајне трагове задире у најдубље, тајанствене историјске моменте. Далеко од могућности поимања његовог првобитног развоја, тек у ретким траговима археолошких открића, могуће је наслутити његове исконске страхове и веровања.

Питања аутентичности и оригиналности, као и универзалности једног уметничког дела, његове способности да траје и да саопштава, као да су данас гурнуте у страну, услед нечитљивости, од стране савременог човека. Слике у музејима, галеријама, становима, слике статичне и покретне, на екранима и аутомобилима, мноштво шарених детаља са упадљивим бојама и порукама, постале су ментално окружење, параноидна сликовница *homo ludensa*. Сплет овог мноштва најразличитијих представа које се одигравају око појединца у сваком моменту његовог постојања, непобитно оставља трагове и на његово унутрашње, психолошко стање.

Древни човек, мудрац, хармонично је био повезан са читавим универзумом без расцепа унутар сопственог бића. У свом магијском тумачењу представа, настојао је да оствари одређену моћ над стварима и бићима, сагледавајући њихове узрочно-последичне елементе. Реализам пећинских цртежа садржавао је у себи сличност са виђеним предметом интересовања, и приповедајући причу на зиду, састављао је „синопсис“ за представу. У ***чину маскирања*** лежало је скривање и негирање сопствене личности и претварање човека у друго биће, најпре у животињу, затим у духа, и на крају у другог човека.

Временом је слика постала појам, архетип. Њена вибрантност будила је тајанствени свет који се ритуално обнављао у годишњим циклусима и одводила је смртнике у бесмртност, која је подразумевала период од хиљаду година (древни Египат). Слике из катакомби су оживљавале заједно са скулптурицама – ушаптима. Читав ***Египат*** је одисао мишљу о другом свету који је текао паралелно и развијао се након земаљске смрти. Слике у гробницама дају информативни приказ о животу покојника, које су, с обзиром на то да нису биле намењене јавности, имале улогу остваривања циклуса живота који је покојник и даље на другом свету обављао. Ликовна и примењена уметност развијале су се у служби сакралне архитектуре која је попут носећег статичног стуба повезивала човека са божанским, монументално са интимним и овоземаљско са загробним. Древни хијероглиф у облику светог сасуда (грала) који је у Египту симболизовао срце, искористиће касније хришћанство као основу свог учења.

Развој слова одвијао се у складу са настојањем да се слова из слике отргну, а потом, током даљих векова и даље учествују у осликовљавању и на крају поново врате у слику. Може се рећи да је можда најважнији разлог повратка на слику тај што свака инидивидуа види, мисли и доживљава свет унутар и ван себе управо посредством слика, да би се тек након тога вербално изразила.

Прва озбиљна прекретница у поимању света десила се у ***античкој Грчкој,*** а процват и пад доживљава коначно у римској империји. Човек се окреће од мистичног, непознатог и далеког, постављајући себе у центар окружења и величајући идеал чулног човека. Будући да одражава схватање света које тежи хомогеном систему, Грчка уметност је представљала облик статичне уметности засноване на складу и равнотежи, са изричитим настојањем да изврши утицај на посматрача. Она је била намењена живом човеку, гледаоцу и подстицала је његова чула као што је настојала да велича чулног човека, ослобођеног свих магијских или симболичних значења. Чести прикази венатора са дивљим зверима симболизовали су човекову победу над његовом анималном природом и његову моћ над окружењем.

Највећи продор и веома дуго трајање доживљава ***хришћанска уметност*** која је успела да у потпуности своје учење „материјализује" у слику. Појам „христоцентричности" сваке појединачне иконе управо и наглашава улогу Бого-човека у склапању савеза између неба (Бога) и земље (човека). Никада пре сакрална уметност није била тако доступна обичном човеку и никада пре она није била намењена масовном становништву. Ипак, овај облик религијске, визуелне уметности извршио је дубоку промену у свести човека, која се темељно спроводила две хиљаде година.

Период ***ренесансе*** је последња етапа на путу до визуелне материјализације. Човек поново постаје ценатр света. Слика добија перспективу и светлост а посматрач је принуђен да „уђе" у замишљени свет уметника. Главна разлика између претходно наведене и ове нове уметности је управо у томе што је икона захтевала улажење у духовни а ренесансна уметност улажење у чулни, видљиви свет. Уметност постаје наука а расцеп који настаје унутар свести човека до данас није превазиђен.

Циклично обнављање историјских догађаја изнова враћа и царство слике али се њена деградација све више остварује услед поједностављивања и банализовања, путем којег се губи суштина одређеног сликовног приказа и слојевитост смисла, све чешће је сводећи на ниво украса.

Ипак, ова уметност, која је доживљавала преображаје, нарочито у периоду ренесансе, све до потпуног рашчлањивања сваког, појединачног ликовног елемента и до потпуног „укидања" традиционалне визуелне уметности у савременом друштву, задржала је дубоку мистичну позадину и одјек далеког света, одржавајући комуникацију са оностраним као што је чинила и вековима раније.

5. ЕЛЕМЕНТИ КОМУНИКАЦИЈЕ У ВИЗУЕЛНОЈ УМЕТНОСТИ

Визуелну културу изграђује све што је у датом тренутку поимања људске просторности имало смисао визуелног опажаја а преводиво је у могуће конвенције значења, представа, знакова и симобла. Најтипичнији комуникацијски елементи визуелне уметности су ***симбол*** и ***метафора***. Уметност је пре свега сматрана језиком осећајних облика у односу на језик појмова, она је иконички симбол који има својства означеног предмета.

Симбол је више од знака, он наговештава виши ниво свести упућујући на оностарно и непознато. Он је увек испуњен динамиком, он се поиграва менталним структурама и дозвољава тумачење у зависности од појединачне склоности. Сваки предмет може добити симболичку вредност било да је природан или апстрактан, а сваки симбол садржи део разбијеног знака. Симболи се међусобно прожимају и увек су вишедимензионални. Може се рећи да је разлика између симбола и знака управо у томе што „*знак има непосредну везу са значењем и, како би се рекло у логици – затворен обим значења, док је симбол обично посредно везан са значењем и нема јасно дефинисан или затворен обим значења*“.[6]

Симболика представља скуп веза и значења која се односе на појединачан симбол, скуп симбола уједињених специфичном карактеристиком или тумачење симбола кроз различите научне дисциплине. „*Реч симболизам такође означава способност одређене слике да стварности послужи као симбол*“.[7] Симболички аспект уметности и њено комуникацијско својство имају за циљ да успоставе интерсубјективни облик комуникације.

За разлику од симбола, з***накови*** су произвољни и не прелазе ниво значења. Они представљају средства комуникације на нивоу замишљене или интелектуалне спознаје и не излазе ван подручја представе.

Метафорички елемент као један од најтипичнијих инструмената комуникативности уметничког дела, често се користи у сврху рекламирања. Комуникативна ефикасност одређене рекламе најчешће се базира на овом метафизичком елементу који се повезује са симболизацијом предмета – производа.

На приказаној реклами (Сл. 1) фантастично је стилизован древни симбол ока и психолошки повезан са потрошачем. Овај стари симбол појачан је представом ока на десној страни рекламе као и слоганом који гласи *We create watches* која се може двоструко растумачити, и као стварање сатова

[6] Огњеновић, П. (2003): Психолошка теорија уметности, Гутембергова галаксија, Београд.

[7] Арган, Г. (1982): Студије о модерној уметности, Нолит, Београд.

и као стварање контроле – мотрења. Древни симбол ока, сада у функцији посматрача, остварује осећај доминације јединке и контроле над окружењем. Са десне стране приказан је древни египатски симбол Уџат ока. Симбол ока представља један од најстаријих симбола на свету. Иако на први поглед ова два приказа делују различито, њихова сличност је веома велика. Посматрајући линију каиша и положај ока на реклами, могуће је уочити сличност са древним симболом, који је поједностављен и пренет у облику рекламе. Психолошки утицај изазван је директном свесном и подсвесном асоцијативношћу која несумњиво доводи до остваривања профита, тј. куповине сата.

Западна култура чија је доминација све присутнија у свету, задржала је корене из древних цивилизација који се повремено препознају у савременом друштву и допринела да се сва претходна искуства уобличе у једну хомогену потрошачку структуру савременог доба.

У савременом друштву симболички аспект уметности и њено комуникацијско својство битно су поремећени. Уметност све више негира облике и предметну стварност а визуелни елементи симболично се уплићу у промотивне елементе маркетиншких агенција са настојањем да се привуче пажња и оствари жељени тржишни ефекат.

Сл. 1. *Реклама за сат марке Cover; древни египатски симбол Уџат ока*

6. РАШЧЛАЊИВАЊЕ ПОЈЕДИНАЧНИХ ЕЛЕМЕНАТА И ЊИХОВО САЖИМАЊЕ У СВЕСТИ ЧОВЕКА

Целокупни развој сликарства обележен је кретањем између две крајности које се манифестују у борби за анатомију слике и против ње, односно борбе за изражавање дводимензионалних вредности насликане површине и тродимензионалног илузионизма којим је нарушен њен суштински карактер, вековима „подржаван" у циљу исказивања истине.

Форма и начин казивања изражавају духовну индивидуалност која доминира садржајем одређеног уметничког дела. Елементи композиције су основни фактори и чиниоци грађе форме. Формално гледиште визуелних уметности се бави ***материјалним остварењем идеје***. Стваралац у области визуелне уметности мисли и осећа формом, као што је могуће осећати и речима. Уметник формом показује своју замисао туђим очима и свести. Форма је сложена и поседује сопствене унутрашње законитости. Њу граде ликовни елементи и садржај.

Композиција се састоји из елемената попут линије, тона, боје, узорка, текстуре, облика и перспективе. Ови елементи распоређују се у зависности од жељеног ефекта остваривања равнотеже на слици, хармоније или истицања одређених делова слике. Свака дводимензионална слика или фотографија састоји се од ових елемената, где је један увек наглашен у односу на друге. *„Под визуелном композицијом подразумевамо начин на који се уметничка дела састављају од облика, боја или покрета (...) Не постоји конвенција која пропису је једну одређену форму композиције за све културе."*[8] Може се рећи да се читава прича у једном визуелном „оквиру" може приповедати путем контуре и боје.

Контура представља најбитнији сликарски елемент јер она доминира простором и представља ***основни елемент идентификације***. Поглед природно следи линију, без обзира на то твори ли она једноставне облике, као што су улице, ограде, низови или усеви, или делује као граница облика, тонова и боја. Вертикалне дијагоналне и водоравне композиције стварају различити ток сликама. Таласаста линија, архетипска змијолика форма, представља један од ретких покрета који стално подстиче себе на даље кретање. *„Она је по свом кретању „долазак са стране", она жури имагинарном центру који је и њено одмориште у ком прижељкује савијање у круг, при томе може и да се сасвим опружи и заборави на своју таласасту форму."*[9]

---

[8] Арнхајм, Р. (1998): *Моћ центра: студија о композицији у визуелној уметности,* Универзитет уметности, Београд, стр. 15.

[9] Богдановић, К. (2002): *Визибилност латентног динамизма у статичким формама*, Центар за визуелну културу и визуелна истраживања „Круг", Чачак, стр. 163.

Боја као други најважнији структурални елемент, поред контуре (линије) је вековима била у служби симболике, да би се, временом, ослободила кроз импресионизам (увођењем светлости) и експресионизам (лични доживљај уметника), и коначно своје исходиште нашла у апстрактном и модерном сликарству кроз потпуно ослобађање и независност од садржајних елемената (теме). Модерна уметност је понаособ ослободила све ликовне елементе чинећи их својим самосталним изражајним средствима.

Није претерано рећи да је ***тачност боја*** измишљен појам, јер зависно од промене дневног светла мењају се и боје, тако да се њихова истинска вредност не састоји из тачности већ из изражајности. *„У бојама је наталожено искуство човека од праискона до наших дана. Према томе, боје садрже многоврсну симболичку вредност у ширем смислу, односно културну и ирационалну, архетипску и социјалну, националну и метафизичку, онтолошку и естетску симболику у ужем смислу. Боја је, најзад, и форма човекове ритуализације егзистенцијалног опстанка.“*[10]

Еманација божанског је увек *„довођена у везу са бојама, јер је сам физис нудио емпирији ту могућност, с обзиром на појаву дуге у којој се боје јављају у „нематеријалном“ виду, као светлости, а не као физичке одлике тела. Те ако је светлост симболизовала саму божанску суштину, дуга је (или боје уопште) као алтерација светлости представљала „развијену“ божанску поруку.“*[11]

Сл. 2. *Детаљ са рекламе ; фотографија цвећа*

Међутим, нека тумачења у симболици боја не проналазе идентичну паралелу у природи. Детаљ са рекламе (Сл. 2) који наговештава, по општој утврђеној симболици, да комбиновање наранџасте и црвене на зеленој основи делује простачки, никако не може важити за идентичан однос боја у природи. Насупрот овом тумачењу, фотографија цвећа у истим бојама говори о потпуно другачијем односу. Када се исте боје нађу у свом природном окружењу, оне остављају потпуно другачији утисак. Тек када су истргнуте

[10] Петровић, С. (1986): *Метафизика и психологија слике*, Градина, Ниш, 63.

[11] Исто, стр. 25.

из природе, и постављене у контекст човековог новог окружења, у контекст конвенционалног тумачења или оглашавања маркетиншких агенција, све боје, добијају нова значења која су често у контрадикторности са природом.

Слојевитост одређеног уметничког дела огледа се и у оптичкој слојевитости која се мењала кроз векове. Човек средњег века другачије је поимао простор око себе у односу на човека ренесансног доба, који је унео револуцију у области перспективе, а тежиште Бога и небеса спустио на појединца као центар универзума.

Техника сликања која подразумева одређено третирање боје и извођење потеза представља директно формирање реалног, предњег плана, које тек увођењем светлости у слику доводи до обликовања илузије тродимензионалне просторности. Форма уметничког дела у традиционалном сликарству се састоји из слојевитости где сваки слој поседује одређену самосталност, али и међузависност са осталим слојевима.

Увођење треће димензије у сликовном простору довело је до превласти визуелног, док је претходна дводимензионална слика имала улогу пригушивања визуелног у корист узајамног дејства свих чула и буђења „унутрашњег" света човека. Слика верног света није започела своју историју приказивањем опажене дубине која је временом постала конвенционално усвојен начин гледања. *„Тродимензионални свет сликовног простора је заправо апстрактна илузија изграђена на интензивнијем деловању чула вида од осталих."*[12]

Истицање теме слике вековима је остваривано на најразличитије начине у настојању да се потврди захтевани психолошки утицај примењен на посматрача. Кроз векове, у већини култура, централни положај се употребљавао за то да би се дао опипљив израз божанској или некој другој узвишеној власти. *„Бог, светац, монарх, обитавају изнад тргавица и натезања ускомешане множине народа. Он је ван временске димензије, непокретан, неуздрман."*[13] Ренесансна уметност са намером да представи темељност, базирана је на троуглу у основи слике. Пирамидални склоп омогућавао је стабилност слике и представљених фигура у односу на земљу. Важно је уочити и психолошки моменат формирања слике. Док је хришћанска уметност била заснована на Христу као Бого-човеку, тј. мушкарцу, симбол троугла коришћен у ренесанси (а и данас), у древним цивилизацијама је увек представљао велику мајку, богињу, тј. жену.

[12] Меклуан, М. (1973): *Гутембергова галаксија: цивилизација књиге*, Нолит, Београд, 59.

[13] Арнхајм, Р. (1998): *Моћ центра: студија о композицији у визуелној уметности,* Универзитет уметности, Београд, стр. 175.

7. УПОРЕДНА АНАЛИЗА КРОЗ ИСТРАЖИВАЊЕ ДВА РАЗЛИЧИТА ПРИКАЗА ЈЕДНЕ ТЕМЕ

У циљу истраживања појединачних елемената композиције и њиховог психолошког утицаја на посматрача, приказане су две потпуно различите слике али са истом тематиком. На обе слике представљена је Богородица. Десно је икона ***Богородица са Христом***, израђена у традиционалном византијском приказивању, у техници јајчане темпере, а лево је чувена ренесансна слика ***Мона Лиза***, израђена у техници уљаног сликарства и техници сфумата.

У време најдубље религиозне, хришћанске мисли уметничка дела се нису потписивала. Тако је аутор приказане, оригиналне иконе остао анониман. У доба ренесансе, у складу са величањем људских заслуга и појединца као подражаваоца великог Створитеља, на земљи, за већину уметничких дела аутор је био познат, као што је остао сачуван податак о Леонарду да Винчију, као аутору слике *Мона Лиза* али и бројних других слика, цртежа, студија и слично.

Као носилац ренесансе, у смислу универзалне личности, слободе и ширине духа, ***Леонардо да Винчи*** је унео револуцију у сликарству, уводећи сфумато, наизменични однос светло – тамног, а изражајност у делима постигнута је увођењем појма простора у дело, строгом геометријом, перспективом и пропорцијом као и спајањем ликова са пејзажем. Велика Леонардова предност састојала се и у познавању анатомије, архитектуре, вајарства и математике која му је омогућавала да обједини знање и слије га у једну форму препуну мистике и космичког склада. Уметник је истраживач, научник, мислилац и посматрач који се огледа у другим људима, као и унутар себе.

За разлику од ове и данас веома омиљене слике, икона је наставила свој истрајни пут молитве и тиховања, без потребе за истицањем аутора као бескрајно мале честице у спонама између Бога и човека. Икона *Богородица са Христом*, у центар приказа поставља мајку Бого-човека. Овај тип иконе назива се Богородица Елеуса (Умиленија). Богородица је загледана у даљину а не у своје дете, као да слути све патње које га очекују, и саосећа са њим, иако не може да му помогне, свесна његове намере да се жртвује за добробит свих људи. Са леве и десне стране налазе се два анђела а испод ње је приказан паун који симболизује виши ниво свести. Биљна орнаментика која је окружује, настоји да истакне есхатолошки приступ њеном бићу, које обитава на небесима, далеко од трзавица свакодневног живота. Икона је слика која не приказује људско време, на њој појам времена и простора не постоји у људском поимању. Она приказује вечиту садашњост а појединачни елементи на њој увек упућују посматрача – верника на суштину духовног света и човекову улогу у њему. Сенке на драперији Богородице и Христа указују на то да их не обасјава природни извор светлости већ да унутрашња, духовна светлост исијава из њих.

Дводимензионална слика увек настоји да се прошири ван својих оквира у тродимензионални простор, како у визуелном тако и у психолошком смислу, у облику личне визуелне унутрашње пројекције. Када је визуелна тежина слике смештена у центар дводимензионалне површине, ефекат простирања је знатно смањен, али када је визуелна тежина свесно измештена ван виђених оквира, у наговештајима, људски ум радознало истражује и замишља. На тај начин остварује се ефекат „отварања прозора" иза кога се отвара пространство жељеног визуелног света.

Са десне стране приказана је *Мона Лиза*, млада девојка за коју многи теоретичари тврде да приказује Богородицу. Њен смирени израз лица, руке које се одмарају након великог напора, блажени осмех и смирен пејзаж који је окружује, као и на икони, изражавају чудесни мир и топлину. И, као и на икони, њено лице је приказано трочетвртински али ово лице није лице мајке која је родила Бога, то је лице жене која је чулна, земаљска и осветљена јаким спољним извором светлости, попут рефлектора. Ипак, осећај смирености који избија из обе слике, приказује исти пут, исту смиреност и *Мона Лиза* делује попут огледала земаљског света у духовном.

Сл. 3. *Икона Богородица са Христом; Слика Мона Лиза*

Слика Мона Лиза се сматра најпознатијом сликом на свету. Њена улога у животу савременог човека је велика и неоспорна. Ипак, поставља се питање да ли је „застарелост“ религијске уметности Источне православне цркве била крај једном духовном путу којим је човек нашег подневља тежио, или се искра духовог „поткрала“ савременом човеку који и данас за њом трага, проналазећи је у мистици покретне слике и виртуелног света.

Иако су поједини уметнци настојали да се наругају овој древној „икони“ ренесансе, попут Марсела Дишана и Салвадора Далија, она и данас мирно ишчекује своје поклонике у храму савременог света, који ценом улазнице плаћају њено обожавање док их она посматра тако далека а тако присутна попут Богородице.

8. ИЗМИРЕЊЕ ДВА СВЕТА – ДУХОВНОГ И ЧУЛНОГ

Многи теоретичати говоре о „примитивним“ облицима уметности, о њиховој застарелости и непознавању појединих начина ликовног приказивања у претходним вековима. Следећи приказ претпоставиће и потврдиће нетачност ових тврдњи.

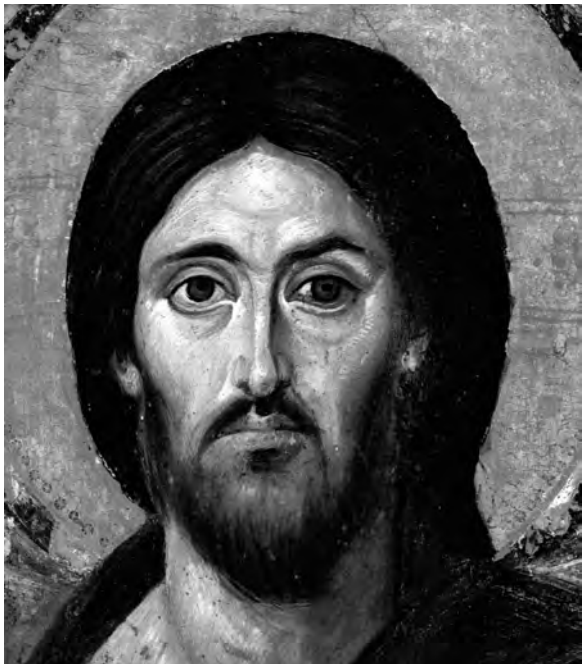

Сл. 4. *Синајски Христ, 6. век, манастир Света Катарина, Синај*

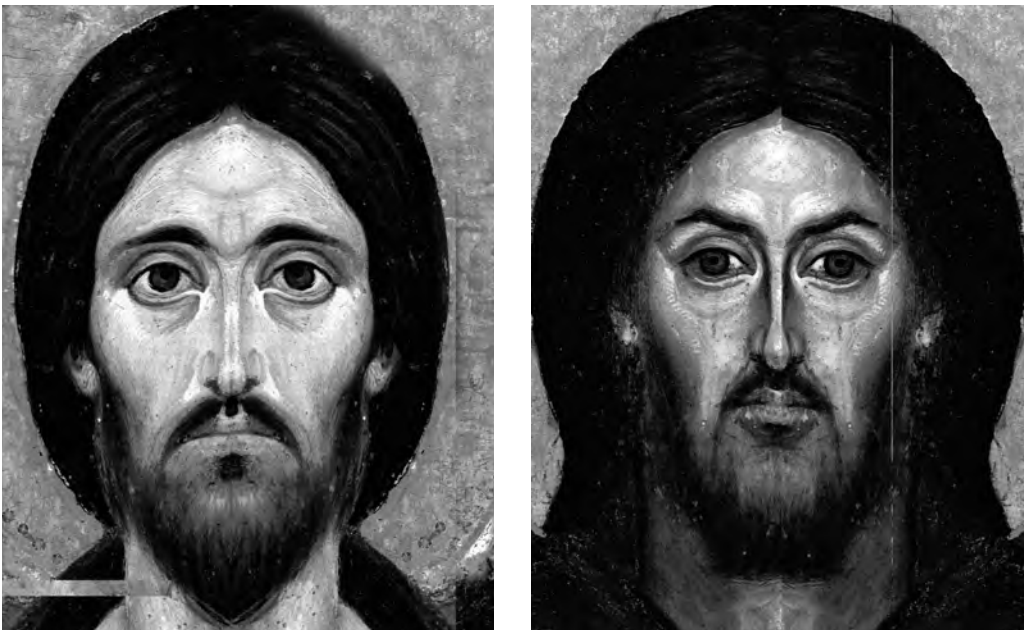

Сл. 5. *Божанско лице Христа; људско лице Христа*

Спроведена анализа приказује рашчлањивање лица Христа. Приказана икона представља најстарију (до сада познату) икону на свету и често се назива Синајски Христ. Данас се налази у манастиру *Света Катарина* на Синају. Ова икона израђена је у техници енкаустике, познатијој у изради Фајумских портрета који су претходили уобличавању иконе. Разне мистичне и научне тврдње везане за икону Синајски Христ најчешће се укрштају у идеји да се њена јединственост огледа у истовременом приказивању две природе Христа: људској и божанској. Непропорционалност леве и десне стране указује на могућност ове претпоставке.

Следећа анализа заснована је на симетричној подели лица и њиховом спајању две идентичне половине. Потпуно различит приступ у сликарском изражавању на површини лица говори о потпуном познавању „чулног" облика сликарства и намерном и свесном његовом одстрањивању у циљу постизања дубље, унутрашње комуникације. Добијена два лица су потпуно различита и може се рећи да представљају две крајности истог бића. Израз лица који делује као класична икона је питом, смирен, пријатан и усмерен на унутрашњост приказаног бића Христа. Друго лице је људско, страшно и готово демонско у својој снази. Ово „људско" лице приказује све патње земаљског човека, његову немоћ да се избори са нагонима, његову суровост према себи и према другим живим бићима. Затвореник у ћелији своје земаљске тамнице, он трага за одговорима које не чује и жуди за светлошћу коју не види. Он је добровољни

заточеник у страстима своје душе, која намучена нема снаге да се одупре својим ниским поривима и која жељна љубави, у складу са савременим трендовима живљења, своју потребу за остварењем везе са другим бићима замењује потребом за поседовањем и гомилањем материјалних ствари.

Када се лица посматрају као једно лице Христа, ова различитост је једва приметна. Ипак, деловање ове иконе оставља дубок траг у свести посматрача. Ова икона истовременионо делује на свим нивоима људског бића, визуелним путем ангажујући и свест и подсвест појединца. Синајски Христ представља путоказ човеку у његовом руковођењу у земаљском свету на путу ка Богу. Ово је древна прича о спознаји себе, о Нарцису, о украденој „ватри" и мноштву митова који настоје да сликовитим причама обједине у свести човека борбу која се води од времена настанка света.

9. ЗАКЉУЧАК

Комуникативност визуелне уметности је неоспорна. Њена вишевековна улога састојала се управо у повезивању материјалног и нематеријалног света. Кроз наведене примере могуће је уочити извесне одреднице које могу да послуже у даљем руковођењу и понуде нове смернице у истраживању визуелне уметности, њеног комуникацијског својства и психолошког дејства на појединца.

Човек је увек желео да „види", а то што је видео настојао је да забележи. Захваљујући „белешкама" ранијих векова, данас се нуди могућност упознавања древног Египћанина, Грка или средњевековног мислиоца. Писани или живописани трагови са којима се сусреће данашњи становник света, сведоче о научним и религијским открићима као и о вечитом трагању за нерешеним питањима људске неуморне радозналости.

Иако је нагли технолошки развој унео битне промене у начину живота и мишљења човека, његова потреба за откривањем сопствене личности и рушење граница опажајног света никада се неће угасити. Чак и ако нестану сви традиционални начини визуелног изражавања и ако визуелна уметност изгуби своје опипљиве облике, бајковити свет који производи слике и опомиње на унутрашње биће човека, живеће у људским сновима.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Арган, Г. (1982): *Студије о модерној уметности*, Нолит, Београд.

[2] Арнхајм, Р. (1997): *Уметност и визуелно опажање: психологија стваралачког гледања*", Универзитет уметности у Београду, Београд.

[3] Арнхајм, Р. (1998): *Моћ центра: студија о композицији у визуелној уметности,* Универзитет уметности, Београд.
[4] Богдановић, К. (1986): *Увод у визуелну културу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
[5] Вазари, Ђ. (1995): *Животи славних сликара, вајара и архитеката*, I.P. Terra pres и I.P. Pirg, Београд.
[6] Герц, К. (1988): *Тумачење култура*, Библиотека XX век, Београд.
[7] Јунг, Г. (1996): *Човек и његови симболи*, Народна књига Алфа, Београд.
[8] Карпети, Е. (2002): *Велики мајстори италијанске уметности*, Народна књига, Београд.
[9] Крис, Е. (1970): *Психоаналитичка истраживања у уметности*, Култура, Београд.
[10] Никодијевић, Д. (2008): *Увод у менаџмент медија*, Мегатренд универзитет, Београд.
[11] Огњеновић, П. (2003): *Психолошка теорија уметности*, Гутембергова галаксија, Београд.
[12] Панофски, Е. (1975): *Иконолошке студије*, Нолит, Београд.
[13] Петровић, С. (1986): *Метафизика и психологија слике*, Градина, Ниш.
[14] Тарнер, Џ. (1979): *Сазнајни развој*, Нолит, Београд.
[15] Цветковски, Т., Цвековска Оцокољић, В. (2007): *Пословна комуникација – у савременим условима пословања*, Мегатренд универзитет, Београд.

Ass. Prof. Violeta Cvetkovska-Ocokoljić

VISUAL ART IN VISUAL CIVILIZATION

Abstract: *In this work will speak on the role of visual arts in communication. Until the appearance of new media, mankind has traces of its existence noted through visible forms such as sculpture, architecture and visual art, and less, through written form of word. All human knowledge inwrought the world are in visual forms with intent to impervious and divine drew near and physical, attain thereby contemplation level for man. Through the display of two, thematically the same acts, from the field of visual art, but with a whole different way of impressions, will be carried out their comparative analysis and communication of their action through individual visual elements.*

They also will be made psychological analysis of contemporary advertising activity by the ancient symbols of the eye, as well as analysis conducted parsing the oldest icon of Christ and derived so and so conclusions.

KEY WORDS: *visual culture, art, communication, influence of picture.*

УДК 14 Маркузе Х. ; 316.257 ; 141.82
ID 154293004

Марио Калик
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

МАРКУЗЕОВА ДИЈАЛЕКТИЧКА КРИТИКА ГРАЂАНСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ И КУЛТУРЕ

Резиме: *Маркузе се, слично другим водећим представницима Франфуртске школе, интензивно бавио питањима грађанске филозофије и културе уопште, нарочито у раном периоду свог мисаоног развоја. Грађанску филозофију Маркузе је, пре свега, тумачио посредством њеног највишег израза датог у Хегеловом идеализму. У Хегеловом мишљењу он је открио један „позитиван" моменат који, у крајњем, служи оправдању постојеће неумне друштвене стварности. Али, и грађанска култура у целини, а не само њена филозофија, појављује се као афирмативна сфера овакве стварности. Међутим, упркос овим недостацима, грађанска филозофија и култура поседују један неотклоњив „негативни", критички моменат, који омогућава пробој из оквира грађанског света. Стога је Маркузеова критика ових идејних система дијалектичка – она тежи да афирмише њихове „негативне" моменте, насупрот оним „позитивним", који афирмишу неумну стварност. То је видљиво и у Маркузеовом промишљању Фројдове психоанализе. Читав Маркузеов теоријски рад може се разумети као трагање за критичким потенцијалима филозофског мишљења и уметничког стварања, и начинима револуционарне измене грађанског, капиталистичког друштва.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *грађанска филозофија, Хегелов идеализам, ум, дијалектика, грађанска култура, идеологија, афирмативна култура, хедонизам, психоанализа*

Херберт Маркузе се проблемима грађанске културе интензивно бавио за време рада у Институту за социјално истраживање у Франкфурту. У текстовима објављиваним у публикацији Инситута, касније сабраним у зборник „Култура и друштво", „тежиште лежи на интерпретацији неких носећих идеја интелектуалне културе – идеологије"[1]. Пошто су ови текстови били писани у време успона нацизма, и у великој мери као покушај филозофског разумевања тог новог друштвеног феномена, тоталитарна стварност капиталистичког света живота, коју је нацизам представљао,

[1] Маркузе, Култура и друштво, БИГЗ, Београд 1977., стр. 6.

појављивала се тада као терористичка ликвидација некадашњих права и вредности грађанске индивидуе. Она још није имала облик „нетерористичког, демократског, спонтано-аутоматског хармонизовања индивидуалних и друштвено неопходних потреба, аутономије и хетерономије...“[2], што ће постати видљиво након преласка Маркузеа и других франкфуртских мислилаца у САД, у којима се, уместо дотадашњег нацистичког тоталитаризма, пред њима открила друштвена стварност демократског тоталитаризма, односно тоталитаризма демократије.

Бивајући суочени са таквим развојем грађанског (капиталистичког) друштва, од класичне либералне демократије, преко тоталитарног нацизма, до тоталитарне демократије, њима се наметало питање да ли је сам (грађански) дух био „сукривац за такав развитак“[3], да ли се у самој (грађанској) култури могу наћи елементи који су припремили, или бар потпомогли, наведена преобликовања грађанског друштва. Проблемски оквир који је касније у најпотпунијем облику поставила Хоркхајмерова и Адорнова „Дијалектика просветитељства“ био је у основним елементима присутан и у тадашњем Маркузеовом мишљењу: „Садашњост се није јављала као непосредна супротност прошлости: требало је показати посредством чега је грађанска слобода могла постати неслобода; али требало је такође показати елементе који се супротстављају овој промени“[4]. Као што ће касније Хоркхајмер и Адорно излаз из дијалектике просветитељства тражити у преокретању ове дијалектике, у самоосвешћивању просветитељства о властитим учинцима, тако и Маркузе увиђа да је грађанска култура афирмација, али и негација, постојеће грађанске стварности; искорак из доминирајућег позитивног, афирмативног културног става спрам ове тоталитарне стварности треба тражити у реафирмацији критичких и негирајућих момената грађанске културе. Пошто је филозофско мишљење највиши израз ове културе, Маркузе му посвећује централну пажњу у спису „Филозофија и критичка теорија“, написаном по узору на нешто раније објављен Хоркхајмеров чланак „Традиционална и критичка теорија“. Овај текст стога представља неку врсту тадашњег Маркузеовог филозофског програма, од кога он, у основи, није никада одступио.

[2] Ibid..

[3] Ibid., 7.

[4] Ibid., 5.

1. КРИТИКА ХЕГЕЛОВОГ ИДЕАЛИЗМА КАО ВРХУНЦА ГРАЂАНСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

Ум је, по Маркузеу, „основна категорија филозофског мишљења“[5]. Маркузе тако у потпуности преузима саморазумевање филозофије које свој врхунац достиже у немачком идеализму – не само да „свет важи – по својој структури – као доступан уму, упућен на њега“, већ је он „подложан његовој доминацији“. Спрега ума и доминације (над бићем) је конститутивна за филозофију, односно идеализам: „Тако је филозофија идеализам; она ставља бивство испод мишљења“[6]. Међутим, чини се да су доминација ума и друштвена доминација битно повезане – владавини ума над бићем у филозофији одговара владавина умног над физичким радом у друштву, присвајање у области духа било је омогућено успостављеном контролом над природом (бићем) посредством материјалне производње. Стога је духовна, а самим тим филозофска, култура могла настати само у класном друштву, унутар владајуће класе која је, након присвајања средстава за производњу, била растерећена терета физичког рада. Ова противречност унутрашњег мисаоног садржаја који се у филозофији развија и који има универзални карактер, и њене партикуларне друштвене форме (постојања у засебном, одвојеном духовном простору), темељна је одредба (грађанске) филозофије, која пресудно утиче на њено разумевање унутар Франкфуртске школе.

Историјско-материјалистички увид у владавину економског над целокупним светом живота, који Маркузе преузима у својим најранијим списима, непосредно доводи до (само)разумевања његове властите мисаоне делатности као битно различите од филозофског мишљења, будући да ово није рефлектовало своје порекло у економском. Тако се конституише критичка теорија као нови облик мишљења: „Пошто је критичка теорија увидела да су економски односи одговорни за постојећи свет у целини и докучила укупну друштвену повезаност стварности, не само што је филозофија постала сувишна као самостална наука ове укупне повезаности, него су и они проблеми који су се односили на могућности човека и ума могли сад бити обрађивани полазећи од економије“[7]. Ова перспектива омогућава Маркузеу да у најапстрактнијим филозофским категоријама препозна економски садржај – тако се у односу умског мишљења према бићу откривају феномени рада и својине. Хегеловски „рад појма“ само је идејни израз друштва које је рад сматрало темељним обликом егзистенције, док коначно присвајање објекта од стране субјекта упућује на својину као темељни друштвени однос[8]. Умско „распо-

[5] Ibid., 74.

[6] Ibid.

[7] Ibid., 73.

[8] Ibid., 75-76.

лагање“ светом одговара стога класном „располагању“ својином (средствима за производњу), доминација ума над бићем има корен у друштвеној доминацији. Односи у мисаоном свету представљају израз друштвених односа, а у даљем развијању и оправдавање ових односа, тако да (грађанска) филозофија постаје идеологија грађанског друштва. Као идеологија, ова филозофија се показује афирмативном спрам постојеће друштвене стварности; теза о афирмативном карактеру грађанске филозофије, али и грађанске културе у целини, пресудно обележава овај период Маркузеовог мишљења. С једне стране, мисаони модели грађанске филозофије афирмишу неумну стварност грађанског друштва тиме што не задиру у његове стварне противречности, а с друге, озбиљење ума виде као већ достигнуту (друштвену) стварност. Маркузеовој каснијој критици емпиризма и позитивизма тако претходи његова критика идеалистичке филозофије као мишљења које, и поред унутрашњих критичких и превратних потенцијала, завршава у својеврсном „позитивизму“, придавању достојанства постојећем и његовом афирмисању, упркос свој његовој партикуларности и недовољности.

Грађанска стварност се афирмише самим тим што се не превазилази путем револуционарне праксе – филозофско мишљење се од ове праксе повлачи у засебну сферу теоријског, и стварне друштвене противречности себи представља као идејне и у идеји их измирује. Ово постаје потпуно видљиво у Марксовој критици Хегелове филозофије, која представља врхунац грађанског мишљења уопште. По Марксу, оно што је битно остало нерешеним јесте да се „основна категорија филозофског мишљења“, ум, оствари не само у филозофској свести, већ и у друштвеној стварности, будући да се тек тада постиже истинско остварење ума. У том смислу задатак филозофије, остварење ума, преузима критичка теорија, указујући на реалне могућности умне праксе. Остварење тог задатка значи и укидање филозофије, јер је она своје постојање, као посебног облика друштвене свести, заснивала управо на неумности постојећег, на оном одсуству јединства између мишљења и бића: „Даље уобличавање новог друштва више не може да буде предмет било које теорије: оно треба да буде слободно дело ослобођених индивидуа. Ако је ум – управо као умна организација човечанства – остварен, онда је беспредметна и филозофија. Јер, филозофија је, уколико је била више него посао или струка у оквиру дате поделе рада, досад живела од тога што ум још није био стварност“[9]; „Чини се да је с појмом ума као слободе филозофија стигла до своје границе: оно што се још очекује, остварење ума, више није никакав филозофски задатак“[10]; „А сад је остварена друштвена ситуација у којој остварење ума више нема потребе да се ограничава на чисто мишљење и хтење. Ако ум значи обли-

[9] Ibid., 74.

[10] Ibid., 75.

ковање живота по слободној одлуци људи који долазе до сазнања, захтев ума указује сада на стварање друштвене организације у којој индивидуе према својим потребама заједнички регулишу свој живот. У таквом би друштву са остварењем ума била укинута и филозофија. Теорија друштва требало је да укаже на ову могућност и да покаже основе измене економске структуре. Могла је да теоријски руководи борбом оних слојева који су по свом историјском положају имали да изведу преврат. Интерес филозофије – брига за човека – нашла је свој нови облик у интересу теорије. Поред ове теорије не постоји још једна филозофија. Филозофска конструкција ума руши се стварањем умног друштва. Филозофски идеал, бољи свет и истинско бивство, улази у практичан циљ човечанства које се бори. Тако он добија и хумани садржај"[11].

Међутим, по мишљењу Маркузеа, али и осталих мислилаца Франкфуртске школе, филозофија није само позитивна, афирмативна, већ и негативна, критичка, и као таква „више него идеологија" – ум није само моћ измирења супротности у царству идеалног, већ и моћ супротстављања, негирања онога што још постоји као неумно[12]. У каснијој књизи „Ум и револуција" Маркузе предузима опсежно излагање Хегелове филозофије као највишег достигнућа филозофије уопште, настојећи да у развијенијем облику прикаже прелаз од филозофије ка критичкој теорији. Хегелово мишљење представља врхунац мисаоног захватања грађанског друштва и његових противречности, место на коме се критичка друштвена теорија мора појавити као његово дијалектичко превазилажење. Наиме, Хегелова филозофија је, упркос снажним теоријским импулсима који су подстицали ширење револуционарног духа међу његовим ученицима, садржавала моменте који су спутавали, па чак и умртвили динамику дијалектичког мишљења. Маркузе у том погледу даље развија критику Хегеловог „позитивизма" започету у „Филозофији и критичкој теорији", показујући места на којима се критичка друштвена теорија одваја од (Хегелове) филозофије и наставља да следи радикалност њених појмова. Поистовећујући ум са постигнутом стварношћу грађанског друштва и налазећи да је пруска држава „та која је строго узев изграђена сходно интелигенцији"[13], Хегел је одређени историјски облик друштва прогласио за коначан исход историјског развоја. У постојећем он није више препознавао супротности које би га могле суштински изменити – противречности грађанског друштва измиривале су се у идеји државе чији је историјски облик, као што видимо, била тадашња пруска држава.

[11] Ibid., 78.

[12] Ibid, 74, 77, 83, 86 .

[13] Хегел, *Историја филозофије*, том I, БИГЗ, Београд 1983., стр. 2.

Маркузе следи Хокхајмерову критику Хегела[14], такође откривајући у Хегеловим закључним ставовима афирмацију постојећег: „Јер, Хегел тврди да је јединство субјекта и објекта већ постигнуто и да је процес постваривања превладан. Антагонизми грађанског друштва смирени су у монархичкој држави, а све противурјечности коначно су помирене у царству мишљења или апсолутном духу. Да ли се 'истина' доиста подудара са датим друштевним и политички поретком? Да ли је, дакле, повијест, ослободила теорију сваке потребе да превлада дати систем живота у друштву? Хегелов потврдни одговор почивао је на претпоставци да су друштвени и политички облици постали примјерени начелима ума, тако да се највише човекове могућности могу развити преко развитка опстојећих друштвених облика. Његов је закључак подразумијевао одлучујућу промену у односу збиље и теорије: сматрало се да се збиља подудара са теоријом. У облику какав јој је Хегел коначно дао, изгледало је да теорија, то одговарајуће пребивалиште истине, прихваћа чињенице какве јесу и уздиже их као да одговарају уму"[15]. А ове чињенице су, упркос Хегеловом уверењу, још увек указивале на доминацију и угњетавање, на неумност постојећег, а тиме и на његову нестварност. Стога хегеловски ум афирмише доминацију, тако што постојећем придаје достојанство стварног. Хегелова филозофија права и филозофија историје представљају нов облик афирмације постојећег, односно друштвене доминације као његовог темељног лика, који је различит од модела критикованих у спису „Филозофија и критичка теорија". Наиме, док се тамо оправдање доминације откривало као посредно, тако што се ум повлачио у засебну сферу теоријског и у њој измиривао постојеће супротности, не марећи за „материјалне услове живота" и њихову промену, овде се доминација непосредно оправдава и афирмише, самим тим што се историјска прошлост и садашњост проглашавају за умне. Супротстављајући се Кантовом и Фихтеовом схватању (друштвеног) идеала као лоше бесконачности, пуком „треба" насупрот ономе што „јесте", Хегел изједначава идеал са стварним, а затим и стварно са постојећим. Ум је присутан у историји, и не представља више њен онострани идеал; историја је заправо напредовање самог ума у (његовој) све већој свести о слободи. Критичка теорија ће се оштро супротставити обема идеалистичким верзијама афир-

[14] „По Хегелу, опште се већ адекватно развило и идентично је са оним што се одвија. Разум (ум - прим. М. К.) више нема потребе да буде самокритичан према себи; он је код Хегела постао афирмативан, још пре него што стварност треба афирмисати као разумску (умску - прим. М. К.). С обзиром на реално и даље постојеће противречности људске егзистенције, с обзиром на немоћ индивидуа пред односима које су оне саме створиле, ово решење се јавља као приватна тврдња, као мир који филозоф лично закључује са нељудским светом", Хоркхајмер, *Традиционална и критичка теорија*, БИГЗ, Београд 1976., стр. 52.

[15] Маркузе, *Ум и револуција*, стр. 220-221.

мације постојећег – нити се теоријске противречности (које су увек израз реалних, материјалних противречности грађанског друштва) могу измирити у теоријском уму, нити се друштвене противречности могу измирити у постојећем, грађанском друштву. Коначно јединство субјекта и објекта може бити остварено само унутар еманциповане друштвене заједнице која је пројект будућности, а не историјска садашњост, како је мислио Хегел. До тада ће ум непрестано компромитовати своју критичку, негирајућу природу и оправдавати доминацију, било повлачењем од радикалне друштвене праксе, било постулирањем неумне садашњости као достигнутог циља (краја) историјског развоја.

Међутим, након ове снажне критике Хегелове идеје ума, Маркузе изриче важне напомене које спречавају пад у ирационализам или позитивизам. Критика ума одређује се као његова самокритика, као поновно оживљавање његове моћи негације, након што се она привремено умирила његовим поистовећењем са постојећим. Ум превазилази облик за који је мислио да је његово коначно остварење, и ослобађа се везаности за доминацију. Стога самокритика ума, која увиђа да и даље постоје неизмирене противречности и да се оне не могу измирити у царству чистог мишљења, означава онај прелаз ка критичкој теорији друштва, постајање ума практичном снагом измене постојећег. Мишљење се извлачи из сфере чисто теоријског и постаје политички ангажовано; од сада се ум односи на разобличавање постојеће доминације и откривање могућности њеног укидања, тако да се враћа својој изворној везаности за револуцију[16]. Тако је критика ума заправо његова афирмација, истицање његове способности да супротставља стварне могућности неке ствари њеном постојећем облику и да на тај начин покаже начине превазилажења постојећег. Стога, „Хегелов појам ума има, дакле, изразито критичан и полемичан карактер. Он се противи сваком прихваћању датог стања ствари. Одриче хегемонију сваког владајућег облика егзистенције показујући антагонизме који га разрјешавају у друге облике“[17].

Дакле, у Хегеловој дијалектичкој методи Маркузе препознаје снагу која се супротставља његовом систему, идентитету ума и стварности на датом нивоу историјског развоја. Она је у стању да продуцира даље кретање тамо где је Хегел мислио да је свако кретање довршено, и где ум може да ужива у властитом мировању. Она доноси немир у систем показујући противречности које су остале неизмирене, и у том смислу суочава Хегелове закључке са консеквенцама његовог властитог начина мишљења. Тамо где је Хегел видео превладавање отуђења, дијалектика открива даље постојање отуђења, чињеницу да ум још увек није у потпуности присвојио постојеће и

[16] Ibid., 12-13.

[17] Ibid., 25.

учинио га стварним. Поново, идентитет ума и стварности лежи у будућности, а не у садашњости, он је задат(ак) а не датост. А дијалектика је моћ да се у постојећем антиципира будуће, да се увиди његова коначност и пролазност, да се у њему уочи постајање (нечег новог); и управо је Хегел до савршенства довео овај облик мишљења. Стога се на овом месту Блохова оцена чини исправном: „Хегел је порицао будућност, али никаква будућност неће моћи да порекне Хегела". У њој је сажет смисао односа између Хегеловог мишљења и његове материјалистичке критике, између филозофије и критичке друштвене теорије. Та критика себе одређује као дијалектичко превладавање Хегелове филозофије, као радикализовање њене методе спрам системских учинака његовог мишљења.

2. КРИТИКА АФИРМАТИВНОГ КАРАКТЕРА ГРАЂАНСКЕ КУЛТУРЕ

У текстовима о афирмативној култури и хедонизму, који непосредно следе након „Филозофије и критичке теорије", Маркузе даље развија своје критичко разматрање грађанске културе. Као одлучујући феномен јавља се однос ума и среће у склопу грађанског друштва, при чему се срећа ближе одређује преко категорија чулности и уживања. Ставови изнети у овим текстовима могу се сматрати првим обухватнијим приказима проблема који ће своју детаљну разраду имати у каснијој књизи „Ерос и цивилизација". Маркузе у њима поново разрађује већ поменуту Марксову и марксистичку критику идеолошке друштвене надградње. Подручје културе се схвата као афирмативно спрам постојећег (грађанског друштва), будући да се, посредством њега, антагонистички друштвени односи измирују не у сфери где се они производе и где се једино могу разрешити, тј. у самом друштву, већ у „царству привидног јединства и привидне слободе"[18], потпуно одвојеном од темељне сфере производње материјалног живота. Јединство и слобода које ова култура прокламује, су привидни у двоструком смислу – они, с једне стране, припадају димензији различитој од (друштвене) стварности, а с друге, као такви су нестварни, јер не представљају стварно измирење противречности, које су у крајњој линији увек материјалне противречности грађанског друштва. Зато афирмативна култура оставља постојеће какво јесте, у свој његовој беди и нељудскости, а највише вредности смешта у сферу идеалитета (привида). Изражавајући презир према материјалном животу и проглашавајући га за нижу сферу људског постојања, недостојну озбиљније пажње једног културно уздигнутог грађанина, ова култура је служила као моћно оправдање материјалне беде и ропства, као важна полуга домина-

[18] Маркузе, *Култура и друштво,* стр. 46.

ције владајуће класе у лику њене идеологије. Пошто је стварност превише понижавајућа и изложена случају, па не може обезбедити човекову истинску срећу и задовољство, човек је требало да нађе све оно што реално не поседује у једном имагинарном свету уметности, религије или филозофије. У оваквом културном ставу крије се један исправан увид – постојећа стварност (грађанског друштва) заиста одудара од свега онога што се сматра идеалом људског живота; међутим, овај проблем не може се решити постулирањем једне само наизглед трансцендентне сфере (јер ова, не превазилазећи његове противречности, у свом идеолошком облику заправо остаје унутар грађанског друштва), већ само радикалном променом овог друштва. Тамо где је афимативна култура замислила свет привидног јединства и слободе, треба да стоји захтев за стварним јединством и слободом – сфера материјалног живота мора бити прожета овим вредностима, како их више не бисмо тражили у неком „оностраном" свету.

Чињеница да је грађанска култура истовремено и трансцендентна и иманентна самом грађанском друштву, одредиће дијалектички приступ тој култури унутар Франкфуртске школе. Маркузе поново истиче друштвену укорењеност те културе; у својим битним поставкама она је израз друштвене поделе рада, која је обележена доминацијом једне класе над другом. Оштро разликовање виших и нижих вредности (не-вредности), духа и материје, слободе и нужности, вечности и пролазности, ума и чулности итд. и доминација првих над другим, за основу имају доминацију унутар сфере материјалне производње. Захваљујући том увиду, идеализам се одређује као мисаони израз класног друштва[19]. Царство душе постаје оно на шта се усредсређује афирмативна култура; у бескрајном простору унутрашњости човек може наћи спокојство и задовољство, ослободити се оног стварног, садашњег, које остаје везано за „беду, грубост и неправду"[20]. Међутим, ту долази до обрта који претвара ову концепцију душе у идеолошку одбрану постојећег, у афирмацију односа доминације, самим тим што се сфера материјалног постојања проглашава за ниже вредну, а слобода и срећа резервишу за димензију унутрашње личности која се, као таква, не може остварити у овој нижој сфери постојања. Корени афирмације налазе се у идеолошком претварању постојећих нехуманих односа у друштвеној стварности у вечни изглед материјалне стварности као такве наспрам које се еманципација може постићи само у царству душе. Маркузе на више места разоткрива овај идеолошки карактер грађанске културе: „Зрно истине лежи у реченици да оно што се догађа с телом не може да дирне душу. Али ова истина је у постојећем поретку добила страшан облик. Слобода душе је коришћена за то да се оправда беда, мучеништво и ропство

[19] Ibid., 44-45, 48.

[20] Ibid., 52, 55-56.

тела. Она је служила идеолошком предавању егзистенције на милост и немилост економије капитализма“[21]; „Иначе, душа има пре свега ту функцију да се уздигне до идеала а да не убрзава њихово остварење. Душа има умирујуће дејство. Због тога што се изузима од постварења, она од њега најмање и пати и пружа му најслабији отпор. Пошто се смисао и вредност душе не претапају у историјску реалност, она се може неокрњена одржати и у лошој реалности“[22]; „Душа се плаши опоре истине теорије која показује нужност мењања бедног облика егзистенције: како може спољашње преобличавање да одлучује о правој, о унутрашњој супстанцији човека! Душа чини човека меким, савитљивим и послушним пред чињеницама које, најзад, и нису у питању“[23]; „Простор за спољашње остварење постао је врло мали, простор за унутрашње врло велики. Индивидуа је научила да све захтеве поставља најпре самој себи. Власт душе поставља веће захтеве унутрашњости, а скромније захтеве спољашњости. Лице више није одскочна даска за напад на свет, него заштићена линија повлачења иза фронта“[24].

Као што се у постојећем друштву доминација огледа у хијерархијској подели рада, тако се унутар афирмативне културе чулност и уживање потчињавају власти душе[25]. Пошто је историјски достигнут облик материјалне производње грађанска идеологија сматрала њеним непроменљивим, природним обликом, рад је био схваћен као пун одрицања и патње, наспрам кога се уживање могло постићи само у сфери душевног. Протестантска етика, која је прокламовала аскетски морал рада, строго је одвојила уживање од рада, и потчинила га раду – уживање се могло схватити само као освежавање духа и тела за нови радни процес, као пролазна пауза унутар вечне егзистенције рада. Интерес профита био је неспојив са продирањем уживања у димензију рада, пошто се он могао остварити једино његовим ускраћивањем и изостајањем[26]. Афирмативна култура стога говори о величини душе и мизерији тела и чулности, о тражењу спаса у бесконачној унутрашњости, не у коначној и пролазној спољашњости. У својој циничности она постаје оруђе доминације владајућих клика[27], и нарочито се испољава у односу према сексуалности[28]. Афирмативна култура је тако обележена репресивном сублимацијом – она афирмише репресивни однос

21 Ibid., 56.

22 Ibid., 58.

23 Ibid., 59.

24 Ibid., 66.

25 Ibid., 56-57.

26 Ibid., 108-109, 110-111.

27 Ibid., 48.

28 Ibid., 109.

душе према чулности (потискивање уживања), али и друштвену репресију (доминацију). Психолошка и друштвена репресија су битно повезане – ослобођење чулности (уживања) указало би на друштвено ослобођење, јер се једино променом темељних односа у сфери материјалне производње, који су читавој једној класи донели само бедњу и патњу, могло остварити стварно, друштвено, материјално задовољење чулности (срећа). Зато грађанском културом влада „табу задовољства“[29]. Потискујући стварно уживање тако што га интериоризује и претвара у сублимисани духовни ужитак, афирмативна култура потискује захтев и потребу за стварном слободом, и тиме оправдава постојећу доминацију. Она прокламује слободу само као сазнање (нужности), које управо афирмише друштвену неправду као нужну и непроменљиву, спрам које је слобода могућа само као унутрашње својство моралне личности. Тако грађански морал и уметност постоје упоредо са неморалом и физичком мизеријом грађанског друштва – то је она суштинска противречност која се може превладати само укидањем грађанског друштва.

На постављено питање „да ли је интелектуална култура сама припремила своју ликвидацију?“[30], Маркузе стога одговара потврдно. Уздизање душе не само да није уздрмало постојећи поредак, већ га је чак ојачало, тако што је сузбијало потребу за друштвеним ослобођењем. То је омогућило да прелаз „либерализма“ у тоталитаризам буде несметан и поуздан – духовно припремљени за подложност доминацији, грађани су се мирно предали тоталитарној држави схваћеној као нови *фатум*, подједнако моћној и застрашујућој, као што им се некада чинила непрозирна целина грађанског друштва (тржишта). Брутална, огољена сила опустошила је и последње остатке грађанских идеала – апстрактна слобода замењена је потчињавањем конкретном ауторитету (вођи), апстрактна једнакост неједнакошћу раса, а идеја братства је сачувана у первертованом облику, као „народна“ заједница супериорне расе. Пошто се увидело да „невидљива рука тржишта“ не обезбеђује интеграцију друштвене целине, она је препуштена „видљивој песници“ тоталитарног вође, подједнако ћудљивој и непрозирној као тржиште. Маркузе подвлачи одговорност афирмативне културе за овакво стање ствари[31].

Међутим, грађанска култура, упркос њеном преовлађујуће афирмативном ставу према постојећем, није искључиво једнодимензионална; она остаје унутар грађанског друштва (изражена у идеалистичкој/идеолошкој форми), али је у тој иманенцији ипак трансцендирајућа снага. Јер, њене вредности носе истински универзалан садржај и представљају идеал који треба остварити превратном праксом, како би се ослободио условљености

[29] Ibid., 111.

[30] Ibid., 7.

[31] Ibid., 59-67.

класног друштва. Маркузеов став је карактеристичан за читаву Франкфуртску школу – грађанска култура је предмет дијалектичког превладавања у коме се њени критички потенцијали преузимају као еманципаторски интереси друштвене теорије и постају норме радикалне друштвене праксе. Грађанско друштво се суочава са захтевима сопствене културе – као што оно само ствара друштвене потенцијале свог укидања (отелотворене у радничкој класи), тако и његова култура садржи елементе који превазилазе њен афирмативан карактер, њено везивање за *status quo*. Стога се (само)критика културе неминовно јавља као (само)критика друштва, показивање његове недовољности с обзиром на властите могућности. Еманципаторски потенцијали идеализма, који је у основи не само грађанске филозофије, већ и традиционалне грађанске културе у целини, разликује ову од идеологије позног капитализма, којом доминира позитивистичко разарање последњих трансцендирајућих остатака културе, при чему се „мишљење" у потпуности стапа с постојећим и репродукује његове „чињенице" и „истине"[32]. Маркузе нарочито наглашава еманципаторски потенцијал (грађанске) уметности, и у идеји лепоте препознаје афирмацију чулног уживања (среће), повратак онога што је било потиснуто услед репресивне поделе рада. Те ставове Маркузе ће детаљно разрадити у „Еросу и цивилизацији".

3. КРИТИКА ХЕДОНИЗМА И ФРОЈДОВА ПСИХОАНАЛИЗА

Пошто је уметност „обећање среће" (Маркузе се овде позива на Стендала), и то стварне, чулне среће, и пошто је „брига за срећу људи" један од најважнијих интереса критичке теорије, Маркузе опширније расправља о овом проблему у свом тексту „О критици хедонизма". Слично разматрањима у „Уму и револуцији" наглашава се да су у филозофији ум и (чулна) срећа били супротстављени – ставови Канта и Хегела поново служе као илустрација ове тезе. Док је ум везан за општост, па срећу може прихватити само у идеализованом облику уживања у „мишљењу мишљења" (како стоји на крају „Логике" и „Феноменологије духа"), чулна срећа се односи на појединца и његово властито задовољство. Ови ставови одражавају темељно устројство грађанског друштва, у коме је срећа појединца сведена на случај, учинак неспознатљивих друштвених (економских) сила; она је у том облику била неминовна последица друштва које не стоји под контролом самосвесних индивидуа, и у којем су раздвојени рад и уживање[33]. Филозофија ума је због тога принципу среће, брањеном у хедонизму,

[32] Ibid., 49.

[33] Ibid., 92, 98, 100, 105.

супротставила слободу, а чулном уживању моралну аутономију (врлину)[34]. Маркузе истиче да је идеализам с правом захтевао да човек при свим односима спрам ствари и осталих људи наступа као слободан појединац, потчињен једино законодавству властитог ума. Међутим, погрешно изједначавајући облик среће у грађанском друштву са срећом уопште, и радикално ускраћујући срећи димензију слободе, он је заправо обезвредио овај принцип и завршио у „идеализовању несреће". На овом месту хедонизам с правом истиче суштинску важност појединачне људске среће[35]. У том погледу се критичка теорија надовезује на хедонизам[36]. Истичући право појединца на властиту срећу као нешто што треба афирмисати, критичка теорија се супротставља подједнако идеализму и оном облику материјализма који је сматрао да развој производних снага, уз уклањање приватнокапиталистичких друштвених производних односа, аутоматски доводи до остварења људске слободе и среће. Појединци нису више смели да се приносе на „олтар" општости, за коју се веровало да неумитно напредује преко њихових леђа, било у виду светског духа или државно-партијског апарата који „остварује" социјалистички пројект. Осамостаљена општост била је израз друштва у коме су судбину појединаца одређивали непрозирни закони тржишта или отуђени бирократски апарат; постулат да она ипак на крају достиже циљ који одговара и интересима појединаца, показао се као обмана. Ум је доминирао у друштвеној свести (култури), не у друштвеном бићу, и стога је његова општост била партикуларна – у том својству могао је послужити као оруђе доминације оних који су се скривали иза његовог прокламовања и уздизања на ниво остваренога историјског циља.

Насупрот оној осамостаљеној општости и слободи (ума) Маркузе следи Марксов став да је „слобода појединца услов слободе свих". Афирмација среће појединца захтева афирмацију његове слободе, јер је његова несрећа почивала на слободи осамостаљене општости која је била потпуно ван домашаја његовог увида и контроле. Срећа и слобода (ум) треба да буду својина самосвесних појединаца који сами стварају заједницу и подлежу само оним законима које су сами створили. На том месту Маркузе излаже критику хедонизма – овај је у афирмацији појединачне среће мислио да се она може постићи у оквирима постојећег поретка, без обзира на то да ли је он заснован на слободи појединаца или не. Филозофија ума је одбацила срећу, а хедонизам слободу (ослобођење), упркос томе што његов принцип (афирмација појединачне среће) неминовно подразумева афирмацију слободе. У том смислу је идеалистичка критика хедонизма оправдана – срећа не може бити сведена на уживање у непосредном, јер то непосредно прет-

[34] Ibid., 104, 105, 106.

[35] Ibid., 100.

[36] Ibid., 93.

ходно мора бити посредовано слободом[37]. Стога хедонизам, на другачији начин од филозофије ума (идеализма), репродукује и афирмише грађанско друштво и његов принцип конкуренције[38]. Пошто је слобода везана за ум, а ум утврђује димензију објективности, разликује истину од лажи, одбацивање слободе доводи до ишчезавања ове разлике – границе хедонизма су у неразликовању истинитих и лажних потреба. Друштвена неслобода репродукује се у потребама појединаца, па се стога ове потребе не могу прихватити у облику у коме непосредно постоје. Да би се доживела истинска срећа, појединци морају да се еманципују од лажних потреба, које само перпетуирају репресију и несрећу, упркос привидном задовољењу које нуде, и баш због тог привида и тренутности (пролазности). Ови ставови имаће велики значај у каснијем Маркузеовом мишљењу: „Моменат оправдања у хедонизму лежи дубље: већ у његовом апстрактном обухватању субјективне стране среће, у његовој неспособности да разликује истинске од лажних потреба и интереса, истинско од лажног уживања. Он прихвата потребе и интересе индивидуа као нешто једноставно дато и по себи вредно. У самим овим потребама и интересима (а не тек у њиховом задовољавању) већ се крије обогаљење, потискивање и неистина с којом људи одрастају у класном друштву. Афирмација једног садржи већ афирмацију оног другог“[39]; „Те потребе индивидуа које треба задовољити, мора да постану регулативан принцип процеса рада. Али потребе ослобођених људи и уживање у њиховом задовољавању имаће други облик него потребе и уживање у неслободи – иако су физиолошки исти. У друштвеној организацији, која изоловане индивидуе супротставља једне другима у виду класа и њихову посебну слободу препушта механизму неподвлашћеног економског система, неслобода дејствује већ у потребама и нарочито у уживању. Такви какви су овде, потреба и уживање не захтевају чак ни општу слободу“[40].

Актуализација Марксовог појма вештачких (лажних) потреба доводи Маркузеа до увиђања феномена репресивне десублимације. За разлику од традиционалне грађанске културе, која је репресивни друштвени поредак афирмисала тиме што је обезвредила чулно уживање, и дозволила га само у сублимисаном облику душевног задовољства, масовна култура је непосредно потрошачка – она се заснива на продукцији потреба које спутавају развитак човекове слободе (аутономије) и њиховом неограниченом задовољству. Друштвена доминација почива на прогресивном расту материјалних добара и услуга и стварању потреба које треба да обезбеде њихову

37 Ibid., 105, 114, 118.

38 Ibid., 93-94, 96-97, 115.

39 Ibid., 97.

40 Ibid., 107.

потрошњу, при чему се некадашња сфера (високе) културе у потпуности увлачи у овај процес. Културна добра се конзумирају као било која друга потрошна ствар (роба) и тако губе своју трансцендирајућу димензију: она су сасвим постала део процеса свакодневне производње и потрошње. Истовремено се чулно уживање афирмише у свом первертованом облику, као непосредно задовољење наметнутих добара – чула дегенеришу у органе пуког рецептивитета и прилагођавања постојећем. Демократија се шири кроз општу понуду разноврсних производа и истицање постулата да ниједан појединац, у принципу, није ускраћен у могућности њиховог поседовања. Покушај да се испита да ли ти производи подстичу критички став (слободу) или потчињеност, креативност или деструкцију, естетску вредност или невредност, осуђен је као атак на „свету" толеранцију, као ограничавање слободне конкуренције, принципа понуде и тражње. Такође, чињеница да велики број људи никада не може да стекне те производе, ништа не мења на ствари – сигурно је реч о лошем стицају околности, недостатку „среће". Капитализам подстиче све већу агресивност, у облику ратова, криминала или других социо-патолошких појава, као и духовну мизерију, али он истовремено обезбеђује и све већи просечни животни стандард, могућност да се конзумирају потрошна добра. Друштвено условљене потребе постају властити захтеви појединаца, а проширена шанса да их задовоље ствара код њих осећај „среће". Маркузе указује на феномен „добровољног" потчињавања апарату материјалне производње, расподеле и потрошње, упркос томе што он има репресивне и деструктивне учинке. Та „демократска", не-терористичка интеграција у постојећи поредак, као одлучујућа црта позног капитализма, представља највећу потешкоћу за његово пробијање и превладавање; такви покушаји почињу да добијају изглед утопије, а њихова реализација облик насиља, пошто се универзум датог јавља као довршен (испуњен), а у својој способности да повећава животни стандард, као рационалан и оправдан. Маркузе сумира ове ставове следећим речима: „Зато што се јављају само у свом обогаљеном облику, са свим својим потискивањима, одрицањима, прилагођавањима и рационализацијама као потребе, оне могу бити нормално задовољене већ у себи, могућа је лажна срећа њиховог остварења у неслободи"[41]; „Индивидуе су ометене у сазнању свог истинског интереса. Тако се може догодити да оне своје стање назову срећом и да се без спољашње принуде изјасне за систем који их тлачи"[42].

Због тога Маркузе закључује да су филозофија ума и хедонизам развили принципе који се не могу остварити остајањем у њиховом оквиру, односно у склопу грађанског друштва, пошто су они противречни идејни изрази стварних противречности овог друштва. Слобода и срећа могу се

41 Ibid., 112.

42 Ibid., 113.

ујединити само у контексту стварања новог друштва, у коме су помирени општи интерес и интерес појединаца, будући да је у том друштву општост производ колективних делатности самих појединаца; покоравајући се њој, они се покоравају својој властитој вољи и закону[43]. Маркузе истиче да Хегел у свом разматрању историје достиже разумевање овог јединства, у коме је посебан интерес претпоставка остварења општег интереса, али концепцијом о лукавству ума на крају ипак овај први жртвује другом. За разлику од Хегела, његово схватање „идеала" представља перспективу истинског јединства општег и посебног (појединачног)[44].

Међутим, Маркузе не говори о овом идеалу као о неком утопистичком пројекту, коме у потпуности недостају могућности остварења. Исти друштвени развој који је спутао човекову слободу и срећу, и потчинио га постојећим односима доминације, садржи потенцијале који могу превазићи његова ограничења. Она се састоје у несумњивом напретку производних снага и диференцирању чулности; уз истовремену еманципацију од лажних потреба, реално је могуће достићи стање истинске среће и слободе[45]. Међутим, ово последње представља највећу потешкоћу – постојање објективних услова преврата (постојећег) је недовољно за револуцију, све док појединци репродукују односе доминације у властитој свести и, нарочито, нагонима, и док ти односи имају первертован изглед слободе и среће, односно ума. Појединци су интериоризовали своје господаре[46], који су, са своје стране, само „функционери вишег ауторитета, који се више не оваплоћује у једној особи: ауторитета владајућег начина производње..."[47]. Доминација није више лична и не израста на тлу материјалне и духовне беде већине, и богатства и културног уздизања мањине, будући да се савремено „индустријско друштво", које је успело да развије објективне потенцијале ослобођења темељи на превласти једног анонимног производног апарата који продукује, намеће и дистрибуира (лажне) жеље и потребе, видљиве у обиму потрошних добара (робе) и неутољивој страсти за њиховим поседовањем. Вештачке (стечене) потребе постају природне и добијају облик нагона, готово ништа мање снажних него што су фундаменталне биолошке потребе – појединци се у њиховом задовољавању осећају слободним и срећним, тако да ускраћивање ових потреба доводи до мучнине и патње. Робна економија постаје „опијум" за припаднике масовног друштва, а њен императив је живот у садашњости, непосредности уживања у постојећем. Мар-

43 Ibid., 96, 114, 115, 112.

44 Ibid., 116, 118-119.

45 Ibid., 108, 112, 113.

46 Markuze, *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb 1985, str. 27.

47 Маркузе, *Култура и друштво*, стр. 185.

кузе ће касније рећи да слобода претпоставља потребу за ослобођењем, а да управо ту потребу потискује апарат масовне производње и потрошње, тако што је замењује њеним сурогатима. Потчињавање постојећем, које за потчињене све више губи карактер физичке принуде или духовне репресије, испоставља се као историјска константа, у односу на коју су периоди револуције краткотрајни и пролазни моменти. Управо судбина револуција, то да су оне врло брзо биле „издане"[48], приморава Маркузеа да постави једно обеспокојавајуће питање – „не постоји ли можда у самим појединцима нека динамика која већ делује и која *изнутра* негира могућно ослобођење и могућно задовољавање, и која их, и то не само споља, нагони да прихвате то негирање?"[49]. Свакако да Маркузе не пристаје на тезе о некој неискорењиво лошој природи човека која неминовно доводи до његовог присилног или добровољног подвргавања ауторитету који ће обуздати рђаве нагоне. Више него Фројд он наглашава да се „природа нагона 'повијесно стјече'"[50], и да су преовладавајући друштвено-психолошки типови производ интеракције нагонске структуре и структуре друштва. Међутим, она константа која упућује на укорењеност доминације у свести и нагонима појединаца, и која делује као снажно упориште конзервативних и реакционарних пројеката и идеологија, мора се озбиљно узети у разматрање.

На том месту критичка теорија улази у дискусију са психоанализом – ова је дала плодне увиде о димензији нагонске динамике која се чини фундаменталнијом од саме материјалне производње, мада је са њом у сталној интеракцији. Зашто се поредак доминације непрекидно понавља[51] и зашто се доминација, иако репресивна, показује појединцима као умна – одговори на та питања, од којих зависи судбина еманципаторских интереса критичке теорије, могли су се пронаћи у психоаналитичкој теорији. Након Хегела и Маркса, Фројд се сматра трећим неизбежним мислиоцем у погледу тумачења односа ума и доминације, историјског развоја и потискивања појединачне среће и слободе. Зато Маркузе приступа темељитом испитивању основних поставки Фројдове „метапсихологије", односно филозофске (онтолошке) димензије његовог учења, покушавајући да у психоанализи открије онај „скривени смер" који је чини сродном критичкој теорији и који омогућава превазилажење њених преовлађујућих закључака. Као што је био случај код тумачења Хегелове филозофије, тако и овде, у погледу разумевања Фројдове психоанализе, Маркузе приступа дијалектички – он сасвим одлучно доводи у питање неке темељне Фројдове теоријске закључке, али истовре-

48 Маркузе, *Ерос и цивилизација*, стр. 87.

49 Маркузе, *Идеја прогреса у светлости психоанализе,* Трећи Програм Радио-Београда 3/1969, стр. 115.

50 Маркузе, *Ерос и цивилизација*, стр. 126.

51 Ibid., 65, 66-67.

мено истиче критички потенцијал појединих Фројдових ставова. У овим увидима, чијих крајњих консеквенци ни сам Фројд није био (довољно) свестан, крила се могућност превазилажења теоријског оквира психоанализе који је у битном остао омеђен водећим конструктима грађанске идеологије.

* * *

Маркузе је тако, ништа мање убедљиво него у случају промишљања Хегелове филозофије, показао да грађанска култура, у својим највишим теоријским дометима, ипак пробија властита ограничења и иступа насупрот самог грађанског друштва, бар на идејном нивоу. Оно што је још остало као задатак, није више ствар чисто теоријског критичког разматрања, већ радикалне друштвене праксе, у којој се коначно искорачује из осамостаљеног света идеја и идејне критике, и чини да ови идејни садржаји буду заиста остварени, у целини човековог материјалног, друштвеног постојања. Трагање за могућностима револуције и идентитетом револуционарног субјекта обележавају последњи период Маркузеовог мишљења, захваљујући коме је он стекао широку популарност међу побуњеном омладином из 60-тих година прошлог века.

Слободно можемо рећи да се након Маркузеа више није појавио ниједан мислилац који је тако одлучно и проницљиво критиковао савремено друштво, потпуно видљиво тежећи његовој истинској практичној измени. Зато је одлазак Маркузеа са светске мисаоне сцене истовремено у великој мери значио крај аутентичног критичког друштвеног мишљења, завршетак једне радикално леве теоријске културе која се, у крајњем, инспирисала Марксовим увидима. Већ више деценија је та култура готово потпуно замрла, и ако хоће поново да (о)живи, мора кренути од самог почетка, од новог самоизграђивања. Међутим, без узимања у обзир богатог мисаоног развоја од Маркса до Маркузеа, таква грађевина је осуђена на урушавање. Јер, темељи те културе остају тамо где су и били, и ту није могућа никаква радикална новост. Искључиво зато што су и темељи грађанског друштва, као предмета критике, упркос његовим историјским трансформацијама, остали идентични. Ништа мање него у Марксово време, и данас је доминантан свет капитализма, са ослонцем у приватној својини, слободном тржишту, парламентарној демократији и „људским правима". Они који дају предност друштвеној својини, слободи од тржишта, непосредној демократији и истинским социјалним правима и правди, неминовно се морају, увек изнова, враћати својим марксистичким изворштима. Овај повратак изворштима критичке друштвене теорије, наравно, укључује њихову реинтерпретацију и проблематизацију, у интересу осавремењи-

вања критичке мисли. Али, без обзира на то колико с правом били критични према неким основним постулатима ове теорије, мишљења смо да критика западне, грађанске културе у делима њених аутора у великој мери задржава своју трајну вредност.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Маркузе, Култура и друштво, БИГЗ, Београд 1977.
[2] Маркузе, Ум и револуција, Веселин Маслеша, Сарајево 1987.
[3] Маркузе, Ерос и цивилизација, Напријед, Загреб 1985.
[4] Маркузе, Идеја прогреса у светлости психоанализе, Трећи Програм Радио-Београда 3/1969
[5] Хегел, Историја филозофије, том I, БИГЗ, Београд 1983.
[6] Хоркхајмер, Традиционална и критичка теорија, БИГЗ, Београд 1976.

Mario Kalik

MARCUSE'S DIALECTICAL CRITIQUE OF BOURGEOIS PHILOSOPHY AND CULTURE

Abstract: *Like other leading representatives of the Frankfurt School, Marcuse was also intensely interested in the questions of bourgeois philosophy and culture in general, especially in the early period of his philosophical development. He was interpreting bourgeois philosophy, first of all, through its highest expression, given in the Hegel's idealism. He found a „positive" moment in Hegel's thought which, in the end, serves to justify existing irrational social reality. Not only its philosophy, but whole bourgeois culture appears as affirmative towards this reality. However, despite these shortcomings, bourgeois philosophy and culture have an unavoidable „negative", critical moment, which allows breaking out from the bourgeois world. Therefore, Marcuse's critique of these systems of ideas is dialectical – it tends to affirm their „negative" moments, as opposed to „positive", which affirm irrational reality. It is visible also in Marcuse's thinking over Freud's psychoanalysis. Marcuse's entire theoretical work can be understood as a search for critical potentials of philosophical thought and artistic creation, and the ways of revolutionary changes of bourgeois, capitalist society.*

KEY WORDS: *bourgeois philosophy, Hegel's idealism, reason, dialectics, bourgeois culture, ideology, affirmative culture, hedonism, psychoanalysis*

УДК 316.74:2 ; 316.74:7
ID 154294028

Проф. др Драган Никодијевић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

ТЕЛЕОЛОШКЕ ПОДУДАРНОСТИ РЕЛИГИЈСКЕ И УМЕТНИЧКЕ ПРАКСЕ

— путеви осамостаљења уметничког од религијског —

Резиме: *У социолошким теоријама превладава становиште да су религија и уметност две категорије које се међусобно прожимају и истовремено узајамно искључују. Социјална историја уметности, нуди нам, међутим, обиље примера који указују на висок ступањ повезаности и телеолошке подударности религијске и уметничке праксе. То је узроковано околношћу да су и једна и друга врста праксе у свом значајном делу повезане са ширењем друштвених вредности и њиховим формирањем.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *античко позориште, јерусалимски синдром, магија, несвесно, ностранo, подражавање, постиндустријско, религија, социо-еколошке пукотине, Стендалов синдром, уметност*

Сасвим лако, на први поглед, могло би се претпоставити да религија и уметност, иако и једна и друга припадају сфери духовног живота *par exelence,* представљају две самосвојне и међусобно подвојене целине, два сасвим различита обрасца социјалне егзистенције; коначно, и два погледа на свет. Стога су и веома распрострањена и, рекли бисмо, широко прихваћена мишљења да су уметничка и религијска пракса супротстављене; штавише, да се међусобно искључују – *„Култура и религија (су) два – по својим онтолошким и социјалним и семантичким слојевима значења – синонимна или различита облика свести човека, две антиномичне социолошке категорије, које се узајамно прожимају и истовремено искључују."*[1]. Суштину ствари не мења чињеница да ми овде у првом реду имамо у виду уметност као парадигму и духовну еманацију знатно ширег корпуса којим је обухваћен појмом културе. Уосталом, као и уметност, *„и религија је један облик човекове културне делатности."*[2]

[1] Веселин Илић, РЕЛИГИЈА И КУЛТУРА, Просвета, Ниш, 1995, стр. 47.

[2] Вуко Павићевић, СОЦИОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 11.

Дубља загледаност у историјски контекст односа ових двеју целина доводи, међутим, у сумњу битну различитост тежишних циљева и сврхе, који су обележили укупност њихових, споља посматрано, различитих пракси.

Пред нама је оглед који покушава да кроз визуру неколико карактеристичних историјских позиција укаже на висок степен управо историјске подударности циљева религијског и уметничког као значајних чинилаца укупно оствареног културног и цивилизацијског корпуса. Тај однос, наравно, нема равнозначан историјски ток, нити је, пак, могуће негирати све оне напетости којима је обележена прожетост религијског и уметничког дискурса. У корену ових тензија леже природна и разумљива настојања да се обезбеди друштвена супремација једне над другом духовном праксом.

Сви ћемо се сложити да традиционалан, историјски најраспрострањенији образац претпоставља супремацију религијског над уметничким концептом. Можда се објашњење ове околности, између осталог, може наћи у извесно већем, употребљивијем и прагматичнијем капацитету који је друштво препознало у религијској пракси и који је ставило у функцију својих интереса и циљева.

Најдубљи почеци успостављања односа између религијског и уметничког концепта, указују на сасвим другачију ситуацију. На самим почецима религијско и уметничко припадају једном истом, не само духовном већ и практичном концепту. Религијско (читај: првобитно магијско) и уметничко две су манифестације једног духа и њихова позиција је у најмању руку равноправна (*А. Хаузер*). Даљи токови историјског развоја изводе религију на највећу позорницу друштвеног живота иза чега остаје доминантан утисак да сви остали облици духовног изражавања, укључујући и уметност, имају подређену улогу.

Неки од садржаја савременог живота пружају известан увид у могуће правце и токове развоја будуће, постиндустријске цивилизације. У том контексту се наслућују бројни индикатори који недвосмислено указују на то да је друштво будућности много више заинтересовано за уметност као ресурс него за религијске капацитете. У сваком случају, знамо да се уметничка пракса новијег раздобља значајно ослободила традиционалног утицаја религијског. Да ли ће га у потпуности и потиснути – остаје да се види.

Ми, разуме се, уз све разлике и узајамне напетости које постоје између религије и уметности, у овом огледу тежишно остајемо при настојању да укажемо на историјске подударности и чињенице које потврђују да су највећим делом свог трајања ове делатности телеолошки сродне, односно да су служиле веома сличним или идентичним циљевима. Свака у оквиру образаца сопствене праксе.

Однос религијске и уметничке праксе није безвременски, већ се остварује у одређеном историјском контексту, у складу са вредностима и циље-

вима тог времена. Све три временске димензије – прошлост, садашњост и будућност, међусобно се прожимају.

Осим временске, религијску и уметничку праксу карактеришу и елементи просторне условљености. По правилу, обе праксе се увек на посебан начин конституишу у односу на конкретну територијалну односно географску лоцираност и њене ресурсе. Отуда је у историјском сагледавању њихових односа неопходно, осим фиксирања временских оквира посматрања, имати у виду и просторну компоненту и различитост коју она уноси како у религијски, тако и у уметнички домен. Наведене премисе би, наравно, претпостављале један далеко амбициознији истраживачки ангажман од овог сасвим сажетог огледа. У разматрању социјално-историјских токова који карактеришу однос религијског и уметничког, издвојићемо неколико временски и територијално оивичених позиција које су свака на свој начин репрезенти специфичних развојних момената у дугом историјском трајању ових видова друштвене праксе.

Реч је превасходно о високом ступњу подударности функција религијске и уметничке праксе у социјално-историјском контексту.

1. ПОЧЕЦИ: РЕЛИГИЈСКО И УМЕТНИЧКО КАО МАГИЈСКО

Најранија раздобља[3] друштвеног организовања карактерише доминација *синкретизма,* то јест мешајуће, уједињујуће форме различитих облика људске праксе. Из тих разлога није могуће ни у формалном смислу говорити о посебности религијског у односу на уметничко. Елементи из којих ће настати религијско и уметничко заправо се доживљавају као једно; тај јединствени духовни концепт се у цивилизацијски примитивном амбијенту превасходно испољава као *магијско.* Тек знатно доцније, након неолитског раздобља, које поступно али дефинитивно на сцену изводи принцип поделе рада, религијско и уметничко се одлучно диференцирају као специфичне праксе.

Сачувани пећински цртежи[4] из палеолитског, старијег каменог доба најчешће приказују животиње и призоре из лова. На основу њихове прецизности и колорита, можемо закључити да њихови аутори ни у ком случају нису

[3] Границе старости уметности се непрестано померају, било са новим открићима или са новим методама утврђивања старости. Амерички историчар уметности Јансон (*H. W. Janson*: ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ, стр. 18) сматра да најстарија уметничка дела потичу из млађег палеолита, од пре 20.000 година пре н.е. Људски и животињски ликови се као мотив јављају у *оријашком* периоду, а периодом најинтензивнијег бављења уметношћу у палеолитском добу сматра се раздобље *магдаленијена*.

[4] Пронађени у пећинама јужне Француске (Дордоња) и источне Шпаније – *Ласко*, *Шове*, *Алтамира*, и др.

били дилетанти већ специјалисти који су, уз природну надареност, прошли и кроз известан процес увежбавања и усавршавања. Натуралистички приступ, реалистичност цртежа и његова прецизност до виртуозности, у непосредној су вези са њиховом функцијом која је превасходно магијска. Овакву врсту сликарског стила нећемо срести кроз читаву историју све до импресионизма – сликање по чулном утиску тачно онога што се види[5]. Слика која не би имала верност предмета који приказује, не би имала смисао и сврху у магијском обреду чији је циљ набављање хране; слике су део техничког апарата, оруђе магије и магијског поступка. Како каже *Хаузер*[6], оне су „клопка" у коју је дивљач морала да упадне (једновремено жеља – и испуњење; представа – и ствар која је представљена). Сама слика представља оно што треба да се догоди.[7] Дакле, палеолитске слике нису имале естетску већ животну и магијску функцију. *„Сличност је, дакле, била магијска обавеза."*[8] Појам сличности односно подражавања стварности, видећемо то и у даљем току нашег огледа, један је од континуираних предуслова уметничког стваралаштва – *„Слично изазива слично – то је један од основних модела мишљења на којима почива магија, а метод или врста магије која на том моделу почива назива се* ***имитативна*** *или* ***хомеопатска*** *магија (магија по сличности)."*[9] У прилог томе би требало да служи и околност (сачувани трагови то потврђују) да су у непосредном магијском обреду слике, попут ловине коју треба да омогуће, гађане копљима и стрелама. Таква врста ритуала који претходи лову, среће се и код неких данашњих припадника „примитивних" култура[10] које су драгоцене за наше разумевање далеке прошлости, јер *„покушај да се машта пројектује уназад, у нашу праисторијску прошлост, не може се потврдити другачије већ да се траже аналогије у савременом свету."* [11]

[5] Врло често се могу срести мишљења да цртежи палеолитских уметника подсећају на дечје цртеже. Разлика између палеолитског цртежа и цртежа деце или уметника који припадају тзв. примитивним културама огледа се у следећем: палеолитски уметник се ослања на снажне чулне утиске и сликама *показује тачно оно што види* (натуралистички приступ); деца или уметници из примитивних култура цртежима показују оно *шта знају о предмету а не оно што виде*.

[6] Арнолд Хаузер, СОЦИЈАЛНА ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ, I том, Култура, Београд, 1962.

[7] Навешћемо пример сличног тумачења у „примитивним„ културама савременог доба: припадник племена северноамеричких индијанаца Сијукс, посматрао је научника који је правио скице бизона у прерији. Када је овај отишао са својим цртежима, Сијукс је причао да је бизона све мање јер их је овај однео у својој књизи цртежа.

[8] Ернст Фишер, О ПОТРЕБИ УМЕТНОСТИ, Минерва, Суботица, 1966, стр. 177.

[9] Вуко Павићевић, СОЦИОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 38.

[10] Пигмејци Конга цртају по песку слику животиње коју намеравају да улове, а онда одапну стрелу у њен врат.

[11] Роналд Хартвуд, ИСТОРИЈА ПОЗОРИШТА, Clio, Београд, 1998, стр. 22.

Палеолитске слике нису имале ни декоративну функцију, што доказује чињенице да су врло често сликане једна преко друге те да их проналазимо најчешће у најзабитијим, скровитим деловима пећина – првобитним храмовима магијских обреда.[12] Овде морамо констатовати одсуство једног од важних мотива који се везује за уметничко стваралаштво – уметничка дела се стварају да би била виђена, приказана – што очигледно није била карактеристика пећинског сликарства. Зато палеолитске цртеже треба разумети као најраније примере повезаности уметности са магијским, али и са практичним животом и потебама људи, из чега се може закључивати о назначеној великој подударности религијског и уметничког. Међутим, иако су магијска и практична функција пећинског сликарства несумњиве, с обзиром на њихову зачуђујућу лепоту, тешко је поверовати да естетска вредност пећинских цртежа није имала и додатни, дубљи смисао за палеолитског човека. Синкретизам свеколиког живота овог раздобља све вредности и садржаје духовног концепта оспољава кроз магијско као доминантну форму – *„магијско у ствари значи – социјално на примитивном нивоу."*[13]. Јер, магију преисторијског доба, па и код савремених „примитивних" друштава, треба разумети не само као део предрелигијског[14] и обредног понашања, већ и као претечу систематизованих знања из различитих области – медицине, металургије, уметности... Магија се није користила само тамо где човек својим знањима и способностима не може да разуме и разреши проблем – *„ритуал треба да дозове елементе који су ту али се не одазивају"* (С. Лангер). Поједини антрополози магију називају „првом академијом".

Творци палеолитских слика су третирани као људи обдарени магијском снагом. У практичном смислу они се издвајају као први професионалци – нека врста племенских магова и претече будућег свештеничког реда али и уметничке професије. И та околност нам потврђује да су предрелигијско односно магијско и уметничко исте провенијенције и у функцији остварења истих практичних задатака и циљева. Непосредна практична функција магијског, као и уметничког; везују се за пуку егзистенцију, то јест

[12] Практична функција пећинског сликарства је несумњива, али, с обзиром на њихову зачуђујућу лепоту, тешко је поверовати да њихова естетска вредност није имала никакав смисао за палеолитског човека. По нама, ове цртеже треба тумачити као најраније примере повезаности уметности са практичним животом али и са естетским као генеричким људским потребама.

[13] Милан Ранковић, СОЦИОЛОГИЈА УМЕТНОСТИ, Уметничка академија, 1967, стр. 44.

[14] Ми се нећемо упуштати у стално отворено питање да ли се „магијско„ може прихватити као „предрелигијско„ с обзиром на њихов различит однос према „вишој сили„. Наиме, магијски човек верује у своје моћи, вишу силу сопственог обреда, док религијски човек обредом настоји да умилостиви више силе и разреши проблем. Стога Макс Вебер тврди да је *„човек најпре био бог„*. Претпоставља се да је магијској, о којој имамо управо уметничка сведочанства, претходила пре-магијска фаза.

прибављање хране. И једна и друга пракса, уколико их условно раздвојимо, истовремено изражавају и одређени поглед на свет, што је трајна одредница уметничког као и доцнијег религијског. Тај дискурс је у палеолиту окренут елементарном преживљавању. Свето и профано се доживљавају као једно.

2. РЕЛИГИЈСКО КОЈЕ ЈЕ ПОСТАЛО УМЕТНИЧКО

Након неолитске која номадску културу палеолита трансформише у седелачку, долази раздобље у којем срећемо различите облике динамичније градске културе која се у економском делу ослања на трговину и занатство. У оквиру европоцентричног, нама блиског поимања културног развоја, превасходно се има у виду култура старог Египта, која се, заједно са достигнућима античког периода, налази у темељима европске културе и цивилизације.

Наспрам синкретичког карактера уметничког стваралаштва у палеолитском, са сличним карактеристикама и у неолитском раздобљу, у периоду који је иза нас 3-4 миленијума, уметност и њен стваралац постају специјалисти који живе од свог умећа. Уметник није више маг, а уметничка пракса се професионализује. Магијско, такође, доживљава трансформацију ка религијском. Маг је сада свештеник који припада елитној социјалној групацији, оној која је најближа владајућој и управљачкој структури. Свештенички ред прераста у део оног уског друштвеног слоја који формира елиту од укуса, познаваоце уметности. Због своје повлашћене позиције свештеници ће уз владаре бити главни послодавци и покровитељи и уједно главни управљачи укупном уметничком праксом. Истовремено, управо они су били ти који су одређивали теме и функцију уметничким делима. Отуда се највећи део укупне уметничке праксе управо и одвијао у радионицама при дворовима и храмовима. Тематски садржаји су унапред задати а сама функција и намена уметничких дела унапред позната. Овим општим диктатом био је опредељен и владајући укус у уметности. Уметници су апсолутно несамостални, а свака иницијатива и креативност су забрањени и непожељни. Ако се може говори о некој врсти угледа уметничке професије, онда је ту могуће поређење са врстом угледа који су имали нижи дворски чиновници. Такав је отприлике и био статус уметничке професије која је стварала за потребе и интересе свештенства и владара.

С обзиром на један те исти задати тематски оквир, стално понављане теме и ликове, уметничка производња се организовала на начин који у себи садржи обележја рационализације и стандардизације производног поступка. У радионицама уметници раде по унапред припремљеним скицама, калупима, моделима и по једнобразним поступцима, чиме се њихов

рад поједностављује и убрзава. Уметник постаје нека врста рационалног произвођача али је он сада продуктивнији и у стању да створи и већи број дела. У функцији преношења знања али и рационализације, постојале су и школе при уметничким радионицама. Остаци из ових радионица (скице, одливци) говоре о постојању обуке за одређене устаљене поступке уметничког рада. Може се са разлогом претпоставити да је на рационализацију поступака утицала и повећана потражња (*А. Хазер*).

Донекле повлашћеније околности и углед прате ангажман архитеката и градитеља религијских објеката, пре свега пирамида. Најпознатији градитељ пирамида је *Имхотеп*. Живот и дело овог градитеља обележени су великом славом. То је прво име које се помиње у историји уметности. Њему се приписује изградња најстарије сачуване архитектонске грађевине каменог зидарства, *Степенасте пирамиде*[15] посвећене фараону *Зоседу* – *„Степенаста пирамида је била први човеков небодер... Чак и у древном Египту, где ће је брзо надвисити виши, грандиознији споменици, никада није престала да изазива страхопоштовање.*[16] Наравно, не треба сметнути с ума да су велике пирамиде, како је тврдио *Херодот*, биле дело присилног рада при којем је на градилишту увек било најмање стотину хиљада људи, уместо којих је свака три месеца долазила свежа смена.

У контексту нашег огледа, циљ навођења претходног је да укаже на околности које карактеришу однос религијског и уметничког у староисточним културама. У староисточним културама је по свему очигледна веома тесна симбиоза ова два домена у оквиру које религијско има апсолутну супремацију. Целокупна уметничка пракса стављена је у службу религијских циљева. На делу су принуда и цензура који долазе из религијских кругова, које ће, као што је познато, бити сталне пратиље историје уметности. Међутим, управо у овом случају имамо карактеристичан пример који нас подсећа на временску условљеност односа религијског и уметничког. Наиме, протоком времена догодило се да је некадашња примарно религијска функција уметничко-архитектонских творевина апсолутно потиснута у други план, те да су оне у контексту историје уметности добиле статус највиших уметничких достигнућа у оквиру целокупне светске културне баштине. Некадашње религијско данас слови искључиво као уметничко. Такву судбину ће доживети и велики број црквених пројеката средњевековног раздобља у извођењу градитељских ложа, уметничких еснафа и појединачних стваралаца.

[15] Степенаста пирамида је правоугаона камена структура која у основи има 546 метара дужине и 278 метара ширине. Висока је око 60 метара. Процењује се да је за њену градњу утрошено 850.000 тона камена. Пирамида је била само део једног огромног комплекса који су чинили зидови и храмови. Саграђена је око 2700. г. пре н.е.

[16] Данијел Ц. Борстин, СВЕТ СТВАРАЊА, Геопоетика, 2002. стр. 79.

3. БОЖАНСКА ПРОМИСАО И МИМЕТИЧКИ КАТРАКТЕР ЛЕПИХ УМЕТНОСТИ

Античко раздобље у још већој мери потврђује не само ослоњеност уметничке на религијску праксу, већ и чињеницу да потпуно исказивање уметничког није могуће без сагласја са религијским. Подражавалачки односно миметички (μιμησις) карактер уметности то на најбољи начин потврђује. О томе можемо расуђивати по многим уметничким творевинама, посебно онима које се везују за хеленско позориште, али и увидом у бројне филозофске рарправе посвећене уметности античког доба.

Платонов филозофски оквир за размишљање о карактеру уметности чине идеална држава и душевне делатности поданика који јој служе. Душевне делатности које Платон разликује и истиче су тројаке:

1) *ум* са *мудрошћу* као врлином која га прати,
2) *срце* са врлином *храбрости,* и
3) *чулна пожудност* са врлином *самосавлађивања*.

Снагу поданика Платонове идеалне државе јачају само оне делатности које у себи носе велике, у првом реду божанске идеје. Идеје а не предмети су основа егзистенције. Дакле, Платон, супротно од данашњег владајућег филозофског становишта, полази од тога да појмови и идеје, а не предмети, имају претходну егзистенцију, те је у том смислу уметност већ по себи подражавање сенки и тиме двоструко удаљена од саме егзистенције[17]. За Платона овакав карактер уметности, у првом реду песништва, разлог је да се уметност прогласи делатношћу која наноси штету држави и угрожава њене темељне врлине – „*Мислим да се песништво, уколико оно подражава, никако не прима у нашу државу, јер да се оно не треба примити ни под којим условом, то ми се показује још јасније, пошто смо направили разлику појединих облика душевне делатности.*" (*Држава* X, 1). Уметност која би држави и појединцу била од користи, треба да приказује божанства као савршена бића, а не да подражава нешто друго, да се из подражавања не би развило штетно изједначавање са нечим лошим. Зато Платон наглашава да поезија и друге уметности које су подражавалачке, то јест „сенке сенки", не васпитавају него развесељавају. Јер, по њему, „*кад би песници знали праву истину ствари, они би се занимали делима а не подражавањем.*"[18] Уметност као таква није од значаја за практични живот идеалне Платонове државе.

[17] Егзистенцијалистичка филозофска школа, у првом реду Мартин Хајдегер, идејама претпоставља феномене који одражавају човеково постојање, егзистенцију – тзв. егзистенцијале.

[18] Аристотел, О ПЕСНИЧКОЈ УМЕТНОСТИ, Култура, 1955, из Предговора, стр. XXXVII.

Штавише, она му наноси штету. Права уметност, према Платону, мора у својој основи имати велике божанске идеје, као праобразац који ће подражавати. Јер идеје, а не предмети, су садржаји претходне егзистенције.

Аристотел донекле прави отклон у односу на Платоново становиште које у самом човеку не види стваралачке моћи већ их приписује репродуковању вечне идеје и претходно постојећих природних форми. Он држи као и Платон да је карактер уметности миметички, подражавалачки, али, за разлику од Платона, он налази да је то корисно и да је заправо дужност уметности да подражава стварност, природну и људску, али начином који ствара типове, *парадиме*. Подражавајући и стварајући парадигме, уметност уједно *преображава* и превазилази непосредну стварност творећи тиме *нову уметничку стварност*. У бити те нове уметничке стварности налазе се велике идеје, оно *опште*. Уметничке творевине су заправо тај *праобразац* – парадигма (πσραδειγμα). По Аристотелу, међу уметностима постоје разлике у *средствима, предметима и начинима подражавања*. У погледу средстава која се користе у уметности *„све заједно подражавају ритмом, говором и хармонијом, служећи се тим средствима или одвојено или помешано."*[19] Оно што је сам предмет подражавања међусобно разликује поједине уметности – рецимо, трагедију од комедије. Такође, исти предмети у уметности могу бити подражавани на различите начине – рецимо, песничко казивање и прозно приповедање. Аристотел настоји да проникне у саму суштину уметничког стварања односно подражавања, трагајући за њом у самој природи људске врсте – *„Уопште, чини се, песничку уметност донела су два, и то у људској природи заснована узрока. Јер, подражавање је човеку урођено..."*. [20] Штавише, и саму доживљајну страну у уметности он објашњава склоношћу наше врсте за подражавањем – *„сви људи осећају задовољство кад посматрају творевине подражавања. Доказ је за то онај утисак што га у нама остављају уметничка дела."*[21]

Аристотелова дефиниција трагедије као уметничке врсте је очигледан пример његовог тумачења карактера уметничког стваралаштва: *„Трагедија је, дакле, подражавање озбиљне и завршне радње која има одређену величину, говором који је отмен и посебан за сваку врсту у појединим деловима, лицима која делају а не приповедају; а изазивањем сажаљења и страха врши прочишћавање таквих афеката."*[22]

Претходно нас уводи у причу о позоришној уметности која је у античком раздобљу поникла из религијског контекса.[23]

[19] Исто, стр. 5.

[20] Исто, стр. 8.

[21] Исто.

[22] Исто, стр. 15.

[23] Видети о томе шире: Ђурић Н., Милош, ИСТОРИЈА ХЕЛЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, Научна књига, Београд, 1951.

4. ДВАПУТ РОЂЕНИ БОГ И ДИОНИЗИЈСКА БИПОЛАРНОСТ АНТИЧКОГ ТЕАТРА

Религијски контекст, као тле из којег пониче једна уметност, има свој најочигледнији пример у настајању античког театра. Основа античке драме, схваћене било као књижевни жанр или као сценско, театарско представљање, успостављена је у сфери религијског. Њена подлога је дитирамб, хорска песма посвећена Дионису – *„Лепа песма Диониса певана на његовим светковинама, дитирамб, био је клица из које се развила грчка драма.„*[24] Дитирамбом се читава заједница обраћала овом божанству. Испрва једноставна, весела, слављеничка песма упућена Дионису, дитирамб је временом постао уобличена хорска творевина, тачно прописане форме. Дитирамб се после 450. године пре н.е. постепено гасио. Тврди се да је непосредан повод нестајању дитирамба била околност да дионизијске свечаности у неколико наврата нису успеле да обезбеде довољну жетву, што је приписано слабљењу његових магијских моћи. Његово место заузима *драма* коју чини радња глумаца и хора у орхестри која се изводи у корист гледалаца – *„Један део заједнице се обраћао другом. Неколицина је играла за већину.”*[25]

Има разлога за веровање да је сам карактер божанства коме је посвећена утицао на природу драме – *„Улазак Диониса од пресудног је значаја за развој позоришта. Његова природа, они махнити обреди његових следбеница и потенцијална претња коју је он представљао уређеном друштву, леже у основи снаге драме од њених почетака до данашњих дана. О култу који га окружује речено је да је једини у античком периоду у коме су драмске игре успеле да се развију.”*[26] Дакле, између Дионисовог религијског култа и драмског извођења постоји необична и симболичка веза: Дионис је бог који је два пута рођен; исто тако, и у драмским делима, симболички, у подражавању има двострукости – стварни живот и живот који се поново оживљава кроз драмско дело и његово извођење. По узору на божанство, драма постаје нова врста човекове бесмртности – *„У новој врсти бесмртности човек може да надживи своје време, открије предашња времена, наговести оно које долази присуствујући игри глумаца на сцени.”*[27] Позориште је двострука уметност и у формалном смислу – *„Писана драма је, дакле, један род уметности. Она је – док не дође на сцену – литература. На позорници, она се дијалектички преобраћа у један нов квалитет и постаје друга – позоришна уметност.”*[28]

[24] Данијел Ц: Борстин, СВЕТ СТВАРАЊА, Геопоетика, 2002, стр. 200.

[25] Исто.

[26] Роналд Хартвуд, ИСТОРИЈА ПОЗОРИШТА, Clio, Београд, 1998, стр. 47.

[27] Данијел Ц: Борстин, СВЕТ СТВАРАЊА, Геопоетика, 2002, стр. 202.

[28] Бора Глишић, ПОЗОРИШТЕ, Завод за издавање уџбеника, 1964, стр. 136.

Потреба да се досегне „онострано" као конституент религијског погледа на свет у чијем средишту је виша сила која управља и „овостраним", нама доступним, које је несамостално, сада се из религијског преноси у драмски, театарски контекст. Религијска идеја о Дионису једанпут рођеном као бог а други пут као човек, претаче се у драмски принцип „да се буде неко други". Овај принцип влада и онима који на сцени тумаче драмски текст, али и онима који га као публика доживљавају. Та нова уметничка дисциплина, позориште, сада попут религије компензује овострану фрустрираност и егзистенцијалне негативности. Она може да понуди решења која се не налазе у свету реалних околности, што је једна од религијских функција. Функција коју успоставља позоришна уметност је *„истовремено и вечна (може се у недоглед репродуковати и обнављати) и тренутачна (никада се не може репродуковати као идентична самој себи): уметност представљања које данас није једнако ономе што ће бити."*[29]

Као и у религији, у оквиру чијег се обреда остварује обраћање „вишој сили" као посреднику у психолошком стању веровања, тако и у позоришној уметности имамо „предавање" позоришном доживљају, пристајање на илузију и идентификацију са сценским извођењем за које унапред знамо да је провизоријум измештен из реалности – *„Позориште је један од најгениознијих човекових компромиса са самим собом."*[30] Формалне разлике упражњавања верског обреда и позоришног извођења су неспорне. Суштински, међутим, те разлике и нису тако велике. И на овом примеру видимо да се део религијског трансформисао у уметничко. Централна личност те трансформације је драмски писац. На њега се надовезује режија са дидаскалијама. Оба чиниоца добијају свој даљи израз у глумачкој интерпретацији која, такође, почива на трансформацији која своју уверљивост црпи из сопственог „емоционалног искуства" (*Станиславски*) – *„Машком, интелектуалним моћима, емоцијом, уобличавањем, изразом – једном речју, даром, који за нас остаје тајна – глума дочарава сасвим новим креативним трептајима и допуњује и исказује све оно што у драми није могло бити садржано и што је 'осиромашује' као књижевни род."*[31] Најзад, сви напори се окончавају и постижу свој циљ у заједници са гледаоцем, у јединству позоришта и његове публике. Позоришни гледалац овде у једном другом, позоришном храму, различитом од религијског, у настојању да разуме свој положај у свету, остварује комуникацију са „оностраним" које је сада уметничко.

У потрази за непосредним доказима давнашње повезаности драмског и религијског, данашњи истраживачи позоришта веома често посежу за

[29] Ан Иберсфелд, ЧИТАЊЕ ПОЗОРИШТА, Вук Караџић, Београд, 1982, стр. 11.

[30] Роналд Хартвуд, ИСТОРИЈА ПОЗОРИШТА, Clio, Београд, 1998, стр. 5.

[31] Бора Глишић, ПОЗОРИШТЕ, Завод за издавање уџбеника, 1964, стр. 147.

примером очуване традиције сценског извођења ритуално-драмске *Ингре Баронг* са острва Бали.[32]

Средњевековно раздобље је карактеристично по изванредно интензивном прожимању религијског и уметничког. Уместо анализе која би захтевала знатно више простора од оног који нам у овом огледу стоји на располагању, подсетићемо само на кључне функције средњевековне уметности које нам праву указују на њену неодвојивост од религијског контекста[33]:

- да буде жртва принета у славу Бога;
- да буде посредник између овоземаљског и оностраног света;
- да служи како би неукима видљиво показала у шта треба да верују;
- да буде потврда Божанске свемоћи и моћи његових слугу, господара рата и моћи богатих.

5. ЕМОЦИОНАЛНА СРОДНОСТ РЕЛИГИЈСКОГ И УМЕТНИЧКОГ ДОЖИВЉАЈА – ЈЕРУСАЛИМСКИ И СТЕНДАЛОВ СИНДРОМ

У најопштијем смислу, корен религијског и уметничког је истоветан – људски. И у ужем смислу поново наилазимо на подударност јер оба домена припадају духовној, још ближе емоционалној, то јест афективној сфери. Дакле, посредством било религијске било уметничке праксе човек не трага рационалним путевима ка разумевању свог постојања, обраћању „натприродној" сили или „оностраном" бићу. Он се ослања на сопствени свет емоција.

Основна емоција која доминира религијским корпусом је *вера – „вера у онострани свет, или као веза човека са 'оностраним бићем'."*[34]

На другој страни, емоције граде саму суштину уметности. – *„Уметност је – сасвим једноставно – израз емоција."*[35]

У поводу обе врсте праксе, може се тврдити да су емоције њихов основни покретач, што их чини *„најфасцинантнијим аспектима душевног живота."*[36] Сигмунд Фројд је рекао да је *„уметност (је) осећање нелагодности у цивилизацији."* Извесно је да нека друга, могуће и сродна врста нелагодности покреће и религијску праксу.

---

[32] Видети о томе шире: Роналд Хартвуд, ИСТОРИЈА ПОЗОРИШТА, Clio, 1998, стр. 26-43.

[33] Жорж Диби, УМЕТНОСТ И ДРУШТВО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Clio, Београд, 2001.

[34] Вуко Павићевић, наведено дело, стр. 11.

[35] Кит Оутли, ЕМОЦИЈЕ, Clio, Београд, 2005, стр. 28.

[36] Исто.

Будући да нам је статус у пољу уметности професионалан, а на терену религије мање-више лаички, радије ћемо се определити да у наставку говоримо о емоционалном домену уметничке праксе. Пажљив читалац ће у томе лако препознати значајну подударност са светом емоција који прате другу врсту духовности – религиозну.

Централна област на којој се успоставља било која врста људске праксе припада *потребама*, њиховом одсуству или постојању. То важи и за уметничку праксу. Сасвим конкретне, издиференциране људске потребе за стварањем и доживљавањем, покретачи су одреднице токова сложених процеса који граде ову праксу. Остављајући по страни социјални аспект уметности и бројна питања везана за њену инструментализацију, потребе у поводу уметности се конституишу у психичком свету људске јединке, друштвених група и ширих људских заједница.

Упркос настојању психолошке науке, посебно њених огранака који припадају психоаналитичком корпусу (*С. Фројд*) и теорији мотивације (*А. Маслов*), многа суштинска питање везана за потребе у уметности нису до краја разјашњена. Са становишта науке, свет стварања и доживљавања у уметности и данас је бременит бројним недоумицама[37].

Став о томе да се стваралачки чин одвија у сфери *несвесног*, хипотетички је присутан од самих почетака конституисања психологије као научне дисциплине. Међутим, тек са развојем такозване „дубинске психологије„ односно психоаналитичког правца чији је родоначелник *С. Фројд*, овај став се, донекле коригован ка сфери *предсвесног*, у значајној мери потврђује и устаљује.

Психоанализа познаје две главне чињенице везане за испољавање несвесног: *сан и неурозу*. Природно је да су се њена настојања да објасни манифестације несвесног у уметности одвијала у светлости ова два основна вида испољавања несвесног. Као последица тога, у психоанализи су се и појавиле претпоставке и тврдње да се уметност налази на размеђи сна и неуротичног и да се у њеној основи налази конфликт који је *„већ презрео за снове, али још није постао патоген"* (*Фројд*).

У традиционалној психоанализи врло су честа тумачења која стваралачки чин у уметности без великог околишања доводе у непосредну везу са стањем болести – *„Посебна су стања која условљавају уметника: сва која су дубоко сродна и срасла с болесним појавама, па се не чини могућим бити уметник а не бити болестан."*[38] До тврдњи да је *„Модеран уметник, својом физиологијом најближи сродник хистеризму."*[39] Једна линија психоанали-

[37] Детаљнију анализу ове теме аутор је изложио у студији: Д. Никодијевић, МАРКЕТИНГ У УМЕТНОСТИ, Мегатренд, 2006.

[38] F. Niče: VOLJA ZA MOĆ, Mladost, 1988, str. 386.

[39] Исто, стр. 389.

тичког приступа временом је од почетних настојања да се психолошким методама објасни природа стваралачког чина, еволуирала ка *психопатологији стваралаштва* и чврсто се усталила на теми *болести стварања*. Заступајући своја уверења, овај огранак психоаналитичке школе, међутим, према нашим сазнањима, није понудио одговор на кључно питање: због чега психолошка стања која се повезују са стваралаштвом, у једном случају резултирају уметничким творевинама, а у другим случајевима продукују асоцијално и у сваком случају неуметничко деловање? И водећи аутор на терену социјалне историје уметности, *А. Хаузер,* не дели ставове традиционалне психоанализе. *„Несвесни нагони, неостварене тежње, осујећена настојања што потичу од недопуштених и потиснутих жеља, могу произвести душевну напетост која води до уметничког дела као свог израза или свога решења, али се сама изражајна снага ипак не може објаснити самим нагоном или напетошћу (подвукао Д. Н).”*[40]

Модернији ставови ове дисциплине се у начелу слажу да је *„стваралачки процес често веома близак онирично-халуцинантним стањима”*,[41] али се оспорава тврдња да се стваралачки акти и неуроза одигравају на једнак начин и са сличним последицама. Они ту подвлаче одсечну разлику: *„неуроза и стваралаштво одигравају се на истом терену али је исход различит. За разлику од неуротичара, код којих неки неразрешени конфликти и ране трауме терају у лавиринт без излаза, и због којих он иде у болест – дотле уметници успевају да из својих ћорсокака пронађу спасоносан излаз кроз уметничко стварање. Стваралац се разликује од неуротичара, пре свега по томе што није изгубио поверење у себе, док неуротичар не верује ни у себе ни у свет”*.[42] Иста ова тврдња садржана је и у следећем ставу једног нашег веома цењеног психоаналитичара али и поборника *Јунгове* школе комплексне психологије: *„Психолошки гледано, уметник се налази између сневача и неуротичара. У сва три случаја постоји бекство од реалности и повратак у имагинативан свет, с том разликом што сневач поново проналази реалност будећи се, уметник је проналази својом креацијом, а једино неуротичар остаје затворен у сан свог измишљеног света.”*[43] Као и код неуротичара, и душевно стање уметника карактерише губитак поверења у спољашњи свет, али, за разлику од неуротичара, он није изгубио и поверење у самог себе.

Одређену везу између неуротичних стања и уметничког стваралаштва потврђују и примери из клиничке праксе. Наиме, пацијенти који се никада

[40] Arnold Hauzer, FILOZOFIJA POVIJESTI UMJETNOSTI, Matica hrvatska, Zagreb, 1963, str. 67.

[41] Стеван П. Петровић: ПСИХОЛОГИЈА И МОГУЋНОСТИ ЗЛОУПОТРЕБЕ, Дечје новине, 1984, стр. 36.

[42] Исто.

[43] Владета Јеротић, БОЛЕСТ И СТВАРАЊЕ, БИГЗ, 1976, стр. 23.

нису бавили уметношћу, у стању акутне неурозе испољавају склоност ка уметничким активностима. По излечењу, ово интересовање престаје. Уметници у истом стању показују изузетну стваралачку активност. Уколико се подвргну лечењу психоаналитичком терапијом која ће уклонити њихове неуротичне синдроме, догађа се да многи престају да се баве уметничким радом. Отуда је добро позната околност да уметници избегавају психоаналитички третман. У правилу има и изузетака. *Херман Хесе* је, рецимо, након успешног лечења од неуротске кризе написао своја највећа дела. Неки међу највећим стваралоцима, *Кафка* и *Кјеркегор*, ни у свом књижевном односно филозофском раду нису нашли коначан излаз из душевних болести које су их уништиле. Поред поменутих, списак уметника са различитим психопатолошким синдромима је релативно дужи него код других професија: *Мопасан, Стриндберг, Ниче, ван Гог, Гогољ, Јонеско, Стендал, Нервал, Достојевски, Пруст, Џојс, Малер, Бодлер, Едгар По, Рембо, Леонардо да Винчи...* Толико о подударностима између стваралачког и неуротског синдрома.

Новија психијатријска истраживања, међутим, показују да нису само она психолошка стања која су дијагностикована као неуротска у блиској вези са стваралачким импулсима. И друга ментална обољења су, тврде стручњаци, учесталија међу генијима уметности (и науке) него код осталих људи. С тим у вези се помињу лакши облици аутизма, такозваног *Аспергеровог синдрома*[44] (композитор и музичар *Бела Барток* и пијаниста *Глен Гулд*). Тврди се да је и *Микеланђело* патио од лакшег облика аутизма – *„Недружељубиви усамљеник Микеланђело није имао много пријатеља. Често се љутио, био је чудан и неукротив: срећнији под сводом Сикстинске капеле него у друштву савременика."*

Бројни уметници су патили од психичких поремећаја познатих као *биполарне сметње* – обузетост психолошким стањима од меланхоличне депресије (интелектуална успореност) до необузданих стваралачких заноса. На ову појаву међу великанима његовог времена указивао је још Аристотел у својим списима. Биполарне сметње су за живота или посмртно приписиване многим уметницима и научницима: сликару *Полу Гогену,* физичару *Исаку Њутну,* писцима *Вирџинији Вулф, Едгару Алану Поу, Виктору Игоу, Чарлсу Дикенсу...* Осим већ помињаних психолошких поремећаја, у везу са појединим уметницима доводе се и веома тешка психичка обољења у које спада и схизофренија.

Поред већ изречених становишта о сну и неурози, Фројд указује и на друге видове испољавања несвесног и мењања стварности који су ближи уметности него сан и неуроза – то су *дечија игра и сањарење на јави – „песник чини што и дете које се игра: ствара свет фантазије, који схвата*

[44] Овај синдром се очитује у опсесивној радиности, тешкоћама у општењу, жељи за потпуном контролом и натпросечним квоцијентом интелигенције (IQ).

врло озбиљно, тј. снабдева га великом количином афеката, док га од стварности оштро разлучује„. Када дете престане да се игра, оно не може да одустане од уживања које му игра причињава. Тако и уметник, *„уместо да се игра, он сада фантазира"*. *„Песничко дело, као сан на јави, (је) наставак и замена некадашње дечије игре."* (*Фројд*)

Психоанализа наглашава да никако не фантазира срећан већ само незадовољан човек. *Стендал* је негде записао да је *„уметник човек помало меланхоличан и довољно несрећан"*. Незадовољене жеље су покретачки стимуланси маште. Свака фантазија је испуњење жеље, коректив стварности која не задовољава.

Како се овакво тумачење одражава на разумевање доживљајних потреба у уметности?

Одговор који нуди психоанализа је следећи: уметност односно уметничко дело може да испуни свој задатак у смислу задовољавања доживљајних потреба *„услед тога што је приликом свог настајања играло у уметниковом душевном животу исту улогу као и за слушаоца приликом репродуковања, то јест пружало је могућност одвођења и фантастичног задовољавања несвесних жеља које су им заједничке"*. Јер *„песник у свом стваралаштву ослобађа своје несвесне склоности помоћу механизма преношења или замењивања, спајајући раније афекте са новим представама"* (*Фројд*). Доживљавање уметничког дела се одвија у складу са обрнутом оптиком стваралачког чина. Неко ко је уметнички пријемчив, у тој пријемчивости остварује врхунац своје надражљивости. Познато је да и изван психоаналитичких тумачења егзистира као врло распрострањено становиште да су уметник и посматрач „два стуба у стварању уметности" – *„посматрач комплетира уметнички рад кроз аперцепцију интерпретације"* (*Duchamp*).

Уметничко стваралаштво није без својих узора у реалном свету, али оно твори и један нови, свој свет. *„По проклетој муци и неупоредивој дражи овога посла, ми осећамо јасно да од некога нешто отимамо, узимајући од једног тамног света за други, неки који нам је непознат, преносећи из ничега у нешто што не знамо шта је... Ми стварамо облике, као нека друга природа... Ако је Бог створио и учврстио облике, уметник је онај који их ствара за свој рачун и утврђује поново... Уметник је тако творац нових, сличних али не једнаких појава и варљивих светова по којима људско око може да шета са уживањем и поносом..."*.[45]

Најновија експериментално потврђена сазнања указују на присуство извесних неуротских синдрома код публике у сусрету са ремек-делима уметности који су једновремено највећим делом и значајни симболи религиозне духовности.

[45] Иво Андрић: РАЗГОВОР СА ГОЈОМ (СТАЗЕ, ЛИЦА, ПРЕДЕЛИ), 1965, стр. 128-129.

Код преосетљивих особа забележене су појаве убрзаног дисања, вртоглавице, па чак и привремене халуције и неуравнотеженост. Све је то праћено значајним падом нивоа *кортизола,* хормона стреса – и до 45%. Уистину, ова појава је позната и од раније као *Стендалов синдром,* али се тек у новије време подробније изучавају његове карактеристике са медицинског становишта. Наиме, Стендал је први описао овај синдром у путопису по Италији. И данас неуропсихијатри у италијанским градовима познатим по концентрацији великих уметничких остварења – Фиренци, Риму и Венецији, веома често имају посла са пацијентима који су „жртве" овог синдрома. Забележено је да су само у болници „Санта Марија Нуова" психијатри од 1982. године имали 107 пута прилику да констатују ову дијагнозу.

Будући да је наша тема подударности уметничке са религијском праксом, с тим у вези је занимљиво поменути постојање једног другог, веома сличног синдрома. То је *јерусалимски синдром.* Он указује на то да посетиоци древног града, иначе уравнотежени људи без икаквих психичких потекоћа, усред мноштва религиозних мотива постају опседнути идејама, што клинички наликује озбиљном поремећају свести – психози.

6. ПОСТИНДУСТРИЈСКИ МОДЕЛ: КА СУПРЕМАЦИЈИ УМЕТНИЧКОГ НАД РЕЛИГИЈСКИМ КОНЦЕПТОМ

Епоху у којој живимо карактеришу цивилизацијски токови у знаку напуштања индустријског и искорака ка постиндустријском друштву. Са становишта нашег тематског опредељења, поставља се питање како се уметност и религија као људске активности доводе у везу са постиндустријским друштвом, заправо, какве су могуће пројекције њихове улоге у друштву будућности? Овде ћемо се донекле послужити једним моделом који један од водећих светских теоретичара менаџмента, *Исак Адижес,* заговара у једном уистину сасвим другачијем контексту[46].

Које су то околности које најпре имамо у виду при помисли на постиндустријско друштво? Свакако да је то најпре технолошки контекст. Док се технологије брзо мењају, човекова способност да прати ове промене, да развија нове оквире и прихвати нове моделе који се односе на нову стварност, је ограничена. Ово је несумњиво у вези са човековим когнитивним способностима, могућностима вредновања и концептуализације али емоционалним контекстом. То значи да вредности које одређују наше понашање и нашу концептуализацију друштвеног контекста не одговарају у потпуности окру-

[46] Види: Исак Адижес, МЕНАЏМЕНТ ЗА КУЛТУРУ, Адижес менаџмент консалтинг, Нови Сад, 2002.

жењу у коме живимо. Једноставно речено, из позиције наше перцепције и разумевања актуелне стварности, ми напросто нисмо у стању да довољно јасно пројектујемо сопствену позицију у блиској и даљој будућности. Наша мисао је осујећена и фрагментирана непосредном егзистенцијом карактеристичном превасходно по потрошњи као доминантном социјалном обрасцу.

Постојеће социо-еколошке пукотине су најнепосредније последице индустријских облика производње који су владајући производни концепт већ готово дуже од три столећа. Индустријску револуцију која је отпочела и највећим делом свог трајања се одвијала у знаку свеколиког прогреса, на заласку њене епохе обележавају бројне негативне последице, „друштвено-еколошке пукотине" (*Адижес*) које за собом оставља: број незапослених, сиромашних и гладних становника планете је вишеструко повећан; витални енергетски ресурси, посебно минерална горива, су исцрпљени и потрошени; кључни чиниоци планетарног еко-система, посебно вода и ваздух, загађени су... Створене последице је немогуће уклонити будући да је реч о необновљивим ресурсима. Стога се данас као кључно намеће питање: са којим ресурсима цивилизација може рачунати у својој будућности? То свакако морају бити суштински другачији, обновљиви ресурси. Поред информатичких технологија и образовања, наслућује се да један од могућих обновљивих ресурса будућности може бити и уметност – *„уметност као авангардна снага може да служи као катализатор друштвених промена. Уметност би могла да олакша развој нових вредности и образаца понашања. Могла би да буде средство развоја нове друштвене свести која одговара новој стварности. Могла би да буде стимулативна снага која је потребна друштву да тумачи промене окружења и прилагођава им се."*[47]

Да ли ће уметност служити овој сврси у будућности, зависи од многих околности, у првом реду од тога колико ће уметност добити охрабрења и подстицаја од друштвеног окружења и, свакако, од тога колико се сама уметност буде прилагодила новим обрасцима и променама које карактеришу постиндустријско друштво.

Шта је то што се конкретно има у виду и очекује од уметности као обновљивог ресурса постиндустријског друштва будућности? Реч је о неколиким суштинским одликама уметности, које кореспондирају са пројекцијом будућег развоја:

За разлику од индустријског друштва које је оријентисано на економски раст, резултате и последице, друштво будућности је оријентисано на процесе и „пакете циљева". Такав приступ захтева нове видове перцепције и разумевања стварности. У основи уметничке праксе, стваралачког чина, доминира *оријентисаност на процес – „пошто се сваки пут кад дође у контакт са примаоцем изнова ствара и одражава виђење уметника и публике*

[47] Исак Адижес, МЕНАЏМЕНТ ЗА КУЛТУРУ, Адижес менаџмент консалтинг, Нови Сад, 2002, стр. 13.

према друштву. Због тога верујем да се уметност налази у главним токовима промене индустријског и постиндустријског друштва." [48]

С обзиром на исцрпљеност класичних енергетских ресурса, друштво будућности се нужно мора усмерити ка циљевима који почивају на мањим енергетским захтевима. Гомилање материјалних добара је неодржив циљ у будућности. Стога се циљеви морају окренути у једном другом правцу, пре свега ка *побољшању квалитета живота.* Уметност би могла да се отвори као неисцрпна могућност стварања нечег бољег а да се при том не загађује и уништава животна средина и троше оскудни природни ресурси.

Континуирана демографска експлозија и продужење животног века становника планете доводи до непрестаног увећања броја оних који су без посла и „добровољно незапослених" (прерано пензионисаних) – *„уметност би им могла пружити простор за активности самоостваривања, активности које им изграђују самопоштовање и осећај да пружају допринос друштву путем дела која су направили из љубави."* [49]

Сасвим су нам блиске претпоставке да би управо уметност могла бити један од главних катализатора неопходних промена и пракса која би олакшала успостављање и развој нових вредности и образаца понашања. Уметност је кроз читаву историју потврђивала да поседује такав капацитет који јој омогућује *„да буде средство развоја нове друштвене свести која одговара новој стварности."* [50]

Ово су само неке од могућих улога и функција уметности у друштву будућности, чије ће остварење зависити од испуњења раније поменутих предуслова.

Оно што је занимљиво у контексту нашег огледа, јесте веровање, уистину донекле уздржано, да се у постиндустријској будућности може очекивати да уметност преузме и битне религијске функције, односно *да уметност прерасте у универзалну и јединствену религију будућности*. Верује се да ће већ активирани процеси размасовљења и кретања ка индивидуалним вредностима и опредељењима, захватити и религијски сектор. Друштво будућности које је оријентисано на индивидуално, неће бити идеалан амбијент за институционализоване религије – *„институционализована религија, у којој се претпоставља да су вредности апсолутне и прихватљиве за вернике који су наследили своју припадност, могла би да доживи стрес у друштву које захтева индивидуално, партиципативно и искуствено формирање вредности."* [51] Уметност би у будућности могла да понуди оно што су институционалне религије нудиле у прошлости. Јер *„учествујући у лепој уметности,*

[48] Исто, стр. 14.

[49] Исто, стр. 16.

[50] Исто, стр. 17.

[51] Исто, стр. 18.

свака особа може да постави своје апсолутне стандарде, своје властите апсолутне вредности."[52] Уместо стазама традиционалне зависности уметничке праксе од религијског контекста, очигледно се развојни токови крећу у правцу супремације уметничког над религијским.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Андрић, Иво, РАЗГОВОР СА ГОЈОМ (СТАЗЕ, ЛИЦА, ПРЕДЕЛИ), 1965.
[2] Адижес, Исак, МЕНАЏМЕНТ ЗА КУЛТУРУ, Адижес менаџмент консалтинг, Нови Сад, 2002.
[3] Аристотел, О ПЕСНИЧКОЈ УМЕТНОСТИ, Култура, 1955.
[4] Борстин, Данијел Џ., СВЕТ СТВАРАЊА, Геопоетика, 2002.
[5] Глишић, Бора, ПОЗОРИШТЕ, Завод за издавање уџбеника, 1964.
[6] Диби, Жорж, УМЕТНОСТ И ДРУШТВО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Clio, Београд, 2001.
[7] Ђурић, Милош Н., ИСТОРИЈА ХЕЛЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, Научна књига, Београд, 1951.
[8] Иберсфелд, Ан, ЧИТАЊЕ ПОЗОРИШТА, Вук Караџић, Београд, 1982.
[9] Илић, Веселин, РЕЛИГИЈА И КУЛТУРА, Просвета, Ниш, 1995.
[10] Јеротић, Владета, БОЛЕСТ И СТВАРАЊЕ, БИГЗ, 1976.
[11] Никодијевић, Драган, МАРКЕТИНГ У УМЕТНОСТИ, Мегатренд, 2006.
[12] Niče, Fridrih, VOLJA ZA MOĆ, Mladost, 1988.
[13] Оутли, Кит, ЕМОЦИЈЕ, Clio, Београд, 2005.
[14] Павићевић, Вуко, СОЦИОЛОГИЈА РЕЛИГИЈЕ, БИГЗ, Београд, 1988.
[15] Петровић, Стеван П., ПСИХОЛОГИЈА И МОГУЋНОСТИ ЗЛОУПОТРЕБЕ, Дечје новине, 1984.
[16] Ранковић, Милан, СОЦИОЛОГИЈА УМЕТНОСТИ, Уметничка академија, 1967.
[17] Фишер, Ернст, О ПОТРЕБИ УМЕТНОСТИ, Минерва, Суботица, 1966.
[18] Хартвуд, Роналд, ИСТОРИЈА ПОЗОРИШТА, Clio, Београд, 1998.
[19] Хаузер, Арнолд, СОЦИЈАЛНА ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ, I том, Култура, Београд, 1962.
[20] Hauzer, Арнолд, FILOZOFIJA POVIJESTI UMJETNOSTI, Matica hrvatska, Zagreb, 1963.

[52] Исто.

Prof. Dragan Nikodijević, Ph.D

TELEOLOGICAL ANALOGIES OF RELIGIOUS & ARTISTIC PRACTISE
– ways to full-fledge artistic from religious –

Abstract*: Dominated view in sociological theories sees religion and art as two categories, which mutually mix and separated in the same time. Social art history give us a lot of examples leading to conclusion that there is high level of deep bounding and teleological analogy in theological and art practice. Reason of this is circumstance that both practices are in general related to expending of social values and their formation.*

KEY WORDS: *Ancient theatre, art, „far beyond„, imitation, Jerusalem syndrome, magic, postindustrial, religion, social-ecological gap, Sthendal syndrome, unwittingly*

УДК 7.037/.038 ; 82.02АВАНГАРДА
ID 154296076

Др Драган Ћаловић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

УМЕТНИЧКИ БУНТ КАО ДЕО ТРАДИЦИЈЕ

Резиме: *У тексту се разматра однос авангарде и традиције, при чему се авангарда посматра као обједињујући појам за различите уметничке праксе с почетка двадесетог века. Полази се од становишта да су већ сами авангардни правци, захваљујући свом изразито негаторском односу према целокупној европској традицији, али и често сукобљеним схватањима унутар самог авангардног покрета, пре свега били окренути успостављању нових обавезујућих теоријских принципа, а не њиховом коначном укидању, као поступку ослобађања уметничког израза „постојећих стега". У том смислу се и авангардна побуна против традиције посматра као рад на редефинисању традиције, која парадоксално постаје део нове европске традиције. Циљ текста јесте да покаже да су промена односа према традицији, и укључивање авангардних поступака у корпус овако редефинисане европске традиције, укинули могућност разумевања антитрадиционалистичког бунта у уметности као превратничког поступка.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *авангарда, дада, експресионизам, теорија уметности, традиција, зенитизам*

Ослањајући се на теоријска разматрања Александра Флакера, Миливоја Солара, и др., у којима се *авангарда* посматра као обједињујући појам за различите превратничке пројекте, Гојко Тешић авангарду одређује као поетички радикализам, односно као посебан „[...] тип стваралачке праксе који се темељи превасходно на негацији традиције, непризнавању класичних песничких образаца, формативних начела, на свеопштој деструкцији модела и начела, форме и садржине".[1] Реч је о уметничком захтеву за потпуним преображајем уметности, културе и друштва. Авангарда, као надређени појам различитим превратничким уметничким праксама, може, с једне стране, да буде сагледавана као посебна уметничка или културолошка формација унутар модернизма, док се, с друге стране, она може схва-

[1] Тешић, Гојко, *Српска авангарда у полемичком контексту*, Институт за књижевност и уметност, Београд, Светови, Нови Сад, 1991, стр. 5.

тити као надстилски појам за различите експерименталне уметничке стратегије током двадесетог века.[2]

У тексту који следи, авангарда се посматра као обједињујући појам за различите уметничке праксе с почетка двадесетог века, које представљају борбену формацију једне нове традиције. Иако, пре свега, окренута рушењу старих композиционих принципа, авангарда није од канона ослобађајућа, већ обавезујућа уметничка формација. Тиме што са теоријским схватањима успостављеним унутар европске уметничке традиције одбацује и уметност насталу на овим основама, авангарда представља захтев за (ре)дефинисањем уметничких канона, а не њиховим укидањем. Већ сами авангардни правци, захваљујући свом изразито негаторском односу не само према целокупној европској традицији, већ и друкчијим схватањима унутар самог авангардног покрета, пре свега су били окренути успостављању обавезујућих теоријских принципа, а не њиховом укидању, као поступку ослобађања уметничког израза „постојећих стега". У том смислу се и авангардна побуна против традиције посматра као рад на редефинисању традиције. Институционализацијом авангардних захтева, авангардни покрет је временом и сâм постао део европске традиције, а теоријска схватања авангардиста су добила статус нових обавезујућих канона. Циљ текста јесте да покаже да су промена односа према традицији и укључивање авангардних поступака у корпус овако редефинисане европске традиције, укинули могућност разумевања антитрадиционалистичког бунта у уметности, као превратничког поступка.

Већ је Богдан Поповић, 1903. године, наслутио „превратнички дух" у Ћурчиновим стиховима. У песми *Пустите ме како ја хоћу!* Милан Ћурчин узвикује:

Зашто увек једно и исто,
Зар све мора бити јасно и чисто,
И свуда прописан број!?[3]

Ови стихови представљају отворен позив напуштању традиције, прихваћених форми и конвенција. Иако још увек не силовит напад на постојеће песничке норме, то је био глас који је у српској поезији најављивао промене које ће уследити у наредном периоду. У „Белешци уредништва *СКГ*-а", Поповић, пишући поводом Ћурчиновог манифеста *О мојим песмама*, износи коментар да оно што је ново не мора увек и бити добро.[4] Међутим,

[2] Шуваковић, Мишко, *Појмовник модерне и постмодерне ликовне уметности и теорије после 1950. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 50.

[3] Ћурчин, Милан, „Пустите ме како ја хоћу", у: *СКГ*, књ. VI, св. 6, XII, 1902, стр. 1066.

[4] Поповић, Богдан, „Белешка уредништва СКГ-а", у: *СКГ*, књ. X, св. 3, 1903, 234-235. стр. Цитирано према књизи М. Ћурчина *Сабране песме*, приредио Васа Павковић,

промене које су у уметности покренуте још крајем деветнаестог, а затим се пренеле на читав двадесети век, управо су у први план поставиле питање критеријума оцене једног уметничког дела. Програми авангардних аутора, изражени кроз манифесте и полемичке текстове, често прожети радикалним ставовима, захтевали су увођење нових теоријских норми које би кроз своје супротстављање традицији отвориле нове приступе разумевању уметничког дела и његовој оцени. Након довођења у питање традиционалних канона, стиховима Ђурчинове песме *Пустите ме како ја хоћу!*, Станислав Винавер, готово читаву деценију касније (1911), у песми Гетеу, доноси још један отворен позив напуштању традиције:

Новог и новог на тле плачно ово
Новог и новог на тле ово плачно
И дајте зрачног на тле ово мрачно,
И све раскујмо што је Господ сков'о-[5]

Ослобађање културног простора од утицаја традиције и канона, првих деценија двадесетог века најављивало је велики „поглед унапред". То је био почетак рада на утемељењу антитрадиционалистичке борбе која ће обележити читав двадесети век.

По речима Гојка Тешића, окретање ка радикалном рушилачком духу у српској поезији је начинио Милош Црњански 1917. и 1918. године, песмама *Химна*, *Серенада*, *Гротеска*, *Наша елегија*, *Ода*, *Песма*, *Победи*, *Робовима* и *Здравица*.[6] Нова реторика којом је Црњански освајао српски поетски простор, била је оштро супротстављање прихваћеном схематизму и традиционалној тематици. Заокрет који је начинио Црњански сопственим поетским истраживањима, наставили су: Станислав Винавер, Сиба Миличић, Тодор Манојловић, Тин Ујевић, Милан Дединац, Растко Петровић, Ранко Младеновић, Марко Ристић, Душан Матић, Александар Вучо, Бошко Токин, итд. Обележен рушилачком поетиком Милоша Црњанског, крај друге деценије најављивао је интензивну културну активност, која ће преко многобројних „изама", попут суматризма, космизма, интуитивизма, хипнизма, експресионизма, дадаизма, зенитизма, надреализма, конструктивизма итд., бити усмерена на превазилажење постојеће традиције.

Седамнаест година након Ђурчинових стихова, године 1920, на молбу Богдана Поповића, Милош Црњански за *Српски књижевни гласник*, у свом

Панчево, Свеске, 1991, стр.128. Преузето из: Тешић, Гојко, *Откровење српске авангарде*, Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа, Београд, 2005, стр. 15.

[5] Цитат преузет из: Тешић, Гојко, „И све раскујмо што је Господ сков'о", у: Тешић, Гојко, *Откровење*..., стр. 161

[6] Тешић, Гојко, „Пале су идеје, форме и, хвала Богу, и канони!", у: Тешић, Гојко, *Откровење*..., стр. 22.

„Објашњењу 'Суматре'", износи објаву: „пале су идеје, форме и, хвала Богу, и канони!".[7] Ове речи Милоша Црњанског, свакако, не треба схватити као објаву разрешења једног сукоба, већ управо као неминовност његовог развоја. Сукоб између „старих" и „нових" постаје, по речима Гојка Тешића поетичка парадигма у двадесетим годинама.[8]

Међутим, овај сукоб између „старих" и „нових", само се условно може биполарно одредити. Наиме, захтеви за успостављањем дисконтинуитета са постојећом традицијом нису остваривани унутар јединственог уметничког фронта. Различити „изми", иако сагласни у постављању захтева за рушењем постојеће традиције, често су међусобно били супротстављени. Различито разумевајући процес раскида са традицјом, српски уметници су развијали различите уметничке поступке, разрађујући своја становишта кроз многобројне полемичке текстове и објашњења сопствених уметничких пројеката.

Супротстављање традиционалним вредностима и учвршћеним канонима академизма, почетком двадесетог века, представљало је тенденцију снажно изражену у различитим уметничким покретима широм Европе. Већ уздрманим ауторитетима све радикалније су се супротстављали авангардни уметници доносећи нове вредности, нове мисли, нове законе и нове уметничке приступе. Заокрет који су начинили импресионисти и постимпресионисти, у сликарству на прелазу из деветнаестог у двадесети век, почетком двадесетог века прихватили су фовисти и експресионисти, који су још више радикализовали одвајање од традиције академизма. У потрази за новим узорима Матис (Henri Matisse) одлази у Мароко (1911. и 1912. године). Он изворе за свој рад налази у исламској орнаментици и персијској минијатури. С друге стране, експресионисти се, пак, окрећу афричкој скулптури, готичким дрворезима, народној уметности и фолклору. У свом програму они позивају на поновно успостављање везе с природом и напуштање урбане културе зарад враћања самим „изворима живота". На одбацивање европских уметничких доктрина и окретање Истоку позива и Владимир Марков. Свој захтев он образлаже следећим речима:

„Савремена Европа не схвата лепоту неразборитог, нелогичног. Наш уметнички укус, одгојен на суровим правилима, не може да се помири с распадањем постојећег погледа на свет, да се одрекне 'овога света' и преда се свету осећања, љубави и снова, не може да се прожме анархизмом што се изругује разрађеним правилима и да пређе у неконструктивни свет".[9]

[7] Црњански, Милош, „Објашњење 'Суматре'", у: *СКГ*, књ. I. св. 4, 16. X 1920, стр. 265-270. Цитирано према књизи: Црњански, Милош, *Итака и коментари*, Просвета, Београд, 1959, стр. 176.

[8] Тешић, Гојко, „Пале су идеје...., стр. 16.

[9] Марков, Владимир, „Принципи нове уметности", у: Мијушковић, Слободан, *Документи за разумевање руске авангарде*, Геопоетика, Београд, 2003, стр. 29.

Међутим, авангардни покрети с почетка двадесетог века, двадесетих година и сами постају мета нових уметничких схватања развијених у новонасталим друштвеним околностима након Првог светског рата. Као одговор на ратне страхоте, 1916. године у Цириху настаје дада, као културни покрет који ће убрзо добити међународне размере. То је био протест против буржоаских интереса и савремених академских и уметничких вредности. Марсел Јанко (Marcel Janko) узвикује:

„We had lost confidence in our culture. Everything had to be demolished. We would begin again after the 'tabula rasa'. At the Cabaret Voltaire we began by shocking common sense, public opinion, education, institutions, museums, good taste, in short, the whole prevailing order".[10]

У Сједињеним Државама Марсел Дишан (Marcel Duchamp), Френсис Пикабија (Francis Picabia) и Ман Реј (Man Ray) постају носиоци новог покрета. Дишан почиње да излаже *radymades*, а 1917. године потписује свој рад *Фонтана*, који је жири *Друштва независних уметника* (*Society of Indipendent Artists*) одбио да уврсти у своју изложбу.

Рихард Хилсенбек (Richard Huelsenbeck) преноси стратегију даде у Берлин. Берлинска дада са Јоханесом Бадером (Johannes Baader), Георгом Гросом (George Grosz), Хансом Рихтером (Hans Richter), Раулом Хаусманом (Raoul Hausmann), Џоном Хартфилдом (John Heartfield) и још неколицином истомишљеника у условима поражене монархије заузела је одређену политичку позицију (дадаистичка република), а у манифесту од 22. фебруара 1920. године предложила стварање међународног удружења стваралаца и интелектуалца на основу радикалног комунизма.[11] Поред Берлина, у Немачкој је значајан центар даде био и Келн у коме раде Макс Ернст (Max Ernst) и Ханс Арп (Jean/Hans Arp), а у Хановеру Курт Швитерс (Kurt Schwitters), док у Паризу Тристан Цара (Tristan Tzara) окупља велики број младих песника.

Свој програм дадаисти образлажу кроз читав низ публикација и манифеста у којима се позива на рушење грађанског система вредности и савремене академске традиције. У *Манифесту* из 1916. године Хуго Бал (Hugo Ball) изјављује:

„I shall be reading poems that are meant to dispense with conventional language, no less, and to have done with it. Dada Johann Fuchsgang Goethe. Dada Stendhal. Dada Dalai Lama, Buddha, Bible, and Nietzsche. Dada m'dada. Dada mhm dada da. It's a question of connections, and of loosening them up a bit to start with. I don't want words that other people have invented. All the words are other people's inventions. I want my own stuff, my own rhythm, and vowels

[10] Цитат преузет са интернет адресе: http://en.wikipedia.org/wiki/Dada

[11] Трифуновић, Лазар, *Сликарски правци XX века*, Просвета, Београд, 1994, стр. 89.

and consonants too, matching the rhythm and all my own. If this pulsation is seven yards long, I want words for it that are seven yards long".[12]

У оквирима српске авангарде, програмски текстови двадесетих година постају својеврсни документ радикализма. Поред програмских текстова Милоша Црњанског, Станислава Винавера и Растка Петровића, за српску авангардну уметност од посебног је значаја манифест дадизма објављен у часопису *Зенит*. Зенитизам је проглашен за нову балканску уметност. То је „[...] ослобођење од свију академских окова и признатих лажи европског класицизма и барнумске цивилизације".[13] Реч је о радикалном и политички ангажованом прогласу, изразито антиевропски и антитрадиционалистички оријентисаном, који позива на „Васкрс југобалканског пратипа Човекохероја у унутрашњој духовној инкарнацији БАРБАРОГЕНИЈА".[14]

Од посебног су значаја и Мићићев текст „Категорички императив зенитистичке песничке школе", објављен у прологу (чији је пуни назив „Пролог једног лудака") песничке књиге *Стотину вам боїова*, која је најпре забрањена, да би се касније појавила у цензурисаном издању под насловом *Кола за спасавање*, затим „Програм хипнизма" који 1922. године објављује Драинац, „Интуитивна лирика" Тодора Манојловића, итд.

Најчешће, као органи одређене групе писаца, авангардни часописи представљају посебан простор борбе против традиције и академизма. Међутим, највећи број ових часописа је кратког века. Од посебног су значаја часописи *Зенит*, *Путеви*, *Дада танк*, *Дада јок*, *Хипнос*, итд.

У Русији, против естетизма с почетка двадесетог века, устају уметници млађе генерације, које предводе Михаил Ларионов и Наталија Гончарова. Они организују најпре групу *Пуб каро*, а потом *Маїарећи реї*, с којом долази до осамостаљења руске модерне уметности и до прекида с француским и немачким сликарством.[15] Михаил Ларионов, оснивач *Маїарећеї реїа*, 1913. године објављује *Манифест лучизма*. Лучизам, као покрет и теорија, у први план ставља објект који емитује зраке, полазећи од става да се опажање своди на збир светлосних одблесака који допиру до човека, услед чега је његова перцепција релативна.[16]

За разлику од лучизма као строге теорије окренуте чистом сликарству, футуризам се развијао као покрет ширег друштвеног ангажмана. Као одговор на обезвређивање социјалних, етичких и естетичких вредности у Русији, руски футуристи, подстакнути европским футуристичким

[12] Ball, Hugo, *Dada Manifesto*, (1916). Текст преузет са интернет адресе: http://en.wikisource.org/wiki/Dada_Manifesto_%281916%2C_Hugo_Ball%29

[13] „Зенит-Манифест". Преузето из: Тешић, Гојко, *Откровење*...., стр. 241.

[14] Исто, стр. 241.

[15] Трифуновић, Лазар, *Сликарски*...., стр. 75.

[16] Исто, стр. 75.

покретом, прогласили су безвредним и неважећим све претходно створене вредности позивајући на стварање нових. Они су устали против традиције и канона у људским односима, против учмалости и буржоаске културе. Руски футуристи поставили су себи као циљ промену света и његово отварање према будућности. Њихова становишта прокламовао је и први футуристички манифест *Шамар друштвеном укусу*, који су 1912. године објавили Давид Бурљук, Алексеј Кручоних, Владимир Мајаковски и Хлебњиков (псеудоним Виктора Владимировича Хлебњикова), али и низ уметничких акција и остварења, попут позоришног комада *Владимир Мајаковски, трагедија*, опере *Победа над сунцем*, филма *Драма у футуристичком кабареу број 13*, итд. У свом развоју руски футуризам је прошао кроз низ метаморфоза, од кубофутуризма до супрематизма и конструктивизма, постајући синоним за напредне покрете, а касније, у годинама Револуције, и за све леве тенденције.[17] У периоду свог пуног развоја, у сликарству, он је више означавао одређени уметнички став, тип понашања, а не прихватање јединственог уметничког израза.

Руски футуристи, који су још пре Револуције истицали потребу револуционисања уметности, представљали су једну од водећих група у постреволуционарном периоду, обележеном постојањем одређеног плурализма уметничких покрета. Они су себи поставили циљ не само да агитују за револуцију, већ и да обликују живот револуционарне будућности. Већ су они истакли захтеве за спровођењем једног тоталитаристичког односа према културној продукцији. Они су захтевали негацију културе ранијих епоха, истовремено тражећи монопол у савременој уметности. Михаил Матјушин, Алексеј Кручоних и Казимир Маљевич, на Првом сверуском конгресу бајача будућности (песника-футуриста), 1913. године изјављују:

> „Окупили смо се да против себе подигнемо свет!
> Време шамара је прошло.
> Тутњава праскача и покољ кукача ускомешаће предстојећу годину уметности!
> Ми желимо да наши противници храбро забрањују [бране?] своје расуте рите.
> Нека не машу реповима и не покушавају да се иза њих сакрију".[18]

На седницама одржаним 18. и 19. јула 1913. године у Усикирику (Финска), они су позвали на „уништење застарелог тока мисли према законима каузалне везе", на одбацивање званичне уметности, реформацију руског театра, који називају „бедемом уметничке усахлости". Наместо Художественог театра, Коршевског, Александринског, Малог и Бољшог театра, они

[17] Исто, стр. 76.

[18] Матјушин, Михаил; Кручоних, Алексеј; Маљевич, Казимир, „Први сверуски конгрес бајача будућности (песника-футуриста), у: Мијушковић, Слободан, *Документи за разумевање руске авангарде*, Геопоетика, Београд, 2003, стр. 60.

захтевају стварање новог позоришта „Будућњак“, у којем би се изводиле представе *Победа над Сунцем* (опера) Кручониха, *Железница* Мајаковског, *Божићна бајка* Хлебњикова, и др.

У току Првог светског рата и непосредно пред Револуцију, у ликовном животу Русије постојала је јасна поларизација снага, где су се на једној страни нашле „леве“ тенденције футуристичког смера, које су обухватале лучизам, кубофутуризам, супрематизам и рани конструктивизам, док су се на другој нашли фолклорни реализам передвижњика, сецесија *Света уметности* и симболизам *Плаве руже* и *Златног руна*.[19] Избијање Револуције 1917. године, авангардни уметници су доживели као отварање перспективе новог живота и остварење својих тежњи ка изградњи новог друштва. Уметност је схваћена као друштвена сила чији је задатак да се стави у службу реализације револуционарног програма. У циљу потпунијег остварења започетог процеса, предложена је концепција *уметности пропаганде*, која је била водећа идеја у прве четири године „херојског комунизма“.[20]

Совјетски уметници су, почетком двадесетог века, били опчињени идејом новог друштва које је требало изградити. Свој задатак видели су у потреби да том долазећем друштву обезбеде адекватну уметност. Реч је о „новој уметности“ за „ново доба“. Плуралитет уметничких приступа првих година након 1917. године може се схватити као „одмеравање снага“ постојећих уметничких концепција. „Дух тоталитаризма“, који је у оно време владао у Совјетском Савезу, пренео се и на уметност. Суживот различитих уметничких концепција стога и јесте био неодржив, јер је свака, управо себи настојала да обезбеди статус „уметности новог друштва“. Учвршћивање нетолерантног односа према друкчијим уметничким приступима, у атмосфери успостављања тоталитаристичког режима, довело је до трасирања полемика у области културне политике у правцу њихове тоталитаризације. Заступање става да постоји само један исправан приступ, од стране уметника, у једном тоталитарном режиму, водило је њиховом директном потчињавању установљеном политичком програму, што је почетком тридесетих година резултирало укидањем авангардних покрета у Совјетском Савезу.

Руски авангардни покрет представљао је снажан, али унутар себе веома разноврстан фронт уметникâ који су одлучно одбацивали традицију позивајући на изградњу нове уметности. Циљеви које су авангардисти себи постављали често су излазили из сфере естетског, приближавајући се програмским задацима спровођене политике. Припадници авангардних покрета себе су често видели као самостални одред унутар шире револуционарне борбе. Међутим, јачањем захтева за све већим уметничким ангажовањем у политичкој борби, јачао је и сукоб између различитих авангард-

[19] Трифуновић, Лазар, *Сликарски...*, стр. 77.

[20] Исто, стр. 78.

них фракција. Не само што је свака од уметничких група своју уметничку концепцију сматрала као једину исправну, већ и као једину могућу унутар започетих друштвених реформи. Полазећи од става да, као што постоји једна правилна политичка платформа Револуције, тако може постојати и само једна правилна уметничка платформа, сукоби унутар авангардног покрета израстали су до нивоа искључивости и личне нетрпељивости.

Унутрашњи сукоби и непостојање јединства унутар авангардног уметничког фронта, неразумљивост авангардних концепција изван уских уметничких кругова, снажно укорењена реалистичка традиција, конзерватизам политичких вођа, низак општи културни ниво највећег дела совјетског становништва, довели су до постепеног размимоилажења уметничке авангарде и политичког вођства, које се све више окретало концепцији лако схватљиве и приступачне уметности најширим круговима становништва. Сâм Лењин се снажно залагао за уметност коју „масе разумеју и воле", односно за повезивање револуционарне уметности са наслеђеном баштином. Ново стајалиште које је политичко руководство све више било спремно да прихвати, отварало је простор оживљавању реалистичке традиције. Овакав приступ схваћен је и као знатно ефикаснији у ширењу пропагандне поруке, чиме су његове политичке позиције биле додатно учвршћене. Успостављан на затеченом историјском наслеђу, као и на новим револуционарним околностима, фронт реалистичке уметности израстао је у снажну фракцију која се супротстављала разједињеним авангардним концепцијама.

Коначно разрешење сукоба донео је ЦК СКП(б) резолуцијом „О реорганизацији књижевно-уметничких организација", од 23. априла 1932. године, у којој је РАПП критикован због херметизовања књижевног живота и због поистовећивања методе у књижевном стваралаштву са филозофском методом. Након доношења резолуције, совјетске власти су спровеле укидање пролетерских уметничких организација. Сва дотадашња званична уметничка друштва су распуштена и установљен је *Савез совјетских уметника*. То је било институционално освајање простора нове уметности која је ступала на совјетско тло праћена државним терором над присталицама старе авангарде. Велики духовни замајац с почетка двадесетог века, био је заустављен, а уметност која је најављивала „ново друштво" славећи Револуцију, била је превладана сопственим тоталитарним захтевима и непостојањем јединства унутар самог авангардног покрета. Традиција против које је устала „нова уметност" била је исувише чврсто утемељена да би једном побуном била укинута.

Нетрпељив став према другим авангардним покретима, у српској уметности, посебно је био изражен код зенитиста. У томе је пресудну улогу одиграо Љубомир Мицић, који је у својим манифестима све авангардне покрете прогласио мртвима, одредивши зенитизам за „једину здраву духовну и поетску струју из које се рађала барбарогенизација", односно балканиза-

ција Европе.[21] Зенитизам, као авангардни покрет двадесетих година двадесетог века, свој настанак и развој везује за часопис *Зенит*, који је од 1921. до 1926. године излазио у Београду и Загребу, као међународна ревија за уметност и културу. Поред домаћих аутора (Милош Црњански, Станислав Винавер, и други), у часопису се објављују и прилози иностраних сарадника попут Александра Блока, Василија Кандинског, Анрија Барбиса (Henri Barbusse), Јарослава Сајферта (Jaroslav Seifert), и других. Међу зенитистичким песницима свакако треба истаћи Бранка Ве Пољанског, који је у реализацији рушилачког превратничког пројекта можда отишао најдаље.

Негаторски став према осталим авангардним покретима преузеће нешто касније и надреалисти, који нису признавали утицај авангардних стваралаца двадесетих година, пре свега Милоша Црњанског, Мони де Булија, Риста Ратковића, Драгана Алексића и других. Овакве ставове надреалисти су нарочито манифестовали у својим полемичким текстовима. Ово пре свега важи за Марка Ристића и Давича, док Милан Дединац у предговору своје књиге *Од немила до недраīа,* признаје величину авангардних тенденција двадесетих година. Надреалисти у српску поезију, као новину са Запада, уносе аутоматско писање, примену психоанализе и ирационализам, док су хуморна деструкција, симултанизам, филмска техника писања, пародирање традиције, разарање жанра, итд., по речима Гојка Тешића, карактеристични за поетске текстове авангардног језгра.[22]

Авангардно одбацивање Шекспира и Дантеа, Микеланђела и Жака Луја Давида, представљало је рад на дефинисању новог уметничког језика. Теоријска схватања и уметнички канони старог академизма били су одбачени заједно са старом уметношћу. Из тог разлога урлик Барбарогенија: „Треба затворити сва позоришта у којима натежу 'Умишљеног болесника' и изигравају 'Отела'. То све заудара к`о лешина!"[23], треба, пре свега, схватити не као ослобађање уметности композиционих принципа, већ управо као позив на утемељење нове традиције, засноване на одређеним канонима, манифестима, нормативима, итд.

Развој нових уметничких приступа, као што су напуштање централне перспективе у сликарству или одустајање од формалне кохерентности у књижевности, поставио је захтев за изменом начина перцепције уметничког дела. Редефинисање односа публика – уметничко дело, значило је истовремено редефинисање норми разумевања, као и унутрашње организације уметничког дела. Отуда авангардно анти-дело то јесте једино посматрано из једног, за авангарду, традиционалистичког угла. Како је превазилажење префикса *анти* увек условљено изменом доминантног теоријског оквира, то је и

[21] Тешић, Гојко, „Пале су идеје..., стр. 28.

[22] Исто, стр. 30.

[23] „Зенит-Манифест". Преузето из: Тешић, Гојко, *Откровење...*, стр. 241.

ослобађање од постојећих уметничких норми постало предуслов препознавања авангарде као уметничке праксе. Марко Ристић модерну поезију одређује као „продукт анти-поетске буржоаске културе", односно као продукт истинске уметности у контексту њеног изричитог негирања.[24] Тиме одређење авангарде као анти-уметности постаје везано искључиво за анти-уметничку културу, те је авангардну негацију заправо потребно схватити као негацију негације уметности. То уједно значи да је и сâм акт признавања авангарди уметничког статуса истовремено негација културе на којој она настаје, те је и авангардну активност потребно схватити као суштински реакционарну.

Кроз читав низ манифеста, програмских текстова, дискусија, као и путем саме уметничке праксе, авангардни уметници с почетка двадесетог века, постављали су темеље једном новом уметничком језику. „Нова уметност" коју је требало изградити, није била уметност ослобођена канона и унапред утврђених модела изражавања и тумачења. Теоријска подлога, коју су кроз читав низ текстова разрађивали авангардисти, постављала је оквире могућег уметничког деловања. Нови језик авангарде није био само прелазни ступањ у учвршћивању нове традиције, већ је и сâм био нормативистички. Наиме, није могуће говорити о уметничком језику авангарде изван било каквог система, односно ослобођеном од конвенцијски утврђених композиционих начела. Оно по чему је овај језик специфичан, јесте његово радикално одступање од наслеђених европских норматива, али не и по укидању канонизације.

Разумевање једног уметничког дела подразумева разумевање језика, односно знаковног система, у оквиру којег је то дело сачињено, као и разумевање социјалног оквира који одређује начине његовог декодирања и вредновања. Да би једно уметничко дело било као такво препознато, оно треба да буде обликовано према конвенцијски утврђеним критеријумима на основу којих се спроводи диференцијација уметничке од неуметничке праксе. Тек путем одређења основних теоријских начела, уметничка продукција себи обезбеђује оквир унутар којег може бити сагледавана. Односно, тек путем спроведене стандардизације, уметност себи обезбеђује услове да као таква буде препозната.

Једно уметничко дело добија свој смисао једино смештањем у оквире познатих друштвених и културних идентификација уметничке продукције. Разумевање уметничког дела, као и саме уметности, условљени су читавим низом разрађених конвенција унутар уметничке теорије и праксе. У том смислу је и свака негација канона и уметничко-теоријских схватања, могућа једино у оквиру поступка њиховог (ре)дефинисања. У противном, уметност би постала нечитљива, а у крајњој линији и непрепознатљива као таква.

[24] Ристић, Марко, „Морални и социјални смисао поезије", у: Петровић, Сретен, *Марксизам и књижевност*, I, Просвета, Београд, 1983, стр. 363-364.

Савремена тржишна пракса именовања уметничких вредности, у својој суштини јесте антиуметничка. Уметност, да би то остала, мора остати верна својим унутрашњим принципима. Односно она мора истрајати на композиционим начелима сопственог језика и на адекватној теоријској утемељености. Препознавање уметности путем различитих форензичких метода, физичких и хемијских анализа, или рендгенских снимања, до крајњих граница релативизује њен статус. У том смислу укидање начела теорије уметности, наместо њиховог (ре)дефинисања, значило би потпуно укидање разграничења између уметничке и вануметничке продукције. Уметнички рад би на тај начин постао искључиво тржишно условљена активност, одређена маркетиншким законитостима и берзанском потражњом.

Оно што одређује форму, значење или статус једном уметничком делу, управо јесте теоријски систем унутар којег се то дело посматра. Да би једно дело било читљиво, неопходно је познавати језичке кодове на основу којих је то дело сачињено. И не само то. Већ је и постојање ових кодова управо услов одређења самог уметничког дела као таквог. Авангардна негација европске уметничке теорије и праксе била је саставни део борбе за нову уметност. То је био захтев за (ре)успостављањем једног исконског уметничког израза. Авангардни покрети су почетком двадесетог века започели борбу за једну, на друкчијим основама, изграђену уметност, али не и борбу за коначно укидање теорије уметности. Управо у том смислу авангардни прогласи, бројни манифести и теоријске разраде, постављају обавезујуће оквире једној редефинисаној уметничкој теорији, истовремено обезбеђујући авангардним делима уметнички статус.

Негирање традиционалних модела уметности изазвало је сукоб између „старих“ и „нових“. Овакав однос резултирао је оштром поларизацијом снага, праћен снажним нападима и потпуном дискредитацијом супротних уметничких становишта. То је био сукоб између младих аутора који су настојали да успоставе уметничке системе засноване на теоријским становиштима авангарде, док су се с друге стране нашли аутори старије генерације који су настојали да заштите старе институције и већ успостављене уметничке принципе. Побуна против дотрајалог система вредности своју енергију црпела је из вере у могућност коначног ослобођења човека, из вере у могућност стварања слободнијег израза неоптерећеног крутим „канонима“ етаблираних институција.

На почетку двадесет првог века, Алексићев антитрадиционалистички позив „Културу разорити као досаду, буржоаску лудост, лепо оличену и у сафијан умотану: до крајности идемо – [...] – Од темеља рушимо, нека се распрсне језик и остане велики ДАДА“[25], парадоксално постаје део једне

[25] Алексић, Драган, „Дадаизам“, у: *Зенит*, I/3, 1921, 5-6. стр. Преузето из: Тешић, Гојко, *Откровење...*, стр. 255.

нове, читав век старе традиције. Авангарда, као превратничка формација с почетка двадесетог века, поставила је темеље савременој култури. Уметнички језик, формиран унутар авангардних покрета, данас обезбеђује оквире деловања уметничке теорије и праксе. Готово читаво столеће након авангардне побуне, авангардни бунт и сâм је постао део традиције, а авангардни уметници признати утемељивачи сада доминантних уметничких схватања, приступа и поступака. Захваљујући институционализацији критичке мисли путем механизама официјелне историографије, бунтовни захтеви авангардних уметника претворени су у обавезујуће каноне. Нове, измењене вредности свечано се прослављају у академијама, позориштима, музејима и аукцијским кућама. Дишанова поруга *Мона Лизе* канонизовала је сам бунт уместо да га учини убојитим, а традиција је и овога пута, наместо да буде срушена, само трансформисана. Зенитистички повик „Historia NON vitae magistra!"[26] поново уступа место изреци старих Латина против које устаје. Историја се још једном поиграла са револуционарима који су желели да уздрмају њене темеље. Институционализацијом, авангарда је и сама постала део оног наталоженог искуства против ког се борила, уводећи у његов корпус сопствене поступке и схватања. На тај начин, иако су намеравали да у основи уздрмају механизме очувања традиције, авангардисти су их институционализацијом антитрадиционалистичког бунта у уметности – заправо оснажили. На тај начин покрет европске авангарде још једном је потврдио стару мудрост да је најбољи облик борбе против субверзије њена институционализација.

Будући да се ослањао на низ разрађених теоријских студија, често оштро супротстављених друкчијим уметничким схватањима и приступима, и будући да је био окренут не само негирању постојећих уметничких норми већ и читаве уметности израсле на овако постављеним принципима, покрет уметничке авангарде израстао је као покрет нове / обновљене традиције. Отуда и авангардну побуну против традиције треба схватити као, данас већ остварен, захтев за ревизијом постојећих уметничких норми разумевања, стварања и оцене уметничког дела, а не као позив на коначно ослобађање уметности. Будући да је као једна реакционарна формација постала део традиције, авангарда је институционализовала уметничку борбу против традиције као управо традиционалистички поступак. Уметничка негација традиције, у овако створеним околностима, губи сваку револуционарну снагу, постајући један од начина учвршћивања постојеће културе.

[26] „Зенит-Манифест". Преузето из: Тешић, Гојко, *Откровење*..., стр. 241.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Ball, Hugo, *Dada Manifesto*, (1916). Текст преузет са интернет адресе: http://en.wikisource.org/wiki/Dada_Manifesto_%281916%2C_Hugo_Ball%29

[2] Црњански, Милош, *Итака и коментари*, Просвета, Београд, 1959.

[3] Ћурчин, Милан, „Пустите ме како ја хоћу!“, у: *СКГ*, књ. VI, св. 6, XII, 1902.

[4] Косановић, Богдан, „Мицићева ’Кола за спасавање’ као авангардна драма“, у: Косановић, Богдан, *Славистичке компаративне теме*, Old commerce, Нови Сад, 2005.

[5] Марков, Владимир, „Принципи нове уметности“, у: Мијушковић, Слободан, *Документи за разумевање руске авангарде*, Геопоетика, Београд, 2003.

[6] Матјушин, Михаил; Кручоних, Алексеј; Маљевич, Казимир, „Први сверуски конгрес бајача будућности (песника-футуриста), у: Мијушковић, Слободан, *Документи за разумевање руске авангарде*, Геопоетика, Београд, 2003.

[7] Мијушковић, Слободан, *Од самодовољности до смрти сликарства*, Геопоетика, Београд, 1998.

[8] Ристић, Марко, „Морални и социјални смисао поезије“, у: Петровић, Сретен, *Марксизам и књижевност*, I, Просвета, Београд, 1983.

[9] Селенић, Слободан, „Авангардна трагикомедија“, предговор у: Селенић, Слободан (ур.), *Авангардна драма*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964.

[10] Шуваковић, Мишко, *Појмовник модерне и постмодерне ликовне уметности и теорије после 1950. године*, Српска академија наука и уметности, Прометеј, Београд, Нови Сад, 1999.

[11] Тешић, Гојко (ур.), *Авангарда: теорија и историја појма*, Народна књига – Алфа, Београд, 1997.

[12] Тешић, Гојко, „И све раскујмо што је Господ сковъо“, у: Тешић, Гојко, *Откровење српске авангарде*, Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа, Београд, 2005.

[13] Тешић, Гојко, „Пале су идеје, форме и, хвала Богу, и канони!“ у: Тешић, Гојко, *Откровење српске авангарде*, Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа, Београд, 2005.

[14] Тешић, Гојко, *Српска авангарда у полемичком контексту*, Институт за књижевност и уметност, Светови, Београд, Нови Сад, 1991.

[15] Трифуновић, Лазар, *Сликарски правци XX века*, Просвета, Београд, 1994.

[16] „Зенит-Манифест“. Преузето из: Тешић, Гојко, *Откровење српске авангарде*, Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа, Београд, 2005.

[17] http://en.wikipedia.org/wiki/Dada

Ass. Prof. Dragan Ćalović, Ph.D

ARTISTIC STRUGGLE AS A PART OF TRADITION

Abstract: *The text analyses the relations between avant-garde and tradition, during which the avant-garde is observed as common concept which refer to different artistic practises from the beginning of twentieth century. The text aim is to show that avant-garde movements, because of their extreemly negative relation to the whole european tradition, but also because often oposit approaches they had, intented, first of all, not to repeal theoretical principles, but to establish new theoretical framework. In that sense, there is a need for understanding avant-garde insurrection against tradition as demand for revision established artistic norms of understanding, creating and evaluating some artistic work, but not as a call for final liberation of art. By institutionalizing avant-gardists' demands, avant-garde movement becomes a part of european tradition, and theoretical aproaches of avant-gardists got a status of new obligated canons. According to the fact that avant-garde movement, as revolutionary formation became a part of european tradition, avant-garde institutionalized artistic struggle against tradition as a traditional act. Artistic denying of tradition, in this circumstances, lose their revolutionary strenght, becoming one of manners of manifestation established culture.*

KEY WORDS: *avant-garde, dada, expresionism, theory of art, tradition, zenitism*

УДК 7.01 ; 7.071.1(091)
ID 154297356

Др Давор Цалто
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

УМЕТНИК КАО АУТОР

Резиме: *Концепт „уметника“ истражен је у овом раду скретањем пажње на приступе који карактеришу уметника најпре као „слободног стваралаца“, тј. некога ко производи уметничка дела путем врлине својих креативних капацитета, идеја или интелекта, а не путем неке вештине или мануелне производње. Оваква карактеризација заснована је на идеалу „новог уметника“ који се јавља у доба Ренесансе, а што је у вези са епитетима које уметника описују у смислу концепта „стваралаца“.*

Да би се разумеле одреднице које истичу уметникове креативне капацитете и слободу стварања, у оквиру којих он ствара своје дело у Ренесанси, овде су, у кратким цртама, истражене улоге и особине оба концепта, „уметника“ и „стваралаца“ у касном Средњем веку. Анализе показују да основно значење речи и епитети који описују „стваралаца“ (некога ко је пре свега везан за производњу речи), а који су прихваћени у Ренесанси, једнако карактеришу и „уметника“, а тај преображај концепта уметника у Ренесанси представља замену за средњевековног „занатлију“ који свој рад врши најпре путем мануелних вештина.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *уметник, аутор, стваралаштво, слобода, духовна делатност.*

Појмови „уметника“ и „аутора“ имају данас велики културни и учетнички значај. Они су у изобиљу присутни у савременој култури, и поред тога што је само њихово значење, као и могућност употребе у савременом контексту, изузетно спорно.

Ови појмови су се у другој половини двадесетог века нашли на удару критике која је усмерена ка деконструкцији модернистичког схватања уметничке и културне продукције, као нечега што је базирано пре свега на „субјекту“ као конструкту.

У овом чланку ћу се позабавити појмовима „уметника“ и „аутора“ кроз кратак преглед њихове генезе, како би се маркирао период у коме је могуће говорити не више о два појма, већ о јединственом концепту „уметника као аутора“ који је управо послужио да се на његовим темељима оствари нововековна замисао о уметнику као генију и индивидуалцу.

1. „УМЕТНИК“ И „АУТОР“ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ТРАДИЦИЈИ

Образлажући проблем статуса уметника у средњем веку, Рудолф и Маргот Витковер указују на римску традицију као узрок маргиналног друштвеног статуса уметника у епоси средњега века. Одсуство угледа уметничке делатности је повезано са чињеницом да визуелне уметности нису припадале „слободним уметностима“ (вештинама):

„Rome never admitted the visual arts into the cycle of the liberal arts, the *artes liberales*, or, in other words, into the body of theoretical knowledge which a freeman was expected to master. The liberal arts remained the corner-stone of Christian education and this implied the exclusion of the visual arts from the higher sphere of life throughout the Middle Ages.“[1]

Исти аутори такође примећују да током овог периода није постојало интересовање за личност уметника који је схваћен као „уметник-занатлија“ и који има „занимање ниже класе“.[2] У средњем веку, уметници су чланови гилди (цехова), односно струковних удружења која окупљају сликаре и вајаре заједно са стакларима, резбарима, тапетарима, седларима, каменоресцима и сл.

Чињеница да су овакве гилде постојале и да су сликари и вајари били њихови чланови, за Витковерове представља доказ да су уметници *de jure* и *de facto* били занатлије чији су обука и рад били регулисани прецизним прописима.

Витковерови се слажу са Буркхартовом тезом о ослобађању уметника у ренесансној епоси при чему ослобађање разумеју пре свега као ослобађање од монопола гилди. Исте основне одлике статуса уметника у средњем веку истиче и Паул О. Кристелер, додајући да је значење саме речи „уметник“ у средњем веку сугерисало мануелну, вешту продукцију, али такође и ученика или студента слободних уметности:

„The very concept of ‘art’ retained the same comprehensive meaning it had possessed in antiquity, and the same connotation that it was teachable. And the term *artista* coined in the Middle Ages indicated either the craftsman or the student of the liberal arts.“[3]

1 Rudolf and Margot Wittkower, *Born under Saturn, The Character and Conduct of Artists: A Documented History from Antiquity to the French Revolution*, London 1963, 8.

2 „No longer were characteristics of behavior associated with artists, not only because there were no medieval Pliny who would have recorded and transmitted them, but because under the changed conditions the personality of the craftsman-artist held little interest. This was still the general reaction in Dante’s time. Benvenuto da Imola, professor at Bologna and commentator on Dante, informs us that people wonder why Dante immortalized ‘man of unknown name and low-class occupation.“’ Rudolf and Margot Witkower, Ibid.

3 Paul O. Kristeller, *The Modern System of the Arts I*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 12, јануар 1951, 508.

Штавише, Клистелерова аргументација указује на веома ниску позицију самих визуелних уметности у оквиру хијерархије људских делатности уопште:

„Architecture as well as various branches of sculpture and of painting are listed, along with several other crafts, as subdivision of *armatura*, and thus occupy a quite subordinate place even among the mechanical arts."[4]

Кристелер стога закључује да током читавог овог периода „уметност" (а самим тим и „уметник"), није поседовала значење које би укључивало појмове попут стваралаштва или инспирације, што касније постаје њен конститутивни чинилац.

Иако ове интерпретације наглашавају различита значења саме речи, сва она се слажу у томе да су концепти слободног стварања или оригиналности искључени из средњовековне замисли о уметнику. Насупрот томе, појмови стварања, оригиналности, али и слободе, могу су пронаћи у средњовековном значењу појма „аутор" који је примарно, као што то каже Ендру Бенет, „one who sets forth written statements; the composer or writer of a treatise or book."[5] Анализа појма „аутор" коју доноси Доналд Е. Пиз, сугерише да је сам концепт резултат средњовековне традиције у којој је реч „аутор" компонована од латинских глагола „agere, 'to act or perform'; auieo, 'to tie'; augere, 'to grow'; and from the Greek noun autentim, 'authority"'.[6]

Овај појам по Пизовој анализи указује на инвентивност, аутономију, креативност, ауторитет и оригиналност. „Аутор" је такође „писац" чије речи изазивају поштовање и којима се верује. Сличну интерпретацију је могуће видети и код А. Ј. Миниса, који нешто одређеније говори о „аутору" као о ономе који „изводи уметност писања" или „доводи нешто у биће, узрокује да нешто расте".[7]

Освалд Бајер показује у својој студији *Gott als Autor: zu einer poietologischen Theologie*, да схватање појма „аутора" као нечега што укључује стваралаштво, оригиналност и слободу, потичу из повезаности „аутора" пре свега са Богом, то јест „Богом као аутором". Он говори о разумевању божанске улоге у односу на улогу писца:

4 Paul O. Kristeller, Ibid., 507, 508.

5 Andrew Bennett, *The Author*, London – New York 2005, 6.

6 Donald E., Pease, Ibid., 264.

7 „In a literary context, the term *auctor* denoted someone who was at once a writer and an authority, someone not merely to be read but also to be respected and believed. (…) An *auctor* 'performed' the act of writing. An auctor 'performed' the act of writing. He brought something into being, caused it to 'grow'. In the more specialized sense related to *auieo*, poets like Virgil and Lucan were *auctores* in that they had 'tied' together their verses with feet and metres. The ideas of achievement and growth was easily assimilated the idea of authenticity of 'authoritativeness.' „ A. J. Minnis, *Medieval Theory of Authorship*, London, 1984, 10.

„Gott redet und handelt als 'Schriftsteller', als 'Autor'. 'Autor' und 'Poet' ist Gott in bestimmter Weise: als Herr und Hort des verlässlichen Wortes. Dieses ist mit seinem Namen gegeben. Von Gottes Namen – und damit von seinem Wesen und seiner Existenz – ist geredet, wenn Gottes Lob im Schöpfungshymnus so begründet wird: 'Denn des Herrn Wort ist wahrhaftig; und was er zusagt, das hält er gewiß' (Ps 33, 4).“[8]

По Бајеру, Бог није само аутор већ и „Бог-Отац“ који представља извор ауторитета. Бог као „аутор“ је и „стваралац“ свега, он је „Der Poet der Welt“.[9] Бог-стваралац (креатор) не само да просто „ствара“, већ његово стварање јесте слободан чин који се дешава путем речи:

„Als 'Poet' ist Gott Schöpfer und Erzähler zugleich; er tut, was er sagt, und sagt, was er tut.“[10]

Џорџ Штајнер подвлачи исте аспекте када каже да је стварање бића заправо *говорење*. Веза између „аутора“ (као појма којим се може означити целокупна делатност базирана на речи) и „ствараоца“ као такође божанског атрибута, постоји такође у релацију између Бога и „речи“ у хришћанској доктрини, где је Бог поистовећен са „Речју“, што по Џорџу Штајнеру представља јеврејско наслеђе.[11] Овим путем је успостављена веза између литерарне (на речи базиране) продукције и стварања, а самим тим и између „аутора“ и „ствараоца“. Тако успостављена веза је још очигледнија на примеру поезије која је заузимала истакнуто место током средњег века, будући да је, по Кристелеру, била „једна од форми божанског лудила“.[12] Поезија је била блиско повезана са граматиком, реториком и логиком, што значи са слободним уметностима које су базиране на речи. Она је такође повезана са „стварањем“ на шта Бајер указује означавајући Бога као „Поету света“, што је веза коју је могуће успоставити већ на чисто етимолошком нивоу.

---

8 Oswald Bayer, *Gott als Autor: zu einer poietologischen Theologie*, Tübingen 1999, 2, 3.

9 „Damit nimmt Hamann den Doppelsinn des griechischen Wortes ποιητής – nach dem Nizänischen Glaubensbekenntnis das Wort für 'Schöpfer' – in Anspruch. So verbindet er in seinem Gottestitel des 'Poeten' Momente, die sonst oft dissonantisch oder als einander verdrängend wahrgenommen werden: Machtwort und Wort der Liebe, Freiheit und Leidenschaft, Schöpfung als Werk und Schöpfung als Wort. Dasselbe intendiert Hamann mit seiner starken Betonung von Gottes Vater- und Autorschaft, die er, verbunden mit dem Gedanken der Kondeszendenz, konstitutiv und konsequent sprachlich verstehen: *Gott ist Poet, der im genus humile redet*. Was dabei den Ton angibt, ist das sprachliche Moment, des näheren das Moment der Anrede. Auf diese Weise unterscheidet sich Hamann tiefgreifend von Whitenhead, für den Gott ebenfalls 'der Poet der Welt' ist.“ Oswald Bayer, Ibid., 30, 31.

10 Oswald Bayer, Ibid., 30.

11 „In the Hebraic perspective, creation is a rhetoric, a literal speech act. As it is in the instauration of a philosophical argument, of a theological or revealed text and in all literature.“ George Steiner, *Grammars of Creation*, London 2001, 27.

12 Paul O. Kristeller, Ibid., 500.

Синтетишући ове различите аспекте инкорпориране у средњовековни појам „аутора“ Енрду Бенет преузима дефиницију по којој је у 14. веку аутор означавао „a) an inventor, constructor or founder, and b) the creator“.[13]

Ова анализа показује да је појам „аутора“ најчешће повезиван са писаном продукцијом (базираном на речи) и са „интелектуалним радом“ као и са „образовањем духа“ како наводи Алесандро Конти,[14] што све указује на разлику између тако схваћеног рада и „техничког“ или „мануелног“ рада уметника-занатлија.

2. УМЕТНИК КАО АУТОР

Ова разлика између уметника и аутора почиње да се губи почетком ренесансе. По Кристелеровом мишљењу, епоха ренесансе је реорганизовала традиционалну средњовековну систематизацију људског знања и активности у корист онога што ће касније бити познато као „лепе уметности“, које укључују поезију, музику, сликарство, скултуру и архитектуру. Овај период је такође омогућио да „уметник“ постане „аутор“, тј. да уметник буде прихваћен као неко ко поседује квалитете оригиналности, креативности и *личног печата*, односно специфиночног и личног идентитета који бива подвучен потписом који уметник ставља на своје дело. Уметника у овом периоду полагано почињу рангирати једнако као и песника или научника, што уздиже уметности од заната до достојанства *слободних уметности* (вештина). Иновација у поређењу са средњовековном традицијом јесте да рад „уметника-хуманисте“ стиче карактеристике „интелектуалног“ или „духовног“ рада (што се такође манифестује у разумевању уметности као науке). Уметници задобијају узвишено достојанство „хуманиста“ а њихова делатност статус „хуманистичких делатности“. По мишљењу Моше Бараша, то се дешава стога што сада литерарно образовање и теорија играју централну улогу у процесу уметничког образовања.[15]

---

[13] In his analysis Bennett takes on an explanation given by the Oxford English Dictionary: “The dictionary defines the familiar contemporary sense of the author as ‘One who sets forth written statements; the composer or writer of a treaties or book’ … a definition which is associated with a more general sense of someone who ‘originates or gives existence to anything: a. An inventor, constructor, or founder…b. (of all, of nature, of the universe, etc) The Creator’… The OED also informs us that both of these senses enter the language in Chaucer’s time, at the end of the fourteenth century, as *auctor*, *auctour*, and later *aucthour* and *authour*.” Andrew Bennett, Ibid., 6.

[14] „Auch in ihrer Zufälligkeit sind diese Zeugnisse aufschlussreich genug, um die Diskrepanz zwischen der sozialen Stellung eines Handwerkers – und sogar der eines Kaufmanns – und den intellektuell privilegierten sieben ‘freien Künsten’ in der Gesellschaft der Stadtrepubliken deutlich zu machen.“ Alessandro Conti, *Der Weg des Künstlers*, Berlin, 1998, 14.

[15] Mosche Barasch, *Theories of Art – From Plato to Winckelmann*, New York – London, 1985, 109.

Кристелер описује промену у схватању делатности уметника преко промена у карактеристикама које се приписују визуелним уметностима, а које сада постају упоредиве са одликама књижевности или науке:

„What characterizes the period is not only the quality of the works of art but also the close links that were established between the visual arts, the science and literature. (…) When a knowledge of perspective, anatomy and geometrical proportions was considered necessary for the painter and sculptor, it was no wonder that several artists should have made important contributions to the various sciences. (…) From the end of the fourteenth century through the sixteenth the writings of the artists and of authors sympathetic to the visual arts repeat the claim that painting should be considered as one of the liberal, not of the mechanical arts. (…) And since it was still apparent that the liberal arts were primarily sciences or teachable knowledge, we may well understand why Leonardo tried to define painting as a science…“.[16]

Рудолф и Маркот Витковер у сличном маниру говоре о „новом идеалу уметника“ који, по њиховом мишљењу, настаје у 15. веку и представља суштински различит концепт у поређењу са средњим веком. Уметници нису више схваћени као занатлије већ је њихов рад сличан „науци“, што заједно са прихватањем статуса учењака илуструје *Књига о уметности* Ченино Ченинија.[17] Нови тип уметника је концепт суштински различит од средњовековног *artisan-a*:

„A new type of artist was arising, an artist essentially different from the artisan of old in that he was conscious of his intellectual and creative powers.“[18]

Ова промена средњовековног концепта „artisan-a“ и „artifex-a“ се, по њиховом схватању, одиграла премештањем сфере ликовних уметности из домена заната у домен слободних вештина, што је узроковало преображај уметника-занатлије у уметника-интелектуалца:

„By the admission of the visual arts into the circle of the liberal arts, for which artists of the fifteenth and sixteenth centuries pleaded in word and picture, the artist rose from a manual to an intellectual worker. His profession now ranked equal with poetry and the theoretical sciences.“[19]

Курт Бат истиче појмове „слободе“ и „стваралаштва“ као појмове који јасно раздвајају уметника петнаестог века од занатлије претходних времена:

„Als zwischen 1400 und 1430 in Florenz die neue Malerei und Skulptur der Generation Brunelleschi, Donatello, Masaccio sich Bahn brach, schein eine neue Art von Künstlertypus die Welt zu betreten. Das waren nicht mehr die – in metaphysischem Sinn verstanden – demütigen Handwerker der früheren

16 Paul O. Kristeller, Ibid., 513-514.

17 Уп. *The New Ideal of the Artist*, у: Rudolf and Margot Wittkower, Ibid., 14-16.

18 Rudolf and Margot Wittkower, Ibid., 15.

19 Rudolf and Margot Wittkower, Ibid., 16.

Zeit. (…) Gerade ihre freie Schaffenskraft, die von den mittelalterlichen Bindungen sich befreit hatte, bestärkte sie in diesem Gefühl, und sie waren dabei getragen von einer allgemeinen Bewegung, von einer allgemeinen Veränderung im Bewusstsein der Menschheit zur Freiheit und zur Ähnlichkeit mit dem Schöpfer."[20]

Бат чак сматра да (ликовна) уметност као таква постаје слика Божјег стварања:

„Kunst als Kunst ist Abbildung des göttlichen Schaffens."[21]

И новија истраживања на овом пољу углавном потврђују већ изнете тезе Витковера, Кристелера и Вата. Тако Ема Баркер, Ник Веб и Ким Вудс, називају промену која се у епоси ренесансе дешава „a crucial shift from the artist as mere artisan belonging to a craft guild to the artist as a creative and learned personality".[22]

Аргументујући у прилог уметника као „интелектуалног" делатника, они означавају кључну разлику између „слободних" и „механичке умености" као разлику између „мануелног рада" и „активности ума". Они такође истичу појмове стваралаштва, аутономије и слободе као суштинске за описивање новог схватања уметника и аутора.

Наведени примери оправдавају закључак да је адаптација атрибута који су карактерисали песника и његову делатност, као и делатност других литерарних жанрова и „интелектуалног" рада уопште, омогућила да рад уметника поприми исте квалитете и стекне подједнако поштовање као и рад песника или интелектуалаца. Ова промена до које долази у ренесансном периоду истиче „уметника" пре свега као „аутора", тј. као некога ко поседује способност слободе и стварања, и чији рад има својства духовне делатности. То, даље, омогућава да „уметник" постане „уметник као аутор" при чему се исказује суштинска повезаност ова два појма преко својстава која карактеришу обе делатности.

Ова симбиоза доводи до тога да у савременој употреби речи „уметник" и „аутор" често имају синонимно значење, односећи се истовремено на све оне који „стварају" на пољу уметности, било да је реч о сликарима, вајарима, архитектама, песницима, писцима, музичарима...

Фузија ових појмова по Бернарду Смиту, показује промене у теорији уметности, при чему појмови „инспирације" и „умног" деловања бивају проширени са поезије и других, на речи заснованих делатности, на визуелне уметности. При томе се, већ од периода ренесансе, може приметити перманентно смањивање значаја вештине, односно мануелног рада, који готово ишчезавају у неким манифестацијама уметности двадесетог века:

[20] Kurt Badt, *Der Gott und der Künstler*, у: Ibid., 94.

[21] Kurt Badt, Ibid.

[22] Emma Baker, Nick Webb and Kim Woods, *Historical Introduction: the Idea of the Artist*, in: *The Changing Status of the Artist*, Edited by Emma Baker, New Haven – London 1999, 7.

„Skill (…) has gradually been eroded by intuition and accident. For avant-garde art, skill has come to be held in less and less regard. In the more recent moves towards Conceptual art and its varieties, the wheel turns full cycle, and the skill men, the manual craftsmen, turn themselves into word-men and produce a mode analogous to poetry – which is where the elitist myth began. We are back with Homer by arrangement with Kosuth."[23]

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Ames-Lewis, Francis: *The Intellectual Life of the Early Renaissance Artist*, New Haven – London, 2000, p. 163-169.
[2] Andersen, Elizabeth, Haustein Jens, Simon Anne and Strohschneider Peter (Eds.): *Autor und Autorschaft im Mittelalter*, Tübingen, 1998.
[3] Badt, Kurt: *Kunsttheoretische Versuche*, Köln, 1968.
[4] Barker, Emma, Webb Nick and Woods Kim (Eds.): *The Changing Status of the Artist*, New Haven – London, 1999.
[5] Bayer, Oswald: *Gott als Autor, Zu einer poietologischen Theologie*, Tübingen, 1999.
[6] Bätschmann, Oskar: *Ausstellungskünstler: Kult und Kariere im modernen Kunstsystem*, Köln, 1997, p. 214-223.
[7] Bätschmann, Oskar: *Der Künstler als Erfahrungsgestalter*, in: *Ästhetische Erfahrung Heute*, Edited by Jürgen Stöhr, Köln, 1996, p. 248-281.
[8] Beaucamp, Eduard: *Der verstrickte Künstler: wider die Legende von der unbefleckten Avantgarde*, Köln, 1998, p. 206-210.
[9] Benjamin, Walter: *The Author as Producer*, in: *Art After Modernism: Rethinking Representation*, Edited by Brian Wallis and Marcia Tucker, New York, 1999, p. 297-309.
[10] Bennett, Andrew: *The Author*, London – New York, 2005.
[11] Biriotti, Maurice and Miller Nickola (Eds.): *What is an Author?*, Manchester – New York, 1993.
[12] Bosse, Heinrich: *Autorschaft ist Werkherrschaft*, München – Wien – Zürich, 1981.
[13] Brooke-Rose, Christine: *Invisible Author*, Ohio, 2002.
[14] Burke, Seán (Ed.): *Authorship – From Plato to the Postmodern*, Edinburgh, 1995.
[15] Burke, Seán: *The Death and Return of the Author: Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, Edinburgh, 1998.
[16] Burns, Sara: *Inventing the Modern Artist*, London, 1996.
[17] Caughie, John (Ed.): *Theories of Authorship*, London, 1981.
[18] Clair, Jean: *Die Verantwortung des Künstlers: Avantgarde zwischen Terror und Vernunft*, Köln, 1998.
[19] Conti, Alessandro: *Der Weg des Künstlers: von Handwerker zum Virtuosen*, Berlin, 1998.

[23] Bernard Smith, *The Death of the Artist as Hero*, Melbourne, 1988, 6.

[20] Corti, Alessandra: *Die gesellschaftliche Konstruktion von Autorschaft*, Wiesbaden, 1999.
[21] Detering, Heinrich (Ed.): *Autorschaft: Positionen und Revisionen*, Stuttgart, 2002.
[22] Frühwald, Wolfgang, Jäger Georg, Langewiesche Dieter and Wohlfeil Reiner (Eds.): *Rückkehr des Autors: Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs*, Tübingen, 1999.
[23] Gohr, Siegfried (Ed.): *Jahresring 39: Die Geschichte des Künstlers*, München, 1992.
[24] Haynes, Deborah J.: *The Vocation of the Artist*, Cambridge, 1997.
[25] Hellmold, Martin (Ed.): *Was ist ein Künstler? Das Subjekt der modernen Kunst*, Bonn, 2003.
[26] Herrmann, Rolf-Dieter: *Der Künstler in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt am Main, 1971.
[27] Ingold, Felix Philipp: *Der Autor am Werk: Versuche über literarische Kreativität*, München, 1992.
[28] Ingold, Philip Felix and Wunderlich Werner (Eds.): *Der Autor im Dialog: Beiträge zu Autorität und Autorschaft*, St. Gallen, 1995.
[29] Ingold, Felix Philipp and Wunderlich Werner (Eds.): *Fragen nach dem Autor: Positionen und Perspektiven*, Konstanz, 1992.
[30] Jannidis, Fotis (Ed.): *Texte zur Theorie der Autorschaft*, Stuttgart, 2000.
[31] Krauss, Rosalind E.: *The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths*, Massachusetts, 1985, p. 142.
[32] Kris, Ernst and Kurz Otto: *Die Legende vom Künstler*, Frankfurt am Main, 1980.
[33] Kristeller, Paul O.: *The Modern System of the Arts: A Study in the History of Aesthetics (I, II)*, in: *Journal of the History of Ideas*, Volume 12, January 1951, p. 496-527; Volume 13, 1952, p. 17-46.
[34] Kuspit, Donald: *The Critic is Artist: The Intentionality of Art*, Michigan, 1984.
[35] Kuspit, Donald: *The Cult of the Avant-Garde Artist*, Cambridge, 1993.
[36] Martindale, Andrew: *The Rise of the Artist in the Middle Ages and in Early Renaissance*, London, 1972.
[37] Minnis, A. J.: *Medieval Theory of Authorship, Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*, London, 1984.
[38] Neumann, Eckhard: *Künstlermythen, Eine psycho-historiche Studie über Kreativität*, Frankfurt am Main – New York, 1986.
[39] Panofsky, Erwin: *Artist, Scientist, Genius: Notes on the "Renaissance-Dämmerung,"* in: *The Renaissance: Six Essays*, New York 1953, p. 123-182.
[40] Protić, Miodrag B.: *Oblik i vreme*, Beograd, 1979, p. 359-364, 408-416.
[41] Rank, Otto: *Kunst und Künstler: Studien zur Genesen und Entwicklung des Schaffensdranges*, Gießen, 2000.
[42] Ruppert, Wolfgang: *Der moderne Künstler*, Frankfurt am Main, 1998.
[43] Schmidt-Wulffen, *Stephan: Subjekt – Objekt: Zur Veränderung des Künstlerbildes in den sechziger Jahren, Das Subjekt in der Produktionsästhetik der Moderne*, in: *Im Blickfeld, Ausstieg aus dem Bild*, 2, Edited by Hamburger Kunsthalle, Hamburg 1997, p. 27-41.

[44] Schneider, Irmela (Ed.): *Die Rolle des Autors: Analysen und Gespräche*, Stuttgart, 1981.
[45] Schönberg, Arnold: *Autorschaft als historische Konstruktion*, Weimar, 2001.
[46] Seel, Gerhard: *Jeder ein Künstler?*, in: *Kunst in der Exklusivität oder "Jeder ein Künstler"?*, Edited by Maja Svilar, Bern, 1991, p. 57-71.
[47] Simon, Eugen: *The Return of the Author*, Evanston, 1996, p. 101-118, 191-204.
[48] Smith, Bernard: *The Death of the Artist as Hero*, Oxford – New York – Toronto, 1988.
[49] Soussloff, Catherine M.: *The Absolute Artist: The Historiography of a Concept*, Minneapolis, 1997.
[50] Warnke, Martin: *Hofkünstler: Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*, Köln, 1985.
[51] Watson, A. Bruce: *Kunst, Künstler und soziale Kontrolle*, Köln – Opladen 1961, p. 74-102.
[52] Wetzel, Michael: *Autor/Künstler*, in: *Ästhetische Grundbegriffe*, Edited by Karlheinz Barck, Stuttgart – Weimar 2000, Volume 1, p. 480-544
[53] Wetzel, Michael: *Der Autor-Künstler: Verkörperung eines modernen Ideals poetischer Souveränität*, Franfurt am Main, 2005.
[54] Wittkower, Rudolf and Wittkower Margot: *Born under Saturn: The Character and Conduct of Artists*, London, 1963, p. 1-83.
[55] Woodmansee, Martha: *The Author, Art, and the Market, Rereading the History of Aesthetics*, New York, 1994.

Ass. Prof. Davor Džalto, Ph.D

ARTIST AS AN AUTHOR

Abstract: *The concept of the "artist" in this chapter is explored in respect to approaches that characterize the artist primarily as a "free creator," i.e. someone who produces artworks by virtue of his creative capabilities, ideas or intellect, not primarily through a skilled or manual production. Such characterization is developed based on the "new artist" ideal appearing in the era of Renaissance, which corresponds in the attributes used to describe him to the concept of the "author."*

To understand assertions that underline the artist's creative capabilities and freedom in which he realizes his work in the Renaissance, here are, in brief lines, explored the roles and attributes of both "artist" and "author" in the late Middle Ages. The analysis shows that the basic meaning and attributes used to describe "author" (someone mostly associated with a word-based production) were adopted in the Renaissance in characterization of the artist as well, and that such a transformed concept of the artist in the Renaissance meant substitution of the late Middle Ages' "craftsman" who executes his work mainly by manual skills.

KEY WORDS: *Key words: artist, author, creativity, freedom, spiritual activity.*

УДК 808.1 ; 82.09
ID 154298124

Проф. др Стојан Ђорђић
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

О НАДАХНУЋУ, ПРВОБИТНОЈ ЗАМИСЛИ И О ПЛАНУ ДЕЛА

Резиме: *Аутор разматра улогу надахнућа, првобитне замисли и плана за писање при стварању и писању оригиналног ауторског дела. Након краћег увода у теоријску артикулацију улоге стваралачког надахнућа у креативном писању, следе три примера из српске књижевности 20. века, а потом и по неколико експликација о првобитној замисли, односно плану за писање.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *оригинално ауторско дело, креативно писање, надахнуће, првобитна замисао, план за писање, језичка артикулација, текст*

Како настаје оригинално ауторско дело, како се атрикулише његово значење, како се ствара текст тога дела?

Како, уопште, настаје значење у некој језичкој творевини; откуд оно, из којег то извора пристиже семантичка енергија текста, како се артикулише његово укупно значење и које размере достиже?

1. ИСКРЕ КОЈЕ СЕ ГАСЕ И ИСКРЕ КОЈЕ СЕ НЕ ГАСЕ

Стварање оригиналног ауторског дела језичким средствима не настаје у једном тренутку, већ се ствара у краћем или дужем процесу артикуисања и стилизовања реченица, процеса који никако није лутање и губљење у хаосу свакојаких значења, већ управо процес артикулације смисла, што значи да је дело, на неки начин, у себи самом, претходно, наговештено или постављено, тачније речено, иницијално назначено, јер у противном не би се ни могао успоставити процес језичке артикулације. Сваком језичком чину претходи намера да се нешто каже или изрази. А сваки језички чин настаје у покушају дефинисања значења употребљених језичких средстава (речи), то јест, таквог њиховог повезивања и обликовања да добију довољну семантичку одређеност. То није механичко низање већ смисаоно повези-

вање одређених језичких елемената (семантичких јединица) помоћу којих се граде веће семантичке целине све до укупног значења једног језичког чина, односно једне језичке творевине.

И текст оригиналног ауторског дела управо тако настаје, а исто тако делује и касније, у комуникацији или у читању, дакле сталним повећавањем и артикулацијом значења. Свако ауторско дело које се ствара језичким средствима је семантички организована целина која се тако обликује од почетка, од прве реченице, било да дело пишемо, било да га читамо: растући значењски, и то стално у одређеном смислу, односно у свом хоризонту смисла.

Та почетна замисао текста функционална је управо по томе како, макар и сасвим овлаш, упућује на семантички раст текста, његово стално и постепено ширење и артикулисање све до реализације његовог укупног смисла. Утолико се може рећи да је та првобитна замисао дела иницијални семантички импулс, неко исходишно језгро семантичког зрачења текста, средишња тачка његовог будућег смисла, његов заметак. Свест о постојању и о важности тог иницијалног семантичког извориштa језичких творевина била је развијена још у античко доба, а највише су је развили теоретичари и филозофи који говоре о **инспирацији**, то јест о **надахнућу** у уметности и стваралаштву уопште.

Та реч и данс звучи неодољиво, мада још нико није успео да каже шта би она тачно могла да означава, ни они који надахнуће цени више но све остало у стварању, сматрајући га натприродним, божанским уделом у човековим способностима, ни они који надахнућу уопште не признају било какву подстицајност ни улогу у стварању, сматрајући да надахнуће не спада у свесне активности, већ је нешто ирационално, што припада или подсвести или лудилу; у сваком случају нешто што се не може ни сазнати, ни објаснити, ни контролисати, нити се њиме може управљати.

А можда је баш у тој неухватљивости и загонетности надахнућа и највећа његова драж која вековима не тамни. И данас је надахнуће неодгонетнута тајна у теоријама стварања и уједно најтајновитије место у сазнавању свеколике феноменологије стваралаштва, поготово стварања сложенијих језичких творевина. Ако се ништа друго о томе не зна поуздано, и ништа више не може рећи, ипак се може рећи бар толико да надахнуће ипак постоји, ако не у сваком поједином стваралачком процесу, а оно бар у некима од њих, где се јавља у тој својој улози иницијалног порива или подстицаја да се створи оригинално дело. Нема сумње да нека остварења, посебно она најсложенија и највреднија, нису могла настати ни одједном, ни рутинским поступцима обликовања, већ у сложеном стврaлачком процесу у коме има и трагања и лутања, дилема и потешкоћа, из којих стваоци излазе на разне начине, па и држећи се и оне првобитне или надах-

њујуће пројекције свога дела, то јест тачке из које им се отвара сав семантички хоризонт дела ма како био широк. У односу према коначном облику дела, надахнуће изгледа као онај његов иницијални облик, макар и нејасна замисао, али свакако врло жива и делотворна замисао. Свакоме ствараоцу надахнуће, сигурно, значи много. Ако и није гаранција дела, оно је нека врста нерођеног дела.

У покушају теоријског одгонетања тајне надахнућа, или бар оне првобитне стваралачке замисли и њене функције у настајању језичке творевине, то јест у изради текста, свакако треба поћи од тог њеног, макар не одвећ одређеног упућивања на целину текста.

За надахнуће се може рећи да је оно уједно и најудаљенија тачка до које се може стићи у покушају накнадне реконструкције настајања једног остварења, неке песме, научне расправе, беседе, или неког оказионалног стваралачког чина, или тек мале духовите импровизације. У односу на само дело, за чијом првобитном искром трагамо, та тачка не мора бити баш тако далеко, но сасвим близу, као што је то случај у једноставним и експлицитним језичким творевинамао, рецимо у недвосмисленим јединичним исказима. Али код неких већих и сложенијих творевина та полазна замисао, тако бар може изгледати, као да је врло, врло удаљена од семантичких еманација из тих дела, то даље што су те еманације веће, разноврсније и сложеније. Али ни најсложеније језичке творевине не настају без тог исходишног језгра, те иницијалне стваралачке искре. Напротив; што је семантичко богатство текста веће и сложеније, то је вероватније да ствараочева почетна замисао није била, у свој својој неодређености, нимало једноставна.

Надахнуће уопште не мора бити довољан разлог и довољан чинилац настанка једног оригиналног дела. Премда није сасвим одређено у својој семантичкој и укупној подстицајности, надахнуће би ипак требало да буде посебна врста сталног стваралачког подстицаја, заправо врло јак извор и непрекидни генератор стваралачког динамизма, онаквог и оноликог колико је то потребно да се оконча стварање дела. Надахнуће се обично јавља у једном једином тренутку, али ако у том тренутку и нестане, то није право стваралачко надахнуће, већ само један изузетан и краткотрајан епифанијски доживљај. Он је најјачи у тренутку избијања стваралачког импулса, када делује као изненадно просветљење, појављивање преображавајуће идеје, најава неког новог смисла који тек треба артикулисати.

Теоријско сазнавање природе и улоге стваралачког надахнућа је отежано баш због те његове иницијалне и тек наговештене интенционалности, за разлику од у тексту конкретизоване интенционалности реализованог дела. Ипак има и таквих места или стилизација у појединим остварењима, или чак и ауторских сведочења о стваралачком процесу, из којих се може видети, или наслутити, тај драгоцени учинак надахнућа, после којег

све постаје друкчије, и што покреће и води стваралачку мисао и списатељску руку од самог почетка па све до краја неизвесне авантуре стварања.

Навешћемо три примера уметничког надахнућа из књижевне праксе; у прва два ћемо извршити анализу сведочења самих стваралаца о најинтензивнијим подстицајима за уметничко стварање, а у трећем ћемо покушати да на основу анализе уметничких квалитета у једном књижевном делу откријемо интензитет пишчевог надахнућа. У првом случају реч је о једном епифанијском тренутку, о препородилачком откривању стваралачке искре у себи током читалачке конкретизације једног уметничког дела, а у другом о вишегодишњој хронологији различитих подстицаја и генези стваралачке замисли за стварање једне поеме, а у трећем се потврда о интензитету и трајности пишчевог надахнућа тражи и налази у интензитету естетских квалитета његовог уметничког дела..

Пример 1. – Сведочење Радована Белог Марковића о властитој песничкој иницијацији

У време када је био један од уредника *Књижевне речи* Радован Бели-Марковић (како се тада потписивао) објавио је у том листу један свој прилог о Осакру Давичу, под насловом *Та „Хана“* (*Књижевна реч*, Београд, 10.10.1975, стр. 5). О познатом Давичовом делу, Марковић не пише ни уреднички, ни критичарски, ни пригодно, већ отворено и искрено, рекло би се есејистички слободно. Али, веома надахнуто. *Та „Хана“* није тек есеј о Давичу, мада сигурно припада корпусу текстова о овом нашем писцу, већ је то изразито ауторски, односно списатељски текст и то од оне врсте текстова када један писац пише о неком другом писцу, заправо од оне најлепше врсте таквих текстова – искреног и веома надахнутог дивљења једног младог писца према свом великом узору. Уз то, тај списатељски текст написан у првом лицу, је и аутобиографски запис, пишчево сведочење о сопственом стваралачком искуству, запис који спада у ретке примере из историје сведочења о оним најнепредвидијим тренуцима у уметничком стваралаштву – тренуцима избијања стваралачке искре изазване у варничавом додиру двеју уметничких индивидуалности: једне, већ отелотворене у блиставим стиховима, који су као кремен за ову другу списатељску индивидуалност, тек приспелу у арену стваралачког надметања. У том аутобиографском запису Р. Бели- Марковића нема ни трага од идолопоклоничког ласкања Давичу, ни трунке зависти или немоћне суревњивости неспособног епигона; читав текст је написан у једном даху и делује као изненадни излив необуздане стваралачке инвенције и радости у часу препознавања властите судбине у великом огледалу песничке креације. У Давичовој *Хани* Марковић је угледао свеколики свет поезије, а и у њему и свој лик.

Есејистички запис под насловом *Та „Хана“!* Марковић пише ради подсећања на Давича, на његове *Хану* и *Песму,* али ту, заправо, и није толико реч о најпознатијим Давичовим остварењима, колико о Марковићевом доживљају тих дела, која су у време када их је он читао, имала сјај врхунске уметничке креације. И не само то, *Та „Хана“* је сећање на највећу фасцинацију једним уметничким остварењем, фасцинацију која се Марковићу догодила у тренуцима његових најранијих списатељских покушаја, можда само његових помисли на такве покушаје. То је текст који говори више о Бели Марковићу него о Давичу, чија су дела послужила само као срећни повод за откривање властите стваралачке моћи, тренутак буђења његове надарености, дотад можда само слућене у трагању за самим собом, а тада, у тренутку читања Давичових стихова и реченица, најзад пронађене, то јест тек рођене и препознате као живе и већ делујуће.

У тексту о Давичу Марковић говори о тренутку свог списатељског рођења и зато је тај текст толико занимљив: као аутобиографско сведочење писца о часу иницијације у магијски свет песничког стварања. Аутентични траг о ускрснућу Марковићевог уметничког надахнућа, тачније о оној првој искри која је покренула његову креативност. Сусретом с Давичовим текстом и тим бурним доживљајем *Хане,* почиње Бели Марковићев стваралачки пут и развој. Тај његов младалачки доживљај *Хане* је имао драж сусрета са Поезијом и песничком креацијом. Тај читалачки доживљај је био много више од читања; била је његова лансирна рампа са које је кренуо у космос књижевности. Тај почетни импулс је прва тачка у генези Бели Марковићевог литерарног стварања.

У тренутку када се сећа тог свог доживљаја *Хане,* Марковић већ има извесно списатељско искуство, али то своје сећање на Давича пише без намере да поетички објасни значај и улогу *Хане* за властито стварање. Нема у тексту ни поетичких ни аутопоетичких идеја и исказа; цео прилог је написан у облику подсећања на један лични доживљај и утолико је то аутобиографски запис, а не аутопоетички спис.

Тај Бели Марковићев текст почиње живописном и емоцијама натопљеном и отежалом нараторском успоменом на школске дане, на интензивну јесењу тугу и у контрапункту са мукама израде задатка на тему јесени: „Јесени су тад биле сеоске, масне и свињогојне. Трунуло је воће и пушио се чај из шоља, у празним и тужним данима, у лакој грозници притајене туберкулозе. Учитељица је ходала тако нестварно на високим потпетицама, отац није губио време него је читао *Борбу*, мајка је често узвикивала: „одакле ми паре“, али ме све то није спречавало да напишем неуништиву реченицу: У ЈЕСЕН ЛИШЋЕ ЖУТИ И ОПАДА!“ И преко јетке опаске о реченици из ђачких састава, Марковић стиже до Давича и *Хане,* у све снажнијој евокацији свог доживљаја: „Ту је реченицу у мојим писменим зада-

цима, у мојим текама, дотукао Оскар Давичо, чудесном 'ХАНОМ', па тако ову поему могу сматрати личним земљотресом, својим годишњим добом."

Потом следи нешто мирнија експликација о томе како је та Давичова поема, премда „прерано дошла", као залутала међу пољопривредне приручнике сиромашне библиотеке још сиромашније земљорадничке задруге, постала, како се Марковић сећа, његово „посвећено прибежиште„, његова „тајна – та поема! Та 'Хана'. „

После ових припрема Марковић, најзад, описује подробније тај лични земљотрес који му се догодио, ту катаклизму сваке немуштости и сваке стереотипије, тај свој први читалачки доживљај *Хане,* од које није могао да се одвоји, као што га тај доживљај не напушта ни док га, после толико година, тако сликовито описује. У Марковићевом доживљају главно место заузима један елеменат Давичове поеме, а то је земљотресни звук *Хане*:

„Заболеле су ме готово бубне опне од њеног звука и још ми шуми у ушима. Покренула је у мени застали замајац, почела је нека густа течност да ври на тихој ватри. Учитељице и учитељи узалуд су из своје сенилности позивали на строгост, црвеном оловком и другачије, али су птице улетале у моје теке у јатима (ни лишће, ни дрвеће није се од њих видело!), а и читави су одреди теренских јединица тумарали у потрази за Лепотицом скривеном међу железничарима, међу локомотивама што бљују ватру која се одмах претвара у звезде! Упркос црвеним штрихлама, упркос свему."

Како је ова снажна иницијална фасцинација Давичовом поемом покренула Марковићев списатељски дар и у којој мери је доиста утицала на његово приповедање, најзад да ли је уопште и како је та тако снажно доживљена звучна магма песничке речи, та „густа течност" која „ври на тихој ватри", преточила се у Марковићеве приповетке и романе, у Марковићеву раскошну нарацију, у његов оригинални наративни исказ, такође моћног звука и велике језичке бујности, то би се можда могло показати и доказати, наравно једино у подробнијим анализама и упоредним критичким одмеравањем уметничких квалитета, односно највећих сличности и разлика у Давичовим и Бели Марковићевим делима. С друге стране, извесно је да су снажан утицај, ако не и већи, извршили на заљубљеника *Хане* и Настасијевић и Црњански, свакако и још неки српски и југословенски, а и неки од највећих светских писаца. Али у овом свом аутобиографском запису Марковић издваја Давичова дела и то једну њихову димензију, њихов непоновљиви ефекат, то јест њихово препородилачко деловање на њега и његову креативност. Ту, заправо, и није реч о утицају, већ пре о незатомљивом подстицају креативности, о иницијалном импулсу за самостално књижевно стварање, боље рећи о варници која је пала на запаљиву Марковићеву језичку и уметничку инвентивност. Неке сродности, сигурно, да би се могле уочити у надахнућу и остварењима Давича и Бели Марковића, али

се може рећи да је Марковић у свом стварању стигао до сасвим особених квалитета и високе уметничке вредности.

Да је сам Бели Марковић, сасвим искрено откривајући своју младалачку али и непролазну стваралачку фасцинираност Давичом, имао и свест о посебности свога уметничког дара и о оригиналности својих дела, види се већ у овом његовом тексту о Давичу. Тај Марковићев аутобиографски запис завршава се недвосмисленом поруком о високој поетичкој свести самога записивача који, осећајући снагу и значај подстицаја од једног аутентичног уметничког остварења, не мање осећа и цени властиту стваралачку аутентичност, без које никакав подстицај са стране не би вредео много. На крају свог текста захвалности и пијетета према Давичу, Марковић исписује неколико језгровитих и поетички врло значајних напомена, уз пуну свест о свом уметничком таленту и о пронађеном свом списатељском идентитету:

„...али су ми Дело и Реч песника „ХАНЕ“ и писца „ПЕСМЕ“ скратили пут за многу заблуду и помогли ми да нико мноме ни оним што пишем не попуни своје проређене редове.

То је, дакле, то.“

У свом аутобиографском запису, у коме потанко описује и живописно евоцира силину читалачког доживљаја и снагу подстицаја који је нашао у делу свога великог узора, чије име помиње с нескривеним дивљењем, а наслове његових дела пише великим словима, Бели Марковић, истовремено, показује и не мању фасцинираност властитим уметничким надахнућем и властитом творачком језичком инвенцијом. Колику је списатељску самоувереност осетио у часу свог списатељског рођења, види се најбоље по несвакидашњој отворености и искрености којом је изразио своје дивљење према Давичу, кога је, дакле, доживљавао, на крају крајева, као великог претходника, и то подстицајнијег од било ког другог за покретање и пун размах властитог уметничког надахнућа и стварања, а сам први сусрет с његовом чувеном песмом, доживео и упамтио као прекретнички догађај своје књижевне биографије, заправо као епифанијски доживљај свог списатељског ускрснућа. Дакле, да закључимо, Бели Марковић, писац Бели Марковић, се родио у једном посебном тренутку стваралачке фасцинације, у најинтензивнијем читалачком доживљају једне поеме, у усијаној вулканској магми песничког звука, који као да је извирао из утробе земље и одзвањао као земљотресна ука, тако да се будући приповедач никад више не одвоји од тог моћног звука, из којег ће ускоро потећи и потом се све бујније изливати и његова све раскошнија наративна реч и преточити се у песничко приповедање неодољиве лепоте.

Пример 2. – Запис Павла Угринова о ратним и поратним доживљајима и о надахнућу за писање прве књиге

Прва књига с именом Павла Угринова на корицама била је *Бачка заветка*, коју је објавила Матица српска, давне 1955. године, и то је, дакле, година уласка овог писца у српску књижевност. Те године је навршавао двадесет девет година, не баш мало за прву књигу, а за то кашњење, сигурно, има више других разлога, него што је воља самог писца. Он је рукопис поеме завршио још 1951. године, дакле у двадесет петој, што такође није рано ако се има у виду да је то песничка књига, али остаје чињеница да је и Угринов, макар и релативно касно, ступио на књижевну сцену, као и неки други наши прозаисти, песничком књигом.

Није то, међутим, била лирика. *Бачком заветком* Угринов се представио као песник епско-лирске вокације. То је поема од пет делова, чија је заједничка тема погибија и страдање недужних људи током рата, а догађаји опевани у њој различити у сваком делу, као што су и песничке форме друкчије од песме до песме. Први део чини пролог и пет песма у облику плачева-апострофа, испеваних за петорицу мртвих другова и упућених њима; други део је балада о једном покољу; у трећем се апострофирају Тиса и Дунав као бездана гробница покланих, четврти део има шест избегличких тугованки, а завршни, пети део поеме састављен је од три песме коначне агоније лирског субјекта који толике смрти и толику патњу око себе не може друкчије да доживи него као неку врсту властите смрти, престанак оног живота који је био започео и који је заувек онемогућен. Распоред делова поеме је такав да појачава основни доживљај лирског субјекта, као окосницу читаве поеме, која почиње нарицањем за мртвима, а окончава поистовећивањем лирског субјекта са убијенима и прогнанима, односно са завичајем кога је задесила таква трагедија.

Средишњу тему *Бачке заветке*, а то је трагична тема ратних покоља и страдања током Другог светског рата, Угринов обрађује не у некој подробној дескрипцији, нити у сугестивности сведочења, већ у евокацији трагичности догађаја, у појачању емоције коју ти догађаји изазивају. Поема *Бачка заветка* је сва од те неугасле емоције, емоције очаја, али истовремено и непреболне туге; та поема одзвања као потоњи неутешни плач над оним што је од живота у рату убијено, а у миру необновљиво и тако недостајуће.

Темом о којој говори, епско-лирском формом, а посебно експресивним трагичним осећањем, изливеним тако незадрживо да скоро пробија чак и форму слободног стиха, у коме је испевана, *Бачка заветка* се потпуно уклапа у песничку продукцију после Другог светског рата, али ипак није типично, већ у много чему особено остварење, између осталог због слободног стиха, разноврсности уметничких квалитета, а пре свега због усредсређености на сам

песнички доживљај и артикулацију тога доживљаја. Песник га не конкретизује помоћу одредница које упућују на временски тренутак, географски простор или на учеснике или сведоке трагичних догађаја, ограничавајући идентификације те врсте на свега неколико топонима и подразумевани историјски контекст, не дајући чак ни један датум, или било који податак за потпуну фактографску идентификацију опеваних догађаја. Стравичне призоре Угринов ће дочарати врло оскудном дескрипцијом, разбијеном на кратке секвенце о појединим предметима, оруђима, покретима људи, повицима итд., тако да скоро и нема слике покоља или избегличких призора, већ је сврха те раскомадане дескрипција што експресивнија евокација доживљаја, то јест ужаса и патње. А неопходно семантичко повезивање исказа не остварује се извођењем и развијањем неке идеје, но превасходно настављањем и појачањем експресије, што се постиже низањем песничких средстава и поступака повишења емотивног тона и непосредности говора: апострофом и екскламацијом, односно персонификацијом, метафором, контрастом или симболичном песничком сликом. Цела *Песма ӣреживелоӣ у рано јуӣро* почива на једној јединој метафори развијеној у слику незакланог и очерупаног головратог петла пресечене кресте, који унезверено кукуриче „крпетину праскозорја". Стална метафора за убијену младост је мртва девојка, чије су „очи беле" ушивене, а у песми *Аӣонија,* њене беживотне груди измаме из лирског субјекта жељу да заувек усни на њима као у меком зажутелом цвећу камилице, најнежнијем симболу трагичне младости, заувек пресечене и у смрти уснуле. Када говори о процепима у леду кроз које су заклани и убијени бацани у реку, Угринов ће рећи за те окрвављене отворе у залеђеној реци, правећи своју, можда, најекспресивнију песничку метафору, да су то очи реке, ископане и заливене крвљу.

Уместо сировом фактографијом ратних страдања, *Бачка заӣевка* сведочи о рату естетизованим песничким говором повишене експресивности; уместо у разгоревање патетичне евокације херојског жртовања, ова поема тоне у песнички патос непреболне реквијемске туге над појединачном и заједничком трагедијом

Када касније објашњава своје прво књижевно остварење, Угринов не говори ни о песничком поступку, ни о уметничким значењима, већ о ономе што се из семантичког поља поеме у међувремну изгубило и што јој, ипак, помало недостаје, а то је објашњење повода, то јест конкретних историјских догађаја о којима се говори у поеми. Прогон Срба у окупираној Бачкој, у зиму 1942. године, убијање и бацање убијених у Тису, и јесте конкретна тема Угриновљеве поеме и то писац и каже у свом објашњењу. Али се не задовољава само тиме, но наставља и сведочи мало подробније о томе шта је, у ствари, било непосредни подстицај за песничку обраду једне такве теме.

Био је то један сасвим лични песников доживљај не из те 1942. године, већ неколико година касније. Угринов се врло живо сећа како је годину-две

после рата, када је већ био студент, долазио за зимски распуст, из престонице где је студирао, у Мол, где су му живели веома блиски рођаци. Једном се десило да му је радост и уживање у топлини родбинског дома и присности завичаја још увећао и улепшао велики снег који је нападао преко ноћи. Тај нападали снег сасвим је обележио и испунио то освануло тихо зимско јутро. И Угринов се сасвим препустио том заносном призору, свакако задивљен бескрајном снежном белином, том ненаданом објавом свепрожимајуће природне лепоте и нетакнуте чистоте света.

Али када је своје одушевљење лепотом призора хтео да подели са својим течом, овај је „уз хладан осмех одговорио: 'Тако је изгледало и оног јутра кад су мађарски жандарми изненада дошли у колони саоница, истерали нас из куће и потерали одавде..'" (15) Течино подсећање на депортацију пресекло је Угриновљево уживање у лепоти зимског призора, и у трену избрисало чаролију снежног пејсажа као да уопште не постоји, и одједном вратило тај трауматични догађај из окупацијских дана, о којем је и сам Угринов имао лично искуство. Сетио се како је реаговао на вест да му је теча депортован и одведен можда и на стратиште. У том тренутку Угринов је доживео нешто што до тада није имао у свом искуству: „...осетио сам један дотле непознат и неподношљив ударац, који је погодио моје младо биће, сваки његов део. Био је то неки разоран у н у т р а ш њ и ударац, неупоредиво јачи од ма ког спољашњег ударца – ударца у главу, лице, груди, стомак или тестисе и који, насупрот физичком ударцу, није изазавао никакав бол, чак ни грч на лицу, већ само један потмули д р х т а ј, који се дуго није смирио, а да се то није видело на телу и целом изгледу тог бића." (17)

Био је то убитачни ударац који је погађао у само осећање постојања, потресао најдубљи човеков осећај суделовања у бићу, Тај ударац који изазива дрхтај не у телу но у бићу Угринов је, како се види, доживео само лично, носио га дубоко у себи, осећао и трпео то рањено било егзистенције, како затрепери јаче или слабије, али о томе није изустио, никад, никоме, ни једне речи. Занимљиво је и пишчево објашњење зашто је о томе свему што је доживео кад је чуо за течину депортацију, само наједном заћутао.

Писац бележи баш ту своју реакцију – како је после тог ударца, који је осетио целим бићем, само заћутао, додуше, „Не и занемео, али никад ни речи о томе, јер није било посреди моје тело, мој мозак, језик или уста, већ само моје бестелесно биће, осетљивије од тела, од меса.

Био је то мој судар са светом око себе. Мој први судар са њим, и његов први подмукли ударац, испод коже, у најосетљивија места, која се не виде. Моје прво познанство са светом које сам поднео без бола и без суза." (18)

То искуство из кобне окупацијске ноћи, тај специфични ударац у „бестелесно биће", који се, иако разоран, а мождда баш зато, прима и подноси без бола и без суза, остао је у дубини пишчевог бића заувек. А онда када

је, неколико година касније, у течиној кући, усред највећег дивљења лепоти снежног бескраја, писац се поново суочио са тим ударцем, тако изненада и, доиста, као у највећем могућем контрасту према тој од природе датој лепоти постојања, тада је по пишчевом осећању свег тог доживљавања, дакле, почео да се јавља подстицај да напише *Бачку зайевку.* Није је написао, нити започео тога јутра, ни тога дана, ни те године, јер то и није било баш надхнуће за песму, већ тек поновно подсећање на окупацијску зимску ноћ и онај разорни ударац, али ипак у једном новом интензитету и квалитету, после чега ће у писцу почети да р а с т е онај мучни доживљај, да се увећава али и мења, током времена, и да сазрева све до надахнућа за поему. Ту поему Угринов ће написати тек чатири-пет година после тог обновљеног доживљаја, и то не о ономе што се догодило њему лично, већ о патњи и страдању других, о једном од многих покоља и депортација у окупираној Бачкој, дакле ипак о оној патњи и страдању који потресају изнутра, из саме дубине бића

Из овог пишчевог сведочења се може видети када и како је сазревало у њему то најмучније егзистенцијално искуство његовог младог бића, односно како је он изашао из ситуације занемелости и потражио могућност одговора на ударац у властито биће, и коју је страну одабрао у наметнутом судару са светом око себе. Како да узврати, коме да се обрати. Нема сумње да је своју улогу у свему томе одиграо онај неодољив и леп зимски пејсаж, тачније дивљење лепоти света, који, дакле, није сав мучан и гадан, већ може бити и те како леп, и те како подстицајан за младо биће. Као да је баш то грубо уклањање блиставе снежне белине, у часу када је она испунила хоризонт егзистенције лепотом и одушевљењем, покренуло порив извесне побуне у бићу. Или, како каже сам Угринов објашњавајући тај преокрет: „Од тог ударца се пробудило моје биће, од тог ударца без бола, који је међутим произвео све оно што сам од тада имао са тим светом око себе.“ (18)

У судару са оним светом око себе који удара у биће, писцу је снага за побуну изнутра, из свог властитог и јединог постојања, почела да пристиже из сасвим супротне могућности конкретизације егзистенције, не оне рушилачке и убилачке, већ стваралачке и уметничке, из оне чији је траг и знак – уметничка лепота. Мада скоро сасвим избрисана у тренутку разорног ударца у било егзистенције, та могућност ипак није нестала, већ се одржала и постепено отварала и ширила, наравно не као обећана земља, већ тек као једна неизвесна, али неодољива могућност, могућност уметничке егзистенције. Егзистенције која се надахњује лепотом и, упркос свему, ствара је. Наравно, да лепота *Бачке ūоеме*, премда експресивна, није непомућена, није дакле ни скроз баш лепа, ако би се судило истанчаним и искључивим мерилима лепоте. Та поема је колико лепа, толико и потресна; њени стихови, заправо, нису лепи, а форма, стил, језик, дискурс, све је то растресено, скоро грозничаво. Колико лирско-епско, толико трагично-гро-

тескно. Разорни ударац у било егзистенције, чак и онда кад на њега уследи уметнички одговор, не губи своју унутарњу грозу, нити је сврха уметничког одговора у потискивању мучке грозоте која еманира из тог ударца. Ту грозу ништа не може потиснути, а уметник који такав ударац узме за своју тему све што меже да постигне у томе је да га обради у немогућем контрасту лепоте и грозе. Угринов је успео да у свом првом остварењу читав песнички дискурс развије у том контрастирању. Што је то контрастирање веће, дискурс је експресивнији, уметнички ефектнији, као што се то види у Угриновљевој немогућој кентаурској метафори, којом се окрвављени отвори на леденом покривачу реке транспонују у њене очи заливене крвљу. То је матафора у којој се виде и злочин и песничка слика о њему.

Поема *Бачка зайевка* је Угриновљев први амбициознији покушај уметничког одговора на конкретна историјска збивања, који је он артикулисао у наглашеној песничкој експресивности потврђујући способност да то чини на естетски плодотворан и оригиналан начин – градећи, између осталог, и свој уметнички поступак, свој слободни стих, нестандардну ритмичку и метричку форму, јаке песничке слике, симболе и метафоре, и посебан поемски патос. Био је то први већи и озбиљнији корак Павла Угринова на путу властите стваралачке артикулације и уметничке идентификације спрам свога доба и света око себе. Ако је *Бачком зайевком* тек открио, и себи и другима, пут који је одабрао, пут уметничке артикулације своје егзистенције, он ће тај избор непрестано потврђивати својим новим трагањима и дометима, венцима приповедака, романа, новела и књигама документарне прозе, књижевним делима различитим по предмету и уметничком облику, а јединственим по ширини перспективе и кристализацији естетског доживљаја.

Пример 3. – Андрићев йосшуйак селекширања и развијања ейифанијских ефекаша надахнућа до йосшизања најчисшије умешничке конкрешизације значења, или ефекаш знакова у снеїу

Наведимо на крају и трећи пример за причу о списатељском надахнућу, овога пута не сведочење, већ непосредну језичку реализацију уметничког надахнућа, то јест, текстуалну стилизацију епифанијског ефекта, која је таква да се у њој може препознати не оно првобитно, већ завршно надахнуће које је писца подстакло да своје, у овом случају вишегодишње, писање крунише оном артикулацијом значења коју може сматрати коначом. У самој Андрићевој наративној стилизацији може се уочити онај преображујући учинак надахнућа које му се, значи, јавило тек при крају стваралачког процеса дугог двадесетак година и дало снагу да текст *Проклеше авлије*, јер о том делу је реч, изнова артикулише и сведе на упола мањи текст. Тај епифанијски ефекат завршног надахнућа за *Проклету*

авлију имао је својства највише кристализације уметничког доживљаја, односно највећи степен уметничке интерпретације који се постиже највећим уметничким онеобичавањем онога о чему се прича. Од прве реченице овог иначе мајсторски написаног дела, Андрић уводи у своје приповедање ону епифанијску димензију надахнућа, димензију онеобичавања, без које нема ни уметничког доживљаја, а то је тренутак када свет око нас искрсава у сасвим новом светлу:

„Зима је, снег замео све до кућних врата и свему одузео стварни облик, а дао једну боју и један вид."

На тој „снежној" слици, од свеколиког света се види тек понешто, само оно што још није ишчезло под снегом, и што сада једино обележава тај свет. Први пасус, који је обликован као панорамски поглед са најширег видика, и то у врло строгој селекцији упечатљивих детаља: „Под том белином ишчезло је и мало гробље на ком само највиши крстови врхом вире из дубоког снега. Једино ту се виде трагови уске стазе кроз целац снег; стаза је пропрћена јуче за време фра-Петровог погреба. На крају те танке стазе танка пруга пртине шири се у неправилан круг, а снег око ње има румену боју расквашене иловаче, и све то изгледа као свежа рана у општој белини која се протеже до у недоглед и губи неприметно у сивој пустињи неба још пуног снега."

Током целе *Проклете авлије* Андрић обликује слику света на тај начин, редукујући њене елементе на ону меру која јој даје посебну боју и посебан вид, управо оно непоновљиво, то јест онеобичавајуће, рекло би се епифанијско значење ради којег се приповеда прича о фра-Петру. У тој „општој белини која се протеже до унедоглед и губи неприметно у сивој пустињи неба још пуног снега", дескрипција изгледа фрагментарно, али је она, у ствари, сведена на неколико селектираних појединости које делују јаче него ишта друго. Утисак који тако постављена дескрипција оставља је ослобођен свих сувишних конотација. Свет изгледа као дело творца који је избрисао све осим строго одабраних појединости да би само тим најјчим знацима обележио своје дело и казао, можда, своју последњу реч. У тој пречишћеној перспективи једног посебног и врло интензивног надахнућа, перспективи најјачих знакова и завршне поруке, Андрић ће испричати целу фра-Петрову причу о боравку у чудовишном стамболском затвору и о његовим виним и невиним затвореницима, суровим стражарима, мучитељима и судијама, и немилосрдном управнику Карађозу, гротескном оличењу надмоћи и силе. Селектирајући сваку појединост, Андрић постепено обликује живописну и све подробнију слику затвора са мноштвом затворских ликова, која делује као пречишћена и метафорична слика света. Под снежном вејавицом приповедања све на тој слици изгледа јаче осветљено и добија посебан вид. Не губећи ништа од своје реалистичке убедљивости фра-Петрово сведочење слива се у метафорично-симболичну и епифаниј-

ски сугестивну поруку о човековој егзистенцији на овом свету, о размерама њеног смисла и бесмисла.

У томе је, можда, главна тајна уметничког а и сваког другог стваралачког надахнућа, као покретачког импулса, у том његовом преображујућем учинку и, рекло би се, препородилачком деловању на нас, на наше моћи имагинирања и доживљавања, сазнавања и мењања света у коме живимо.

Надахнуће јесте само искра, само почетни замах пробуђене маште, још неартикулисан глас будућег дела, али из те омамљујуће епифаније надахнућа извире сва енергија и сва лепота стварања. Једном речи, надахнуће је зов коме стваралац не може одолети – зов креације.

2. ОСНОВНА ЗАМИСАО СТВАРАЛАЧКОГ ДЕЛА

Поред надахнућа које јесте више наговештена него јасна пројекција будућег текста, улогу иницијалног подстицаја за стварање конкретног дела може да одигра и основна замисао коју стваралац уобличи пре писања текста. Слично као и надахнућем, само ипак знатно конкретније, основном замисли дела, такође се обухвата његов укупни смисао. Јер, ауторско дело не настаје из једне или две почетне реченице, ма како се оне могле учинити привлачним и обећавајућим, но је потребно имати нешто више од тога, бар некакву визију целине смисла који се ствара текстом. За илустрацију наводимо једну од најподробнијих поетичких дескрипција основне стваралачке замисли коју је дао први модерни теоретичар креативног писања, познати амерички писац Едгар Алан По, на почетку свог списа *Филозофија композиције*. Поу не изгледа нимало оправданим када се Чарлс Дикенс чуди поступку једног другог романописца, Годвина, који је свог *Калеба Вилијамса* писао „почињући с краја". Иако не верује да је Годвин баш тако поступио, да је писао уназад, од последње према првој реченици, По истиче да је тај писац, „и сувише добар уметник да би превидео преимућство које пружа бар приближно сличан поступак." Говорећи какав је то поступак и у чему је преимућство Годвиновог уметничког поступка, По пише: „Савршено је јасно да сваки заплет, који заслужује то име, мора бити темељно и марљиво разрађен до свог *расплета* пре но што се уопште латимо пера. Једино ако стално имамо пред очима *расплет* моћи ћемо да пружимо делу онај њему неопходно потребни изглед доследности, или узрочне повезаности, тиме што ћемо учинити да сви догађаји, а нарочито целокупан начин обраде, буду усмерени на развијање основне замисли." (Едгар Алан По, *Одабрана дела*, Нолит, Београд, 1964, стр. 347).

Највећу вештину писања, кључно списатељско преимућство По налази, дакле, у томе да све о чему се пише у тексту, „а нарочито целокупан начин обраде", буде усмерено на развијање основне замисли. Поова прва поетичка

препорука за писање своди се на то да из основне замисли проистичу, или се према њој обликују, и сваки појединн елеменат и целина текста.

По не пропушта да помене и оно што претходи стваралачевој основној замисли дела, а то је околност – или, рецимо, потреба – због које се, у првом реду, рађа „намера да се напише једна *песма*", као што се и њему јавила таква намера, због које је написао своју чувену поему *Гавран*. Али о намери да се пише дело, односно о тој околности, о тој потреби, због које се рађа намера, По не говори, и то не зато што о томе не би имао шта да каже, већ због тога што сматра да је сама та потреба по дело *per se,* дакле за писање дела и дело као такво, безначајна.

Када, дакле, покушава да објасни на који начин настаје књижевно дело, то јест како, постепено расте од прве реченице и, корак по корак, добија све нове семантичке јединице све док не добије свој коначни облик, По не говори о томе откуд писцу намера да пише дело, односно о околности или потреби у којој се та намера рађа, већ процес стварања дела почиње да прати управо од пишчеве намере, од тренутка када има основну замисао дела, значи потпуну идеја о делу, рекли бисмо такву иницијалну дефиницију дела да би своје дело, наравно у том почетном облику, видео пред собом и да би га све време писања имао пред очима.

Ако Поову *Филозофију композиције* прихватимо као један од првих модерних покушаја теоријског заснивања креативног писања, и ако узмемо у обзир да је прва тема о којој говори, тема потпуне основне замисли дела које се пише, онда можемо рећи да По схвата креативно писање врло конкретно, као праксу непосредног стварања дела, тачније речено језичког обликовања, које не почиње баш писањем прве реченице, већ подразумева претходно дефинисање дела основном замисли која се током рада стално налази пред очима и према којој се обликују сви делови и целина текста.

Своје учење о основној стварлачкој замисли, од које почиње стварање конкретног књижевног дела, По употпуњује још неким одређењима. Сматра погрешним уобичајену праксу да се основна замисао односи на предмет о коме се пише, то јест на догађаје, на фабулу унапред одређену од заплета до расплета. Уместо тога, он сам, када ствара своја књижевна дела, најпре има пред очима савршено јасно коначни уметнички утисак, који би дело требало да остави на читаоца, и то такав утисак који може да прими срце, или разум или душа. Тај утисак треба изабрати пре но што се уопште приступи реализацији замисли, водећи рачуна о томе да тај замишљени утисак буде, прво, нов, а затим и снажан. После тога, треба размислити о томе чиме се одабрани утисак најбоље производи, да ли склопом догађаја (фабулом), то јест предметом о коме се пише, или изразом, то јест стилизацијом текста, и то да ли обичним догађајима и нарочитим изразом, или пак обрнуто, или можда истовремено и нарочитим дагађајем и нарочитим изразом.

Обелодањивањем и анализом властитог поступка стварања поеме *Гавран*, По је врло убедљиво показао због чега је важна основна замисао дела, без које, заправо, нема доброг писања. Јер не постиже се много писањем ако се реченице, макар како свака за себе добро склопљена, слажу једна за другом механички, спонатано, лутајући час за једним или другим смислом, па како испадне. То можда јесте писање, али није стварање писањем које није стварање ни реченица ни свакојаких исказа, већ стварање смисла помоћу значењских јединица чијим се повезивањем значење повећава, шири, умножава и расте до оних размера када смисао добије неопходну или најбољу меру одређености и испуњености.

Као што се речи, по ономе што значе, разликују међу собом, тако се и искази разликују међу собом по ономе што се њима саопшти, тако се некако и текстови разликују један од другог, јер сваки настаје у посебном чину артикулације значења тако да се добије пуна семантичка целина текста, односно семантичка структура, која искрсава тек кад се стави тачка на последњу реченицу, односно последњу реч текста.

3. ПИСАЊЕ НА ОСНОВУ ПЛАНА ИЛИ КОМПОЗИЦИЈЕ ДЕЛА

Основном замисли ауторског дела може се предвидети и композиција текста, то јест распоред саставних елемената или делова, односно редослед по коме ће се излагати оно што се има рећи. Основна замисао је функционална приликом израде мањих језичких творевина, па и оних већих ако нису баш обимна дела и немају много елемената. Али за писање већих и сложенијих ауторских дела много је боље најпре конкретизовати тај распоред, то јест написати **план** дела. Израда прецизног плана дела пре него што се приступи писању скоро да се подразумева приликом писања научних и теоријских студија и расправа, саопштавања и извештаја након обављених истраживања. Без таквог плана готово да је немогуће развити научну или теоријску разраду и аргументацију, то јест све њихове димензије и чиниоце: подробну дескрипцију, јасне хипотезе, поступну анализу, поуздану експликацију, продубљену интерпретацију, критичко преиспитивање, убедљиву аргументацију, проверене оцене, нова сазнања и недвосмислене закључке.

План будућег дела треба да омогући добар распоред свих делова текста, од највећих делова, глава и поглавља, до мањих целина као што су одељци, односно пасуси, или параграфи, затим добру сразмеру делова текста да би се постигла равномерност у обради предмета, што значи да би реализација дела била у складу са важношћу коју имају поједине теме, или делови текста, затим грађа или резултати који се износе.

План је тематско-садржајна окосница текста, односно преглед структуре дела. Њиме се утврђују и место и простор који ће добити поједини елементи, значи грађа, чињенице, описи и оцене итд. Уколико се план дела прави према неком начелу, било према предмету о коме се говори, или карактеру дела, или истраживачким методама итд., утолико ће план бити функционалнији. План се може направити по одабраном начелу, на пример хронолошком, проблемском, тематском, вредносном, аналитичком, синтетичком, панорамском итд., а могу се правити и комбинације различитих принципа грађења семантичких творевина, па саставне елементе распоређивати донекле по једном начелу, а онда прећи на неко друго итд.

У писању план је корисно приручно средство које писцу омогућује да се током рада не оптерећује свим елементима свога дела већ само оним који су на реду. Али план не мора да садржи ни поенте, ни закључке, нити је израда плана врхунац креативности. Писцу текста план помаже да сигурније развија свој стваралачки приступ у обради теме и да постигне складност и равномерност обраде, али план ипак није мера, нити треба да буде граница креативности. Од њега се може и одступити ако за то има разлога. Дело се не пише да би се испунио и потврдио план, већ план постоји да би се до дела лакше стигло.

Време које се утроши за израду плана надокнађује се мањим губицима у времену који настају ако се пише без било каквог плана.

Искуснији писци могу да пишу и без плана, а почетницима је и писање плана проблем. Њима је стварање плана вишеструко корисно: прво направиће себи драгоцено приручно средство, а друго, израдом плана уводе себе у неопходну кондицију коју сваки појединачни премет, односно тема тражи од писца. С друге стране, и најискуснији писац осетиће потребу за планом кад треба да пише у жанру у коме до тад није писао, или кад пише обимнији текст.

Кратка песма, новинарска вест, или афоризам може да се напише и без плана, без обзира на то да ли их пише искусан писац или почетник, али за научна студију, докторску дисертацију, или за роман, за фељтон, или биографију или друго обимније форме, план или бар нека скица, неопходни су.

Наравно, није за сваки текст потребно имати и надахнуће, и оригиналну стваралачку идеју и подробан план, али неки подстицај је потребан, ако ништа друго макар нека поруџбина или радни налог.

Prof. Stojan Đorđić, Ph.D

ABOUT INSPIRATION, ORIGINAL IDEA AND PLAN

Abstract: *The author explains the role of inspiration, first idea and writing plan in the process of creation and writing an original paper. After a short introduction into theoretical articulation of creative inspiration role in artistic writing, three examples from Serbian literature of the 20th century follow, as well as several explications about the first idea, i.e. writing plan.*

KEY WORDS: *original paper, creative writing, inspiration, first idea, writing plan, linguistic articulation, text*

УДК 94(=163.41)"1875/1878"(093)
ID 154299916

Проф. др Слободан Бранковић,
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

Истраживање из историје културе и цивилизације

СРБИЈА У ПОТРАЗИ ЗА ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ИДЕНТИТЕТОМ (1875-1878)

Резиме: *Србија је од устаничког времена, почетком XIX века (1804-1815) у самоослободичаком подухвату, политичком и оружаном борбом, изронила из вишевековне таме троконтиненталног Отоманског царства и постала независна европска држава међународним признањем на Берлинском конгресу 1878. године. Супротно контроверзној политици интересних сфера великих сила, стекла је симпатије јавног мњења цивилизованог света. Била је то велика цивилизацијска промена, коју су помогли добровољци из великог броја земаља и спонтано подржале напредне снаге са свих континената. Великани духа, Толстој, Иго, Достојевски, Пумпурс („Летонски Његош"), Петар Иљич Чајковски... огласили су се „грмљавином савести": „За Србију" („Pour La Serbie") – као парадигми „новог света". Е. Д`Ормесон је током 22 дана обиласка Србије известио, после представе Богородичне цркве у Паризу, да има утисак да се налази у једној од најцивилизованијих средина на свету!*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *цивилизација, Европа, свет, Србија, слобода, независност...*

Србија од устанка до независности

Србија је од устаничког времена (1804-1815), почетком XIX века, досегла до независности 1878. године, када је на Берлинском конгресу била међународно призната за независну европску државу.

У време Велике источне кризе (1875-1878) борила се за независност у ратовима 1876. и 1877-1878. године, као и дипломатским путем на скуповима и у контроверзној политици великих сила. 1)

Супротно прокламацијама, била је то политика оријентисана, не истином и правдом, но интересима, који су је учинили *трговином поседа и интересних сфера*.

Није било значајнијег светског догађаја у другој половини XIX века од решавања дуготрајног *Источног проблема*, који датира, по некима, од староегипатских фараона.

Србија је за кратко време прешла пут од отоманског вазала до слободне државе, чланице европске породице држава. Била је то велика цивилизацијска промена. Независно од политике великих сила, светска јавност је стала на страну слабијих а праведних .

У напорима и борби устаника и хришћанских поданика против неподношљиве отоманске власти препознат је аутохтон самоослободилачки подухват. Новинска гласила су забележила спонтану масовну подршку из цивилизованог света, борцима за слободу на југоистоку Европе, ословљаваних са *људи браћо*. Идеалисти су поздравили *српско израњање из вишевековне таме троконтиненталног Отоманског царства и ступање на сцену модерне Европе*.

Самоослобођење, упркос цивилизацијском парадоксу

Србија је, у савезу Црном Гором, објавила рат троконтиненталној Отоманској империји почетком лета 1876. године. Иако неспремна и далеко слабија од велике отоманске силе, ушла је *у рат из части*! С библијским осећајем помоћи браћи у невољи, после годину дана борбе устаника у Херцеговини и Босни, пролећног устанка бугарских поданика и немира потлачених на југоистоку Европе у оквирима анахроног и репресивног отоманског поретка. У духу разумевања резултата истраживања Едуарда Дриоа, устала је раја против отоманских силника *под чијим ногама трава више не расте!*

Владе великих сила су калкулисале, процењујући расплет изазовне ситуације у складу са сопственим интересима, заокупљене борбом за наслеђе отоманске империје. Догодило се нешто неприродно, како су истраживачи тумачили.

Хришћанске европске силе нису биле на страни праведних (својих) хришћанских поданика, него су, зазирући од револуционарних промена, у похлепи за поседима, оријентисале Цариград, као чувара њихових, стварних или потенцијалних, сфера утицаја, на успостављање мира.

Био је то велики цивилизацијски парадокс, да се *силом умири напаћени југоисток Европе!*

Политика *мале Србије* је трагала за могућностима великог остварења: *ослобођење српског народа, уједињење и стварање независне државе*.

То су биле тежње у духу идеала који је био на цивилизацијском програму модерне Европе, попут светлих примера Италије и Немачке. Тајна подела сфера утицаја на југоистоку Европе међу великим силама била је таква да је Србија *ограничена* на простор између река: Дрине, Саве, Дунава, Тимока и „блгарске Мораве"..., што је представљало интересно подручје Беча. (!)

Све што је ослобођено изван тога, представљало је часно постигнуће, не само српског оружја, него и дипломатије, и то неформалне дипломатије Србије, „малог отоманског вазала", захваљујући, пре свега, проницљивости и вештини, европског државника, Јована Ристића. 2)

Осим код Дизраелија, британског вође, који је за аристократију представљао оно исто што и Маркс за пролетаријат, као и код римског папе, српска политика је налазила разумевање у лавиринтима европске политичке сцене за промену неподношљивог стања и онемогућивање незамисливих злочина башибозука и Черкеза у модерно време. Таквих жалосних призора по људски род није било на традиционалном подручју немира још од Џингис кана, како је писало у *Мемоару,* објављеном на француском језику, *језику дипломатије* и достављено светским владама. 3)

Гласови светских извештача с *ужареної комадића југоисточне Европе*, узбудили су свет. Јавно мњење се спонтано окренуло слабијима а праведнима.

Моћ истине одважних гласила 4)

Устанци и ратови током Велике источне кризе били су у средишту интересовања светских гласила. Лист „*Toronto Daily Glob*" је објавио први вест о устанку у Херцеговини.

Стилман је оставио место конзула у Грчкој да би извештавао о борби устаника с херцеговачког и црногорског тла *док цивилизација не раствори вредности живота хришћанскої живља на вековним огњиштима.*

У лондонском „*Тајмсу*" *(Times*), *громовнику светскої јавної мњења и доајену светске штампе,* након анализе догађаја из оквира Велике источне кризе, била је представљена идеја за *стварање савеза европских држава*. Аналитичари су објавили да никада раније Србија није привукла светску пажње као 1876, у години свог првог војевања у модерно доба.

У листу „*Chicago Times*" закључили су како је „*Енглеска, рачунцијска и хладна, мада је сматрала одржање Отоманскої царства политичком неопходношћу, срце хришћанства је симпатисало устанике и Русију...*

У Лондону је Србија била представљена као некадашња земља *цветної доба*, са значајним остацима из ХИВ века, али и почецима модернизма, с око 1.320.000 становника; извештачу се учинила слична Шкотској, само пет пута мања.

Максимов је обавештавао руско читалиште о особености Србије која је била непојмљива за државе у којима је владала велика неједнакост, посебно имовинска: „У благородној Србији богатство је било равномерно распоређено међу становницима!".

Бењамин фон Калај је забележио своје виђење Србије током седмогодишњег боравка у њој: „*У Европи не постоји земља која је тако благословена*

природом као Србија. Плодно тло се протеже не само по равницама Мачве, или кроз широку долину Мораве, већ се шири и по планинским обронцима готово до самих врхова... Падине брегова покривене су виноградима, а скоро сваки округ има минералне изворе... Најзад, долина Мораве, која се пружа од севера до југа, све до Дунава, нуди најкраће везе са западним трговачким путем – све су то предности, које, ако се њиме мудро управља, могу да Србију претворе у једну од најбогатијих земаља...".

Међу извештачима с „Моравског фронта" били су најзапаженији: Dick (*Mond Ilustre*), Lazzaro (*Illustrazione Italiana),* Zesiarski (*Opinion nationale)*, Lemy (*Rappel*), Forbes (*Daily News*), Stillman (*Times*), Monteverdi (*Руски мир*)... Млади руски новинар Јарошенко је погинуо током извештавања о одсудним борбама за Алексинац.

Вести с југоистока Европе, посебно из Алексиначког поморавља, биле су на ударним местима у гласилима, а детаљније су описивани *источни догађаји* у новоуведеним сталним рубрикама.

Српска изрека „*Глас народа – глас Божји*" цитирана је као знаменита порука хришћанских бораца за слободу све до ослобођења и последњег *комадића Европе* од отоманске тираније.

„*Застава*", гласило које је излазило у Аустроугарској, у Новом Саду, доказивало је у истакнутим написима како је *српска ствар – ствар слободе* и *људског напретка*, па самим тим и ствар модерне Европе.

Загребачки „*Обзор*", лист хрватске владајуће већине, објавио је „*молитву*" за Србију: „*Нек Бог благослови Србији све праведне стечевине и нека је ријеши мука, на које ју је дивљи Азијат разајео. Ово је молитва сваког Хрвата, сваког Словена, сваког човјекољуба.*"

Берлински „ *Националe цајтунг*" је објавио писмо под насловом „*Немци Браћи*", и без адресе у наслову знало се да је било упућено одважном српском народу!

„*New York Times*" је указао на међународни значај борбе српског народа против отоманских освајача још од Косовске битке 1389. године. Европа без српског вишевековног одбрамбеног бедема изгледала би као поприште „Европске Турске"!

Србија је била представљена у чувеном тексту под насловом: *The youngest european state...*

Представљање догађаја током *златног доба илустраторства* (од Кримског рата 1854. године до Руско-јапанског рата 1904) било је иновативно дело талентованих цртача. Редакције значајнијих гласила су их ангажовале нарочито за приказивање догађаја од међународног значаја.

Шарл Изиарт је представио Србе како играју коло у Параћину у част потписивања примирја. На цртежу су мушкарци, за разлику од познате слике Теодора Амана „Игра на селу", на којој су жене.

Знаменита је и Вилијарсова илустрација о отоманском спаљивању српских заробљених рањеника везаних за стабла у шуми близу Тешице.

Догађаји и личности из времена Велике источне кризе били су инспирација и српских уметника, посебно књижевника, сликара, музичара...: Ђуре Јакшића, Лазе Лазаревића, Јована Јовановића Змаја, Стевана Тодоровића (сликара и „оца културног живота у европској Србији"), Уроша Предића...

Подршка елите (*апостола либерализма)*

Истина о борби хришћанских поданика на југоистоку Европе, коју су објављивала одважна гласила, узбудила је цивилизовани свет. Утицајне личности су се огласиле међу првима.

Узалуд је Дизраели, заслепљен себичним експанзионистичким интересима, покушавао *црном пропагандистичом реториком* да обмане парламентаце и светско јавно мњење како је борба Србије и Црне Горе против Отоманског царства била *одвратан, злочиначки, неправедан рат као ниједан други било када вођен!*

Апостоли либерализма на британском отоку су се окренули самослободиоцима, с визијом и идеалима новоуређеног света у модерно доба. Написи у британским независним гласилима, посебно у *Тајмсу,* реактивирали су пензионисаног Гледстона.

Организовани су митинзи подршке хришћанским борцима за слободу у Лондону, Манчестеру и другим британским градовима.

Говори у парламенту и пред спонтано окупљеним грађанима под ведрим и кишовитим британским небом имали су одјека у најширој јавности.

Насупрот владиним туркофилским ставовима, говорници, можда у никад јачем саставу британске елите, указивали су на суштину *Источног проблема,* а у његовом средишту и на *српско питање*: Расел, Дарвин, Карлајл, Спенсер, Фриман, Гледстон, Стид...

Фриман се јавно питао: *Зар акција Србије није најплеменитији чин на свету?*

Лонгворт је закључио своју сјајну компаративну анализу пророчанским речима: *Срби су најбољи представници моћне расе која је предодређена да одиграе велику улогу у будућој историји Европе!*

Свештеник Дантон је поручио пријатељској Србији:

Када Србија постигне своју величину, нека се сети да је у часовима патњи уживала енглеске симпатије...

Гледстон је тријумфовао у енглеском парламенту, с даровитом говорничком вештином, као недосегнут пример беседништва у дугој историји енглеског парламентаризма, називаног и *компасом Европе*:

Балкан припада народима хришћнских земаља, онима који су подигли зграду цивилизације пре него се велика несрећа османских освајања раширила као дивљи талас преко тог комада земље...

Митинзи, скупови подршке, организација прикупљања помоћи и добровољаца, као и њихово упућивање у Србију, *тамо где је слобода заказала састанак*, како је забележио Барбанти, представљали су спонтан израз солидарности и осећај времена слободе која се проширила и на запаљени комадић Европе!

Митинзи у Италији: Риму, Напуљу, Милану, Болоњи, Торину... представљали су искрен протест спонтано окупљених против злочина трупа Отоманског царства и подршку балканским хришћанима за ослобођење европског југоистока од азијатских освајача. Јединствена порука је гласила: *Срце Италије је с вама*!

Подршка је стизала и из Немачке, Француске, Шпаније, Скандинавије...

Најмасовнија подршка и највећа помоћ је дошла од словенског живља из Русије, као и с Балкана и из Аустроугарске. У царску Русију су и полагане највеће наде хришћанских бораца за слободу. Насупрот политици владе Русије, која се руководила интересима велике силе, *народно подржавање браће на Балкану никада није било веће но у време Велике источне кризе*. Објашњење мотива словенске солидарности је било једноставно:

Херојство Срба и Црногораца који су се борили за велику ствар, изазвало је код целог народа жељу да се помогне својој браћи и то не речима већ делом.

Светлост идеалиста

Идеалисти, добровољци, добротвори, хуманисти из великог броја земаља огласили су се и похитали *тамо где се уређивао свет још од старогрчких дана!*

Судбине идеалиста су у времену Велике источне кризе надвисиле машту, на путу којим се само једном прође, као што то чини мали живот свакодневног човека у тренутку узлета духа.

Jeanne (Jeni-Johanna) Markus (Merkus), холандска хришћанка, добровољац, добротвор и борац на првој линији фронта међу српским војницима, постала је „српска Јованка Орлеанка" и „српски Бајрон" у сусрету с Београђанима, како је то испевао Ђура Јакшић, у скромној захвалности у име српског народа, као славни песник *Отаџбине*.

Син британског министра спољних послова Солзберија, Филип, независно од очеве туркофилске политике, био је добровољац у српској војсци и постао ађутант у штабу команданта Моравске војске на главном ратишту.

Хенри Роналд Макивер, амерички Шкот, борећи се под четрнаест застава, на свим континетима, стигао је као добровољац на Мораву, постао српски челник коњице и велики мисионар.4)

Браћа Штурм, елитни немачки официри, после борбе на српској земљи, заједно с младим српским официрима, каснијим славним српским војводама, Путником, Мишићем, Степом Степановићем, Бојовићем, посрбили су се и прославили у каснијим ратовима управо против својих, германских нападача, предвођених Мекензеном!

Пуковник Николај Николајевич Рајевски, чувени руски добровољац, с дедином сабљом из Бородинске битке у рукама, храбро се борио на граници хришћанског и нехришћанског света, када је био погођен зрном с отоманске стране на адровачком платоу, да би, уместо да утихне у ратним дубинама заборава, био литерарно овековечен у лику грофа Вронског у једном од најчитанијих љубавних романа на свету, Толстојевој „Ани Карењини“.

Михаил Григоријевич Черњајев, дошао је у Србију као *ватрени славенофил*, овенчан славом „*Лава од Ташкента*“, примио српско држављанство и постао главнокомандујући српске војске и добровољаца из света на стратешком моравском правцу, да би 1876. године, у првом рату који је Србија водила у модерно време, персонификовао идеале „*словенскої Гарибалдија*“ и „*словенскої Вашинїтона*“, што је значило да су се симболично додирнули *Исток и Запад на Морави.*

Боеми слободе, бардови части, витезови достојанства прогласили су, 4/16. септембра 1876. године, независно краљевство на Морави, *краљевство духа*, политичко по форми, лирско по садржају; подигли су тријумфалну капију у Делиграду, *српском Термопилу*, од храстовине (симбол мира) и пољског цвећа (а цвеће ако није пољско као да и није цвеће), на месту на коме су то Римљани некад чинили од камена.

Добровољци из света међу Србима, били су свако под својом заставом, а сви скупа под заједничком, боје амаранта, јужноамеричке биљке, чији цветови и кад увену задрже боју, симболизујући бесмртност.

Време велике источне кризе, време рата и мира, било је обележено злочинима Черкеза и башибозука, као и, с друге стране, насупрот *царству свирепости*, спонтаном људском солидарношћу и хуманошћу, тако да су се добровољци *на српском раскршћу светова и векова* споразумевали на више од двадесет језика!

Великани духа за Србе и Србију

У буци и бури историје, одјекнуо је глас Лава Николајевича Толстоја, с искреном поруком: *Ваља помоћи Србима!*

Виктор Иго, велики песник и прозаист, председник светског конгреса пријатеља мира (1849. и 1869), огласио се, 29. августа 1876. године, чувеним апелом „*За Србију*" („*Pour La Serbie*"), као *гласом савести*. Питао је светске владе *када ће се завршити мучење малог али херојског српског народа?*

Указао је да: „*Оно што се догађа у Србији доказује неопходну потребу за Уједињеним државама Европе*". Изразио је велику наду: *да не буде више ратова, масакра, покоља; слободно мишљење, слободна размена; братство свуда. Да ли је тако тешко доћи до мира?*

Фјодор Михаилович Достојевски је поздравио борбу самоослободилаца на југоистоку Европе у време велике источне кризе. Славенофилска визија, како је била представљена у *Пишчевом дневнику*, требало је да резултира стварањем нове културе и цивилзације у Европи.

Србе је видео као *народ нежног срца и који толико воли своју кућу, да му тешко пада одвојеност од дома када је дуго на фронту.*

Достојевски је подигао глас, примљен у отменом свету као крик духовног колоса:

О цивилизацијо! О Европо чији ће интереси претрпети озбиљне губитке ако озбиљно не забранимо Турцима да деру кожу с очева пред детињим очима! Они, највиши интерси европске цивилизације су, наравно, трговина, поморство, тржишта, фабрике. Шта може да буде више у очима Европе?

Андрејс Пумпурс, „*летонски Његош*", добровољац у Србији, инспирисан и српском епиком, написао је *Лачплесис,* спев светске славе, преведен или препеван на 45 језика!

Чарлс Дарвин, називан и „*краљем над војском научара*", навео је у писму српском пријатељу: „*Садашње стање народа српског побудило је најдубљу и универзалну симпатију у целој Енглеској. Енглески народ заиста најсвесрдније жели да што пре види српску земљу сасвим ослобођену од отоманске тираније.*"

Петар Ильич Чајковски, усхићен српским самоослободилачким подвигом, намеравао је да узврати музичким даром „*Српска фантазија*". У част братске борбе добровољаца, компоновао је „*Сербско-руски марш*", инспирисан и српским мелодијама „*Сунце јарко*", „*Дом је ово Срба милог*" и „*Јер пушчани прах*" (*трећи део песме „Радо иде Србин у војнике"*).

Личости и догађаји из времена Велике источне кризе представљали су велику инспирацију за научнике, истраживаче из различитих области, уметнике, мисионаре, путописце...

Представу о европској Србији употпунили су учесници догађаја и специјални посматрачи и мисионари, међу којима су значајнији извори Лазара, Бобрикова, Барбантија, Д`Ормесона…5)

ФРАНЦУСКА ПРОУЧАВА СРПСКО ИСКУСТВО 6)
Д'Ормесон 22 дана двоколицом кроз Србију 1877.

Француска се, после пораза у рату с Пруском (1870-1871), суочавала с тешким последицама. Затамњење дотадашњег угледа претпостављало је вишеструке промене. Дубоки поремећаји уздрмали су друштво и погодили посебно изражен француски национални понос. Био је велики пад и на међународној сцени и на хијерархијској лествици великих сила. Реформа је отварала могућност преокрета. Војна реформа је била приоритет.

Француску су у време Велике источне кризе (1875-1878) водила два велика војника. Председник републике био је маршал Француске, Морис Мак-Маон (Maurice Mac Mahon), учесник кримског, италијанског и пруског рата. Председник владе био је генерал Гаетан де Рошебуе (Gaetan de Rochebouet), такође истакнути учесник тих ратова. У то време, млади вођа левице, Жорж Клемансо (Georges Clemanceau), изложио је програм у којем је, поред другог, тражио укидање стајаће војске и увођење милиције, неке врсте народне војске.

До Српско-отоманског рата (1876) *швајцарски модел народне војске* важио је као неприкосновен. Како швајцарска војска није проверила тај модел у рату, то је српско ратно искуство постало вишеструко значајно и истраживачки инспиративно. Извори о том рату и догађајима, као и о унутрашњим и међународним условима и околностима, били су пристрасни, јер су потицали од дипломата и унапред оријентисаних новинара и уредника. Зато је одлучено да се организује истаживање на простору управо минулих догађаја.

Француски генералштаб је одабрао генералштабног капетана Емануела, маркиза д'Ормесона (Emmanuel, marquis d'Ormesson), с надимком „генерал-маркиз" (ле ге́не́рал-марqуис), потомка угледне племићке породице и власника знаменитог замка д'Ормесон у близини Париза. Имао је, после завршене Војне академије, блиставу каријеру. У бици код Седана (1870) био је рањен. Као војни изасланик, у више мисија, образован, високо моралан и необично вредан, показао је дар објективног посматрача и вештину сјајног саговорника.

Критика истинољубивог, учинила га је истинским пријатељем, не само оних које је, с разлогом хвалио, него и оних које је добронамерно опомињао и свесрдно им указивао на грешке, пропусте, мане...

Д'Ормесонове белешке, које се чувају у историјском архиву француског Министарства војске, у Венсанском замку, крај Париза, имају стога трајну вредност.

Дневник и брдо извештаја о Србији – најпрометнијој раскрсници

Д'Ормесон је написао велики број извештаја и *Дневник* током двомесечног боравка у Србији. Писао је првенствено о војсци, али и о становништву и земљи, као и о животу у Србији.

Посебна вредност тих драгоцених извора је у томе што је фанцуски посматрач видео и оно што други нису, или нису приказивали на начин даровитог стилисте, попут *дубинског снимка*, у духу најбољег војничког изражавања: *кратко, јасно и разговетно,* уз проверу података из више извора. Настојао је да број грешака сведе на минимум. У записима су поштована лична мишљења саговорника.

Тако је настала *Србија виђена очима странца*, продорног аналитичког ума и радозналог духа.

Програм и организација путовања

Организација путовања је била успешнија јер је била препоручена од стране кнеза Милана Обреновића. Српски владар је постао благонаклонији према мисионару када је сазнао од његовог ујака конта Рошешуара, дипломатског представника Француске у Београду, да мисија има за циљ проучавање војне организације, искуства и обуке у Србији, након рата 1876. године. Написао је наредбу војним и цивилним властима да Д'Омерсон буде лепо примљен и одредио официра пратиоца.

Програм путовања је сачињен у договору с надлежнима из српског Војног министарства. Како обићи унутрашњост Србије?

Од Београда до Алексинца, тадашњег главног граничног центра на југу земље, саобраћале су дилижансе. Опредељење је било за двоколицу, с обзиром на слабе саобраћајне везе, уз изнајмљивање кочијаша који се бринуо да обезбеди коње за дуго путовање. Уз то, био је ангажован и пандур, из Швајцарске, којих је било на раду у тадашњој Србији. Његов задатак је био да помогне у споразумевању, с обзиром на то да су се у градовима, осим српског, послови могли обављати и на немачком, у званичним круговима на француском, а у селима само на српском језику.

Пандур је добро знао српски, што је гарантовало брзу комуникацију, нарочито у механама, које су већином држали Цинцари (Румуни грчког порекла, дошљаци из Македоније), који су, према српској изреци били: „Једина раса на свету која вара више од Немаца".

Од Београда до Шапца
У најцивилизованијој средини на свету

Д'Ормесон је од Београда до Шапца путовао аустријским паробродом, у друштву новоизабраног шабачког владике. Дочек је био организован. Упркос пљуску, велики број становника Шапца је употпунио церемнију; генерал Алимпић је одржао поздравни говор, а потом и окружни начелник.

Француском госту је описано војевање на Дрини у рату 1876. године, представљени објекти, као и стање војске и одбрамбене могућности.

У сали хотела, претвореној у позориште, трупа из Београда је приказивала представу *Звонар Богородичне цркве у Паризу*, Виктора Игоа (Notre-Dame de Paris, Viktor Hugo). У друштву официрског кора, у сјајној униформи, Д'Ормесон је написао да се осећао као да је *у најцивилизованијој средини на свету.*

У разговорима је било речи и о српској скупштини, *скупштини сељака*, коју је чинио претежни део становништва Србије, као и о управном устројству и о односима кнеза и заједнице. Живот у Шапцу, граду са око 5.000 становника, по величини одмах иза Београда и Крагујевца, у низу од 18 вароши и 30 варошица у Србији, био је динамичан.

Групе музиканата су свирале испод прозора слављеника Светог Луке, великог духовног празника српског народа.

У Србији је било 80 празничних дана, не рачунајући недеље. Недељом и празником су припадници Народне војске доносили пушке на поправку у војне штабове, све док им не истекне рок службе, када су враћали задужено оружје, опрему и одело.

Шабачки округ је био један од најбогатијих у Србији.

Српски јеловник

На путу до Врела, француски гост је упознао српску исхрану, обичаје и јеловник, као и посебно гостопримство које Срби указују странцима. На срдачном пријему у родитељској кући, уступљена му је најбоља соба, а послужен је, по обичају, слатком, шољом кафе и чашом воде. На менију је било како је Д'Ормесон забележио:

1) *обед почиње чашом ракије шљивовице*
2) *бели сир и пресан црни лук*
3) *чаша ракије комовице*
4) *пилећа супа (пиле кувано са маслацем и зачињено паприком, која чини основу српске кухиње), којој је додата и чаша сирћета*
5) *црни хлеб*

6) вино (жуто накисело, или, чешће, црвено)
7) пиле пржено у црвеној паприци
8) печена јагњетина са зеленом паприком
9) бела салата
10) турска кафа
(...)

У Ваљевском округу

На путу по ваљевском округу посебно интересовање је изазвао пијачни дан у Убу, на коме се окупљао и *свет* из београдског и шабачког округа. На пијаци је било преко 11.000 волова.

Сточарство и трговина су биле најразвијеније привредне гране у Србији тога доба. Само у једном месецу је продато 18.000 волова Аустрији. Кад год би Беч желео да изазове захлађење односа са Србијом, ступала је на снагу забрана увоза стоке.

Опис пијаце открива интересантну слику из живота, нарочито богатих крајева Србије. Шта се све налазило на тезгама и рафовима, указује на начин свакодневног живота.

Посебно је била представљена ношња у Србији.

Ношња српских жена је привлачила посебну пажњу. Жене су у свему подржавале мушкарце. Оне су представљале стуб куће, а истовремено су пружале отпор непријатељу на разне начине, учествујући и у оружаним сукобима с отоманским силницима.

Шта су наследиле од својих бака?

Д'Ормесон је описао како су жене биле принуђене, у случју опасности као и због прикривања своје већ пословичне лепоте, да носе неку врсту оклопа од ланаца на грудима. Преко би окачиле ниску новаца, коју су добијале за сваку одсечену отоманску главу. Тако се наслеђивањем увећавало благо.

Међу официрима били су и они који би испунили законске услове за женидбу, као што се догађало и за време мисије када би појединци били унапређивани у капетане, с обзиром на то да се плата предвиђена за тај чин сматрала довољном за потребе вођења домаћинства.

У свакој од вароши, француски мисионар је посетио војску и упознавао се с њеном ратном прошлошћу, стањем и плановима развоја. Вишедневна путовања колима која вуку волови и коњи, организују се тако да се подижу логори на путу, и то не само за војне, него и за потребе становништва.

Сваки крај је имао неки свој локални обичај, поред оних који су били одржавани у целој Србији. Недостатак добрих путева је учинио своје, па се француски посматрач, због дужег путовања и бројних предаха, непланирано сусрео с разноврснијим обичајима.

Тако се пре прелаза преко неког успона, нарочито у планинским крајевима, коњи потерају неколико корака уназад, па им се енергично повуку уши напред, а глава протресе. То се упоређивало с обичајима у Азији, нарочито код Монгола, који после дуге трке везују коња за колац са главом подигнутом колико год је то могуће. То се све чинило да би се врло успешно спречавала бангавост.

При прелазу из једне општине у другу налазе се ограде, с капијама. Тако се онемогућавало да стока одлази на туђу пашу. Због тога су и поља ограђивана у свим атарима.

Спомен гробља крај пута, подизана су онима који су славно погинули у рату, као и погубљенима због преступа и недела. Жандарми су стрељали криминалце у Београду, а у унутрашњости то су извршавали пандури. Најављена су побољшања у организовању полиције, због њених очигледних мањкавости. Срећом, сразмерно је био мали број прекршаја, недела и злочина у Србији. Број становника се повећавао, а број преступа смањивао.

По речима кнеза Милана, Срби су имали смисла за три мирнодопска занимања: за пандура, чиновника и сељака. Недостатак радне снаге се осећао у појединим деловима Србије, тако да су баштовани у Београду били Бугари.

У Србији је упоредо са ширењем демократског духа, поштовање официра било све веће.

Када је Д'Ормесон, уместо шешира, ставио ађутанску шапку, деца су долазила да му пољубе руку. Војска је била истински омиљена, није имала никакве везе са, на пример, сујеверјем Влаха. Како је уопште могао да разуме кочијаша који је описао један истинит догађај из околине Зајечара.

Током празника, становници оближњег тимочког села су играли коло, што је побудило енглеског свештеника, који је обилазио тај крај, да фотографише ту сцену. Када су Власи то приметили, почели су да беже у шуму, запомажући: *„Изгубљени смо! Сигурно ћемо умрети ове године! Овај странац је бацио на нас чини и он ће однети наше душе у своју земљу!"*

Тешко су могли срески капетан и српски свештеник да умире ове залуђене несрећнике и да их врате кућама.

Д'Ормесон је по Србији у великом броју сусретао Роме (Цигане, како пише у оригиналу). Радили су најчешће котларске и поткивачке послове. „Изнад свега, то су најопаснији крадљивци коња на свету", како је наведено у белешци.

По закону у Србији, они нису могли да продају ниједну животињу без потврде полиције да је то уистину била њихова, а купац ако би то занемарио, чак иако то не би знао, сматрао би се саучесником. Веровало се да су „тамнопути" били египатског порекла.

У ужичком и чачанском крају

У Ужицу је француски мисионар био гост пуковника Теше Николића, бележећи да је на најлепши начин био примљен. Српски домаћин је лепо причао о не тако давној посети Паризу и сусрету с људима из француског врха и организовао обилазак војске и знаменитости округа. Током посете домаћој фабрици за израду сукна, уочено је да власник не покрива трошкове, тако да је био економичнији увоз из иностранства.

Ужице, као стара отоманска тврђава, чија су утврђења Срби срушили, изазивало је посебну пажњу.

Сусрети с официрима и војском на терену употпунили су представу о српској војној организацији и минулом рату. Константовано је да су српски коњи били бољи од страних, издржљивији и нису захтевали нарочту исхрану као мађарски.

У разговору о међународним односима, пуковник Николић је објаснио да *Стара штампа* из Беча представља најверодостојније немачке новине које третирају српско питање.

Д'Ормесон је опширно представио карактер и циљ своје мисије, као и политику великих сила, нарочито по питању Балкана, своме изузетно уваженом домаћину, пуковнику Николићу, који је био војни министар Србије током рата с отоманском силом 1876. године.

О догађајима у рату Србије 1876. години, француска јавност се обавештавала из новина, руских, енглеских, и пре свега немачких, које јој нису биле наклоњене, подсетио је француски гост.

Француска жели да прикупи релевантне изворе о рату из 1876. године. Посебно настоји да идентификује епизоде које чине част храбрости војника и добром руковођењу команданата.

Француска је увек исказивала своје симпатије према младим нацијама, према малим, храбрим народима, који траже да се изборе за своју независност. Наша улога у односу на Пијемонт сведочи о томе. Ми у овоме, штавише, не радимо ни у свом интересу, јер нико од нас није више помагао Пруску да постане Немачка.

Зар и кримски рат није доказ наше некористољубља, јер смо тамо проливали своју крв само у корист Енглеза, који су чинили услуге нашој влади. Нас никакво питање интереса не раздваја од Срба. Напротив. Како су они Словени, они, као и латински народи, имају исто непријатеља који се показује латентан, а то је германска раса која откад постоји у Европи, увек је гледала да нас искоришћава, и једне идруге.

Француска, дакле, без задњих мисли, може да се најревносније заложи за напредак Јужних Словена, баш као и Северних Словена.

Када се буде одлучивало о источном питању, Француск жели, упознаша са изворима виталности српске војске и народа, да брани, чува и унапреди своју независност, да увери све о тој реалној моћи.

Зашто је било важно изучавање српске војне организације?

Све европске армије, које су имале обавезну војну службу, приближавале су се моделу народне војске. Србија, са својом народном војском, прва је поднела искушење рата. Француска у српском искуству налази изворе инспирације за иновације у стратешкој оријентацији унапређења своје војне организације.

Српски официри нису скривали посебан пијетет према француском генералштабном капетану и племићу што је о свом трошку финансирао путовање кроз Србију. Неки су на глас размишљали и питали се шта ли су све били спремни они с вишим чиновима да ураде за Француску!

На путу од Ужица до Чачка француски мисионар је сусретао караване, људе на малим српским коњима. Посебно су се издвајале Српкиње, „ескадрони амазонки, са жутим свиленим марамама на глави", тако да их је тешко било сасвим распознати.

У Чачку им је био домаћин чешки лекар, који је живео у Србији. Због недостатка лекара и инжењера, били су ангажовани нарочито они словенског порекла из Аустроугарске како би се задовољиле потребе за дефицитарном струком. Тако се највише настанило Чеха и Словака, као и понеки Пољак.

У гостима у српској породици уочена је подређеност жене мушкарцу. Жена је, у суштини, стуб српске куће.

Као мајка, подиже са лакоћом многобројну децу. „Догађа се често да се сељанка сама породи, негде код свог стада, и да увече, враћајући се кући, донесе своме мужу прави доказ своје привржености."

Жена домаћина, чешког лекара, који је одлично говорио немачки, била је попова кћи. У поповској кући велики салон је био украшен патриотским портретима и окружен диванима, што је чинило породичну атмосферу свечаном. Поповски производи кућне радиности били су најбољи у Србији. Гости су пили до тада најбоље домаће црно и бело вино.

У разговору с чешким лекаром, чули су се његови аргументи за либерализам. Жеља му је била да се развија индустрија и отварају стручне школе, с идејом да сељаци добију *рационално образовање.* Тако би се вишеструко искористиле погодности српске земље за развој земљорадње, посебно виноградарства.

Кнез Милан је преферирао развој рударства, јер су се готово на површини земље могли наћи угаљ, мермер, бакар, олово... До тада је *у Србији била главна трговина*, и то воловима, свињама, овцама, вуном, кожом...

У Крагујевцу, средишту Шумадије

На путу до Крагујевца потврдио се утисак да у Србији „сваки крај има разлике у ношњи, понекад и радикалне". Становници у Книћу, као и у другим местима, били су високог раста и носили су густе црне бркове. У Србији није било ћелавих људи.

Како су изгледали градови и села? „Путник у Србији је изненађен белином кућа, углавном једноспратних, у селима и у градовима; два до три пута креће се годишње, евентуално за празнике.

У Крагујевцу, некадашњој српској престоници, Д'Ормесон је наишао на свадбу официра који је за то добио специјалну дозволу. Иза музике кретао се артиљеријски поручник у парадној униформи, са укрштеном белом ешарпом, који је водио подруку младу, своју изабраницу, одевену у бело. Чланови породице и званице, пригодно обучени, ишли су иза њих, а за њима официри свих родова војске, певајући народне песме.

У недељу, ресторан градског хотела, пун је официра, који долазе на вечеру са својим супругама. Оне су имале на глави црвени фес, око кога су им биле обавијене плетенице, необично црне и сјајне. Путујући музиканти, већином Роми, забављали су госте, који су, уз вино, играли и причали о минулим догађајима до три ујутро.

Чинило се да Д'Ормесон нигде није добио подробније податке о Србији него баш ту на празничној вечери. Ко не би пожелео да се нађе још који пут ту где се игра у славу живота сваког празничног дана.

Српска скупштина се састајала у одређеним временским размацима у Крагујевцу, који је био по величини (8.000 становника) у Кнежевини одмах иза Београда. Три четвртине њених чланова бирало је становништво, а једну кнез. Од листе шест предложених кандидата, кнез је бирао председника Скупштине.

Једно од њених главних питања је буџет. У ратно време 1876. године, Скупштина је применила мере штедње због очигледних ратних потреба, тако да је укинула дневнице начелицима, смањила жандармерију, нарочито тајне фондове Министарства спољних послова, готово одбацила субвенције позоришту, забранила све вирмане...

Влада сазива Скупштину једном годишње, у време које јој најбоље одговара. Уз кнеза стоји Савет, од 17 чланова, који су, у основи, представници 17 округа.

У крагујевачким јединицама Шумадијског корпуса, Д'Ормесон се упознао са системом регрутовања, разгледајући ратну опрему и праву ревију детаља одеће, наоружања, опреме, рубља, ципела, предмета за расклапање... На маневарском пољу видео је серију вежби, које су биле обједињене јединственом замисли маневра.

По наредби кнеза Милана, француски посматрач је посетио и велики артиљеријски завод у Крагујевцу, сем магацина одеће и опреме, под изговором да је то војна тајна, а у ствари тако се прикривала чињеница да су били готово празни.

Увече су гости били на чају код санитетског мајора Лонткијевича, који је говорио мало француски. У друштву код љубазног домаћина био је и професор француског језика у гимназији, пољског порекла, који је објаснио организацију школства у Србији.

У Србији је радило око 800 основних школа, четири полугимназије, које имају по четири разреда (две у Београду, и по једна у Шапцу и Неготину), две гимназије (са по 7 разреда) – по једна у Београду и Крагујевцу, пет полустручних школа и једна стручна у Београду, затим једну правну школу, такође у Београду, са три факултета: филозофским, правним и природних наука. Постојала је и специјална школа у Београду.

У разговору о политици, између две мелодије на клавиру, професор је указивао на опасност због велике грешке, почињене после Кримског рата, када Босни и Бугарској није гарантована независност. Тако би се Русији одузело њено главно оружје.

Решење Источног питања видео је у замени аустроугарског дуализма тријализмом, у коме би словенски елемент био равноправан са ова друга два. Тако би Аустроугарска постала заштитница свих малих држава насталих распадом Отоманског царства.

Разговор је указивао да је у Србији било талената за политику у немирним временима.

Од Крагујевца, преко Карановца, до Трстеника

На путу од Крагујевца до Трстеника, *мисија* се зауставила у Карановцу. Посета коњичкој јединици Моравског корпуса открила је разлике и сличности с француском војском. За разлику од Француске, у Србији коњаници не носе панталоне од гумираног платна, већ само пешаци свих родова војске.

Д'Ормесон је био задивљен изразитим војничким ставом војника, подофицира и официра у Србији при рапортирању својим претпостављенима. За српске официре рапортирање није било исто као у Француској, традиционално понављање: „Нема ништа ново!".

У обиласку једне управне установе, какве су плански зидане за сва среска места, у пратњи заменика начелника, угледни гост из Француске је разгледао стан за управника (капетана), његову канцеларију, благајну, срески суд, станове пандура и среског лекара, затворе, врло удобне, као и пошту и телеграф.

Управник (капетан), који је одлично говорио немачки, објаснио је како управља (има власт над) кметовима (шефовима) села. Свака општина у Србији, у суштини, сама собом је управљала

Породица (задруга) је представљала заједницу добара, која се заснивала или ослањала на природно или адоптивно сродство, чинећи први беочуг административног ланца у Србији. Старешина (шеф) задруге био је обично најстарији члан породице. Он је управљао добрима и кућном снагом и разборитошћу патријархалног ауторитета. Сви одрасли чланови су чинили неку врсту савета, који је, заједно са старешином, одлучивао о најважнијим стварима задруге.

Систем правосуђа у Србији обухватао је, исто као и у Француској, судове прве инстанце, апелационе судове и касациони суд. На терену се видело како они успешно функционишу у пракси. Трстеник с околином био је један од бољих примера.

На поласку, поглед Д'Ормесона није могао а да не одлута на југ, богатом долином Ибра, одакле је допирао мирис кукуруза и дувана.

Крушевац, некадашња Лазарева престоница

Крушевац је изгледао као град трећег реда, упркос некадашњег сјаја српске престонице у време кнеза Лазара.

Француски гост је стигао у Крушевац на дан славе Лешјанина, команданта Моравског корпуса. Представници војних и цивилних власти увеличали су свечаност у његовом салону.

Обука три батаљона прве класе народне војске на маневарском пољу, којој је присуствовао од три сата ујутру, на позив Лешјанина, импресионирала је француског генералштабног официра. Више од половине учесника на четвородневном маневру, после обуке од 25 дана, били су у борбама и у управо минулом рату Србије 1876. године, првом у модерно доба.

Идеја маневра је проистекла из Лешјанинове процене о нападу јединица отоманске силе из Ниша. Копију замисли је измолио француски гост од српских домаћина, одајући признање за проницљивост, знање, вештину, умеће и војнички таленат српским домаћинима.

После вечере, на завршетку маневра, водио се врло занимљив разговор учесника и посматрача. Са српске стране, посебно су се истицали потпуковник Бинички, који је говорио немачки и италијански, и командант бригаде прве класе Јуковић, Словен из Аустругарске и други.

„Певале су се многе словенске песме, пило се вино, чај и кафа. Већина песама је била патриотска, неке од њих сасвим лаке за извођење. Наздрављало се Француској.

У част генералштабног официра Француске, Д'Ормесона, певана је Марсељеза, преведена на српски језик."

Име славног француског генерала Бурбакија било је врло популарно у Србији.

Зар је иједан скуп у Србији могао да прође без разговора о плитици?

Није се сумњало у наклоност Француске Србима. Стрепело се од општег европског пожара. У том контексту процењивале су се могуће последице приближавања Немачке и Русије, можда баш удаљавање Француске од источне силе?

Српски официри су и у спонтаном дијалогу изражавали захвалност Русији за залагање да се у кризном тренутку одврате мобилисане немачке јединице од преласка српске северне границе. Било је различитих комбинација о развоју догађаја у даљем расплету Велике источне кризе. (...)

Одбрамбени положаји око Крушевца привукли су посебну пажњу Д'Ормесона. Мајор Петровић, који је одлично говорио немачки, као шеф штаба Моравског корпуса, био је војни домаћин радозналом француском госту. Као ђак пруске Ратне школе, био је луцидан саговорник о методологији војних вештина, војној организацији, обуци и теорији војних наука.

Разлика у приступу доктринама између пруске, с једне стране, и француске и руске школе, с друге, огледала се у већем броју општеобразовних предмета, као, на пример, астрономије, који се изучавају код ових других.

На ручку у хотелу, који је приредио пуковник Лешјанин, у одсуству госпође Лешјанин, разговарало се о великом броју питања из различитих области. На почетку су се чуле бројне здравице представника војне и цивилне власти округа Француској. Српски домаћин је жалио што није похађао француску војну школу, уместо Берлинске академије. Реално је тумачио тренутну предусретљивост Немаца пема Русима.

„Немци са севера се инфилтрирају, колико год могу и врло радо, међу Словене са севера.

У Аустрији се Немци са југа уједињују с Мађарима да би потлачили Словене с југа. Ко није чуо како се слатко смеје сваки добар Немац играјући се речима: Slaves i Esclaves? Насупрот томе, Француска нема никаквог интереса који би је одвајао од Срба. Латини су ништа мање него Словени угрожени од Германа"

На вечери код свог уваженог госта, Лешјанин је обећао да ће редиговати своје успомене из последњег рата, само ако рано не би поново отпочела непријатељства.

У Алексинцу, ɪраду на ɪраници

Од Крушевца, пут је водио француског посматрача преко Ђуниса и Делиграда, до Алексинца, подручја на коме су се одиграли кључни сукоби у српско-отоманском рату 1876. године. Не само војни објекти, него и трагови судара двеју војски на плодном моравском тлу, као и у насељеним местима и планинском терену, сведочили су о карактеру и последицама рата.

Зарези на стаблима дрвећа дуж пута представљали су путоказе за отоманске трупе, често и преко тела палих у узастопним јуришима и *заɪирању свеɪа живоī* на правцима напада.

Трагови отоманског варварства деловали су застрашујуће. У селу, у коме није вођена борба, школска зграда и велики број кућа за становање били су тако изгорели да је тешко било и замислити еуфорију злочинаца према недужном становништву.

Шанчеви на попришту битака, као на Кревету, Шиљеговцу... омогућавали су реконструкцију завршнице рата, уз објашњење Хорватовићевих официра, који су се истакли у минулим окршајима „на живот и смрт".

У обиласку славног Делиграда, акценат је био на редутима, који су били дело српске инжењерије. Како је изгледала школа у Делиграду?

Черњајев је школску зграду претворио у свој главни штаб. Била је то кућа славне и трагичне историје. Симболика и стварност су се подударили на њеним темељима.

Не само деца, многи истраживачи и радознали духови могли су у њој да открију *чуварку ɪајни*. Под њеним кровом сударили су се идеали и сурова стварност. Све је кулминирало у неочекиваном исходу рата 1876. године, насупрот најављиваном грандиозном цивилизацијском подухвату.

Тамо је био огроман подрум који је у одсудном тренутку био ископан и блиндиран да би послужио као заштита од пројектила који су падали с друге обале Мораве.

Најɪросɪраније одељење је служило као ɪрɪезарија: овде су се, у задимљеној и ɪуној алкохола аɪмосфери, доносиле најɪеже одлуке, да би сɪиɪле, уɪлавном сувише касно, до оних на које су се односиле.

Једна од соба је била канцеларија Главног штаба, саркастично названа „Черњајевљева кујна." Под истим кровом био је и будоар госпође Маше, коју је помоћник начелника штаба, Петар Аугустинчич Монтеверде, раније новинар и дописник славенофилског листа *Руски свеɪ,* довео из Париза, представљајући је као своју жену.

Скромна собица делиградског уче, како је забележио др Владан Ђорђевић, била је претворена као неком чаролијом у *врло миришљаво ɪнездо једне ɪариске ɪолубице*.

...Једног послеподнева, госпођа Маша, са својом собарицом, са многим сандуцима и кутијама, шеширима, помадним теглицама и саврло замашним количином невиног прашка од пиринча (пудер), заузела је своју резиденцију...

Ту ти беше, осим дражесно намештеног кревета, једно лепо канабе, тоалетни асталчић са читавом апотеком за лечење женске лепоте од ружних трагова које године урезују у њу, сто на коме беху отворене многе кутије пуне слатких бонбона, какве ни чувени колачар у Букурешту не уме фабрицирати, и што је главно, у атмосфери те собице осећаше се, уместо мириса ђачких опанака, разнежујући мирис 'Хиљаду цветова'...

Дражесни будоар, какав у Делиграду нити је икада био, нити ће бар за неколико векова још једанпут замирисати...

Пијаца у Алексинцу је представљала место сусрета не само купаца и продаваца, са различитих страна, него и трупа које су се ту, као на једном од стратешки важних раскршћа, појављивале, прикупљале и растурале, долазиле и одлазиле...

Ношња људи је била изузетно разнолика. Једни су носили на глави беле мараме, увијене на начин како се то носило у Мадрасу. Други су имали велику, полулоптасту капу од овчије коже, заједно са дугачком вуном, белом или црном. Ова капа је била слична оној коју су носили Власи, и којом су плашили непријатеље, мада у последњем рату нису имали успеха у својој сумњивој личној храбрости. Осим ових, могао се видети и црвен фес и полулоптаста капа од коврџавог јагњећег крзна.

Током обиласка, француски гост је посетио и куће које си отомански силници опустошили: *само је камен остао. Све што је на њима било од дрвета или од гвожђа, продато је Јеврејима или однето у Ниш.*

Генералштабни потпуковник, Јован Прапорчетовић, који је командовао бригадом прве класе у Алексинцу и, привремено, дивизијом, био је домаћин Д'Ормесону. Говорио је одлично немачки, што је омогућило непосредан и динамичан дијалог. Као специјализант Географског института из Беча, имао је знања из различитих области, а као истакнути учесник рата из 1876. године, са аналитичким умећем је описао догађаје на алексиначком попришту.

Батаљон стајаће војске гарнизона у Алексинцу био је смештен у свим расположивим локалима града. Командант гарнизона био је мајор Драгутин Франасовић, Далматинац, католик, који је у Србију стигао као добровољац, с групом официра из Аустроугарске, у јуну 1862. године, после турског бомбардовања Београда.

После обиласка војних јединица и војних објеката, француски гост је позвао у хотел на пиво своје алексиначке домаћине. У размени гледишта, српски високообразовани официри нису скривали своје противљење британској и аустроугарској политици, искрено проценивши да је боље да буду под отоманским, него под руским туторством.

Једино Француска, која је увек била на челу цивилизације против варварства, може да побуђује код српских официра симпатије, не изазивајући истовремено и подозрење, било је њихово искрено уверење.

Од Алексинца до Сокобање (некада Алексиначке Бање или Бање) ишло се необично лепом долином Моравице, које, можда, и није било на картама, већ међу сузама. Утолико је теже било рационално појмити трагове варварства отоманске војске.

Рушевина пекаре, која је посебно разгневила отоманске силнике када су уочили да је служила и за војне потребе, као да српски војници нису били махом сељаци, посвећени свом свакодневном животу у миру и слободи, дубоко саосећајни са злостављаним саплеменским поданицима с оне стране границе.

Пандур, пратилац Д'Ормесона, открио је како се говори о стрељању неког убице баш на путу за Бању. Зато је пожурио да окачи око врата револвер. Људи у Србији су се за дуго путовање спремали како би се одупрли опасности, поготово у граничним областима с троконтиненталним Отоманским царством. Сапутник француског посматрача је носио са собом ратну опрему, јер није био сигуран да га рат неће изненадити током путовања по Србији.

Није се стога одвајао од карабина, модела прописаног за аустријску коњицу. Носио је исто што и пешадијски официри, плаве панталоне увучене у велике чизме, плаву ратну капу, кестењасту блузу, шињел, сабљу у челичним корицама, доглед и торбу с картама, уз огртач од дебелог воштаног платна.

Д'Ормесон је уочио да су сви Швајцарци које је сусретао, изражавали презрење према Србима када би упоређивали две народне војске, од којих је само једна, српска, учествовала у рату. Можда је у питању било *самољубље*, помишљао је француски посматрач.

Тимочки свет

Од Бање до Књажевца и Новог Хана пут је водио кроз крајеве у којима је живот био испуњен многим неизвесностима. То су били гранични предели, испуњени планинским венцима, који су омогућавали упадице отоманским пљачкашима. Сељаци су се кретали и на својим имањима с пушкама на леђима. Француски посматрач је сусретао и групе Бугара, које су се враћале у завичај после стицања лепог иметка у Србији. Делом новца пунили су благајне турских паша.

Већина радника у Србији били су Бугари, а нарочито грађевинци. Они су живели попут скромних гастарбајтера, који су јели пројну и паприку, пили ракију, а спавали по механама на клупама око пећи. Међу њима у долини Мораве и Тимока било је малициозних који су говорили несреће-

ним српским породицама чије су куће попалили отомански злочинци: *Ниште ви довољно платили нашу радну снагу. Вратићемо се ми после рата да вам поново зидамо куће.*

Бугарски потенцијални устаници предали су оружје, које су добили од Срба, османлијама. Многи међу њима су били шпијуни и издајице, а ишли су и као водичи отоманским јединицама кроз пределе које су били добро упознали. Када су били ухваћени у грозном слуганству, правдали су се да не би били стрељани, да су насилно били завербовани.

Да би се проверили њихови маштовити искази, свлачени су, а они који су били обрезани, стрељани су као морбидни преваранти.

Књажевац, паљевине и бараке

Планински путеви довели су Д'Ормесона у Књажевац. Град који су отомански зликовци спалили, дизао се из пепела. Становници су подизали бараке од дрвета и блата помешаног са сламом, са крововима од кукурузовине, који се спуштају до земље. Д'Омерсон је стекао уверење о виталност српске снаге, без обзира на тешке последице отоманског пустошења у долинама Мораве и Тимока.

Током обиласка подручја на коме су отомански силници починили масовна злодела, у разговору с командантом дивизије, Марковићем, као и капетанима Франићем и Бајаловићем, била је предочена реална спремност и снага за одбрану независности.

Д'Ормесон је поново указао како су те чињенице веома битне да би се уверила Француска и све велике силе на скуповима великих одлука да је Србија уистину способна да одбрани и чува своју независност. Тако Француска на најбољи начин може да брани на конгресу ствар Срба.

Интересовање за пролазе на границама претпостављало је опрез српских официра, јер су се ти подаци држали у тајности. То није било познато отоманској страни, а ни британским официрима који нису предузимали извиђање граница.

Неповерење Срба према странцима датирало је од 1862. године, када су два аустријска официра била примљена у српски Генералштаб, а један од њих, неки капетан, прешао је са свим плановима, благајном и другим стварима, у непријатељски логор.

Нови Хан

Нови Хан је био опустошен, као и Књажевац. Француски гост је преспавао у соби попа, који је много изгубио у рату од застрашујућих башибозука. Држава није била у могућности да надокнади претрпљену штету.

Процене су указивале да је у Србији било око 7.000 људи који су доведени до тешког сиромаштва.

У Новом Хану домаћини су питали Д'Ормесона да ли је срео руског пуковника Бобрикова, који је, такође, био у мисији по Србији. Није било вести о истовременој руској мисији, да ли случајно? Тек у Београду је француски гост сазнао да је Бобриков у тајној мисији у Србији, која је покренута после сазнања руског пуковника о обиласку Србије од стране француског генералштабног капетана и племића.

Идеја Бобрикова била је да се придружи предузимљивом Французу, како би дошао до што бољих и објективнијих сазнања о Србији. То се није догодило, иако се Бобриков распитивао за француског мисионара у сваком месту, тако да је практично само следио свој измичући циљ. Руски мисионар је стигао у Београд, следећи Д'Ормесона, али му се није придружио зато што није имао његов план путовања, који је и иначе на терену мењан, сходно приликама.

У долини Тимока

У долини Тимока француски посматрач је наилазио на ужасне призоре, не верујући да то цивилизовани човек може да замисли. *Ниједне куће није било у селима: Извор, Вратарница и Грљан (у оригиналу: Грилане). Све је било изгорело, а камење кућа било је разбацано.* Несрећни становници су подигли колибе од дрвета и блата, покривене стабљикама кукуруза, да би имали где да преживе. Са женама и децом требало је да презиме мразеве и хладноће „српског Сибира", када се температура спушта испод 24 степена целзијусова.

У долини Тимока, као и на простору од Зајечара до Алексинца, било је бугарских колонија, које су нашле уточиште на српској земљи. Бугарске жене су се разликовале од других по томе што су носиле новчиће и перје. Бугари, као и Власи, нису били на гласу по својој храбрости у борби. Међу њима, као и међу румунским живљем у Банату, младићи су се намерно сакатили само да не би били у војсци.

У рату 1876. године, у одсудним борбама, амбуланте су биле пуне оваквих забушаната, па је Хорватовић лично стрељао шесторицу, да би прекинуо омасовљење ове погубне појаве. Истовремено је усред борбе импровизована обука за оне који су први пут имали оружје у рукама, што је утицало на промену њиховог понашања.

Зајечар, одбрамбени центар Тимочке крајине

Зајечар је био град у Србији, ранга Шапца и Чачка, али је деловао сабласно. Куће које су биле опљачкане, на крају су и запаљене. Однето је све што је било на

њима од дрвета и гвожђа. Био је велики проблем за становање у граду, посебно због гомилања трупа ради предстојећих двадесетпетодневних маневара.

Пронаћи собу била је права срећа. Брачни пар из Београда, који се појавио у Зајечару ради отварања кафане, омогућио је француском госту прижељкивани смештај. Обичај неумереног руковања, ма како се изражавала срдачност, био је карактеристичан за српску демократију. Обичаји припростог света мењају се под утицајем манира српских официра, који су представљали истинску аристократију у Србији и, по мишљењу кнеза Милана, васпитаваног и у Француској.

Инжењеријски пуковник Здравковић, који је провео 5 година на усавршавању у Француској, командовао је дивизијом у Зајечару. Обилазак артиљеријских логора и комора омогућио је француском госту да се упозна с војном организацијом у стратешки важној тимочкој долини. Непосредни сусрети са српским војницима, потврдили су уверење о њиховој храбрости и чврстини да могу много да поднесу бол и патње. Санитетска секција је бројила око 100 болничара, који су учествовали на вежбама.

Д'Омерсон је детално разгледао уређење положаја око Зајечара и извођење вежби, о којима је говорио начелник штаба Зајечарске дивизије, капетан Стокић, на немачком језику.

Енглеско добротворно друштво радило је на подизању домова за оне који су остали без крова над главом. Бекер је руководио градњом барака од дрвета, с кровом од кукурузовине. Људима није била јасна ова добротворна мисија. Они су се питали: Зашто нам Енглези дају на поклон ове бараке, кад су претходно поклонили Турцима новац, топове, пушке и официре, помажући им да поруше наше куће?

Зашто господин Бекер, који се издаје за лекара а не познаје чак ни вештину употребе лековитог биља, држи толико до тога да сам гради ове бараке, уместо да тај посао повери нашим сељацима, којима би дао новац колико оне коштају, што би се неупоредиво више исплатило? Зашто је господин Бекер једног лепог дана одјахао сам према турској граници и вратио се тек много касније, говорећи да су га зауставили Черкези?

Овај део наше територије могао би да буде посебно занимљив за проучавање једном турском пријатељу, који изгледа да је веома упућен у појединости војне струке а врло мале у лекарске? Зар се нећемо на овом терену спојити са Русима и Румунима ако поново ступимо на бојиште?"

Шта је откривено у овом случају? Како и зашто је аристократија у Србији, не само одговарна, него и да сама производи непотизам. Јован Ристић, министар спољних дела Србије, доделио је господину Бекеру, председнику енглеског добротворног одбора, за сарадника Милана Христића, сина српског посланика у Цариграду Филипа Христића, иначе свог пашенога.

Да ли се о аристократији може размишљати као о секти „која гура само оне своје који могу да јој чине част"? У демократији, супротно томе, скоро-

јевић који нема никаквих кастинских предрасуда, тражи *per fas et nefas* (са благословом или проклетством) да његови рођаци уживају иста преимућства сходно вредностима, без обзира на порекло.

У разгледању Великог извора, села до темеља срушеног, видело се дело господина Бекера: мноштво кућа од цигала које су подигли мештани и мост преко Тимока, украшен гранчицама, јер је управо пуштан у промет.

У свечаној прилици, није изостао ни разговор о односима међу припадницима различитих нација које су водиле међусобно ратове на живот и смрт, како би требало да се гради нови свет. У тренутку егзалтације, певала се „Марсељеза", која је рођена у Француској, и која је постала химна свих који пате, боре се и надају се бољој будућности. Француска је доживљавана искрено као кнаџица цивилизације.

У односу на „Марсељезу", немачка химна „Стражар на Рајни", први пут певана у Србији изван граница земље у којој је настала, примљена је с подозрењем због германске грамзивости, нарочито после ратова с Французима, Италијанима и Аустријанцима...!

На путу за Неготин, тешко је било заобићи села разарана од „Дивљих Азијата", почев од Вражогрнца, Рготине... Неготин је био град у мочвари, иако га окружује плодна равница, као и висови, чувени по виноградима, не само у Србији, него и шире...

Неготинска крајина

Пуковник Хорватовић, командант Тимочког корпуса, био је предусретљив домаћин свом уваженом француском госту, с којим је разговарао на немачком. О минулом рату је говорио самокритички, шта је било добро, а шта би требало поправити. Народна војска, наоружана пушкама остругушама, добро се држала против далеко надмоћније отоманске силе. Проблем је био недостатак обуће и одеће, нарочито за зимско време.

Приоритет у променама је уједначавање наоружања и унапређење коњице, која би могла корисно да послужи на исцепканом терену Србије. Имућнији домаћини би могли да помогну и својим доприносима у њеној изградњи с патриотским осећајем за своју отаџбину и потребе ослобођења своји напаћених сународника с друге стране границе.

У Србији је болно примљена исхитрена оцена руског цара о недовољној храбрости и одлучности њених војника крајем рата 1876. године.

Јован Мишковић, начелник штаба Тимочког корпуса, представио је идеју одбране Србије на Тимоку, положаје и правце кретања српских снага у новоочекиваном рату. Србија, прожета духом слободе, није имала избора, него борбу за ослобођење својих делова територије који су се још увек налазили под отоманском влашћу.

Зар је могао да се другачије и замисли одлазак француског госта из Тимочке Крајине, него здравицом Француској?

Уз Дунав до Београда

Д'Ормесон је сматрао да су његова војна истраживања завршена. Нови сусрети на обали Дунава до Београда, носили су драж посебног изазова.

Током обиласка два редута изнад Брзе Паланке, француски посматрач је видео пограничну румунску територију. У том погледу као да се у даљини назирала румунска политика, која је тежила да оствари независност вољом великих сила, тако да су се процењивали могући добици, зависно од приклањања Отоманском или руском царству. Много јаснији су били парни бродови заустављени у Оршави због ниског водостаја Дунава.

Планински путеви су представљали потешкоћу, тако да су двоколицу и по трећи пут поправљали. На дивљем путу вребала је и опасност од банди румунских дезертера, за којима је јурила потера – ескадрон коњице. Рударско село Кајкова Река, било је напуштено, а само Бог је знао да ли је било икога у тридесетак кућица без врата и прозора.

У Мајданпеку су у сличним кућицама становале радничке породице. Вода није била здрава у овом месту, што се видело по становницима који су били бледи и кржљави. Зграде и опрема фабрике припадали су Влади Србије. Француска компанија, која је почела експлатацију руда без довољно капитала, била је пропала. За овај рудник, богат резервама бакра и злата, заинтересовала се енглеска компанија, тако да је овде већ био енглески директор са своја два сарадника.

Пут је даље водио од Доњег Милановца до Нереснице и Смедерева. Од Смедерева Д'Ормесон је, с пратњом, путовао паробродом до Београда, а пртљаг је послао двоколицом копненим путем. Сматрао је великом срећом што је срео господина Карла Бетана, пореклом Швајцарца, који је примио српско држављанство и постао секретар у Министарству спољних дела.

Д'Ормесон и Бетан

Француски посматрач је хвалио српске официре школоване у Академији, закључујући да је штета за Србију што их нема више. Демократска оријентација српске социјалне средине могла је да резултира уздизањем толико потребне елите уколико би још више улагала у школовање својих талентованих људи. По свом интелектуалном и моралнм нивоу, српски школовани официри су представљали блиставу аристократију европске Србије.

Било је то објективно, критички непристрасно расуђивање, без скривања слабости у самом српском војном врху.

Прича о генералу Алимпићу због афере код Бијељине, није одбачена као неоснована гласина. Војници су се добро држали на Дринском фронту, али се њихов заповедник повукао три сата раније него што су трубе најавиле повлачење. Да ли се радило о напуштању бојног поља или о политичком захтеву да се не прелази Дрина, јер је Беч претио да ће у противном ући с војском у Србију. Шапутање о генералу Алимпићу као највећем донжуану произашло је и из његове приче како ниједна млада девојка није остала девица тамо где је он пребивао.

Генерал Зах је уживао највећи ауторитет у Србији. Био је идол војника и патриота. Командовао је српском војском на Ибарском фронту у позним годинама, опхрван болешћу, све до тренутка када је морао лекару због ампутације ноге.

Господин Бетан био је задивљен како су припадници српске народне војске врло храбро бранили своја огњишта. Недостатак официра, није решен анажовањем руских официра из више разлога. Посебно због језика. Руска команда: Напред! – на српском значи надесно!

Српско становништво је у савршеној послушности извршавало наређења власти. Није било необично да се у тешким условима виде старци и младе девојке како терају кола реквирирана за разне коморе.

Није било примера као што су се супротстављали борци народне војске, у поцепаној војничкој одећи, без ципела и опанака, по цичи зими, рањени, без јецаја који би и камену измамили бол, надмоћнијим отоманским силницима и варварским башибозуцима и Черкезима.

У рату се најбоље показао квалитет оружја, посебно пушака типа *Martini-Henri, остраїуша, Green, Peabody, Krupp*... Србија је била принуђена да у журби организује радионице за преправку и поправку оружја зато што Аустругарска није дозволила пренос оружја преко њене територије.

Италијански генерал, који је током рата посетио српске „импровизоване фабрике", сматрао је да је то био посао који се обављао на анахрон, турски начин. Мерзери, које је хвалио Сава Грујић, оцењени су као праве дечје играчке. Српски артиљерци, који су се храбро борили, изгубили су два топа код Зајечара и 8 на алексиначком терену. Осим артиљерије, интендантура је задовољила у рату с далеко надмоћнијим противником, супротно сумњама пре почетка борби.

Господин Бетан је желео да се српска народна војска развија по узору на швајцарску народну војску. Предлагао је да се у Србији развија смисао за стрељаштво. Пуковник Николић је слично размишљао, да се у турнусима око 6.000 младих људи обучава и прикључује стајаћој војсци. Подофицири би опстајали по две године под заставом.

Саговорници, Д'Ормесон и Карл Бетан, били су сагласни да је Србији највише био потребан новац. Жене су биле највећи произвођачи у Србији. Проблем је кад Аустроугарска онемогући трговину Србије с Европом.

Повратак у Београд

После 22 дана, Д'Ормесон је био поново у Београду. Прво је посетио кнеза Милана. Српски владар је молио француског госта да му пренесе утиске о Србији, с уверењем да ће их користити само у највећој дискрецији. Посебно је инсистирао да, поред позитивних запажања, чује и оно што није било добро. Подаци о војсци, посебно о официрима, првенствено о онима на највишим положајима, употпунили су његова сазнања, а у појединостима и кориговали поједина уверења.

Кнез Милан није крио знатижељу о официрима који су се бавили политиком, које је он означавао „гамбетистима", али француски посматрач је оповргао његове сумње, категорички потврдивши да такве није срео. Лешјанина је сматрао за првога у кога би кнез Милан требало да има поверења. Поред њега, похвалио је и пуковника Николића, али кнез то није коментарисао. Српски челник се интересовао за Хорватовића, изразивши и своје лично мишљење о њему „да га сматра одличног у ватри, и да због тога војници имају у њега велико поверење, али да то није човек великих концепција."

Кнез и џлемић

Кнез Милан је захвалио Д'Ормесону на искрености, о чему је говорио и Јован Ристић, министар иностраних дела. О томе је био упознат и ујак Д'Омерсонов, конте Рошешуару.

Питање уједначавање униформи, у крајњој линији, било је само питање детаља. Одећа сељака на двадесетпетодневним вежбама указивала је да су били имућни, тако је надокнађен недостатак војничке опреме.

Д'Ормесон је ишао и генералу Протићу да захвали што је одредио свог ађутанта за његовог сапутника. За француског посматрача био је важан Протићев извештај о прошлогодишњој бици код Шуматовца, у којој је српски генерал одбио узастопне отоманске јурише на Алексинац и покушај евентуалног стратешког *отварања* Цариградског друма ка Београду.

Генерал Протић је наговестио концентрацију свог Шумадијског корпуса у Параћину, одакле би се упутио према Алексинцу, Зајечару или Јавору, ако би започео рат. У том случају се размишљало и о продору у правцу Пирота, како би се остварило садејство с руским трупама, у исто време када би Румуни кренули у освајање Видина.

Српски официри су резоновали и о потреби да запоседну, с оружјем у рукама, територију чије је средиште Видин, те би на тај начин остварили природне границе српске Кнежевине. Није се размишљало о поновном

успостављању Душановог царства по сваку цену, али о припајању Старе Србије није било двојбе.

Исправка граница би била награда за сву прошлогодишњу проливену крв. Прелаз преко граница током минулог рата имао је за циљ повезивање са устаницима у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Бугарској, као и распламсавање борбе за независност свих заражених словенских народа.

После изостанка очекиване масовне активности сународника преко границе, узвишени глас (с руске стране) је неправедно прогласио Србију кривцем који је учинио лошу услугу панславизму! Зато 1877. српски врх мора бити опрезан и добро да процени о уласку у рат, тек када руска војска потврди успехе на бојном пољу.

Закључак српског саговорника би је јасан: „Како су нам моћници овога света доказали да не можемо рачунати на њихово признање, потрудићемо се да сами извојујемо награду за своје заслуге у прошлости."

Космополитски Београд

Д'Ормесон је забележио о српској престоници оно што га је највише интересовало: „Као и све владарске резиденције, и град Београд има помало космополитски карактер. Град има око 3.600 кућа и оо 40.000 становника.

Са војног становишта, у њему су од интереса: Министарство војске, магацини опреме свих врста, артиљеријска управа, пешадијске и артиљеријске трупе стајаће војске, ескадрон Кнежеве гарде, Војна академија, преправљена у амбуланту за време последњег рата, жандармерија, итд.

У последње време у трупама гарнизона има много пролазника и дошљака.

У Београду, као и у Крагујевцу, постоји војна музика гарнизона." Уз примедбу да је Београд ноћу био неосветљен, истакао је једну од његових древних знаменитости. „Престоница Србије коју са једне стране запљускују Сава а са друге Дунав, још увек чува трагове својих славних бедема што се пружају између двеју обала.

Нема тврђаве као што је ова, наизменично бедем ислама и хришћанства, која је толико често бивала опсађивана, спаљивана, пљачкана и рушена од врха до темеља.

Тврђава ужива глас да је толико тешко освојити је на јуриш, да је један остатак старе куле, која постоји већ најмање 500 година, био јаничарима познат под именом „*Небојша*" *(Не плашите се!).*"

(...)[1]

[1] Ово је фрагмент из опсежног рукописа у припреми за штампу под насловом „Свет и европска Србија (1875-1878).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Архивска грађа:

„Memoare sur les actes de cruante l`de barbarie comis par l`armee turqe pendant la guerre Serbo-turque“, Архив Историјског института САНУ, фонд Јована Ристића, к. 31, рег. XXB/1.ин.бр. 25/6.

б) Литература:

[1] Опширније види у мојој књизи: *Независност слободољубивих, Велика источна криза и Србија 1875-1878*, друго измењено и допуњено издање поводом два миленијума хришћанства, Војноиздавачки завод (ВИЗ), Београд, 2000.
[2] Дејвид Мекензи, *Јован Ристић – Европски државник*, Центар за унапређење правних студија, Београд, 2004.
[3] „Мемоар о варварствима које је отоманска војска починила у Србији за време српско-отоманског рата“, објављена копија оригинала у поменутој књизи *Независност слободољубивих*.
[4] У закључку анализе, чији се фрагмент објављује, истакнути су само наслови појединих гласила, колико је ограничени простор чланка допустио, а велики део преосталих новина презентиран је на крају рада у посебном прилогу.
[5] Mac Iver – colonel H. R. H., *Experiences of the Servian*, London 1876.
[6] Nikollo Lazaro, *La Serbia durante La guerra del 1876*., Милано 1877.; Бобриков Б. И., У Србији, из успомена о рату 1877-1878, Београд 1892.
[7] Minister de la guerre, Etat-major de L`armee, Archives historiques, (N 1573); E. M. 2e Bureau, Attches militaires, Mission d`Ormesson, 1877.

ц) Новине

Наводе се новине у којима је објављивано о личностима и догађајима на српском тлу из времена Велике источне кризе.

Die Neue Freie Presse
Die Presse
Fremdenblatt
Tagblatt
Montagsrevue
Standard (Bečki)
Kelet Nepe
Corp. Bireau
Poster Lioud
Italianische Nachrichten
Nord
The Times

Daily News
Daily Telegraph
Manchester Guardian
Leeds Mercuri
York Herald
The illustrated London News
Newcestle Daily Cronicle
Liverpool Daily Post
19th Century
Echo
The Graphic
Hour
Pall Mall (London)
Vanity Fair
Spectator
All the year round
Les Temps
Le Monde
Le Monde Ilustre
France
Revue des deux mondes
France
Moniteur
L`Europa diplomatique
Gambeta
Republique Francaise
Courrier de France
Figaro
L`Illustration
Rappel
Opinion Nationale
Imeri
Illustrayione Italiana
Gazeta d`Italia
Corriere della Sera
Observatore Romano
Voce della Verita
Gazeta del Kapitale
Toronto Daily Glob
Saint Luis Glob Democrat
Norddeutsche Allgemeine Zeitung
Berliner Nacional Zeitung
Tribune
Drezden Reich Zeitung
Banater Post
Woklstat
Vorwarts
Die Tagwacht
Arbeiter Wochen Chronik
Levant Herald
Bosna (Sarajevo)
Gazeta Warszavka
Telegraful Roman
Timpul
Vremena
Novo vreme
Moskovska gazeta
Vesnik Evrope
Ruski mir
Odeski vestnik
Petrogradske vedomosti
Pravitelstveni vesnik
Delo
Nedelja
Golos
Slovo
Molva
Građanin
Ilustrovane novine (Sankt Peterburg)
Berzanske novosti
Glas
Slovenske vesti
Niva
Birzevije vjedomosti
New York Times
ChicagoTribune
Chicago Times
Српске новине
Исток
Народна воља
Ослобођење
Старо ослобођење

Раденик
Српска зора
Србадија
Српски витез
Стража
Застава
Илустрована хроника
Граничар
Панчевац
Народне новине
Obyor
Primorac
Neretva
Глас Црногорца

Prof. Slobodan Branković, Ph.D

History of culture and civilization
SERBIA IN QUEST OF A CIVILIZATION IDENTITY (1875-1878)

Abstract: *Since the times of the Serbian rising, at the beginning of the 19th century (1804-1815), in a self deliberating act, by a political and armed fight, Serbia had emerged from a centuries-long darkness of the Ottoman Empire which was spreading on three continents and became an independent European state by an international recognition on the Congress of Berlin in 1878. Contrary to controversial politics of the great powers, Serbia gained sympathies of the civilized international public. It was a great civilization change, aided by volunteers from many countries and spontaneously supported by advanced forces on all the continents. The great minds such as Tolstoy, Hugo, Dostoevsky, Pumpurs ('Njegos from Latvia'), Pyotr Ilyich Tchaikovsky, announced themselves by a 'thunder of conscience' – For Serbia (Pour La Serbie) – as a paradigm of the 'new world'. D'Ormeson, during his 22-day-tour around Serbia, after the play The Hunchback of Notre Dame, reported that he had had the feeling he was in one of the most civilized countries in the world!*

KEY WORDS: *Civilization; Europe; World; Serbia; Liberty; Independence…*

УДК 341.485(=411.16)(497.11)"1941/1942"(093.3)
ID 154302220

Проф. др Валтер Маношек
Универзитет у Бечу

ХОЛОКАУСТ У СРБИЈИ
Војна окупациона политика и уништавање Јевреја
1941-1942.

Вишеструко значајан пројекат проф. др Валтера Маношека резултирао је научном синтезом под насловом ***Холокауст у Србији***. Научно објашњење о војној окупационој политици и уништавању Јевреја на немачком окупационом подручју Србије 1941-1942. засновано је на систематски истраженим изворима и методолошки коректној реконструкцији и компаративној анализи. Закључна разматрања критички идентификују сазнања о нацистичком извештају да је „Србија очишћена од Јевреја" („Србија без Јевреја") 1942. и оријентишу на утврђивање броја спашених од стране становништва, као и на карактер односа између антифашиста и, с друге стране, окупатора, квислинга и колаборациониста.

Резиме: *У раду су презентована закључна разматрања о холокаусту у Србији и о окупационој политици на окупираном делу Србије и уништавању Јевреја 1941-1942. Анализирани су кључни извори на основу којих је утемељена историографска реконструкција и научна синтеза о модерном варварству у Другом светском раду на српском тлу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *холокауст, Србија, Други светски рат, окупација, нови поредак*

Радове о овој проблематици аутор је објавио и у Војноисторијском гласнику, 1-2/1994. Тема броја: Злочини, геноцид, холокауст, као и на међународном научном скупу поводом педесетогодишњице Другог светског рата, сарађујући са пуковником др Слободаном Бранковићем и Александром (по рођењу Аврамом) Мошићем.

„Овај партизански рат има и добру страну: он нам омогућује да истребимо све што нам се супротставља."[1]

[1] Цитирано према: Hillgruber: „Konačno rešenje" i nemačko carstvo na Istoku, стр. 146

Овом изјавом од јула 1941. дочекао је Хитлер Стаљинов позив да се у СССР-у покрене партизански рат против немачких окупатора. Под изгледом борбе против партизана активиране су: разорна машинерија против „јеврејског бољшевизма" на Истоку, акционе групе, полиција и Служба безбедности. При том их је Вермахт вишеструко потпомагао. Стављао им је на располагање возила и погонски материјал, обележавао и регистровао Јевреје, предавао им на „даљи поступак" Јевреје, партизане и остале сумњиве грађане које су похапсили војници при редовном патролирању; висока војна лица позивала су у својим наредбама трупе на пуно разумевање „потребе строге, али праведне одмазде над јеврејском нижом расом";[2] у појединим случајевима трупа је чак и сама учествовала у масовним ликвидацијама Јевреја које су спроводиле акционе команде.[3]

Учешће Вермахтовог апарата у акцијама истребљења Јевреја, Рома и осталог грађанског становништва, било је у војно опседнутој Србији 1941/42. квалитативно још и много веће него у СССР-у. У војном врху и на совјетској територији постојало је бар формално ограничење између Вермахтовог ресора, с једне, и акционих група сигурносне полиције и Сигурносне службе, с друге стране. У Србији, напротив, раздвојеност задатака постојала је само до лета 1941. године. Услед оскудице у расположивом специјализованом кадру, од тог времена поверавана је борба против партизана трупи под командом Вермахтовог заповедника.

У погледу окупационе структуре, може се ситуација у Србији, почевши од јесени 1941. године, упоредити са стањем у Француској. И тамо је након капитулације постављен Вермахтов заповедник који је сарађивао са домаћом управом и владом.

Од лета 1941. године дошло је до појачане активности у пружању отпора која се испољавала у атентатима на припаднике окупационих власти, тако да су Хитлер и Кајтел натерали Вермахтовог заповедника у Француској, Ота фон Штилпнагела (Otto von Stüelpnagel), да за сваког убијеног Немца стреља 100 талаца. Међутим, за разлику од заповедника у Србији, генерал Штилпнагел је у Француској протестовао против овакве политике, те је стога смењен почетком 1942. године. Док је у Француској између септембра 1941. и маја 1942. године приликом стрељања талаца од Вермахтове егзекуционе команде убијено 466 људи,[4] „политици одмазде" генерала Бемеа жртвовано је између октобра и децембра 1941. године више од 25.000 људи.

---

[2] Дневна заповест генералфелдмаршала Фон Рајхенауа (Von Reichenau) od 10.10.1941. (цитирано према: Streit, *Nedrugovi*, str. 115).

[3] Негде око 2.7.1941. када је у галицијском месту Лук, приликом масовног стрељања, које је извршила специјална Команда 4а акционе групе Ц, названог „одмаздом", уз довођење пешадијског вода, убијено 1.160 Јевреја (Krausnick) Wilhelm, *Trupa ideološkog rata*, стр 187.

[4] Бирн, *Виши СС и полицијски руководиоци*, стр. 250.

Бемеов поступак састојао се углавном у „коришћењу Вермахта". Врхови Вермахта су се још при планирању војног похода на Русију сложили да прекораче конвенционалне границе рата. И превише су ревносно пристали на заклетву Хитлеру да ће водити неограничени „уништавајући рат против бољшевизма и јеврејства". Вермахтови протести против убистава акционих група у Пољској 1939. године, припадали су прошлости. За разлику од акционих група које није везивала никаква забрана, Вермахтовом радијусу деловања била је постављена макар формална граница: само привида ради, морала је свака акција бити образложена војном нужношћу. Генерал Беме је своје „казнене акције против српског становништва", које је сам тако назвао, изван граница земље представљао као „војне мере одмазде", док је акцију истребљења јеврејских мушкараца сврставао у ратно-правно оправдана „стрељања талаца", а такво оправдање без поговора је прихватао Вермахтов највиши врх.

Беме је стрељањем свих јеврејских мушкараца и Рома луталица исцрпео све законске могућности које су иначе биле дозвољене Вермахту у нацистичком систему.

Тиме се подударао Бемеов „начин третирања јеврејског проблема" у јесен 1941. са начином поступања акционих група у СССР-у. Ове групе су крајем јуна 1941. од

Хајдриха добиле налог да „ликвидирају све Јевреје на партијским и државним положајима", као и друге „радикалне елементе", при чему су се најпре ограничили на „убијање јеврејских мушкараца – нарочито узраста подобног за одбрану – ради одмазде и из других неодрживих разлога."[5] Са малим изузецима отпочело је физичко уништавање жена и деце неколико недеља касније.[6]

Као јединoм Вермахтовом заповеднику, генералу Бемеу је припадало право да уведе у свом окупационом домену истребљење Јевреја. Беме је у заповести коју је лично потписао, наредио да се „сви Јевреји" у Србији узму као таоци и да се стрељају у случају напада на окупатора или на фолксдојчере.[7] То није била тајна заповест, већ дневна заповест, која је за тридесетседмоструко извршавање пренета свим Вермахтовим јединицама у Србији, Бемеовом непосредном претпостављеном (генерал фелдмаршалу Листу) и немачком генералу у Загребу (Glezu fon Horstenauu).

[5] Streim, *Povodom objavljivanja opšte zapovesti u istrebljenju Jevreja*, стр. 117.

[6] Акциона група А, која је у лето/јесен 1941. оперисала на Балтику, мислила је све до октобра 1941. да се њен задатак искључиво састоји у убијању одраслилх јеврејских мушкараца пре него што је овај „неспоразум" обелодањен, па је она прешла на ликвидацију јеврејских жена и деце (Brouwning, *Fateful Months*, стр. 19).

[7] BA-MA, RH 26-104/14, Бемеова заповест по предмету: Угушивање комунистичких устаничких покрета, 10.10.1941.

Овом заповешћу је у суштини увођено спровођење смишљеног и систематског убијања Јевреја.[8] Лично држање Јевреја није утицало на процене о њиховој систематској ликвидацији; независно од тога да ли је било 'непријатељско' или 'понизно', њихова судбина је била решена самим тим што су били Јевреји. Када се радило о Јеврејима није долазило у обзир никакво индивидуално гледиште или могућност преиспитивања, јер су они сви стрељани зато што су били то што јесу.[9]

Оно што Краусник констатује о убијању Јевреја од стране акционих група у СССР-у и што Јекл уопштено дефинише као знак за распознавање „коначног решења", то важи и за Бемеову заповест у Србији, према којој су Вермахтове јединице стрељале јеврејске мушкарце смишљено и систематски.

Поменута заповест спроводила се дословце и без поговора. Вермахт није ликвидирао само српске Јевреје, већ и Јевреје из „кладовског транспорта". Управо та околност потврђује чињеницу да се Бемеова заповест уклапа у оквире „коначног решења": аустријске, берлинске и данцишке Јевреје тог избегличког транспорта интернирали су у Шапцу немачки органи још у јуну 1941. године – дакле, пре избијања партизанског устанка – према томе нису могли да имају никакве везе са партизанским устанком. Вермахтово руководство је од почетка партизанског устанка очајнички настојало да од „уморне гомиле окупатора" начини ангажовану борбену трупу. Међутим, формирање Ловачке команде, пропраћено снажном пропагандом, као ни појачано стрељање цивила, нису могли да спрече брзо ширење устаничког покрета. Генерал Беме је покушао на више начина да подигне борбени морал својих трупа. С једне стране оперисао је „класичним" мушким страховањима: у недостатку бољег тврдио је да ће партизани грозно осакатити његове војнике у случају заробљавања. На овакав начин изазвана мржња и страх могли су се користити као покретачи за „морално прихватање" политике уништавања. Осим тога, Беме је апеловао на историјске реваншистичке жеље код трупе која је састављена углавном од Аустријанаца и позвао је на беспоштедно поступање са грађанством знајући добро како су његови војници били пријемчиви на такав позив. Крвопролића у Краљеву и Крагујевцу, као и потоње похвале јединицама које су у њима учествовале, показују да се то исплатило.

У таквој клими необузданог масовног убијања могло је истребљење Јевреја да се спроводи успут. Оно није морало да се изричито назначи као такво, већ је било могуће да се војнички декларише као „одмазда", тако да га је спроводила сама трупа. Беме је могао да рачуна с тим да ће на основу његове наредбе о стрељању талаца у односу 1 : 100, сразмерно незнатан број Јевреја бити „срећен" у малом броју стрељачких акција. У ту сврху требало је укључити само

[8] Тако дефинише Јекл „коначно решење" (Jaeckel, *Donošenje konačne odluke kao istorijski problem*, стр. 10).

[9] Krausnck/Wilhelm, *Trupa ideološkog rata*, стр. 14.

мали број Вермахтових људи, тако да није било бојазни од нарочито негативних утицаја на морал трупе. Очигледно је да се поједини делови трупе ни по чему нису разликовали у спровођењу ове убилачке политике. Да ли је била посреди борбена дивизија (рецимо, 342. дивизија генерала Хингхофера) или окупациона дивизија 15-ог таласа, или пук везиста, или пак стражарски батаљон[10] – сви су они по одговарајућој наредби без поговора вршили покољ над Јеврејима, Ромима и осталим српским грађанима.

На основу изјава сведока, а нарочито преко интервјуа са некадашњим припадницима Вермахта, који су у јесен 1941. стационирани у Србији, стиче се утисак да су војници различито реаговали на ове акције. Неки су жудно прихватали официрске заповести о необузданом убијању, јер су им пружале могућност да компензују војничке поразе и фрустрације. Понос војника због оваквих „учинака" долазио је до изражаја, између осталог, у писмима упућеним породицама у којима су опширно описивали масовне ликвидације прилажући одговарајуће фотографије."[11]Питање другова: „Идеш с нама на стрељање Јевреја?[12]којим је Бечлија Франц Х. дочекан по повратку са допуста у октобру 1941. године у своју обавештајну чету, не указује баш на то да су стрељања Јевреја изазвала дубоку ганутост код војника који су у њима учествовали...

Други војници су ћутали и покушавали тиме да сакрију своје ужасавање. Данас кад се некадашњи припадници Вермахта упитају о свом учешћу у стрељању Јевреја, они се једногласно правдају указивањем на „сурову партизанску борбу која је управо доводила до страхота на обе стране". А. А.,[13]бивши припадник 3. чете АНР 521, пореклом из Линца, који је према сопственој непотврђеној изјави, само као стражар на рампи – после напада партизана на Вермахтове војнике код Тополе – два пута присуствовао стрељању Јевреја, тврди да су он и још неки другови из чете „у себи протестовали" против стрељања Јевреја, али да никада нису међу собом о томе говорили.

10 Стражарске јединице су, између осталог, чувале стражу и у Нишком концлогору, где су били за-точени Јевреји и лица на која се сумњало да су партизани, па су их стрељали у случају потребе за таоцима (БА-МА, РХ 53-18/378, извештај наредника Вилија Шецера (Willi Schaetzer), 1./920, о служби у Нишком концлогору, 25. 6. 1942).

11 Упркос томе што је Пемзл (Pemsel), Бемеов начелник штаба припретио високим казнама, Вермахтови војници су и даље практиковали то приватно ратно извештавање. У децембру (94). начелник штаба садашњег заповедника у Србији, поново је био приморан да подсећа своју трупу на то да му се предају већ урађени снимци заједно са негативима (исти извор, RH 26-104/52, *Наредба по предмету фотографисања извршења пресуде преког суда путем стрељања*, 15. 12. 1941).

12 ZStL, 503 AR-Z 2/66, „Прелиминарна испитивања против Валтера И.", сведочење Франца Х. Иницијали су измењени по изричитој жељи интервјуисаног.

13 Интервју са А. А. 22. 2. 1990.

На моју примедбу изговорену са изненађењем, да могу разумети како он као подофицир није смео пред својим претпостављенима да се буни због стрељања Јевреја, али да ми је несхватљиво зашто војници који су учествовали у стрељањима, нису макар између себе разговарали о тим „акцијама", водили смо следећи дијалог:

Аутор: Нисам тако наиван да бих помислио да је (припадник егзекуционе групе код четовође W. M.) протестовао, али да је бар дискутовао са њим?..."

А. А.: Видите, свако хоће да преживи. И свако се радовао да је у овој јединици. Дакле и то треба већ једном рећи.

Аутор: Дакле, боље у Србији него у Русији?

А.А.: Па то је било скоро животно осигурање. Па човек није хтео ризиковати да се одједном нађе негде у пешадији – у Русији, можда у једној казненој експедицији.

Аутор: Кошуља је ближа човеку од капута?

А. А.:"Свакако."[14]

Овај дијалог илуструје то да се са ове стране није требало плашити никаквог застоја у глатком току политике одмазде. Војници нису стављали на коцку своје „животно осигурање" због Јевреја, Рома и Срба. Стога се нису усудили да критикују претпостављене, њима је чак и оклевање да учествују у егзекуцијама изгледало као висок ризик, нису имали храбрости ни да говоре о томе – из оправданог или неоправданог страха да ће их други денунцирати и да ће добити казнени премештај, уколико би изразили сумњу у правичност стрељања Јевреја.[15]

Немачким окупаторима у Србији било је потпуно јасно да су стрељања талаца служила као камуфлажа за ликвидирање Јевреја.

Док су се у званичној преписци стриктно држали уобичајеног еуфемистичког начина изражавања, назвао је Х. Турнер, начелник Војне управе, у поверљивом приватном писму свом пријатељу Рихарду Хилдебранту, СС групенфиреру, ствар правим именом, указавши на то да се „јеврејско питање на овај начин најбрже" решава.[16]

[14] Интервју са А. А. 22. 2. 1990.

[15] Та легенда да је војницима било запрећено стрељањем у случају колебања да учествују у стрељању, лишена је сваке основе. Чак и онај често цитирани „Шулцов случај" показао се измишљеним: инострани медији јављали су да је наредника Јозефа Шулца 20. јула 1941. у српској варошици Смедеревској Паланци, егзекуциона група 714. дивизије стрељала заједно са 16 партизана, пошто је овај одбио да учествује у стрељању партизана. На иницијативу централе у Лудвиксбургу вршио је експертизу Савезни архив – Војни архив у Фрајбургу, те се испоставило да је Јозеф Шулц био смртно рањен дан уочи егзекуције тих 16 партизана, приликом ватреног окршаја са партизанима (Ова експертиза одштампана је у изводима у: Хајнер Лихтенштајн, *Хиндеров зелени џомаџач*. Заштитна и редарска полиција у „Трећем Рајху", Келн, 1990).

[16] НО документ 5810, Турнерово писмо Хилдебранту, 17. 10. 1941.

Подстрек за овакво решавање долазио је већ и раније из Берлина: почетком септетмбра 1941. године Ајхман је у телефонском разговору са саветником посланства у Берлину, Радемахером предложио стрељање српских Јевреја. Ову опцију прихватили су Радемахер и његов претпостављени, државни подсекретар Лутер, као „акцију против талаца" и о томе обавестили посланика Бенцлера у Београду.[17] Кад је Бенцлер, потом, почетком октобра, више пута ургирао депортацију српских Јевреја, Лутер је био приморан да ствар преда министру иностраних послова Рибентропу, не без љутитог подсмевања тешком схватању војног заповедника, указујући на то да су у другим областима „други војни заповедници већ завршили са знатно већим бројем Јевреја, а да уопште нису говорили о томе."[18]Лутерово замерање генералу Бемеу било је неоправдано, јер је овај још две недеље пре свог постављења за заповедника у Србији одлучио да се стрељају Јевреји. Ни у једној окупираној земљи није тако брзо напредовао процес доношења одлуке о уништавању Јевреја.

При постављању за опуномоћеног командујућег генерала у Србији, Беме није преузео само заповедничку власт над трупама које су се тамо стационирале, већ и над свим осталим немачким окупационим органима. Он је сам одлучивао о методама гушења устанка. Без његовог одобрења немачки посланик, ни заступници привредних, полицијских или војних власти нису могли да доносе одлуке нити да развијају активност у областима које су директно, или макар индиректно, имале неку везу са угушењем устанка. Одмах након Бемеовог доласка у Београд, *притисли* су га Бенцлер и Турнер ургирајући што скорије „решење јеврејског питања."[19]У писму упућеном лично министру иностраних послова, покушао је Бенцлер да стави посебан нагласак на своју молбу да се депортују српски Јевреји, указујући при том на то да су га и Беме и Данкелман „поново посебно замолили да се и у њихово име издејствује то да се Јевреји по могућству одмах отпреме ван земље."[20]

Међутим, пре него што је стигао одговор из Берлина, Беме је самостално донео одлуку о убијању Јевреја. Као основа за то послужиле су му две наредбе његових берлинских претпостављених: Хитлерово (фирерско) упутство бр. 31а од 16. септембра 1941. године, које садржи налог „да се далекосежно у читавом региону поново успостави ред помоћу најоштријих

[17] „Јевреји сакупљени у логорима морају управо као таоци да служе на добробит своје сабраће по раси" (ПА-АА, за унутрашњост IIг, Лутеров телеграм Бенцлеру од 16.9.1941).

[18] РА-АА, за унутрашњост, IIг, Белешка о Лутеровом извештају од 2.10.1941.

[19] Највероватније је и Фукс, начелник SIPO i SD био активан у том смислу. Пошто више не постоје документи ове службе из 1941. године, не могу се потврдити те вероватне претпоставке.

[20] ПА-АА, за унутрашњост IIг, Бенцлерово писмо Рибентропу од 28.9.1941.

мера";[21]и заповест начелника Вермахтове месне команде, Кајтела са истим датумом, у којој је стајало да: „У знак одмазде за живот једног немачког војника, треба у тим случајевима углавном да важи смртна казна за 50 до 100 комуниста".[22]Кајтел је, после неколико дана, групу жртава проширио на „националистичке" и „грађанско-демократске" таоце.[23]

Ни код Хитлера ни код Кајтела није било речи о „Јеврејима".

Ипак, ове наредбе Вермахтове централе, усађене у климу пропагираног „идеолошког рата", биле су довољне да се на лицу места изводе сопствени закључци и да се самостално покрене процес „коначног решења јеврејског питања" у Србији.

Уклањање „јеврејско-бољшевичких разбијача" постало је готово интегралан део Вермахтових циљева. Чак ни на совјетском ратном попришту Вермахтови врхови, у најмању руку, нису крили да су сагласни са уништавањем Јевреја; у појединачним случајевима су Вермахтове јединице биле чак и директно укључене у акционе групе. Након што је акциона група Ц у клисури Баби Јар код Кијева убила преко 30.000 Јевреја, генералфелдмаршал Фон Рајхенау објавио је (истог дана када је генерал Беме наредио систематско уништавање Јевреја у Србији) већ поменуту дневну заповест о ликвидацији Јевреја, која је уз Хитлерову сагласност преношена као узор вишим командама војски и армије на Истоку. У њој је Рајхенау назначио поход на „јеврејско-бољшевички систем" као Вермахтов историјски задатак:

„Стога војник мора да има пуно разумевање према нужности строге али правичне одмазде над јеврејском нижом расом. Та одмазда има даље за циљ да у заметку угуши нападе са леђа Вермахту, које по нашем искуству увек подстичу Јевреји."[24]

Штрајт (Streit) тумачи Рајхенауову заповест као знак привржености Хитлеру у томе „да је војска сазрела за далекосежније захтеве."[25]

Бемеова наредба показала је Хитлеру то да је војска не само сазрела, него да је већ постала самостално активна у истребљивању Јевреја.

Месна команда Вермахта (OKW) протестовала је против ове убилачке политике само једном: када је након необузданих крвопролића у Краљеву и Крагујевцу доспео у опасност прави циљ „смирења" Србије – експлоатација ресурса и радне снаге земље у интересу немачке ратне привреде. Тада је OKW наредила да се приступи целисходнијем избору талаца. Да би се

21 Хитлерова упутства за вођење рата 1939-1945, стр. 149. ф.

22 BA-MA, RH 26-104/14, Кајтелова наредба од 16.9.1941.

23 Исти извор, RH 24-18/213, OKW Кајтел на адресу ORH/Gen. Quart. und Wbf. Jugoistok, 28.9.1941.

24 Цитирано према: ‚Бог с нама", стр. 39f.

25 (Streit) Штрајт, *Nedrugovi*, стр. 117.

избегао сваки неспоразум, начелник Војне управе, Турнер, за сваки случај, одмах је објаснио да су Јевреји и Роми изузети од тих нових критеријума.[26]

Генерал Беме, свакако, није дошао у Србију са намером да истреби тамошње Јевреје. Тек су конкретне околности, тј. тражење одговарајућег „резервоара" талаца, повезано са безизлазношћу да се Јевреји депортују на Исток, утицале на немачке окупационе органе да у убијању Јевреја сагледају колико практично, толико и једноставно решење.

У истраживању холокауста комплекс „коначно решење јеврејског питања" доводио је на теоретском плану до контроверзних оцена. Вермахтова улога и „случај Србије" остали су у расправама свакако изузети. Али управо осветљавање догађаја у Србији може реконструкцији комплексне генезе „коначног решења јеврејског питања" и доношењу дефинитивног закључка да дода нове аспекте који су досад били недовољно узети у обзир.

Начинимо кратку рекапитулацију досадашњих дискусија и истраживања.

Пошто, највероватније, никад није било издато писмено наређење за „коначно решење јеврејског питања" (извесно, бар није сачувано) и како се усмено наређење не може са сигурношћу потврдити, развила се последњих година у научним круговима оштра расправа о питању доношења дефинитивног закључка и временског фиксирања одлуке о систематском истребљењу Јевреја. У дискусији су се искристалисале две теоријске поставке које су, изгледа, у неусаглашавајућој међусобној супротности.[27] Према Мејсоновом (Mason) поимању, означавају се две групе тумача, једна као интенционалисти, и друга као функционалисти.[28]

Интенционалисти – упрошћено приказано – полазе отуда да је истребљење Јевреја било идеолошки фиксирана тачка Хитлеровог програма, чије је остваривање експлицитно најавио још у „Мајн Кампфу" и што је од времена преузимања власти 1933. године, по плану политички реализовао. Интенционалисти гледају на нацистичку јеврејску политику – почевши од бојкота јеврејских радњи 1933. године све до систематског убијања Јевреја 1941. године – као на постепену реализацију тог Хитлеровог идеолошког циља. У дискурсу о доношењу дефинитивног закључка о „коначном решењу путем физичког уништавања", као и о времену почетка масовног уништавања, они

[26] NOKW-ов документ 802, Турнерова заповест свим оружним и фелдкомандантурама, 26.10.1941.

[27] Године 1984. одржан је у Штутгарту конгрес историчара, посвећен искључиво овој контроверзи. Реферати и дискусије су обнародовани (Убиство над Јеврејима у Другом светском рату). Добар преглед најбитнијих тачака размимоилажења пружа прилог Саула Фридландера, „Од антисемитизма до истребљења".

[28] Mason. *Intention and Explanation, A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism*, стр. 23 ff.

заступају гледиште да је Хитлер између пролећа и јесени 1941. године можда писменим, али, вероватно, само усменим наређењем Химлеру, Хајдриху или Герингу, наложио систематско истребљивање европских Јевреја.

Интенционалистичка теорија види имплицитно слику строго монократске структуре на основу националсоцијалистичке власти, са Хитлером на челу, који је сам донео битну политичку одлуку, при чему заступници ове теорије његову искључиву кривицу „додуше изричито не потврђују, али су понекад једва приметно имплицирали."[29]

Овом у суштини линеарном, монокаузалном извођењу супротстављају функционалисти теорију мање-више анархичне поликратије нацистичког апарата власти, која се и у политици према Јеврејима спроводила противно „фиреровском принципу". Уве Дитрих Адам (Uwe Dietrich Adam) мислио је да „о планираној и усмераваној политици у овом погледу (јеврејске политике — W. M.) не може да буде речи, да никада није постојао општи план о начину, садржају и обиму прогона Јевреја, те да ни на масовно убијање и истребљивање Хитлер, највероватније, није подстицао као на а приори политички циљ."[30]

Полазећи од поликратизма нацистичког система, заступници ове теорије долазе до закључка да није нужно постојање писменог или усменог тајног Хитлеровог наређења о уништавању Јевреја; штавише, ни одлуке за „коначно решење, те да је до тога могло да дође и надметањем тежњи између појединих централних нацистичких инстанци."

На основу њихових истраживања заступници оба гледишта назначили су почетак „коначног решавања" у времену између марта и октобра 1941. године.

Мартин Бросат и Ханс Момзен заступају гледиште да до изричите било чије „наредбе за коначно решење" вероватно никада није дошло – а ту тезу сматрају други истраживачи готово јеретичком. У вези са доношењем финалног закључка о коначном решењу, Момзен помиње процес систематског убијања Јевреја 1941. године – као на постепену реализацију тог Хитлеровог идеолошког циља. [31]

---

[29] „Чини ми се да се проширење наредбе комесарима на систематско масовно уништавање група јеврејског становништва од јула, а нарочито у августу и септембру 1941. које се заснива на фиреровој наредби, аутоматски протегло на систематско истребљење Јевреја" (Прилог за дискусију Ханса Момзена насловљен: *Убиство над Јеврејима у Другом светском рату*, стр. 191).

[30] „Мени се, напротив, чини да уопште није издато свеобухватно наређење за уништење, да се 'програм' уништавања Јевреја много вероватније одвијао почевши од појединачиних акција, па све до пролећа 1942. постепено се институционализујући и фактички се развијајући и да је након успостављања логора уништења у Пољској [...] добио пресудан карактер" (Broszat, *Hitler i geneza „konačnag rešenja"*, str. 753).

[31] „Да је фирер био у највећој мери заинтересован за решење јеврејског питања, то свакако није могла бити тајна ниједном истакнутом руководиоцу нацистичког режима.

Бросат, пак, мисли да се уништавање Јевреја заснивало на импровизацији. Услед немачких ратних успеха, до лета 1941. године, преко 12 милиона Јевреја доспело је под немачку власт, те би њихова депортација постала безнадежни подухват. „Нормативна снага чињеничног стања" видела је у њиховом уништавању „најједноставније" решење. Кад у касну јесен 1941. у Пољској више није било прихватних капацитета за масовне депортације, активирале су се уз Хитлерову сагласност најразличитије службе нацистчког режима, да би преко акција уништавања макар умањили број Јевреја.[32]Чак и Бросат, који је до тада наглашавао поликратску структуру нацистичког система владавине, претпославља Хитлеров пристанак пре него што су најразличитије нацистичке службе могле да отпочну истребљивање Јевреја.[33]

У иначе крајње контроверзно вођеној расправи о питању доношења финалног закључка и временског фиксирања одлуке о систематском уништавању Јевреја, између „интенционалиста" и „функционалиста" у једној тачки влада потпуно јединство: коначна одлука о систематском убијању Јевреја дошла је искључиво „одозго", морала је да постоји нека заповест или неко упутство нацистичког врха пре него што се могло приступити уништавању. Ни поред тога ни интенционалистичке, ни функционалисличке теорије не могу адекватно да објасне финално одлучивање за „коначно решење јеврејског питања" у Србији.

Јер, први корак у том правцу овде није зависио ни од постојања свеопште наредбе за истребљење Јевреја, ни од Хитлерове сагласности за систематско убијање Јевреја. У *микрокосмосу* Србије, у погледу „коначног решења јеврејског питања" прекршен је како хијерархијски (фирерски) принцип (интенционалисти), тако и поликратски, а ипак из центра дириговани процес доношења финалног закључка (функционалисти) аутономним одлукама окупатора на периферији. Временски, додуше, паралелно са процесом одлучивања централне нацистичке инстанце, али независно од ње, доносили су немачки окупациони органи у Србији аутономно коначну одлуку да у свом регионалном делокругу отпочну са „коначним решавањем јеврејског питања".

Помисао да је тако важне одлуке и мере уништавања Јевреја могао да доноси неко на своју руку, без Хитлеровог одобрења, неспојиво је са овом основном чоњеницом као и са реалним поимањем стања 'Хитлерове државе' онога времена". Исти извор (стр. 756. ф).

32 Браунинг је заступао тезу да Хитлер мора да има дефинитиван предлог плана „коначног решења" крајем октобра или најкасније почетком новембра 1941. године и да КЦ „новембар 1941. може сматрати најкаснијим термином Хитлеровог одобрења коначног решења" (Browning, *O genezi „konačnog rešenja"*, стр. 108).

33 „They (Vermaht – W. M.) found their way to the mass murder of Jews on their own, even before the Final Solution was underway" (исто, Fateful Mouths, стр. 6).

Генералу Бемеу није за то био потребан пристанак његовог непосредног претпостављеног, нити његовог врховног фирера. Наиме, Хитлеров интерес за „решење јеврејског питања“ био је нескривен не само истакнутим функционерима нацистичког режима, већ и Бемеу. Овај интерес је 1941. године био тако очевидан, да се чак и један „мали“ Вермахтов генерал могао усудити да независно од некакве „заповести за коначно решење“, без изричитог наређења – па чак и без претходног питања свог претпостављеног – нареди свим трупама систематско уништавање Јевреја.

Србија је, свакако, најизразитији пример за то како је далеко узнапредовала „способоост антиципирања“ у „решавању јеврејског питања“ на Вермахтовом плану у јесен 1941. године. Ово теоретско извођење закључка у супротности је са Браунинговом оценом. Браунинг, додуше, такође долази до сазнања да је Вермахт у Србији самостално донео одлуку о убијању одраслих јеврејских мушкараца.

Али, пошто се није могао одвојити од тражења „одлуке за коначно решење у Центру“,[34]он назива убијање јеврејских мушкараца „уводним ступњем коначног решења.“[35]За разлику од Браунинга ја долазим – исто као Месершмит – до овог закључка: на јеврејским мушкарцима је овде (у Србији – W. M.) у то време извршено „коначно решење.“[36]

Резултат овог испитивања доводи тиме у питање парадигму коначног закључка унутар централних нацистичких инстанци као нужну претпоставку за спровођење у пракси систематског истребљења Јевреја на лицу места.

Овај типичан институционалан хаос нацистичког система драстично се манифестовао у Србији. Паралелно деловање појединих служби чији су се задаци и компетенције укрштали и никад нису били једнозначно регулисани, давали су непрестано повода одмаздама због конкуренције и ради извлачења користи међу окупационим органима.[37]Утолико више изненађује мирно допуњавање и сарадња без потреса између разних окупационих органа приликом ликвидације Јевреја. Ни на једном другом попришту холокауста нису све службе тако складно *дувале у исти рог*. Мото свих одговорних гласио је: „Јевреји морају да оду, свеједно како.“

---

34 Messerschmidt, *Сурова одмазда над јеврејством*, стр. 126.

35 Очигледан пример за овакво размимоилажење пружа огорчено надметање између челника Управе Турнера и ХССПФ Мајснера, које се завршило крајем 1942. г. Турнеровим премештањем (види о томе: Browning, Herald, *Турнер и војно руководство у Србији 1941-1942*, стр. 351. фф.)

36 Приложена дискусија Raua Hilberga, у: *Убиство над Јеврејима у Другом светском рату*, стр. 187.

37 NOKW-оо документ 1486, Реферат начелника Војне управе, СС групенфирера Х. Турнера Вермахтовом заповеднику за Југоисток, генералу Леру (Loehr), 29.8.1942.

Холокауст је у Србији био заједничко дело свеколиких окупационих режима, при чему се непосредна одговорност разних окупационих органа мењала. Надлештва која су у томе учествовала делала су управо на типично идеалан начин хомогеног апарата, један точак се спајао са другим, што је омогућило да процес уништавања тече невероватно глатко. Ко је у различитим фазама прогона управо био главни вођа – Вермахт или акциона група, војна управа или фелдкомандантуре – углавном је зависило од актуелне ситуације. Уколико су уопште и била потребна упутства од берлинских централа, која су у том случају „на лицу места" прилагођена актуелном стању.

Управо виртуозно су се при том смењивале политичке и војне окупационе службе у предвођењу политике истребљења Јевреја, хармонично су се допуњавале на тако савршен начин да су биле готово ненадмашне у ефикасности.

У вези са циљем („Јевреји морају да оду"!) владало је међу окупационим органима од самог почетка јединство, а што се тиче средстава која је ваљало за то применити, сваки пут је у конкретним ситуацијама брзо долазило до консензуса. Ни у једном документу који се односи на холокауст у Србији, нема ни помена о неком конфликту у вези са тим питањем у оквиру нацистичке окупационе управе.

Раул Хилберг је једном очајнички поставио реторичко питање:

„Да ли је та спремност (за систематско убијање Јевреја – W. M.) већ толико узнапредовала на железници, у Вермахту, у партијским организацијама, код окружних вођа, свуда, чак и без најаве или упутства (Од Хитлера – W. M.), да наредбе уопште више нису биле потребне?[38]

Бар што се тиче Вермахтовог руководства у Србији, морамо на то питање свакако да одговоримо: „да".

Уз помоћ Вермахта у Србији је ликвидација Јевреја, након угушивања жена и деце, још у пролеће 1942. године коначно завршена – у време када је прва фаза индустријског угушења гасом европских Јевреја у Белзецу, Собибору и Треблинки („Рајнхардова акција" под вођством Одила Глобочника) била тек покренута. Након што је акциона група А убила етничке Јевреје, Србија је била друга по реду земља у којој је „коначно решење јеврејског питања" било завршено. Кад је у августу 1942. године генерал Лер постављен за Вермахтовог заповедника за Југоисток у Солуну, поносно му је реферисао начелник војне управе у Србији, СС групенфирер Х. Турнер:

„...Јеврејско питање, као и ромско питање у потпуности ликвидирано. Србија је једина земља у којој је решено јеврејско питање и ромско питање."[39]

[38] Приложена дискусија Хилберга у: Убиство Јевреја у Другом светском рату, стр. 187.

[39] NOKW-оо документ 1486. Реферат начелника Војне управе, СС групенфирера Х. Турнера Вермахтовом заповеднику за **Југоисток**, генералу Леру, 29.8.1942.

Prof. Walter Manoschek, Ph.D

HOLOCAUST IN SERBIA
Military occupational politics and systemic destruction of the Jewish population
1941-1942

Abstract: *The paper presents conclusions about the holocaust in Serbia and the occupational politics in the occupied area of Serbia, as well as the systemic destruction of the Jewish population. Key resources were analyzed, thus historical reconstruction and scientific synthesis about modern barbarism during the Second World War in the area of Serbia were based on them.*

KEY WORDS: *holocaust, Serbia, Second World War, occupation, new order*

Валтер Маношек, ванредни професор на Факултету политичких наука Универзитета у Бечу, у својој пуној петој деценији сврстао се међу најбоље познаваоце политичке и војне историје Балкана у време Другог светског рата. Ово се посебно односи на јужнословенске земље. Његови ранији радови довели су га у првој половини деведесетих година прошлог века у Хамбуршки институт за друштвена истраживања, где је учествовао у организацији чувене изложбе о „Злочинима Вермахта од 1941-1944" која је изазвала велику политичку буру у Немачкој.

Поред више монографија и многих огледа и приказа у периодичној и стручној штампи, истиче се његова дисертација из 1993. године под оригиналним насловом „Serbien ist Judenfrei".

Маестрално познавање механизма деловања окупаторске нацистичке власти у Србији, најбоље се огледа у обухватном закључку при крају рукописа Маношекове дисертације (у српском преводу):

„Холокауст у Србији био је заједнички подухват целокупне окупационе власти. При томе је било померања непосредне одговорности од једног до другог органа окупационе управе. Уплетене установе деловале су заиста типски идеално, као хомогени апарат, у коме зупчаници без трења захватају једни друге. На овај начин се несхватљиво глатко одигравао поступак уништавања. У суштини је од актуелне ситуације зависило ко ће у појединим фазама имати руководећу улогу – војне јединице или ударне групе СС–одреда, војна управа или оперативна команда.

Уколико би општа упутства из берлинских централних установа власти уопште и била потребна, она су одмах на лицу места прилагођавана актуелном положају. У правом смислу речи су политичке и војне окупационе установе виртуозно уступале једне другима челне улоге у политици према Јеврејима. Хармонично су се допуњавале тако савршено да их се у делотворности није могло надмашити."

„Постојала је потпуна сагласност у погледу циља, који је гласио: „Јевреји има да нестану". Што се тиче начина и средстава, врло брзо су се према конкретној ситуацији усаглашавали ставови и одлуке у органима окупације. Ни у једном документу се не појављује ни најмањи траг неког конфликта по овим питањима у редовим националсоцијалистичких окупатора."

Цитирани превод рада др Маношека својом обухватношћу и оштроумношћу донео је аутору Френкелову награду за дело из савремене историје 1992. године, коју додељује Винерова библиотека у Лондону.

Александар Мошић

УДК 32:929 Хомјаков А. С. ; 327(497.11:470)"17/18"
327.39(=16)
ID 154304268

Мр Алексеј Тимофејев,
Институт за новију историју Србије, Београд

ХОМЈАКОВ, СЛОВЕНОФИЛСТВО И ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ИЗАЗОВИ

Резиме: *У чланку је понуђен осврт на стварање политичких погледа „словенофила“ у радовима А. Хомјакова чији су погледи имали значајан неформални утицај на развој руских спољнополитичких владиних и невладиних активности на Балкану. Занемаривање неспорне религијске компоненте у одређивању спољнополитичких приоритета царске Русији води не само погрешном тумачењу историје Русије и руско-српских односа у 18. и 19. веку, већ ствара и основу за очување митова о спољној политици СССР и савремене Руске Федерације.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Алексеј Хомјаков, славенофили, руска политика на Балкану, руско-српски односи, религијски фундаментализам*

Сагледавање руске историје постпетровског доба (односно XVIII и почетка XIX века) добило је одређену усмереност и обојеност захваљујући делатности „револуционарног“ крила историјске науке XIX и посебно XX века, овејаних левичарским идеалима. Кључни догађаји су се посматрали полазећи од идеја борбе за слободу „експлоатисаних народних маса“, „заостале феудално-спахијске“ државе, „царског експанзионизма“ итд. Захваљујући својој једноставности и везаности за универзалне шеме, овај историографски правац, иако у блажој варијанти, је био најприступачнији и услед тога је имао највише утицаја и на страну историографију. Међутим, о овом начину посматрања руске историје веома често нестају изузетно битне мотивације и нијансе, које су одређивале понашање како појединачних „обичних људи“ тако и истакнутих државника, читавих институција и државе у целини.

Једна од таквих „занемарених“[1] мотивација била је припадност православној цркви и сав збир представа и идеја повезаних са појмом „право-

[1] Тек на прелому двадесетог и двадесет првог столећа постало је очигледно да и у Новој историји могу опстати, функционисти и уклапати се у међународне токове државе које се у својој политици потпуно или увелико ослањају на верске вредности.

славне Русије". Овај битан део идеологије царске руске државе има богату подлогу. Вероватно је ову традицију започео у XI веку први Рус на престолу митрополије раносредњовековне Руске државе[2] аутор „Слова о Закону и Благодати" митрополит Иларион[3] (1051-1054), који је аргументовао идеју конфликта између православног истока и католичког Запада новозаветном опозицијом „Закона" /разума и „благодати"/ вере. Почетком XVI века значајни допринос овом филозофско-идеолошком правцу је дао монах Филофеј[4] чије су идеје добиле значајан развој у доба владавине Ивана IV[5] (1533-1584), који је наставио са развојем наведене теорије и формулисао идеју о томе да не само да постоји вековна конфронтација у овом правцу, него је и решење ове конфронтације уско повезано са судбином Руске државе. Развој ове идеологије у XVI и XVII веку није се зауставио упркос снажним преломима у доба Петра I и његових наследника.

Најјасније сведочанство о битности занемарених „ситница" представљају ликови истакнутих заповедника руске војске и војне морнарице из „Славног доба руског оружја" (средина XVIII – средина XIX века): Александра Суворова, Федора Ушакова, Михаила Кутузова и Павла Нахимова. Они су били сврстани у оквир званичне совјетске иконографије, чак су била уведена одликовања њиховог имена. Ипак у њиховим животима је постојала изузетно битна доминанта – њихов однос према православљу. Она се занемаривала од стране вишепоменутог историографског правца, а уместо ње је вештачки потенцирана њихова наводна припадност „револуционарном покрету" или сличним друштвеним групацијама.

Федор Ушаков је већ канонизован од стране руске православне цркве, с тим да је верска мотивација његовог понашања била изузетно битна не само након његовог повлачења и усамљеничког живота пуног честих посета

[2] Једна од бројних грешака које су, нажалост, прешле у савремену српску историографију из поменутог правца руске историографије, јесте израз „Кијевска Русија", вештачки конструисан у служби одређених идеолошких концепата. Иначе, у доба постојања ове државе као и у каснијем добу, држава се звала Русија, а израз „Кијевска Русија" звучи исто као „Скопска Србија" цара Душана.

[3] Има више издања и превода, нпр. Слово о Закону и Благодати митрополита Илариона. /Памятники литературы Древней Руси. XVII век. Книга третья – Составление и редакция А. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева; составление 12 выпуска С. И. Николаева и А. М. Панченко; послесловие Д. С. Лихачева. – Москва:"Художественная литература", 1994, стр.599-616.

[4] Послание старца Филофея к Мисюрю Мунехину о неблагоприятных днях и часах. / Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. Киев, 1901, стр. 37-47, 49-55.

[5] Иван IV – цар Иван Васиљевић, руски народ га је звао „Грозный", и то се апсолутно погрешно буквално преводи на српски као „грозни". Исправни превод је „Иван Силни".

околном Санаксарском манастиру и несебичног доброчинства, него и за време његових ратних активности, у његовим релацијама начелницима и бројним заповестима и прогласима подређеним официрима и војницима.

Александар Суворов се истакао сличном одношћу идејама православља, писао је богослужбене текстове, редовно је певао међу обичним појцима у певницама сеоских цркви, освештавао је ратне награде пре одликовања својих официра и војника. Млађи наследници истакнутих команданата су приватно и јавно оцењивали ратове у којима су се истакли за верске ратове: Михаил Кутузов – Отаџбински рат 1812. и Павле Нахимов – Кримски рат 1853-1856. Не само лична преписка, него и свакодневно понашање М. Кутузова и П. Нахимова сведоче о значају православне доминанте у њиховом животу[6].

Долазак бројних руских добровољаца у доба српско-турских ратова такође не може да се разуме на слични методолошки начин „занемаривања ситница" (фактички замене теза). Погрешно је посматрати покрет словенофила као етноцентричан покрет, без обзира на то да ли се ово ради са знаком плус или минус: односно није веродостојно нити представљати покрет словенофила као израз „експанзионистичког панславизма" или „слободарског братства и јединства словенских народа". Илузорна идеја апстрактног јединства словенских народа имала је код словенофила реалну и рационалну подлогу – теорију „православне словенске заједнице" која је била општи органски осећај руских добровољаца и спајала је племиће и сељаке, трговце и студенте, официре од заната и факултетске интелектуалце који су стизали у Србију и жртвовали своје животе у име слободе Срба од Турака. Најочитија идеја „јединства Словена базираног на јединству вере", види се у радовима оснивача класичног словенофилства. Посебну пажњу заслужују не само програмски радови идеолошког сарджаја (А. С. Хомјаков „О старом и новом", И. В. Киреевский „Одговор А. С. Хомјакову", К. С. Аксаков „О руском погледу") него и обимнија дела .

Словенофили су се појавили 1839. и класично доба њихове активности завршава се крајем педесетих година, с тим да се покрет обновио са новим вођама на следећем нивоу временске спирале седамдесетих година XIX века. У класичном добу свог постојања словенофили нису имали званичног програма или устава, чврсте организације па чак ни широког круга учесника. Управо сваки словенофил тог доба је био посебна јединка ван

[6] Ушаков Ф. Ф. Адмирал Ушаков, Письма, записки. Москва, 2005; Житие святого праведного Федора Ушакова, Саранск, 2002; М. Петров, Адмирал Ушаков, Москва, 1996; Ганичев В. Н. Ушаков. Москва, 1990. М. Г. Жукова. Твой есмь аз. Суворов. Москва, 2003; Суворов А. В. Письма / Сост. В. С. Лопатин, Москва, 1987; И. Шаховской, Беседы с русским народом, Москва, 1998, П. С. Нахимов. Документы и материалы. Т. I. СПб, 2003.

свих идеолошких калупа, са властитим политичким и филозофским погледима који су се органски уједињавали у оквиру јединственог друштвеног покрета, али нису чинили догме.

Ипак у словенофилском покрету има једна фигура коју можемо назвати кључном за разумевање класичног словенофилства. То је био човек који би могао да дефинитивно постане вођа словенофила да тај покрет није био базиран на саборним принципима супротним идеји истицања персонифицираног лидера. Овај истакнути човек је био Алексеј Степанович Хомјаков (1804-1860). Кроз анализу његових погледа на друштво, историју и религију да се најтачније уоче и издвоје базични принципи словенофила. Посебну пажњу заслужује његов историософски концепт, који је фактички постао камен темељац читавог словенофилског покрета у реално историјском, а не имагинарно преправљеном смислу. Ова словенофилска идеологија је увелико постала идеја водиља руских добровољаца у српско-турском рату.

Своје погледе А. С. Хомјаков је изражавао у публицистичким радовима и уметничким делима[7]. Публицистичко наслеђе А. С. Хомјакова је формирано од бројних чланака, посвећених најразличитијим темама од естетике до теологије. Апсолутна већина ових чланака је написана 40-их – 50- их година. Осим ових чланака постоји и преглед светске историје, који има условни назив „Семирамида". Ова књига се писала веома дуго и сматра се за најбитније дело из заоставштине А. С. Хомјакова. Иначе филозофска истраживања везана за светску историју будући оснивач словенофилског правца је започео у раној младости. Рад над књигом он је започео у другој половини тридесетих година XIX века на молбу Д. А. Валуева, рођака Хомјакова по женској страни, који га је „натерао да дâ поштену реч да ће да издвоји по сат времена дневно да записује оно шта је јуче говорио о историјским питањима". Снажан стимуланс за рад постала је публикација у часопису „Телескоп" 1836. године „Филозофско писмо" П. Я. Чаадаева, која је садржавала директну критику Русије као земље недовољно прожете западноевропском цивилизацијом. Резигнирани Хомјаков је одмах написао чланак-коментар који није био објављен због званичне забране, полемике и расправа везаних за скандалозни чланак чији је аутор ускоро почео испољавати озбиљне симптоме душевне болести и био упућен на принудно лечење. Заправо „Семирамида" може да се посматра као проши-

[7] Пре револуције су се појавила пуна издања: А. С. Хомяков. Полное собрание сочинений, т. 1—8, Москва, 1886—1906; А. С. Хомяков. Сочинения, кн. 1—6, Петербург, 1915. Након револуције било је појединочних издања уметничких дела: А. С. Хомяков. Стихотворения и драмы. Ленинград, 1969; А. С. Хомяков. Светлое воскресенье: Повесть, заимствованная у Диккенса, Москва., 1991. № 4. стр. 81-105. Публицистика се поново појавила након пада комунистичког режима: А. С. Хомяков, О старом и новом: Ст. и очерки. Москва, 1988; А. С. Хомяков, Сочинения: В 2-х т. А. С. Хомяков – Москва, 1994; А. С. Хомяков, Послание из Москвы, Тула, 1998.

рени одговор П. Я. Чаадаеву и његовим истомишљеницима који су живот Русије видели „дубоко, потпуно, без повратка искривљеним".

Овај значајни историософски рад није био доведен до краја и није добио дефинитиван назив. Условни назив под којим је познато истраживање А. С. Хомјакова – „Семирамида" – потиче од једног случајног догађаја: „једном га је Гоголь затекао за писаћим столом и након што је погледао у свеску поштанског папира, коју је његов пријатељ попуњавао својим ситним лепим рукописом ... прочитао је тамо име Семирамиде. 'Алексеј Степанович Семирамиду пише!' – рекао је он неком и отад се овај назив сачувао за велико дело које је занимало Хомјакова"[8]. Постоји и други назив рада који се базира на покушајима да се уз помоћ квантитативне методе дешифрује радни ауторски назив – скраћеница „И.И.И.И.". Н. В. Серебреников[9] је проанализирао релативну фреквентност словних комбинација у „Семирамиди" са словом „и" на почетку, и дошао је до закључка да би дефинитиван назив књиге требао да буде „Истраживање Истине Историјских Идеја".

Други део заоставштине А. С. Хомјакова – његова уметничка дела: 117 песама, 2 трагедије, скице незавршених драмских дела. Она имају изражену вредност из више разлога. Пре свега, зато што је то једини извор за проучавање погледа А. С. Хомјакова до почетка активне публицистичке делатности (тј. до друге половине тридесетих година). Осим тога, ова уметничка дела имају наглашену историјску вредност и због тога што су написана у књижевном правцу романтизма. Романтички приступ реалности, који је био популаран код бројних руских песника и писаца почетком XIX века (Карамзин, Пушкин, Жуковски, Љермонтов и др.), подразумевао је максимални субјективизам и то буквално сваки јунак, опис природе или монолог, детаљно карактеришу пре свега унутрашње расположење аутора.

Сва ова грађа већ је привлачила пажњу две групације историчара: оних који су се бавили животом и делом самог А. С. Хомјакова и оних који су проучавали словенофилски покрет у целини. Нормално да се и једна и друга групација налазила у узајамном утицају и прожимању – биографија Хомјакова била је увелико кључна за периодизацију класичног раздобља словенофилског покрета, а с друге стране општи прилаз историји словенофила је утицао на анализу заоставштине неформалног оца словенофилске идеологије.

---

[8] Гильфердинг А. Предисловие к первому изданию. Хомяков А. С. ПСС, т. 5, с. 11. У наставку овог текста, већина наслова цитирана је према издањима на руском језику и због релативно лакше доступности у облику интернет библиотека које садрже Хомјаковљеве радове. Наводимо радове Хомјакова по издању целокупних дела које је изашло почетком XX века у Москви.

[9] Види: Хомяковский сборник. Том I, Томск, 1998; А. С. Хомяков: проблемы биографии и творчества. Хмелитский сборник. Выпуск 5. Смоленск: СГПУ, 2002.

Алексеј Степанович Хомјаков је изазивао дубоко поштовање својих савременика без обзира на њихове политичке ставове. Добар пример за то је био чланак К. А. Косовича, написан на основу говора о Хомјакову у Свечаној сали Петроградског универзитета крајем педесетих година XIX века или посмртни чланак А. А. Григорјева посвећен анализи односа између А. С. Хомјакова и истакнутог руског књижевног критичара В. Г. Белинског, иначе политичког опоненте словенофилске идеологије[10]. Још један екстремни непријатељ словенофилског правца и ватрени заговорник „револуционарних" идеја, Н. Г. Чернишевски, рекао је да идеолози словенофилског покрета „... спадају у најобразованије, најплеменитије и најнадарениј ље људе руског друштва; а ови квалитети су довољна препорука за поштеност и узвишеност њихових намера..."[11]. Иако су крајем шездесетих идеје Хомјакова постале основа новог словенофилског таласа, XIX век није донео ни један озбиљан историјски рад посвећен овом камену темељцу словенофилске идеологије.

Тек крајем XIX века ситуација је почела да се мења, с тим да је стогодишњица рођења Хомјакова била обележена радовима бројних биографа: В. З. Завитневича, В. Н. Љасковског, М. Т. Јаблочкова, М. Ф. Таубе, Н. Л. Бродског и др[12]. Највећу пажњу у овом реду сигурно привлачи књига В. З. Завитневича, која садржи детаљни опис животног пута и околности стварања књижевог и публицистичког наслеђа А. С. Хомјакова[13]. Посебан значај има публицистичка дискусија истакнутих руских филозофа П. А. Флоренског и Н. А. Берђајева која се тицала углавном богословско-филозофске стране Хомјаковљева наслеђа[14]. Полемика ових аутора је вођена пред сам пад Царске Русије.

Након контроверзних фебруарских и октобарских ломова 1917. године долази до доминације апсолутно супротних идеолошких критеријума чија се стриктност проверавала и доказивала не филозофским диспутима, него

10 Григорьев А. А. Стихотворения А. С. Хомякова, Время, 1861, №5, Москва 1861.

11 Чернышевский Н. Г. ПСС, Москва, 1947, т. 3, стр.78.

12 Лясковский В. Н., А. С. Хомяков. Его жизнь и сочинения, Москва, 1897; Яблочков, М. Т. Алексей Степанович Хомяков, Тула, 1901; Таубе М. Ф. Несколько слов об Алексее Степановиче Хомякове и его научно-философской школе, именуемой славянофильством, Харьков, 1905; Таубе М. Ф. Три столпа русского самобыт-ного просвещения прошлого столетия. Хомяков, Достоевский, еп. Феофан Вышенский. Харьков, 1912.

13 Завитневич В. З., А. С. Хомяков, т. 1 (кн. 1—2), Киев, 1902—13.

14 Бердяев Н. А., А. С. Хомяков, Москва, 1912; Флоренский П. А. Рец.: Завитневич В. В. Алексей Степанович Хомяков (Киев, 1902—1913. Т. 1—2). Богословский вестник, 1916, №7/8, стр.526—581; Флоренский П. А. Около Хомякова (Критические замечания). Сергиев Посад, 1916, стр.1—68; Бердяев Н. А. Идеи и жизнь: Хомяков и свящ. П. А.Флоренский, Русская мысль, 1917, кн. 2. стр.72.

догматиком Маркса, Енгелса, Лењина и њихових наследника. У науци су завладали примитивни клишеи вулгарно социјалног тумачења историје и левичарски екстремизам, тзв. „школа Покровског". Хомјаков и његово словенофилство („шовинистичка реакција"), православље („поповско мрачњаштво") и самодржавље (широка лепеза полупристојних псовки неумесних у научном делу) биле су сувишне у оквиру новог идеолошког концепта[15]. Ипак средином тридесетих година „школа Покровског" заједно са другим левичарским претеривањима је отишла у суноврат историјске прошлости. Јачање претње великогерманске експанзије која се сакривала за идеолошким параваном нацизма, водила је попуштању идеолошких окова. Све што се могло искористити за будућу борбу са непријатељем, морало је да буде искоришћено.

Прекретница у проучавању словенофилског покрета је постала расправа С. С. Дмитриева, објављена почетком 1941. у часопису „Историчар – марксиста"[16], која је покренула читаву научну дискусију. Дмитријев није изашао из зачараног круга политичких етикета, али битно је то да су словенофили били промовисани из „апологета реакције" у „присталице либерално-буржоаских идеја". Са свим тим рад Дмитријева је био битан јер је по први пут предложио хронологију словенофилског покрета по периодима, која се користи у проучавању словенофилског покрета и до наших дана.

Осамдесетих година појављују се озбиљни научни радови у којима је традиционални марксизам имао улогу паравана. Монографија Н. И. Цимбаева „Словенофилство", представљала је изузетно битно историјско-филолошко истраживање које је дефинитивно прецизирало терминологију словенофилског и неословенофилског покрета[17]. У исто доба су се појавили и радови В. И. Керимова, који су поставили питање филозофије историје код А. Хомјакова[18]. Ипак само престанком идеолошког притисака почетком

[15] Види: Плеханов Г. В. О книге Н. А. Бердяева «А. С. Хомяков», Плеханов Г. В. Сочинения: В 24 т., Москва; Ленинград, 1923—1927. Т. XXIII; Рубинштейн Н., Историческая теория славянофилов и ее классовые корни, Русская историческая литература в классовом освещении, Сб. ст. под ред. М. Н. Покровского. Москва, 1927; Покровский М. Н. Предисловие, Русская историческая литература в классовом освещении, Москва, 1927; По-кровский М. Русская история с древнейших времен. Т. IV. Москва, 1934; Покровский М. Историческая наука и борьба классов. Вып. 1—2. Москва, 1933.

[16] Дмитриев С. С., Славянофилы и славянофильство, Историк-марксист, 1941. № 1. И реакција на расправу: *Дмитриев* С. С., Западники и славянофилы, Молодой большевик, 1941, № 11.

[17] Цымбаев Н. И., Славянофильство, Москва, 1986.

[18] Керимов В. И., Философия истории А. С. Хомякова, Вопросы философии, 1983, № 3. И проширена варијанта истог: Керимов В. И., Историософия А. С. Хомякова,

деведесетих година дошло је до појаве радова који су вратили Хомјакова и његов допринос развоју филозофије историје савременом научном свету[19].

Алексеј Степанович Хомјаков био је свестрано надарен човек. Вешт песник, проницљив филозоф, талентован проналазач, храбар војник, он је био тип човека који би се у доба Ренесансе звао „*homo faber*“, „*homo universalis*“. Хомјаков се родио 1(13) маја 1804. у богатој и угледној племићкој породици. Његов род је потицао из доба препетровске Русије и по први пут у историји се истакао за време Василија II (1425-1462). Већ у детињству млади Аљоша Хомјаков је имао жив интерес за историју, који је стекао док је прегледавао породична документа из доба средњевековне руске државе. Хомјаков је добио, типично за богату омладину тог доба, кућно образовање у оквиру кога је била посвећена огромна пажња страним језицима: већ у детињству Хомјаков је перфектно савладао енглески, немачки, француски и латински језик, а у каснијем добу је научио још и старогрчки и санскрит. О добром познавању не само живих него и мртвих језика сведочи то да је у својој 15. години Хомјаков превео на руски Тацитову „Германију“, која се дотле није преводила на руски и објавио део тог превода. Приближно у исто доба појављују се и прва уметничка дела будућег филозофа. Најранија од њих је песма „Посланица породици Веневетинов“ из 1821. Исте године Хомјаков, који је тек напунио седамнаесту годину живота и није завршио редовне студије, ипак захваљујући темељитом кућном образовању и природном таленту положио је потребне испите и стекао је звање мастера математичких наука Московског универзитета. Савременици су запазили његову љубав према хумору, оптимизам, отвореност. За Хомјакова је био типичан такмичарски дух и љубав према спортским активностима. Занимљиво је да је баш Хомјаков увео у руски језик нову реч из омиљеног му енглеског језика – реч „спорт“.[20]

Без обзира на очигледан таленат који је млади Алексеј испољавао у савладавању градива природних наука, Хомјаков је био доследан у својој оданости православљу. Значајан утицај на њега је имала и његова породица, која се придржавала традиционалних вредности и православља, исправно је постила и радосно славила црквене празнике, придржавала се свих верских обичаја и заповести.

Исте 1821. у животу младог Хомјакова се десио и још један занимљив догађај који нам открива реалан карактер и убеђења младог племића. Те године пажња и симпатије руског друштва су биле обраћене Балкану – и

Москва, 1989.

19 Сухов А. Д., Хомяков, философ славянофильства, Москва, 1993; В. А. Кошелев, Алексей Степанович Хомяков, Жизнеописание в документах, рассуждениях и разысканиях, Петербург, 2000.

20 Хомяков А. С., ПСС, т. 3, стр. 4.

то Грчкој, где је у то доба бујао устанак. Борба православних Грка против Турака изазвала је велико одушевљење и код седамнаестогодишњег младића, услед чега је Хомјаков покушао да побегне из родитељске куће у Грчку да се би се придружио „борби за слободу". Алексеј је уштедео нешто пара од џепарца, купио је велики ловачки нож и храну и покушао је бекство, али био је ухваћен већ у околини Москве и враћен узнемиреним родитељима. Веома је вероватно да је овај очајан гест одредио судбину младића и ускоро су га дали у војну службу. За почетак Хомјаков је био распоређен у Астрахански тешки коњички пук, а након годину дана, захваљујући пореклу и угледу фамилије, пребацили су га у главни град и то у елитни коњички гардијски пук.

У Петрограду се будући отац словенофилства упозао са групом официра завереника -будућим побуњеницима децембра 1825. године, који су планирали револуцију у Русији. Прве објављене песме Хомјакова су се појавиле баш у „Поларној звезди" – годишњаку који су објављивале вође завереника К. Р. Рилејев и А. А. Бестужев. Ипак политички идеали младог официра су се налазили у директној опозицији идејама завереника. П. И. Бартењев блиски пријатељ Хомјакова наводи да је Хомјаков, који је до дна душе мрзео насилне методе, убеђено доказивао својим саговорницима из редова завереника да ће устанак неизбежно водити не слободи него безобзирној диктатури изабраних појединаца и крвавој диктатури.

Уочи устанка Хомјаков је узео вишемесечно одсуство и отишао је на дуго путовање у Европу. Тек 1828, услед руско-турског рата, Хомјаков се вратио у војску. У току рата Хомјаков се показао као изузетно храбар официр и био је награђен са неколико одликовања за храброст на бојном пољу. По завршетку ратних операција 1829. Хомјаков се дефинитивно повукао из војске. Занимљиво је да се он није хтео активирати 1831. за време Пољског устанка и руске „пацификације Пољске", јер није хтео да учествује у братоубилачком рату. Хомјаков је одсео у свом наслеђеном селу и започео тај друштвено-политички и књижевно-публицистички рад који је прославио његово име. Хомјаков се за стално настанио у Москви 1844. са комплетно изграђеним идеолошким ставовима.

А. С. Хомјаков је угостио више својих истомишљеника са којима је водио дуге дискусије које су се тек делимично осликале у његовој књижевној заоставштини. Осим бројних друштвених расправа, Хомјаков је оставио и више проналазака, с тим да су неки од њих били патентирани и у иностранству (у Енглеској). То су биле идеје о рационализацији у пољопривреди, индустрији шећера и жестоких пића, пројекат нове конструкције парне машине и снајперске пушке. Хомјаков је био успешан и у својој пословној активности у оквиру свог пољопривредног имања, спроводио је у живот напредне (у то доба) идеје односа између велепоседника и сељака

базираних на финансијском интересу, а не принудној ванекономској мотивацији. Ипак, без обзира на своју успешну и плодну књижевну, богословску, научну и привредну делатност, Хомјаков се прославио пре свега захваљујући својим радовима који су увелико креирали идеолошки и методолошки темељ словенофилског покрета.

Своје идеје Хомјаков је веома често обликовао у песничку форму, што је било уобичајно за друштвено-политичке прилике XVIII-XIX века. Већ у раним радовима Хомјакова могу да се пронађу идеје (словенска узајамност, пажња према народу и традиционим вредностима, патриотски набој итд.) које су касније заузеле значајно место у словенофилској митологији. Врхунац овог правца изражавања била је песма „Орао" написана 1832. године.[21]У њему се појављује алегорија великог и слободног орла (царске Русије) и других орлова (словенских народа) ухваћених и окованих од стране „насилних Германаца и Татарина" (Аустрије и Турске). Песма се завршава подстицајем да се разбије „ланац насиља са гвозденим кљуном".

Ова аморфна словенофилска идеологија, која је имала значајну проширеност у руском друштву тог доба, кристализовала се 1839. у чланку „О старом и новом"[22]. Овај чланак је по први пут дошао у јавност када је био прочитан у зиму 1838-1839. на редовном јавном скупу који се одржавао сваке среде код пријатеља Хомјакова И. В. Кирејевског, а касније је био ширен у облику рукописних копија јер је садржавао идеје које није могла да одобри званична цензура. Неке идеје чланка су биле пооштрене до максимума, што је одавало идеју Хомјакова да привуче посебну пажњу јавности и да започне дискусију. Овај план Хомјакова је успео и ускоро се појавио чланак-одговор од стране И. В. Кирејевског.[23] Ова два рада су постала незванична „програмска изјава" словенофила, а дискусија коју су они покренули се завршила стварањем новог друштвеног покрета који су назвали „словенофилски"[24]. Фактички, чланак Хомјакова је садржавао интегрисане погледе будућих словенофила на сав збир друштвеног живота: на руску историју, естетику, на друштвено-економски развој Русије и његов правац, на неке аспекте богословске доктрине.

Словенофили су формулисали своје ставове са циљем припреме реалних промена у руском друшптвеном животу, али је Никола I, који је у то тоба владао Русијом, био преплашен покушајем завере децембра 1825, који

21 Хомяков А. С., ПСС, т. 4, стр. 206.

22 Хомяков А.С., ПСС, т. 1, стр. 359-377.

23 Киреевский И. В., Избранные статьи, Москва, 1984.

24 Словенофили су добили своје име од својих политичких опонената – симпатизера потпуне"вестернизације" – „западника". Словенофили су изворно називали свој друштвени правац „православно-руским". Воспоминания А. И. Кошелева о А. С. Хомякове, Хомяков А. С., ПСС, т. 8, стр.120.

се десио у току његовог ступања на престо, и са сумњом је гледао на све врсте друштвених експеримената. Чак су се покушаји да се носи традиционална руска одећа – „кафтан“ (традиционална врста огртача), „мурмолка“ (мала округла традиционална капица) и пуштање, по православном обичају, браде, забрањивали и кажњавали. Невероватно али се из прашине и паучине осамнаестог века поново појавило наређење Петра I да се племићима забрањује ношење браде. Занимљиво је да је само у Лондону (за време свог великог путовања у Западну Европу 1847) Хомјаков могао јавно да одржава овај „традиционални“ изглед[25]. До 1853. словенофили (па и сам А. С. Хомјаков) су могли да воде само усмене „салонске“ расправе. Ипак словенофили су тек у ретким текстовима критиковали званични режим. На пример, Хомјаков је 1849. написао песму „Навуходоносор“[26], у којој је алегорично осудио деспотску владавину Николаја I, упоредио га је са ликом библијског тиранина и позвао је на његову главу казну Божју. Најтежи грех сваког тиранина Хомјаков је видео у томе да тај крши:

„Дух слободе, светињу речи,
Светињу мисаоног дара...“

После смрти Николаја I, Русија је била препуна нових нада и идеја, без обзира на горчину Кримског рата. У песмама Хомјакова из тог доба веома често се појављује мотив олује и муње – нечег узнемиравајуће страшног, али са свим тим и нечег што прочишћава и освежава природу. Једна од већих задаћа Русије тог времена је било дефинитивно укидање спахијских односа. Рецепте реформисања друштва је нудило више друштвених група, између којих су биле и словенофили који су драстично повећали своју активност. Хомјаков је 1859. године направио свој пројекат[27] реформе аграрних односа и ликвидације спахијских односа на селу који је укључивао одржавање задружних односа, издвајање сељака уз неопходне парцеле и могућност проширења сељачких имања уз помоћ закупа и откупа племићких имања.

Овај рад је био последњи велики рад Алексеја Хомјакова јер је 23. септембра 1860. Алексеј Хомјаков преминуо. Крај његовог живота је био у истој мери посвећен друштвеним интересима као и његов живот: он је умро од колере коју је добио у покушајима сузбијања епидемије ове заразне болести код сељака околних села. Након неколико месеци 19.2.1861. појавио се Манифест о укидању спахијских односа на селу који је означио почетак доба реформи цара Александра II, и ово је био крај доба класичног слове-

[25] Воспоминания А. И. Кошелева о А. С. Хомякове, Хомяков А. С., ПСС, т. 8, стр.146.

[26] Хомяков А. С., ПСС, т. 4, стр. 245.

[27] Сухов А. Д. Хомяков, философ славянофильства, Москва, 1993, стр. 25-26.

нофилства. Нова капиталистичка свакодневица се драстично разликовала од успореног живота пререформеног времена. Све се променило: почели су да се разликују у погледима на промене бивши истомишљеници, појавила се генерација младих слободоумних интелектуалаца, појавиле су се нове идеје и ауторитети, а идеја словенских и православних веза је на неко време била потиснута од стране оштрих питања свакодневне политике. Морала је да прође читава деценија да се поново формира и кристалише нови словенофилски друштвени покрет који је имао разрађене ставове и идеје, шире кругове чланства и више симпатизера у свим друштвеним слојевима, али се чврсто базирао на идејама које су никле у салонским беседама словенофила тридесетих и четрдесетих година XIX века. На тај начин Хомјаков не само да је започео класично доба словенофилског покрета својим чланком „О старом и новом", него је и развијао словенофилску идеологију својим бројним радовима и природно означио својом смрћу фактичку међу класичног доба словенофилског покрета и његових новијих следбеника.

* * *

Друштвено-политички покрет који тежи већим променама у друштвеном уређењу обично нуди савременицима не само своје идеје и визије о будућности, него покушава и да ојача своје идеолошке шеме ,да на нови начин протумачи општепознате историјске чињенице и потражи аналогије и (анти)хероје у прошлости. Свој посебан прилаз прошлости су имали и словенофили. Хомјаков је формулисао његове основе већ у свом првом програмском чланку „О старом и новом" и развијао га заједно са истомишљеницима у каснијим публицистичким радовима.

Главни циљ којем је он тежио у писању својих историософских радова, био је одређивање историјске судбине Русије и одређивање задатака који су стајали, по његовом мишљењу, пред њим, у контексту развоја светске цивилизације. Базични рад у коме је Хомјаков пробао да прецизира свој историјски концепт је била „Семирамида" („И.И.И.И.")[28].

У писању овог рада Хомјаков се ослањао на сопствену оригиналну методологију која је била довољно продуктивна. Полазио је од објективне тезе да реални учесници историјског процеса нису појединци, макар су и изузетно талентовани и истакнути на високе положаје, него огромне људске масе, везане у одређене заједнице неким унутрашњим везама. Поставља се питање по којим принципима би могла да се врши њихова класификација, која би очигледно требало да се поклапа с унутрашњим везама људских заједница које наступају као целине на историјској позорници?

[28] Хомяков А. С., ПСС, т. 5-7.

Хомјаков је издвојио три различите врсте класификација: етничку (расно-биолошку), политичку и религијску. Етничку поделу он није признао веродостојном због непоклапања са очигледним државним и културним разликама. Политичку поделу он је одбацио због нестабилних граница и релативно честих случајева нестанка и настанка нових политичких структура. Хомјаков је одлучио да се базира на религисјкој класификацији или, како ју је називао, „подела по верама".

Вера је за Хомјакова била извор и основа физичких и менталних активности људског рода, и на тај начин овај концепт личи на већ постојећи у то доба и то доста застарео провиденцијализам. Али, постајала је и битна разлика која је заправо и стварала новину концепта: Хомјаков је сматрао да не само вера утиче на карактер народа који ју одржава, него и народ бира ону религију која се највише поклапа са унутрашњим органским тежњама и особинама тог народа. На тај начин он је могао да закључи да су вера и народ који је исповеда та два фактора која у узајамном прожимању и утицају стварају неки нови заједнички производ – људску цивилизацију. Вера у овој интерпретацији има шири значај него уско клерикално схватање овог појма. „Подела по верама" добија значај својеврсне „културно-цивилизацијске" класификације.

Користећи овај принцип „поделе по верама" Хомјаков је анализирао светску историју и покушао да издвоји у њој магистралне развојне линије по којима се креће глобална цивилизација. Хомјаков је сматрао да постоје два глобална правца развоја цивилизације који се налазе у сталном узајамном сукобу. Оба ова правца су се појавила у далекој прошлости и у доба Хомјакова су се завршили стварањем западноевропске културне заједнице, с једне стране, и источноправославне заједнице с друге стране. Хомјаков је сматрао да је овај конфликт потицао из колевке људске цивилизације и културе: североисточне Африке и Блиског Истока, с тим да се по први пут овај конфликт испољио у судару Ирана и Куша, због чега је Хомјаков и увео два кључна термина своје историософије „кушско и иранско начело" (правци) развоја.

Хомјаков је сматрао да су ове две државе које су постојале пре неколико хиљада година успеле да пренесу базичне црте свог развоја („начела") каснијим културно-историјским заједницама? Држава Куш, која се налазаила јужно од Египта, имала је са њим неприкидне односе и успела је да му пренесе, без обзира на своју друштвено-економску заосталост, своја посебна „кушска начела". Култура Египта је у каснијем добу имала снажан утицај на Грчку културу, која је касније пренела иста „кушска" начела бројним суседним државама, па и Риму. У каснијем добу значајан утицај Римске царевине на „варварске" краљевине, из којих су се изродиле и савремене Хомјакову Европске државе, је омогућио опстанак „кушских начела" до Новог вре-

мена. „Иранска начела“ су се преносила само директно на сва околна племена, која су се налазила у пограничју иранског културног миљеа. Словенска племена су се налазила у директном контакту са иранским племенима и од њих су и позајмила „иранска начела“, која су касније утицала и на руски народ, као један од највећих носилаца иранског начела у Ново време.

Ова „начела“ су, према Хомјакову, имала значајан утицај на цивилизацију. Са „кушским начелима“ Хомјаков је повезивао чврсти практицизам, доследан рационализам, оданост комфору, жељу за изградњом доследних логичких конструкција и насилним преуређивањем околног света. За „иранска начела“, према Хомјакову, су типична мања брига о материјалној страни живота и о индивидуалном друштвено-правном статусу. „Иранска начела“, према њему, су одређивала одређену равнодушност према стварима и предметима за свакодневну употребу, али су диктирала веће стандарде у погледу духовног живота и надреалних вредности.

Овај концепт очигледно се налазио под утицајем жеље Хомјакова да се објасни материјално-економска разлика између Русије и земаља Западне Европе. С друге стране, очигледно је и то да је ова теорија представљала ревитализацију идеја митрополита Илариона и монаха Филофеја у Ново време: идеја сукоба Запада и Истока. Ова идеја сукоба не држава и народа и чак не религија него цивилизација, била је дефинитивно разрађена од стране млађег наследника словенофилске идеологије из новог таласа словенофила. Н. Данилевски (1822-1885) у свом волуминозном истраживању „Русија и Европа“ детаљно је мотивисао негирање јединствене и једине светске цивилизације и разрадио идеју постојања и сукоба различитих културно-историјских типова, која је заправо била претеча концепта локалних цивилизација Шпенглера и Тојнбија.

Сукоб „кушизма“ и „иранизма“, према Хомјакову, на њему савременом нивоу развоја цивилизације, испољавао се у сукобу словенског православља и романо-германског „инославља“ (католицизма и протестантизма). Хомјаков је био сигуран да су западне гране хришћанске религије базиране на лажним основама. Католицизам је називао „противприродном тиранијом“, протестантизам – „побуном без закона и ограничења“, а православље – „јединим истинитим хришћанством“. Своју тезу о принципијалној етичкој надмоћности православља (као најближег староапостолској цркви) Хомјаков није претварао у религијску занесеност и умишљеност[29]. Био је свестан тога да и православна црква није постигла потенцијалну висину хришћанских идеала. Према Хомјакову, у Витантији је томе сметало то да

[29] У овом котнексту занимљиво је додати да је сам Хомјаков редовно одвајао више времена на читање савремене западноевропске теолошке литературе, посебно немачке, а своје теолошке расправе такође је штампао само на страним језицима у иностранству због претерано марљиве цензуре доба Николе I.

је ново вино хришћанства било постављено у стару мешину античке цивилизације. У Старој Русији томе је сметала површност примања нове вере, а дубљи продор у народни организам је омела татарска најезда. Тек је у каснијем добу препорода руских земаља око Московске кнежевине дошло до стварно високог нивоа развоја верског духа, али је према Хомјакову и овде постајала озбиљна препрека у облику претеране формализације религијског осећаја. Ипак, аутор је сматрао да је руско православље, иако није постигло врхунац могућих достигнућа, ипак постало темељни фактор у развоју руског националног осећаја на путу његовог развоја.

Осим глобалне идеје о томе да је историја човечанства прожета сталним сукобом између „кушских" и „иранских" начела Хомјакова, у својој историософији он је обраћао посебну пажњу на развој словенства и руског народа. Ова пажња је долазила до волунтаристичких претеривања када су Словенима (венетима) додавали по формалној сличности топонима најразличитија дела: од победа над Цезаром, до оснивања Беча. Чак и реку Гарону, познату по Цезаровим извештајима (Garumna flumen), Хомјаков је преобратио у изворно словенску реку Горињу. Ипак, ова „слобода" у тумачењу историјских чињеница имала је пре свега облик неке контраофанзиве односно одговора на типичан за већину западних историчара тог доба, специфички однос према Словенима. Хомјаков је на следећи начин дефинисао ову појаву, која, нажалост, није потпуно нестала ни у каснијем добу (овде термин „немачки" подразумева „западноевропски"): „Када се ради о Словенима, грешке су ... толико очигледне, промашаји су толико смешни, слепило је толико јако, да стварно не знаш с чим би могао да објасниш ову чудну појаву, да ли савршеним развојем унутрашњег духа германске и словенске гране, који прави чињенице словенског света савршено неразумљивим за Немце, или сакривеном завишћу изазваном баш самим суседством"[30].

Хомјаков је сматрао да је на развој заједнице којој је он припадао, осим „иранских начела" и словенског духа, изузетан утицај имао „задружни" начин живота. Мора де се истакне да је типична за бројне руске (а и српске) друштвено-политичке покрете XIX века пажња према задрузи и различите екстраполације и наде везане за ту друштвену установу по први пут се појављују баш код словенофила. Иако су детаљизацију задружне идеје вршили други словенофилски аутори (И. В. Киреевски, К. С. Аксаков)[31] Хомјаков је дао значајан импулс овом процесу. Кључни његов рад везан за тему задруга био је чланак „О сеоским условима"[32].

Словенофили су били убеђени да је задруга била изузетно битан елеменат развоја Русије и оних словенских држава где је задржала своју снагу.

30 Хомяков А. С., ПСС, т. 5, стр.52.

31 Сухов А. Д. Хомяков, философ славянофильства, Москва, 1993, стр. 66.

32 Хомяков А. С., ПСС, т. 3, стр.63-86.

Полазећи од скоро потпуног одсуства сличних установа у Западној Европи, у Ново време словенфили су сматрали задругу поузданим разлогом руске и словенске посебности. Нормално да су словенофили знали о томе да је и у романско-германском свету некада постојао задружни начин организације друштва, али по њиховом мишљењу на Западу је задруга била само привремена друштвена институција, која је потпуно нестала у току усавршавања феудалних односа, за разлику од словенске задруге која је опстајала и у IX и у XIX веку. У овим условима задруга се прожимала националним духом, улазила је у народну душу и сама се претварала у једну од битних особина народног карактера. У задрузи је Хомјаков видео клицу „саборног“[33] развоја Русије. Задруга је према његовом мишљењу морала да дâ основу будућег економског благостања, јер, према његовом мишљењу, компликоване научно-техничке новине би могле да се користе само у задружним привредним условима и нису биле приступачне појединцу. У задрузи је Хомјаков, заједно са осталим словенофилима, видео гаранцију социјалне правде и стабилности. Доминација задружних интереса над индивидуалним прохтевима, типична за сељачку средину, имала је да се претвори у битан детаљ вредносне скале сваког руског човека у будућности. Хомјаков, који је значајан део времена провео на селу па и у додиру са задружним сељацима својих села, био је свестан и одређених мана задруге и зато је у својим радовима инсистирао на томе да задруга не сме да се претвори у свемогућег тиранина који би потпуно упио личност и индивидуалност својих чланова. Мора да се истакне да је Хомјаков иначе врло негативно сматрао „насилне методе“ и зато је осуђивао оне који су хтели „бити добротворима народа упркос његовим жељама“[34].

Словенофили су сматрали задружни начин живота најбитнијом особином руског друштвеног и привредног живота, а у руском политичком животу за ову кључну црту су сматрали самодржавље. У овом аспекту најбитнија код Хомјакова су два чланка: „Опера Глинке „Живот за цара „ и „Цар Федор Иоанович“[35].

„Школа Покровског“, која је харала у руској историографији двадесетих и почетком тридесетих година, на основу површног прегледа апологетских изјава словенофила о самодржављу, сматрала је словенофиле за прорежимски покрет. У поптпуну погрешности оваквих историографских ставова, ми се убеђујемо након детаљне анализе наведених чланака Хомјакова.

Хомјаков је подразумевао под самодржављем државно уређење које се потпуно разликовало од оног у Николајевској Русији. Власт на свим

[33] Термин је истоветан грчком „симфонија“ и означава идеалну друшвену организацију – државно сазвучје, односно сарадњу (световних и црквених власти, владара и народа).

[34] Воспоминания А. И. Кошелева о А. С. Хомякове, Хомяков А. С.. ПСС, т. 8, стр.124.

[35] Хомяков А. С., ПСС, т. 3, стр.54-62, 98-103.

нивоима није смела да се претвори у извор личног богаћења и упијања самовољом у врховни циљ. Словенофили су сматрали власт врстом подвига (попут монашког или војничког), односно тешком службом Богу, руском народу и читавој земљи. Иако се царство понекад и додељивало као наследно, Хомјаков је сматрао за идеалне оне царева чији избор је био утврђен од стране Сабора, историјског саветодавног тела које се састојало од представника свих сталежа. Једном изабрани цар је добијао доживотну власт, ојачану Божјом вољом испољеном кроз обред миропомазивања. Према словенофилским идеалима, цар би требало да влада у корист свих поданика своје земље и да редовно упоређује са вољом свог народа израженом преко Сабора.

Занимљиво је да је Хомјаков сматрао за владара оног који је био најближи његовим идеалима Федора Иоановича – цара, који се ослањао на савете своје околине и владао је доста кратко и незапажено. Вероватно се у томе одразила свест Хомјакова у томе да у руској историји није било царева који би се поклапали са идеалним ликом замишљеним од словенофила. Заправо, Самодржавни владар, према словенофилима, је морао да буде стварни Државни вођд свога народа, изабран и да влада у интересу читаве земље, што је било сигурно далеко од реалне ситуације у Русији цара Николе I.

У оквиру идеолошких конструкција Хомјакова, посебан значај има богословска страна његовог наслеђа. Отац словенофилске идеологије је детаљно доказивао да православље представља кључну подлогу духовне културе руског народа. Осим ових општих културолошких идеја, он је разрађивао и непосредно богословске радове. Пошто се идеологија Хомјакова и словенофила уопште, у значајно мери ослањала на православни темељ, морамо да обратимо пажњу и на довољно бројне теолошке радове Хомјакова, који састављају волуминозни том (тачније т. VIII) сабраних дела А. С. Хомјакова.

Николај Берђајев је сматрао Хомјакова оснивачем нове гране православне теологије – светске теологије, мислиоцем који се по снази био приближио старим учитељима ране цркве. Високу оцену богословска делатност Хомјакова је добила у радовима Ю. Ф. Самарина, В. С. Соловева, С. Л. Франка. Због овог, као што смо већ навели, већина његових радова за време живота Хомјакова је морала да се објављују у иностранству на страним језицима. Неки савремени јерарси су сматрали да су његови богословски радови препуни „протестантизма и оскудевају у православном духу". П. А. Флоренски је резимирао ове погледе у својим расправама и поновио је сумње у ортодоксалност неких од најоштријих тврдњи Хомјакова. Ове сумње је давао претерани рационализам теолошких радова Хомјакова.

У свом рационалистичком заносу Хомјаков је основано тврдио да религија не би смела да долази у контрадикцију са науком и поготово да јој запушује уста јер на савременом нивоу развоја друштва ово би водило пот-

копавању ауторитета саме цркве[36]. Хомјаков је истицао да библијски (старо заветни) текстови нису имали за задатак да одразе реалну историју[37]. Уз њихову одређену историјску вредност много већи значај има духовни смисао Св. Књиге.

Одређени утицај на развој теолошке науке имале су и идеје Хомјакова о прамонотеизму[38]. У оквиру ове теорије Хомјаков је, са ослонцем на бројне филолошке и историјске аргументе, покушавао да докаже постојање монотеизма (вере у јединог бога) у почетном раздобљу људске историје. Према овој теорији, пагански политеизам је био „привремено помрачење религијског осећања које је постигло човечанство у Мрачно доба историје". Ова Хомјаковљева теорија о прамонотеизму је ушла у неке наставне књиге Руске православне цркве у XX веку.

Запажено место у историји хришћанске цркве имали су радови Хомјакова посвећени идеји екуменизма. У свом чланку „Црква је јединствена"[39] А. С. Хомјаков је доследно бранио идеју уједињавања свих грана хришћанства. Полазио је од тога да црква има „богочовечанску природу" и зато је долазио до идеје да подела црквеног тела постоји само на земљи у „саздан ом свету", а „у вишим сферама" ова подела не постоји јер би то било савршено противно вишој доктрини хришћанства – монотеизму, односно Бог је јединствен и за православце и за католике и за протестанте. Идеја Хомјакова није била у равномерном стапању свих хришћанских цркви у Велико Нешто које би се неизбежно претворило у Велико Ништа, него у покушају препорода јединог саборног организма према обрасцима старе цркве апостолских времена. У оквиру ових идеја у XIX веку у Русији и Енглеској било је покушаја обнављања односа између англиканске и православне цркве.

Хомјаков је покушао да приђе и разумевању идеје о Светом Тројству. Као што је св. Патрик пронашао разумљиву тринитарну аналогију за једноставна племена Ираца поред себе – тролист детелине, тако је и Хомјаков хтео да пронађе упоређење разумљиво за спремне на филозофска објашњења савременика. „Када примарни разум опредељује самог себе као објекат, истинито се говори да настаје објекат и тако увек (и одувек) рађа се Син. Када већ разум овај објекат препознаје као самог себе, односно себе као субјекат, а Сина како објекат, збива се објекат-субјективација, и ово је ново познање, односно Свети Дух, који иако не може да постоји без

[36] Хомяков А. С., ПСС, т. 1, стр.357.

[37] Хомяков А. С., ПСС, т. 6, стр. 7.

[38] Хомяков А. С., ПСС, т. 3, стр.344.

[39] На Интернету постоји превод овог чланка на српски језик. Руски назив чланка „Церковь одна" најитачније би могао да се преведе као реченица „Постоји само једна Црква „. Хомяков А. С., ПСС, т. 2, стр.1-26.

објекта, ипак, несумњиво проистиче из јединственог општег извора као спознаја образа у посматрању“[40].

Хомјаков се бавио и изузетно болним питањем за руску православну цркву током XVIII и почетком XIX века – о вишем црквеном руководству[41]. За разлику од бројних аутора тог доба, који су истицали преку потребу повратка власти патријарха у пуној снази, са циљем обезбеђења нормалног функционисања црквеног организма, Хомјаков је заузимао посебно гледиште и истицао изузетан значај саборне (синодске) црквене управе, јер је видео у томе традиције раних апостолских времена. Али, и у овом случају подршка идеје Синода није била израз конформизма према актуелној власти. Хомјаков је изразито осуђивао потпадање Цркве под државну управу као што је то био случај у Русији његовог доба. Ова зависност, према мишљењу Хомјакова, је смањивала ауторитет цркве како у очима паства, тако и пред осталим хришћанским светом. Ово истицање значаја побољшавања односа између православне цркве и других грана хришћанства (не у облику прихватања новијих заблуда него повратка на идеје ране цркве) као што смо споменули, било је према Хомјакову изузетно битно.

* * *

Историјске, политичке, друштвене и културолошке идеје Хомјакова су лежале на темељу словенофилске идеологије. Ова идеологија сигурно је била увелико развијена и надопуњена у доба млађих настављача словенофилског правца, али темељи су били постављени у радовима Хомјакова и његових истомишљеника Киријевског и Аксакова. Полазећи од овог општег прегледа публицистичког наслеђа Хомјакова, можем оправдано да закључимо да су словенофили представљали посебан друштвени правац чије симпатије су превазилазиле уску идеју о братству базираном на сродности словенских језика, а политички идеали су били далеко од свакодневице руске царевине XIX века.

Типична за романтичарски занос словенофила, била је „Посланица Србима“ коју су словенофили објавили 1860. у Лајпцигу. Ову посланицу су потписали бројни словенофили, али је аутор био сам А. Хомјаков. Ова посланица је била његово последње дело и зато се претворила у његов аманет не само Србима, него и Русима. У овом делу Хомјаков је покушао да изрази свој однос према Србима које је назвао „земаљском браћом по крви и духовном браћом у Христу“. И баш због тога, пошто је њима био „драг и спољни изглед који је сведочио о крвним везама; драг и језик који је звучао

[40] Хомяков А. С., ПСС, т. 2, стр.335.

[41] Хомяков А. С., ПСС, т. 2, стр. 430-431, 512-513.

исто као и родни језик; драг и обичај који је потицао од истог корена", руски добровољци су стизали у Србију без обзира на политику своје отаџбине и жртвовали своје животе у име „слободе од нестрпљивог јарма наментнутог народом дивљим и неверним"[42].

Верска „идеалистичка" мотивација не сме да се занемари у анализи понашања елита Руске империје у спољној политици на Балкану пре 1917, као што, на пример, религијска компонента не може да се занемари у посматрању спољне политике савремене Саудијске Арабије. С друге стране, не би ваљало да се ови погледи одређених кругова елита руске империје, априори и митомански пројектују на понашање Совјетске Русије после 1917. Након 1917. године верска компонента је постала једна од полуга (и то не најбитнија) у управљању државом. Идеали комунизма, а после тога и чисти „реалполитик", су потиснули једну од тих магистралних линија које су неколико векова одређивале политику Русије према Балкану. Недоследно одржавани, али ипак скоро свеприсутни „православни правац" руске спољне политике на Балкану, створио је тај посебан „руски имиџ" који се и дан-данас експлоатише у сврху различитих дневнополитичких потреба у Србији и другим земљама југоисточне Европе.

[42] Хомяков А. С., ПСС, т. 1, стр.377-408.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Бердяев Н. А., *А. С. Хомяков*, Москва, 1912.
[2] Григорьев А. А, „Стихотворения А. С. Хомякова", *Время*, 1861, №5, Москва 1861.
[3] Дмитриев С. С., „Западники и славянофилы", *Молодой большевик*, 1941, № 11.
[4] Дмитриев С. С., „Славянофилы и славянофильство", *Историк-марксист*, 1941. № 1.
[5] Дмитриева, А. А., Лихачева, Д.С., составление 12 выпуска С. И. Николаева и А. М. Панченко; послесловие Д. С. Лихачева, *Памятники литературы Древней Руси. XVII век*, Книга третья, Москва: „Художественная литература", 1994.
[6] Завитневич В. З., *А. С. Хомяков*, т. 1 (кн. 1—2), Киев, 1902—13.
[7] Керимов В. И., „Философия истории А. С. Хомякова", *Вопросы философии*, 1983, № 3.
[8] Киреевский И. В., *Избранные статьи*, Москва, 1984.
[9] Кошелев, В. А., *Алексей Степанович Хомяков*, Жизнеописание в документах, рассуждениях и разысканиях, Петербург, 2000.
[10] Лясковский В. Н., А. С. Хомяков. Его жизнь и сочинения, Москва, 1897.
[11] Малинин В., *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания*, Киев, 1901.
[12] Плеханов Г. В., „О книге Н. А. Бердяева „А. С. Хомяков", Плеханов Г. В. *Сочинения*, 24 т., Москва; Ленинград, 1923—1927. Т. XXIII
[13] Покровский М. *Историческая наука и борьба классов*. Вып. 1—2. Москва, 1933.
[14] Покровский М. Н. Предисловие, *Русская историческая литература в классовом освещении*, Москва, 1927.
[15] Покровский М. *Русская история с древнейших времен*, Т. IV. Москва, 1934.
[16] 16. Рубинштейн Н., Историческая теория славянофилов и ее классовые корни, Русская историческая литература в классовом освещении, Сб. ст. под ред. М. Н. Покровского. Москва, 1927.
[17] Сухов А. Д., *Хомяков, философ славянофильства*, Москва, 1993.
[18] Ушаков Ф. Ф., Адмирал Ушаков, Письма, записки, Москва, 2005.
[19] Флоренский П. А. Рец.: Завитневич В. В. *Алексей Степанович Хомяков* (Киев, 1902—1913. Т. 1—2). Богословский вестник, 1916, №7/8.
[20] Хомяков А. С., „Воспоминания А. И. Кошелева о А. С. Хомякове", *ПСС*, т. 8.
[21] А. С. Хомяков, *Полное собрание сочинений*, т. 1—8, Москва, 1886—1906.
[22] Хомяков, А.С., *Проблемы биографии и творчества. Хмелитский сборник*, Выпуск 5. Смоленск: СГПУ, 2002.
[23] А. С. Хомяков, *Сочинения*, кн. 1—6, Петербург, 1915.
[24] Хомяковский сборник, Том I, Томск, 1998.
[25] Цымбаев Н. И., *Славянофильство*, Москва, 1986.
[26] Чернышевский Н. Г, *ПСС*, Москва, 1947, т. 3.

Aleksei Timofeev, MA

HOMIAKOV, SLAVOPHILIA AND CIVILIZATION CHALLENGES

Abstract: *the article offers review of creating political views of „Slavophiles" in A. Homiakov's works whose views influenced development of Russian foreign affair governmental and nongovernmental activities on Balkans. Neglecting indubitable religious component in determining foreign affair priorities of tsar's Russia not only leads to wrong interpretation of Russian history and Russian-Serbian relations in 18th and 19th century but creates basis for preserving myths about foreign politics of USSR and contemporary/ Russian federation.*

KEY WORDS: *Aleksei Homiakov, Slavophil, Russian politics on Balkans, Rusiian-Serbian relations, religious fundamentalism.*

УДК 398.3(497.11)
ID 154305548

Сузана Антић,
Народни музеј, Зајечар

„ЈЕДНОДАНКА КОШУЉА“

Резиме: *Име и одећа схватани су као мера људског бића и зато су скривани у случајевима када је претила опасност од нечисте силе. У посебним условима и на посебан начин, прави се Једноданка кошуља - амајлија која својим својствима гарантује велику заштитну моћ и представља творевину изниклу из традиционалног уверења о неопходности одређених поступака да би деловала онако како се од ње очекује.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *жене, предиво, одећа, веровање, демони, заштита*

„По келтској предаји људи великог свијета Истока говоре Догди: Ниједна болест не може погодити кожу која око себе носи кошуљу. Симбол је заштите...“[1] Кошуља се јавља као апотропејон, као амајлија чије је магијско значење потврђено и истраживачком грађом.[2] Амајлије, као материјални предмети магије, пружају човеку све оно што магија може да му кроз њих дâ, а то је „чврсто веровање у њихову моћ да постиже успех... Она човеку омогућава да са поуздањем извршава најважније задатке и да одржава своју уравнотеженост и свој метални интегритет у условима који би га без помоћи магије деморалисали очајањем и зебњом, страхом и мржњом, неузвраћеном љубављу и немоћном мржњом....“[3]

Амајлије се носе и данас, а о старим народним амајлијама постоје подаци да се за заштиту од метка момцима, када крену у војску, прави „залис“ или ушивак за појас у коме се обично налази парче свеће од Светог Јована и „кошуља једноданка“. Ову кошуљу праве две жене ћутећи.[4] „Једноданка кошуља“ је малих димензија, као за дете. Војник је носи у недрима, да га чува од метка. Прављена је од конопље. Бабе очисте конопљу, потопе у воду, извлаче, напреду, смотају, уведу у нити, брдо, изаткају, сашију и поделе.

1 J. Chevalier, A. Gheerbrant, Rječnik simbola, Zagreb 1983, 286.

2 Сарађујући на пројекту Етнографског музеја у Београду „Књажевац и околина“ 1994.

3 Бранислав Малиновски, Магија, наука, религија, Београд 1971, 122.

4 Казивачи: Милан (1911) и Драгиња (1914) Нешић – Бели Поток.

Парче кошуље се ушије на неко место и „нико није погинуо ко је носио ту кошуљу“[5]

Некада је то радило девет голих баба: једна чешља кучину, једна преде, једна у пепео прећу наложи у један котлић и кува у води док се не избели као снег, једна смота ту прећу, једна оснива прећу на осниваљицу, једна навије на крсно и стави на разбој, једна уведе нити у брдо, једна ткаје, једна сашије кошуљицу. Затим жене поделе ту кошуљицу и када војник пође у војску парче кошуље ушије у „кесуљку“ и то се не скида.[6]

Истка се више платна па свака жена узме за свог. Радило је пет жена: напреде се, смота, скува, навије на крсно, скроје се широки рукави и ушије на војника када пође у војску. Стављена је цела али скривена да се не види.[7] Постоји и податак по коме су у селу Добра, у источној Србији, девет голих баба изаткале од тежине кошуљу пре певања првих петлова. Првог петла који је у селу запевао ухватили су сељаци, навукли му кошуљу и пустили га да иде по селу. Док је петао бежао, људи су пуцали за њим, али га нису убили, него поново ухватили. После су дали свакоме из села по парче те кошуље да понесе са собом у рат, да не би погинуо.[8]

„Једноданку кошуљу“, исткану у време I светског рата, и данас поседује породица Мишић из Кучева. Информатор, Петар Анђелковић, професор из Кучева [9] изнео је и следеће податке: Кошуљу је наручила баба из породице Мишић, за мужа. Од поноћи до првих петлова девет голих удовица морало је да изведе цео технички поступак – од предења преко снивања, навијања на разбој, ткања, кројења и шивења. Кошуља је дељена на девет делова, хоризонтално, тако да су се добијали колутови кроз које се вршило провлачење. (Домаћици припада горњи део са рукавима). Провлачило се три пута. Приликом провлачења ишло се три корака уназад а затим враћало на исто место. (Речи коришћене у ритуалу нису забележене). Таква кошуља штити од метка, али на исти начин штити онога ко се провлачио и од тога да ОН не буде убица.

Будући војник носио је са собом нит „једноданке кошуље“. Од такве нити правио се и фитиљ за славску свећу. Комадић славске свеће и нит у њему сматрали су се још делотворнијим, имали су већу моћ заштите. Ритуал провлачења вршен је 1999. године када је један Кучевљанин добио позив за одлазак на Косово. Враћен је из Пожаревца услед неке грешке у позиву. Верује се да је томе допринео ритуал провлачења кроз кошуљу.

---

5 Казивач: Васка Милосављевић (1909), Кожељ

6 Казивач: Баба Тала (1909), Горње Зуниче.

7 Казивач: Бранислава Јоцић (1921).

8 Милорад Драгић, Чумина кошуља, Развитак, бр. 2, 1969, 82.

9 Податке забележила Даница Ђокић, етнолог у Народном музеју у Пожаревцу.

Својство амајлија је и превентива, предохрана од болести, односно дивинизовање. Зато је и израда „једноданке кошуље“ био распрострањен обичај заштите од заразних болести и другог зла. У једном саопштењу о томе се каже: „Године 1837. појавила се у Јагодини чума. Кнез Милош изда одмах најоштрије заповести да се зараза ограничи. Међутим, у Пожаревцу, где се тада налазио, нареди те девет баба, голих као од мајке рођених, за једну ноћ, према ватри, без свеће, тајно, опреду и изаткају кошуљу кроз коју су се провукли кнез Милош, сва његова породица и сви војници у касарни. Чуо од очевидаца у Пожаревцу 1874.“[10]

Постоји и податак да „у неким копаоничким селима, када се појави чума, осам девојака и једна удовица скину се голе и ћутећи зауларе кучку и ставе јој на леђа, у виду бисага, чарапе у којима је по једна флаша и одведу је до воде. Ту напуне флаше и на исти начин однесу кући ту воду, коју употребљавају за припремање преће, а касније и платна, и то све за једну ноћ и ћутећи. То платно поделе на девет делова и ушивају у одело као заштиту од чуме.“[11]

У литератури о једноданки кошуљи или чуминој кошуљи постоје и следећи подаци: “...Старе жене удовице пеле су се на кров неке од кућа на крају села и за једну ноћ би испреле и изаткале чумино платно. Кроз њега су се провлачили сви становници села, или су га закопавали у тући атар да би истерали чуму...“[12]

„...Сакупе се девојке у кући пре сунца и свака донесе по шаку лана. Ћутећи обраде лан и изаткају платно. То платно се зове „однодневноеполотно“. Девојке са тим платном обиђу село. На месту где затворе круг распале ватру. Над том ватром држе платно, а испод њега, прескачући ватру, прођу сви становници села. После тога платно спале на тој ватри. Цела радња обавља се у току једног дана...“[13]

„...Девојке се скупе у једној кући када зађе сунце и ту испреду и изаткају платно. Кроз то платно, пре него што сване, прођу сви становници села да би се заштитили од чуме...“[14]

Зло митолошко биће – чума, по народном веровању, може гледати само напред, а никако са стране и позади, пошто је Бог погодио мућом и укочио

[10] М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, издање Чупићеве задужбине, књ. 43, Београд 1900, 64.

[11] Тихомир Ђорђевић, Неколике болести и народни појмови о њима, Куга у Јужних Словена и народни појмови о њој, Misccellanca 5, Београд 1942, 183-184.

[12] Р. Попов, Чума, Блгарска митологи, Енциклопедичеи речник, Саставител А. Стоинев, Софи, 1994, 388.

[13] А. Е. Богданович, Пережитки Древенго Миросоерцани у белоруссов, Гродна 1895, 168.

[14] С. Верковик, Фолклорни и етнографки материали, Македонски народни умотворби, кн.5, Скопје 1985, 96.

јој главу.[15] Чуме су становале далеко, на крају света. Тамо су живеле у потпуној тишини. Када би кренуле у стравичан поход, њихови мужеви – каже предање – остајали су код куће и обрађивали земљу. Чуме је међу људе слао Бог. Штавише, давао им је списак особа које треба поморити. Оне су се тога списка стриктно придржавале. Човек који није био записан није морао да стрепи.[16]

Кугу (чуму) народ је замишљао као живо биће и то као млађу жену обучену у бело, затим као стару и ружну жену у црнини, која се обично јавља увече и мори народ. Од превентивних мера заштите у народу зајечарског краја ношене су амајлије направљене од разних трава као и амајлија у виду парчета „једноданке кошуље" коју би жене изаткале на Бадње вече.[17]

„Једноданка кошуља" је прављена од конопље, древне културне биљке која симболоше онај свет зато што умире као биљка и поново се рађа у облику кучине. Узима се као посредник у комуникацији са оним светом и светом демона, јер је то „разговор" на њиховом језику.[18] С друге стране, добијена кучина, конопљани конац и платно нису производ природе, него културе – они потенцирају присуство људске компоненте, човекову потребу да се издвоји из природе, да се од ње омеђи. Име и одећа схватани су као мера људског бића и зато су скривани, у случајевима када му је претила опасност од нечисте силе. Пошто се супротност људског света према дивљем може исказати и као супротност одевног према неодевном (голом), у условима магијске комуникације, где се захтева непосредни контакт човека са демонским бићима, он мора бити неодевен.

„Једноданка кошуља" се прави у посебним условима и на посебан начин, јер има улогу магијске заштите – праве је ћутећи, од конопље (две, пет, девет) голих жена у глуво доба ноћи.[19] Одсуство гласа је једно од главних обележја хтонског света. Људски говор нарушава везу између човека и демонских бића јер се њиме остварује један вид опције људско – нељудско, односно, култура – природа. У случајевима где се та опција жели укинути, постоји захтев „скривања" гласа (ћутања) да се не би открила различитост и тиме обновило непријатељство нечисте силе према човеку.[20]

По народном веровању, за демонску, нечисту силу повољно време је ноћ. У ово време, или како се још назива „глуво доба", најчешће су се изводили магијски поступци којима се желело успоставити савезништво

[15] Љубинко Раденковић, Симболика света у народној магији Јужних Словена, Ниш 1996, 24.

[16] Душан Бандић, Народна религија Срба у 100 појмова, Београд 1991, 176.

[17] Гордана Живковић, Народна медицина у околини Зајечара, Мокрањчеви дани 1968, Неготин 1969, 129.

[18] Исто, 15, 240.

[19] Исто, 15, 11.

[20] Исто, 15, 88.

између човека и демона. У ово време је „једноданку кошуљу“ правило, по предању, две, пет или девет жена. Запажен је и број који има симболичку вредност – број који је непаран јер непарно у народу није схватано као несрећно већ као „оно како ваља“ у обичају, а парно је било „оно како ваља“ чинити у датој прилици.[21]

Веровање у магијска својства „једноданке кошуље“ веома је распрострањено на подручју источне Србије. Различите су варијанте о начину њене израде, али је поступак углавном сличан, а циљ исти. Постоји варијанта у којој такву кошуљу припрема девет старица или девет жена, осам удовица и једна девојчица, две или пет жена. Поступак траје једну ноћ, одвија се у тишини у којој се пређа припрема, кошуља се тка и шије. Кроз тако припремљену кошуљу провлачи се понекад и цело село или само они којима је намењена, подели се на ситније делове који се ушивају у одећу, цела се ушива у одело и носи као амајлија против метка и куге.

Ова амајлија својим својствима гарантује велику заштитну моћ и представља творевину изниклу из традиционалног уверења о неопходности одређених поступака да би деловала онако како се од ње очекује.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Бандић, Душан, Народна религија Срба у 100 појмова, Београд 1991.

[2] Богданович, А. Е., Пережитки Древенго Миросоерцани у белоруссов, Гродна 1895.

[3] Верковик, С., Фолклорни и етнографки материали, Македонски народни умотворби, кн.5, Скопје 1985.

[4] Драгић, Милорад, Чумина кошуља, Развитак, бр. 2, 1969.

[5] Ђорђевић, Тихомир, Неколике болести и народни појмови о њима, Куга у Јужних Словена и народни појмови о њој, Misccellanca 5, Београд 1942.

[6] Живковић, Гордана, Народна медицина у околини Зајечара, Мокрањчеви дани 1968, Неготин 1969.

[7] Малиновски, Бранислав, Магија, наука, религија, Београд 1971.

[8] Милићевић, М. Ђ., Кнез Милош у причама, издање Чупићеве задужбине, књ. 43, Београд 1900.

[9] Попов, Р., Чума, Блгарска митологи, Енциклопедичеи речник, Састави-тел А. Стоинев, Софи, 1994.

[10] Раденковић, Љубинко, Симболика света у народној магији Јужних Словена, Ниш 1996.

[11] Chevalier, J., Gheerbrant, A., Rječnik simbola, Zagreb 1983.

[21] Исто, 15, 323.

Suzana Antić

‘JEDNODANKA’ SHIRT

Abstract: *Name and clothes were considered a measure of human being and therefore hidden in cases when they were in danger of evil forces. In special circumstances and in a special way, shirt Jednodanka was made – a lucky charm with properties that guaranteed a great protective power and represented creation originating from traditional beliefs about the necessity of certain actions in order to perform its functions.*

KEY WORDS: *women, yarn, clothes, belief, demons, protection*

УДК 316.65:004(497.11)"2008"
ID 154306316

Студентско истраживање,
водитељ проф. др Србобран Бранковић

Извештај урадиле: Невена Бабић и Здравка Лончаревић

У истраживању су учествовали још: Антић Ива, Павић Јована, Никодијевић Ивана, Биговић Марко, Дамјановић Александра, Јефтић Марина, Кантар Ружица, Крстајић Бојана, Алета Миланко, Петровић Јелена, Петровски Александра, Раденовић Маргарита, Савановић Милица, Станковић Бранислав, Стојља Јелена, Цветковић Весна и Штурм Ника

ИНТЕРНЕТ МЕЂУ СТУДЕНТСКОМ ПОПУЛАЦИЈОМ У БЕОГРАДУ

УВОД

Интернет је глобални систем компјутерски повезаних појединаца, организација, институција и њихових мрежа[1]. Ова мрежа из године у годину добија на значају и као медиј, али и као поље на коме се одвија огроман део светског бизниса, политике, културе, образовања, приватног живота и комуникације савременог човека. За већину припадника млађих генерација, нарочито студената, Интернет све више постаје саставни део свакодневице и нешто без чега се живот просто не може замислити. Ипак, како се и колико они служе Интернетом, како га схватају и шта их на њему највише привлачи?

То је било основно истраживачко питање које је покренуло студенте Факултета за културу и медије Универзитета Мегатренд да, у сарадњи са агенцијом за истраживање тржишта и медија „TNS Medium Gallup“ и под

[1] Настанак Интернета се везује за стварање АРПАНЕТ (Advanced Research Projects Agency Network), мреже коју је 1969. године установило Министарство одбране САД.

руководством проф. др Србобрана Бранковића, спроведу истраживање о коришћењу Интернета међу београдским студентима. Истраживање је спроведено као практични део наставе на предмету Медијска аналитика[2]. У њему је учествовало 19 студената III године ФКМ, који су уз помоћ ментора сачинили пројекат, развили упитник, спровели испитивање, унели и обрадили податке, урадили истраживачки извештај, припремили и извели јавну презентацију коначних налаза.

Основни циљ истраживања био је да се испитају начини остваривања везе са глобалном мрежом, садржаји које студенти најрадије користе, интересовања за сервисе ове мреже и њене инструменте, сврхе коришћења и схватање које имају о Интернету уопште.

Истраживање има велики друштвени и научни значај, имајући у виду, с једне стране, значај истраживаног феномена, а с друге стране готово вапијући недостатак научно утемељених података о Интернету и његовим корисницима код нас.

Популација која је обухваћена истраживањем одређена је као *београдски студенти који користе Интернет*; под синтагмом „београдски студенти" подразумевају се сви студенти који студирају на неком од два државна и пет приватних универзитета на територији Града Београда.

Приликом састављања узорка утврђене су квоте према научним пољима, а унутар тих квота избор испитаника био је случајан. Ипак, с обзиром на то да не постоји никакав списак корисника Интернета, узорак би се пре могао назвати пригодним него чисто случајним, али су учињени велики напори да се обезбеди случајност избора у што је могуће већој мери. Истраживање је спроведено од 14. априла до 8. маја 2008. године, на узорку од 460 испитаника. Део интервјуа обављен је лицем у лице, а део на Мрежи, односно он-лине.

ОСНОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ И ПРОЦЕНЕ О КОРИШЋЕЊУ ИНТЕРНЕТА

Према подацима међународног сајта *Internet World Stats*, у свету је у јулу 2008. било 1.463.632.361 корисника Интернета. Најкоришћенији је енглески језик, док се учешће језика, који је у овом прегледу назван српскохрватски, у светском Интернет саобраћају процењује на један посто.

Званично, Интернет је у Србији почео да се користи фебруара 1996. године. До 2000. године једини начин приступања био је преко фиксне телефонске везе, тзв. dial-up; касније се појавио и бежични (wireless), а у новије време и ADSL.

[2] У оквиру овогодишњег практичног рада на предмету Медијска аналитика спроведена су још четири искуствена истраживања: *Корисници Фејсбука (Face book)* и *Мајспејса (My Space)*, *Читаоци дневних новина* (два одвојена истраживања) и *Гледаоци емисије „Утисак недеље"*.

Најновија процене TNS Medium Gallupa показују да у Србији има око два милиона и 400 хиљада корисника Интернета, што чини негде око 30 одсто укупне популације у нашој земљи. Процене су засноване, с једне стране, на подацима из Телекома Србије, који су свакако најпоузданији с обзиром на то да се највећи део саобраћаја обавља преко њихове инфраструктуре; други извор за ову процену су резултати сталних истраживања TNS Medium Gallupa.

Београд се значајно разликује од просека за целу земљу. Процене засноване на истим изворима кажу да у главном граду има око 47 одсто корисника Интернета, а међу студентском популацијом Београда близу 70%. С обзиром на то да у Београду има око 96.000 студената, наша истраживана популација би могла да се процени на око 67.000.

СТРУКТУРА УЗОРКА ПРЕМА ПОЛУ И СТАРОСТИ

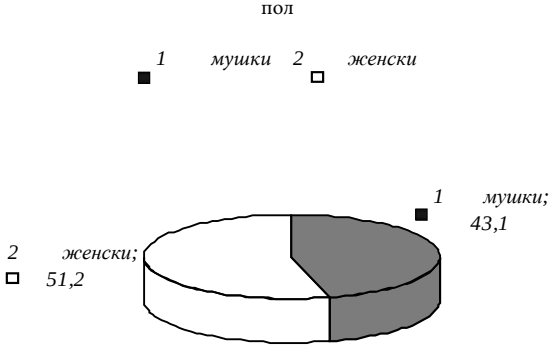

Слика 1. *Полна структура узорка*

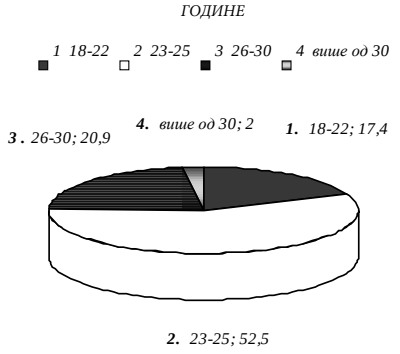

Слика 2. *Старосна структура узорка*

Од укупно 460 испитаника 49% је мушког пола, а 51% је женског пола.

Будући да су студенти циљна популација овог истраживања, доња граница старости је 18 година (имајући у виду испитанике који су раније полазили на факултет), а пошто у Србији људи студирају и у позним годинама, горња граница није прецизно постављена. Испитаници су према старосној структури подељени у четири групе: од 18 до 22 године, од 23 до 25, од 26 до 30 и старији од 30 година. У нашем узорку било је 17,4% испитанка од 18 до 22 године, 52,5% од 23 до 25 година, 20,9% од 26 до 30 година и 2% старијих од 30, док се 7,2% није изјаснило о годинама.

Истраживање је показало да је Интернет код нас постао популаран **пре 5 до 10 година** и да се тада већина садашњих студената, без обзира на њихове године, први пут сусрела с њим. Највећи број (46%) студената је и купило рачунар управо **због Интернета,** док је значајно мањи број оних који су га купили због посла (15%), или због игрица (10%). Огромна већина (72%) београдских студената – корисника Интернета приступа мрежи **од куће**, а тек сваки десети то чини на факултету, док најмањи број (2%) приступа из **из Интернет-кафеа**. Осим приступа код куће постоје бројне приступне тачке на јавним местима као што су кафићи, библиотеке, чекаонице, хотели итд. С обзиром на то да је тренутно у Србији мали број факултета са којих је студентима омогућен приступ Интернету не изненађује чињеница да број студената који Интернету приступају на овај начин износи само 9% свих испитаника.

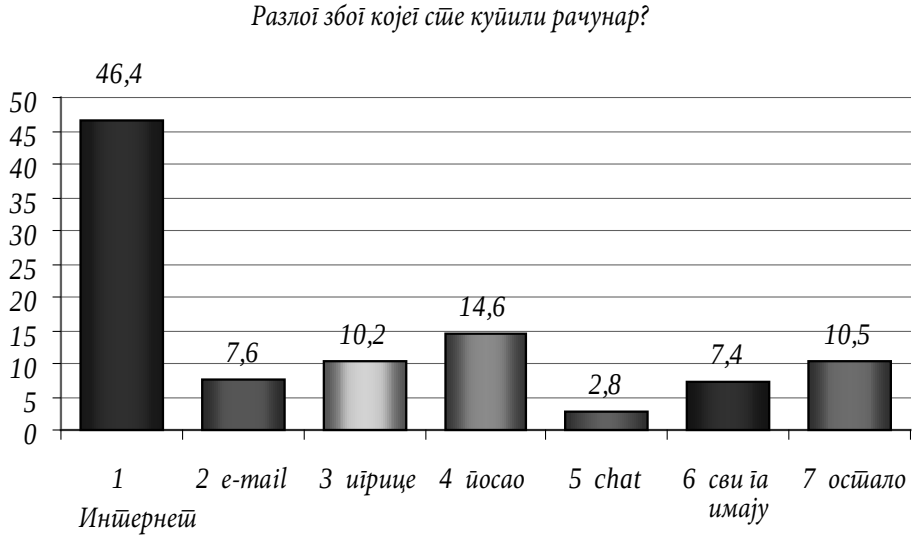

Слика 3. *Разлоī куйовине рачунара*

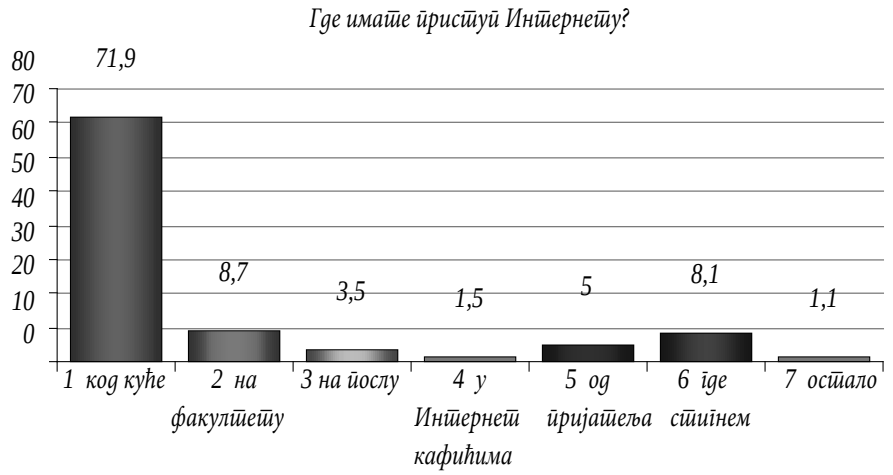

Слика 4. *Место приступа Интернету*

Интернет **у вечерњим сатима** користи 34% студената, 21% га користи **поподне**, а само 8% **у јутарњим сатима**.

Највећи део (68%) студената **свакодневно користи** Интернет, 23% само кад им је преко потребан, док га само 8% **ретко користи**.

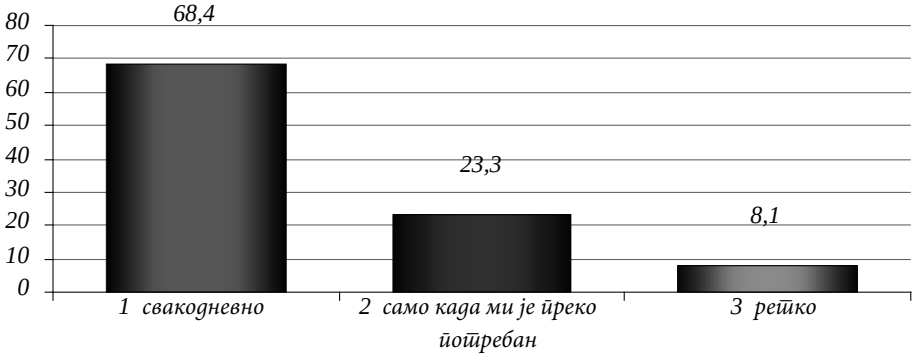

Слика 5. *Учесталост приступа Интернету*

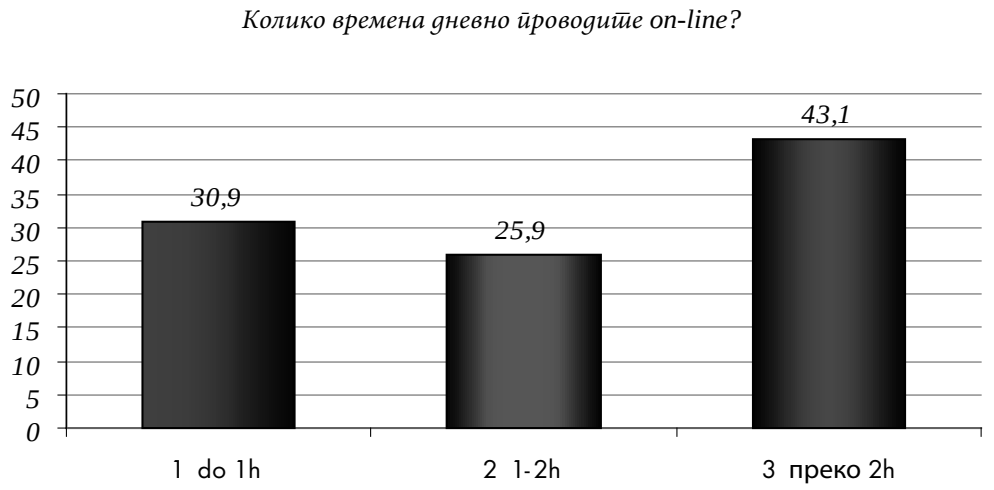

Слика 6. *Време проведено на Интернету*

Близу трећине београдских студената – корисника Интернета проводи дневно до једног сата на мрежи, једна четвртина један до два сата, а 43 одсто преко два сата.

Већина студената – корисника Интернета је свакодневно на мрежи. Један од начина да се то испита је питање „Кад сте последњи пут користили Интернет?“ На то питање 58 одсто наших испитаника је одговорило „данас“ и уобичајени начин тумачења тог одговора је да је то процена оних који свакодневно користе Интернет[3]. Међутим, тај број је свакако већи јер је четвртина испитаника (њих 24%) одговорила да су Интернет користили јуче: већина њих је вероватно испитивана током дана, па је један број оних који су дали одговор „јуче“ тог дана ипак користио Интернет, тако да би груба процена била да је **две трећине** студената – корисника Интернета свакодневно на мрежи.

Уобичајене методе приступа Интернету су преко фиксне телефонске линије (dial-up), бежична веза, кабловска, сателитска и технологија 3Г мобилних телефона. Ово истраживање је показало да највећи број студената – корисника Интернета приступа мрежи преко ***ADSL*** (40%), нешто мањи број (27%) путем фиксне телефонске линије **(dial-up)**, док само 9%

[3] Свакако да је ту било и неколицина оних који не користе Интернет свакодневно, али су га баш тог дана, кад су испитивани користили, али је међу испитаницима свакако и приближно исти број оних који то у принципу чине свакодневно, али баш тог дана нису, па се ти изузеци међусобно потиру ако је узорак довољно велик. То је закон (али и игра и магија) великих бројева.

користи бежичну везу. Кад се овај податак упореди са налазима из претходних истраживања (2005. година), уочљив је значајан напредак, јер се жичана веза све више замењује неком од напреднијих техника. Иначе, ADSL је асиметрична корисничка линија којом се подаци преносе брзо, што значи да је овим техничким напретком знатно олакшана размена података.

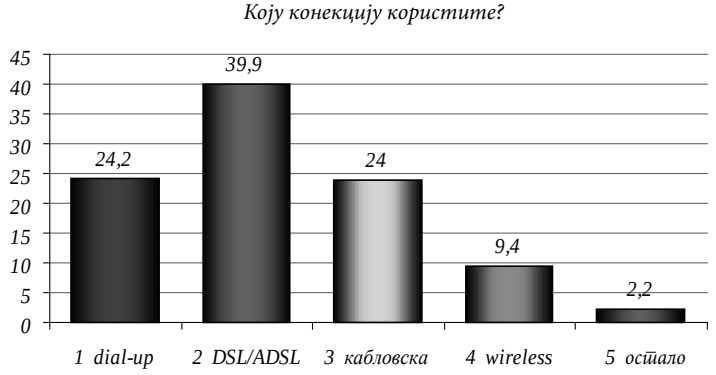

Слика 7. *Начини приступања Интернету*

Занимљиво је и питање броја добављача (провајдера) преко којих су студенти – корисници Интернета до сада приступали Мрежи. Услуге **само једног** добављача је користило 44%, 37% је до сада променило **два** добављача, 15% три до пет, а 6% је променило **пет и више** добављача.

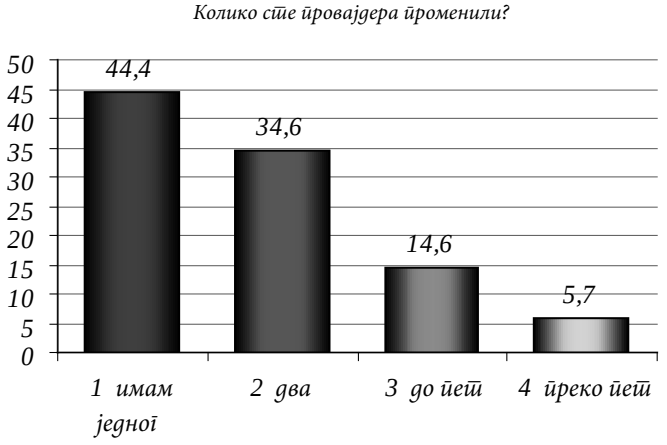

Слика 8. *Број промењених добављача*

Претраживач којим се служи највећи број студената – корисника Интернета је ***Google*** (67%), затим следи ***Yahoo*** (16%), ***Mozila Firerfox*** (6%), ***Крстарица*** и ***Serbian Kafe*** по 4%. Разлог овако великог броја корисника *Googla* је вероватно што се на њему много лакше могу налазити саржаји и информације на српском.

Међутим, кад је у питању коришћење адресе за електронску пошту, ***Yahoo*** је неприкосновен: његов и-мејл користи (44%), затим следи ***Hotmail*** (23%), па ***Gmail*** (20%), док се остали користе у много мањој мери. Дакле, без обзира на то што је Гоогле први избор међу претраживачима, његова електронска пошта (**Gmail**) користи се троструко мање него услуге претраживања.

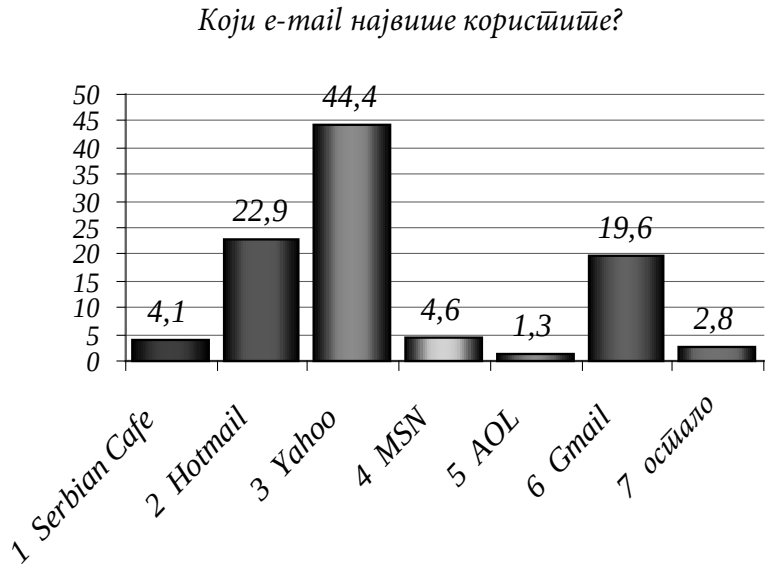

Слика 9. *Најзаступљенији и-мејл*

Највећи број студената – корисника Интернета (47,3%) има 2 до 5 **e-mail адреса**, док 43,4% користи **само једну**, а 8,7% **више од пет**.

Највише *жена* користи **само једну e-mail адресу**, а *мушкарци се чешће одлучују за* **више адреса,** тако да их у категорији преко 5 има двоструко више него жена.

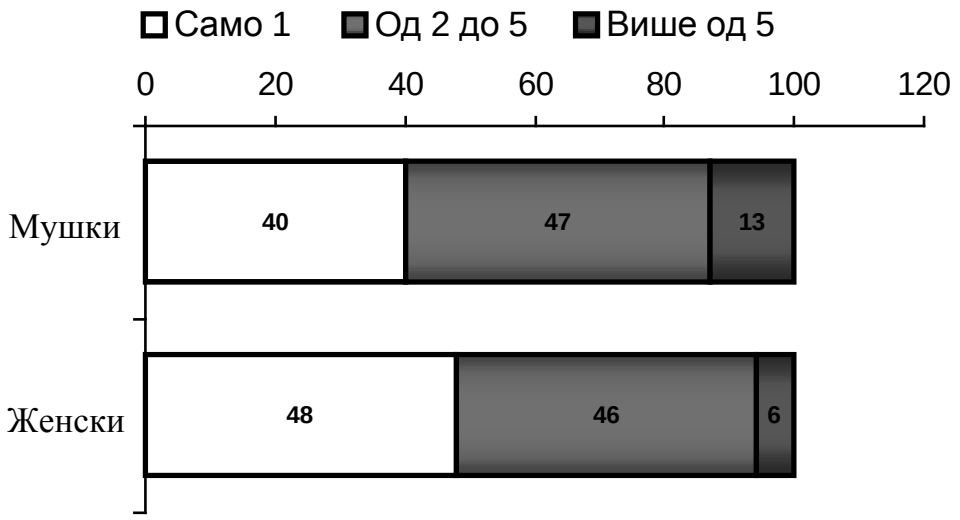

Слика 10. *Број e-mail адреса-приказ по полу*

Кад се прикључе на Интернет, студенти прво посегну за e-mail-ом – такав одговор даје њих 36%, 19 одсто каже да нема правила, 12 одсто одмах иде на неки претраживач, пет одсто иду на дискусије, исто толико на ћаскање, а 3% најпре гледа хороскоп. Жене много чешће иду на и-мејл и хороскоп, а мушкарци на претраживаче, вести и ћаскање.

Шта обично радите на Интернету?

Студентима – корисницима Интернета овај медиј највише служи за учење и ширење знања (25%), 19% га користи да прича с пријатељима, 15% за скидање музике и филмова, скоро исто толико (14%) за посао, 7% да игра игрице, а 1,7% се *коцка*!

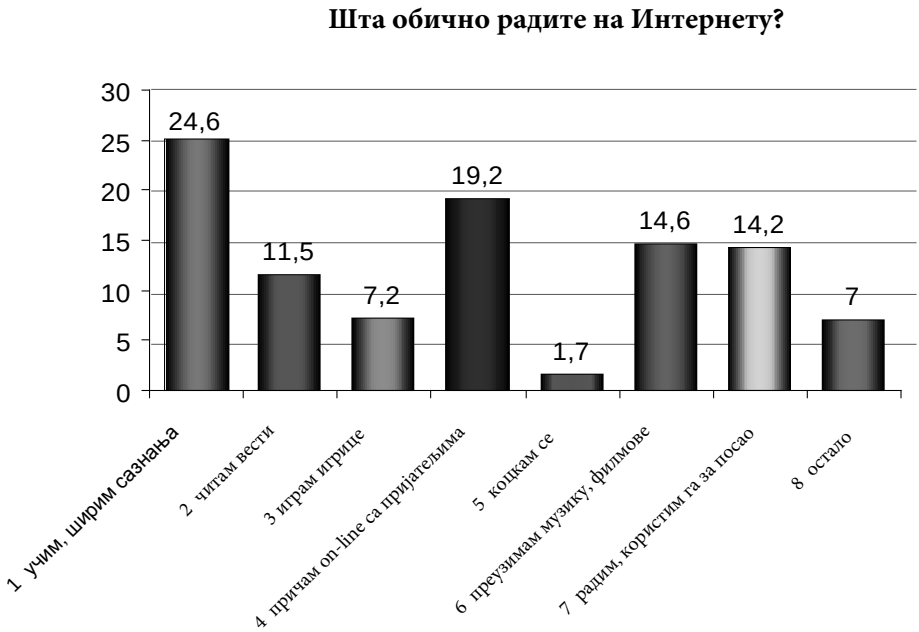

Слика 11. *Приказ за цео узорак*

Слика 12. *Приказ по полу*

Изгледа да женски део наше популације паметније користи Мрежу: оне више пажње посвећују учењу и ширењу знања (29%, а они то чине у 23% случајева); ипак, оне више причају с пријатељима (22%, они 14%), а неки мушкарци у том добу се теже ослобађају дечијих навика па њих 14% још игра игрице, док међу девојкама то чини свега 2%. Треба ли посебно истаћи да се мушки више и коцкају?

Какве информације волите да тражите на Интернету?

Од информација које се могу пронаћи на Интернету најмање испитаника се интересује за **кулинарство** (1%), више њих се занима за **културу** (15%), док се највећи број њих интересује за **забаву** (37%). Између информација понуђених на Интернету испитаници су углавном заинтересовани за **спорт** (10%), потом за **политику** (9%), **познате личности** (6%), **моду** (4%), **економију** (4%), **ауто-мото** (3%) и **здравље (**3%).

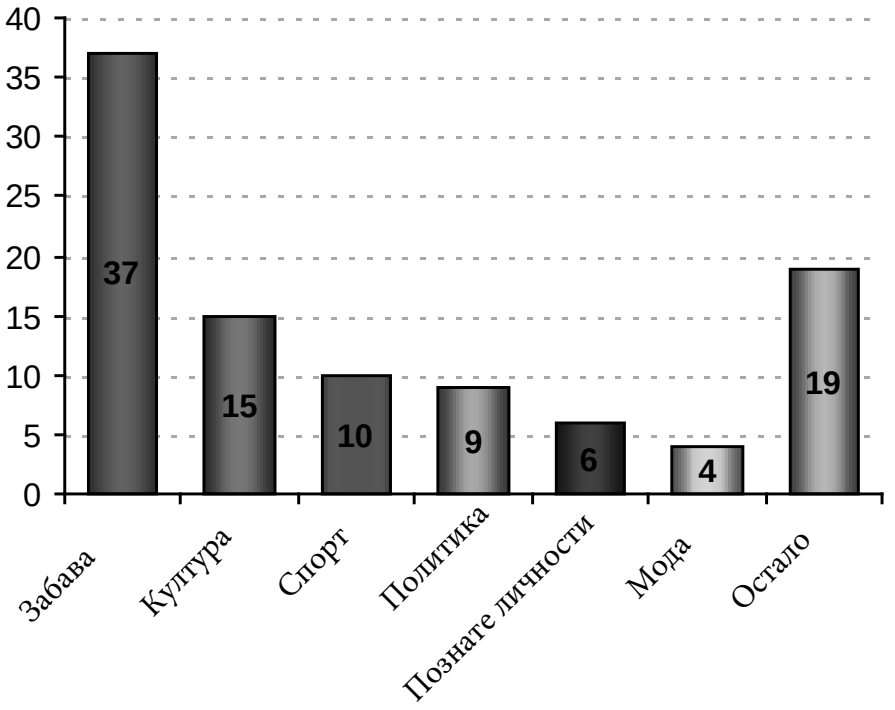

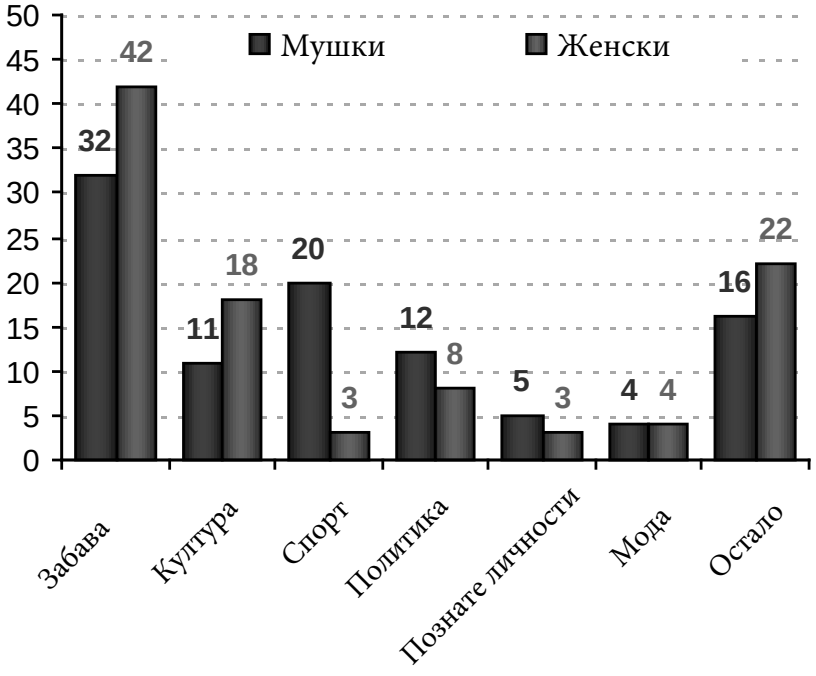

Једна стара изрека о статистици каже: ако вам је једна нога у ватри а друга у леду, ви сте просечно на идеалној температури. Тако нешто нам говори и горе приказани просек за целу популацију. Кад тај просек поделимо на мушки и женски део, видимо су студенткиње знатно склоније забавним и културним садржајима, а студенти спорту и нешто више политици.

Шта вас највише нервира на Интернету?

Студенте који користе Интернет највише нервира кад не може да се отвори тражена страна (page not found) – то истиче 30% анкетираних, на другом месту су рекламе које искачу током рада (тзв. Pop-up) које наводи 28%, потом мејлови којима се нешто рекламира (џанк-мејл), 12%, непрегледност траженог материјала (11%), флеш анимације (8%) и кич (7%).

Колико џанк мејлова добијете на дан?

С обзиром на то да и-мејл адреса представља јавну ствар, корисници Интернета су изложени и нежељеним порукама. Најчешће су те поруке маркетиншког и рекламног карактера и оне се називају џанк или спам. Сведоци смо све већег продора овог облика директног маркетинга на Интернету, чији основни метод је комуницирање са потенцијалним потрошачима путем

и-мејла. Неке од највећих компанија су се развиле захваљујући предностима ефикасних и јефтиних огласа и реклама преко Интернета. Интернет је такође омогућио и лични маркетинг који омогућава компанији да специфичној особи понуди посебан производ или задовољење посебних потреба.

Колико су студенти – корисници Интернета изложени томе? Свега 14% наших испитаника не прими ниједну такву поруку, ретко коју прими 35%, мање од пет прими 24% анкетираних, а шест до десет порука **дневно** само 11% њих.

Колико junk e-mail порука добијете на дан?

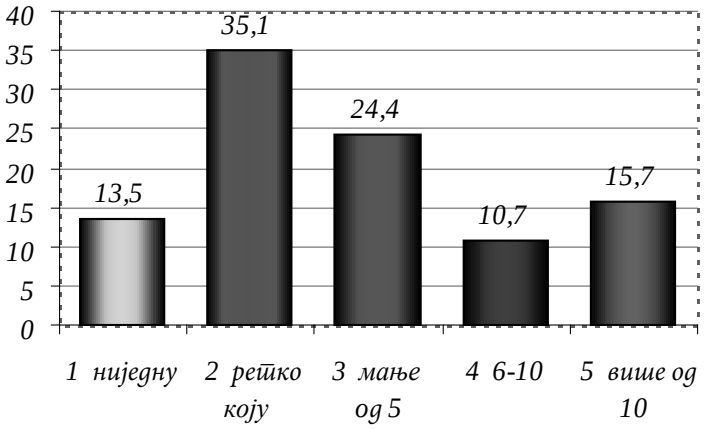

Слика 15. *Цанк и-мејл*

Највећи број студената – корисника Интернета сматра да су рекламе које се не могу затворити **напорне** (35%), да су **ужасне** (31%), а ретки су они који сматрају да су **одличне** (2%).

Да ли вам је вирус икада уништио податке на рачунару?

Вируси, црви и тројански коњи, осим што могу да изазову штету на рачунару, могу и да успоре Интернет везу. Такође, они могу да искористе заражен рачунар за даља ширења на мрежи. Међутим, вирус не може да се шири без поступка корисника који га покрећу, као што су дељење фајлова или слање и-мејл порука. На жалост, више није безбедно ни отварати поруке од људи које корисник познаје. Да ли се хаварије изазване вирусом дешавају неком другом, или је то честа појава? Погледајмо колико су студенти – корисници Интернета били изложени томе.

Сваком петом (21%) из наше истраживане популације уништени су **битни подаци**, 26% је имало сличне невоље али су им уништени само **небитни** подаци. Ипак, највећи број испитаника (42,3%) је имао срећу да им вирус **никада није уништио податке**, док 11% анкетираних **не зна**. Жене су и овом случају мало опрезније и паметније: њима су у само 18% случајева уништени важни подаци, а мушкарцима у 26%, проценат оних којима су уништени небитни подаци је скоро истоветан у оба пола, али је број жена којима никад ништа није уништено већи – 44% према 37% мушкараца.

Без обзира на то што је ово истраживање показало да је највећи број наших испитаника имао срећу, сваки дан се проналазе нове и нове врсте вируса, које шире незаштићене кореспонденције фирми, наши пријатељи који немају одговарајуће програме за заштиту, затим неке мреже и независни хакери намерно. Колику су они велика претња говори податак да је филипинском вирусу послатом из Азије било потребно само три дана да захвати све компјутере у свету и да није било упозорења, та болест би уништила све програме који постоје у личним или службеним рачунарима компанија.

Да ли сте икада користили Интернет за куповину, резервацију?

Наручивање робе путем Интернета представља веома лагодан начин куповине. Ипак, он може да буде прилично ризичан. Постоји велики број сајтова чији је једини циљ да се дође до нечијег броја кредитне картице. Колико се студенти користе овом погодношћу?

Преко интернета је бар једном нешто **купило или резервисало** 40% студената – корисника Интернета, док 60% то никада није чинило.

Да ли се користите услугама е-банкарства преко Интернета?

Тачно једна четвртина испитаника служи се погодностима и-банкинга, 15% то још увек не чини али планира, 56% то нити чини и нити намерава, док 4% не зна шта је то. Мушкарци у нешто већој мери користе ову врсту услуга, али та разлика није значајна. Нека истраживања показују да је поценат корисника услуга електронског банкарства у општој популацији много нижи него међу студентима, што је и разумљиво ако се зна каква су искуства током 90-их имали људи старије доби од садашњих студената и колико то оптерећује њихову свест и понашање у обављању разних трансакција те врсте.

Слике преко Интернета размењује 56% студената – корисника Интернета, а њих 44% то не ради.

Радио станице које емитују програм на Интернету редовно слуша 10% студената – корисника Интернета, 24% их слуша **понекад**, 22% **ретко** а 44% их **никада не слуша**.

Да ли сте икада користили Интернет за куповину, резервацију?

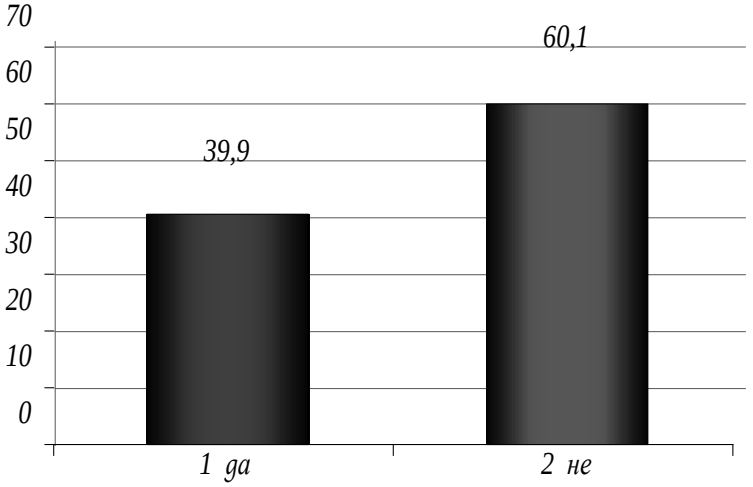

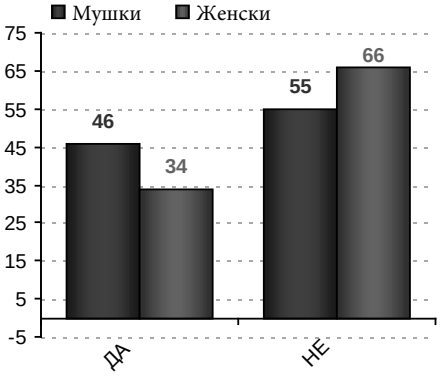

Користите ли e-banking, услуге банкарства преко интернета?

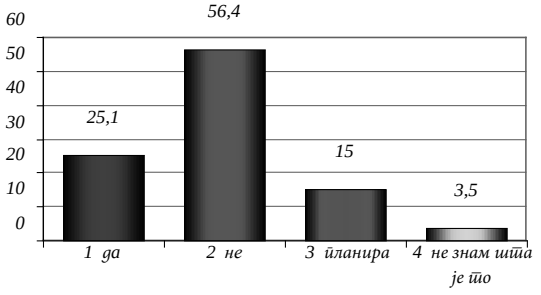

На сајтовима са ћирилицом и латиницом коју верзију читате?

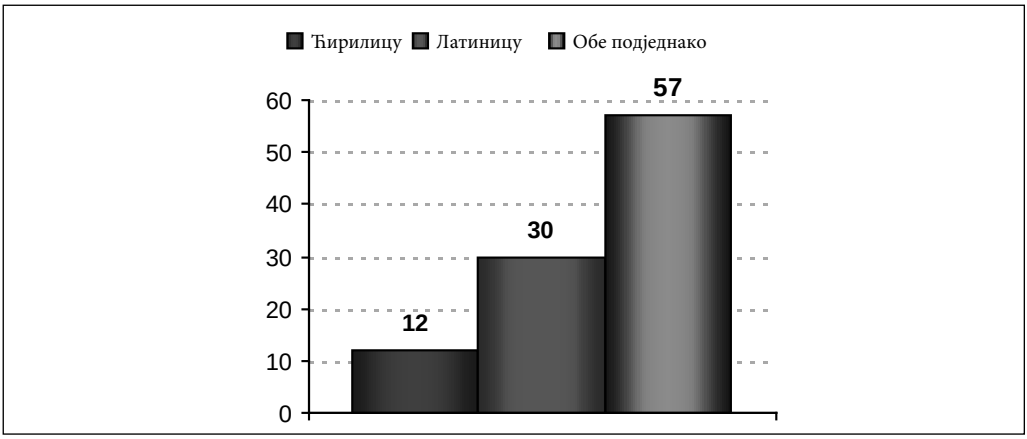

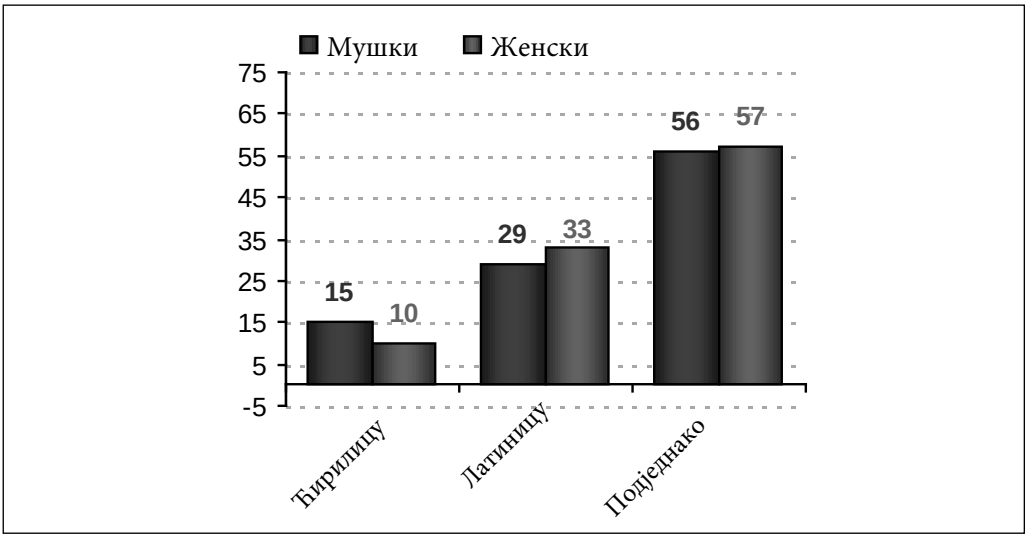

Само **ћирилично писмо** на сајтовима чита 12% испитаника, нешто већи број (30%) користи латиницу, док подједнако оба писма користи 57% испитаника.

То је логично с обзиром на резултате у вези са посећивањем страних, односно домаћих сајтова. Дакле, само стране или углавном стране сајтове посећује 23% студената – корисника Интернета, домаће сајтове користи 18%, док највећи број (60%) посећује подједнако и стране и домаће сајтове.

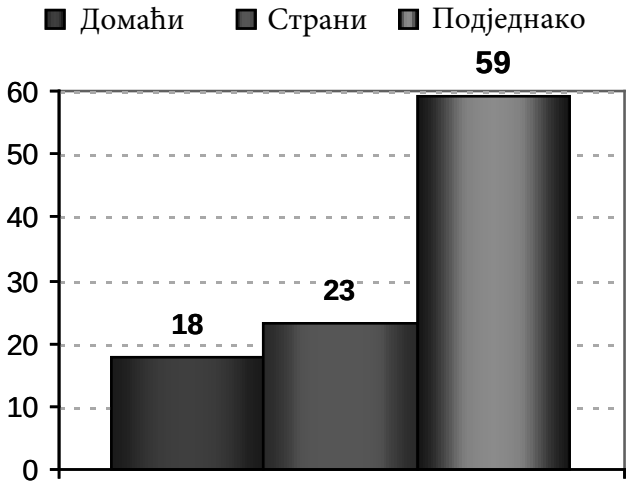

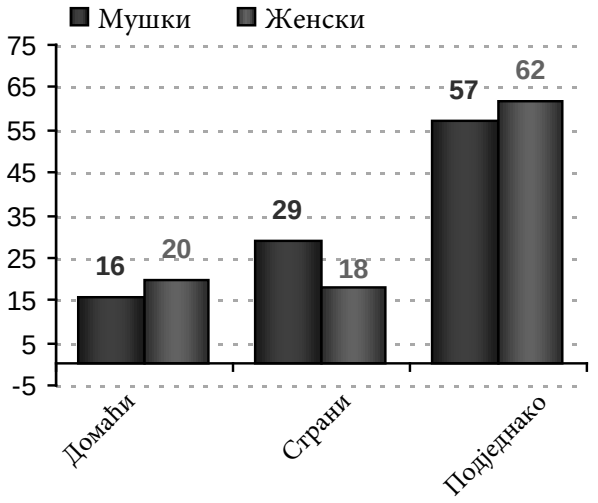

Студенти на сајтовима са ћириличном и латиничном верзијом у већој мери бирају ћириличну, док студенткиње нешто више нагињу латиничној верзији. Мушкарци чешће посећују стране, а жене нешто више посећују домаће сајтове.

Када је реч о **садржајима** на Интернету, највећи број испитаника је заинтересован за **забаву**.

Научни садржај на Интернету **често** посећује 18% студената, **понекад** 34%, ретко 29%, а **никада** 19%. Мушкарци показују нешто већу склоност ка оваквим садржајима на Интернету.

Сајтове са **информативно-политичким** садржајем често посећује 19% студената, понекад 29%, ретко 26% а исто толико то не чини никад.

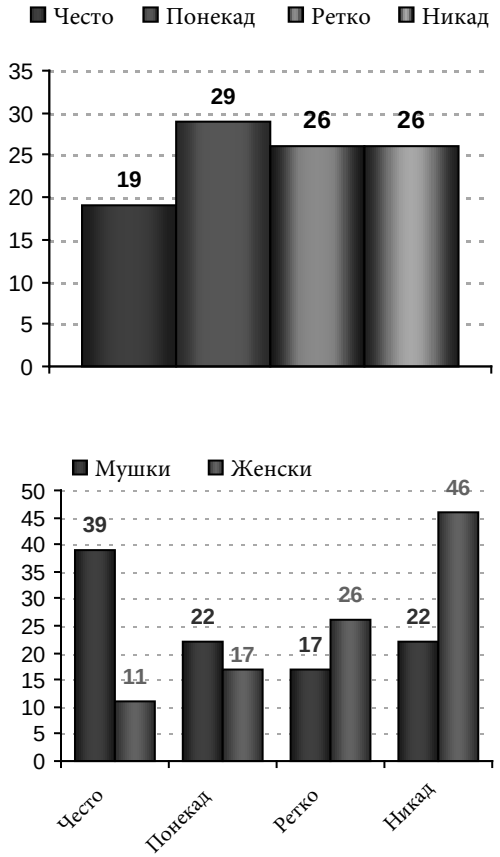

Спортске сајтове често посећује 23%, понекад их посећује 19%, ретко 22% а никад их не посећује 35% студената – корисника интернета.

Најосетнија разлика међу половима види се управо према степену интересовања за спортске садржаје на Интернету: спортске стране често користи 39% студената и свега 11% студенткиња, док им никад не приступа 46% жена и 22% мушкараца.

Форуме никада не посећује 21% анкетираних, ретко 22%, понекад их посећује 27%, а често 30% анкетираних. Мушкарци посећују форуме нешто чешће него жене.

мушкарци

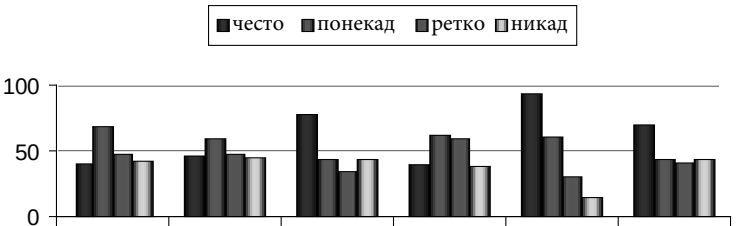

	научни	политичко-информативни	спортски	културни	забавни	форуми
често	41	46	78	39	93	70
понекад	68	59	43	62	60	44
ретко	47	48	34	59	30	41
никад	42	45	43	38	15	43

жене

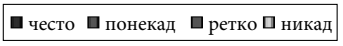

	научни	политичко-информативни	спортски	културни	забавни	форуми
често	42	39	25	71	101	58
понекад	82	74	41	80	95	70
ретко	78	65	61	55	27	52
никад	33	57	108	29	12	55

Слике 25, 26. *Учесталост посећивања појединих сајтова на Интернету – Приказ по полу*

Када би правили **свој сајт** 15,3% студената би додало више занимљивости, 15% више музике, 11% више актуелности и исто толико више кулуре, 8% више спорта, 5% више шоу бизниса, док су остали одговори добили мање студентских гласова. Када би правили свој сајт, мушкарци би додали више садржаја у вези са високим технологијама и спортом, док би жене додале више садржаја у вези са културом и занимљивостима.

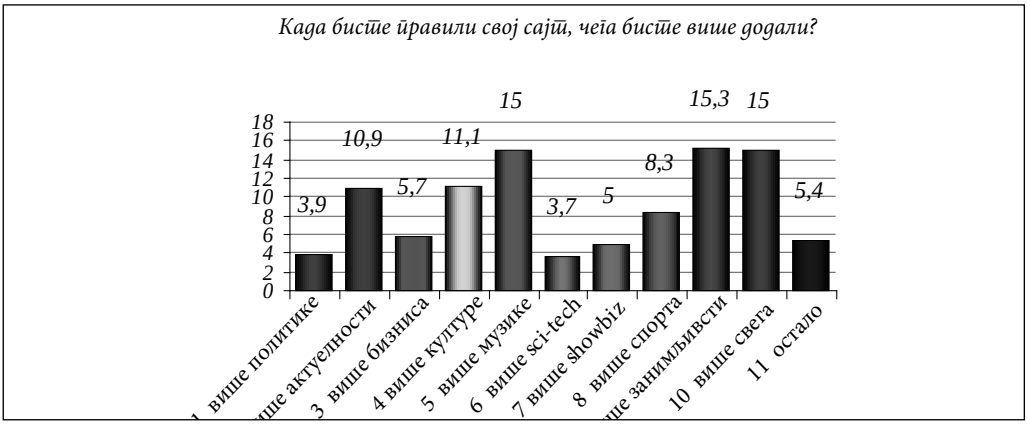

Слика 27. *Шта би додали на Интернету?*

Више од половине (52%) студената, без обзира на старосну и полну структуру, сматра да им Интернет прилично помаже у свакодневном животу, 28% каже да им је веома потребан, 14% сматра да им мало помаже и да се може и без њега, док само 5% сматра да им Интернет нимало не помаже.

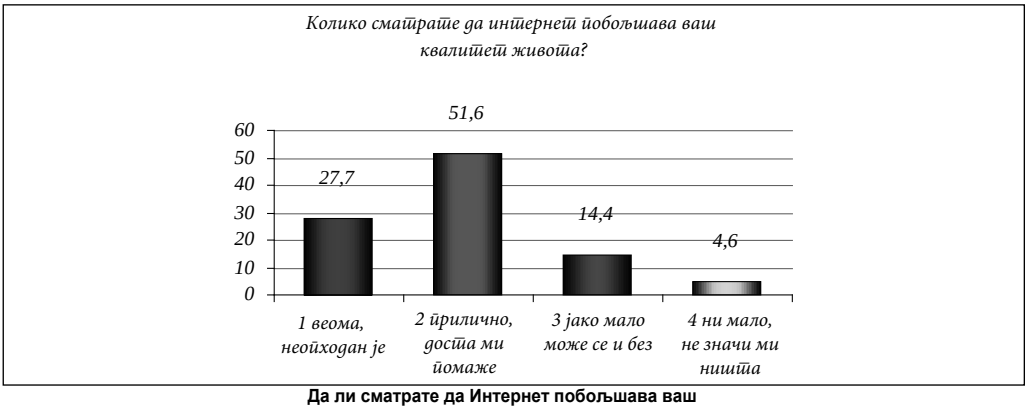

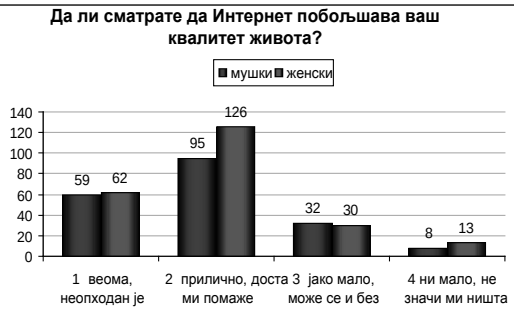

Слика 28, 29 *Неопходност Интернета у свакодневном животу (општи приказ, приказ по полној и старосној структури)*

На крају, шта је Интернет за студенте, тј. како би га они најлакше описали?

Највећи број (35%) испитаника **описује Интернет** као **банку података,** 18% као **библиотеку**, исто толико као **место за дружење**, за осам посто студената то **је школа**, за 7% **журка**, а за 6% **порнотека**! Нема већих разлика у гледању на Интернет између мушкараца и жена, осим кад је у питању последња оцена: Интернет и као порнотеку доживљава десет пута више мушкараца него жена.

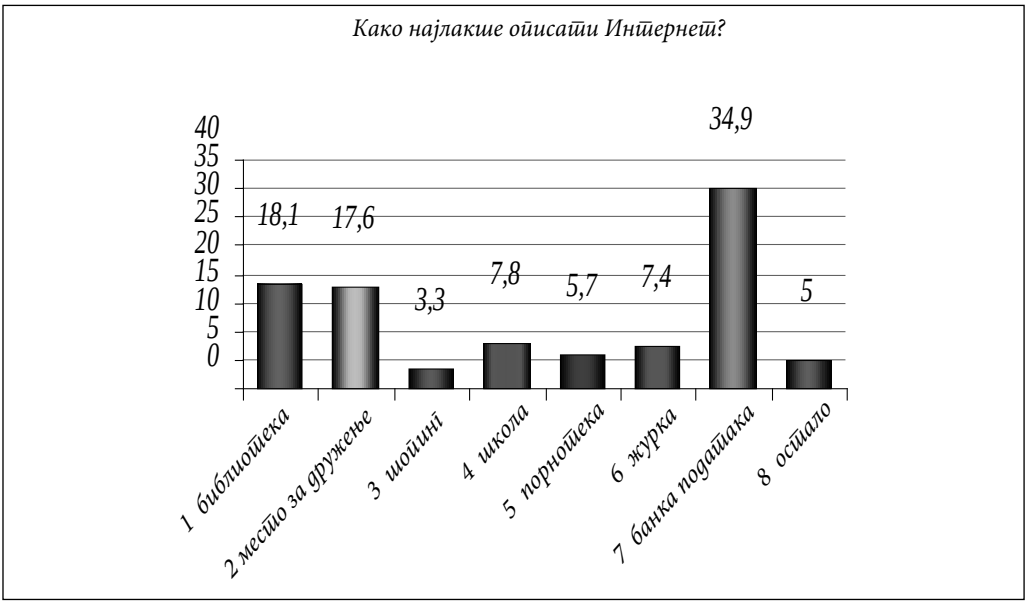

Слика 30. *Како испитаници доживљавају Интернет*

Дакле, наши испитаници су углавном рачунар купили управо због Интернета, и са њим су се упознали независно од пола и старости пре 10 година. Као основни разлог за његово коришћење наводе и забаву и потребу. Интернет углавном користе свакодневно у вечерњим сатима од куће и на мрежи проведу у просеку око 2 пута дневно, а кад је у питању рекорд у времену проведеном на Интернету, неки кажу да су провели и више од 24 сата непрекидно. Углавном је заступљена ADSL веза уз верност једном добављачу и једном претразивачу – Google. Најзаступљенији e-mail је Yahoo; у исто време e-mail је прво што испитаници посете када уђу на Интернет и

углавном дневно пошаљу 1-3 и-мејл поруке. Да директни е-маркетинг код нас још увек није толико заступљен говори и податак да испитаници не добијају пуно тзв. џанк мејлова. На Интернету их нервира "page not found" и pop-up прозори, наравно ту су и вируси – мада је већина студената имала ту срећу да им вируси никада нису уништили податке, ни битне ни оне небитне. Услуге куповине и резервације преко Интернета, као и е-банкинг код нас још увек нису толико популарне као на Западу.

Студенти на интернету углавном уче и проширују своја знања, па није ни чудо што га најчешће описују као банку података и библиотеку. Најчешће траже податке везане за забаву, а оно шта им на Интернету недостаје, што би додали када би правили свој сајт, јесу музика, занимљивости и актуелности. Они углавном посећују подједнако и домаће и стране сајтове и не праве разлику између ћириличне и латиничне верзије – бирају обе подједнако. Међутим по полној структури − мушкарци се пре опредељују за стране сајтове, а између ћириличне и латиничне верзије више бирају ћириличну; а жене чешће за домаће сајтове, али између ћириличне и латиничне верзије, чешће бирају латиничну. Најчешће посећени сајтови, без обзира на пол, су они са забавним садржајима. Поред тога, мушкарци су наклоњенији спортским сајтовима и форумима, за разлику од жена које се више одлучују за културне садржаје. Између политичких и научних садржаја мушкарци дају предност политичким испред научних садржаја, а жене научним испред политичких. Мушкарци су најмање заинтересовани за културне садржаје, док су жене најмање заинтересоване за спортске.

Да закључимо, без обзира на пол и на старосну структуру највише испитаника се слаже у томе да им је Интернет потребан и да им доста помаже. Од свих медија у последњих 100 година Интернет је изазвао највеће промене. То не треба да чуди ако се имају у виду следеће чињенице: својом појавом радио је успео да освоји 30 милиона слушалаца за тридесетак година, док је телевизија успела да освоји двоструко више корисника за двоструко мање година – 60 милиона гледалаца за 15 година. Међутим, број корисника Интернета за само десет година повећао се за невероватних милијарду људи.

УДК 659.126:378.6(497.11)
ID 154307340

Академик Сокол Соколовић,
Факултет за културу и медије
Мегатренд универзитета

ВИЗУЕЛНИ АСПЕКТИ КОРПОРАТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА МЕГАТРЕНД УНИВЕРЗИТЕТА

Резиме: *У овом тексту аутор износи тезу да визуелни идентитет универзитета Мегатренд представља графичку интеграцију заштитног знака и логотипа. Посебно су истакнуте бројне асоцијативне вредности заштитног знака које су суштински повезане са основним вредностима Универзитета. Аутор указује да је корпоративни идентитет утемељен у књизи графичких стандарда, архитектури савременог пословног концепта и правилнику о пословном понашању Универзитета.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *визуелни идентитет Мегатренд универзитета, корпоративни идентитет*

Визуелни идентитет Мегатренд универзитета настао је као леп пројектни задатак професора др Миће Јовановића са жељом да графички подржи идеју о висококвалитетном, савременом преношењу знања студентима.

Пројектни задатак није обухватио идеје о сликама и графичким прилозима који би били коришћени приликом креирања заштитног знака, већ стално истицану жељу да визуелни идентитет буде схваћен као порука савремене комуникације између наставника и студената, односно савременог руковођења и универзитетског потенцијала.

Сведена графичка форма, идентична геометрија елемената, визуелна стабилност и утисак графичке узвишености симетрично третиране композиције, указују на квалитетан почетак у функционисању Универзитета. У условима интелигентне комуникације између пројектног задатка и креирања савремене идеје о храму високошколске учености, настао је визуелни идентитет Универзитета.

Визуелни идентитет Мегатренд универзитета представља графичку интеграцију заштитног знака и логотипа. Усвојени визуелни идентитет означио је почетак израде графичких стандарда који су професионално

1.

2.

3.

4.

1.POZITIV U BOJI 2.POZITIV CRNO BELO 3.NEGATIV CRNO BELO 4.LINEARNO

VIZUELNI IDENTITET MEGATREND UNIVERZITETA U DRUŠTVU ZAŠTITNIH ZNAKOVA, AUTORA SOKOLA SOKOLOVIĆA

дефинисали услове коришћења заштитног знака и логотипа на пословним папирима, уџбеницима, предметима у ентеријеру и архитектури.

Заштитни знак Мегатренд универзитета састоји се од три једнакокрака троугла (два дата површином, а средишњи је приказан линеарно), што указује на хармонију, контраст и симетрију.

Осим врхунског графичког изгледа и велике могућности примене, заштитни знак Мегатренда поседује следеће асоцијативне вредности:

1) Ликовно-графичким решењем се сугерише *праведност у оцењивању* (асоцијација на теразије);
2) Ликовно-графичким решењем се сугерише *стабилност Универзитета* (троугао је геометријска фигура која обезбеђује максимум статичке сигурности);
3) Ликовно-графичким решењем се сугерише *улаз информација* (бели троугао);
4) Ликовно-графичким решењем се сугерише, преко два троугла, *излаз* (излаз из ситуације када наступа сукоб мишљења);
5) Ликовно-графичким решењем се сугерише, преко два троугла, *равноправност полова*;
6) Ликовно-графичким решењем се сугерише, преко два троугла, *дипломирање* са могућностима даљег напредовања и школовања;
7) Ликовно-графичким решењем се сугерише, преко три троугла, *учење, запошљавање и перманентно усавршавање*;
8) Ликовно-графичким решењем се сугерише, преко два троугла, на *слово „М“* (почетно слово логотипа).
9) Логотип Мегатренд универзитета представља типографски лик службеног назива Универзитета, дат дворедо у блоку који обезбеђује исту ширину логотипа различите висине у латиничној верзији.

Визуелни идентитет је дефинисан као интеграција неколико односа заштитног знака и логотипа. Основни систем је дат са заштитним знаком симетрично постављеним изнад хоризонталне линије двоструке дужине, испод које је логотип са још једном линијом идентичне дужине.

Корпоративни идентитет Универзитета покривен је високим квалитетом функционисања Мегатренда, књигом графичких стандарда, архитектуром савременог пословног концепта и правилником о пословном понашању.

Неговање корпоративног идентитета је обавеза наставног особља и комплетног универзитетског менаџмента.

Пролећа 2008, Мегатренд универзитет награђен је за културу корпоративног идентитета највишим признањем за дизајн Привредне коморе Војводине. У име Универзитета Повељу је примио ректор проф. др Мића Јовановић.

Academician Sokol Sokolović

VISUAL ASPECTS OF CORPORATE IDENTITY OF MEGATREND UNIVERSITY

Abstract: *In this text author brings an idea that visual identity of Megatrend University is graphical integration of trademark and logotype. He particularly pointed out numerous associative values of trademark that are substantially connected with main values of University itself. Author shows that corporative identity is ground in Book of graphical standards, architecture of modern business concept and rulebook of business conduct at the University.*

KEY WORDS: *visual identity of Megatrend University, corporative identity*

УДК 908(497.11)(049.3) ; 39(497.11)(049.3)
ID 154308108

Сузана Антић,
Народни музеј, Зајечар

Петар Влаховић: СРБИЈА – *земља, народ, живот, обичаји*

Резиме: *Историја је била битан чинилац за уочавање народних особина јер, српска историја је увек била везана за велике идеје и велике историјске догађаје који су покретали човечанство. У књизи* ***СРБИЈА – земља, народ, живот, обичаји****, професора Петра Влаховића, раније сазнања су допуњена и чине новину у односу на досадашња проучавања Срба и Србије. Успостављена је уска веза између традиције и савремености и утврђена извесна својства етничког идентитета од најранијег доба па све до наших дана.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Србија, народ, живот, обичаји, веровања*

Етнографски музеј у Београду и Вукова задужбина у Београду 1999. године објавили су књигу академика, проф. др Петра Влаховића: СРБИЈА – земља, народ, живот, обичаји.

Ово је прва целовита монографија о Србији и етнолошким одликама српског народа од краја 19. века. Како аутор истиче у предговору, монографија је утемељена на богатој етнолошкој литератури као и на сопственим теренским проучавањима током последње четири и по деценије. За основу је послужила материја која је преко три деценије излагана студентима Филозофског факултета у Београду (етнологија, историја, историја уметности) а повремено и студентима на Универзитету Црне Горе, Универзитету у Љубљани, Пекингу и Кракову.

Монографија о Србији садржи шест целина: земља, народ, живот, обичаји и веровања, народна уметност, етно-психичке одлике, и тематски је подељена на поглавља у којима се обрађује, између осталог, природна средина, положај Србије, која се простире у средишњем делу Балканског полуострва, северно од Саве и Дунава улази у Панонску низију, па преко ње у средњу Европу. То је један од простора преко кога се спајају знатно шире географске целине. Преко предњег истока и источног Медитерана, а посебно Арабијског полуострва и Егејског архипелага, додирују се Европа,

Азија и Африка. Овакав положај одразио се у свим областима живота, посебно у етничкој, а умногоме и целокупној историји становништва.

Име Срби било је познато још иза Карпата у старој словенској прадомовини. Помиње се у Полабљу, Великопољској и Поморју. Сама реч „Срби" извођена је из лезгијског израза „сур" (човек) и наставка за множину „би" (људи, народ). У новије време изводи се из речи „пасерб" (сродник), а тумачи се и као савезник, пријатељ, друг. Именом Срби обележава се и у античким изворима становништво словенског порекла које је у сеобама, око седмог века, захватило простор од реке Цетине на западу до Ибра на истоку и Боке Которске на југоистоку. Територија коју насељавају Срби назива се, по античким изворима „Крштена" и „Некрштена Србија". У домаћим изворима забележено је да Људевит Посавски, после пораза устанка 822. године, бежи из Сиска „Србима у Босну". Током турске владавине и сеоба становништва у Хрватску и Угарску, име Срби се проширило и по другим крајевима данашњих јужнословенских земаља.

Срби су први створили државу грађанског типа православног религијског круга. Била је то прво Кнежевина а потом краљевина Србија, у чијим се оквирима конституисала српска нација у социолошком смислу. Развила се заправо на територији много мањој од насељености српског народа. Постала је већ од оснивања уточиште миграцијама из других крајева не само Срба него и припадника других народа (Цинцара, Влаха, Мађара, Немаца, Турака, Арбанаса, Јевреја, Јермена, Грка, Бугара, Чеха, Пољака, Словака, Русина, Украјинаца, Руса, Румуна, Цигана (Рома), Италијана и Шпанаца).

Све до појаве Вука Караџића, а посебно Јована Цвијића, антропогеографска и географска знања о Србији била су скромна. Вук Караџић је и о предеоној подели Србије оставио податке које је касније критичка наука поткрепила и потврдила.

Основни темељ проучавању насеља и порекла становништва у српској етнологији поставља већ крајем 19. века Јован Цвијић. Приступа и проблему сеоба где је главне узроке сеоба сврстао у историјске, психолошке и економске. Разматрајући и миграционе токове, Ј. Цвијић је уочио да се могу издвојити миграционе струје које су полазиле из матичних области, кретале се преко етапних предела и стизале у области насељавања и тзв. инверсне миграције које су водиле у обрнутом смеру, из предела насељавања према етапним и матичним областима. Професор Влаховић у својој монографији даје податке о свим заступљеним струјама (шопска, тимочко браничевска, моравско вардарска, косовско ресавска, динарска), као и о карактеристикама становништва.

Детаљно је проучена и традиционална привреда, условљена низом разноврсних чинилаца. Од посебног значаја су природна средина, друштвени и други односи у појединим историјским раздобљима. Не може се

са сигурношћу тврдити када су настале и којим су се интензитетом развијале привредне гране, мада многе од њих, као што археолошки и други подаци указују, вуку своје корене још из праисторијских времена. Говори се о сточарству, земљорадњи, трговини и осталим облицима привређивања од којих су се неки задржали све до наших дана у архаичним или савременијим варијантама од већег или мањег економског значаја. Тако је занатству претходила домаћа радиност, која је углавном дуго подмиривала основне потребе сваког домаћинства. Из те прерађивачке делатности временом су настале поједине занатске гране (абаџије, терзије, ћурчије, грнчари…), често самоуких или приучених мајстора који су умели да произведу не само практичне ствари него да их истовремено обликују у права уметничка дела.

Од друштвених околности и развоја размене добара, зависио је и развој саобраћаја коме се поклањала одређена пажња у свим раздобљима. С обзиром на то да је реч о континенталној територији, саобраћај се дели на сувоземни, односно друмски и речни или водени. Свака од ових саобраћајних грана има специфичности које су настајале, губиле се или развијале у одговарајућим историјским раздобљима.

Тако се и људство увек груписало око одређених тачака, посебно оних које су одабрале и испробале претходне генерације. Људи радом често побољшавају природне и друге услове који потом привлаче потомке на исти географски простор. Захваљујући томе, расту и напредују људске агломерације.

Професор Влаховић нам у поглављу о народној архитектури омогућава да створимо потпуну представу о народном животу и његовим особеностима у прошлом и нашем времену. Приказани су и типови станишта (земунице, колибе…) као и типови кућа: брвнара, која је била заступљена у областима шумске зоне западне Србије и Косова; шумадијска кућа; кућа моравског типа, које има у Поморављу Велике Мораве и долином Јужне Мораве до Скопске Црне Горе; појате и салаши источне Србије; вајати, у многим областима јужно од Саве и Дунава; чардак, кула итд. Упоредо са сеоском, развијала се и градска архитектура на коју су деловале законитости друге врсте и одражавали се утицаји са стране.

Кућа је поред привредног и средиште породичног и друштвеног живота. Домаћинство је углавном било и дуго остало отворена заједница, јер су на то упућивали услови становања. Централно место у кући представљало је отворено огњиште. Оно је било „зборно место породице и породичне задруге…“ Ту је било забаве, старешина је распоређивао редослед послова… Домаћи живот се делио на летњи и зимски, према годишњем добу и динамици посла.

Еволуцијом станишта организација живота се постепено мењала. Намештај у сеоској кући одговарао је све до најновијих времена сеоском начину

живота. Посуђе је прављено од разноврсног материјала. Могло је бити од тикве, коже, тканине, земље, дрвета, камена, стакла и метала. И исхрана сеоског становништва била је у прошлости скромна и једнолична. Међу традиционалним јелима помињу се: качамак од кукурузног брашна, варива са сувим или свежим месом, јела од теста са надевом од сира, кајмака, јаја, зеља или воћа. Нека јела су припремана и у култне сврхе: пихтије су справљане код православних у обредне сврхе три пута годишње: Богојављење, Свети Сава, Задушнице…Свакодневна, свечарска и обредна јела мењала су се и допуњавала заједно са општим друштвеним и економским развојем, тако да су нека скоро изобичајена и замењена јелима друге врсте.

Од историјских, политичких, друштвених, климатских, економских и културних услова зависи и ношња о којој се најстарији подаци налазе на појединим споменицима као што је Кличевачки идол или Трајанов стуб. Од тог времена, са премошћавањем већих или мањих раздобља, могу се следити развојни путеви појединих елемената ношње, од праисторије, преко словенског, византијског и оријенталног периода, све до утицаја који су долазили из средње и западне Европе.

Наше народне ношње могу се груписати на више начина. Један је по зонама на основу етничке структуре и порекла становништва, а други је на принципу културно–географских региона. Свако од ових подручја обухвата по више етничких и националних група, па се према томе ношња може груписати у одговарајуће врсте и подврсте: *Динарске ношње* југозападне Србије рађене су од кудељног платна, коже и вуне. У том погледу ослањају се на Црну Гору, Босну и, донекле, и Далмацију. Ношње *панонске зоне* северне Србије садрже неке одевне предмете који се по облику и крају разликују од делова ношње сличне намене у другим крајевима. На пример, у женској ношњи занимљиво је оглавље – конђа са убрадачем, дуга кошуља и задња прегача без реса, док се у мушкој ношњи ове области запажа шубара купастог облика… *Централнобалкански регион* обухвата косовско–метохијску области, затим јужне и средишње делове централне Србије. Видљиви су утицаји старобалканске одевне традиције, грчке, византијске, словенске и оријенталне културе. *Ношње Косова и Метохије* биле су релативно уједначене. Пажњу привлачи кошуља динарског типа, уске чакшире и опанци као и други делови ношње који сежу у дубоку старину. Народна ношња *шопског* региона садржи елементе који указују на традиционалну сточарску привредну основу, али и на неке облике чија се исходишта могу тражити у старобалканском и словенском културном наслеђу.

Наша народна ношња се може посматрати као једна од етничких одредница која и данас није изгубила свој историјски значај и промене до којих је временом долазило у друштвеним односима нису могле искоренити традиционалне облике живота и понашања.

Тако је и породица била и остала основна ћелија друштва. У породици је постојала подела рада која се сводила на „мушке“ и „женске“ послове. Услови живота на селу захтевали су већи број радних руку па је то условило другачију организацију породице. Један од таквих облика испољио се у систему задружног начина породичног живота.

Поред породице као основне организације и друштвене заједнице, постоје и сложенији облици сродничких организација које су имале одговарајућу улогу у животу становништва – род, братство и племе. У друштвеном животу, поред крвног, одређену улогу је имало вештачко сродство. Највише се ценило кумство. Кум се поштовао више од свих сродника јер се у народу сматрало да је кумовска клетва тешка, можда тежа и од родитељске. Поред кумства, било је познато и побратимство и посестримство. Ови облици вештачког сродства склапали су се уз одређени ритуал и у народу увек поштовали као што су се поштовали обичаји и веровања.

У свакодневном животу постоји низ обичаја који се одржавају и сматрају друштвеним правилима. Такви обичаји су поздрави и гостопримство, који имају и шири друштвени значај. Поред њих – рођење, брак, женидба и погреб представљају елементарне обичаје из животног циклуса појединца.

Један од циљева брачне заједнице представља обезбеђење потомства. У том циљу се још пре свадбе, у току и после ње, обављају неке радње чија је сврха да брак не остане без деце. Брак без деце у народу се сматра несрећом, па чак и неком врстом казне и проклетства. По обичају познатом још из дубоке словенске старине, баца се жито на младенце, да би се симболичним путем обезбедила плодност у браку… У Левчу и Темнићу невеста је седала наизменично на предмете мушког и женског рода, а на Косову млада када први пут на свадби угледа младожењу, треба да изговори: “један бор, два бора, трећа бела борика“…

Брачна заједница и традиционални обреди који прате њено оснивање у свим раздобљима представљали су значајну друштвену манифестацију. Склапање брака није био само лични већ и породични догађај у који се постепено, на одговарајућим етапама, укључивао шири круг на нивоу свог и суседних насеља. Брак се могао засновати на више начина – служењем, куповином, добегавањем, отмицом и просидбом која је најчешћи и најуобичајенији начин склапања брака.

Свадба је породична свечаност која има шири друштвени значај. Свадбени церемонијал се састоји из низа радњи које се надовезују једна на другу и тако образују јединствен комплекс. Свадбено весеље одвијало се у две фазе. Прва се обављала у девојачком а друга у младожењином дому. Сврха и једног и другог чина је јавност обреда у који су укључени не само заједнице момка и девојке него и знатни шири круг сродника, па и житеља одређених насеља. И свадбена гозба је била прописана народном тради-

цијом. Али, савремено доба унело је новине у свадбене обичаје и званично склапање брака је релативно поједностављено.

Широк комплекс народних веровања и радњи садрже и обичаји око сахране. Радње које се том приликом обављају, улазе или дотичу све области људског живота, јер се пошта одаје покојнику да би се наставио континуитет живота чији је ток, по народном, одређен већ на самом рођењу сваке особе.

Припреме за смрт, предзнаци смрти, умирање, опремање покојника као и сахрана, праћени су низом често архаичних обичаја. Поред тога, посебна пажња поклањала се дањама и подушјима које заузимају значајно место у обичајима о сахрани, а жалост се обележавала на разне начине. Жалост најдуже траје за јединцем сином, односно братом. Нарицање, набрајање и запевавање за покојником је стара и општепозната појава из погребног ритуала. Тужбалице, односно оплакивање покојника кроз стихове, биле су изгледа познате још у словенској прадомовини, а у средњовековној Србији, као што се зна из литературе, пратиле су погребни ритуал.

Како наводи професор Влаховић, истраживачи су уочили да су се и у обредима о сахрани очували неки елементи који потичу из знатно старијих епоха. Запажају се преанимистички и анимистички остаци на којима су уочљиви и утицаји каснијих монотеистичких религија. Све премисе постепено су се одразиле у традиционалном погребном ритуалу, уосталом као и у свим другим областима човекових схватања живота и света.

У круг обичаја који прате човеков живот улазе и радње које се обављају уз разне врсте послова. Њиховим извођењем настојало се да се обезбеде економски напредак, срећа, благостање, здравље и олакша свакодневни посао. Тако да и грађење станишта, као и мобу (колективно обављање одређеног посла без обавезне наплате) и позајмицу прате обичаји чији је смисао да се све „заврши срећно и како треба".

Између осталог, и неписана правила, устаљена дугим примењивањем, у извесном су смислу одређивала начин живота. Ови облици који регулишу однос појединца према заједници и обрнуто, називају се правни народни обичаји или народне правне регуле. Између њих и друштвеног живота постоји узајамна нераскидива веза. У те правне обичаје спадају као најкарактеристичнији: обичајно утврђивање кривице, крвна освета, крвни умир, село као суд, проклетије, народна управа као и неке друге норме које одређују приватно и јавно понашање у свакодневном животу.

Поред ових обичаја и стални, рочни, годишњи обичаји или црквеноверски обичаји и обреди везани су за одређене дане у години и устаљене датуме. Групишу се према годишњим добима или по централним празницима (божићни, ускршњи и ђурђевдански циклус обичаја, на пример). Ипак, тешко је извести, како наводи професор Влаховић, неку строгу вре-

менску поделу ових обичаја, јер се они по додирима утапају једни у друге и повезују у пролећно-летње и јесенско-зимске циклусе, мада није искључена и могућност њиховог груписања друге врсте (само по годишњим добима или њиховом међусобном спајању у целине).

Обичаји о Божићу заузимају централно место у зимском циклусу. Ту је Бадњи дан (6. јануар) са бадњеданском трпезом и божићном печеницом. Посебно место заузима божићни обредни хлеб, чесница, који је споља увек лепо украшен и окићен фигурама од теста у облику домаћих животиња, класја, оруђа… Многи елементи говоре да су радње око чеснице у назнакама аграрног порекла самог обичаја и имају симболичко-маџијску улогу. Тако и положајник има посебно место у божићним обичајима и обредима. Пре свега то може бити особа (мушкарац) или животиња, а понегде и једно и друго. Полажајник се сматра „божанским гостом" па му се због тога указују почасти, поготову када се зна, по веровању, да се по земљи крећу божанства прерушена у обичне смртнике. Могле су то бити и „душе предака" па их треба умилостивити „да нам донесу здравље и сваки напредак".

У овом циклусу обичаја, обележава се и Нова година или Мали Божић, а у неким се крајевима назива Василица (14. јануар). За овај празник се оставља понешто од Божића. Празником Богојављање (19. јануар) завршава се циклус божићних обичаја. На Богојављање се уз помоћ воде, секире (симбол мушкарца), ватраља (симбол жене) и преслице (симбол девојке) изводио низ маџијско-апотропејских радњи.

Покладама се завршавају месојеђе – време од Богојављања до Великог (часног) поста. У томе се назиру и неки елементи пролећа које треба поспешити „да надвладају зиму". Због тога све треба „очистити" не само од мрсног јела, него и од другог. „Чисти" се пре свега „душа" а уз то и материјална страна живота. Тиме почиње ускршњи пост, који траје седам недеља.

Ускрс или Васкрс се празнује три дана и спада у веома старе хришћанске обичаје. Још је Вук Караџић уочио да „на Васкрсеније свако треба да узме наводу" и да се „о Васкрсенију стуку шареним и црвеним јајима".

Низ обичаја и веровања везаних за Ускрс изводи се у жељи да се кроз њих осигурају здравље, благостање и напредак и имају у народној религији одређену симболичку улогу и дубок маџијски смисао.

Летњи и јесењи циклус народних обичаја и обреда знатно су скромнији и по обиму и по садржају него у зимском и пролећном раздобљу. Многи од празника (Видовдан (28. јун), Ивандан (7. јул), Петровдан (12. јул)… из овог периода имају за циљ масовније окупљање становништва чак и са шире територије. То су познати сабори („панађури") који имају и шири друштвени значај.

Обичаји и обреди који су се изводили у оквиру појединих устаљених празника током године сачували су архаичне елементе који су поштовани

још од првобитне заједнице па све до наших дана. Човек је настојао да одухови природу и да је, употребом ватре, воде, плодова и приношењем много чега на жртву умилостиви и придобије за себе. У ту сврху клањао се прецима и свему што му се чинило да ће бити од користи за опстанак и даљи просперитет заједнице.

У народној религији и култна места имају посебну улогу. По правилу, та места су остаци ранијих богомоља, затим неко старо „свето дрво", извор, камен необичног изгледа и слично. Уз одређене обреде приносила се и „жртва" у јелу и пићу, од које су у себе уносили сви присутни кроз заједнички обед.

Заветине или сеоске славе одржавале су се у одређени дан у години. Свако насеље имало је свога локалног патрона који се заједнички прослављао. На тај дан се нису обављали радови у пољу већ је село било домаћин на чију су прославу долазили и из суседних насеља. Окупљање људи на заједничке свечаности има релативно дугу традицију; претходно је то имало култни и друштвени значај.

Људи су се окупљали, као и данас, на породични празник – славу.

Слава се први пут помиње 15. августа 1818. године. Први је подробније описао Вук Караџић и из његовог описа може се видети да је то породична церемонија везана пре свега за кућу, за домаће огњиште, здравље и напредак породице, односно за све оно што томе доприноси. Порекло славе се различито тумачило. Једни је везују за породични култ који је на тај начин постао обележје рода и племена. Други су славу везивали за култ мртвих, затим за црквену славу, потом обожавање и поштовање домаћег патрона, односно првог покрштеног претка приликом преласка из паганства у хришћанство…

Главни славски реквизити су: свећа, хлеб, кољиво, тамјан, вино или ракија. Њихова употреба има за циљ да обезбеди континуитет живота. То је обред аграрног карактера о чему сведочи садржај здравица које се изговарају у пригодним приликама.

Слава се сматра српским обележјем јер је овај обичај био најизраженији у српској етничкој групи. Слава је, како се у литератури истиче, хуман и свети обред који се не сме оскрнавити јер, по народном схватању, штити „и у вољи и невољи". То и чини суштину њеног, у првом реду, чисто народног обичаја који је, као и све друго, у традиционалној народној култури прихватио одређене утицаје који су се обликовали у простору и времену.

И све оно што је било и остало изражајно средство широких народних маса представља главну одлику српског усменог народног стваралаштва. Примери овог стваралаштва записани су на селу. Услед тога мотиви, теме и ликови представљају самосталан свет који се није могао поновити у потпуности на подручју писане књижевности. У усменом народном стваралаштву приказана су схватања колектива, издвојено је и сачувано оно што је опште и што као такво има општу вредност.

Песме нераздвојиво везане за женидбу и смрт су обредно-обичајне песме. За разлику од сватовских, па и лирских песама у целини, тужбалице су непоновљиве док се верске песме могу поделити на митолошке и хришћанске. Поред њих, посленичке песме су у нашим крајевима нешто млађе од обредних и обичајних и често нису ништа друго до љубавне и породичне песме. Љубавној лирици се могу приписати војничке и печалбарске песме. И једне и друге су новијег постанка и одраз одређених друштвених кретања чији се узроци морају истраживати и разјашњавати.

Знатан део усменог народног стваралаштва представљају епске народне песме дугог и кратког стиха, док се баладе, благослови, клетве, заклетве, приповетке, бајке, басне, легенде, новеле, басме, анегдоте, пословице, загонетке или гаталице, изреке и предања јављају као остали облици народног стваралаштва. И снови се јављају у свим видовима народног песничког и прозног стваралаштва. У лирици се најчешће представљају као израз љубавне чежње. У народу се схвата као порука о којој се мора водити рачуна.

Усмено народно стваралаштво обухватало је све гране народног живота и постало његов нараздвојни и препознатљиви део, отварајући широко поље рада кроз које се најбоље утврђују улога и значај у обликовању српске етничке заједнице и њеног културно-историјског развоја у прошлом и нашем времену.

Своје верске обичаје и обреде песмом, свирком и игром пратили су преци Срба још у прадомовини иза Карпата. На развој традиционалне музике утицали су различити чиниоци. Међу њима значајно место заузима географска средина, њен друштвено-политички и економски развој као и поједини центри који су се временом развили на том простору.

Српска народна музика спада углавном у источнобалканску музичку групу, што се посебно уочава у црквеној народној музици, пошто су Срби у 9. веку примили са хришћанством грчку црквену музику и цео црквени култ. Међутим, све то је постепено прилагођавано особинама и одликама народа и народне музике.

Народна музика се изводи на одређеним музичким инструментима у које спадају све оне музичке направе што имају примену у народу без обзира на то да ли су донете из прадомовине, затечене код становништва Балканског полуострва или су позајмљене из друге средине. У Србији су такви инструменти гусле, двојнице и гајде. Из старословенске заједнице донети су дудук, дуде, бубањ, сопиле и рог.

Са стране су, из занатске производње, преузети само они инструменти које употребљавају професионални свирачи. То су зурле, труба, виолина и хармоника. Нови музички инструменти обезбедили су своје место у народном животу и са разлогом се сматрају народним музичким инструментима.

И још једно препознатљиво културно народно обележје представљају народне игре које спадају у уметност у којој се заједничка осећања изражавају

покретима. Игре се најчешће групишу према узрасту. То су дечје игре и игре одраслих. Деле се на мушке и женске, по броју играча – на појединачне, парне и групне, по годишњем добу (пролећне, летње итд.), као и према намени.

По истраживањима Слободана Зечевића, може се издвојити неколико већих етнокореолошких подручја: панонско, централно, динарско, подручје југа Србије и тимочко етнокореолошко подручје чије се на пример играње ослања на чврсту и неопуштену мускулатуру. Прати га ситно играње са малим подскакивањем и минималним бочним померањем.

Игре у градовима су мирније од игара у сеоским срединама. Прилагођене су затвореном простору. У вези су са градским начином кретања, одевања и живота. Њихов утицај на шире залеђе није био велики све до најновијег времена.

Народне игре прате живот и обичаје српског народа у свим његовим видовима. Срби су успели да створе, обогате и сачувају своју народну игру као један од јасних и значајних показатеља етничког бића.

Упоредо са песмом и музиком, и глума се на нашим просторима развијала као саставни део ритуалних радњи и народног друштвеног живота. Народно глумовање је саставни део многих обреда и обичаја нарочито у сеоским срединама. Народ је знао да свој говор прати гестом и да уз помоћ глумовања дијалошки или сценски усмерава свој начин живота и поглед на свет. Радњу прати, у усменом народном стваралаштву, краћи говорни текст без било каквих музичких и кореографских елемената. Подела на извођаче и посматраче у друштвеним играма није била строга. Сваки гледалац је могао да се у игру активно укључи када год то пожели. Ово такође сведочи о отворености народног глумовања за све који желе у томе да учествују.

Када је реч о глумовању, одређено место свакако припада народном гуслању. Гуслар је, по Владимиру Дворниковићу, уметник свога типа. Оног тренутка када гуслар дохвати гудало и као у некој екстази управи поглед у даљину, он не види скромну и сиромашну околину већ гледа у епски представљену прошлост. На тај начин, гуслар се заједно са епском песмом и својим слушаоцима, уз одређену режију и сценографију, укључује у једну врсту позоришта у коме се народна глума исказује људским гласом, звуком, мимиком и покретом.

Народно глумовање у разним приликама везаним за поједине догађаје, празнике и друге поводе, кроз покрет, реч, музику и игру, приказује српски народни живот у свим његовим облицима. Зато се и схвата као саставни део народног живота и његовог уметничког изражавања.

У савременој етнолошкој литератури у новије време су проучене и поједине области српског традиционалног народног стваралаштва. О народној архитектури нама много података. Ништа се не зна о палатама српских средњовековних владара., нешто више се зна о црквеној архитектури која је под-

стицала, шире узето, развој српске народне уметности. Пажњу привлачи и српско сликарство и В. Петковић истиче са српско сликарство од 12 до 15. века стоји изнад истовремене сликарске уметности Италије и запада. Сликарство 16. и 17. века доживљава декаденцију. Пропорције људског тела, као и боје нису усклађене а позе нису добро представљене. Због тога се у 18. веку запажа како се лагано гасе тенденције старије српске уметности, које потискују елементи западноевропског стваралаштва. Преузимају се и руски обрасци који су у то време добили западноевропске одлике. У томе се назире почетни стадијум оне уметности без укуса, коју наши зографи и сликари показују током 19. века и о томе остављају сведочанства у великом броју цркава.

Са друге стране, из потреба реалног живота, развила се народна уметност. Због тога није оптерећена никаквим шаблонима и правилима. Једно од главних њених обележја је анонимност, јер се предмети нису радили за сопствену афирмацију него за потребе кућне и шире друштвене заједнице, што се најбоље види по обради дрвета (преслице, крстови, таванице…), затим текстилу (прекривачи, ћилими, народна ношња…), накиту (цвеће, перле, разнобојне траке, коштуњави плодови…), производима од земље (црепуље, вршњаци, ћупови…), метала (кресива, окови, тепсије, тигањи…), теста (хлеб, култни колачи…), по примени боја и представама човека.

Уметничко представљање човекове фигуре или појединих њених делова сеже у дубоку старину. Лик човека је често заступљен. Стилизоване представе неметнули су материјал и технике које се примењују (плетење, ткање, дрворез, каменорезбарство). Представе човековог лика у народној уметности веома су бројне у вези са обредом сахрањивања и подизања надгробних споменика. Анонимни скулптор, који подсећа на велико дете, ствара чуда и наивне творевине, снажне, сугестивне и универзалне.

У развојном путу антропоморфних мотива у српској народној уметности може се уочити неколико фаза. У првој етапи запажа се јака реминисенција опште словенске рудиметарне уметности. У другој фази значајне су представе сличне онима у фреско сликарству. У трећем периоду, поред рефлекса стародревног из претходне две фазе, из старословенског наслеђа и са фресака, свој антропоморфни жиг у обликовању људског лика оставила је и турска епоха.

Тако монументална и непосредна народна уметност вековима прелазе једна у другу и сливају се у ризницу богатог културно-историјског и традиционалног српског општенародног стваралаштва. Српска народна уметност нераздвојиво је срасла са српским етничким бићем и постала је нераздвојиви део српског етничког идентитета.

Историја је била битан чинилац за уочавање неких народних особина, јер српска историја је увек била везана за велике идеје и велике историјске догађаје који су покретали човечанство.

Под Немањићима су Срби имали период јаке државне организације, културног и уметничког стварања. Подигли су цркве и манастире који спадају међу најлепша дела словенске архитектуре. Из тог времена су Душанов законик и независна српска црква од 12. века.

У средњем веку развила се књижевност на најугроженијим географским просторима, где су Срби морали да се одупиру Турцима са југа, а Немцима и Мађарима са севера. У таквим друштвено историјским околностима формирале су се и неке етно-психичке особине које су временом попримале нове облике.

На етно-психичке особине српског народа, по Јовану Цвијићу, утичу разни чиниоци: географска средина, ток историје, распоред цивилизација, миграције становништва, етничке поделе, положај и тип насеља. Због тога је на територији Србије издвојио динарски, централни и панонски тип, са одређеним варијететима који су се временом развили. Истраживања која је вршио непосредно, показала су да су етно-психичке одлике Јужних Словена, а у том оквиру и Срба, у првим деценијама 20. века биле постојаније него у било којој етничкој заједници западне Европе.

Ранија сазнања су допуњена и, у књизи СРБИЈА – земља, народ, живот, обичаји професора Петра Влаховића, чине новину на досадашња проучавања Срба и Србије. Успостављена је уска веза између традиције и савремености и утврђена извесна својства етничког идентитета од најранијег доба па све до наших дана. Чувајући те одлике, српски народ се у свим неприликама духовно одупирао недаћама са којима се физички сучељавао и својим културно-историјским наслеђем допринео развоју европске цивилизације и човечанства у целини.

Suzana Antić

Petar Vlahovic: Serbia: *country, people, life, customs*

***Abstract**: History is important for any review of cultural features; Serbian history always tied to big ideas, great historical events and worldwide movements. "Serbia – country, people, life, customs" of prof. Petar Vlahović, contains basic knowledge as also as new discoveries of of researching Serbs and Serbia. This book improve picture of narrow connection beetween tradition and moden times and also explain genesis of Serbian ethnic character.*

***KEY WORDS:** Serbia, country, people, life, customs*

УДК 821.521-9"712" ; 091=521"712"
ID 154308876

Приредио
Хироши Јамасаки-Вукелић,
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ПРИЧА О ПРИНЦУ ЈАМАТО ТАКЕРУУ
Одломак из рукописа
КОЂИКИ – Записи о древним догађајима

Кођики је најстарије сачувано писано дело у Јапану. Из Увода приређивача Оо но Јасумароа сазнајемо да га је он 712. године приредио по налогу царице Генмеи. Састоји се од три књиге. Прва књига се односи на време богова, друга говори о јунацима и њиховим подвизима, а трећа садржи приче и песме о сукобима царева и принчева око престола и њиховим љубавним згодама. То је историја најстарије династије света, од настанка земље до почетка седмог века, испричана у митовима, легендама, причама и песмама и, као таква, једно је од највреднијих дела у иначе богатој историји књижевности Јапана. Прича о принцу Јамато Такеруу, пандану Краљевића Марка у српској традицији, налази се у другој књизи, у поглављу о цару Кеикоу, чији је био син. Јунак изузетне моћи покорава целу земљу по налогу цара, али завршава трагично не добивши наклоност свог оца, цара Кеикоа. Дело Кођики су са старојапанског превели: Хироши Јамасаки-Вукелић, Данијела Васић, Далибор Кричковић и Дивна Глумац.

Његово величанство цар Оотарашихико Оширваке обитаваше у двору Хиширо у месту Макимуку и владаше царством.

Овај цар, чувши и уверивши се како су прекрасне две деве, Ехиме и Отохиме, кћери принца Оонеа, претка Мино но Куниномијацукоа, посла свог сина, пресветлог принца Ооусуа да му их доведе на двор. Међутим, принц Ооусу који беше послат, не доведе деве, већ их обе испроси за себе, и још нађе друге две девојке, које предаде цару лажно их представивши као оне две. Но, цар познаде да су то неке друге, те их остави да чаме и не испросивши их, задаваше им патњу.

Цар каза принцу Оусуу: „Зашто се твој старији брат не појављује за јутарњом и вечерњом трпезом? Ти га лепо опомени.“ Пет дана прође како цар то каза, но онај и даље не долазише. Тада цар упита принца Оусуа: „Зашто твој старији брат овако дуго не долази? Зар га још ниси опоменуо?“

А овај му одговори: „Већ сам га лепо опоменуо.“ А цар ће опет: „А како си га то лепо опоменуо?“ Овај му одговори: „Кад он изјутра уђе у нужник, ја га сачеках и дохватих на изласку, зграбих га и смрсках, па му откинух све удове и умотах га у сламнату простирку, те га бацих.“ А цар се уплаши ове силовите и дивље нарави принчеве, па му каза: „На западу постоје два брата позната као Кумасо Такеру. То су непокорни и бахати људи. Иди и убиј их“, и тако га посла. У то време, принцу Оусуу коса још увек беше сплетена у венац на челу. Он доби од своје тетке, принцезе Јаматохиме, њену кошуљу и сукњу, у недра стави мач, те пође. Кад стиже до куће Кумасо Такеруа, виде да им је кућа три пута опасана војском, и да људи граде нову одају. Они припремаху храну и гласно разговараху о томе како ће по завршетку градње приредити славље. Стога он ходаше унаоколо чекајући дан славља. А када тај дан дође, он своју сплетену косу чешљем рашчешља да буде пуштена попут девојачке, обуче теткину кошуљу и сукњу, и тако прерушен у девојку умеша се међу жене и уђе у одају. Кад браћа Кумасо Такеру видеше ту деву, она им се допаде, те је посадише између себе и весело прослављаху. А када славље беше на врхунцу, принц Оусу извуче мач из недара, зграби старијег брата Кумасоа за оковратник и прободе му груди, на шта се млађи брат Такеру препаде и стаде бежати. Принц Оусу сместа крену за њим и кад стигоше до степеница, зграби га за леђа и прободе одоздо кроз стражњицу. Тада тај Кумасо Такеру рече: „Не померај тај мач! Имам нешто да ти кажем.“ Овај му то накратко допусти, држећи га обореног на земљи. Онда га Кумасо Такеру упита: „Ко си ти, пресветли?“ А овај му каза: „Син сам цара Оотарашихико Ошировакеа што обитава у двору Хиширо у месту Макимуку и влада Земљом осам великих острва, а име ми је принц Јамато Огуна. Цар је чуо да сте вас двојица браће Кумасо Такеру људи непокорни и бахати, па ме је послао овамо наложивши ми да вас убијем.“ А Кумасо Такеру рече: „Биће да је то истина. На западу, сем нас двојице, силних и јаких нема. Но, видим да у земљи Јамато постоји човек, и од нас силнији. Ја ћу ти стога дати име. Од сад ће те славити именом принц Јамато Такеру.“ Како он то изусти, овај га сместа расплути као зрелу тикву и тако га уби. И од тада, славећи његово име, зову га пресветли принц Јамато Такеру. У повратку покори богове планина, река и морских теснаца, па се врати у престоницу.

Стигавши у земљу Изумо, принц Јамато Такеру науми да убије Изумо Такеруа, па чим ту стиже, спријатељи се с њим. Тада од тисовог дрвета кришом начини лажни мач и опаса га, те скупа одоше да се окупају у реци Хи. Први из реке изађе принц Јамато Такеру, опаса мач што га Изумо Такеру беше одложио, и рече му: „Хајде да разменимо мачеве!“ Изумо Такеру потом изађе из реке и опаса принчев лажни мач. Тада га принц Јамато Такеру изазва, говорећи: „Хајде да укрстимо мачеве!“ Кад посегнуше за мачевима,

Изумо Такеру не могаше исукати лажни мач. Принц Јамато Такеру одмах извуче мач и уби Изумо Такеруа. Онда испева песму:

Јунак Изума
где осам алги расте,
о пасу му мач
сав лозицом украшен,
ал оштрице нигде, авај!

Тако потчини и све друге непокорне, врати се у престоницу и извести цара.

Тада цар поново каза принцу Јамато Такеруу: „Покори и умири бесне богове и непокорне људе у дванаест области на истоку", даде му за пратњу претка Киби но Омија, по имену Мисукитомомими Такехико и посла га у поход подаривши му копље широког сечива од осам хвати, начињено од дрвета зеленике. А овај, примивши наређење, крену на пут и прво сврати у светилиште Исе посвећено Великој богињи, поклони јој се у храму, па потом каза својој тетки, принцези Јаматохиме: „Да ли то цар уистину жели да ја умрем, јер зашто ме иначе беше послао на запад да побијем зликовце, и тек што се вратих на двор, поново ме шаље без војске да покорим зликовце у дванаест области на истоку? Судећи по томе, он ипак уистину жели да ја умрем", па јадикујући и ридајући хтеде да пође, кад му принцеза Јаматохиме даде мач Кусанаги и једну врећицу, те му каза: „Уколико се нешто догоди, одреши ову врећицу."

И тако, када стиже у земљу Овари, уђе у кућу Мијазухиме, преткиње Овари но Куниномијацукоа. Иако хтеде да се одмах њоме ожени, реши да то учини у повратку, заручи се њоме, па крену ка источним земљама, покоравајући и умирујући све бесне богове река и планина, као и непокорне људе. А кад стиже у земљу Сагаму, управитељ те земље слага га говорећи: „У овоме пољу има једна велика мочвара. Бог што у њој обитава веома је силовит." И принц Јамато Такеру пође да га види и уђе у поље. Тада управитељ земље подметну ватру у пољу. Принц Јамато Такеру виде да је насамарен, па одреши врећицу коју му је дала његова тетка, принцеза Јаматохиме, и у њој нађе кремен. Тада прво мачем покоси траву и кременом потпали против-ватру, па избавивши се из обруча посече управитеља земље и све његове људе, и спали их. Стога се то место данас назива Јакицу, Спаљено пристаниште.

Крену тако одатле, а кад прелазише море Хаширимизу, бог морскога прелаза подиже велике таласе и заврте брод, па није могао даље. Тада принчева жена, по имену пресветла принцеза Ототаћибанахиме, каза: „Ја ћу, принче, уместо тебе ући у море. Ти окончај задатак ради којега си послат и врати се да известиш цара", а кад уђе у море, на таласе распростре осмо-

струке простирке од шаша, осмоструке простирке од коже и осмоструке простирке од свиле, па сиђе на њих. Подивљали таласи се умирише, и брод крену даље. Тада она испева песму:

У малом пољу
у тој земљи Сагаму,
распламса се ватра,
а у пламу стојећи,
ти мене дозиваше!

После седам дана, њен чешаљ доплови до обале. Принц Јамато Такеру га одмах узе, начини јој гробницу и положи га у њу.

Крену тако одатле и покори сав дивљи народ Емиши, умири бесне богове планина и река, и када у повратку стиже у подножје брда Ашигара, ту обедоваше, а бог тога брда прође му преображен у белога јелена. Принц Јамато Такеру хитро узе струк дивљег лука што га беше јео, погоди га њиме у око, и убије га. Онда се попе на то брдо, трипут уздахну и каза: „О, жено моја!“ Стога се те земље називају Азума, Моја жена.

Из те земље пређе у земљу Каи, и док обитаваше у палати у месту Сакаори, испева песму:

Прећосмо већ
Ниибари, Цукубу,
колко ноћи спавасмо?

Тада старац, чувар стражарске ватре, настави песму:

Нижу се дани,
ноћи већ мину девет
а дана, ево, десет!

А принц Јамато Такеру, чувши ово, похвали тога старца и сместа му додели титулу Азума но Куниномијацукоа.

Из те земље, принц Јамато Такеру пређе у земљу Шинано, убрзо покори бога брда Шинано и врати се у земљу Овари, па оде у дом Мијазухиме, којом се раније беше заручио. Када му принеше јело, Мијазухиме му принесе саке високо држећи велики пехар. А на скутима њеног огртача беше крви од месечног прања. Видевши то, он јој песмом каза:

Тамо далеко,
небеска гора Кагу,

прелеће је
лабуд ко оштар срп.
Тако твоја
танка и нежна рука,
мада пожелех
да ми јастук буде,
мада помислих
да ћу с тобом спити,
сад на скутима
огртача твојега,
ах, месец се појави!

Мијазухиме му узврати песмом:

Ах, ти пресветли
сине Сунца,
мој господару
који светом владаш!
Увек изнова
лета дођу и прођу,
увек изнова
месеци дођу, мину,
те није ни чудо,
док залуд чеках на те,
што на скутима
огртача мојега
месец тај се појави.

И тако је он узе за жену, па остави свој мач Кусанаги код ње и пође даље да савлада бога планине Ибуки.

Онда каза: „Бога ове планине савладаћу голим рукама“, и тако рекавши пењаше се на планину, кад на падини виде белог дивљег вепра. Беше велик као бик. Тада принц Јамато Такеру несмотрено прозбори: „Мора да је ово божји гласник преображен у белог дивљег вепра. Нећу га убити сада, већ ћу то учинити у повратку“, те настави да се пење. Тада тај бог посла силни грäд, којим помути свест принцу Јамато Такеруу. (Оно не беше божји гласник преображен у белог дивљег вепра, већ сам бог, а принцу се свест помути јер беше несмотрено прозборио). Онда принц Јамато Такеру сиђе са планине и стиже до бистрог извора у месту Тамакурабе, и пошто се одмори, мало се поврати. Зато се тај извор зове Исаме, Извор буђења.

Принц Јамато Такеру крену одатле, и када стиже до поља Таги, рече: „Премда увек у срцу носих жељу да небом одлетим своме дому, сада моје ноге не могу ходити, већ отекоше и искривише се.“ Зато то место назваше Таги, Криваја. Иђаше он нешто даље од тог места, и како беше јако изнурен, креташе се споро, ослањајући се на штап. Зато то место назваше Цуецукизака, Брдо поштапања. Кад стиже под један бор на рту Оцу, примети да мач који беше на том месту заборавио кад раније ту обедоваше, није нестао, већ је и даље ту. Онда песмом каза:

На Овари
гледајући равно,
стојиш на рту Оцу,
самотни бору,
брате мој!
Самотни бору,
кад би ти човек био,
мач бих ти опасао,
рухо ти оденуо.
Самотни бору,
брате мој!

И крену тако одатле, а када стиже у село Мие, опет прозбори: „Ноге су ми отечене као трипут испреплетани колач.“ Зато то место назваше Мие, Троструко. Крену тако одатле, и када стиже до поља Нобо, с чежњом се присети свога завичаја и испева песму:

Ех, Јамато,
та земља над земљама!
Опасана је
оградама
зеленим, горама,
Јамато, земља најдража!
Испева и песму:
Вратите се
дому, живи и здрави,
косе китите
храстовим листовима
са брегова Хегури,
асура слаганих.
О момци!

Ово је кунишиноби ута, завичајна песма. Тада песмом каза:

Ах те милине!
Из правца дома мога,
како се облак диже.

Ово је ката ута, половична песма. У том часу његова болест нагло се погорша. Тада песмом каза:

Крај постеље
деве вољене,
ех, ја оставих
тај свој двосекли мач.
Авај, мој светли мач!

Пошто отпева песму, он одмах издахну. Онда послаше гласнике на брзим коњима да известе цара.

Онда његове жене и деца, што обитаваху у земљи Јамато, сви скупа дођоше, саздаше гробницу, те пузаху по околним пиринчаним пољима и наричући испеваше песму:

По околном пољу
уза стабљике,
табљике пиринча,
увисмо се, пузасмо
ко лоза пузавице.

На то се принц Јамато Такеру преобрази у белу птицу од осам хвати, вину се у небо и одлете према обали. Онда жене и њихова деца, премда им ноге беху рањаве од стрњике нискораслог бамбуса, заборавише на бол, и наричући похиташе за птицом. Тада запеваше:

По пољу бамбуса
што је до паса,
морамо ходити.
Небом не можемо!

И опет, уђоше у море и док се с муком пробијаху кроз воду, запеваше:

Морем док ходимо
што је до паса,

ко водене траве
усред реке
лелујамо
ми по мору.

И опет, птица полете и када слете на стеновиту обалу, они запеваше: Звиждовка са жала,

а жалом не ходи,
већ по стенама.

Све ове четири песме отпеваше на његовој сахрани. Зато се до данашњих дана ове песме певају на сахранама царева.

Тада птица одлете из те земље и слете у место Шики у земљи Кавачи. Онда на том месту саздаше гробницу да ту почива. Зато се она назива Гробница беле птице. Међутим, са тог места птица се поново вину у небо и одлете.

УДК 378.147:159.9
ID 154309900

Приредила
Сандра Ћелап,
Научни и стручни преводилац, Београд

ПРИНЦИПИ БИХЕЈВИОРАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ ПРИМЕЊЕНИ У НАСТАВИ
Како помоћи студентима да постижу боље резултате

Den Arijeli, *(Ne)logičan izbor*, **Alnari-Editor, Beograd.**
Arijeli Dan Ariely, *Predictable Irrational*

Резиме: *Бихевиорална економија је релативно нова област која спаја аспекте економије и психологије. Један од водећих научника у овој области, професор Ден Аријели, нам у својој последњој књизи,* ***Predictably irrational****, кроз читав низ експеримената објашњава како можемо применити принципе бихевиоралне економије у свакодневном животу и помоћи себи да доносимо логичније изборе. Једна од тема којом се бавио јесте одлагање (прокрастинација) и како помоћи студентима да постижу боље резултате.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *бихевиорална економија; прокрастинација; бољи резултати.*

1. УВОД

Ден Аријели је професор бихевиоралне економије на Масачусетском технолошком институту (МИТ-у), истраживач у Федералној банци резерви у Бостону и сарадник на Институту напредних студија на Принстону. Његови радови су објављени у водећим научним часописима као и листовима *New York Times* и *Wall Street Journal*. Његова последња књига Predictably irrational, која је постала хит у Сједињеним Америчким Државама, ускоро ће се појавити и на нашем тржишту под насловом (Не)логичан избор, захваљујући издавачкој кући Алнари-Едитор, у преводу Сандре Ћелап.

Следи одломак из књиге, који је по мишљењу преводиоца одличан пример функционисања људске психе, објашњен на једноставан начин, а истовремено пример који нам указује како можемо да помогнемо нашим студентима да постижу боље резултате. Такође, ово може бити предлог за неку опширнију студију и истраживање које се може спровести на Мегатренд универзитету.

2. ОДЛОМАК

„...Као универзитетски професор, ја сам добро упознат са прокрастинацијом. На почетку сваког семестра моји студенти дају херојска обећања сами себи – заклињу се да ће прочитати своје задатке на време, предати семинарске радове на време и уопштено бити у току. И сваког семестра посматрам како излазе на састанак са искушењем, одлазе до студентске уније на скуп и на скијање у планине – док им се посао гомила и гомила. На крају заврше тако што ме импресионирају, не својом тачношћу већ својом креативношћу – измишљајући приче, изговоре и породичне трагедије да би објаснили своје кашњење. (Зашто се породичне трагедије генерално дешавају у последње две недеље семестра?)

Након што сам већ неколико година предавао на МИТ-у, мој колега Клаус Вертенброх (професор на ИНСЕАД-у, пословној школи у Паризу) и ја смо одлучили да смислимо неколико студија које би могле да пронађу узрок проблема и можда, само можда, понуде решење за ову честу људску слабост. Наши покусни кунићи овог пута би били драги студенти са предмета о понашању потрошача.

Док су се смештали у своје столице тог првог јутра, пуни ишчекивања (и без сумње раних одлука да на време завршавају своје задатке), студенти су ме слушали како дајем кратак преглед предмета. Током семестра од 12 недеља, биће 3 главна рада, објаснио сам им. Ови радови ће заједно чинити велики део њихове завршне оцене.

„А који су рокови за предавање радова?", упитао је један од њих, машући руком из задњих редова. Осмехнуо сам се. „Можете да предате радове у било ком тренутку пре краја семестра", одговорио сам. „То је у потпуности препуштено вама." Студенти су ме тупо гледали.

„Ево какав је договор", објаснио сам. „До краја ове недеље, морате да обећате који ће вам рок бити за сваки рад. Када једном одредите рокове, не можете да их промените." Они који касне са радовима, појаснио сам, ће бити кажњени и то једним процентом од оцене за сваки дан кашњења. Студенти, наравно, увек могу предати своје радове пре рока, али пошто их ја нећу читати пре краја семестра, у томе неће бити неке нарочите предности у погледу оцене.

Другим речима, лопта је била на њиховој половини терена. Да ли ће имати самоконтроле да би играли ову игру?

„Али професоре Аријели", упитао је Гурев, паметни студент мастер студија са шармантним индијским акцентом, „с обзиром на ове инструкције и иницијативе, зар не би за нас имало смисла да одаберемо последњи могући датум?"

„Можете то да урадите", одговорио сам. „Ако сматрате да то има смисла, свакако то урадите."

Под овим условима, шта бисте ви урадили?

- Обећавам да ћу предати први рад ___ недеље.
- Обећавам да ћу предати други рад ___ недеље.
- Обећавам да ћу предати трећи рад ___ недеље.

Које рокове су студенти одабрали за себе? Савршено рационалан студент би послушао савет Гурева и ставио све рокове за последњи дан предавања – на крају крајева могуће је предати радове раније без икаквих казнених поена, па зашто онда ризиковати и одабрати ранији рок него што је потребно? Одлагање рокова до самог краја је очигледно била најбоља одлука када би студенти били савршено рационални. Али шта ако студенти нису рационални? Шта ако подлегну искушењу и ако су подложни прокрастинацији? Шта ако схватају своју слабост? Ако студенти нису рационални и то знају, могу да користе рокове да се натерају да се понашају боље. Могли би себи да поставе раније рокове и, радећи то, присиле се да почну да раде на пројектима раније у семестру.

Шта су моји студенти урадили? Искористили су програм за заказивање који сам им дао и распоредили рокове за радове по целом семестру. То је у реду и добро, пошто указује на то да студенти схватају свој проблем са одлагањем и уколико им је дата прилика покушавају да се контролишу – али главно питање је да ли је овај програм заиста био од помоћи у побољшању њихових оцена. Да бисмо ово сазнали, морали смо да спроведемо друге верзије истих експеримената у другим групама и поредимо оцене радова.

Сада када сам имао Гурева и његове колеге који су одабрали појединачне рокове, отишао сам у своје друге две групе – са значајно другачијим понудама. У другој групи рекао сам студентима да уопште неће имати рокове током семестра. Само је требало да предају радове на крају последњег часа. Могли су да предају раније, наравно, али то није имало никакав позитиван утицај на оцену. Претпостављам да је требало да буду срећни: дао сам им потпуну флексибилност и слободу избора. Не само то – они су имали и најмањи ризик од казне уколико пропусте рок у средини.

Трећа група је добила нешто што би се могло назвати диктаторским третманом: дао сам три рока за три рада, и то у четвртој, осмој и дванаестој недељи. То су била моја војничка наређења и нису остављала простора за избор или флексибилност.

Од ове три групе, шта мислите која је постигла најбоље завршне оцене? Да ли су то били Гурев и његове колеге, који су имали мало флексибилности? Или друга група, која је имала један рок на крају и самим тим потпуну флексибилност? Или трећа група, која је имала рокове диктиране са врха и самим тим нимало флексибилности? За коју групу предвиђате да је имала најгоре резултате?

Када је семестар завршен и када је Хозе Силва, асистент задужен за ове групе (који је и сам експерт за прокрастинацију и тренутно професор на Универзитету Калифорнија на Берклију), вратио радове студентима, коначно смо могли да поредимо оцене у три различита услова рокова. Открили смо да су студенти у групи која је имала три строга рока добили најбоље оцене; група у којој нисам уопште дао рокове (осим крајњег рока) је имала најгоре оцене; а група у којој је Гуреву и његовим колегама дозвољено да сам бирају своја три рока (али са казненим поенима за кашњење) су завршили у средини у смислу оцена за радове и коначних оцена.

Шта нам ови резултати показују? Прво, да студенти заиста одлажу (шта је ту ново); и друго, да строго ограничавање њихове слободе (подједнако распоређени рокови, наметнути са врха) јесте најбољи лек за одлагање. Али највеће откриће је да једноставно нуђење студентима алата помоћу ког би могли унапред да се посвете роковима, помаже да постигну боље оцене.

Оно што овај налаз имплицира јесте да студенти уопштено схватају свој проблем са одлагањем и да раде нешто да се боре против њега када им се да шанса за то, постижући релативни успех. Али зашто оцене у групи која је сама себи наметнула рокове, нису биле тако добре као оцене у диктаторским (спољно наметнутим) условима? Ја мислим овако: не схватају сви своју тенденцију ка одлагању а чак и они који препознају своју тенденцију ка одлагању можда не схватају у потпуности свој проблем. Да, људи могу поставити себи рокове, али нису обавезно ти рокови најбољи за постизање најбољих резултата.

Када сам погледао рокове које су одредили себи студенти у групи са Гуревим, заиста је то био случај. Иако је велика већина студената у овој групи значајно размакла своје рокове (и добила оцене које су биле подједнако добре као оних студената у групи под диктаторским условима), неки нису распоредили добро своје рокове а неколико није уопште распоредило рокове. Студенти који нису довољно раздвојили своје рокове су оборили просечне оцене ове групе. Без правилно распоређених рокова – рокова који би натерали студенте да почну да раде на својим радовима раније у

семестру – коначан рад је уопштено био збрзан и лоше написан (чак и без додатних казнених процената од оцене за сваки дан закашњења).

Интересантно, ови резултати показују да иако сви имају проблем са одлагањем, они који препознају и признају своју слабост су у бољем положају да користе алате претходне посвећености да би себи помогли да превазиђу проблем..."

3. ЗАКЉУЧАК

Овај одломак нам указује на ствари које су нам општепознате – одлагање јесте основни проблем студената али и свих осталих. То је једноставно људска особина која нас спутава у свакодневном животу, због које увек почињемо дијету од следећег понедељка, остављамо пушење од наредне недеље, почињемо да учимо од сутра. Оно што овај одломак чини важним, јесте да нам Аријели први пут пружа научни експеримент који то потврђује. Управо ово чини бихевиоралну економију тако интересантном и важном. Аријелијев језик је једноставан, ослобођен компликованих и застарелих дефиниција, обогаћен сленгом. Он са својим студентима, сарадницима и читаоцима комуницира као са себи равнима, штиво је питко, забавно и едукативно. Свакако препорука да се ова књига уврсти у додатну литературу али и да се искористи за побољшање резултата наших студената који су иначе познати као склони прокрастинацији (такозвани кампањци).

ЛИТЕРАТУРА:

1. 1. Predictably irrational, Dan Ariely; у припреми издавачке куће Alnari-Editor, Београд, под насловом *(Не)логичан избор*, у преводу Сандре Ћелап.

PRINCIP OF BIHEVIORAL ECONOMY APPLIED IN TEACHING *How to help students to achieve better results*

Abstract: *Behavioral economics is a relatively new field, combining the aspects of economics and psychology. One of the leading scientists in the field, Professor Dan Ariely, in his latest book Predictably irrational, explains through a series of experiments how to apply the principles of behavioral economics in everyday life and help ourselves to make more logical choices. One of the subjects in his book is procrastination and how to help students to achieve better results.*

KEY WORDS: *Behavioral economics; Procrastination; Better results.*

Белешке о ауторима

Мића Јовановић је завршио Факултет политичких наука у Београду (1976). На истом факултету магистрирао је 1979. у подручју социологије рада. Прву докторску дисертацију одбранио је на Лондонском универзитету 1983. године (менаџмент и индустријски односи), а другу (организационе науке) на Универзитету у Марибору, 1991. године. Универзитетску каријеру отпочео је одмах по дипломирању, а звање редовног професора универзитета добио је 1996. године.

У периоду 1976-1991. радио је на Београдском универзитету, а од 1991. године у Пословној школи „Мегатренд". Од 1997. до 1999. био је декан Факултета за менаџмент у Зајечару. Године 1999. постао је ректор Мегатренд универзитета у Београду. У периоду 1983-1989. предавао је, по позиву, на многим иностраним универзитетима: London School of Economics (1983), Bradford University (1983), Portsmouth Polytechnics (1983), Berlin Frei Univezitat (1987), Okayama University, Јапан (1989), Tokyo University (1991), Ecole Superieure de Commerce, Grenoble (1997), Seoul National University (1998). Од 1983. до 1989. године био је члан истраживачког тима Massachusettss Institute of Tehnology. Председник је Међународног експертног конзорцијума у Лондону од 1991. године до данас. Био је, у два мандата, члан Извршног комитета Евроазијске асоцијације за студије менаџмента са седиштем у Токију и Берлину. Председник је Истраживачке лабораторије за генералну космологију у Паризу.

Витез је је британског реда Order of the Fleur de Lys.

Априла 2006. уручено му је признање "Златни беочуг" за трајни допринос култури Београда. У марту 2007. године понео је међународну Сократову награду Универзитета у Оксфорду, за достигнућа остварена у науци, образовању и култури.

Аутор је више од 80 научних и стручних радова објављених код нас и у иностранству. Написао је пет ауторских књига: *Социологија самоуправљања* (1980), *69 лекција о менаџменту* (1991), *Интеркултурни менаџмент* (2001), *Work Motivation and Self-Management* (London, 2002), *Бизнис као уметност живљења* (2008), која је објављена и на енглеском језику (*Business art de Vivre*).

Коаутор је књига: *Стратешки менаџмент* (1990, са групом аутора), *What is Behind the Japanese Miracle* (London-Berlin-Tokyo, 1995, са Sung Jo Park-ом), *Организационо понашање* (1999, са Мирјаном Петковић), *Стратегијски менаџмент* (2001, са Аном Ланговић), *Пројекат менаџмент* (2001, са Аном Ланговић), *Организационо понашање* (2003, са Момчилом Живковићем и Татјаном Цветковски), *Интеркултурни изазови глобализације* (2006, са Аном Ланговић), *Пре Великог праска* (2006, са Игором и Гришком Богдановим).

Учествовао је на више од 30 међународних и домаћих научних скупова. Децембра 2007. године проф. др Мићи Јовановићу уручено је признање за изванредна педагошка достигнућа Високе пословне школе L' Ecole de Menagement у Гренобл у.

На свечаности одржаној 14. фебруара 2008. у Скупштини Београда, у организацији Европског покрета и Европске куће, проф. др Мићи Јовановићу уручено је признање „Најевропљанин" за 2007. годину, за резултате у области науке, културе и образовања.

Ана Ланговић-Милићевић је ванредни професор на Факултету за пословне студије и Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Дипломирала је и магистрирала на Факултету организационих наука, докторирала на Факултету за пословне студије. Радила је на Факултету организационих наука, као таленат за научноистраживачки рад, на стратешком пројекту „Управљање трансформацијом предузећа", који је финансирало Министарство за науку и технологију.

Један је од чланова стратешког пројекта Мегатренд универзитета, који финансира Републичко министарство за науку и заштиту животне средине, под називом „Стратегијске опције умрежавања привреде Србије у светске привредне токове" – утицај електронског пословања на реструктурирање домаћег тржишта.

Аутор је више објављених радова и коаутор неколико књига.

Зорица Томић је дипломирала филозофију на Филозофском факултету у Београду. Ванредни је професор на Филолошком факултету у Београду, где предаје Културологију и Комуникологију. Била је гостујући професор на Факултету политичких наука у Београду, где је предавала предмет Јавно мњење. На Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду предаје Комуникологију, Теорије јавног мњења и Моделе културне политике. Као коаутор потписује бројне про-

јекте, а самостално је објавила књиге *Комуникологија* (2000), *Мушки свет* (2001), *Комуникација и јавност* (2004), *Пољубац у доба кулирања* (2006) и *NEWs Age* (2008).

Никола Цветковић, професор универзитета у Приштини, Нишу, Крагујевцу, Београду, Новом Пазару и Бањалуци, већ више од пет деценија бави се књижевнокритичким, есејистичким, научноистраживачким, путописним и песничким радом. Докторирао је тезом „Поезија и поетика Милоша Црњанског". До сада је објавио четрнаест књига студија (*Књижевно–поетичке студије I–IV*), монографија (*Поетика Милана Дединца*, књиге о животу и раду С. Димитријевића, *Стилско-изражајне одлике народних песама ослободилачког рата I–II*, *Тумачење књижевности за децу I–II*, *Књижевно–поетичко у делима првих српских социјалиста*), седам збирки песама: *Светлост земље*, *Косовијада*, *Чувидне мисли*, *Биље од замаме*, *У врту љиљана*, и др.). И више од петсто разноврсних прилога, расправа и чланака у разним зборницима, часописима и листовима.

Посебну област Цветковићевих разноликих интересовања представљају теорија књижевности, ужа поетичка проблематика и компаратистика, историја међуратне књижевности, фолклористика, лингвистика, историја социјалдемократског покрета Србије и историја лесковачког краја и југа Србије.

Миливоје Павловић дипломирао је на Катедри за српски језик и југословенску књижевност Филолошког факултета у Београду. Магистрирао и докторирао науку о књижевности.

Бавио се новинарством, издаваштвом, књижевним и јавним пословима у култури и информисању, и педагошким радом. Области интересовања: теорија књижевности, односи са јавношћу, књижевно-музичка археологија, комуникологија, теорија симбола.

Од 1969. до 1980. био је новинар и уредник недељног листа „Рад". Од 1980. до 1987. заменик главног уредника издавачке куће „Радничка штампа". Од 1987. до 1991. управник Културно-просветне заједнице Србије. 1991. и 1993. биран за републичког министра за информације. Од октобра 1994. до фебруара 2001. директор Радио Београда. Од октобра 1998. професор Академије уметности у Београду за предмет Односи с јавношћу. Од фебруара 2002. професор Факултета за пословне студије Мегатренд универзитета. Од 2005. декан Факултета за културу и медије.

За новинарски рад добио је две годишње награде Удружења новинара Србије (1981. и 2003). За „Књигу о химни" 1986. добио признање „Издавачки подухват године" на Међународном сајму књига у Београду. За допринос развоју културе Београда 1988. добио „Златни беочуг", а за укупан рад у култури Србије 1999. примио Вукову награду.

Књижевне и интермедијалне радове објављивао и излагао у земљи и иностранству. Заступљен у домаћим и иностраним антологијама неоавангардне уметности. За интермедијална истраживања у литератури 1998. примио медаљу и диплому Међународног биографског центра у Кембрицу „The 20th Century Award for Achievement".

Објављене књиге: *Бела књига* (1974), *Култура од до*, (1980), *Културни фронтови и позадина* (1984), *Књига о химни* (1984, 1986, 1990), *Свет у сигналима* (1996), *Химна – сто питања и сто одговора* (1998), *Кључеви сигналистичке поетике* (1999), *Авангарда, неоавангарда и сигнализам* (2002), *Српске земље и дијаспора лицем према Хиландару* (2003), *Српска знамења* (2007).

Књиге у коауторству: *Сигнализам – авангардни стваралачки покрет* (1984), *Речник заблуда* (1994), *Србија* (монографија на српском и енглеском језику, 1998), *Дежурно ухо епохе* (књига о радију, 2000), *Сигналистичка утопија* (2002), *Уметност трећег миленијума* (2003).

Приредио за штампу роман Александра Солжењицина „Један дан Ивана Денисовича", поводом 80. годишњице ауторовог рођења (1998). Уредник за област „Радио и телевизија" научног пројекта „500 Срба који су обележили XX век".

Уџбеници: *Односи с јавношћу* (пет издања), *Оглашавање у медијима* (коаутори мр Марија Алексић и мр Даница Шиљег, 2008) и *Пословна коресподенција* (2008).

Татјана Цветковски дипломирала је и магистрирала на Факултету организационих наука у Београду, а докторирала на Мегатренд универзитету, на Факултету за пословне студије, у Београду. Аутор је неколико уџбеника и великог броја радова. Ванредни је професор Факултета за пословне студије у Београду, на предметима Организационо понашање и Пословна комуникација. Од 2006. године је продекан за наставу на наведеном факултету.

Објављени радови: Цветковски Т., Цветковска-Оцокољић В.: *Пословна комуникација – у савременим условима пословања*, (2007).

Виолета Цветковска-Оцокољић дипломирала је на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета 2003. године, и завршила Вишу политехничку школу 1999. године. Магистрирала је 2006. године на Факултету за Пословне студије Мегатренд универзитета, а докторирала 2008. године на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Од 1997. године професионално излаже дела из области ликовне уметности. До сада је самостално изглагала 53 пута у земљи и иностранству. Добитник је бројних награда из области иконописа, портрета и мозаика. Ради као доцент на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду.

Објављени радови: Цветковски Т., Цветковска-Оцокољић В.: *Пословна комуникација – у савременим условима пословања*, (2007), В. Цветковска Оцокољић, Оцокољић Ј., *Смисао иконе* (превод са енглеског књиге Л. Успенског и В. Лоскија, 2008).

Миљојко Базић је докторирао на Факултету политичких наука у Београду. На Мегатренд универзитету држи предавања из предмета: Пословна комуникација, Односи с јавношћу, Етика јавног комуницирања и Пословна кореспонденција.

Објавио је књиге: *Вештина комуницирања* 2005, *Пословно комуницирање* 2007, *Концепт и култура комуницирања* 2006, *Искушења културне политике* 1997, *Корен земље* 1998. и монографију *Идентитет и културно наслеђе Срба*, 2007.

Учествовао је на више међународних научних скупова, у реализацији више истраживачких пројеката и објавио више десетина стручних радова.

За мала и средња предузећа, државне институције и синдикалне организације у Републици Србији и Републици Српској одржао је више десетина семинара из области пословног комуницирања и односа с јавношћу, на којима је учествовало више хиљада полазника.

Председник је Културно-едукативног центра у Београду, и сарадник и консултант из области пословног комуницирања и односа с јавношћу у Tela Vital из Љубљане.

Наташа Симеуновић, сарадница у настави на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета; дипломирала на групи за српску књижевност и језик са општом књижевношћу на Филолошком факултету у Београду 2004. године; магистрирала на Факултету политичких наука у Београду (смер *Комуникологија*) 2008. године. Стручне радове из области комуникологије, истраживања медија и књижевне критике објавила у часописима *Повеља*, *Наш траг*, *Свеске*, *Улазница*, *Градина*, *Одјек*, *Теме* и *Књижевни магазин*.

Представљала истраживачки рад „Negative stereotypes about Roma" на конференцији *Media and Diversity* у Београду 2007. коју је организовао Факултет политичких наука у сарадњи са *Grady College of Journalism and Mass Communication*, USA и *Clark Atlanta University*, *Department of Media Arts*, USA.

Пише и објављује песме.

Мирко Милетић дипломирао је новинарство, магистрирао и докторирао комуникологију на Факултету политичких наука у Београду. Ванредни је професор на Одсеку за медијске студије Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Предаје Комуникологију, Медијски систем Србије, Менаџмент медија и Политички маркетинг.

Објављене књиге: *Комуницирање у новим медијским условима* (1998), *Масмедији у вртлогу промена* (2001), *Менаџмент медија* (2003), *Комуницирање, медији и друштво* (2005, 2006, 2008. у коауторству са проф. др Мирољубом Радојковићем), *Ресетовање стварности* (2008), као и мноштво научних и стручних радова у иностраним и домаћим класичним и електронским часописима.

Члан је уредништава научних часописа националног значаја *Култура полиса* (Нови Сад) и *CM – Communication Management* (Београд-Нови Сад).

Милан Брдар дипломирао је на Филозофском факултету (група за социологију) у Београду, где је стекао и докторат, јуна 1998. Радио у Институту друштвених наука у периоду од 1981–2000, где је маја 2001. године стекао звање вишег научног сарадника. Од 2001. године је ванредни професор на Филозофском факултету у Новом Саду (предмети Филозофска методологија и Општа социологија). Од марта 2006. је у звању редовног професора. Од 2008. професор је Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета.

У току професионалне каријере био је уредник у многим часописима (*Гледишта*, 1983-1989, *Theoria*, 1984-1986, *Социолошки преглед*, 1994-1996, главни уредник 1996-1999, уредник, 2002) – председник Српског филозофског друштва 1997-2000.

Поред бројних научних радова у домаћим и страним часописима, до сада је објавио књиге и монографије: *Критика филозофије и методологије друштвених наука у делу Карла - Р. Попера*, (1981), *Праксис одисеја: студија настанка бољшевичког тоталитаризма 1917–1923*, (2000), *Праксис одисеја: студија настанка бољшевичког тоталитаризма 1923–1929* (2001), *Филозофија у Дишановом писоару. Постмодерни пресеке XX-вековне филозофије* (2003), *Узалудан позив. Социологија знања између идеологије и саморефлексије: случај Карла Манхајма и Просветитељства* (2005), *Српска транзициона Илијада* (2007), *Поуке скромности: Карл Попер, отворено друштво, наука и филозофија* (2008). Приређивач је зборника *Филозофија, језик, заједница*, Српско филозофско друштво, Београд, 1999.

У својим радовима и књигама бави се питањима методологије, геополитике и теорије друштва, а посебно променама у стратегијама друштвених наука после пада социјализма. Последњих година бави се и преводилачким радом. Досадашњи резултати у том погледу су: Сајмон Блекбурн, *Речник филозофије*, Светови, Нови Сад 1999 (стр. 478), стручна редакција; *После Токвила. Грађанско друштво и друштвени капитал у упоредној перспективи*, B. Edwards, M. W. Foley, and M. Diani (прир.), (2003), Славој Жижек, *Испитивање реалног*, (2008), Талкот Парсонс, *Друштвени систем* (1951), у штампи; Talcot Parsons & Edward Shils, *Вредности, мотиви и системи делања* (у штампи).

Дивна Вуксановић, дипломирала је на Факултету драмских уметности и на Филозофском факултету. Магистар је театрологије и доктор наука из области савремене филозофије и естетике. Ради као ванредни професор на Факултету драмских уметности, на предметима: Естетика, Теорија културе и Филозофија медија, као и на интердисциплинарним мастер и докторским студијама Универзитета уметности у Београду, на предметима/курсевима: Теорија медија, Естетика комуникација и Естетика и утопија. Ауторка је до сада објавила преко 80 научних и стручних радова у домаћој и страној периодици, три научне студије: "Барокни дух у савременој филозофији: Бењамин – Адорно – Блох", "Aesthetica Minima" и "Филозофија медија: Онтологија, естетика, критика", као и девет књига из области књижевног стваралаштва.

Зоран Јевтовић, теоретичар медија и новинарства, професор на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета и Филозофског факултета у Нишу. Магистрирао и докторирао комуниколошке науке на Факултету политичких наука у Београду. Више од две деценије радио је као новинар у РТС-у, Радио-Ђердапу у Кладову и Радио-Приштини. Посебно се бави проблематиком јавног мњења и медија.

Најзначајније књиге: *Велики-мали радио*,(1993), *Дијалог на радију*, (1997), *Тоталитаризам и масмедији* (2000), *Јавно мнење и политика*, (2003), *Амнезија јавности – од пропаганде до тероризма*, (2004), *Новинарство у теорији и пракси*, (2004), *Историја новинарства*, (2006). Објавио је већи број научних студија и чланака у референтним домаћим часописима.

Србобран Бранковић, професор Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета, Филозофског факултета у Нишу и директор Агенције за истраживање јавног мњења, тржишта и медија TNS Medium Gallup. Завршио Факултет политичких наука у Београду, магистрирао на Централно-европском универзитету у Будимпешти, докторирао на Филозофском факултету у Београду.

Објавио је две књиге из области социологије и методологије *Serbia at War With Itself* (1995) и *Искуствени методи истраживања друштвених појава* (2008, у штампи), роман *Двадесет четврта* (2002) и преко 50 радова о јавном мњењу, транзицији, политичкој култури као и о утицају медија на политичко и изборно понашање. Радови су му превођени на енглески, немачки, италијански, шведски и словеначки језик. У Агенцији TNS Medium Gallup и са студентима основних и последипломских студија Универзитета Мегатренд пројектовао је и спровео велики број искуствених истраживања.

Мирослав Јокић, редитељ, стваралац је низа запажених документарних филмова награђених на домаћим и иностраним фестивалима, као и играног фила ”Четири дана до смрти” (Кан 1976), позоришног комада “Армагедон” изведеног на сцени Народног позоришта у Београду и Народног казалишта у Осијеку, многих телевизијских дела и радиофонијских остварења, а од 1980. године радио је као стални редитељ Драмског програма Радио Београда. Од 2000. до 2007. године био је и главни

уредник Драмског програма. Објавио је следећа дела из области теорије радиофоније: *Очаравање ува* (1998), *Радиофонијски простор*, (2004), *Историја радиофоније у три епохе* (2004 – 2008), *Дизајн звука у драмским уметностима* (2008), монографију о једном од наших најзначајнијих филсмких стваралаца *ШКАНАТА, пред изазовима стварноси* (2006), роман *Вађење зарђалих ексера* (2007).

Пише за часописе, а радове је објавио и у више стручних зборника.

Миомир Јакшић је дипломирао на Економском факултету и Факултету политичких наука у Београду 1976. године. Магистрирао је и докторирао на Економском факултету у Београду. Од 1976. запослен је на Економском факултету у Београду, од 1993. у звању редовног професора. Предаје предмете Основи макроекономије, Макроекономија и Историја економије. Руководио је последипломским курсом Тржишна привреда и управљање државом. По позиву је држао предавања у Белгији, Британији, Јапану, Пољској, Грчкој.

Био је декан Економског факулта у Београду, сада је председник Савета Економског факултета. Бави се економском теоријом, развојем економске мисли, макроекономском теоријом и политиком. Аутор је више чланака, студија и зборника, од којих је двадесетак одбјављено у иностранству.

Зоран Аврамовић дипломирао је социологију на Филозофском факултету, а докторирао на Филолошком факултету у Београду. У звању је научног саветника и ванредног професора социологије културе и културологије. Бави се теоријским истраживањем проблема културе и књижевности, образовања, друштва и политике. Био је уредник Социолошког прегледа, Theorie, Зборника Института за предагошка истраживања. Објављивао је радове у периодици: Летопис Матице српске, Књижевност, Кораци, Багдала, Књижевне новине, Књижевна реч. Објавио је преко 80 научних и стручних радова и преко 180 радова различитог жанра (студије, есеји, истраживања, полемике, критике). Живи и ради у Београду. Објавио је књиге из социологије и образовања: *Социјализам и могућности реформе* (1982/1989), *Повратак грађанског друштва* (1990), *Друго лице демократије* (1988), *Уџбеник – култура – друштво* (1999), *Демократија у школским уџбеницима* (2000), *Невоље демократије у Србији* (2002), *Држава и образовање* (2003), *Апорије образовања за демократију* (2006), *Срби у гету демократије* (2007).

Књиге о Милошу Црњанском и култури: *Политички списи Милоша Црњанског*, уводна студија (1989), *Црњански о националсоцијализму*, приређивач, (1990), *Задужбине, фондови, фондације, легати у култури Србије* (1992), *Испунио сам своју судбину*, приређивач интервјуа Милоша Црњанског (1992), *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског* (1994 и 2007), *Чији је књижевник и његово дело* (2003), *Одбрана Црњанског* (2004), *Култура, универзитетски уџбеник* (2006).

Драган Милинковић Фимон дипломирао је драмске уметности, магистрирао социологију књижевности и докторирао у области односа литературе и филма. Боравио на студијско-истраживачким и последокторским студијама у Паризу, Москви, Монтреалу и Лондону.

По позиву оснивача, од 1998. до 2004. године предаје Историју и теорију филма на Факултету драмских уметности на Цетињу, где формира Савремени театар Цетиње и наставља са интензивним продуцентским и редитељским активностима у позоришту, на телевизији и филму, као и у области савременог плеса. Дугогодишње уметничке активности и искуства допуњава стручним студијским боравцима у иностранству и истраживањима у сфери економике и финансија у култури.

Од 2004. године, Драган Милинковић Фимон је научни сарадник Института економских наука у Београду и професор на Академији уметности БК и на Београдској банкарској академији. Као један од наших интернационално најактивнијих филмских теоретичара, програмски је саветник, сарадник или члан жирија многих значајних међународних филмских фестивала. Руководи пројектом Института економских наука у области подршке транзицијским процесима у установама културе.

Љубиша Деспотовић био је професор на Филозофском факултету у Новом Саду, на одсеку за медије и одсеку за социологију. Као гостујући професор наставу је држао на Филозофском факултету у Бањалуци, на Алтернативној академској мрежи у Београду и на Факултету за предузетни менаџмент БК у Новом Саду. Од 2008. године професор је Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета. Главни је и одговорни уредник научног часописа „Култура полиса“. Члан је председништва Удружења за политичке науке Србије, Српског социолошког удружења и редовни члан Матице Српске. До сада је објавио више од десет књига, монографија, хрестоматија и зборника од којих су најзначајније

Српска политичка модерна, Еколошка парадигма, Социологија демократије и др. Аутор је више од 60 научних и стручних радова. Учествовао је на више домаћих и међународних научних скупова.

Председник је Управног одбора ЦХДР-а (Центар за историју, демократију и помирење - Нови Сад). Стручно се усавршавао на: Георг Екарт Институту - Брауншвајг, Немачка; Институту за историјску правду и помирење - Салзбург, Аустрија; и Институту Tres kulturas - Севиља, Шпанија.

Шеф је међународног научног пројекта: Мапирање националних идентитета на простору бивше Југославије.

Драгољуб Тодић, професор је Геоекономског факултета Мегатренд универзитета, где предаје Еколошку политику, Право животне средине, Одрживи развој. Аутор је или коаутор већег броја књига и око сто чланака. Учествовао је на већем броју конференција и стручних скупова у земљи и иностранству.

Драган Прља, завршио је Правни факултет у Београду 1983. године, на коме је и магистрирао 1990. и докторирао 1997. Научним и истраживачким радом бавио се у Институту за међународну политику и привреду у Београду и Институту за упоредно право у Београду. Објавио је до сада 16 књига, 10 компакт дискова и преко 70 чланака. Експерт је за област коришћења информационих технологија у друштвеним наукама, а посебно у праву. Један је од родоначелника истраживања у области правне информатике у нашој земљи и један је од првих предавача на предмету правна информатика на факултетима у нашој земљи.

Марио Калик, дипломирао је филозофију на Филозофском факултету у Београду. Бави се проблемима политичке филозофије, филозофије историје и антропологије. У периоду 1998/99. био председник Удружења студената филозофије Југославије. Један од покретача скупа Филозофски сусрети и члан Савета Филозофских сусрета (1998-2008). Са два излагања учествовао у раду семинара "Филозофија између Истока и Запада", одржаном у САНУ у периоду 1998-2001. Објављује ангажоване текстове у

дневним и недељним новинама, као и на сајту Нове српске политичке мисли. Од 2008. сарадник у настави на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета, на предметима Теорија стваралаштва и Антропологија.

Драган Никодијевић је дипломирао 1976. године на Факултету драмских уметности у Београду. На истом факултету је магистрирао 1983. године. Докторирао је 1988. године у Центру високих војних школа. По завршетку студија каријеру је започео као продуцент у информативном програму ТВ Београд. Од 1978. до 1994. године на служби је у Централном дому војске, где обавља послове начелника за културу и пропаганду. Уређивао је и организовао многобројне манифестације најразличитијег карактера: концерти, изложбе, филмске пројекције, разноврсни књижевни програми, курсеви, семинари, научни скупови, аматерске секције, забавни програми...

Учесник је већег броја научних скупова посвећених различитим питањима из домена културе. Уредник је бројних књижевних издања. Један од већих издавачких пројеката који потписује као уредник су изабрана дела Милета Кордића „Злослутна времена“ у 10 томова. Рецензент је и аутор приказа многобројних уметничких остварења. Професор је на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. У оквиру наставних активност, проф др Никодијевић је као предавач дужи низ година био ангажован у Центру високих војних школа ЈНА, те као предавач по позиву на Факултету политичких наука и на Факултету драмских уметности у Београду, а у звању ванредног професора са сталним радним односом радио је на Академији лепих уметности у Београду.

Монографије и уџбеници: *Војна организација и култура* (1992), *ОВСИШТЕ – родно место Радоја Домановића* (2004), *Маркетинг и уметност* (2005), *Увод у менаџмент културе* (2006), *Маркетинг у уметности* (2006), *Маркетинг у култури и медијима* (2007), *Маркетинг у уметности* (2006), *Маркетинг у култури и медијима* (2007), *Увод у менаџмент медија* (2008), *Менаџмент позоришне делатности* (2008).

Драган Ћаловић, дипломирао је сликарство 1998. године и арапски језик и књижевност 2006. године. Магистрирао је теорију уметности и медија на интердисциплинарним студијама при Универзитету уметности у Београду 2005. године, а на истој групи је и докторирао 2008. године. Од 2006. године учествује на научном пројекту *Уметност и медији у функцији европских интеграција: Србија 2000-2010*, на Факултету драмских

уметности у Београду. Од 2008. године у звању доцента ради као наставник на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета и као гостујући професор на Филолошком факултету у Београду.

Учествовао је на више научних скупова националног и међународног карактера. Објавио је монографију *Јосип Броз Тито: студија имица* (2006), као и већи број текстова у научним часописима и зборницима.

Давор Цалто је уметник и историчар уметности. Дипломирао је историју уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Докторирао је историју уметности на Алберт-Лудвиг Универзитету у Фрајбургу, под менторством проф. др Ангели Јанзен, поставши најмлађи доктор хуманистичких наука у Немачкој и на простору југоисточне Европе. Изабран у звање доцента на Универзитету у Нишу 2007. године.

Ангажован је на постдокторском истраживачком пројекту на Универзитету у Минстеру (Немачка). Предаје Историју уметности, Торију уметности и Теорију стваралаштва и Естетику на Мегатренд универзитету. Главне области истраживања: теорија ауторства, теологија личности, слобода и стваралаштво као способности људске личности. Аутор је четири књиге и више од петнаест чланака. Реализовао већи број изложби (слика, објеката, исталација и интервенција у простору, перформанса, видео радова) и уметничких пројеката.

Стојан Ђорђић, дипломирао је, магистрирао и докторирао на Филолошком факултету у Београду на групи за југословенску и светску књижевност, ужа специјалност српска књижевност 20. века. Бави се књижевном критиком, историјом и теоријом књижевности, теоријом креативног писања и теоријом новинарства.

Објављене књиге: *Надахнућа и значења, О песничким књигама, Три критике, Превођење и читање Андрића, Песничко приповедање.*

Добио је награду „Милан Богдановић“ за новинску књижевну критику.

Слободан Бранковић је редовни професор Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета.

У Војноисторијском институту Министарства одбране владе Југославије, а потом и владе Србије и Црне Горе, руководио је, као доктор политичких наука, у чину пуковника, Одељењем за научноистраживачки рад. Био је главни уредник Војноисторијског гласника, с репутацијом међународног гласила (размена са око сто земаља); учествовао у организацији више домаћих и међународних научних скупова и у редакцијама зборника радова, као и едиција научноистраживачких установа и мултимедија (новинско-издавачких и ТВ центара); реализовао значајне пројекте, међу којима и макропројекат „Личности у историји", с истраженим и снимљеним материјалом и објављеним радовима од око 10.000 страна; објавио је велики број радова из различитих области, од теоријских, преко историографских и есејистичких, до поетских, на српском и страним језицима; стекао је звање научног саветника. Заступљен је у *Енциклопедији историографије.*

Предавао је на више државних и приватних факултета на основним, мастер (магистарским) и докторским студијама из области историја културе и цивилизације, менаџмента, интеркултурних комуникација, односа с јавношћу и глобализације и културе.

Међу значајнијим делима су му: *Историја културе и цивилизације* (2005. иновирано 2006, 2007. и 2008); *Алексинац – град мира* (I и II издање); *Независност слободољубивих (*I и II издање 2000). По овој последњој је снимљен документарни филм (у сарадњи с Карановићем) и осмишљена истоимена изложба, представљена у Београду, Минхену, Бечу, Франкфурту... У припреми за штампу је рукопис *Свет и европска Србија 1875-1878*, као синтеза резултата истраживања у оквиру истоименог пројекта.

Алексеј Тимофејев је дипломирао 1999. на Одељењу за историју јужних и западних Словена на Историјском факултету универзитета „Ломоносов" у Москви. Магистрирао је 2002. на Универзитету „Ломоносов", са темом „Српска политика у Старој Србији 1878-1903". У периоду од 2001. до 2005. године ради као наставник историје у I, III и VII Београдској гимназији. Од 2006. запослен је као истраживач-сарадник на Институту за новију историју Србије. Област интересовања: историја српско-руских односа, историја Другог светског рата; герилско ратовање на Балкану; историја наоружања.

Објављени радови: *Истоки косовской драмы* (1999), *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда (1878-1912)* (2007).

Сузана Антић, дипломирала је на Филозофском факултету у Београду, група за етнологију. Запослена у Народном музеју у Зајечару као виши кустос – етнолог; бави се проучавањем традиционалне културе и културним презентацијама кроз различите видове и форме. Аутор је више самосталних изложби, писац стручних радова, учесник многих међународних симпозијума етнолошке и мултидисциплинарне тематике, сарадник је на пројектима везаним за заштиту и очување Српске културе као и на пројектима за презентацију алтернативне културе. Сарађује у средствима јавног информисања. Аутор је четири документарна филма кроз форму етнолошког записа и добитник више награда и признања.

Сокол Соколовић, дипломирао је на Архитектонском факултету 1974. године. Магистрирао је на Факултету примењених уметности и дизајна 1976. године. Од 1973. године у току студија, Соколовић је постао редован члан Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајна Србије. Докторску дисертацију са темом „Методологија испитивања столице за одмор" одбранио је на Архитектонском факултету 1983. године и тиме постао први доктор дизајна у Југославији.

Од 1992. године Соколовић је редовни члан међународне академије компјутерских наука и система, где од 1995. обавља функцију научног секретара, а од 1998. председника одељења те угледне светске научне институције.

Сокол Соколовић је аутор двадесет и осам књига и научних радова из области теорије дизајна, теорије пројектовања, теорије форме, ергономије и тематике графичког дизајна. Такође је аутор више од шест стотина визуелних идентитета у земљи и иностранству. (*Застава „југо" аутомобили*, *Југоауто*, *Омниауто*, *Комерцијална банка*, *Металац* Горњи Милановац, *СД Црвена Звезда*, *Дунав осигурање*, *Југометал*, *Геријатријска клиника* у Боросу – Шведска, *Клинички центар Србије*, *Савезни завод за интелектуалну својину*, *Електроника инжењеринг*, *Клиника „Доктор Зоговић"* у Сокобањској, *Институт „Лаза Лазаревић"*, *Учитељски факултет*, *Виша школа унутрашњих послова*, *Виша медицинска школа*, *Електроконтакт* Загреб, *Витаминка Прилеп*, *Уна* и *Мена Бихаћ*, *Младост* Лесковац, *Агросистем* Пожаревац, *ФК Млади радник* Пожаревац, *МЦ-ЦО* Београд, *Сити радио* Београд, *Планика* Куршумлија, *Градски трговски центар* Скопље, *амблеми* Мостара, Бора, Лесковца, *Магнохром* Краљево, Компанија ДСЦ Канада, ВС *Kredit Bank*, *Фудбалски клуб Синђелић*).

Између других друштвених признања, поводом 50 година *СД Црвене Звезде* Соколовић је добио Специјално признање, златник и монографију. За најбољег ствараоца Југославије академик Соколовић је проглашен 1998, а годину дана касније добио је златну медаљу Манкса за светски допринос индустријском дизајну и сликарству.

Хироши Јамасаки-Вукелић, дипломирао је на Економском факултету Keio Giđuku универзитета у Токију 1963. године и долази на специјализацију у Београд као стипендиста југословенске владе. Године 1975. завршио је постдипломске студије на Правном факултету у Београду и постаје магистар економских наука. Још од 1966. бави се превођењем. Године 1982. примљен је у Удружење књижевних преводилаца Србије. Више од 15 година, као спољни сарадник, ради на Филолошком факултету у Београду, где води вежбе из превођења за студенте јапанског језика. До сада је објавио преводе дела: Едварда Кардеља, Милојка Друловића, Миладина Кораћа, Бранка Вукелића, Вука Ст. Караџића, П. П. Његоша, Иве Андрића, Драгослава Михаиловића, Мацуо Башоа, Јоса Бусона, Акутагава Рјуносукеа и др. Аутор је и првог Јапанско-српског и српско-јапанског речника. Добитник је награде Српског ПЕН центра за 2004. годину.

Сандра Ћелап, студент је Факултета за културу и медије, одсек Менаџмент у медијима. Члан је Удружења научних и стручних преводилаца од 2005. године. Превела је велики број научних и стручних радова објављених у земљи и иностраним часописима. Тренутно је окупирана популарном књижевношћу и белетристиком. Превела је неколико хит књига, међу којима издваја: *Мој господин савршени* Александре Потер, *Рачун и осећајност* Меги Олдерсон, *Девојке из Ријада* Раџе Алсанее, (*Не)логичан избор* Дена Аријелија.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.77

ГОДИШЊАК Факултета за културу и медије : комуникације, медији, култура / главни уредник Слободан Бранковић. - 2009- . - Београд (Гоце Делчева 9а) : Мегатренд универзитет, 2009-. - 30 cm

Годишње
ISSN 1821-0171 = Годишњак Факултета за културу и медије (Мегатренд универзитет)
COBISS.SR-ID 154265100

Српска култура динамично, симултано и континуирано делује у европском културном животу. Присуство њених истакнутих стваралаца на светској позорници духа, одјек и пријем разнородних уметничких дела код иностране публике, битно одређују положај Србије и српског народа у глобалној авантури савременог света. Наглашено самородне, свеобухватне и продуктивне идеје које настају на нашем тлу представљају нас као народ са културом, а не само са историјом.

Мерена критеријумима релевантности, српска култура сврстава нас у развијеније земље Европе и света.

Национална само по формалним обележјима, а наднационална и општечовечанска по садржају и усмерењу, српска духовност је снажни инструмент комуникације и интеракције с другим културама; у креативном преплету с интернационалним и космополитским духом, наша култура твори неку врсту обједињујуће, транснационалне основе општијих идеала и концепције модерности. Мало је области стварања у којима смо у толикој мери присутни по својој градилачкој димензији.

У мозаику културних микропростора, који чини мноштво националних, регионалних, генерацијских и других култура и субкултура, Србија – као средњоевропска, панонска, подунавска, балканска и словенска земља – има значајан удео у настајању основа европског културног идентитета.

Амбиција новог факултета у академском систему „Мегатренд“ је да образује стручњаке који ће бити кадри да одговорно и креативно управљају културним, научним и комуникацијским процесима у друштву убрзаних социјалних, геополитичких, информатичких и других промена.

Желимо да створимо менаџере који ће духовност довести у везу с економијом, на начин који неће бити ни на чију штету, и медијске посленике који ће бити у довољној мери оспособљени да препознају видове аутентичне културе и одвајају их од стварних или прикривених наноса некултуре и антикултуре.